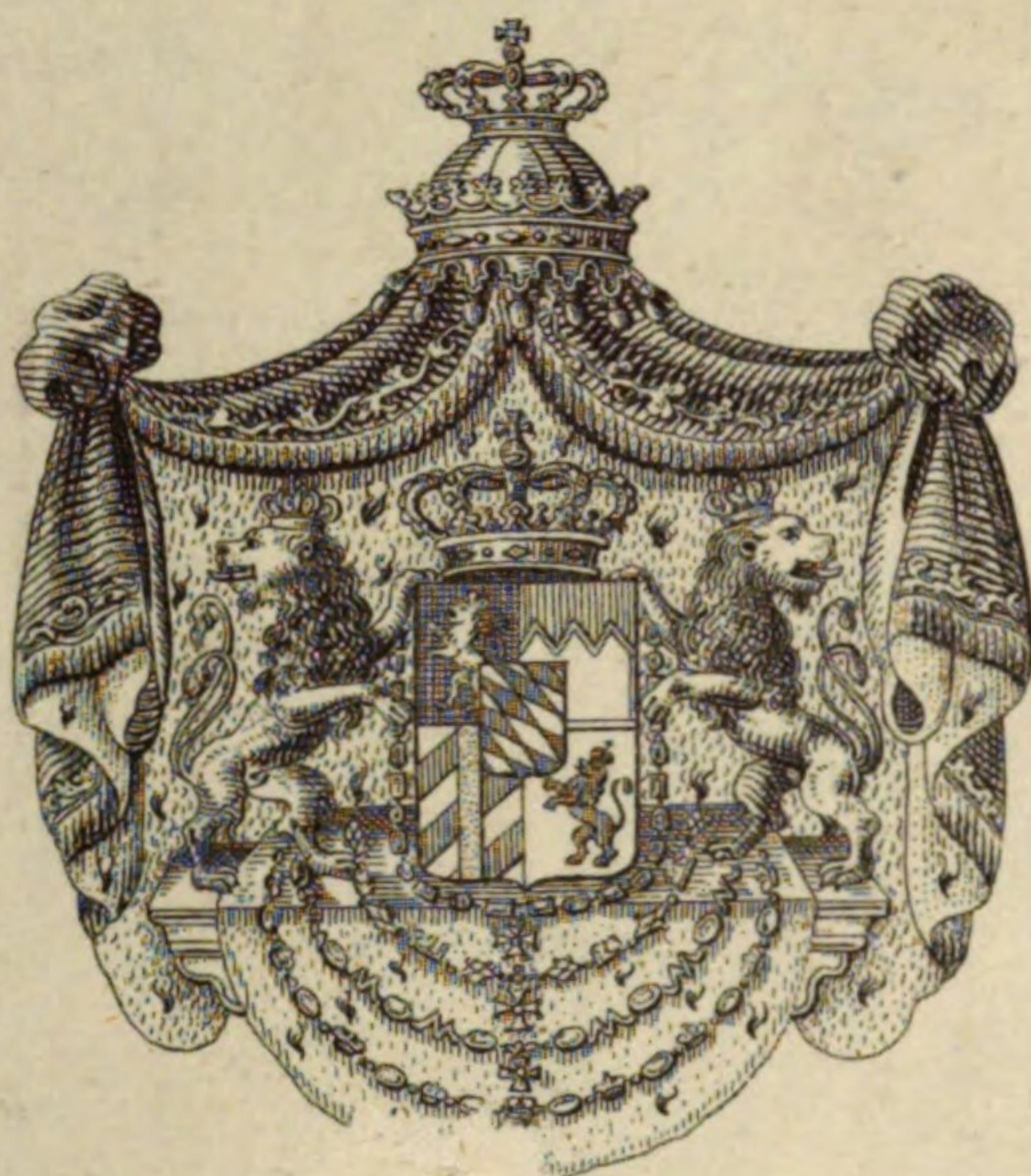

4° H. or. 2905

LE PRINCE DE MONACO
REGIA
MONACENSIS.

Vijñāneśvara

॥ ५७ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ धर्माधर्मातद्विपाकास्त्रयोपिक्लेशः पञ्चप्राणिनामायतनो । यस्मिन्नेतैर्नापणमृष्टईशोयस्त्वम्ब
न्देविष्णुमोङ्कारवाचम् । याज्ञवल्क्यमुनिभाषितमुद्गर्विश्वरूपविकटोक्तिविस्तृतम् । धर्मशास्त्रमृजुभिर्मिताक्षरैर्वालवु
द्धिविधयेविविच्यते । याज्ञवल्क्यशिष्यः कश्चित्प्रश्नोत्तररूपं याज्ञवल्क्यप्रणीतधर्मशास्त्रं संक्षिप्य कथयामास । यथामनुप्रोक्तमृ
गुः तस्य चायमाद्युः सौकः । योगीश्वरं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मुनयो ब्रुवन् । वर्णाश्रमेतर्गणानो ब्रूहि धर्मानशेषतः । योगिनां सनका
दीनामीश्वरः श्रेष्ठस्तं याज्ञवल्क्यं सम्पूज्य मनोवाक्कायकर्मभिः पूजयिष्ये । भयः सोमश्रवः प्रभृतयः श्रवणधारणयोग्याश्च ब्रुवन्
सुक्तवन्तः धर्मानोऽस्माभ्यं ब्रूहीति । कथमशेषतः कार्त्स्न्येन । केषाम् वर्णाश्रमेतर्गणम् । वर्णाब्राह्मणादयः । आश्रमा ब्रह्मचा
रिप्रभृतयः । इतरेऽनुलोमप्रतिलोमजानामूर्द्धावसिक्तादयः । इतरशब्दस्य द्वे द्वे चेति सर्वनामताप्रतिषेधः । अत्र च धर्म
शब्दः षड्विधस्मान् धर्मविषयः । तद्वथा । वर्णधर्मश्चाश्रमधर्मो वर्णाश्रमधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मस्साधारणधर्मश्चेति ।
तत्र वर्णधर्मो नित्यब्राह्मणो मद्यवर्जयेदित्यादिः । आश्रमधर्मो ग्रीधनभैक्ष्यव्रतचर्यादिः । वर्णाश्रमधर्मः पालाशोदण्डो ब्राह्म
णस्येत्येवमादिः । गुणधर्मः शास्त्रीयाभिवेकादिगुणयुक्तस्य गङ्गाप्रजापरिपालनादिः । निमित्तधर्मो विहिताकरणप्रतिषि
द्धसेवननिमित्तं प्रायश्चित्तम् । साधारणधर्मश्चाहिंसादिः । नहिंस्यात्सर्वभूतानीत्याचाण्डालं साधारणधर्मः श्रुत्युक्तः । शौ
चाचारंश्च शिक्षयेदित्याचार्यकरणविधिप्रयुक्तत्वाद्धर्मशास्त्राध्ययनस्य प्रयोजनादिकथनद्वान्तोवोपयुज्यते । तत्र चायं क्रमः
प्रागुपनयनात्कामचारः कामवदः कामभक्ष्यः । ऊर्द्धमुपनयनात्प्रागेव द्वाध्ययनोपक्रमोऽर्द्धमशास्त्राध्ययनम् । ततो धर्म
शास्त्रविहितयमनियमोपेतस्येव द्वाध्ययनम् । ततस्तदर्थजिज्ञासा । ततस्तदर्थानुष्ठानमिति । तत्र यद्विधिधर्मार्थकाममो
क्षाः शास्त्रेणानेन प्रतिपाद्यन्ते तथापि धर्मप्राधान्याद्धर्मग्रहणम्याधान्यश्च धर्ममूलत्वादितरेषाम् । न च वाच्यमधर्ममूलोऽर्थोऽ
र्थमूलो धर्म इत्यविशेष इति । यतोऽर्थमन्तरेणापि जपतपस्तोऽर्थान्नादितना धर्मनिष्पत्तिरर्थे लेशेऽपि न धर्ममन्तरेणेति । ए

A

॥मि०ञ्चा०॥

॥ १ ॥

वंकाममोक्षावपीति । एवंपृष्ठः । मिथिलास्यः संयोगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वाऽब्रवीन्मुनीन् । यस्मिन्देशे मृगः कृष्णसुस्मिन्धर्मो
निबोधत । मिथिलानामकाचिन्नगरी तत्र स्थितः स याज्ञवल्क्यो योगीश्वरः क्षणं ध्यात्वा कञ्चित्कालं मनः समाधाय एते श्रवणाधि
कारिणो विनयेन पृच्छन्तीति युक्तमेतेभ्यो वक्तुमिद्युक्तवान्मुनीन् । किं यस्मिन्देशे मृगः कृष्णसुस्मिन्धर्मो निबोधतेति । कृष्ण
सो मृगो यस्मिन्देशे स्वच्छन्दम्बिहरति तस्मिन्देशे वक्ष्यमाणलक्षणा धर्मा अनुष्ठेयानान्यत्रैव्यभिप्रायः । शैवाचारं श्वशिक्ष
येदित्याचार्यस्य धर्मशास्त्राद्यापनविधिः । शिष्येण तदध्ययनं कुर्वन् व्यभिक्तिकृतो वगम्यत इत्यत आह । पुण्येन्यायमीमांसा
धर्मशास्त्राङ्गमिच्छिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश । पुण्यं ब्राह्मणं हि । न्यायसूक्तं विद्या । मीमांसा वेदवाक्य
विचारः धर्मशास्त्रं मानवादि । अङ्गानि व्याकरणादीनि यद् । एतैरूपेताश्चत्वारो वेदाः विद्याः धर्मार्थकामपुरुषार्थसाधनज्ञा
नानि तासां स्थानानि चतुर्दश धर्मस्य च चतुर्दश स्थानानि हेतवः । एतानि त्रैवर्णिकैरध्येतव्यानि तदन्तर्गतत्वाद् धर्मशास्त्र
मप्यध्येतव्यम् । तत्र तानि ब्राह्मणेन विद्याप्राप्तये धर्मानुष्ठानाय चाधिगन्तव्यानि । क्षत्रियवैश्याभ्यान्धर्मानुष्ठानाय । तथा
च शंखेन विद्या स्थानान्युपक्रम्योक्तम् । एतानि ब्राह्मणे धि कुरुते स च वृत्तिं दर्शयती तरेषामिति । मनु रपि । द्विजातीनाम्भ
र्मशास्त्राध्ययनेऽधिकारो ब्राह्मणस्य तु प्रवचनेनान्यस्येति । दर्शयति । निवेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः । तस्य
शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयोनान्यस्य कस्यचित् । विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येत्यग्रप्रयत्नतः । शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यङ् न्येन केन
चिदिति । अस्तु धर्मशास्त्रमध्ये तव्यं याज्ञवल्क्यप्रणीतस्यास्य शास्त्रस्य किं मानमित्यत आह । मन्त्रत्रिविह्नहारी तया ज्ञवल्क्योऽश
नैरिगिः । यमापस्तम्बसम्बर्त्ताः कात्यायनवृहस्पती । पशुरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौतमौ । शातातपो वसिष्ठश्च धर्मशा
स्त्रप्रयोजकाः । उशनश्शङ्खपर्यन्तो द्वाद्वैकवङ्गावः । याज्ञवल्क्यप्रणीतमिदं धर्मशास्त्रमध्येतव्यमिदं व्यभिप्रायः । नेयं परि
संख्या किन्तु प्रदर्शनार्थमेतत् । अतैवौवाधाय नादेरपि धर्मशास्त्रत्वमविरुद्धम् । एतेषामन्येकस्यापि साकांक्षाणामाकां

क्षापरिपूर्णमन्यतःक्रियते । विरोधेन विकल्पः । इदानीं धर्मस्य कारकहेतूनाह । देशकालउपायेन द्रव्यं अज्ज्ञासमन्वि-
 तम् । पात्रे प्रदीयते यत्तत्सकलन्धर्मलक्षणम् । यस्मिन् देशे मृगः कल्ल इत्युक्तलक्षणो देशः । कालः संक्रांत्यादिः । उपायः
 शास्त्रोक्तेति कर्तव्यता कलापः । द्रव्यमृत्तिग्रहादिना लब्धं गवादि । अज्ज्ञास्ति क्यबुद्धिः । नटन्वितं यथा भवति तथा । पा-
 त्रं न विदुया केवलयेत्यादि वक्ष्यमाणलक्षणम् । प्रदीयते यथानप्रत्यावर्त्तते तथा परस्वत्यापत्यवसानं यज्यते एतद्धर्मस्यो-
 त्पादकम् । किमेतावदेव नेत्याह । सकलमिति । अन्यदपि शास्त्रोक्तम् जातिगुणहोमयागादि तत्सकलन्धर्मस्य कारकम्
 । जातिगुणद्रव्यभावायात्मकञ्चतुर्विधं धर्मस्य कारकमित्युक्तम् भवति । तच्च समसंख्यसंवायथाशास्त्रं द्रष्टव्यम् । अज्ज्ञासर्व-
 त्रानुवर्त्तत एव । इदानीं धर्मस्य ज्ञापकहेतूनाह । श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः । सम्यक्सं कल्पजः कामो धर्म-
 मूलमिदं स्मृतम् । श्रुतिर्वैदः स्मृतिर्वैदः शस्त्रम् । तथा च मनुः । श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वैस्मृतिरिति । सदाचारः स-
 तां शिष्टानामाचारेऽनुष्ठानम् । स्वस्य चात्मनः प्रियं वै कल्पिके विषये यथागर्भाऽष्टमेऽष्टमे वा द्वाह्मणस्योपनायनमिव्यादा-
 वान्ते च्छैव नियामिका । सम्यक्सं कल्पाज्जातः कामः शास्त्राविर्द्धो यथा मया भोजनव्यतिरेकेण जलं न पातयामिति । एते धर्म-
 स्य मूलभूतमाणम् । एतेषां निबन्धे पूर्वपूर्ववलीयस्त्वम् । देशादिकारकहेतूनामपवादमाह । इज्याचारदमाहिंसादानस्वा-
 ध्यायकर्मणां । अयन्तु परमो धर्मा यद्व्योगेनात्मदर्शनम् । इज्यादीनां कर्मणा मयमेव परमो धर्मः यद्व्योगेन बाह्यचित्तवृत्ति-
 निरोधेनात्मनो दर्शनं यथा तथ्यज्ञानमयोगेनात्मज्ञाने देशादिनियमो नास्तीत्यर्थः । नटुक्तम् । यत्रैकाग्रता तत्राविशेषादिति
 । कारकहेतुषु ज्ञापकहेतुषु वा सन्देहे तु निर्णयहेतुमाह । चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वधैविद्यमेव वा । साव्रूतेयं सधर्मः स्यादेको
 वा ध्यात्मा विवर्तमः । चत्वारो ब्राह्मणा वेदधर्मशास्त्रज्ञाः पर्वत् । तिस्रो विद्या अधीयन्ते इति त्रैविद्यास्तेषां समूहस्त्रैविद्यम् । धर्मशा-
 स्त्रज्ञत्वमत्राप्यनुवर्त्तते । तद्वा पर्वत्सापूर्वोक्ता पर्वद्वयवृत्ते सधर्मः । अध्यात्मज्ञानियुनिपुणतमो वेदधर्मशास्त्रज्ञश्च यः स एकोपि

॥ मि० ब्रा० ॥

॥ २ ॥

वायं वृते सधर्म एव । इत्युपोद्घातप्रकरणम् । चिन्ताम्रकृतसिद्धार्थामुपोद्घातमप्रचक्षते । देशश्चैव तथा स्थानमप्रश्नः प्रश्नविनि
श्चयः । एतच्च नुष्टयं यच्च उपोद्घातस्तदुच्यते । एतैर्नैवभिः श्लोकैः सकलधर्मशास्त्रोद्घातमुक्तेरानीं ब्राह्मणादीनामर्थान् वक्तुं
मथमम्बर्णानाह । ब्रह्मर्क्षत्रियविद्वद्भूद्राः वर्णास्त्वाद्यास्त्रियोद्विजाः । निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वैमन्त्रतः क्रियाः । ब्राह्मण
क्षत्रियवैश्यभूद्राश्चत्वारो वर्णा वध्यमाणलक्षणस्तेषामाद्यास्त्रियो ब्राह्मक्षत्रियवैश्याद्विजाः । द्विजीयन्मद्विति द्विजाः । तेषां द्वि
जानामेव । नभूद्रस्य निषेकाद्याः निषेको गर्भाधानमाद्योयासान्तास्त्रयोक्ताः श्मशानं पितृवनं नक्षत्रम्बन्धिकर्मैर्नोयासान्ताः क्रिया
मन्त्रैर्भवन्ति । इदानीन्ताः क्रियाश्च नुक्तामिति । गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुण । यष्टेऽष्टमे वासी मनोमास्ये ते जात
कर्म च । अहन्येकादशेनामचतुर्थे मासि निःक्रमः । यष्टेऽन्नप्राशनं मासि चूडाकार्या यथा कुलं । गर्भाधानमिदं नुगतार्थं कर्म
नामधेयम् । एवं वध्यमाणान्यपि । तद्गर्भाधानमृतौ च हनुकाले वध्यमाणलक्षणे । पुंसवनाख्यङ्कर्म गर्भचलनात्पूर्वं । यष्टेऽ
ष्टमे वा मासि सीमन्नोन्नयनम् । एते पुंसवनसीमन्नोन्नयने क्षेत्रं संस्कारकर्मत्वात्सह देवकार्येन प्रतिगर्भम् । यथा ह देवलः ।
सकृच्च संस्क्रतानारी सर्वगर्भेषु संस्क्रतेति । एते आद्विने आगते गर्भकोशात्कुमारे जाते जातकर्म । एकादशे ह्येहिनामकरणम्
। तच्चयितामहमातामहादिसम्बद्धकुलदेवतासम्बद्धम्बा । यथा ह शंखः । कुलदेवतादिसम्बद्धं पितानामकुर्यादिति । चतु
र्थे मासि निष्क्रमणलक्षणं कर्म स्त्रियां वेक्षणं कर्म । यष्टे मासि श्रद्धप्राशनं कर्म । चडालक्षणे नु यथा कुलं कार्यमिति प्रत्येकं स
म्बध्यते । एतेषां नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकं फलमाह । एवमेतः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम् । एवमुक्तेन प्रकारेण गर्भाधाना
दिभिः संस्कारकर्मभिः कृतैरेतः पापं शमं याति किम्भूतं वीजगर्भसमुद्भवम् । शुक्रशोणितसंबद्धं गोत्रव्याधिसंज्ञान्तिनिमि
तम् । ननु पतितोत्पन्नत्वादिति । स्त्रीणां विशेषमाह । तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्वकः । एताजातकर्मोदि
काः क्रियाः स्त्रीणां तूष्णीम्बन्धनैव मन्त्रैर्यथा कालं कार्याः विवाहः पुनः समन्वकः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वा देवा ब्राह्मणस्योपनायनम् । ए

ज्ञामेकादशे सैके विष्णुमैके यथा कुलम् । गर्भाधानमवधिं कृत्वा जननं वाञ्छते मेव र्थे ब्राह्मणस्योपनायनम् । उपनयनमेव वो
 नायनम् । वृत्तानुसारम् । अत्रैच्छया विकल्पः । राज्ञामेकादशे । विंशैवैश्यानां सैके एकादशे इत्यर्थः । गर्भग्रहणं स
 ब्रह्मनुवर्त्तते । समासे गुणीभूतस्यापि गर्भे शब्दस्य बुद्ध्या विभज्यो भयत्रानुवर्त्तनं कार्यम् । गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भानुद्वादशे
 विशद्विनिस्मृत्यन्तरं निदर्शनात् । यथा । अथ शब्दानुशासनमिति । केवांशदानं लौकिकानां वैदिकानामिति । अत्रापिका
 र्यमिदं अनुवर्त्तते । कुलस्थित्या केचिदुपनयनमिच्छन्ति । उपनीयगुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् । वेदमध्यापयेदेतं शो
 षाचारं अशिष्येत् । स्वगृह्योक्तविधिनोपनीय शिष्यं गुरुर्महाव्याहृतिपूर्वकं वेदमध्यापयेत् । महाव्याहृतयश्च भूगर्दि
 सत्त्वान्ताः सप्तपञ्चवागैतमाभिप्रायेण । किञ्च । शौचाचारं च वध्यमाणलक्षणान् शिष्येत् । उपनीयशौचाचारं च शिष्ये
 दित्यनेन प्रागुपनयनात्कामाचारो दर्शितः । वर्णधर्मोन्वर्जयित्वा स्त्रीणामप्येतत्समानं निम्बवाहादवगुपनयनस्थानीयत्वाद्दिवा
 हस्य । शौचाचारनाह । दिवासंध्यासु कर्णेस्य ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः । कुर्यान्मूत्रपुरीषे च गत्रौ चैव हस्तिणामुखः । कर्णस्थं ब्र
 ह्मसूत्रं यस्य स तथोक्तः कर्णे अदक्षिणः । पवित्रं दक्षिणे कर्णे कृत्वा विष्णुमूत्रमुत्सृजेदिति लिङ्गात् । असावहनि संध्योऽष्टौ द
 ङ्मुखो मूत्रपुरीषे कुर्यात् । चकाराङ्गस्मादिरहिते देशे गत्रौ त्रैनुदक्षिणामुखः । गृहीतशिश्नश्चोत्थाय मृद्विरभ्युद्धृतैर्जलैः । ग
 भ्यलेपश्चावकरं शौचं कुर्यात् । अनन्तरं शिश्नं गृहीत्वा त्रायोद्वृताभिरङ्गिर्वेध्यमाणलक्षणभिर्मृद्विश्च गन्धलेपयोः क्ष
 यकरं शौचं कुर्याद न लसः । उद्धृताभिरङ्गिरिति जलान्नः शौचनिषेधान् । अन्नगन्धलेपयोः क्षयकरमिति सर्वाश्रमिणां सा
 धारणमिदं शौचं । मृतसंख्यानि यमस्त्वदृष्टार्थः । अन्तर्जानुः शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः । प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थे न द्विजानि
 त्वमुपसृशेत् । शुचौ शुचिद्रव्यासं स्पृष्टे देशे इत्युपानच्छयनासनादिनिषेधः । उपविष्टो न स्थितः न शयानः प्रह्वो गच्छ
 त्वा उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति दिगन्तरनिवृत्तिः । शुचौ देशे इत्येतस्मात्प्रादप्रक्षालनप्राप्तिः । ब्राह्मणेण तीर्थे न वध्यमाणलक्षणे

B

॥ मि० आ० ॥

॥ ३ ॥

न द्विजे निष्कृद्वादिः । नित्यं सर्वकालम् आश्रमान्तरगतेऽपि उपसृशेदाचामेत् । कथमनन्तजानुःजानुर्नोर्मध्ये हस्तौ कृत्वा दक्षि
त्वेन हस्तेनेति । किञ्च । तीर्थान्याह । कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यंगरस्य च । प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमान् । कनि
ष्ठायामुत्तरेण्यंगुष्ठस्य तन्मूलानि करस्याग्रं प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थानियथाक्रममेदिदितव्यानि । त्रिः प्राश्यापेद्विरुन्मृ
ज्य खान्द्यद्विः समुपसृशेत् । अद्विस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः । वारत्रयमपःपीत्वा मुखमंगुष्ठमूलेन द्विरुन्मृज्य खानि
द्विस्तु स्पर्शकायगतानि घ्राणादीन्यद्विरुपसृशेत् । अद्विद्रव्यानगसंस्पर्शानि । पुनरद्विर्ग्रहणमप्रतिच्छिद्रमुदकस्य शीर्षे
। पुनस्पर्शविविशिष्टि । प्रकृतिस्थाभिः गन्धरूपरसस्पर्शान्तरमप्राप्ताभिः फेनबुद्बुदरहिताभिः तु शब्दाद्वर्षादिधातुगणानाम्
द्राद्यावर्जितानां च निषेधः । हृत्कंठतालुगभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुद्धोरनस्त्रीचन्द्रश्च सक्तस्सृष्टाभिरन्ततः । हृत्क
ण्ठतालुगभिर्द्विर्यथाक्रमेण द्विजातयः शुद्धांति । स्त्रीचन्द्रश्च अन्ततः । अन्तेन तालुना स्सृष्टाभिः सक्तदिनिवैश्याद्विशेषः ।
च शब्दादनुपनीतोऽपि । स्नानमद्वैवर्तैर्मैत्रैर्मैर्जितमग्राणसंयमः । सूर्यस्य चाप्युपस्थानङ्गायत्र्याः प्रत्यहं जपः । प्रातः स्नानं यथा
शास्त्रमद्वैवर्तैर्मैत्रैर्गोपि द्विष्टेन्येवमादिभिर्मैर्जितम् । प्राणसंयमः प्राणायामो वक्ष्यमाण लक्षणः । ततः सूर्यस्य चाप्युपस्थानसौ
रोणमन्त्रेण । गायत्र्या स्तुतिर्विनुर्वरेण्यमित्यादि कायाः प्रतिदि वसं जपः कार्थ्यः । कार्यशब्दो यथा विज्ञम्यन्त्येकं सम्बध्यते । गायत्री
शिरसा साङ्गं जपेद्या हृति पूर्वेकाम् । प्रतिप्रणवसंयुक्ता ब्रिरयमग्राणसंयमः । गायत्री पूर्वेकाम् । आपोज्योतिरित्यादिना
शिरसा संयुक्ता मुक्त्वा हृति पूर्वेकाम् प्रतिव्याहृतिप्रणवेन संयुक्ताम् । ३७ भूः ३७ भुवः ३७ स्वः ३७ रित्ति चोन्वागन्मुखनासिकासंचारि
णाम्मपुनिष्पन्नं नसा जपेदित्ययं सर्वत्र प्राणायामः । प्राणानायम्य सम्प्रोध्य चचेनाद्वैवतेन तु । जपन्नासीत सावित्री प्र
त्यगातारकोदयात् । संध्याम्नाक् प्रातरे वद्विनिष्ठेदासूर्यदर्शनान् । प्राणायामं पूर्वाङ्गं कृत्वा चचेनाद्वैवतेन पूर्वाङ्गेनात्मान
मद्विः सम्प्रोध्य सावित्रीं जपन्मन्यक् संख्यामासीत । अर्धात्पत्यङ्मुख इति लभ्यते । आतारकोदयात्तारकोदयावधि । प्राक्संध्या

म्यातः समये । एवं पूर्वोक्तम्विधिमाचरन् प्राङ्मुखः सूर्योदयावधि तिष्ठेत् । अहोरात्रयोः सन्ध्याया क्रियाविधीयते सा संध्या त
 त्राहः संपूर्णोदित्यमण्डलदर्शनयोग्यः कालः । तद्विपरीताशत्रिः यस्मिन् काले खण्डमण्डलस्योपलब्धिः स संधिः । अग्नि
 कार्ये ततः कुर्यात्संध्ययोरुभयोरपि । ततो भिवादयेद्बृहज्जानसावहर्मिति ब्रुवन् । ततः संध्योपासनानन्तरं द्वयोः संध्ययोरग्नि
 कार्ये मग्नौ कार्ये समिप्रक्षेपादियत्तत्कुर्यात्स्वगृह्योक्तेन विधिना । तदनन्तरं वृजान्गुरप्रभृतीनि भिवादयेत् । कथमसौ देवद
 त्तशर्मोद्दंतिस्वनमकीर्तयन् । गुरुंचैवाप्युपासीत स्वाध्यायार्थे समाहितः । आहूतश्चाप्यधीयीत लब्धश्चास्मै निवेदये
 त् । हितश्चास्याचरेन्नित्यं मनोवाक्कायकर्मभिः । तथा गुरुंवक्ष्यमाणलक्षणमुपासीत । तत्परिचर्यापरस्तदधीनस्तिष्ठे
 त् । स्वाध्यायार्थमध्ययनसिद्ध्ये समाहितोऽविक्षिप्तचित्ते भवेत् । आहूतश्चाप्यधीयीत गुर्बाहूतएवाधीयीत न स्वयंगुरंप्रेर
 येत् । यच्च लब्धं तत्सर्वं गुरवे निवेदयेत् । तथा तस्य गुरोर्हितमाचरेन्नित्यं सदा सर्वदा मनोवाक्कायकर्मभिर्न प्रतिक्लूंकुष्येत्
 । अपिशब्दाद्गुरुदर्शने गौतमोक्तं कण्ठप्रावृत्तादि वर्जयेत् । कृतज्ञाद्रोहिमेधाविष्नुचिकल्पानस्तूयकाः । अध्याप्या धर्मतस्सा
 धुशक्तापज्ञानविन्नदाः । कृतमुपकारं न विस्मरतीति कृतज्ञः । अद्रोही दयावान्मेधावीर्यमयग्रहणधारणशक्तः । शुचिर्वा
 ह्याभ्यन्तरशौचवान् । कल्पः अधिव्याधिरहितः अनस्तूयको दोषानां विष्करणेन गुणां विष्करणशीलः । साधुर्बृहवान् । शू
 क्रः शुश्रूषायाम् । आप्नोवन्धुः । ज्ञानदो विद्याप्रदः । विन्नदः अपणपूर्वकमर्थदाता । एते गुणाः समस्तव्यस्ताश्च यथा स
 मभवन् प्रष्टव्याः । एते च धर्मशास्त्रानुसारेणाध्याप्याः । दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्जैवधारयेत् । तथा च । स्मृत्यन्तरप्रसि
 द्धम्पालाशादिदण्डम् । अजिनञ्च कार्ष्णीजिनादि । उपवीतं कर्पासादिनिर्मितं मेखलां मुञ्जादिनिर्मितं ब्राह्मणादि ब्रह्म
 ज्ञारीधारयेत् । ब्राह्मणेषु च रेद्वैक्ष्यमनिंद्येष्वाम्रवृत्तये । आदिमध्यावसानेषु भवच्छेदोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियवि
 शाम्भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम् । पूर्वोक्तदण्डादियुक्तो ब्रह्मचारी ब्राह्मणेष्वनिंद्येष्वभिषस्तादिव्यतिरिक्तेषु स्वकर्मनिरतेषु भै

ध्यं च रेदात्मवृत्तये आत्मनो जीवनाय । न पार्थम् । आचार्यतद्गार्यापुत्रव्यतिरेकेण निवेद्यगुरवे ऽनुज्ञाते भुञ्जीत । तदभावे
 तत्पुत्रादाविति नियमात् । अत्र ब्राह्मणग्रहणं सम्भवे सति नियमार्थम् । यत्तु सार्वर्णिकम् भैक्ष्य चरणमिति तत्रैवर्णिकवियय
 प्राप्त्यर्थम् । यच्च तु र्वर्ण्ये चरेद्भैक्ष्यमिति तदापि द्विषयम् । कथम् भैक्ष्य चर्या कार्या । आदिमध्यावसानेषु भवच्छेदोपलक्षिता
 । भवति भिक्षादेहि । भिक्षाम्भवति देहि । भिक्षान्देहि भवतीति । एवं वर्णक्रमेण भैक्ष्य चर्या कार्या । कृताधिकार्या भुञ्जीत वा
 ग्यतो गुर्वनुज्ञया । आपोषानक्रियापूर्वं सत्कृत्यान्नमकुत्सयन् । पूर्वोक्तेन विधिनभिक्षामाहुत्यगुरवे निवेद्य तदनुज्ञया कृता
 श्रिकार्या वाग्यतो मौनी अन्नं सत्कृत्य संपूज्या कुत्सयन् अनिन्दयन् । आपोषानक्रिया पूर्वममृतोपस्तरमसीत्यादि कंकवाभु
 ङ्जीत । अत्र पुनरभिकार्यग्रहणं संध्याकाले कथंचिदकृताग्निकार्यस्य कालान्तरविधानार्थम् । न पुनस्तृतीयप्राप्त्यर्थम् । ब्रह्म
 चर्यस्थितौ नैकमन्नमद्यादनापदि । ब्राह्मणः काममश्नीयाच्छाब्दे व्रतमपीडयन् । ब्रह्मचर्यस्थितः एकान्ननाद्यान् अनापदि
 व्याध्याद्यभावे । ब्राह्मणः पुनः आब्दे ऽभ्यर्थितः सन्नं काममश्नीयात् । व्रतमपीडयन् मधुमांसं सपरिहारेण । अत्र ब्राह्मणग्रह
 णं क्षत्रियादेः आब्दभोजनयुदासार्थम् । राजन्यवैश्ययोश्चैव नैतत्कर्म प्रचक्षत इति स्मरणम् । मधुमांसं जनोच्छिष्टं शुक्लं स्त्री
 प्राणिहिंसनम् । भास्करलोकनास्त्रीलपरिवादादि वर्जयेत् । मधुक्षौद्रं न मद्यम् । तस्य निग्रहं मद्यं ब्राह्मणो वर्जयेदिति नि
 वेधान् । मांसं खागादेरपि । अङ्गुलं घृतं तदिना गात्रस्य । कज्जलादिना चाक्षणेः । उच्छिष्टमगुरोः । शुक्लं निष्ठुरवाक्वंतान्नरसः
 । तस्याभक्ष्यप्रकरणे निवेधान् । स्त्रियमुपभोगे । प्राणिहिंसनं मज्जीववधः । भास्करस्यावलोकनम् । उदितासुमितयोर्नि
 त्यमालोकनम् । अस्त्रीलमसव्यभाषणम् । परिवादः सदसद्रूपस्य परदोषस्य ख्यापनम् । आदिग्रहणात् स्मृत्यन्तरे कङ्गस्थ
 माख्यादिगृह्यते । सतानि ब्रह्मचारी वर्जयेत् । गुर्वादि लक्षणमाह । सगुरुर्यः क्रियाकृत्वा वेदमस्मै प्रयच्छति । उपनीय
 ददद्वेदमाचार्यस्य उदाहृतः । यो सैगर्भाधानाद्याः क्रिया उपनयनपठ्यंता यथा विधि कृत्वा वेदमस्मै ब्रह्मचारिणे प्रयच्छति

सगुहः । यः पुनरुपनयनमात्रं हत्वा वेदमप्यच्छति सञ्चाचार्यः । एकदेशमुपाध्यायश्च त्विग्यज्ञकटुचते । एते मान्या यथापूर्-
वमेभ्यो मानागरीयसी । वेदस्यैकदेशं मन्त्रब्राह्मणयोरेकं वाञ्छन्निवायोऽध्यापयति स उपाध्यायः । यः पुनः पाकयज्ञादिकं बृ-
तः करोति स चहत्विक् । एते च गुर्वीचार्थोपाध्यायत्विजो यथापूर्वे यथाक्रमेण मान्याः पूज्याः एभ्यः सर्वेभ्यो मातागरीयसी पूज्यतमा
। वेदग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यावधिमाह । प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पञ्चवा । ग्रहणान्तकर्मिके केशान्तश्चैव षोडशे । यदा
विवाहासम्भवे वेदानधीत्येवैवावेदम्बेतियथाक्रममप्युवर्तेते तदा प्रतिवेदमेदमेदमप्यतिब्रह्मचर्यं पूर्वोक्तं द्वादशवर्षाणि कार्यं ।
अशक्तौ पञ्चग्रहणान्तकर्मिके केशान्ति । केशान्तः पुनर्गौदानाख्यङ्कर्मगर्भादारभ्य षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य कार्यं । एतच्च द्वाद-
शवर्षिके वेदव्रते षोडशवर्षम् । इतरस्मिन्पक्षे यथासम्भवन् षष्ठवर्षम् । राजन्यवैश्ययोस्तु पनयनकालवत् षोडशवर्षे चतुर्विंशे वा
द्रष्टव्यम् । उपनयनकालस्य परमावधिमाह । आषोडश द्वादशवर्षाश्चतुर्विंशश्च वत्सरात् । ब्रह्मक्षत्रविशङ्खालञ्चौपनायनि-
कः परः । अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मो वहिष्कृताः । सावित्रीपतिता ब्राह्मणस्तोमादृते कर्तेः । आषोडश द्वयोः । षोडशव-
र्षं यावन् । आद्वाविंशद्वयोः । आचतुर्विंशद्वयोः । ब्रह्मक्षत्रियविशमौपनायनिक उपनयनसम्बन्धी परः कालः नातः परमु-
पनयनकालोऽस्ति किन्तु अत ऊर्ध्वं पतन्त्येते सर्वधर्मो वहिष्कृताः । सर्वधर्मेष्वनधिकारिणे भवन्ति । सावित्रीपतिताः पतितसावि-
त्रीकाः भवन्ति सावित्रीदानयोग्यान्त भवन्ति । ब्राह्मणः संस्कारहीनाश्च । ब्राह्मणस्तोमाङ्कर्तेर्विना कर्ते तु तस्मिन्नुपनयननाधिकारि-
णो भवन्ति । आद्यास्त्रयोद्विजा इत्युक्तं तत्र चेत्तुमाह । मातुर्येदग्रे जायन्ते द्वितीयमौञ्जिवन्धनात् । ब्राह्मणक्षत्रियविशसस्त्रि-
देते द्विजाः स्मृताः । मातुः सकाशात् प्रथमं जायन्ते मौञ्जिवन्धनाच्च द्वितीयं जुन्मन्तस्मादेते ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याद्विजा उच्यन्ते ।
वेदग्रहणाध्ययनफलमाह । यज्ञानान्तपसाच्चैव शुभानाञ्चैव कर्मणाम् । वेदस्यैव द्विजातीनां द्विः श्रेयसकरः परः । यज्ञानां श्रौ-
तस्मार्त्तानान्तपसाकायसन्तापरूपाणाञ्चान्द्रायणादीनां शुभानाञ्च कर्मणाम् । उपनयनादिसंस्काराणामवबोधकत्वेन वेदस्यैव द्वि-

जातीनाम्परमोतिः श्रेयसकरोमोक्षकरोनान्यः । वेदएवेतितन्मूलत्वेन स्मृतेरप्युपलक्षणार्थः । यहणाध्ययनफलमुक्त्वा इदानीं काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलमाह । मधुनापयसाचैव स देवांस्तर्पयेद्विजः । पितृन्मधुघृताभ्याञ्च च चोधीते हि यो न्वहम् । यजं वि शक्तिनोधीते यो न्वहं स घृतामृतैः । प्रीणाति देवानाज्येन मधुना च पितृन्सुथा । स तु सोमघृतैर्देवांस्तर्पयेद्यो न्वहम्पठेत् । सामानि नृपिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा । यो न्वहमघृतैर्देवानां पयसा च देवानां पितृन्मधुघृताभ्यान्तर्पयति । यः पुनश्च शक्तिनो न्वहं यजं चोधीते स घृतामृतैर्देवानां पयसा च देवानां पितृन्मधुघृताभ्यां प्रीणाति । यस्तु सामान्य न्वहमधीते सोमघृतैर्देवानां पितृन्मधुसर्पिर्भ्याम्प्रीणाति । ऋगादिग्रहणं सामान्येन ऋगादिमन्त्रप्राप्त्यर्थः । मेदसा तर्पयेद्देवानथर्वागिरसः पठन् । पितृन्मधुसर्पिर्भ्यामन्वहं शक्तिनोद्विजः । वाको वाक्यं पुराणञ्च नागशंसीञ्च गाधिकाः । इतिहासांस्तथा विद्याः शक्त्वाधीते हि यो न्वहम् । मांसक्षीरौदनमधुतर्पणं सदिवौकसम् । करेति नृपिं कुर्याच्च पितृणां मधुसर्पिषा । ते नृपास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः । यः पुनः शक्तिनो न्वहं यजं चोधीते स देवानां पितृन्मधुसर्पिर्भ्यां तर्पयति । यस्तु वाक्यम्यञ्जोरूपमेव वाक्यं पुराणं ब्राह्मणं च कारन्मानवादिधर्मशास्त्रम् । नागशंसीञ्च रूद्रदेवत्यान्मन्त्रान् । गाथाञ्च यज्ञगार्थेन्द्रगाथाद्याः । इतिहासान्माहाभारतादीन् । विद्याञ्च वारुण्याद्याः शक्तितो यो न्वहमधीते समांसक्षीरौदनमधुभिर्देवानि तृप्तिं तर्पयति । ते पुनस्तृप्ताः सन्तो देवाः पितरञ्चैनं स्वाध्यायकारिणं सर्वकामफलैः शुभैः च तन्योपघातलक्षणैस्तर्पयन्ति । प्रशंसार्थमाह । यं यं कृतुमधीते च तस्य तस्यानुयातफलम् । त्रिविजपूणे पृथिवीदानस्य फलमश्नुते । तपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्ययवान् द्विजः । यस्य यस्य क्रतोः प्रतिपादकमेवैकदेशमन्वहं चोधीते तस्य तस्य क्रतोः फलमवाप्नोति । तथा विजपूणायाः पृथिव्यास्त्रिवारदानस्य यत्फलम् । परस्य च तपसः चान्द्रायणादेर्यत्फलं तदपि नित्यस्वाध्यायवानाप्नोति । नित्यग्रहणं काम्यस्यापि सतो नित्यत्वज्ञापनार्थः । एवं सामान्येन ब्रह्मचारिधर्मानभिधाय इदानीं नैष्ठिकस्य विशेषमाह । नैष्ठिको ब्रह्मचारी नुवसेदाचार्यसन्निधौ । तद

भावेऽस्य तनये पत्न्या भैः श्वानरेऽपि वा । अनेन विधिना देहं साधयन् विजितेन्द्रियः । ब्रह्मलोकमवाप्नोति न चेहं साधयते पुनः । अनेन
 न उक्तेन प्रकारेण आत्मानं निष्ठां उक्त्वा नित्यं कालं नयतीति तैष्ठिकः स यावज्जीवमाचार्यस्य समीपे वसेत् । न वेदग्रहणानन्तरं स्व
 तन्त्रो भवेत् । तदभावे तन्त्रसमीपे तदभावे तद्गार्या समीपे तदभावे वैश्वानरेऽपि । अनेनोक्तविधिना देहं साधयन् क्षपयन् जि
 तेन्द्रियः इन्द्रियजये विशेष प्रयत्नवान् ब्रह्मचारी ब्रह्मलोकममृतत्वमाप्नोति । न कदाचिदहं पुनर्जायते ॥ ७ ॥ इति ब्रह्म
 चारिप्रकरणम् ॥ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ॥ यः पुनर्विवाह्यस्तस्य विवाहार्थं स्नानमाह । गुरवे तु वरन्दत्वा स्नायी ततः तदनुज्ञया । वेदं व्रता
 निवापारं नीत्वा ह्युभयमेव वा । पूर्वोक्तेन प्रकारेण वेदं मन्त्रब्राह्मणान्मकम् । ब्रतानि ब्रह्मचारिधर्माननुकृता न्वोभयम्वापारं नी
 त्वापरि समाप्य गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिलषितं यथा शक्तिदत्त्वा स्नायात् । अशक्तौ तदनुज्ञया ऽदत्तवरेऽपि । एषां च पक्षाणां
 शक्तिकालाद्युपेयाव्यवस्था । स्नानानन्तरं किंकुर्थादित्यत आह । अविस्मृतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् । अनन्यपूर्विकाङ्क्षा
 न्नामसपिण्डं यवीयसी । अविस्मृतब्रह्मचर्यो ऽस्त्वलितब्रह्मचर्यो लक्षण्यां वा ह्याभ्यन्तरलक्षणेऽयुक्तां वा ह्या नितनलोमकेशद
 शनादौ निमनुप्रेक्तानि । आभ्यन्तराणि अष्टपिण्डान् कृत्वा द्याऽश्वलायनोक्तविधिनोक्तविधिनोक्तविधिना वेदितव्यानि । पूर्वस्यांश्चैव गोसु वेदिकां कि
 तव स्थानं हृदेऽरिणक्षेत्रे चतुष्पथश्मशनेभ्यो मृत्तिकां गृहीत्वा पिण्डाष्टकं कर्तव्यं । तत्रानुक्रमेण प्रथमेऽपिण्डे स्पृष्टे धान्यवती भव
 ति द्वितीये पशुमती तृतीये ऽग्निहोत्रपणचतुर्थी विवेकिनी चतुर्गसर्वजना च न पण भवति । पञ्चमेऽपि गिणी षष्ठे बंध्या सप्तमेऽपि भिचा
 रिणी अष्टमे विधवा भवेदित्याश्वलायनस्मरणात् । स्त्रियं तपुंसकत्वं निवृत्तये स्त्रीत्वेन परीक्षिता । अनन्यपूर्विकान्दानेनोपभो
 गेन वा पुरुषान्नं परिगृहीताङ्गान्नाङ्गमनीयाम्बोर्भुमेनो नयनानंदकारिणी मयस्यामनो चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिरित्यापस्त
 वस्मरणात् । एतच्च न्यूनाधिकं अङ्गादिवाह्यदोषाभावे । असपिण्डां समानं एकः पिण्डो देहो यस्य सा सपिण्डानसपिण्डाश्च स
 पिण्डात्मा । सपिण्डात्मा चैकशरीरवयवान्वयेन भवति । तथा हि पुत्रस्य पित्रुशरीरवयवान्वयेन पित्रा सह एकपिण्डता । एव

॥ मि० अ० ॥

॥ ६ ॥

स्मितामहाहिभिरपिपितृद्वारेणतच्छरीरवयवान्वयात् । एवंमानुशरीरवयवान्वयेतमात्रा । तथामानामहादिरपिमानुद्वा
रेण । तथामानुसखमानुलादिभिरपि एकशरीरवयवान्वयात् । तथापितृव्यपितृस्वस्वादिभिरपि । तथापत्यासहपत्न्या
एकशरीररम्भकतया । एवंभ्रानुभार्याणामपिपरस्परमेकशरीररम्भैः सह एकशरीररम्भकत्वेन । एवंयत्रयत्रसपिण्डे
शब्दः तत्रतत्रसाक्षात्परम्परयावाएकशरीरवयवान्वयोवेदितव्यः । यद्वैवंमानामहाद्रीनामपिदशहंशावमाशौचं सपिण्डेषु
विधीयतइत्यविशेषेयनप्राप्नोति । स्यादेतत्तदितत्रप्रत्नानामितरेकुर्युरित्यादिविशेषवचनन्नस्यात् । अतः सपिण्डेषुयत्रविशे
षवचनं नास्ति तत्रदशाहमित्येतद्वचनमवतिष्ठते । अवश्यमैकशरीरवयवान्वयेनसापिण्डवर्णनीयम् । आत्माहियज्ञश्चात्मन
इत्यादिश्रुतेः । तथाप्रजामनुप्रजायसइति । तथासएवायन्निरूढः पृथक्पृथक्प्रत्यक्षेणोपलभ्यतइत्यापसंवचनोच्च । तथा
गर्भोपनिषदि । एतत्तथाङ्गैशिकंशरीरव्यीणिमानुतस्त्रीणिपितृतः अस्थिस्वायुमज्जानः पितृतः । त्वङ्गोसर्धिशिमानुतइति ।
तत्रतत्रावयवान्वयप्रतिपादनात् । निर्वाप्यपिण्डान्वयेननुसापिण्डोमानुसन्तानेभ्रानुव्यादियुचसापिण्डानस्यात् । समुदायश
क्त्यंगीकारेणरूढपरिग्रहे अवयवशक्तिसत्तत्रावगम्यमानापरित्यक्तास्यात् । असत्त्ववयवार्थेयुयोन्यत्रार्थेप्रयुज्यते । तत्रा
नन्यगतित्वेनसमुदायः प्रसिध्यति । एवम्पारम्पर्यैकशरीरवयवान्वयेनसापिण्डोयथानातिप्रसङ्गस्तथावक्ष्यामः । यवीयसर्व
यसाप्रमाणतश्चन्यूनामुद्वेत्परिणयेत्स्वगृह्योक्तविधिना । विशेषान्तरमाह ॥ अरेगिणोभ्रानुमतीमसमानार्थेगोत्रजाम् ।
अरेगिणीमचिकित्सनीयव्याध्यनुपसृष्टाम् । भ्रानुमतीपुत्रिकाकरणशङ्कानिवृत्तये । अनेनापरिभाषितापिपुत्रिकाभवति
तिगम्यते । असमानार्थेगोत्रजांक्षत्रेपरिदमार्थेनामप्रवरइत्यर्थः । गोत्रम्वंशपरम्परप्रसिद्धम् । आर्धचगोत्रश्चार्धगोत्रेस
मानेअर्धगोत्रेयस्यासौसमानार्थेगोत्रसखाज्जातासमानार्थेगोत्रजा । नसमानार्थेगोत्रजा असमानार्थेगोत्रजा । गोत्रप्रवरे
चपृथक्पठ्युदासेतिमिज्जम् । तेनासमानार्थेगोत्रजासमानप्रवरैर्विवाहइतिगोत्रमः । तथाचास

पिण्डाचयामानुरसगोत्राचयपितुरिति मनुः । तथामानुगोत्रामप्यपरिणेत्यं केचिदिच्छन्ति । मानुलस्य सुताम ब्रूमामानुगोत्रो
 न्तथैव च । समानप्रवर्गं चैव गत्वा चान्द्रायणं चरेत् इति प्रायश्चित्तस्मरणात् । अत्र चासपिण्डाभित्यनेन पितृष्वस्य मानुषस्वादि
 दुहितृनिषेधः । तथाऽसमानगोत्राभित्यनेनासपिण्डाया अपिभिन्नसन्तानजायाः समानगोत्राया निषेधः । असमानप्रवर्गमि
 त्यनेनापि असपिण्डाया असगोत्राया अपिसमानप्रवर्गयानिषेधः । तथाऽसपिण्डाभित्येतन्मार्गवर्णकं सर्वत्र सापिण्ड्यासङ्गावात्
 । असमानार्थगोत्रजाभित्येतत्त्रैवर्णिकविषयम् । यद्यपि गजान्यविशंप्राप्तिस्विकगोत्राभावात्प्रवर्गभावः । तथापि पुणेहित
 गोत्रप्रवर्गैवेदितव्यौ । तथाच यजमानस्यार्थियानुवृणीत इत्युक्त्वा पौरोहित्यान् गजविशमित्याश्रयाय नः । सपिण्डासगोत्रास
 मानप्रवर्गसु भार्यात्वमेव नोत्पद्यते । रेगिन्यादिषु तु भाट्योत्वे उत्पन्ने पिदृष्टविरोध एव । असपिण्डाभित्यत्रैकशरीरवयवान्वय
 द्वारेण साक्षात्पारम्पर्येण वा सापिण्ड्यामुक्तं च सर्वस्य सर्वत्र यथा कथंचिदनादौ संसारे सम्भवतीत्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह ।
 यच्च मात्सप्यमादूर्जं मानुतः पितृतस्तथा । मानुतो मानुसन्ताने पञ्चमादूर्जं म्पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्जं सापिण्ड्यानिवर्त्तते
 इति शेषः । ततश्चायं सपिण्डाश्चेदवयवशक्त्या सर्वत्र प्रवर्त्तमानोऽपि निर्मथ्य पङ्कजादिशब्दवन्नियतविषय एव । तथाच पि
 त्रादयः षट्सपिण्डाः पुत्रादयश्च षडात्मा च सप्तमः सन्तानभेदेऽपियतः सन्तानभेदः तमादादाय गणयेद्वा वत्सप्तम इति सर्व
 व्रयोजनीयम् । तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनायां पञ्चमपुरुषवर्त्तिनी मानुतः पञ्चमीत्युपचर्यते एवं पित
 रमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी पितृतः सप्तमीति । तथाच । भगिन्योर्भगिनीभ्रात्रोऽभ्रातृपुत्री
 पितृव्ययोः । विवाहेद्वादिमूतत्वाच्छास्त्राभेदो वगण्यते । यदपि चर्वसिष्टेनोक्तम् । पञ्चमी सप्तमी चैव मानुतः पितृतस्तथेति
 । त्रीनतीत्यमानुतः पञ्चातीत्यपितृत इति पैठीनसिनातदप्यवर्ज्ये धार्थ्ये । न पुनस्तप्राप्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । ए
 तच्च समानजाति ये द्रष्टव्यं त्विजातीये तु विशेषः । यथा ह शङ्खः । यद्वेकजाता वहुवः पृथक्क्षेत्राः पृथग्जनाः । एकपिण्डाः

पृथक्क्षौचाः पिण्डस्त्वावर्तने त्रियु । एकस्माद्ब्राह्मणादेः जाताः पृथक्क्षेत्राभिन्नजातीया सुखीयुजाताः पृथग्जनाः समा
 नजातीया सुभिन्ना सुखीयुजाता से एकपिण्डाः सपिण्डाः किन्तु पृथक्क्षौचाश्च प्रकरणे वक्ष्यामः । पिण्डस्त्वावर्तने त्रि
 यु । त्रिपुरुषमेव सपिण्डमिति । दशपुरुषविख्याता च्छेत्रियाणां महाकुलात् । पुरुषा एव पुरुषा दशभिः पुरुषैः मानृतः
 पञ्चभिः पितृतः पञ्चभिर्विस्थानं यद्ब्राह्मणकुलं तच्छेत्रियाणामधीतवेदानामुपलक्षणम् । श्रुताध्ययनसंपन्नानां महश्चत
 कुलञ्च महकुलमुत्रपौत्रपश्रुदासीग्रामादि समृद्धन्तस्मात्कन्याश्चाहर्त्तव्येति नियम्यते । एवं सर्वतः प्राप्तिः सत्यामपवा
 दमाह । स्त्रीतादपिन सञ्चारिणो गदोषसमन्वितात् । सञ्चारिणो रोगाः कुष्टापस्मारप्रभृतयः । श्रुकशोणितद्वारेणानु
 प्रविशन्तो दोषाः पुनर्हीनक्रियनिष्पुरुषत्वादयः मनुनेक्ताः । एतैः समन्विता तस्मिन्नादपि पूर्वैवाक्ताम्हा कुलादपि नार्हन्
 व्या एवं कन्याग्रहणे नियममुक्त्वा कन्यादाने वरनियममाह । एतैरेव गुणैर्युक्तः सर्वणः श्रोत्रियो वरः । यन्नात्परीक्षितः पु
 स्त्वेयुवाधीमान् जनप्रियः । एतैरेव पूर्वैर्गुणैर्युक्तो दोषैश्च वर्जितो वगे भवति तस्य चायमपरो विशेषः । सर्वणं श्रुत्वा
 बानहीनवर्णः श्रोत्रियः स्वयञ्च श्रुताध्ययनसम्पन्नः । यन्नात्पयत्वेन पुंस्त्वे परीक्षितः । परीक्षणे पायश्चनारटेनेक्कः । य
 स्यात्सुप्तवने वीर्यहृदि मूत्रचूर्णेनिलम् । पुमान्स्यान्नक्षणे रैर्नैर्विपरीतस्तु घण्डकङ्कति । युवानवृद्धः । धीमानलौकिक
 वैदिकव्यवहारेषु निपुणमतिः । जनप्रियः स्मितमृदुपूर्वाभिभाषणादिभिः अनुरक्तजनः । रतिपुत्रधर्मार्थत्वेन विवाहस्त्रि
 विधिः । तत्र पुत्रार्थं द्विविधः निव्यः काम्यश्च । तत्र निव्ये प्रजार्थं सर्वणः श्रोत्रियो वर इत्यनेन सर्वणमुख्यादर्शिता । इदा
 नीङ्काम्ये निव्यसंयोगे चानुकल्पो वक्तव्य इत्याह । यदुच्यते द्विजानीनां श्रूद्राद्वारेण संग्रहः । नैतन्मम मन्तयस्मान्नन्नामाजा
 यते स्वयम् । यदुच्यते । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः सुक्लमशो वर इत्युपकम्य ब्राह्मणस्य च तस्मै भार्याः । क्षत्रियस्य तिस्रः । वै
 श्यस्य द्वे इति तत्र द्विजानीनां श्रूद्रावेद नर्मिते नैतद्व्याह्ववल्क्यमतम् । यस्मादर्यां द्विजातिस्तत्र स्वयं जायते तज्जाया जायाम

वर्तियदस्याजायते पुनरिति श्रुतेः । अत्र च तत्राय ज्ञायते स्वयमिति हेतुम्बदतानैविक पुत्रोत्पादनायकाभ्यपुत्रोत्पादनाय
वा प्रवृत्तस्य भूद्रापरिनयनप्रतिषेधं कुर्वतानैविक पुत्रोत्पादतानुकूल्ये काम्ये च पुत्रोत्पादने ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्ये क्षत्रियस्य
वैश्याभ्यनुज्ञाता भवति । इदानीं रतिका मस्योत्पन्नपुत्रस्य वा विनष्टभार्यस्याश्रमात्तरे अनाधिकारिणो गृहस्थाश्रमावस्थामा
त्राकांक्षिणः परिणयनक्रममाह । तिस्रो वर्णानुपूर्व्येण द्वे तथैका यथाक्रमम् । ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्भार्यास्वाम्भूद्रजन्यः
। वर्णक्रमेण ब्राह्मणस्य तिस्रः । क्षत्रियस्य द्वे । वैश्यस्यैका । भूद्रस्य सैव भार्या भवति । सर्वर्णापुनः सर्वेषामुत्थास्थितैव । पू
र्वस्याः पूर्वस्याश्च भावेऽन्तरेण भवति । अयमेव क्रमेणैविकानुकूल्ये काम्ये च पुत्रोत्पादनाविधौ । अतश्च यच्छूद्रापुत्रस्य पुत्रम
ध्ये परिगणनम्विभागकीर्तनञ्च तथा विप्रान्मूर्द्धवासिको हीन्युपक्रम्य विनास्वैविधिः स्मृत इति च । तद्व्रतिका मस्याश्रममा
त्राभिकांक्षिणेवानन्तरीयकतयोत्पन्नस्य । विवाहानाह । ब्राह्मो विवाहश्चाहूय दीयते शक्यलंकृता । तज्जः पुनान्युभयतः
पुरुषानेकविंशतिम् । स ब्राह्मभिधानो विवाहः यस्मिन्नुक्तलक्षणाय वर्णयश्चाहूय दीयते शक्यलंकृता कन्या दीयते छटकपूर्वकं
। नस्यां जातः पुत्र उभयतः पित्रा दीन् दश पुत्रा दींश्च दश आत्मानश्चैकविंशमुनाति स हृतश्चेत् । यज्ञस्थच्छन्विजे देवश्चादा
यार्धस्तु गोद्वयम् । चतुर्दश प्रथमजः पुनान्युत्तरजस्तु षट् । स देवो विवाहः यस्मिन् यज्ञानुष्ठाने विवर्तते तच्च त्विजो यथाशक्त्य
लंकृता दीयते । यत्र पुनर्गौमिद्युनमादाय कन्या दीयते स चार्धः प्रथमजः देवविवाहश्चतुर्दश पुनानि । सप्तावगन् सप्तपत्न
न् । उत्तरजः चार्धविवाहजः षट् पुनानि त्रीन्यूर्वा न् त्रीन्यगन् । इत्युक्त्वा चरतान्धर्मैः सह यादीयते र्धिने । सकायाः पावयेत्तज्जः
षट् षड्विंशान्सहात्मना । सह धर्मं चरतामिति परिभाष्य कन्यादानमभ्याजापत्यस्तज्जः षट् पूर्वानात्मना सह षट् पत्नानात्मना सह
त्येवं च योदश पुनानि । आसुरे द्विविणादानाद्गार्धर्वः समयान्मिथः । रक्षसो युद्धहरणतपेशचः कन्यकाच्छलान् । आसुरः पु
नर्द्विविणादानात् । गान्धर्वस्तु परस्परगुणेण भवति । रक्षसो युद्धेनापहरणात् । पैशाचस्तु कन्यकाच्छलान् । छद्मनाच्छले

॥ मि० आ० ॥

॥ ८ ॥

नस्वापाद्यवस्थामुहरणात् । सर्वणादिपरिणयनेविशेषमाह । पाणिर्ग्राह्यस्सवर्णसुगृह्णीयाश्चिचियाशरम् । वैश्याप्र
तोदमादद्याद्वेदनेत्वग्रजन्मनः । सर्वणासुविवाहेस्वगृह्णीकविधिवपाणिरेवग्राह्यः । क्षत्रियकन्यकानुशरंगृह्णीयात् । वै
श्याप्रतोदमादद्यात् । उक्तृष्टवेदनेऽप्यद्रूपुनर्वसनस्यदशा । यथाहमनुः । वसनस्यदशायाह्याभूद्रूढोक्तृष्टवेदनइति
। दानुकममाह । पितापितामहोभ्रातासकुल्योजननीतथा । कन्याप्रदःपूर्वनाशेप्रकृतिस्थःपरःपरः । अप्रयच्छन्सुमाप्नो
तिभ्रूणहत्यामृतावृतौ । गम्यन्त्वभावेदानृणांकन्याकुर्यात्त्वयम्बरम् । एतेषाम्पिचादीनाम्पूर्वस्यपूर्वस्याभावेपरःपरःकन्याप्र
दःप्रकृतिस्थश्चेत् । यद्युन्मादादिदोषवान्नभवतिअतोयस्याधिकारःअसावप्रयच्छन्भ्रूणहत्यामृतावृतौप्राप्नोति । एतच्चेत्तत्र
क्षणवरसम्भवेवेदितव्यम् । यदापुनर्दानृणामभावस्तदाकन्यैवगम्यङ्गमनार्हमुक्तलक्षणंस्वयमेववरंवरयेत् । सकृत्प्रदीयतेक
न्याहरंस्तौचैरदण्डभाक् । सकृदेवकन्याप्रदीयतइतिशास्त्रनियमः । अतस्तान्दत्त्वाऽपहरन्कन्यांचोरवद्दण्ड्यः । एवं
सर्वत्रनिषेधेप्राप्तेऽपवादमाह । दत्तामपिहरेत्पूर्वाक्केयांश्चेद्हरश्चाब्रजेत् । यदिपूर्वस्माद्भागत्त्रयेयान्विद्याभिजनाद्यानिश
ययुक्तोवरश्चागच्छति । पूर्वस्यचपातकयोगोदुर्वृत्तत्वम् । तदादत्तामपिहरेत् । एतच्चसप्तमात्यदात्प्राग्द्रष्टव्यम् । अना
ख्यायदददोषन्दण्ड्यउत्तमसाहसम् । अदुष्टांचत्यजनदण्ड्योदूषयन्तुमृषाशतम् । यःपुनश्चक्षुर्ग्राह्यन्देयमनाख्यायक
न्यांप्रयच्छतिअसावुत्तमसाहसन्दण्ड्यः । उत्तमसाहसंवर्धयति । अदुष्टानुप्रतिगृह्यत्यजन्नुत्तमसाहसमेवदण्ड्यः । यःपु
नःविवाहान्प्रागेवद्वेषादिनाऽसद्भिःकन्यादोषैर्दीर्घेर्गोदिभिर्दूषयतिसपणानांवक्षमाणलक्षणानांशतन्दण्ड्यः । अनन्यपू
र्विकर्मित्यत्रानन्यपूर्वापरिणयेोक्तातत्रान्यपूर्वाकीदृशीत्याह । अक्षताचक्षताचैवपुनर्भूःसंस्कृतापुनः । स्वरिणीयापतिंहि
त्वासर्वर्णकामतःअयेत् । अन्यपूर्वाद्विविधापुनर्भूःस्वरिणीचेति । पुनर्भूरपिद्विविधाक्षताचाक्षताच । तत्रक्षतासंस्काराग्न्यागेव
पुण्यसम्बन्धदूयिता । अक्षतापुनःसंस्कारदूयिता । यापुनःकौमारम्पतिन्यक्काकामतःसवर्णमाश्रयतिसास्वरिणीति । ए

वं सर्वप्रकारेणान्यपूर्वापर्युदासे प्राप्ते विशेषमाह । अपुत्रांगुर्वनुज्ञातो देवरः पुत्रकाम्यया । सपिण्डो वासगोत्रो वा घृताभ्यक्त
 चतुर्विधः । आगर्भसम्भवाद्गच्छेत्पतितस्त्वन्यथा भवेत् । अनेन विधितः क्षेत्रज्ञोऽस्य भवेत्तु तः । अपुत्रा मलब्धपुत्रा
 पित्रादिभिः पुत्रार्थमनुज्ञातो देवरो भर्तुः कनीयान्भ्राता सपिण्डो वा उक्तलक्षणः सगोत्रो वा एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्याभावे परः परो घृता
 भ्यक्तसर्वगात्रः चतुर्विधः ववक्ष्यमाणलक्षणेऽप्युक्तं । आगर्भैः तैः । ऊर्द्धं पुनर्गच्छन् अन्येन वा प्रकारेण पतितो भवति । अ
 नेन विधितोऽप्यन्यः पूर्वपरिणेतुः क्षेत्रज्ञः पुत्रो भवेत् । एतच्च वाग्दत्ता विषयमित्याचार्याः । यस्याम्रियेत कन्याया वा चासत्ये कृते प
 तिः । तामनेन विधानेन निजो विन्देत्तदेव रइति मनुस्मरणात् । व्यभिचारिणीं म्रिय्याह । हृताधिकारं मलिनमपिण्डमात्रेण
 जीविनी । परिभूता मधःशय्या वा सयेह्यभिचारिणी । या व्यभिचरति तां हृताधिकारं म्रिय्याह । हृताधिकारं मलिनम
 जनाभ्यङ्गनमुभ्रवस्त्वाभरणशून्याम्याणया चामात्रभोजनं अधिकारं गतिभिः परिभूता म्रिय्याह । हृताधिकारं मलिनम
 श्रृज्जननार्थं न श्रुद्धार्थं यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनाञ्चारयेद्भूतमिति पृथक् प्रायश्चित्तोपदेशात् । तस्या अल्पप्रायश्चित्तार्थमर्थवादमा
 ह । सोमः शैचंदौ स्त्रीणां नृभवंश्च शुभोङ्गिरम् । पावकः सर्वमेध्यन्त्रं मेध्यवैयो धियो ह्यातः । परिणयनात्पूर्वं सोमगन्धर्वव
 ह्नयः स्त्रियो भुक्त्वा यथाक्रमनां सांशौ च मधुरवचनसर्वमेध्यत्वा निदत्तवन्तः । तस्मान्निवृत्तः सर्वत्रस्पर्शनालिङ्गनादियुमेध्याः
 शुद्धाः स्मृताः । न च तस्यास्तर्हि दोषो नास्ति इत्याशङ्कनीयमित्याह । व्यभिचारदूतौ शुद्धिर्गर्भत्यागो विधीयते । गर्भमर्तुव
 धादौ च तथा महति पातके । अप्रकाशितात्मनो व्यभिचारगुणान्तरसम्भोगसङ्कल्पाद्वा दपुण्यं तस्य च तौ रजो दर्शने शुद्धिः ।
 शुद्धकृते तु गर्भेत्यागः । ब्राह्मणश्चित्रविशं भार्याः शुद्धेण सङ्गताः । अप्रजाता विप्रशुद्धांति प्रायश्चित्तं न तेन गइति स्मरणात् । त
 यागर्भवधे भर्तुवधे महापातके च ब्रह्महत्यादौ आदिग्रहणाच्छिष्यादिगमने च त्यागः । चतस्रस्तुपरित्याज्याः शिष्यागागुरुरा
 न्या । पतिघ्नी च विशेषेण जुङ्गितो पगता च येति व्यासस्मरणात् । जुङ्गितः प्रतिलोमजः चर्मकासदिः । त्यागश्चोपभोगधर्म

॥ मि० ब्रा० ॥

॥ ९ ॥

कार्ययोर्ननु तिनः काशु ननु स्याः । निरुंध्यादेकवे श्मनीति नियमात् । द्वितीयपरिणयने हेतुमाह । सुगुणीव्याधिता धूर्त्तान्व
ध्याय्यष्ट्याप्रियम्बदा । स्त्री प्रसूः स्वाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेविणीतया । सुगुं पवति सुगुणी । प्रदूषापि । पतत्यर्द्धशरीरस्य यस्य भा
धौ सुगुं पिबेदिति सामान्येन प्रतिषेधात् । व्याधिता दीर्घे गयस्ता । धूर्त्तैर्विसम्वादिनी । वंध्यानिःफला । अर्थघ्नो अर्थना
शिनी । अप्रियं वयानिष्टुरभाविणी । स्त्री प्रसूः स्त्री जननी । पुरुषद्वेविणी सर्वत्राहितकारिणी । अधिवेत्तयेति प्रत्येकसं
व्रध्यते । अधिवेदनम्भार्यातरपरिग्रहः । किञ्च । अधिविद्वानुभर्त्तव्यामहदेनोन्यथाभवेत् । यत्रानुकूल्यन्दम्पत्योस्त्विवर्ग
स्तत्रवर्द्धते । साधिविद्वान्पूर्ववदेवदानमानसत्कारैर्भर्त्तव्या अन्यथाऽभरणे महदपुण्यम्बध्यमाणोदण्डश्च । नचभरणे सति
केवलपुण्यपरिहारः यतो यत्र दम्पत्योऽनुकूल्यश्चिन्नैक्यतत्र धर्मार्थकामानाम्प्रतिदिनमभिवृद्धिः । स्त्रियमन्याह । मृते जी
वति वापत्यौयानान्यमुपगच्छति । सेहकीर्तिमवाप्नोति मोदते चो मया सह । भर्त्तरि जीवति मृते वायाचापत्यादन्यं पुरुषेनै
वोपगच्छति सेहलोकैर्विपुलाङ्कीर्तिमाप्नोति उ मया च सह कीडते । पुण्यप्रभावात् । अधिवेदनकारणाभावे अधिवेत्तारम्भ
त्याह । आज्ञासम्पादिनी दक्षा ग्नी रसू म्रियवादिनी । त्वजन्दाप्यस्तु तीयां शमद्रव्योभरणं स्त्रियाः । आदेशं संपादिनी दक्षा
शीघ्रकारिणी वीरसूम्पुत्रवतीम् । प्रियवादिनी मधुरभाविणी यस्य जति अधिविन्दति सगज्ञा स्वधनस्य तृतीयमंशं दद्यात् । नि
र्द्धनस्तु भरणं ग्रासाच्छादनादिकन्दाप्यः । स्त्री धर्मानाह । स्त्रीभिर्भर्तृवचः कार्यमेव धर्मः परः स्त्रियाः । आप्नुद्धेः सम्पत्तीध्यो
हि महाप्राप्तकटूयितः । स्त्रीभिः सदा भर्तृवचनङ्कार्ये यस्मादयमेव पर उक्तुष्टे । धर्मः स्त्रीणां स्वर्गादिहेतुत्वात् । यदा तु महापा
तकादिदूयितस्तदा आप्नुद्धेः सम्पत्तीध्यो न तत्पारतन्त्र्यं । उत्तरकालानुपूर्ववदेव तत्पारतन्त्र्यं । शास्त्रीयदारसंग्रहस्य फलमाह
। लोकानन्त्यदिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रपौत्रकैः । यस्मात्तस्मात्स्त्रियः सेव्याः कर्त्तव्याश्च सुरक्षिताः । लोकानन्त्यम्बं शस्य विच्छेदो
दिवः प्राप्तिश्च दारसंग्रहस्य प्रयोजनङ्कथमित्याह । पुत्रपौत्रपौत्रकैः । लोकानन्त्यश्च मिहोत्रादिभिश्च स्वर्गं प्राप्तिरित्यन्वयः

। यस्मान्स्त्रीभ्य एत द्वयम्भवति तस्माद्विषयः सेव्याः उपभोग्याः प्रजार्थं रक्षितव्याश्च धर्मार्थं । तथा चापस्तन्नेतर्धम् प्रजासम्प-
 न्निप्रयोजनन्दारसंग्रहस्थोक्तम् । धर्मप्रजासम्पन्नेषु दारेषु नान्यां कुर्वीतेति वदतारतिफलानुलौकिकमेव । पुत्रोत्पत्त्यर्थं स्त्रि-
 यः सेव्या इत्युक्तं नत्रविशेषमाह । योऽङ्गर्हन्निशास्त्रीणान्तिस्मिन् युग्मासु सम्बिशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वाण्याद्याश्च तस्मै च वर्जये-
 त् । स्त्रीणाङ्गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः कालः ऋतुः स च रजो दर्शनदि वसा दारभ्य षोडशहोरात्रात्मकस्ति स्मिन्नृतौ त्रयुग्मासु
 समासु र्गत्रिषु । र्गत्रिग्रहणाद्विवसप्रतिषेधः । सम्बिशेद्गच्छेत्पुत्रार्थं । युग्मास्त्विति बहुवचनं समुच्चयार्थम् । अतश्चैकस्मिन्नपि
 ऋतावप्रतिषिद्धासु युग्मासु सर्वासु र्गत्रिषु गच्छेत् । एवङ्गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवति । अतो यत्र ब्रह्मचार्ये आह्वादिषु चोदितं
 न्नन्नगच्छेत्तोपि न ब्रह्मचार्यस्त्वनदोषोस्ति । किञ्च । पर्वाण्याद्याश्च वर्जयेत् । पर्वाणीति बहुवचनादाह्वार्थावगमादष्टमी
 चतुर्दश्योर्ग्रहणम् । यथाह मनुः । अमावास्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीं । ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्युतौ स्नातको द्विज इ-
 ति । अतो मावास्यादीनि रजो दर्शनादारभ्य च तस्यो र्गत्रीश्च वर्जयेत् । किञ्च । एवङ्गच्छन् स्त्रियं क्षामां मध्यामूलश्च वर्जये-
 त् । सुस्थ इन्दौ सकृत्पुत्रं लक्षणं जनयेत्पुमान् । एवमुक्तेन प्रकारेण स्त्रियङ्गच्छन् क्षामाङ्गच्छेत् । क्षामा च तस्मिन् काले र-
 जस्वलाव्रतेनैव भवति । अथ चेत्तन्भवति तदा कर्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थं मल्पास्त्रिगन्धभोजनादिना । पुमान्युसोधिके शुक्ले
 स्त्रीभवत्यधिके स्त्रियाद्विति वचनात् । यदा युग्मायामपि र्गत्रौ शोणितं अधिकं तदा स्त्री एव भवति पुरुषाकृतिः । अयुग्मायामपि
 शुक्लाधिके पुमानेव भवति स्त्र्याकृतिः । कालस्य निमित्तत्वाच्छोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्रावल्यात्तस्माद्ध्यामता कर्त-
 व्या । मध्यामूलनक्षत्रे च वर्जयेत् । चन्द्रे चैकादशादिषु भस्थानगते च काराण्युन्नक्षत्रेषु भयोगलगादि सम्पत्तौ सकृदेकस्यां
 त्रौ न द्विस्त्रिर्वाततो लक्षणैर्युक्तमुत्रं जनयति । पुमानत प्रतिहतपुंस्त्वः । एवमृतौ नियममुक्त्वा इदानीं अन्तर्नैतानियममाह । य-
 था कामी भवेद्वापि स्त्रीणां स्वरमनुस्मरन् । स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियोरध्यायतः स्मृताः । भार्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिर-

॥ मि० झा० ॥

॥ १० ॥

स्तीति यथा कामी भवेत् । वाशहेति नियमान्नरग्रहणपरिग्रहार्थानपूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । स्त्रीणां वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् । भवतीनां कामविहंता पातकी स्यादिति । यथा । ताः अब्रुवन् वरं वृणीमहे च हत्वियो भर्तुः काममा विजनिताः सम्भवामहेति । तस्मादुत्वियास्त्रियः प्रजां विन्दते कामा विजनिताः सम्भवन्तीति वरं वृत्तुं ह्यासामिति । अपिच । स्वदारेष्वेव नितरं रतः नितरतस्सन्मनस्को भवेदित्यनुषज्यते । एवकारेण स्थान्तरगमनं निवर्तयति प्रायश्चित्तस्मरणात् । उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह । स्त्रियोरध्यायतः स्मृता इति । यस्मात्स्त्रियोरध्याः स्मृताः उक्ता भर्तव्याश्च सुरक्षिता इति । तच्च सुरक्षणं यथा कामिन्त्वेन स्थान्तरगमने च भवतीति । अत्राह । तस्मिन् युग्मासु सम्बिशेदिति । किमयम्बिधिर्नियमः परि संख्यावा । विधिरन्यन्तमप्राप्तौ नियमः पश्चिके सति तत्र चान्यत्र वा प्राप्तापरि संख्या निगद्यते । उच्यते । न तावद्विधिः प्राप्नार्थत्वात् । नापि परि संख्या दोषत्रय समासक्तेः । अतो नियममप्यपेदिरेत्याय विदः । कः पुनरेषाम्भेदः । उच्यते । अत्यन्ता प्राप्न प्रापणम्बिधिः । यथाग्निहोत्रं जुहुयादष्टकाः कर्तव्याः इति । पक्षे प्राप्नस्या प्राप्न पक्षान्नरप्रापणं नियमः । यथा समेयजेतेति । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति । यागः कर्तव्यतया विहितः । स च देशमन्तरेण कर्तुं मशक्व इत्यर्थाद्देशः प्राप्नः । स च समेयविषमश्चेति द्विविधः । यदायजमानः समेयियक्षते तदा समेयजेतेति वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्नार्थत्वात् । यदानुविषमदेशे यियक्ष्यते तदा समेयजेतेति स्वार्थे विधत्ते । स्वार्थस्य तदानीमप्राप्नत्वात् । विषमदेशे निवृत्तिस्त्वार्थिकी चेदितददेशे नैव याग निघ्यते । अचेदिददेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागो नानुष्ठितः स्यादिति । तथा प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति । इदमपि स्मार्तमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्थाने कच प्राप्नस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकच पुनर्वचनमपरि संख्या । तद्व्या । इमामगृह्णन् रश्नान् मृतस्येत्यश्वाभिधानो मादत्त । इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्यागर्दभाभिधान्याश्च रश्नायाग्रहणे विनियुक्तः । पुनरश्वाभिधानी मादत्त इति वचनेनाश्वाभिधान्या विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्तते । तथाच । पञ्चपञ्चन

स्वाभक्ष्याइत्यत्रयदृक्कयाशशादियुञ्ज्वादियुचभक्षणम्याप्तं । पुनःशशादियुञ्ज्वादिभ्योनिवर्ततइति । किम्पुनरत्र
 युक्तम्परिसंख्येत्याह । तथाहि । कृतदारसंग्रहस्यस्वेक्यैवचतैगमनम्याप्तमिति । नविधेरयन्निषयः । नापिनियमस्य ।
 गृह्यस्मृतिविरोधान् । एवंहिस्मरन्तिगृह्यकाराःदारसंग्रहानन्तरिगृह्यकारादशत्रंस्वत्सरम्बाब्रह्मचारीस्यादिति । तत्रद्वा
 दशरात्रान्स्वत्सरद्वापूर्वमेवतुसम्भवेचतैगगच्छेदेवेतिनियमाद्ब्रह्मचर्यस्मरणम्बाध्येत । अपिच । प्राप्तेभावायैवचनम्बिषय
 णपरयुक्तम् । प्राप्तञ्चैताभार्थागमनमिच्छैवातोयदिगच्छेदूतावेवेतिवचनव्यक्तियुक्ता । किञ्च । नैयमिकात्पुत्रोत्पत्तिविधेरेव
 नैनिन्यंगमनम्याप्तमेवेतिचतैगगच्छेदेवेतिनियमोऽनर्थकःस्यात् । नियमेचादृष्टद्वल्पनीयम् । किञ्च । चतैगान्तव्यमेवे
 तिनियमेऽसन्निहितस्यव्याध्यादिनाऽसमर्थस्यानिच्छेत्तथाशक्त्योर्थउपदिष्टःस्यात् । विध्यनुवादविरोधश्चनियमे । तथाहि
 । एकःशब्दःसकटुच्चरितस्समेवार्थेपक्षेनुवदतिपक्षेविधत्तेचेति । तस्मादूतावेवगच्छेन्नान्यत्रइतिपरिसंख्यैवयुक्ता । तदिद
 म्भार्गुचिविञ्चरूपादयोनानुमन्यन्ते । यतोनियमएवयुक्तःपक्षेस्वार्थेविधिसम्भवात् । अगमनेदोषश्रवणाच्च यथाहपणशरः
 । चतुस्त्वानुयोभार्थासन्निधौनोपगच्छति । घोरायांभूणहत्यायांयुज्यतेनात्रसंशयइति । नचविध्यनुवादविरोधोऽनुवाद
 भावान्विध्यर्थत्वाद्भवस्य । तत्रहि विध्यनुवादविरोधोयत्रविधेयावधितयातदेवानुवेदितव्यमप्राप्ततयान्योद्देशेनविधातव्य
 ज्ञेति । यथावाजपेयाधिकरणेपूर्वपक्षेवाजपेयेनस्वागज्यकामोयजेतेतिवाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेनयागोनुवेदितव्यः
 । सएवस्वागज्यलक्षणफलोद्देशेनविधातव्यञ्चेति । नचानुवादनेहकथ्यमस्ति । यन्ननियमेऽदृष्टंकल्पनीयमित्युक्तन्तत्परिसं
 ख्यायामपिसमानम् । अन्तैगगच्छेतोदोषकल्पनात् । यन्नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैवचतैगनियगमनप्राप्तेर्ननियमइ
 ति । तदसत् । सएवायंनैयमिकःपुत्रोत्पादनविधिःस्यान्मतमेवङ्गच्छन्स्त्रियंक्षामंलक्षणंपुत्रंजनयेदितिस्थितिभिगमनान्तिरिक्तः
 पुत्रोत्पादनविधिरिति । तन्न । गमनकरणिकायाभावनायाएवपुत्रैत्पत्तिकर्मताप्रदृश्यते । एवङ्गच्छन्लक्षणंपुत्रंजनयेदि

त्वनेन यथाग्निहोत्रं जुह्वन्सर्गं भावयेदिति । न चासन्निहिता देरशक्वार्थविधिप्रसङ्गः । सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् । ऋतु
 स्नातानुयोभायां सन्निधौ नोपगच्छतीति । यः स्वदागन्तुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति विशेषोपादानात् । अग्निच्छानिबृत्ति
 स्तुनियमविधानादेव । न च विशेषणपरतापक्षे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि गृह्यास्तुतिविशेषः सम्बन्धगत्पूर्वमेव नुदर्शने सन्निधि
 शतो न ब्रह्मचर्यस्वलनदोषः । यथा आहुतिद्वयुतस्मात्त्वार्थहानिपक्षे कल्पनप्राप्तवाधलक्षणदोषत्रयवतीपरिसंख्यानयुक्ता ।
 पञ्चपञ्चनखाभध्याङ्ग्यत्रयद्वयपिणशादियुभक्षणास्यपक्षे प्राप्ते नियमः शशादियुञ्ज्यादियुचप्राप्तेः परिसंख्येति उभयसम्भवस्त
 थापि नियमपक्षे शशाङ्ग्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः । आदिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविशेषे इति परिसंख्येवाश्रिता । एतेन
 सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं श्रुतिचोदितमित्यत्रापि नियमो व्याख्यातो नानाभोजनं कुर्यादिति च पुनरुक्तं स्यात् । परिसंख्यायामे
 व च नियमे सप्तपुतावृत्ताविति वीप्सालभ्यते । निमित्तावृत्तौ नैमित्तिकमप्यावर्तत इति न्यायात् । यथाकमीभवेदित्यपि नियमएव
 न्दतावपि स्त्रीकामनायां सत्यां स्त्रियमभिरमये देवेति । ऋतावुपेयात्सर्वत्रवाप्रतिषिद्धवर्जमित्येतदपि गौतमीयं सूत्रद्वयं निय
 मपरमेव । ऋतावुपेयादेवान्दतावपि स्त्रीकामनायाम्प्रतिषिद्धवर्जमुपेयादेवेत्यलमिति प्रसङ्गेनेति । किञ्च । भर्तृभ्रातृपितृ
 ज्ञातिश्च श्वश्रुरदेवरैः । बन्धुभिश्च स्त्रियः पूज्याभूषणाच्छादनाशनैः । भर्तृप्रभृतिभिः पूर्वोक्ताः साध्याः स्त्रियो यथाशक्त्यलङ्का
 रवसनभोजनपुष्पादिभिः संमाननीया यस्मात्ताः पूजिता धर्मार्थकामान् सुमूर्द्धयन्ति । तया पुनः समर्पितं गृहं व्यापारया किम्भू
 तया भवितव्यमित्याह । संयतोपस्करदक्षा हृष्टा व्ययपगङ्मुखी । कुर्याच्छ्वश्रुरयोः पादवदनं भर्तृतत्परा । संयतः स्वस्थाने
 निवेशित उपस्करे गृहोपकरणवर्गा यया सातथोक्ता । यथोलूखलमुश्लसूय्यो देः कण्डनस्थाने दूषटुपलवोरवियोगेन पेव
 शास्थाने इत्यादि । दक्षा गृहव्यापारकुशला । हृष्टा सदैव प्रहसितवदनाव्यपगङ्मुखी न व्ययशीला स्यादिति सर्वत्र शेषः ।
 किञ्च । श्वश्रुरश्च श्वश्रूश्च श्वश्रुरैश्च श्वश्रुरः श्वश्रवा इत्येकशेषः । तयोः पादवन्दनं निश्चयं कुर्यात् । श्वश्रुरग्रहणं मान्यान्तरेपलक्ष

शार्थं । भर्तृतत्परा । भर्तृवशवर्त्तनीसतीपूर्वात्तंकुर्यात् । भर्तृसन्निधावुक्तम् । प्रोषितेभर्तृरितयाकिङ्कर्तव्यमित्याह । कीडां
 शरीरसंस्कारसमाजोत्सवदर्शनम् । हास्यम्परगृहेयानन्यजेत्प्रोषितभर्तृका । देशान्तरगतभर्तृकाकीडाङ्कन्दुकादिभिःशरी
 रसंस्कारमुद्धर्त्तनादिभिःसमाजोजनसमूहः । उत्सवोविवाहादिस्तयोर्दर्शनम् । हास्यंविश्रम्भणं परगृहगमनंयजेद
 तिप्रत्येकंसम्बध्यते । किञ्च । रक्षेत्कन्याम्यपिताविनामपतिःपुत्रास्तुवार्द्धके । अभावेज्ञातयस्तेषान्न स्वातंत्र्यंक्वचित्त्वियाः । पा
 णिग्रहणात्प्राक्पिताकन्यामकार्यकरणाद्रक्षेत्तत्तर्द्धभर्ता । तदभावेपुत्राः । वृद्धभावेचतेषामुक्तानाभावेज्ञातयोज्ञातौनाम
 भावेगजा । पक्षद्वयावसानेनुराजभर्ताप्रभुःस्त्रियाइतिवचनात् । अतःक्वचिदपिस्त्रीणांन स्वातंत्र्यम् । किञ्च । पितृमानुसु
 तभ्रानृश्वश्रुश्चभ्रुरमानुलैः । हीनानस्याद्विनाभर्तागर्हणीयान्यथाभवेत् । भर्ताविनाभर्तृरहितापित्रादिरहितानस्यात् । य
 स्मान्नद्रहितागर्हणीयानिद्वामवेत् । एतच्चब्रह्मचर्यपक्षे । भर्तृरिप्रेतेब्रह्मचर्यतदन्वारेहणम्बेतिविष्णुस्मरणात् । अन्वारे
 हणेमहानभ्युदयः । तथाचथासः । कपोतिकास्थानव्याजेनदर्शितवान् । पतिव्रतासम्प्रदीप्तम्प्रविवेश ऊताशनम् । तत्रचि
 त्रंगदधरभर्तारंसान्वपद्यत । ततःस्वर्गगतःपक्षीभार्ययासहसङ्गतः । कर्मणापूजितस्तत्ररेमेचसहभार्ययेति । तथाशङ्खा
 ज्झिरसौ । तिस्रःकोट्योर्द्धकोटीचयानिलोमानिमानुषे । तावत्कालंवसेत्स्वर्गभर्तारंयानुगच्छतीतिप्रतिपाद्यतयोरवियोगन्दर्श
 यतः । व्यालयहीयथाव्यालंबलाटुर्द्धरतेविलात् । तद्वटुर्द्धयसानारीसहतेनैवमोदते । तत्रसाभर्तृपरमास्तूयमानास्सुरेग
 णैः । कीडतेपतिनासार्द्धयावदिन्द्राश्चतुर्दशेति । तथा । ब्रह्मघ्नोवाक्यतघ्नोवामित्रघ्नोवाभवेत्यतिः । पुनात्यविधवानारीतमादा
 यमृतानुया । तथाहारीतः । मृतेभर्तृरियानारीसमारेहेद्धुताशनम् । सारुन्धतीसमाचारस्वर्गलोकेमह्यीयते । यावच्चान्नामृते
 पत्न्यास्त्रीनात्मानम्यदाहयेत् । तावन्नमुच्यतेसाहिस्त्रीशरीरत्कथ्यचनेति । हारीतेपि । मातृकम्पैतृकञ्चापियत्रचैवप्रदीय
 ते । कुलत्रयंपुनात्येवाभर्तारंयानुगच्छति । तथा । आर्त्तार्त्तमुदितेहृष्टाप्रोषितेमलिनान्कृशा । मृतेम्रियेतयापत्न्यासास्त्रीज्ञेया

पतिव्रता । अयञ्च सर्वसांस्त्रीणां मार्गभिर्गीतामवालापयानामाचाण्डालं साधारणो धर्मः । भर्तारं यानुगच्छतीत्यविशेषोपा-
दानात् । यानि च ब्राह्मण्यनुगमननिषेधपरिवाक्यानि । मृतानुगमनं नास्ति ब्राह्मण्यव्रह्मशसनात् । इतरेषु तु बर्णेषु तपः
परममुच्यते । जीवन्तो तद्धितं कुर्वन्त्यन्तराणां दात्मघातिनी । यास्वी ब्राह्मणजातीयामृतं पतिमनुव्रजेत् । सा स्वर्गमात्मघातेन
नात्मानं न पतितयेत् । इत्येवमादौ नितानि पृथक्कित्याधिरोहणविषयाणि । पृथक्कितं समाह्वयनविप्रागन्तुमर्हतीति विशेषस्म-
रणात् । अनेन दर्शयित्वा त्रिंशत्पृथक्कित्यारोहणानुज्ञागम्यते । यत्तु कैश्चिदुक्तं पुरुषाणामिव स्त्रीणां मप्यात्महन्तस्य प्रतिषिद्ध-
त्वादिति प्रवृद्धस्वर्गाभिलाषायाः प्रतिषेधशस्त्रमतिक्रामत्याश्च यमनुगमनोपदेशः श्येनवत् । यथा श्येनेनाभिचरन् यजेतेति
नीव्रजैर्धाकान्तस्वान्तस्य प्रतिषेधशस्त्रमतिक्रामतः श्येनोपदेश इति । तदयुक्तम् । येतावत् श्येनकरिणिकायाम्भावनायाम्भा-
व्यभूतं हिंसायां बिधि संस्पर्शाभावेन प्रतिषेध संस्पर्शात् फलद्वारेण श्येनस्यानर्थत्वमवर्णयन्ति । तेषां मते हिंसाया एव स्वर्गार्थत-
याश्च नुगमनशस्त्रेण विधीयमानत्वात् । प्रतिषेध संस्पर्शाभावादग्नीषोमीयवत् स्पष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु मते हिं-
सानाममरणानुकूलो व्यापारः । श्येनश्च मरणानुकूलव्यापारत्वात् हिंसावैषम्यम् । कामाधिकारे च करुणां शोभनः प्रवृत्तिः सम्भवेन
विधेरप्रवर्तकत्वाद्वागप्रयुक्तं हिंसा रूपत्वाच्छ्येनः प्रतिषिद्धस्वरूपेणैवानर्थे इति । तच्चाप्यनुगमनशस्त्रेण मरणस्यैव स्वर्गसाध-
नतया विधानान्तराण्यद्वयपि गतः प्रवृत्तिस्तथापि मरणानुकूलव्यापारेऽग्निप्रवेशादाविति कर्तव्यतारूपे विधित एव प्रवृत्तिरि-
ति न निषेधः सावकाशः । वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिका मइति वत्तस्मात् स्पष्टमेवानुगमनस्य श्येनवैषम्यम् । यत्तु तस्मादुह्न-
पुरयुषः स्वः कामी प्रेयादिति श्रुतिविरोधादनुगमनमयुक्तमिति । तच्चन । स्वः काम्यायुषः प्राङ् न प्रेयादिति स्वर्गफलोद्देशेना-
युषः प्रागायुर्व्ययोनर्तकव्योमोक्षार्थिना । यस्मादायुषः शेषे सति निवर्त्यते मिति कर्ममनुष्ठानक्षपितान्तःकरणकलङ्कस्य श्रव-
णमनननिदिध्यासनसम्पन्नैः सत्यामात्मज्ञानेन निवर्त्यते रतिशयानन्दब्रह्मप्राप्तिं लक्षणे मोक्षसम्भवः । तस्मादतिव्याल्यसुख

हूपस्वर्गाधिमायुर्व्योमकर्तव्यइत्यर्थः । अतश्चमोक्षमनिच्छन्त्यान्नित्याल्पसुखरूपस्वर्गार्थिन्यान्ननुगमनंयुक्तिमितरकाभ्या
 नुष्ठानवदितिसर्वमनवद्यम् । किञ्च । पतिप्रियद्वितेयुक्तास्वाचारविजितेन्द्रिया । सेहकीर्तिमवाप्नोतिप्रेत्यचानुत्तमाङ्ग
 तिम् । प्रियमनवद्वृत्तेनमनोनूकूलमायत्याश्चयच्छेयस्करन्तद्विजितम्रियश्चहितश्चप्रियद्वितंपत्युःप्रियद्वितन्तस्मिन्युक्तानि
 रता । स्वाचारेणभनश्चाचारेयस्याः सातथोक्ता । शेभनश्चाचारेदर्शितः शुद्धेन । अनुक्तागृहान्ननिर्गच्छेन्नानुत्तरीयान्तव
 रितं ब्रजेन्नपरपुरुषमभिभाषेतान्यत्रवणिक्प्रब्रजितवृद्धवैद्योभ्योननाभिन्दर्शयेदागुत्फंवासःपरिदध्यान्नस्तेनैविवृत्तैकुर्यान्न
 ह्रसेदपावृतम्भर्तारन्नद्वभूश्चदुष्यान्नगणिकाधूर्तमिसारिणीप्रब्रजिताप्रेक्षणि कामायामलुकहककारिकाटुःशीलादिभिः
 सहैकत्रतिष्ठेत्संसर्गेण हिचारित्रंदुष्यतीतिविजितेन्द्रियाविजितानिसंयमितानिन्द्रियाणिश्चादौनिवागादौनिचमनः
 सहितानिययासेहलोकेकीर्तिं प्रस्थातिम्परलोकेचेत्तमंगतिम्याप्नोतीति । अयश्चसकलएवस्वीधर्मोविवाहादूर्ज्वेदित
 व्यःप्रागुपनयनात्कामचारकामवादभक्षइतिस्मरणत् । वैवाहिकोविधिःस्त्रीणामौपनायनिकःस्यूतइतिच । अनेकभार्य
 प्रत्याह । सत्यामन्यांसवर्णायां धर्मकार्येनकारयेत् । सवर्णासुविधौधर्मज्येष्ठयानविनेतृण । सवर्णायांसत्यामन्यामसवर्णा
 नैवधर्मकार्येकारयेत् । सवर्णास्वपिवह्वीषुधर्मविधौधर्मानुष्ठानेज्येष्ठयाविनाज्येष्ठामुक्ताइतत्तर्गमध्यमाकनिष्ठावाननियोक्त
 या । प्रमीतपत्निकायाविधिमुक्तेदानींप्रमीतभार्येप्रत्याह । दाहयित्वाग्निहोत्रेणस्त्रियंव्रतवतींपतिः । आहरेद्विधिवद्द्वारान
 शींश्चैवाविलम्बयन् । पूर्वोक्तं ब्रतवतीमाचारवतींविपन्नांस्त्रियमग्निहोत्रेणश्रौतेनाग्निनातदभावेस्मार्त्तनदाहयित्वापतिःभर्ताऽ
 नृत्यादितपुत्रोऽनिष्टयज्ञोवाञ्चाश्रमांतरेष्वनधिकृतोवास्त्र्यन्तर्गभावेपुनर्दाशनशींश्चविधिवदाहरेदविलम्बयनशीघ्रमेव ।
 अनाश्रमीनतिष्ठेतदिनमेकमपिद्विजइतिदक्षस्मरणत् । एतच्चाधानेसहाधिकृतायाएवनान्यस्याः । यन्तु । द्वितीयाश्चैवयो
 भार्यादहैद्वैतानिकाग्निभिः । जीवन्त्यांप्रथमायांहिसुरगपानसमंहितदिति । तथामृतायांनुद्वितीयायांयोग्निहोत्रंसमुत्सृजेत्

। ब्रह्मघ्नं तन्मिजानीयाद्वाञ्छकामात्समुत्सृजेदित्येवमादितदाधाने सहानिधिकृतायाऽग्निदाहेवेदितव्यम् ॥ ७७ ॥ इति
विवाहप्रकरणम् ॥ ७७ ॥ ब्राह्मणस्य च तस्माभार्याऽक्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेत्युक्ताः सुचपुत्रा उत्पादितव्या
इत्युक्तं इदानीं कस्याङ्कस्मात्कः पुत्रो भवतीति विवेक्तुमाह । सर्वर्णेभ्यः सर्वर्णाः सुजायन्ते हि सजातयः । अग्निद्वेषु विवाहेषु पुत्राः
सन्तानवर्जनाः । सर्वर्णेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यः सर्वर्णाः सुब्राह्मण्यादिषु सजातयो मामातृपितृसमानजानीयाः पुत्रा भवन्ति । विन्नास्वेषवि
धिः स्मृत इति सर्वेष्वेव न उपसंहारो द्विन्नासु सर्वर्णास्त्विति सम्बध्यते । विन्नश्श्वस्य सम्बन्धिश्श्वत्वाद्देतृभ्यः सर्वर्णेभ्य इति लभ्य
ते । एकः सर्वर्णश्श्वः स्पष्टार्थः । अतश्चायमर्थः संवृत्तः उक्तेन विधिनो जायां सर्वर्णायां वोढुः सर्वर्णे उत्पन्नस्तस्मान्मानजानी
यो भवतीति । अतश्च कुण्डगोलककानीनसंज्ञादीनामसर्वर्णत्वमुक्तम्भवतीति । ते च सर्वर्णेभ्योऽनुलोमप्रतिलोमेभ्यश्च
भिद्यमानाः साधारणधर्मैरहिंसादिभिः अधिक्रियन्ते शूद्राणाञ्च सधर्माणः सर्वे पध्वंसजाः स्मृता इति स्मरणात् । अपध्वंस
जाव्यभिचारजाताः । शूद्रधर्मैरपि द्विजशूद्रादिभिरधिक्रियन्ते । ननु कुण्डगोलकयोः पिब्राह्मणत्वे आर्द्धे प्रतिषेधोऽनुपपन्नः
न्यायविरोधश्च यो यज्जानीयाद्यज्जानीयायामुत्पन्नः स तज्जानीय एव । यथागेर्गविगौः । अश्वाद्दवायामश्वः तस्माद्ब्राह्मण
द्वाराह्मण्यामुत्पन्नोऽब्राह्मण इति विरुद्धम् । तथाकानीनैपानर्भवादी ननु कस्य सजातीयेष्वयम्योक्तस्तनयेषु मया विधिरिति व
चनविरोधश्च । नैतत्सारम् । ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नो न ब्राह्मण इति भ्रमनिवृत्त्यर्थः आर्द्धे प्रतिषेधः । यथाऽत्यन्तमप्रा
प्तस्य पतितस्य आर्द्धे निषेधः । न च न्यायविरोधः । यत्र प्रत्यक्षगम्याजातिर्भवति तत्र तथा । ब्राह्मण्यादिजातिस्तु स्मृतिलक्षणा य
था स्मरणम्भवति । यथा समानेऽपि ब्राह्मण्ये कुण्डिनो वसिष्ठोऽत्रिगोतम इति स्मरणलक्षणं गोत्रम् । तथा मनुष्यत्वे समानेऽपि ब्राह्म
ण्यादिजातिः स्मरलक्षणा । मातापित्रोश्चैतदेव जातिलक्षणम् । न चानवस्था । अनादित्वात्संसारस्य । शब्दार्थव्यवहारवत्
। सजातीयेष्वयं प्रोक्त इति चेत्कानुवादत्वात् । यथा सम्भवं व्याख्यास्यते । क्षेत्रज्ञस्तु मानुसमानजानीयोऽनियोगस्मरणात् । पि

कृत्समाचाशच । यथाधृतगष्टपाण्डुविदुर्गः क्षेत्रजाः सन्तो मातृसमानजातीया इत्यलमिति प्रसङ्गेन । किञ्च । अतिद्वेषु ब्रा-
 ह्मणादि विवाहेषु पुत्राः सन्तानवर्द्धनाः । अरे गिणो दीर्घायुषो धर्मप्रज्ञा सम्पन्ना भवन्ति । वर्णानुक्ता इदानीमनुबोमानाह ।
 विप्रान्मूर्खान् वसिक्तो हि क्षत्रियायां विप्रः स्त्रियाम् । अम्बष्टः शूद्रान् निषादो जातः पारश्वोऽपि वा । ब्राह्मणश्च त्रियायां विन्नायां
 मुत्पन्नो मूर्खो वसिक्तो नाम पुत्रो भवति । वैश्यकन्यायां विन्नायां मं वष्टो नाम भवति । शूद्रायां विन्नायां निषादो नाम पुत्रो भवति
 । निषादो नाम कश्चित् मत्स्यघातो पजीवी प्रति लोमजः समाभूदिति पारश्वो निषाद इति संज्ञा विकल्पः । विप्रादिति सर्वत्र
 नुवर्तते । यत्तु ब्राह्मणेन क्षत्रियायामुत्पादितः क्षत्रिय एव भवति । क्षत्रियेण वैश्यायाम्बैश्य एव । वैश्येन शूद्रायां शूद्र इति ।
 शूद्रस्मरणन्तश्च त्रियादि धर्मप्राप्त्यर्थे ननु पुनर्मूर्खान् वसिक्तादि जातिनिर्गकरणार्थं क्षत्रियादि जातिप्राप्त्यर्थं वा । अतश्च मूर्खान्
 वसिक्तादीनां क्षत्रियादेरुत्पत्तौरेव दण्डाजिनोपवीतादिभिरुपनयनात्कामचारवादभक्षादिति पूर्वव
 द्वेदितव्यम् । वैश्यां शूद्रां सुगजन्या तन्माहिष्यो यौ सुतौ स्मृतौ । वैश्यानुकरणः शूद्रां विन्नास्वेषविधिः स्मृतः । वैश्यायां शूद्रा-
 यां विन्नायां गजन्यान्माहिष्यो यौ या यथा क्रमं पुत्रौ भवतः । वैश्येन शूद्रायां विन्नायां करणो नाम पुत्रो भवति । एष सर्वणं मूर्खान्
 वसिक्तादि संज्ञाविधिर्विन्नासु कुलासु स्मृत उक्तो वेदितव्यः । एते च मूर्खान् वसिक्तां वष्टं निषादमाहिष्योऽग्रकरणाः यडनुलो-
 मजाः पुत्राः वेदितव्याः । प्रतिलोमजानाह । ब्राह्मणश्च त्रियात्सूतो वैश्याद्वैदेहकस्तथा । शूद्राज्जातस्तु चाण्डालः सर्वधर्म-
 बहिःकृतः । ब्राह्मणश्च त्रियैवैश्यशूद्रैरुत्पादिता यथाक्रमं सूतवैदेहिकचाण्डालाख्याः पुत्राः भवन्ति । तत्र चाण्डालः सर्वधर्म-
 बहिष्कृतः । किञ्च । क्षत्रियामागधम्बैश्याच्छूद्राश्च तारमेव च । शूद्रादोपोगवम्बैश्याजनयामासवैसुतम् । क्षत्रियायो विद्वै-
 श्यान्मागधं नाम पुत्रं जनयति । सैव शूद्राश्च तारम्बैश्यायो विच्छूद्रादोपोगवं पुत्रं जनयति । एते च सूतवैदेहिकचाण्डालमा-
 गधश्च त्रयोपोगवाः यद्वप्रतिलोमजाः । एते वाश्च वृत्तयश्चैशनसेमानवे च द्रष्टव्याः । सङ्कीर्णं सङ्करे जात्यन्तरमाह । माहिष्ये

न करणानुरथकारः प्रजायते । असत्सन्तस्तु विशेषाः प्रतिलोमानुलोमजाः । क्षत्रियेण वैश्येन शूद्रायामुत्पादितो माहिष्यो वैश्येन शूद्रायामुत्पादिता करणी न स्यामाहिष्येण उत्पादितो रथकारेण नाम जात्या भवति । तस्य चोपनयादिसर्वकार्यवचनात् यथा ह शङ्खः । क्षत्रियवैश्यानुलोमानन्तरेण तन्मज्जोरथकारस्तस्येज्यादानोपनयनसंस्कारक्रिया अश्वप्रतिष्ठारथसूत्रवासुविद्याध्ययनवृत्तिता चेति । एवं ब्राह्मणक्षत्रियोत्पन्नमूर्द्धावसिक्तमाहिष्यादुनुलोमसङ्करजात्यन्तरा उपनयनादि प्राप्तिश्च वैदितव्या । तयोर्द्विजत्वात् । संज्ञास्तु स्मृत्यन्तरेण तद्द्रष्टव्याः । एतच्च प्रदर्शनमात्रमुक्तम् । सङ्कीर्णसङ्करजातानामानन्यान्वक्तुमशक्यत्वात् । अतएतावदत्र विवक्षितमसन्तः प्रतिलोमजाः । सन्तश्चानुलोमजास्तथा इति । सर्वेणैभ्यः सर्वेण सुजायन्त इत्यादिनावर्णप्राप्तौ कारणमुक्तमिदानीं कारणान्तरमाह । जात्युत्कर्षायुगेज्ञेयः सप्तमे पञ्चमे पिवा । व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधेत्तरम् । जातयोर्मूर्द्धावसिक्तादयस्तस्मात्सामुत्कर्षा ब्राह्मणत्वादि प्राप्तिर्जात्युत्कर्षायुगे जन्मनिसप्तमे पञ्चमेऽपि शब्दात्पृष्ठे वावोऽव्यवस्थितश्चायम्बिकल्पः । व्यवस्था च ब्राह्मणेन शूद्रायामुत्पादितानि षादी । सा ब्राह्मणेनोत्पादितानि सरङ्गाश्चिज्जनयति । सापि ब्राह्मणेनोत्पादितानि व्यत्ययेन प्रकारेण वष्टी सप्तमं ब्राह्मणं जनयति । ब्राह्मणेन वैश्यायामुत्पादितानि वष्टी साप्यनेन प्रकारेण पञ्चमी वष्टं ब्राह्मणं जनयति । मूर्द्धावसिक्ताप्यनेन प्रकारेण चतुर्थी पञ्चमं ब्राह्मणमेव जनयति । एवं मुग्राक्षत्रियोत्पादितमाहिष्या च यथाक्रमं वष्टं पञ्चमं क्षत्रियं च जनयति । तथा करणी वैश्योत्पादितं पञ्चमं वैश्यमिदमेव मन्यत्राप्युहनीयम् । किञ्च । कर्मणां व्यत्यये वृत्त्यर्थानां कर्मणां व्यत्यये विपर्ययासे । यथा ब्राह्मणे मुख्यवृत्त्याऽजीवनक्षेत्रेण कर्मणा जीवेत्तद्ब्रह्मनुकल्पसेनाप्यजीवन् । वैश्यवृत्त्या तयाप्यजीवन् शूद्रवृत्त्या । क्षत्रियोपि स्वकर्मणा जीवन् वैश्यवृत्त्या शूद्रवृत्त्या वा । वैश्योपि स्ववृत्त्याऽजीवनं शूद्रवृत्त्येति कर्मणां व्यत्ययस्मिन् व्यत्यये सति यद्यापि द्विमेक्षेपि तां वृत्तिं न परिहृत्य जति तदा सप्तमे वष्टे पञ्चमे वा जन्मनिसाम्यम् । यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति स तत्समानजानि तत्त्वम्भवति । यथा ब्राह्मणः शूद्रवृत्त्या जी

वंस्तमपरित्यजन्त्यं पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तथैव वृत्त्या जीवन् पुत्रपरां परया सप्तमे जन्मनि भूद्रमेव जनयति । वैश्यवृत्त्या तु जीवन् घृष्टे वैश्यं क्षत्रवृत्त्या जीवन् पञ्चमे क्षत्रियम् । क्षत्रियोऽपि भूद्रवृत्त्या जीवन् घृष्टे भूद्रम् । वैश्यवृत्त्या जीवन् पञ्चमे वैश्यम् । वैश्योऽपि भूद्रवृत्त्या जीवं स्तामपरित्यजन् पुत्रपरां परया पञ्चमे जन्मनि भूद्रं जनयतीति । पूर्ववच्चाधेनेतरम् । अस्यार्थः । वर्णसङ्करेऽनुलोमजाः प्रतिलोमजाश्च दर्शिताः । सङ्कीर्णसङ्करजाताश्चरथकारनिदर्शनेन दर्शिताः । इदानीं वर्णसङ्कीर्णसङ्करजानाः प्रदर्शयन्ते । अधरे च उन्नरे चाधेनेतरम् । यथामूर्द्धावसिक्तायां क्षत्रियवैश्यभूद्रैरुत्पादितास्तथावष्टायां वैश्यभूद्राभ्यां निघाट्वा भूद्रैरुत्पादिताः । तथा मूर्द्धावसिक्तामष्टनिघाटीषु ब्राह्मणोत्पादिताः । माहिष्योग्रयो ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः । करण्यं ब्राह्मणेन क्षत्रियेण चोत्पादिताः । उन्नरेऽनुलोमजाः । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । एतदधेनेतरं पूर्ववदसत्सदिति बोद्धव्यम् ॥ २० ॥ इति वर्णजातिविवेकप्रकरणम् ॥ २००० ॥ अतस्मान्नैतिककर्माख्यग्रि साध्यानि प्रदर्शयिष्यन् कस्मिन्नग्रौ किङ्कर्तव्यामित्याह । कर्मस्मान्नैविवाहाग्रौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहुते वापि औचित्ये तानि कार्याणि । स्मृत्युक्तमैश्वदेवादि कंकर्मलौकिकञ्च यत्प्रतिदिनम्याकलक्षणं न दपि गृहस्थो विवाहाग्रौ विबाहसंस्कारे कुर्वीत । विभागकालाहुते पिबा वैश्यदकुलादग्निमानीयेत्यादि नोक्तसंस्कारसंस्कारे । अपि श्रद्धात्प्रेते वा गृहपतावाहुते संस्कार एव । ततश्च कालत्रयातिक्रमे प्रायश्चित्तीयते । श्रुत्युक्तमग्निहोत्रादिकंकर्म वैतानि कार्याणि येषु आहवनीयादिषु कुर्वीत । गृहस्थधर्मानाह । शरीरचिन्तां निवर्त्यैकतशौचविधिर्द्विजः । प्रातः संध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् । शरीरचिन्तां निवर्त्यैकतशौचविधिर्द्विजः । प्रातः संध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् । सुकर्णस्थं ब्रह्मसूत्रं च इत्याहुतविधिनानि बर्च्यगन्धलेपक्षयकरमिन्त्यादि नोक्तेन विधिना कृतशौचविधिर्द्विजः दन्तधावनपूर्वकम्यातः संध्यामुपासीत । दन्तधावनविधिश्च । कंठकिक्षीरिवृक्षेण्यं द्वादशंगुलसंमितम् । कर्निष्ठिकाग्रवत्स्यलम्पर्वार्द्धे कृतकूर्चकम् । दन्तधावनमुदिष्टं जिह्वोद्ध्वेखनिकातयेति । अत्र वृक्षेण्यमिथनेन तृणलोष्ठंगुल्यादिनिषेधः । पलाशाश्च न्यादिनि

॥मि०ब्रा०॥

॥ १५ ॥

येधश्चस्मृत्यन्तरेकोद्रष्टव्यः । दन्तधावनमन्त्रश्च । आयुर्वलयशोवर्चःप्रजाःपशुवस्त्रुनिच । ब्रह्मप्रज्ञांचमेधाश्चत्वन्नादेहि
वनस्पतेइति । ब्रह्मचारिप्रकरणोक्तस्यापिसंध्यावन्दनस्यपुनर्वचनन्दन्तधावनपूर्वकत्वप्रतिपादनार्थः । दन्तधावननृत्यगो
तादिब्रह्मचारीवर्जयेत्इति तन्निषेधात् । ऊत्वाग्रीनस्त्रयैदेवत्यानृजपेन्मंत्रान्नुमाहितः । वेदार्थानधिगच्छेच्चशास्त्राणि वि
विधानिच । प्रातःसंध्यावन्दनानन्तरमग्रीनाहवनीयादीन्यथोक्तेनविधिना ऊत्वात्रैपासनार्थिवातदनन्तरंस्त्रयैदेवत्यानु
दृत्यंजातवेदसमित्यादीन्मंत्रानृजपेत् । समाहितोऽविक्षिप्तचित्तः । तदनन्तरमेदार्थान्निर्गुक्तव्याकरणादिश्रवणेनाधिगच्छे
ज्जानीयात् । चकारादधीतञ्चाभ्यसेत् । विविधानिचशास्त्राणिमीमांसाप्रभृतीनिधर्मार्थान्गोच्यप्रतिपादकानिश्चधिगच्छेत् । उपे
यादीश्वरैवयोगक्षेमार्थसिद्धये । स्नात्वादेवान्पितृवैवतर्पयेदर्थेयैतथा । तदनन्तरमीश्वरमभियेकादिगुणयुक्तमन्यवाश्री
मन्तमकुत्सितयोगक्षेमार्थः । अलब्धलाभेयोगः । लब्धपरिपालनक्षेमः तदर्थमुपेयात् । उपसीत उपेयादित्यनेनसेवाम्पति
येधति । वेतनग्रहणेन आज्ञाकरणंसेवातस्याः श्रवृत्तित्वेननिषेधात् । ततोमध्याह्नेस्वशाखोक्तविधिनानद्यादियुस्नात्वादेवा
नस्वगृह्योक्तान्पितृवैवतर्पयेत् । तदनन्तरंङ्गन्धकुसुमाक्षतैः हरिहरहिरण्यगर्भप्रभृतीनामन्य
तमंयथावाहनासनमृग्यजुःसाममन्त्रैस्तत्प्रकाशकैः स्वनामभिर्वाचतुर्थ्यैर्नमस्कारयुक्तैर्गणधयेतयथोक्तेनविधिना । वेदार्थवपु
राणानिसेतिहासानिर्णयः । जपयज्ञप्रसिद्ध्यर्थंविद्यां चाध्यात्मिकीञ्जपेत् । तदनन्तरमेदार्थवपुर्गणेतिहासादीनिसमस्ता
निव्यस्तानिवा आध्यात्मिकींचविद्यां जपेद्यज्ञसिद्ध्यर्थंयथोक्तेनविधिनायथाशक्तिजपेत् । बलिकर्मस्वधाहोमस्वाध्यायानिधिसन्त्रि
या । भूतपितृमरब्रह्ममनुष्याणामहामखाः बलिकर्मभूतयज्ञः । स्वधापितृयज्ञः । होमोदेवयज्ञः । स्वधायोब्रह्मयज्ञः । अति
थिसन्त्रियामनुष्ययज्ञः । एतेपञ्चमहायज्ञाश्चहरहःकर्तव्यानित्यत्वात् । यत्पुनरेधाम्फलश्रवणन्तरेधाम्पावनत्वव्यापनार्थनका
न्यत्वप्रतिपादनाय । देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेद्याङ्गुतर्बलिंहरेत् । अन्नंभूमौश्वचागडालवायसेभ्यश्चनिक्षिपेत् । गृह्योक्तेनविधि

नावैश्यदेवहोमं कृत्वा तदवशिष्टेन चान्नेन भूतेभ्यो वलिं हरेत् । अन्नग्रहणमपक्ववृदासार्थं । तदनन्तरं यथाशक्ति भूमावन्ने
 अचचाण्डालवायसेभ्यो निक्षिपेत् । चशब्दात्कृमिपापे गिपति तेभ्यः । यथाहमनुः । श्रुताश्च पतितानाश्च पचाम्पापगे गि
 णाम् । वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद्ब्रुविङ्ति । एतच्च सायम्प्रातः कर्तव्यम् । अथ सायम्प्रातः सिद्धस्य हविष्यस्य जुहुया
 दित्याश्च लायनस्मरणान् । इह केचिद्वैश्वदेवाख्यस्य कर्मणाः पुरुषार्थत्वमन्नसंस्कारकर्मत्वञ्चेच्छन्ति । अथ सायम्प्रातः सिद्धस्य
 हविष्यस्य जुहुयादित्यन्नसंस्कारकर्मता प्रतीयते । अथातः पञ्चमहायज्ञा इत्युपकम्य ताने तान हहरहः कुर्वीतेति नित्यत्वाभिधाना
 त्पुरुषार्थत्वं चावगम्यत इति । तदयुक्तं । पुरुषार्थत्वे संस्कारकर्मत्वानुपपत्तेः । तथा हि । द्रव्यसंस्कारकर्मत्वपक्षे अन्नार्थतावैश्व
 देवकर्मणाः । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवकर्मार्थता द्रव्यस्येति परस्परविरोधात् । पुरुषार्थत्वेमेव युक्तम् । महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं
 क्रियते तन्नुरिति । तथा । वैश्वदेवे निवृत्ते तु यद्व्यन्योति धिगव्रजेत् । तस्मा अन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेदिति मनुस्मरणा
 त् । पुरुषार्थत्वे वैश्वदेवाख्यङ्कर्मन प्रतिपादकमावर्तनीयम् । तस्मादथ सायम्प्रातरित्यादि नोत्पत्तिप्रयोगो दर्शितः । तानेतान्
 पञ्चमहायज्ञान हहरहः कुर्वीतेत्याधिकारविधिरिति सर्वमनवद्यम् । अन्नं म्पितृमनुष्येभ्यो देयमप्यन्वहञ्जलम् । स्वाध्यायश्चा
 न्वहं कुर्यान्नपचेदन्नमात्मने । प्रत्यहमन्नं म्पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्च यथाशक्ति देयं अन्नाभावे कन्दमूलफलादितस्याप्यभावे जलन्दे
 यं अपि शब्दात्वाध्यायं सततं कुर्यादविस्मरणार्थं नपचेदन्नमात्माार्थं । अन्नग्रहणं सकलादनीयप्रदर्शनार्थं । आत्माार्थमन्नन्नप
 चेत्कथन्तर्हि देवताद्युद्देशेनैव । वालस्ववासिनी वृद्धगभिण्यातुरकन्यकाः । सम्भोज्याति धिभृत्याश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ।
 परिणीतापितृगृहे स्थितास्ववासिनी शेषाः प्रसिद्धाः । वालादी नति धिभृत्याश्च सम्भोज्यभोजयित्वा दम्पत्योः शेषभोजनङ्कनै
 व्यम् । अपोशनेनोपरिष्ठादधस्तादन्नता तथा । अन्नग्रममृतञ्चैव कार्यमन्नं द्विजन्मना । भुज्जानेन द्विजन्मना उपरिष्ठाद
 धस्ताच्च अपोशनाख्येन कर्मणा अन्नमनग्रममृतञ्चैव कार्यं । द्विजन्मग्रहणमुपनयनप्रभृति सर्वाश्रमसाधारणार्थं । अति धि

॥ मि० झा० ॥

॥ १६ ॥

त्वेन वर्णानन्देयं शक्त्यानुपूर्वशः । अत्रोद्योतिथिः सायमपि वाग्भूतुणोदकैः । वैश्वदेवानन्तरम् वर्णानां ब्राह्मणादीनामिति
धित्वेन युगपत्प्राप्तानां ब्राह्मणादानुपूर्वेण यथाशक्ति देयम् । सायङ्कालेऽपि यद्युतिथिर्गच्छति । तदा सावप्रणेद्याः अत्र प्रत्याख्येय
स्व । तथा ह्यमनुः । नृणानि भूमिर्दकम्बाक्वतुर्थी च सूनृता । एतान्यपि सताङ्गे हेनोच्छिद्यन्ते कदाचनेति । यद्यप्यदनीयं कि
मपि नास्ति तथापि वाग्भूतुणोदकैरपि सत्कारं कुर्यात् । सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षादातव्या सुव्रताय च । भोजयेच्चागतान् काले सखि
सम्बन्धिवान्धवान् । भिक्षवे सामान्येन भिक्षादातव्या । सुव्रताय ब्रह्मचारिणे यतये च सत्कृत्य सत्वाचं भिक्षादानमापः पूर्वय
स्यामर्प्य पूर्वमित्यनेन विधिना भिक्षवे भिक्षादातव्या । भिक्षा च यासं संमिताया सञ्चमयगूण्डपरिमाणः । यासमात्रम् भवेद्भिक्षा पुष्क
लन्तश्चतुर्गुणं । हन्तेति तैश्चतुर्भिः स्यादग्रन्तश्चिगुणम् भवेदिति शान्तातपस्मरणात् । भोजनकाले चागतान् सखि सम्बन्धिवान्धवा
न् भोजयेत् । सखामित्रं सम्बन्धिनो येभ्यः कन्यादत्ता गृहीता वामानपितृसम्बन्धा बन्धवाः । महोक्षस्वामहाजम्बाश्चोत्रिया योपका
ल्पयेत् । सन्क्रियान्वासनं स्वादु भोजनं सूतम्बचः । महान्तमुक्षाणं धौरेयं महाजम्बाश्चोत्रिया योक्तलक्षणो योपकल्पयेद्भुवद
र्थमस्माभिरयम्परिकल्पित इति तत्प्रीत्यर्थं न तु दानाय व्यापादनाय वा । यथा सर्वमेतद्भुवदीयमिति प्रतिश्रोत्रियमुक्षासम्भवात्
। अस्वर्ग्यलोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न त्विति निषेधाच्च । तस्मान् सन्क्रिया सुवकर्तव्या । सन्क्रिया स्वागतवचनासुनपादुर्ध्वार्धचम
नार्दिदानम् । तस्मिन्नुपविष्टे पश्चादुपवेशनमन्वासनम् । स्वादु भोजनमिष्टमशनम् । सूतम्बचः धन्यावयमद्भुभवदाग
मनादि ह्येवमाहुः । अश्रोत्रिये पुनरश्रोत्रियस्योदकासने इति गौतमोक्तम्वेदितव्यम् । प्रतिसम्बत्सरं त्वर्ध्याः स्नातकाचार्यपार्थि
वाः । प्रियो विवाह्याश्च तथा यज्ञे प्रबृन्विजः पुनः । स्नातकः विद्यास्नातको ब्रतस्नातकश्च । समाप्य वेदमसमाप्य
व्रतयः समावर्त्तन्ते सविद्यास्नातकः । समाप्य व्रतमसमाप्य वेदयः समावर्त्तन्ते सब्रतस्नातकः । उभयं समाप्य यः समावर्त्तन्ते विद्या
व्रतस्नातकः । आचार्य उक्तलक्षणः । पार्थिवो बध्यमाणलक्षणः । प्रियो मित्रम् । विवाह्यो जामाता । चकार च्छ्रुरपि नृ

व्यमानुलादीनां ग्रहणम् । ऋत्विजो बृहन्नामधुपर्कमाहरेत्स्नातकायोपस्थिताय गृहे चाचार्यश्च श्रुरपि नृव्यमानुलादीनाञ्चेत्याश्च
 स्नायनस्मरणम् । एते स्नातकादयः प्रतिसम्बत्सरं गृहमागता अर्घ्यामधुपर्कं णपूज्याः । अर्घ्यं शब्दे मधुपर्कं लक्षयति । ऋ
 त्विज उक्तलक्षणाः सम्बत्सरं द्वागपि प्रतियज्ञं मधुपर्कं णसम्पूज्याः । अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः श्रोत्रियो वेदपारगः । मान्यावैतौ
 गृहस्थस्य ब्रह्मलोकमभीप्सतः । अध्वनिवर्त्तमानोऽतिथिर्वैदितव्यः । श्रोत्रियो वेदपारगः । श्रोत्रियवेदपारगावध्वनिवर्त्तमानौ
 ब्रह्मलोकमभीप्सतो गृहस्थस्य मान्यावतिथी वेदितव्यौ । यद्व्याप्ययनमात्रेण श्रोत्रियस्तथापि श्रुताध्ययनसम्पन्नोऽत्र श्रोत्रियो
 मिधीयते । एकशखाध्ययनक्षमे वेदपारगः । परपाकर्तुर्चिर्न स्यादनिष्टा मन्त्रणादूते । वाक्याणि पादचापल्यं वर्जयेच्चान्तिभो
 जनम् । परपाकर्तुर्चिर्यस्यासौ तथोक्तो नैव परपाकर्तुः स्यादनिष्टो नाम मन्त्रितो नापक्वमेतदिति स्मरणम् ।
 वाक्याणि पादचापल्यं । वाक्पाणी च पादौ च वाक्याणि पादं तस्य चापल्यं वर्जयेत् । वाक्पापल्यमसंभ्यन्ततादिभाषणम् । पाणि
 चापल्यं वग्ननाम्फोटनादि । पादचापल्यं लङ्घनोत्प्लवनदीति । चकारान्नेत्रादिचापल्यं वर्जयेत् । न शिञ्जोदरपाणिपादच
 श्रुर्वाक्चापल्यं निकुर्यादिति गौतमस्मरणम् । अतिभोजनं वर्जयेदनाशे ग्यादिहेतुत्वात् । अतिथिं श्रोत्रियन्मृगमासीमान्त
 मनुव्रजेत् । अहः शेषं समासीत शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः । पूर्वोक्तं श्रोत्रियातिथिन्वेदपारगातिथिश्च भोजनादिनानुमृगं समासीत
 ब्रदनुव्रजेत् । ततो भोजनानन्तरमहः शेषं शिष्टैरिति ह्यसुपुर्णादिदेवि भिरिष्टैश्च काव्यकथाप्रसङ्गचतुरैर्वैधुभिश्चानुकूला
 स्नापकुशलैः सहासीत । उपस्थपश्चिमां संध्यां ऊत्वा शीं स्नानुपास्य च । भृत्यैः परिवृतो भुक्तानातिनृप्राथसम्बिशेत् । ततः पूर्वोक्ते
 न विधिना पश्चिमां संध्यामुपास्या शीं च ऊत्वा तानुपास्योपस्थाय भृत्यैः पूर्वोक्तैः स्ववासिन्यादिभिः परिवृतो नानतिनृप्राभुक्ता । चका
 रान्श्चायव्यादिगृहचिन्तां निवर्त्तयन् नतरं सम्बिशेत्सुप्यात् । ब्राह्मे मुहूर्तं उच्यते चिन्तयेदात्मनो हितम् । धर्मार्थकामान्स्वे
 काले यथाशक्ति नहापयेत् । ततो ब्राह्मे मुहूर्तं पश्चिमेऽर्द्धे प्रहरे प्रबुद्धः आत्मनो हितं कृतङ्करिष्यमाणश्च वेदार्थसंशयाश्च वि

चिन्तयेत्तदानीं चित्तस्यावाकुलत्वेन तत्त्वप्रतिभासयोग्यत्वात् । ततो धर्मार्थकामान्स्वेचित्ते काले यथाशक्ति न परिहृत्य जेदुया सम्भवं
 सेवेदित्यर्थः । पुरुषार्थत्वात् । यथाह गौतमः । न पूर्वब्रह्ममध्यन्दिना पुरुहान फलान् कुर्याद् धर्मार्थकामेभ्यस्तेषु धर्मोत्तरः स्या
 दिति । अत्र यदुप्येषां सामान्येन सेवनमुक्तं तथापि कामार्थयोर्धर्मो विरोधेनानुष्ठानन्तयोर्धर्ममूलत्वादेव म्प्रतिदिनमनुष्ठेय
 म् । विद्या कर्मवयो बन्धुवित्तैर्मन्यायथाक्रमम् । एतैः प्रभूतैः श्रद्धैः पिवाङ्गैः केमानमर्हति । विद्या पूर्वैः क्तकर्मैश्चैतस्मान्नै च ।
 वयञ्चात्मनो निरिक्तं सप्तन्यावाङ्गैर्बन्धुर्वज्रस्वजनसम्पत्तिः वित्तं यामरत्नादि कं एतैर्युक्ताः कर्मेण मान्याः पूज्याश्च । एतैर्विद्या क
 र्मबन्धुवयोवित्तैः प्रभूतैः प्रवृद्धैः समस्तैर्व्यसैर्वा युक्तः श्रद्धैः पिवाङ्गैः केऽशीते रूढं मानमर्हति । श्रद्धोप्यशीतिको वरइति गौतमस्म
 रणात् । बृद्धभारि नृपस्नातस्त्रीरे गि वरचक्रिणाम् । पन्थादेयो नृपस्तेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः । बृद्धः पद्मकेशः प्रसिद्धः ।
 भारीभारकान्तः नृपो भूपतिर्नक्षत्रियमात्रम् । स्नातो विद्याव्रतो भयस्नातकः । स्त्री प्रसिद्धा रे गी व्याधितः वरो विवाहो द्यातः च
 त्रीशकटिकः । चकारान्मन्मन्नादीनां ग्रहणम् । बालबृद्धमन्मन्मन्नादीनां पहतदेहभारकान्तस्त्रीस्नातकप्रव्रजितेभ्य इति शङ्ख
 स्मरणात् । एतेभ्यो पन्थादेयः । एतेष्वाभिमुख्या गतेषु स्वयमप्यथोऽपक्रमेत् । बृद्धादीनां राज्ञा सह पथि समवाये गजामान्य इ
 तितस्मै पन्थादेयो भूपतेरपि स्नातको मान्यः । स्नातकग्रहणं स्नातकमात्रप्राप्त्यर्थं न पुनर्ब्राह्मणभिप्रायेण तस्य सदैव गुरुत्वान्
 । यथाह शङ्खः । अथ ब्राह्मणाय ग्रे पन्थादयो गृह्येके । तच्चातिष्ठं । गुरुर्ज्यैष्ठश्च ब्राह्मणो राजानमतिशेते तस्मै पन्था इ
 ति । बृद्धादीनाम्परस्परमप्यथि समवाये बृद्धतरादयो पक्षया विद्यादिभिर्विविशेषो द्रष्टव्यः । इज्याध्ययनदानानि वैश्यस्य सक्षत्रि
 यस्य च । प्रतिग्रहो धिको विप्रे याजनाध्यापने तथा । वैश्यस्य सक्षत्रियस्य च चकाराद्ब्राह्मणस्य द्विजानुलोमानाश्च यागाध्ययनदा
 नानि साधारणानि कर्मणि । ब्राह्मणस्याधिकानि कर्मणि याजनप्रतिग्रहाध्यापनानि । तथेति स्मृत्यन्तरे क्तवृत्त्युपसंग्रहः । य
 थाह गौतमः । कथिर्वाणिज्ये वा स्वयं कते कुसीदश्चेति । अध्यापनन्तु क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणप्रेरितयोर्भवति न स्वेच्छया । आ

पत्काले ब्राह्मणस्या ब्राह्मणा द्विद्वौ पयोगेनुगमनं गुरुश्रुषूषा । समाप्ते ब्राह्मणे गुरु रिति गौतमस्मरणत् । एतान्यनापदि
 ब्राह्मणस्य षड्कर्मणि तत्र त्रीणी ज्यादीनि धर्मार्थानि । प्रतिग्रहादीनि त्रीणि वृत्त्यर्थानि । यस्मान्नु कर्मणा मस्य त्रीणि कर्मा
 णि जीविका । याजनाध्यायने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इति मनुस्मरणत् । अत इ ज्यादीन्यवश्यं कर्तव्यानि न प्रतिग्रहादीनि
 । द्विजातीना मध्ययनमि ज्यादानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजन प्रतिग्रहाः पूर्वेषु नियम इति गौतमस्मरणत् । प्रधानं
 क्षत्रिये कर्म प्रजानाम्यरिपालनम् । कुसीदं कृषिवाणिज्यम्याश्रुपाल्यं विशः स्मृतम् । क्षत्रियस्य प्रजापालनम्यधानं क्लृप्तं
 मूर्धन्यं च वृत्त्यर्थं च । वैश्यस्य कुसीदं कृषिवाणिज्यपशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्मणि । कुसीदं वृत्त्यर्थं नद्रव्यप्रयोगः । लाभार्थं क
 यविक्रयौ वाणिज्यं । शेषम्यसिद्धम् । शस्त्रास्त्रभृत्क्षत्रस्य वाणिज्यपशुपालनानि वृत्त्यर्थानि कर्मणि । आजीवनार्थं भर्तुदानमध्ययनं यजि
 रिति मनुस्मरणत् । श्रूद्रस्य द्विजश्रुषूषा तथा जीवनं वाणिग्भवेत् । शिल्पैर्विविधैर्जीवे द्विजाति हि तमाचरन् । श्रूद्र
 स्य द्विजश्रुषूषा प्रधानं कर्म धर्मार्थं वृत्त्यर्थं च । तत्र ब्राह्मणस्य श्रुषूषा परमो धर्मः । विप्रसैवैव श्रूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यं तदिति
 मनुस्मरणत् । यदा पुनर्द्विजश्रुषूषया जीवितुं न शक्नोति तदा वणिग्वृत्त्या जीवेत् । नानाविधैर्वणिग्ल्यैर्द्विजातीनां हि तं कुर्व
 न्यादृशैः कर्मभिर्द्विजातिश्रुषूषाया मयोगेन भवति तादृशानि कर्मणि कुर्वन्निवर्त्यः । तानि च देवलोका नि श्रूद्रधर्मो द्विजा
 तिश्रुषूषापापवर्जनं कलत्रादिपोषणं कर्षणं पशुपालनं भरणं दहनापणव्यवहारं चित्रकर्म नृत्यगीतं वेणुवीणा मुरजमु
 दङ्गवादनं दीनि । किञ्च । भार्यारतिः श्रुचिर्भृत्यभर्ता आर्द्धक्रियारतः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञा न्नहापयेत् । भा
 र्यायामेवनसाधारणस्त्रीरक्षुपरस्त्रीयुवारतिरभिगमनं यस्य स तथोक्तः श्रुचिर्वाह्याभ्यन्तरशौचयुक्तो द्विजवत् । भृत्या
 देः भर्ता आर्द्धक्रियारतः । आर्द्धानि नित्यनैमिषिककाम्यानि क्रियास्नातकव्रतान्यविरुद्धानि ते पुरतः नमइत्यनेन मन्त्रेण
 र्णवोक्तान् पञ्चमहायज्ञान दहरहर्नहापयेत् अनुतिष्ठेत् । नमस्कारमन्त्रश्च कोचिद्देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च

॥मि०ञ्चा०॥

॥ १८ ॥

। नमः स्वाहायै स्वधायै नित्यमेव नमो नम इति वर्णयन्ति । नम इत्यन्ये । तत्र वैश्वदेवं लौकिके गौकर्त्तव्यं न वै बहिर्लोक्य विन्या
चार्याः । इदानीं साधारण धर्मात्ताह । अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानन्दमोदयक्षाप्तिः सर्वे वा न्यधर्मसा
धनम् । हिंसा प्राणिपीडानस्याञ्च करणमहिंसा । सत्यमप्राणिपीडा करं यथार्थवचनं अस्तेयमदत्तानुपादानम् । शौच
म्बाह्यमाभ्यन्तरञ्च बुद्धिकर्मैन्द्रियाणां नियतविषयवृत्तिर्तेन्द्रियनिग्रहः । यथाशक्ति प्राणिनामद्वोदकदानेनानर्थपहरणन्दा
नम् । अन्तःकरणसंयमोदमः । आपन्नरक्षणन्दया । अपकारेऽपि चित्तस्याविकारः क्षान्तिः । एते सर्वे वां पुरुषाणां ब्राह्मणा
द्याचारुलान्तधर्मसाधनम् । वयोवृद्ध्यर्थं वाग्बुधश्रुताभिजनकर्मणा । आचरेत्सदृशीं वृत्तिमजिह्वा मशठान्तथा । वयोवा
ल्पयौवनादि । बुद्धिर्नैसर्गिकी लौकिकवैदिकव्यवहारेषु । अर्थवित्तं गृहक्षेत्रादि । वाक्कथनं वेदो वस्त्रमाल्यादिविन्यासः
श्रुतं पुरुषार्थशास्त्रश्रवणम् । अभिजनं कुलङ्कर्मवृत्त्यर्थम्यतिग्रहादि । एतेषाम्वयः प्रभृतीनां सदृशी मुचिता वृत्तिमाचरे
त्स्वीकुर्यात् । यथावृद्धः स्वाचित्तानयौवनोचितं सवन्मुद्धादिष्वपि योजनीयम् । अजिह्वा मवक्राम् । अशठाममत्सर
म् । एवं स्मार्त्तानि कर्माण्यनुकम्य इदानीं श्रौतानि कर्माण्यनुकामति । त्रैवर्धिकाधिकाद्वोदयः सप्तसोमम्पि वेद्विजः । प्राक्सौ
मिकीः क्रियाः कुर्याद्वास्यान्नं वार्धिकम्भवेत् । त्रिवर्धजीवनपर्याप्तं त्रैवर्धिकमधिकं वायस्यान्नं सप्तसोमयागं कुर्यान्नोत्पद्य
तः । अतस्त्वल्पीयसिद्ध्येयः सोमम्पि वतिद्विजः । सपीतसोमपूर्वेषु पितृत्वात् फलमिति दायस्मरणात् । एत
च्च काम्याभिप्रायेण नित्यस्यावश्यकत्वान्ननियमः । यस्य वर्धजीवनपर्याप्तं मन्मन्भवति स प्राक्सौमिकीः सोमात्प्राक् प्राक्सोमम्या
क्सोमम्भवाः प्राक्सौमिक्यः कास्ता अग्निहोत्रदर्शपौर्णमासपशुचानुर्मास्यानि तद्विकाराश्चैताः क्रियाः कुर्यात् । एवं काम्या
नि श्रौतानि कर्माण्यभिधायेदानीं नित्यान्याह । प्रतिसंस्तारं सोमः पशुप्रत्ययनन्तथा । कर्त्तव्याग्रयणेष्टिश्च चानुर्मास्यानि चै
वहि । संवत्सरे संवत्सरे सोमयागः कार्यः पशुः प्रत्ययनमयनेऽयने दक्षिणेत्तरं संज्ञिते निरूढपशुयागः कार्यस्तथा प्रति संवत्सरं

वीवत्सरेसंबत्सरेपशुनासंबत्सरेयजेत । यदसु यदसु वामासेष्वियेकइतिस्मरणान् । आशायणेष्टिश्चस्योत्पन्नैकनैव्या ।
 चातुर्मास्यानिप्रतिसम्बत्सरङ्कनैव्यानि । एवामसम्भवेकुर्यादिष्टिम्बैश्वानरीद्विजः । एवामसम्भृतीनां निव्यानां पूर्वोक्तानां क
 यश्चिदसम्भवेतत्कालेवैश्वानरीमिष्टिकुर्यात् । किञ्च । ह्रीनकल्पंनकुर्वीतसतिद्रव्येफलप्रदम् । योयंहीनकल्पउक्तःस
 तिद्रव्येऽसौनकर्तव्यः । यच्चफलप्रदं काम्यं कर्मतद्ध्रीनकल्पंनकर्तव्यमेव । चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितान् ।
 यज्ञार्थं लब्धमददद्भ्रासः काकोपिवाभवेत् । यज्ञार्थेऽशूद्रधनयाचनेन जन्मान्तरे चाण्डालो जायते । यः पुनर्यज्ञार्थं ययाचितं
 सर्वं न प्रयच्छति न त्यजति स भासः काको वा वर्षे शतम्भवेत् । यज्ञार्थं मर्त्ये भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति । स याति
 भासतां ग्विप्रः काकताम्बाशतं समाङ्गति । भासः शकुन्तः काकः प्रसिद्धः । कुशूलकुम्भीधान्योवात्र्याहि कोऽश्वस्तनोपिवा । कु
 शूलङ्कोष्ठकम् । कुम्भीउष्ट्रिका । कुशूलञ्चकुम्भीचकुशूलकुम्भौभ्याताभ्याम्परिमितधान्यं यस्य तथोक्तः कुशूलधान्यः स्यात् ।
 कुम्भीधान्योवा । तत्रस्वकुटुम्बपोषणेद्वादशमात्रपयाप्राधान्यः कुशूलधान्यः कुम्भीधान्यस्तु स्वकुटुम्बपोषणेवडहमात्र
 पर्याप्तधान्यः त्र्यहपर्याप्तधान्यमस्यास्तीति त्र्याहिकः । श्वोभवन्धान्यमस्यास्तीति श्वस्तनः न विदुते श्वस्तनं यस्यासावश्वस्तनः ।
 कुशूलधान्यादिस्सञ्चयोपायमाह । जीवेद्वापिशिलोक्तेन श्रेयानेवापरः परः । शाल्यादेर्निपतितपरित्यक्तवल्हरीग्रहणं शि
 लम् । एकैकस्य परित्यक्तस्य कणस्योपादानं उच्छः । शिलञ्चैकञ्च शिलोक्तेन शिलोक्तेन वा कुशूलधान्यादिञ्चनुविधोगृह
 स्थोजीवेत् । एवामकुशूलधान्यादीनां ब्राह्मणानां गृहस्थानाञ्चतुर्णां परः परः पश्चात्पश्चात्पठितः श्रेयानुत्कृष्टतरः प्रशस्य
 तरः । एतच्च यद्यपि द्विजः प्रकृतस्तथापि ब्राह्मणस्यैव भवितुमर्हति विद्योपशमादियोगात् । तथाच मनुः । अद्रेहैव भू
 तानामल्पद्रेहेण वा पुनः । यावृत्तिस्त्रासमास्थाय विप्रोजीवेद नापदीति । विप्रमेव प्रस्तुत्य कुशूलधान्यकोवास्यात्कुम्भीधा
 न्यकस्ववाङ्म्याद्यभिहितत्वात् । एतच्चातिसंयतं यायावरमग्रव्युच्यते न विप्रमात्राभिप्रायेण तथासति त्रैवार्यिकाधिकाद्वायः

॥मि०ञ्चा०॥

॥ १९९ ॥

सनुस्वोमम्पिवेद्विजइत्यनेनविरोधस्तथाचगृहस्थानां द्वैविध्यन्नत्रतत्रोक्तम् । यथाह देवलः । द्विविधोगृहस्थोयायावरः ।
शालीनश्च । तयोर्थायावरः प्रवरेयाजनाध्यापनप्रतिग्रहरिक्थसंचयवर्जनात् । यद्वैकर्मधिष्ठितप्रेष्यचतुष्पदगृहग्रामध
नधान्ययुक्तोलोकानुवर्त्तीशालीनइति । शालीनोपिचतुर्विधः । याजनाध्यापनप्रतिग्रहद्वयवाणिज्यपाश्र्पपात्नैः षड्विज्जीव
त्येकोयाजनादिभिस्त्रिभिरन्योयाजनाध्यापनाभ्यामपरश्चतुर्थस्त्वध्यापनेनैव । यथाहमनुः । यद्वैकर्मकोभवत्येषास्त्रिभिरन्यः
प्रवर्त्तते । द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तुब्रह्मसत्रेणजीवतीत्यत्रचप्रतिग्रहोधिकोविप्रइत्यादिनाशालीनस्यवृत्तयोदृशिताः । यायावर
स्यजीवेद्वापिशिलौखनेति ॥ १९९ ॥ इतिगृहस्थप्रकरणम् ॥ १९९ ॥ एवंश्रौतस्मार्त्तानिकर्मैणिगृहस्थस्याभिधायेदा
नींस्नानादारभ्यब्राह्मणस्यावश्यंकर्तव्यानिविधिप्रतिषेधकात्मकानिमानससंकल्परूपाणिस्नानकव्रतान्याह । नस्वाध्यायवि
रोधार्थमीहेतनयतस्ततः । नविरुद्धप्रसङ्गेनसन्नोवीचभवेत्सदा । ब्राह्मणस्यप्रतिग्रहादयोर्धप्राश्र्पपायादृशिताः । अत्र
विशेषउच्यते । स्वाध्यायविरुद्धमर्थमप्रतिषिद्धमपिनेहेतनान्विच्छेत् । नयतस्ततो नयतः कुतश्चिदविविदिताचारान्नविरु
द्धप्रसङ्गेनविरुद्धमयाज्ययाजनादिप्रसंगेनान्विच्छेत् । नयतस्ततो नयतः कुतश्चिदविरुद्धप्रसङ्गेननार्थमीहेतइतिसम्बध्यते ।
तत्रआवृत्तिः प्रत्येकम्पयुदासार्था । सर्वत्राप्यस्मिन्स्नानकप्रकरणेनज्ज्ञः पर्युदासार्थेएव । किञ्च । अर्थात्ताभेपिस
नोषीपरितृप्तोभवेत् । चकारात्संयतश्च । सन्नोयम्परमास्थायसुखार्थीसंयतोभवेदितिमनुस्मरणम् । कुतस्तर्हिधन
मन्विच्छेदित्यतश्चाह । राजानोर्वासियाज्येभ्यःसीदन्निच्छेद्धनंधुधा । दम्भिहेतुकपाषण्डवकवृत्तींश्चवर्जयेत् । धुधासी
दन्पीड्यमानः स्नानकोरुणोविदितवृत्तान्नादन्नेवासिनोवध्यमाणलक्षणान्द्राज्याद्याजनार्हाच्चधनमाददीत । धुधासीर
न्निद्यनेनविभागादिप्राप्तकुटुम्बपोषणपर्याप्तधनो न कश्चिदर्थमन्विच्छेदितिगम्यते । किञ्च । दम्भिहेतुकादीन्सुकलकार्ये
युलौकिकशास्त्रीयेषुवर्जयेत् । चकाराद्विकर्मस्थवैडालव्रतिकशठान् । यथाहमनुः । पाषण्डिनोविकर्मस्थानवैडालव्रतिक

नशठान् । हेतुकान्वकवृत्तींश्चवाङ्मात्रेणापि नार्चयेत्तदिति । लोकरज्जनार्थमेव कर्म नुष्ठायादम्भी । युक्तिवलेन सर्वत्र
संशयकारी हेतुकः त्रैविद्यवृद्धापरिगृहीताश्रमिणः पायशिडनः । वकवदस्य वर्तनमिति वकवृत्तिः । यथाहमनुः । अधोदृष्टि
नैकान्तिकः स्वार्थसाधनतत्परः । शठे मिथ्याविनीतश्च वकवृत्तिरुदाहृत इति । प्रतिघिञ्जसे विनो विकर्म्य स्याः विडालो मर्जार
स्तस्य स्वभावो व्रतं यस्यासौ वैडालव्रतनिकः । धर्मध्वजी स दालुभ्यश्छादि को लोककदाम्भिकः । वैडालव्रतनिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभि
सन्धक इति मनुस्मरणात् । शठः सर्वत्र वक्त्रः । एतैः संसर्गनिषेधादेव स्वयं एवं विधेन भवेदिति गम्यते । किञ्च । शुक्लाम्ब
रधरेणी च केशश्मश्रुनखः प्रुचिः । नभार्थादर्शनेऽश्लीया न्नैकवासान संस्थितः । शुक्ले धौ तेऽम्बरे वाससी धारयतीति शुक्ला
म्बरधरः । केशाश्च श्मश्रूणि च नखाश्च केशश्मश्रुनखन्नीचं क्लृप्तं क्लृप्तं श्मश्रुनखं यस्यासौ तथोक्तः प्रुचिः क्लृप्तं हिंस्त्रस्य नानुलेपधूप
स्वगादिभिः सुगन्धिश्च भवेत् । यथाह गौतमः । स्नातको नित्यं प्रुचिः सुगन्धिः स्नानशील इति । सुगन्धवत्त्वविधानादेव निर्गन्ध
मास्त्यस्य निषेधः । तथा च गौभिलः । नागन्धं सुजन्धारयेदन्यत्र हिरण्यरत्नं सज्जति । सदा स्नातक एव भूतो भवेदेतच्च सति
सम्भवेन जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सतीति स्मरणात् । न च भार्याया दर्शने तस्यां पुरतो बस्थितायां नाश्लीया दवीर्यवदप
त्योत्पत्तिभयात् । तथा च श्रुतिः । जायायाश्च न्तेनाश्लीया दवीर्यवदपत्यं भवतीत्यतस्तस्या सह भोजनं दूग्देवनिरस्तम् । न चै
कवासाः । नापि संस्थितः । उच्यतेऽश्लीयादिति सम्बध्यते । किञ्च । न संशयम्प्रपद्येतना कस्मादप्रियं वदेत् । नाहितं ना
नृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वार्जुधी । कदाचिदपि संशयं प्राणविपत्तिं संशयावहं क्लृप्तमनप्रपद्येत न कुर्यात् । यथा व्याघ्रचैराण्ड्यपहृतदे
शः कर्मणादि । अकस्मान्निःकारणं किञ्चिदपि पशुमप्रियं उद्वेगकारि वाक्यं न वदेत् । न चाहितमनृतं वा प्रियमपि । चकाराद
संभयम्भी भन्तकरश्चाकस्मान्न वदेदिति सम्बध्यते । एतच्च परिहासादिव्यतिरेकेण । गुरुणापि समं हास्यं क्लृप्तं व्यंकुटिलं विने
ति स्मरणात् । न च स्तेनऽन्यदीयस्यादत्तस्य गृहीतानस्यात् न वार्जुधी स्यात्प्रतिघिञ्जवृद्धुपजीवी वार्जुधी न स्यात् । किञ्च

॥ दाक्षायणी ब्रह्मसूत्री वेणुमान्स्वकमण्डलुः । कुर्यात्प्रदक्षिणन्देवमृद्गेविप्रवतस्यतीन् । दाक्षायणं सुवर्णं नन्दस्यस्तीति दाक्षायणी ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं यस्यास्तीति ब्रह्मसूत्री वैणवयष्टिमान्कमण्डलुमान्स्यादिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । अत्र ब्रह्मचारिप्रकरणे कस्यापि यज्ञोपवीतस्य पुनर्वचनं द्वितीयप्राप्त्यर्थम् । यथा हवसिष्टः । स्वातकानां द्वितीयं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम् । यज्ञोपवीते द्वे यष्टिः सोदकश्चकमण्डलुरिति । अत्र च दाक्षायणीति सामान्याभिधानेऽपि कुण्डलधारणमेव कार्यम् । वैणवीन्धारयेद्यष्टिं सोदकश्चकमण्डलुम् । यज्ञोपवीतम्बेदश्च मृभैरैकैचकुण्डले इति मनुस्मरणात् । देवं देवप्रतिमां मृदमुद्धृताम् । गां ब्राह्मणं वनस्पतिं चाश्वत्थार्द्रिकं प्रदक्षिणं कुर्यात् । एतान्यदक्षिणतः कृत्वा ब्रजेत् । एवञ्च नुष्यथादीनपि । मृदंगान्दैव तन्निबिप्रं घृतं मधुचतुष्पथम् । प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीनि तिमनुस्मरणात् । ननु मे हे नदीक्षायावर्त्तगोष्ठां वुभस्मसु । न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमसंध्यान्वस्त्रीद्विजन्मनः । नद्यादिषु न मे हेतुन मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । एवं श्मशानादावपि । यथा ह शङ्खः । न गोमयकृष्टोऽप्यशङ्खलचिति श्मशानवर्त्तखलपर्वतपुलितेषु मे हेत् । भूताधारत्वादिति । तद्याग्न्यादीन् प्रतिअग्न्यादीनामभिमुखं न मे हेत् । नाप्येतान् पश्यन् । तथा ह गौतमः । न वाय्वग्निविप्रादिभ्यापो देवतागाश्च प्रतिपश्यन्वा मूत्रपुरीषामेध्यानि कुर्यान्न देवताः प्रतिपादौ प्रसारयेत् । एतद्देशव्यतिरेकेण भूमिमयश्चिद्यैस्तृणैरन्तर्द्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । यथा हवसिष्टः । परिवेष्टितं शिश्नं भूमिमयश्चिद्यैस्तृणैरन्तर्द्धाय मूत्रपुरीषे कुर्यादिति । नक्षेत्रां किं न नशांस्त्रीं न च संसृष्टमैथुनां । न च मूत्रपुरीषश्च नान्मृचोऽङ्गुतारकाः । नैवार्कमीक्षेद्यद्यपि सामान्येनोक्तं तथापि उदयास्तमय एङ्गग्रसोदकप्रतिनिविम्बमध्याह्नवर्त्तिन एवादिभ्यः वेक्षणं निविध्यते न सर्वदा । यथोक्तं मनुना । नक्षेत्रोद्गन्तमादित्यं नास्तं यात इदं दाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं न मध्यं न भसोगतमिति । उपभोगादन्यत्र नशांस्त्रियं नक्षेत्रं न तन्नांस्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनादित्याश्वलायनः । संसृष्टमैथुनां कृतोपभोगम् । उपभोगान्तेऽनशांस्त्रियमपि नक्षेत्रम् । चकागङ्गाजनादिकर्माचरंतीम् । तथा च

मनः । नास्तीयाह्वार्ययासाङ्गं नैनाभीक्षेत चाप्नुतीम् । ध्रुवर्त्तो जृम्भमाणश्च न चासीना यथा सुखम् । नाञ्जयन्ती स्वकेनेनेन
 धाभ्यक्ता मनावृताम् । न पश्येत्प्रसवंती च श्रेयस्क्रामोद्विजोत्तम इति । मूत्रपुरुषे च न पश्येत् । तथा अश्रुचिः स न गृह्णतारका
 च्चन पश्येत् । चकाराटुदके स्वप्रतिविम्बम् । न चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा इति वचनात् । अयं मे वज्र इत्येवं सर्वं म
 न्ममुदीरयन् । बर्धन्यप्रावृता गच्छेत्स्वपेत्प्रत्यक्षिण न च । बर्धेति सत्ययं मे वज्रः पाप्मानं मपहन्त्विति मन्त्रमुच्चारयेन् । प्राबृ
 तोऽनाच्छादितो न गच्छेन्नधावेत् न प्रधावेच्च बर्धेतीति प्रतिषेधात् । न च प्रत्यक्षिणः स्वप्यात् । चकाराटुदकेन शयीत । एक
 श्च शून्यगृहे । न च नगः शयीतेति । नैकः स्वप्यात् शून्यगृह इति मनुस्मरणम् । धीवनासृक् शङ्कन्मूत्रे तां स्यस्तु न नि
 क्षिपेत् । पादौ प्रतापयेन्नग्नौ न चैनं मभिलङ्घयेत् । धीवनमृद्गिरणम् । शङ्कतुरीयं शेषम्यसिद्धम् । एतान्य
 स्तु न निक्षिपेत् । नापः पादेन ताडयेत् । एवं नुवादी नपि । यथा ह शङ्खः । नुषके शकरी वभस्मा स्थिस्तेष्मन् खलोमान्यस्तु
 न निक्षिपेत् । न पादेन पाणिना बाजलमभिलङ्घ्यादिति । अग्नौ च पादौ न प्रतापयेत् । नाप्यग्निं लङ्घयेत् । चकाराटुदकेनान्य
 ग्नौ न क्षिपेत् । मुखे पधमनादि चाग्नेर्न कुर्यात् । तथा च मनः । नाग्निं मुखेनोपधमेन्नग्नं नैक्षेत च स्त्रियम् । नामेध्यं प्रक्षिपेद
 ग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् । अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनं मभिलङ्घयेत् । न चैनं म्पादतः कुर्यान्न प्राणावाधमाचरेत् इति । जलमपि
 वेन्नाञ्जलिनानशयानम्यवोधयेत् । नाक्षैः कीडेन्न धर्मैर्धैर्व्याधितैर्बानसम्बिषेत् । जलमञ्जलिना संहताभ्याम्पाणिभ्यां न पिबेत् ।
 जलग्रहणं मेयमात्रोपलक्षणम् । विद्यादिभिर्गत्तनो धिक्कशयानं न प्रवोधयेत् । नोत्थापयेत् । श्रेयांसन्नप्रबोधयेदिति विशेषे
 षात् । अक्ष्णादिभिर्न कीडेत् । धर्मद्वैः पशुलंघनादिभिः कर्मभिर्न कीडेत् । व्याधितैर्ज्वरगद्विभिर्भूतैरेकत्र न संविशेत् न शयीत
 । विरुद्धम्वर्जयेत्कर्मप्रेतधूमं न दीतम् । केशभस्मनुवाङ्गारकपालेषु च संस्थितिम् । ज न पदकुलाचारग्रामविरुद्धञ्च कर्म
 वर्जयेत् । प्रेतधूमं वाङ्मयानदीतरणञ्च । वर्जयेदिति सम्बध्यते । केशादिषु संस्थितिं न्मर्जयेत् । चकाराटुस्थिकार्पासामे

ध्येयुच । नाचक्षीतधयनीं गंगानाद्वारेण विशेषेन क्वचित् । नरेशः प्रतिगृह्णीयाद्भुक्त्योच्छास्ववर्त्तिनः । परस्पक्षीगटिपिवर्त्ती
गाम्परस्मैनाचक्षीतनचनिवर्त्तयेत् । अद्वारेण कापथेन क्वचिदपि नगरेयामेमन्दिरेवानप्रविशेत् । नरूपणस्य शस्त्रातिक्
मकारिणो रशः सकाशात् प्रतिगृह्णीयात् । प्रतियहे स्तुतिचक्रिध्वजिवेश्या नगधिपाः । दुष्टादशगुणम्पूर्वात्पूर्वादेते यथाक्रमम्
। प्रतियहेषु साध्येषु स्तुत्यादयः पञ्चपूर्वस्मात्पूर्वस्मात्परः परे दशगुणं दुष्टः । स्तुना प्राणिहिंसा साञ्ज्याऽस्तोति स्तुनी प्राणि
हिंसा परः चक्रौ तैलिकः । ध्वजीसुरविक्रयी । वेश्यापण्यस्त्री । नगधिपञ्चनन्तरेक्तः । अथाध्ययनधर्मानाह । अध्यायानामु
पाकर्म आवर्ण्य अवर्णेन वा । हस्तेनौषधिभावे वा पञ्चम्यां आवर्ण्य तु । अधीयन्त इत्यध्यायावेदाः तेषामुपाकर्म उपपन्नमम् । औ
षधीनाम्प्रादुर्भावे सति आवर्णमासस्यैषाणमास्यां वा अवर्णनक्षत्रयुक्ते वादिने हस्तेन युक्तायां पञ्चम्यां वा स्वगृह्योक्तविधिनानुवर्त्त
न् । यदानु आवर्णे मास्यौषधयो न प्रादुर्भवन्ति तदा भाद्रपदमासे अवर्णनक्षत्रे कुर्यात् । तत ऊर्द्धं साङ्गं चतुरेमासान् वेदानधी
यीत । तथा च मनुः । आवर्ण्यौष्ठपट्टां वाप्युपाकृत्य यथाविधि । युक्तः कन्दं स्यधीयीत मासान्विप्रोर्द्धं पञ्चमार्त्तानि । पौषमास
स्य रेहिण्यां मष्टकायामथापि वा । जलान्ते कन्दसं कुर्यादुत्सर्गं विधिवद्ब्रूहिः । पौषमासस्य रेहिण्यां मष्टकायां ग्रामाद्ब्रूहिर्जल
समीपे कन्दसं वेदानां स्वगृह्योक्तविधितान् उत्सर्गं कुर्यात् । यदा पुनर्भाद्रमासे उपकर्म तदामाघशुक्लस्य प्रथमदि वसे उत्सर्गं
कुर्यात् । यथोक्तं मनुना । पौषे तु कन्दसं कुर्याद्ब्रूहिर्हस्तेन नम्रुधः । माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमे हनीति । तदनंतरम्प
क्षिणीमहोरात्रम्बाविरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृत्स्नं न्यधीयीत । यथामनुः । यथाशास्त्रं नुक्त्वैव मुत्सर्गं कन्दसं ब्रूहिः ।
विरमेत्यक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम् । अत ऊर्द्धं तु कन्दं सिशुक्लेषु नियतः पठेत् । वेदाङ्गानि तु सर्वानि कृत्स्नपक्षेषु स
म्पठेदिति । अनध्यायानाह । अहम्येतेष्वनध्यायः शिष्यन्विगुरवन्धुषु । उपकर्मणि चोत्सर्गं स्वशास्त्रोच्चित्रयेत्तथा ।
उक्तेन मार्गेणाधीयानस्य शिष्यान्विगुरवन्धुषु प्रेतेषु मृतेषु च ह्रमनध्यायस्त्री न होरात्रानध्यायनम्बर्जयेत् । उपकर्मणि उक्त

गाखेचकर्मणि कृतेन ह मनध्यायः । उत्सर्गैनुमनूक्तपक्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्यविकल्पः । स्वशाखाश्रोत्रिये स्वशाखाध्यायि
 निप्रेते च त्र्यहमनध्यायः । संध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातने । समाप्यवेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्यच । संध्यायामेघ
 ध्वनौ निर्घातेऽन्नाकाशेऽन्त्यातध्वनौ भूमिचलनेऽल्कानिपातने मन्त्रस्य ब्राह्मणस्य वा समाप्तौ आरण्यकाध्ययने च द्युनिशमहो
 रात्रमनध्यायः । पञ्चदश्याश्चतुर्दश्यामष्टम्यां गङ्गसूतके । ऋतुसन्धियुभुक्त्वावाञ्छिकम्प्रतिगृह्यच । पञ्चदश्याम्पौर्ण
 मास्याममावास्याश्चतुर्दश्यां षष्ठम्यां गङ्गसूतके । चन्द्रसूर्यापरागे च द्युनिशमनध्यायः । यत्तु अहं न कीर्तयेद्ब्रह्मराजोरा
 होऽसूतके इति तद्गुस्तासु मयविवयम् । ऋतुसन्धिगतासु च प्रतिपत्सु आञ्छिकभोजने तत्प्रतिग्रहे च द्युनिशमनध्यायः ।
 एतच्चैकोदिष्टव्यतिरिक्तविययम् । तत्र त्रिगच्छ । प्रतिगृह्य द्विजो विद्वानेकोदिष्टस्य केतनम् । अहं न कीर्तयेद्ब्रह्म इति स्म
 रणात् । पशुमण्डूकनकुलश्चाहिमार्जारमूषकैः । कृतेन रेत्त्वहोरात्रं शक्यते तथोच्यते । अध्येतृणामप्यश्वादिभिरन्तराग
 मने कृते शक्यजस्यावरे पण्डितवसेऽच्छयदि वसे चाहोरात्रमनध्यायः । द्युनिशमिति प्रकृते पुनरहोरात्रग्रहणं संध्याग
 र्जितनिर्घातभूकम्पोल्कानिपातनेऽन्नाकालिकत्वज्ञापनार्थम् । आकालिकनिर्घातभूकम्पगङ्गदर्शनोल्का इति गौतमवच
 नात् । निमित्तकालादारभ्य परे द्युर्यावत्स एव कालस्तावत्कालस्तत्र भवश्चाकालिको न ध्यायः । एतच्च प्रातः संध्यास्त
 निते । सायं संध्यास्तनिते तु गत्रिमेव । सायं संध्यास्तनिते गत्रिं प्रातः संध्यायामहोरात्रमिति हारीतस्मरणात् । यत्पुनर्गौतमे
 नोक्तम् । अवनकुलसर्पमण्डूकमार्जाराणां अहमुपवासो विप्रवासश्चेति तत्प्रथमाध्ययनविषयमेव । अक्कोष्टुगर्दभेलकसाम
 बाणार्त्तनिस्वने । अमेध्यश्वश्वद्रान्धशमशानपतितान्तिके । श्वाकुक्कुरः कोष्टाश्रुगालः । गर्दभो गसभः सामसामानि । बाणो
 वंशः । उलूको द्युलूकः । शर्त्तार्त्तादुःखितः । एवं वीणादिस्वनेऽपि । वेणुवीणाभेरीमृ
 दङ्गं चार्त्तशब्देऽपि गौतमवचनान् । गन्त्रीशकटं । अमेध्यादीनां संनिधाने तावत्कालिको न ध्यायः । देशेषु चावात्मनि च वि

॥ मि० झा० ॥

॥ २२ ॥

द्युस्लनितसंज्ञवे । भुक्त्वा त्रैपाणि रम्भोत्तरर्द्धे गत्रेति मारुते । अश्रुचौ देशे अश्रुचावात्मनि च तथा विद्युत्संज्ञवे पुनः पुनर्विद्योत
मानायां विद्युतिस्लनितसंज्ञवे पुनः पुनर्मैघघोयेतावत्कालिकोऽनघ्यायः । भुक्त्वा त्रैपाणि नो धीयीत जलमध्ये र्द्धे गत्रे महानिशा
खेमध्यप्रहरद्वयेऽति मारुतेऽहन्यपितावत्कालं नाधीयीत । पाशुप्रवर्धे दिग्दाहे संध्यानी हारभीतिषु । धावतः पूतिगन्धे च शि
ष्टे च गृहमागते । औत्पान्तिके रजोवर्धे दिग्दाहे यत्र ज्वलिता इव दिशो दृश्यन्ते संध्योर्नाहारे धूमिकायां भोतिषु चैव रणजा
दिक्कता सुतावत्कालमनघ्यायः । धावतस्त्वरितं गङ्गच्छते न घ्यायः । पूतिगन्धे कुत्सितगन्धे अमेध्य मद्वादि गन्धे शिष्टे च औ
त्रियादैर्गृहम्याप्ते तदनुज्ञावधिरनघ्यायः । खरे स्त्रयानहस्यश्च नौवृक्षे ररणे हणे । सप्तत्रिंशद नध्यायानेनां स्लात्कालि
कान्विदुः । यानं रथादि । इरणमधूरम् । मरुभूमिर्वा । खरदीनामारे हणे तावत्कालमनघ्यायः । एवं अश्वकोष्ठगर्दभे
न्यस्मादारभ्य सप्तत्रिंशदनध्यायौ स्लात्कालिकाग्निमित्रसमकालान्विदुरध्ययनविधिज्ञाः । विदुरित्यनेन स्मृत्यन्तरे ज्ञानन्या
नपि संगृह्णाति । यथा ह मनुः । शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसथिकाम् । नाधीयातामिव जुग्ध्वा सूतकान्नाद्युमेव चेत्या
दि । एवमनध्यानुक्ता प्रकृता निस्नातकव्रतान्याह । देवर्त्तिकस्नातकाचार्यगङ्गाकायाम्परस्त्रियाः । नाक्त्रमेद्रक्तविष्णुचरु
वनोद्धर्त्तनादि च । देवानामृत्विक्स्नातकाचार्यगङ्गास्त्रियाश्च कथायां नाक्त्रमेतन्नाधितिष्ठेन्नलङ्घयेद्बुद्धिपूर्वम् । यथा ह म
नुः । देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययो रपि । नाक्त्रमेत्कामतश्च कायाम्बभूणो दीक्षितस्य चेति । वभ्रुणेन कुलवर्णस्य यस्य क
स्य चिद्गौरव्यस्य वा सोमादेर्वभ्रुण इति नपुंसकलिङ्गनिर्देशात् । रक्तादो निचन अधितिष्ठेत् । आदिग्रहणात्स्नानोदकादेर्ग्रह
णम् । उद्धर्त्तनमपः स्नानविष्णुचरं रक्तमेव च । स्नेष्मनिष्ठ्यतवान्ना निनाधितिष्ठेत्तकामत इति । विप्रादि क्षत्रियात्मानानां व
ज्ञेयाः कदाचन । आमृत्योः अयमाकांक्षेन्न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेत् । विप्रो वज्रश्रुतोऽहिः सर्पः क्षत्रियो नृपतिः । एते कदाचि
दपि नावमन्तव्या आत्मा च स्वयं नावमन्तव्यः । आमृत्योर्थावज्जीवं अयमिच्छन्न कश्चिन्मर्मणि स्पृशेन्न कस्यचिदपि मर्मदुश्चरि

तम्यकाशयेत् । दूग्दुच्छिष्टविष्मत्रपादाम्भसिसमुत्सृजेत् । श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् नित्यमाचारमाचरेत् । भोजननाद्युच्छि
ष्टं विष्मत्रेपादप्रक्षालनजलस्रगृहादूगत्समुत्सृजेत् । अतस्मान्निचाचारं नित्यं सम्यगनुतिष्ठेत् । गोब्राह्मणानलान्नानिनो
च्छिष्टेन पदास्पृशेत् । ननिन्दाताडने कुर्यात्पुत्रं शिष्यं च ताडयेत् । गंवाह्मणमग्निमन्नमदनीयं विशेषतः पक्वमशुचिर्नस्पृ
शेत् । पादेन त्वनुच्छिष्टेऽपि यदा पुनः प्रमादात् स्पृशति तदा च मनोत्तरकालं मनूक्तं कुर्यात् । स्पृष्ट्वैतान् श्रुचिर्नित्यमद्भिः प्राणा
नुपस्पृशेत् । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिपाणि तले ननु इति एवं प्राणादौ नुपस्पृशेत् । कस्यचिदपि निंदा ताडनेन कुर्यात् । ए
तच्चानपकारिणि । अयुध्यमानस्योत्पादुब्राह्मणस्यासृगन्ततः । दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राज्ञतयानरइति । पुत्रशिष्यौ
शिष्यार्थमेव ताडयेत् । चकाराद्वासादौ नपि । ताडनञ्चरज्वादिना तन्मांगव्यतिरेकेण कुर्यात् । शिष्यशिष्यिरवधेनाशकैर
ज्जुवेणुविदलाभ्यान्तनुभ्यामन्येन घ्नन् गृहाशस्य इति गौतमवचनात् । पृष्टतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कथञ्चनेति मनुवचना
त् । कर्मणा मनसा वाचा यत्नाद्धर्मं समाचरेत् । अस्वर्ग्यलोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्ननु । कर्मणा कायेन यथाशक्ति धर्मं म
नुतिष्ठेत् । तमेव मनसा ध्यायेत् । वाचा वदेत् । धर्मे विहितमपि लोकविद्विष्टं लोकभिश्च स्तजननं मधुपर्कैर्गोवधादिकं
नाचरेत् । यस्मादस्वर्गमग्नीषोमीयवत्स्वर्गसाधनं न भवति । मातृपित्रिति शिश्नानृजामिसम्बन्धिमानुलैः । वृद्धवालानुगचा
र्थैर्वैद्यसंश्रितबान्धवैः । ब्रह्मन्विक्पुणैर्हितापक्ष्यभार्यादाससनाभिभिः । विवादम्बर्जयित्वानुसर्वाह्मोकाज्जयेद्गृही । माताजन
नी । पिताजनकः । अतिथिरध्वनीनः । भ्रातरे भिन्नोदगश्चपि । जामयो विद्यमानभर्तृकाः स्त्रियः । सम्बन्धिनो वैवाह्याः । मानु
लोमानुर्भोगा । वृद्धः सप्तत्युत्तरवयस्कः । बालश्चायोऽशद्वर्धेता । आचार्य उपनेता । वैद्यो विद्वान्निष्कवा । सं
श्रित उपजीवी । बान्धवाः पितृपक्ष्यामानुपक्षाश्च । मानुसस्य पृथगुपादानं आदरार्थं । ब्रह्मन्विजकः । पुणैर्हितः शांत्यादेः
कर्त्ता । अपत्यं पुत्रादि । भार्या सहधर्मचारिणी । दासः कर्मकरः । सनाभयः सोदगः भ्रातृभ्यः पृथगुपादनं ब्रजामिभगि

नीप्राप्त्यर्थं । एतैर्मात्रादिभिः सह वाक्कलहम्परित्यज्य सर्वान्प्राजापत्यादीन् लोकान्प्राप्नोति । पञ्चपिण्डाननुकृत्य न स्नायात्प
रवारिणि । स्नायान्नदीदेवखातहृदप्रस्रवणेयुच । परवारियुपरसम्बन्धियुसर्वसत्त्वोद्देनत्यक्तेषु तडागादिषु पञ्चपिण्डा
ननुकृत्य न स्नायात् । अनेनात्मीयोत्सृष्टाभ्यनुज्ञातेषु पिण्डोद्धरमन्तरेणापि स्नानमभ्यनुज्ञातम् । नद्यादिषु कथन्तर्हीत्या
ह । स्नायान्नदीति । साक्षात्परम्परया वा समुद्रगाः स्ववन्त्येताः । देवखातन्देवनिर्मितम्पुष्करादि । उदकप्रवाहाभिघा
तकृतजलोमहानिम्नप्रदेशे हृदः । पर्वताद्युच्चप्रदेशात्प्रसृतं उदकम्प्रस्रवणं एतेषु पञ्चपिण्डानुद्धरणेनैव स्नायात् । ए
तच्च नित्यस्नानविषयम् । सतिसम्भवे । नदीयुदेवखातेषु तडागेषु सरस्सुच । स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्जप्रस्रवणेयुचेति नार
दस्मरणात् । शौचाद्यर्थे नुयथा सम्भवम्परवारियुपिण्डानुद्धरणेपि सर्वस्य न निषेधः । परशय्यासोद्यानगृहयानानि वर्ज
येत् । अदत्तान्यग्निहीनस्य नान्नमद्यादनापदि । शय्याकशिपुः । आसनमप्यौठादि । उद्यानमाम्रप्रवणादि । गृहम्प्रसिद्धं
। यानं रथादिपरसम्बन्धीन्येतान्यदत्तान्यननुज्ञातानि वर्जयेन्नेपभुञ्जीत । अभोज्यान्नान्याह । अग्निहीनस्येति । औतस्मा
न्नान्यधिकाररहितस्य श्रूयस्य प्रतिलोमजस्य वाधिकारवतोऽप्यग्निरहितस्यान्नमनापदि न भुञ्जीत न प्रतिगृह्णीयाच्च । तस्मा
त्प्रशस्तानां स्वकर्मणां शुद्धजातीनां ब्राह्मणेभ्यो भुञ्जीत गृह्णीयाच्चेति गौतमवचनात् । कटय्यवद्धचैराणां क्लीवरङ्गावतारिणा
म् । वैशाभिः शस्तवाधुष्यगणिकागणदीक्षिणाम् । कटय्यलुब्धः । आत्मानं धर्मकृत्यं च पुत्रदाशं च पीडयेत् । लोभाद्वृत्तिपित
रौ भृत्यान्सकटय्यं तस्मै तद्व्युक्तः । वद्धे निगडादिना । वाचासन्निरुद्धश्च । चैरेव ब्राह्मणसु वर्णव्यतिरिक्तपरस्वापहारी ।
क्लीबो न पंसकः । रङ्गावतारी न टचारणमल्लादिः । वेणुच्छेदजीवी वैशः । अभिशस्तः पतनीयैः कर्मभिरभियुक्तः । बार्ह
व्यो निषिद्धवृद्धः पजीवी । गणिकापण्यस्वीगणदीक्षी वज्रयाजकः । एतेषामन्नं नाप्नीयादित्यनुवर्त्तते । चिकित्सकानुरक्तु
द्धपुंश्चलीमत्तविद्विषाम् । कुरेग्रपतितव्राह्मणदाम्भिकोच्छिष्टभोजिनाम् । चिकित्सको भिषग्वृत्त्युपजीवी । आतुरे महारोगोप

स्पृष्टः । वातव्याधशमरीकुष्ठमेहोदरभगन्दरः । अर्शसिग्रहणीतृष्णामहारेगाः प्रकीर्तिता इति । कुङ्कुः कुपितः । पुंश्च
 लीव्यभिचारिणी । मन्त्रे विद्यादिनागर्वितः । विद्विद्विशत्रुः । क्रूरेदृढाभ्यन्तरकोपः । वाक्कायव्यापारेणोद्वेजक उग्रः । पति
 नो ब्रह्महादिः । ब्राह्म्यः पतितसवित्रीकः । दाम्भिको वञ्चकः । उच्छिष्टभोजी परभुक्तोज्झिताशी । एतेषाञ्च किन्तु काटीनाम
 न्ननाञ्जीयात् । अवीरस्त्रीस्वर्णकारस्त्रीजितग्रामयाजिनाम् । शस्त्रविक्रयकर्मारतन्तुवायश्च वृत्तिनाम् । अवीरस्त्रीस्वत
 न्त्रा । व्यभिचारमन्तरेणापि पतिपुत्ररहितेत्यन्ये । स्वर्णकारः सुवर्णस्य विकारान्तरकृत् । स्त्रीजितः सर्वत्र स्त्रीवशवर्त्ती । या
 मया जीग्रामस्य शान्त्यादिकर्त्ता । बहूनामुपनेता वा । शस्त्रविक्रयी शस्त्रविक्रयोपजीवी । कर्मगणैर्लोहकारः तक्षदिश्च ।
 नन्तुवायः सूचीशिल्पोपजीवी । अर्धवर्त्तन्तुजीवनमस्यास्तीति श्ववृत्ती । एतेषामन्ननाञ्जीयात् । नृशंसर्गजरजककृततन्त्रवध
 जीविनाम् । चैलधावसुर्गजीवसंज्ञोपपत्तिवैश्वनाम् । पिशुनान्दन्तिनोऽथैव तथा चार्त्तिकवर्दिनाम् । एषामन्ननाञ्जीव्यं सोम
 विक्त्रयिणस्तथा । नृशंसो निर्दयः । रजाभूपतिः । तत्साहचर्यं तुर्ये हितश्च । यथाह शङ्खः । भीतावगीतर्हताक्रन्दिता
 बहुष्टुधितपरिभुक्तविस्मितोन्मत्तावधूतर्गजपुणैर्हितान्नानि वर्ज्येत् । रजकोवस्त्रादीनां नीलादिर्गगकारकः । कृतघ्न उप
 कृतस्य हन्ता । वधजीवी प्राणिनाम्बधेनवर्त्तकः । चैलधावः वस्त्रनिर्णैजकः । सुर्गजीवी मद्यविक्रयजीवी । उपपत्तिर्जारः । स
 होपपत्तिना वैश्वमयस्यासौ संज्ञोपपत्तिवैश्वम् । पिशुनः परदोषस्य ख्यापकः । अन्तर्नीमिथावादी । चार्त्तिकसैलिकः । शकटि
 कश्चैत्येकेऽभिगच्छन् पतितचार्त्तिककैर्तैलिक इति भेदेनाभिधानात् । वन्दिनः स्तावकाः सोमविक्रयी सोमलताया विक्तेता । ए
 तेषामन्ननाञ्जीव्यम् । सर्वचैते कदर्यादयो द्विजा एव कदर्यत्वादिदोषदुष्टाश्च भोज्यान्ना इतरेषाम्प्राप्य भावात्प्राप्तिपूर्वक
 त्वाच्च प्रतिषेधस्य । अग्निहीनस्य नान्नमद्व्यादनापदीत्यत्र शूद्रस्याभोज्यान्नत्वमुक्तम् । तत्र प्रतिप्रसवमाह । शूद्रेषु दासगोपाल
 कुलमित्रार्द्धसौरिणः । भोज्यान्नानापि तच्चैव यश्चात्मानं निवेदयेत् । दासागर्भदासादयः गोपालो गवाम्पालकः । गवाम्पाल

॥मि०ञ्चा०॥

॥ २४ ॥

नेनजीवति । कुलमित्रम्विपुतामहादिक्कमागतः । अर्द्धसौरीहलपर्यायसीरेपलक्षितकृषिफलभाग्याही । नापितःगृह
व्यापारकारयिता । नापितश्च । यश्चवाङ्मनःकायकर्मभिरात्मानन्निवेदयतितवाहमिति । एतेदासादयःप्रदूराणामध्येभोज्या
नाः । चकाराङ्कुम्भकारश्च । गोपनापितकुम्भकारकुलमित्रार्द्धिकनिवेदितात्मानोभोज्यान्नाइतिवचनात् ॥००॥ इतिस्नानकव्र
नप्रकरणम् ॥०००॥ नस्वाध्यायविरोधार्थमित्यतश्चारभ्यब्राह्मणस्यस्नानकव्रतान्यभिधायइदानींद्विजानिधर्मानाह । अ
नर्चितंवृथामांसंकेशकीटसमन्वितम् । शुक्लम्ययुषितोच्छिष्टंश्वसृष्टंपतितेक्षितम् । उदकवासृष्टसंघुष्टम्यथायान्नस्रवर्जं
येत् । गोघ्रातंशकुनोच्छिष्टम्यदासृष्टस्रकामतः । अनर्चितमर्चाहोययदवज्ञयादीयते । वृथामांसमवश्यमाणप्राणान्ययादि
व्यतिरेकेणदेवादुर्चनावसिष्टस्रयन्नभवति । आत्मार्यमेवयत्साधितम् । केशकीटादिभिश्चसंयुक्तं । शुक्लंयत्स्वयमनम्लद्वैव
लंकालपरिवासेनद्रव्यानन्तरसंसर्गकालपरिवासाभ्यावाङ्मनीभवति । तच्छुक्लन्दध्यादिव्यतिरेकेण । नपापीयसोन्नमश्रीयान्न
द्विःपक्वंतशुक्लंनवयुषितं अन्यत्रगण्डवचुक्कदधिगुडगोधूमयवपिष्टविकारेभ्यइतिशङ्खुस्मरणात् । पर्युषितंरुच्यन्तरित
म् । भुक्तेज्जिह्वतमुच्छिष्टंश्वसृष्टंशुतासृष्टंपतितेक्षितम्यपतितादिभिरीक्षितम् । उदकवारजस्वलातयासृष्टम् । उदकवार
हणंचाण्डालादुपलक्षणार्थम् । अमेध्यपतितचाण्डालपुष्कसरजस्वलाकुनखिकुष्ठसंस्पृष्टान्नंवर्जयेदितिशङ्खुस्मरणात् ।
कोभुक्तेइति । यदादुग्धदीयतेतत्संघुष्टान्नं अन्यसंवध्यन्यव्यपदेशेनयद्दीयतेतत्पर्यायान्नम् । यथा । ब्राह्मणान्नन्दत्तत्प्रदूः
प्रदूराणंब्राह्मणोददत् । उभावेतावभोज्यान्नौभुक्त्वाचान्द्रायणश्चरेदिति । पर्यायामितिपाठेपरिगतमाचान्नङ्गडूषयहणंय
स्मिंस्तत्पर्यायान्नन्नभोज्यम् । एतदुक्तमभवतिगंडूषयहणादूर्द्धंश्चाचमनात्प्राक्नभोज्यम्याश्चान्नमितिपाठेएकस्या
म्यत्तौपार्श्वस्थेश्चाचान्तेनभोज्यमस्रोदकादिविच्छेदेनविना । वर्जयेदितिप्रत्येकंसंबध्यते । तथागोघ्रातङ्गवाघ्रातंशकुने
नकाकादिनाभुक्तंश्चास्वादितंकुशनोच्छिष्टंपदासृष्टंबुद्धिपूर्वम्यादेनसृष्टंवर्जयेत् । पर्युषितस्यप्रतिप्रसवमाह । अन्नंप

द्युषितम्भोज्यं स्नेहं चिरसंस्थितम् । अस्नेहाऽपि गोधूमयवगौरसर्विक्रियाः । अन्नमदनीयम्पर्युषितं घृतादिस्नेहसंयुक्तं
 क्षिरकालसंस्थितमपि भोज्यम् । गोधूमयवगौरसर्विक्रियाः । मण्डकसक्तुक्किलाट्कर्चिकादयः अस्नेहा । अपिचिरकालसं
 स्थिता भोज्याः । यदि विकारान्तरमनापन्नाः । अपूपधानाकरम्भसक्त्यावकतैलपायसशकानि शुक्लानि पर्युषिता निवर्जयेत् । इ
 तिवसिष्ठस्मरणान् । सन्धिन्यनिर्देशावत्सागोपयः परिवर्जयेत् । औष्ठमैकशफंस्त्रैणमारण्यकमथाविकम् । याबुधेण सं
 धीयते सा संधिनी । वशान्वंध्याम्बिजानीयाद्दृधाक्रान्ताश्च संधिनीमिति त्रिकाण्डोत्तराणान् । याचैकाम्बेला मतिः कथ्यतु ह्येतेया
 चवत्सांतरेण संधीयते सा संधिनी । प्रसूताऽनतिक्रान्तदशाहाऽनिर्देशामृतवत्सा अवत्सा । सन्धिनी चा निर्देशावत्सा च स
 न्धिन्यनिर्देशावत्साः ताश्च तागावश्च ता साम्पयः क्षीरम्परिवर्जयेत् । सन्धिनी ग्रहणं स्यन्दिनीयमसुवोरूपलक्षणार्थं । यथा ह गौ
 तमः । स्यन्दिनीयमसू सन्धिनीनाञ्चेति । स्वल्पयस्विनी स्यन्दिनी । यमलप्रसविनी । एवमजामहिष्ठ्योश्चानिर्देशयोः पयः प
 रिवर्जयेत् । गोमहिष्ठ्यजानामनिर्देशानामिति वसिष्ठस्मरणान् । पयोग्रहणान्नद्विकारणाद्दधादीनां निवेधः । नहि मांस
 निवेधेन द्विकारणमनिवेधोयुक्तः । विकारनिवेधेन प्रकृतेरनिवेधोयुक्तः । पयोनिवेधाच्छक्कन्मूत्रादेरनिवेधः । उष्ट्राज्जा
 तमौष्ट्रं पयोमूत्रादि । एकशफावडवादयस्तत्प्रभवमैकशफम् । स्त्रीप्रभवस्त्रैणम् । स्त्रीग्रहणमजाव्यतिरिक्तसकलद्वि
 स्तनीनामुपलक्षणार्थं । सर्वासां द्विस्तनीनां क्षीरमभोज्यमजावर्जमिति शङ्खस्मरणान् । अरण्ये भवाञ्जारण्याः तदीयमारण्य
 कं क्षीरमाहिष्ठ्यतिरेकेण । आरण्यानाञ्च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विनेति वचनात् । अवर्जितमाविकम्बर्जयेदिति प्रत्येकं सम्ब
 द्यते । औष्ठमित्यादि विकारप्रत्ययनिर्देशात्तद्विकारमात्रस्य पयोमूत्रादेः सर्वदानि वेधः । नित्यमाविकमपेयमौष्ट्रकमेकशफ
 ज्ञेति गौतमवचनात् । देवतार्थं हविः शिशुलोहितान् ब्रश्चनं स्तथा । अनुपाकृतमांसा निविड्जानि कवकानि च । देवतार्थं म्वल्यु
 पहारनिमित्तं साधितं । हविः हवनार्थं सिद्धम्याकुहोमात् । शिशुः शोभाञ्जनः । लोहितान्ब्रश्चनिर्यासान् । ब्रश्चनप्रभवान्ब्रश्च

दजातान् लोहितानपि । यथाहमनुः । लोहितान्वक्षन्निर्यासान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथाइति । लोहितग्रहणात् हिङ्गुकपूर्वादीनामनि
 वेधः । अनुपाकृतमांसानियज्ञेऽहुतस्यपशोर्मांसानि । विड्जानिमनुष्यादिजग्धवीजपुरीषोत्पन्नानिपुरीषस्थाने उत्पन्ना
 निचतंडुलीयप्रभृतीनिच । कवकानिक्त्राकाराणि वर्जयेदिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । कव्यादपक्षिदाह्यहृशुकप्रतुदटिडिभा
 न् । सारसैकशफान्हं सान्सर्वंश्च ग्रामवासिनः । कव्यादाश्चाममांसादनशीलाः पक्षिणोगृध्रादयः दाह्यहृश्चातकः । शुकः की
 रः । चंचाप्रतुद्रुभक्षयन्तिइतिप्रतुदाः श्येनादयः । टिडिभस्तच्छ्वानुकारी । सारसोलक्ष्मणः । एकशफाश्चादयः । प्र
 हंसाः सिद्धाः ग्रामवासिनः पाणवतप्रभृतयः । एतान् कव्यादादीन् वर्जयेत् । कोयष्टिस्तु वचकाह्ववलाकावर्कविष्किरन् । बृथा
 कृशरसंयावपायसापूषष्कुलीः । कोयष्टिकः कैचः । लुवः जलकुक्कुटः । चक्राह्वः चक्रवाकः । वलाकावकौ प्रसिद्धौ । नखै
 र्विर्कीर्यभक्षयन्तीति विष्किरश्च कोरदय एव गृह्यन्ते । लावकमयगूदीनाम्भक्ष्यत्वात् । ग्रामकुक्कुटस्य ग्रामवासित्वादेव निवे
 धाच्च । एतान् कोयष्ट्यादीन् वर्जयेत् । बृथादेव तादृशे मन्तरेण साधिताः कृशरसंयावपायसापूषष्कुलीर्वर्जयेत् । क
 शरन्तिलमुद्गसिद्धञ्चोदनः संयावः क्षीरगुडघृतादिद्वैतः उत्करिकाख्यः । पायसम्पयसाश्चित्तमन्नम् । अपूपः स्नेहपक्वगोधू
 मविकारः । शष्कुलीस्नेहपक्वगोधूमविकारः । नपचेदन्नमात्मन इति कृशरदीनां निवेधे सिद्धे पुनरभिधानं प्रायश्चित्तगौरवा
 र्थं । कलविङ्कसकाकोलं कुरंरं रज्जुदालकम् । जालपादान् खंजरीटान् जालांश्च मृगद्विजान् । कलविङ्काग्रामचटकः । ग्रा
 मवासिन्वेन प्रतिवेधे सिद्धे उभयचरत्वात् पुनर्वचनम् । काकोलोद्रोणकाकः । कुरः उक्त्रोशः । रज्जुदालको बृक्षकुक्कुटः । जा
 लपादा जालाकारपादाश्च जालपादाश्च पिहंसाः सन्तीति हंसाणां पृथग्वचनं । खड्गरीटाः खड्गनाः । जातितीये च जालापादाः प
 क्षिणश्च । एतान् कलविङ्कादीन् वर्जयेत् । चायाश्च रक्तपादाश्च सैनवह्नूरमेव च । मत्स्याश्च कामतो जग्धवासोपवासस्य हम्बसे
 न् । चायाः किर्की दिवयः रक्तपादाः कादम्बप्रभृतयः । सैनह्व । तस्थानभवं मांसम्भक्ष्याणामपि । वह्नूरं शुष्कमांसम् । मत्स्याः

मीनाः । एतान्चाषादीन्वर्जयेत् । चकारणनालिकाः शणकुसुम्भादीन् । नालिकाशणकचक्राककुसुम्भालावुविङ्गवान् । कुम्भी
कंटुकवृन्नाककोविदारंश्चवर्जयेदिति । तथाकालप्ररूठानिपुष्पाणि च फलानि च । विकारवचयत्किञ्चित्प्रयत्नेन विवर्जये
त् । तथावटल्लक्ष्मश्वत्थदधित्यनीपमानुलुङ्गफलानिवर्जयेदित्यादि स्मरणात् । एतान्संधिनीक्षीरप्रभृतीन्नुक्तान्नान्का
मनोभक्षयित्वात्रिगत्रमुपसेदकामतस्त्वहोरात्रंशेषेषूपवसेदहरिति मनुस्मरणात् । यत्पुनः शंखेनोक्तम्बकबलाकाहं सल्ल
वचक्रवाककारण्डवटहचटककपोतपाणवतपांडुश्रुकसारिकासारसटिडिभेलूककङ्करक्तपादचायभासवायसर्कोकि
लशङ्खलिकुकुटहारितभक्षणेद्वादशगत्रमनोहारः पिवेद्गोमूत्रयावकमिति तद्वङ्गकालाभ्यासे मतिपूर्वे समस्तभक्षणेवा
वेदितव्यम् । पलाण्डुन्विङ्गहृत्तुङ्गचक्राकंग्रामकुक्कुटम् । लघुनंगृङ्गनचैवजगध्वाचां द्रायणञ्चरेत् । पलाण्डुः स्थूलकन्दना
लो लघुनानुकारी विङ्गहोराग्रामश्रूकरः । कत्राकंसर्पकत्रंग्रामकुक्कुटः प्रसिद्धः । लघुनंरसेनंस्त्वध्वञ्चेतकन्दनालम् । गृ
ङ्गनं लघुनानुकारी लोहितस्त्वध्वकन्दम् । एतानि यद्वसक्तकामनो जगध्वाभक्षयित्वा चान्द्रायणं वध्यमाण लक्षणञ्चरेत् ।
ग्रामकुक्कुटकत्राकयोः पूर्वम्प्राति विङ्गयोरिहाभिधानमपलाङ्गदिसमानप्रायश्चित्तार्थं । मतिपूर्वे चिरतराभ्यासे तु कत्राकं विङ्ग
हृत्तु लघुनंग्रामकुक्कुटम् । पलाण्डुगृङ्गनचैव मत्याजगध्वापतेद्विजइति मनूक्तं । अमतिपूर्वाभ्यासे अमत्येतानि यद्वज
गध्वाकृच्छ्रान्तपनञ्चरेत् । तृतीयाध्याये वध्यमाणश्चान्द्रायणं वापीति द्रष्टव्यम् । अमतिपूर्वाभ्यासे तु शङ्खे क्तम् । लघुनप
लाङ्गुङ्गनविङ्गहृत्तुङ्गग्रामकुक्कुटकुम्भीकभक्षणेद्वादशगत्रमपयः पिवेदिति । भक्ष्याः पञ्चनखाः सेधा गोधा कच्छपश्छन्काः ।
शशश्चमन्येष्वपि हिंसितुं गण्डकरोहिताः । तथापाटीनराजीवाः सशल्काश्चिद्विजातिभिः । सेधाश्चवित्तगोधा कृकला
सानुसारिणी महती । कच्छपः कूर्मः शल्लकः शल्लकी । शशः प्रसिद्धः पञ्चनखादीनां श्वमाजान् रवानगदीनां मध्ये सेधाद
यो भक्ष्याः चकारणतखड्गेऽपि । यथाह गौतमः । पञ्चनखाः शशशल्लकश्च विङ्गे धाखड्गकच्छपा इति । मनुरपिश्चाविधंश

॥ मि० झा० ॥

॥ २६ ॥

हृत्कं गोधां खड्गकूर्मशंस्तथा । भक्ष्यान्यसुनखेष्वज्जु रनुष्टुं चैकतो दत्तइति । यत्पुनर्वसिष्ठे नखड्गे तु विवदन्नइत्यम
ध्यत्वमुक्तम् । तत्तु आह्लादन्यत्र । खड्गमांसैर्भवेदन्नमक्षयम्पितृकर्मणि इति आह्लादफलश्रुतिनिर्देशनात् । तथा मत्स्यानां मध्ये
सिंहनुगडादयो भक्ष्याः । सिंहनुगडः सिंहमुखः । रोहितो लोहितवर्णः पाठीनश्चन्द्रकाख्यः । गजीवः पद्मवर्णः सहशल्कैः शु
क्लाकारैर्वर्तते तद्वत्सिंहनुगडादयो नित्युक्ता एव भक्ष्याः । पाठीनो रोहितावाद्या नित्युक्तौ ह्यव्यकव्ययोः । गजीवाः
सिंहनुगडाश्च सशल्काश्चैव सर्वशइति मनुस्मरणात् । द्विजातिग्रहणं शूद्रव्युदासार्थं । अनर्चितं वृथा मांसं मिथ्या रभ्यद्विजा
तिधर्मानुक्ता इदानीं चानुवर्ण्य धर्मानाह । अतः शृणुध्वं मांसस्य विधिं भक्षणवर्जने । मांसस्य प्रोक्षितादेर्भक्षणे तद्वृत्तिरिक्त
स्यवानि विद्धस्य वर्जने प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मांसं न भक्ष्यामीत्येवं सङ्कल्परूपेण विधिं सामश्रवः प्रभृतयो हे मुनयः शृणुध्वम् ।
तत्र भक्षणे विधिन्दर्शयति । प्राणान्ययेतथा आह्वे प्रोक्षितं द्विजकाम्यया । देवान्पितॄन्सुमभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् । अ
न्नाभावे न व्याध्यभिभवे न वा मांसं भक्षणमन्तरेण प्राणवाधा भवति तदा मांसं नित्यमेन भक्षयेत् । सर्वतएवात्मानं गोपायेदित्या
त्मरक्षणविधानात् । तस्मादुह न पुण्ययुषः स्वकामी प्रेयादिति मरणनिषेधाच्च । तथा आह्वे मांसं नित्यमस्त्रितो नित्यमेन भक्ष
येदभक्षणे दोषश्रवणात् । यथा विधिनित्युक्तस्तु यो मांसं नान्निमोनवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविशतिमिति मनुस्म
रणात् । प्रोक्षणाख्यश्रौतसंस्कारसंस्कृतस्य पशोर्वागार्थस्याग्नीषोमीयादेर्जुतावसिष्ठं मांसं प्रोक्षितं न दूक्षयेत् । अभक्षणा
द्यागानिष्यते । द्विजकाम्यया ब्राह्मणभोजनोर्धे देवपित्र्ये च यत्साधितं न तानभ्यर्च्य भक्षयन्नदोषभाग्भवति । ए
वं भृत्यभरणावशिष्टमपि । यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः । भृत्यानाञ्चैव वृत्त्यर्थं मगस्त्यो ह्याचतुरेति मनुस्मरणा
त् । न दोषभागिति दोषभावमात्रं वदतानि तथा द्युर्चर्चनावशिष्टस्याभ्यनुज्ञा मां न प्रोक्षितादिवन्नित्यमइति दर्शितं । एवमप्रति
विज्ञानानामपिशशादीनामप्याणान्ययादिव्यतिरेकेण भक्ष्यत्वावगमाच्छूद्रस्यापि मांसं प्रतिवद्गसर्वविधिनिषेधाधिकरे गम्यते ।

इदानीं प्रोक्षितादिव्यतिरिक्तस्य वृथा मांसमित्यनेन प्रतिषिद्धस्य भक्षणे निन्दार्थं वाट् माह । वसेत्स नरके घोरे दिनानि पशुरे म
 भिः । संमिता निदुर्गचारे यो हृत्य विधिना पशून् । अविधिना देवा द्युद्देशं तरेण यः पशून् हन्ति स तस्य पशो र्थावन्ति रे माणि ताव
 न्ति दिनानि घोरे नरके वसेत् । हन्तीत्यष्टविधोऽपि घातको गृह्यते । यथा ह मनुः । अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी
 । संस्कृता चोपहृता च खाटकश्चेति घातकाः । इदानीं वर्जने विधिमाह । सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलन्तथा । गृहेऽपि
 निवसन् विप्रो मुनिर्मांसं विवर्जनात् । यः प्रोक्षितादिव्यतिरेकेण मयामांसं न भक्षयितव्यमिति स त्वय संकल्यो भवति सः सर्वान् कामां
 स्तत्साधने प्रवृत्तौ निर्विघ्नं प्राप्नोति विप्रुद्धा शयत्वात् । यथा ह मनुः । यज्ज्ञायते यत्कुर्ते रतिम्बध्नाति यत्र च । तदवाप्नोत्य
 विघ्नेन यो हि न स्निन किञ्चनेति । एतच्चानुषङ्गिकम्फलम् । मुख्यफलमाह । हयमेधफलन्तयेति । एतच्च साम्बत्सरिकस
 ङ्कल्पस्य । वर्षे वर्षे च मेधेन योजेत शतं समाः । मांसानि च न खादेद्वासुयोः पुण्यफलं सममिति मनुस्मरणात् । तथा गृहेऽपि
 निवसन् ब्राह्मणादिश्चातुर्वर्णिको मुनिवन्माननीयो भवति मांसव्यागात् । एतच्च न प्रतिषिद्धं मांसविषयम् । नापि प्रोक्षितादि
 विषयम् । पारिशेध्यादतिथ्यादुर्चनशिष्टाभ्यनुज्ञातविषयमिति ॥ २० ॥ इति भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणम् ॥ २००० ॥ इदं
 नीद्रव्यश्रुद्धिमाह । सौवर्णं शजताञ्जानामूर्द्धपात्रग्रहाश्रमनाम् । शाकरज्जुर्मूलफलवासे विटलचर्मणां । पात्राणाञ्चम
 सानाञ्चवारिणां श्रुद्धिरिध्यते । सौवर्णं सुवर्णं कृतम् । शजतं रजतकृतम् । अज्जं मुक्ताफलशङ्खश्रुत्तयादि । ऊर्द्धपात्रं यज्ञि
 यो लूबलादि । ग्रहादि साहचर्यात् । ग्रहाः षोडशि प्रभृतयः अश्रमं दृषदादिः । शाकम्बास्तूकादि । रज्जुर्वल्लजादि निर्मित
 म् । मूलमूर्द्धकादि । फलमाश्रादि । वासेवस्त्रं विटलम्बैण वादि । चर्मञ्च जाटीनाम् । विटलचर्मणो र्ग्रहणन्तद्विकारणं च
 त्रवरत्रादीनामुपलक्षणा र्थं । पात्राणि प्रोक्षिणी पात्रप्रभृतीनि च मसाहो नृचमसादयः । एते यं सौवर्णं दीनां लेपरं हिताना
 मुच्छिष्टस्पर्शमात्रे वारिणां प्रक्षालनेन श्रुद्धिः । चरसुकसुवसस्त्रे ह पात्राण्युल्लेन वारिणा । चरसुक्स्थाली । सुक्सुवोप्र

॥ मि० आ० ॥

॥ २७ ॥

सिद्धौ सखेहानिपात्राणि प्राशित्रहरणादीनि एतानि चलेपरहितानि उल्लवारिणां शुद्धिंति । निर्लेपङ्काचनम्भाण्डमङ्गरे
वविशुद्धिंति । अजमशमयश्चैव गजतच्चानुपस्कृतमिति मनुस्मरणात् । अनुपस्कृतमखातपूरितम् । सलेपानां तु । तैजसानां
मणीनाञ्च सर्वस्याशमयस्य च । भस्मानाङ्गिर्मृदाचैव शुद्धिरुक्तामनीषिभिरिति मनुस्मरणात् । मृद्भस्मनोरककार्यत्वाद्भिक
ल्पः । आपस्तुसमुचीयन्ते । काकादिमुखोपघाते तु कल्लशकुनिमुखावमृष्टं पात्रं निर्लिखेत् । आपदमुखावमृष्टं पात्रं न प्रयुञ्जी
तेति द्रष्टव्यम् । एतच्च मार्जार्गदन्यत्र । मार्जारश्चैव दर्वीचमारुतश्च सदृशं चिरिति मनुस्मरणात् । स्फुल्लुर्थाजिनधान्या
नां मुशलो लूखलानसाम् । स्तोवज्जोयज्ञांगम् । अनःशकटं शेषं प्रसिद्धम् । एतेषामुल्लेनवारिणां शुद्धिः । पुनरजिनयहणं
यज्ञांगाजिनप्राप्त्यर्थं । प्रोक्षणं संहतानाञ्च बहूनाभ्यान्यवाससाम् । संहतानामुक्तविशुद्धिद्रव्यारध्यावयविनाम्बहूनाध्यान्यवा
ससाम् । वासोग्रहणमुक्तशुद्धीनामुपलक्षणार्थम् । उक्तशुद्धीनाभ्यान्यवासः प्रभृतीनाम्बहूनां गरीकतानां प्रोक्षणेनैव शुद्धिः
। वज्रत्वं च स्पृष्टापेक्षया एतदुक्तम्भवति । यदा धान्यानि वस्त्रादीनि वा गरीकतानि तत्र चाण्डालादिस्पृष्टानि अल्पानि बहूनि वा
ऽस्पृष्टानि तत्र स्पृष्टानामुक्तैव शुद्धिरितरेषाम्प्रोक्षणमिति । तथा च स्मृत्यन्तरम् । वस्त्रधान्यादिगरीकानामेकदेशस्य दूषणात् ।
तावन्मात्रं समुद्धृत्य शेषम्प्रोक्षणमर्हतीति । यदा पुनः स्पृष्टानाम्बज्जत्वमस्पृष्टानाञ्चाल्पत्वन्तदा सर्वेषामेव क्षालनम् । यथाह
मनुः । अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचम्बहूनाध्यान्यवाससाम् । प्रक्षालनेन बल्पानामङ्गिः शौचमिधीयत इति । स्पृष्टानामस्पृष्टानाञ्च
मन्वेपि प्रोक्षणमेव बहूनाम्प्रोक्षणविधानेनाल्पानां क्षालने सिद्धे पुनरल्पानां क्षालनवचनस्य समेषु क्षालननिवृत्त्यर्थत्वात् । इयत्
स्पृष्टमियदस्पृष्टमिदं विवेकेन क्षालनमेव । पाक्षिकस्यापि दोषस्य परिहर्तव्यत्वात् । अनेकपुरुषोद्धार्यमाणानामनुधान्यवासः प्र
भृतीनां स्पृष्टानामस्पृष्टानाञ्च प्रोक्षणमेवेति निबन्धकतः । निर्लेपानां स्पर्शमात्रदुष्टानां शुद्धिमुक्त्वा इदानीं सलेपानां शुद्धिमाह
। तक्षणादरुशुङ्गास्थगोवालैः फलसम्भुवाम् । मार्जमयज्ञपात्राणाम्पाणिनायज्ञकर्मणि । दारुणं मेघमहिषादिशुङ्गाणां क

रिवग्गहाद्वस्त्राम्भस्थग्रहणेदन्तानामपिग्रहणम् । उच्छिष्टस्नेहादिभिर्लिप्तानामृद्धस्मोदकादिभिरनपगतलेपानायाव
 न्नपैत्यमेध्याक्तोद्भेलेपश्चतकृतः तावन्मृद्वारिवादयं सर्वासुद्रव्यशुद्धिष्वितिसामान्यशुद्धिविधानात् । तक्षणन्नावत्मात्राव
 यवापनयनं शुद्धिः फलसम्भवां बिल्वालावुनारिकेशादिसम्भूतानां पात्राणां गोवालैर्दूर्ध्वेण च्छुद्धिः । यज्ञपात्राणां सुक्कुम्भवादी
 न्नायज्ञकर्मणि प्रपुज्यमानानां दक्षिणेन हस्तेन दर्भदंशापवित्रेण वा यथाशास्त्रं कर्माङ्गतया मार्जनं कर्तव्यम् । एतच्च श्रौतमुदा
 हरणम् । अन्येषामपि सौवर्णादीनाम्यात्राणां स्मार्त्तलौकिककर्मसु कृतशौचानामेवं गत्वमिति दर्शयितुं यज्ञांगानाम्पुनः कृतशौ
 चानां इदन्दंशपवित्रादिमार्जनं संस्कारार्थमिति विशेषः । इदानीं सलेपानामेव केवांचिह्ने पापकर्षणे विशेषहेतूनाह । सो
 धैर्दकगोमूत्रैः शुद्ध्याविककौशिकम् । सश्रीफलैरंशुपटुं सारिष्टैः कृतपन्तथा । ऊधरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेण उदके
 न बालेपापेक्षया । आविकं ऊर्णामयं कौशिकं कोशप्रभवं दसरीपट्टादिप्रक्षालितं शुद्धति । उदकगोमूत्रैरिति वज्रवचनम्प
 ष्चाटुदकप्राप्त्यर्थम् । अंशुपटुं वल्कलतन्तुकृतम् । सश्रीफलैर्विल्वफलसहितैः कृतपः पार्वतीयच्छागशेमनिर्मितः कम्बलः ।
 अरिष्टफलसहितैः केनकसहितैः उदकगोमूत्रैः शुद्धतीत्यनुवर्तते । एतच्चोच्छिष्टस्नेहादियोगे सति वेदितव्यम् । अल्पोपघा
 नेन प्रोक्षणादिः क्षालनासहत्वात् । सर्वत्र द्रव्याविनाशेनैव शुद्धेरिष्टत्वात् । शौर्णिकौशेयकृतपपदृक्षामटुकू
 लकाः । अल्पशौचाभवन्त्येते शेषाण प्रोक्षणादिभिरित्यभिधायान् । तान्येवामेधयुक्ता निक्षालयेच्छोधनैः स्वकैः । धान्यकल्कै
 स्तु फलजैरसैः क्षाणुगैरपीति क्षेमवदेवशाणस्य समानयोनित्वात् । शौर्णिकदिग्रहणन्तदारभ्य तूलिकादिप्राप्त्यर्थम् । अथत
 स्यात्स्योपघातेनैव क्षालनं कुर्यात् अमेध्यलेपादन्यत्र । तूलिकामुपधानञ्च पुष्परक्तावरन्तथा । शेषयित्वा तपे किञ्चित्करैः संमा
 र्जयेन्मुहुः । पञ्चाचवारिणां प्रोक्ष्य विनियुञ्जीत कर्मणि । तान्यप्यतिमबिष्टानियथावत्परिशोधयेदिति देवलस्मरणम् । पु
 ष्यरक्तानि कुङ्कुमकुसुंभादिरक्तानि पुष्परक्तग्रहणमन्यस्यापि हरिद्रारक्तस्य क्षालनासहस्यप्राप्त्यर्थं नमोजिह्वादेः तस्य क्षालन

सहत्वात् । शङ्खेनाप्युक्तं । गगद्रव्याणि प्रोक्षितानि तु शुचीनीति । सगौरसर्वपैक्षैः क्षौमस्युनः पाकान्महीमयम् । गौरसर्वपस
 हितैरुदकगोमूत्रैः क्षौमं क्षुमातसीतत्सूत्रनिर्मितक्षौमं शुद्धति । पुनः पाकेन च मृन्मयं घटादि । एतच्चोच्छिष्टस्त्रेहलिप्तेवेदि
 तव्यम् । मद्यमूत्रपुरीषैश्च स्त्रेषूपयाशुशेणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्धो तपुनः पाकेन मृण्मयमिति स्मरणात् । चाण्डालाद्युप
 धातेतुत्यागएव । यथाह पराशरः । चाण्डालादौ स्तु संस्पृष्टं धान्यं वस्त्रं मयापि वा । प्रक्षालनेन शुद्धो तपरित्यागान्महीमय
 मिति । कारुहसः शुचिः पण्यमैथ्यं योषिन्मुखन्तथा । कारवोरजकचैलधावकसूपकाशृङ्गाः । तेषां हसः शुचिः । शुचि
 त्वन्तत्साध्ये कर्मणि वस्त्रधावनौ दौस्तक्यं तर्कादिसम्भवेपि । तथा च स्मृत्यन्तरम् । कारवः शिल्पिनो वैद्या दासी दासास्तथैव च । राजा
 रणो जभृत्याश्च सद्याः शौचाः प्रकीर्तिता इति । पण्यमप्यग्राहं विक्रेयं यवब्रीह्यादि । अनेकक्रेतुजनकरपरिघट्टितमप्यप्रयत्न
 भवति । सूतकादिनिमित्ते तु वर्णजाम् । भिक्षाणां समूहो भैक्ष्यं तद्वह्मचर्यादिगतम् । अनाचां तस्त्रीप्रदानादिना शुचिरथ्याक्रम
 णादिनापि न दुष्यति । तथा योषिन्मुखं सम्भोगकाले शुचि । स्त्रियश्चरतिसंसर्ग इति स्मरणात् । इदानीं भूशुद्धिमाह । भूशु
 द्धिर्मार्जनाद्वा हाक्तालाङ्गे क्रमणा तथा । सेकादुल्लेखनाल्लेपाद्गृहं मार्जनलेपनात् । मार्जन्यापां प्रतृणानाम्प्रोत्सारणं मार्जनं
 । दाहस्तृणकाष्ठौः । कालोयावता कालेन लेपादिक्षयो भवति तावान् । गोक्रमणं गवां पादपरिघट्टनम् । सेको गोमूत्रक्षोर
 गोमयवारिभिः प्रकर्षणम्वा उल्लेखनन्तक्षणं न नम्वा । लेपो गोमयादिभिरैतैर्व्यसैः समस्त्रैर्वामार्जनादिभिरमेघ्यादुष्टा
 मलिना च भूमिः शुद्ध्यतीति । तथा च देवलः । यत्र प्रसूयते नारी म्रियते तदह्यतेपि वा । चाण्डालाध्युषितं यत्र यत्र विच्छादिसङ्गतिः
 एवङ्कृशमलभूयिष्ठा भूर्मेघ्या प्रकीर्तिता । श्वश्रूकरखरोष्टादि संस्पृष्टा दुष्टानाम्ब्रजेत् । अङ्गारनुषके शास्थिभस्मादौर्मलिना
 भवेदिति । अमेघ्यामलिना दुष्टेति शोध्य भूमेस्त्रैर्विध्यमभिधाय शुद्धि विभागदर्शयति । पञ्चधा वाचतुर्द्धा वा भूर्मेघ्यापि शुद्ध्यति
 । दुष्टान्वितानि धाद्वेधा शुद्ध्यन्ते मलिनैकधेति । यत्र मनुष्यादह्यन्ते यत्र चाण्डालैरध्युषितन्तयोः पञ्चभिर्दहनकाले गोक्रमणसे

कोल्लेखनैः शुद्धिः । यत्र मनुष्याः जायन्ते यत्र चाव्यन्तविष्ठादि सङ्गतिस्त्रासान्दाहवर्जितैस्त्रैरेव च नुभिः शुद्धिः । अ
 भूकरखरैश्चिरकालमध्युषिताया गोक्रमणसेकोल्लेखनैस्त्रिभिः । उष्ट्रयामकुक्कुटादिभिश्चिरकालमधिवासितायाः सेकोल्लेख
 नाभ्यां शुद्धिः । अङ्गारनुषादिभिश्चिरकालमधिवासिताया उल्लेखनेन शुद्धिः मार्जनानुलेपनेन सर्वत्र समुच्चीयेते एवं गृहं मार्ज
 नलेपाभ्यां शुद्धिः । गृहस्य पृथगुपादानं संमार्जनलेपनयोः प्रतिदिनमप्राप्यर्थम् । गोघ्रातेनैतथा केशमक्षिका कीटदूषिते । स
 लिलम्भस्मृद्धाः पिप्रक्षेप्तव्यम्बिशुद्धये । गोघ्राते गोनिःश्वासोपहतेनैव दनीयमात्रे तथा केशमक्षिका कीटदूषिते केशग्रहणं
 लोमादिप्राप्यर्थम् कीटाः पिपीलिकादयः । उदकम्भस्मृद्धायथासम्भवप्रक्षेप्तव्यं शुद्ध्यर्थम् । यत्तु गौतमेनोक्तं नित्यमभोज्यं
 केशकीटावपन्नमिति तत्केशकीटादिभिस्सह यत्पक्कतं द्विषयम् । त्रपुसी सकताम्राणां क्षागन्धोदकवारिभिः । भस्माङ्गिः कांस्यलो
 हानां शुद्धिः स्त्रोवोद्वस्यतु । त्रपुप्रभृतीनि प्रसिद्धानि ते वा क्षाग्रेदकेनाग्नौदकेन वारिणा चोपघातापेक्षया समस्तैर्व्यसैर्वैवांशु
 द्भिः कार्या । कांस्यलोहानां भस्मोदकेन । ताम्रग्रहणाद्रीतिकावृत्तलोहयोगे ह्रणं कुर्यात् । एतच्च ताम्रादीनां अग्नौद
 कादिभिः शुद्ध्यभिधानं न नियमार्थम् । मलसंयोगजन्तज्जंयस्य येनोपहन्यते । तस्य तच्छेधनमग्नौ कंसा मन्यद्रव्यं शुद्धिं कर्तुं
 इत्यविशेषस्मरणम् । अतो न ताम्रादेरुच्छिष्टोदकादिलेपस्यान्येनापगमसम्भवे नियमेनाग्नौदकादिनां शुद्धिः कार्या । अ
 न एव मनुना सामान्येनोक्तं । ताम्रायस्कांस्यरैर्व्यानां त्रपुणः सीसकस्य च । शौचं यथा र्द्धं कर्तव्यं क्षागन्धोदकवारिभिरिति । यत्तु
 भस्मना शुद्ध्यने कांस्यन्ताम्रमस्त्रेन शुद्ध्यतीति तत्ताम्रादेः शौचस्य परं काष्ठां प्रतिपादयितुं नान्यनिवेधाय । यदा तपघातानि शय
 सदाग्नौदकानामावृत्तिः । गवाघातानि कांस्यानि अङ्गिच्छिष्टानि यानि च । शुद्ध्यति दशभिः क्षारैः श्वकाकोपहतानि चेति स्मर
 णम् । शुद्धिः स्त्रोवोद्वस्यति । द्रवस्य घृतादेः प्रस्थप्रमाणाधिकस्य श्वकाकोदुपहतस्यामेध्यसंस्पृष्टस्य च स्त्रोवः स्त्रो
 वनं समानजानीयेन द्रवद्रव्येण भाण्डस्यातिपूरणं यावन्निःसरणं शुद्धिरित्यनुवर्तते । ततोऽप्यस्यागः बद्धश्चलपत्वं च देशादप्ये

क्षयावेदितव्यम् । यथाहवैवाधायनः । देशङ्कालन्तथात्मानन्दव्यन्द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाचक्षाल्याशौचम् । कल्पयेदिति । कीटाद्युपहतस्य तत्पवनम् । यथाहमनुः । द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनस्मृतमिति । उत्पवनं चात्र वस्त्रान्नरितेपात्रे प्रक्षेपः । अन्यथा कीटाद्युपगमस्यासम्भवात् । शुद्धभाण्डस्थितस्य मधूदकादेः पात्रान्नग्नयनाच्छुद्धिः । मधूदके पयस्तद्विकारश्च पात्रात्पात्रात्तग्नयने शुद्धा इति वैवाधायनस्मरणात् । मधुघृतादेर्वर्णापसदहस्तात्प्राप्तस्य पात्रान्नग्नयनम्पुनः पचनञ्चकार्यम् । यथाहशङ्खः । अभ्यवहार्थाणां घृतेनाभिचारितानाम्पुनः पचनमेव स्नेहानां स्नेहवद्रसानामिति । एवं सौवर्णगजतादीनामेतत्प्रकरणप्रतिपादितानां सर्वेषामुच्छिष्टस्नेहाद्युपघाते शुद्धिमुक्त्वा इदानीं तेषामेवामेधोपहतानां शुद्धिमाह । अमेध्याक्तस्य मृत्तैयैः शुद्धिर्गर्धादिकर्षणात् । अमेध्याः शरीरजामलाः वसाशुक्रमहृद्भ्रज्जामूत्रविक्लृणैर्विद्वखाः । स्नेष्माशुदूषिकास्वेदाद्वा दशैते मलान्दणाम् । तथा । मानुषास्थिशवन्विष्टारे तोमूत्रार्त्तवन्मसा । स्वेदाशुदुषिकास्नेष्ममद्यञ्चामेध्यमुच्यते । इति मनुदेवलादिप्रतिपादिताः । तैर्वसादिभिरक्तलिप्तममेध्याक्तमृतस्य मृदातोयेन च शुद्धिः कर्तव्या । गन्धापकर्षणेनादिग्रहणाह्नेपस्यापि ग्रहणम् । यथाह गौतमः । लेपगन्धापकर्षणैः शौचममेध्यलिप्तस्येति । सर्वे शुद्धिषु च प्रथमं मृत्तैरैरेव लेपगन्धापकर्षणं कार्यम् । अशक्तावन्येन तद्विः पूर्वमृदाचेति गौतमस्मरणात् । वसादिग्रहणं च सर्वेषाममेध्यात्वम्यतिपादयितुं न समानोपघाताय । मद्यैर्मन्त्रपुरीयैश्च स्नेष्मपूयाशुशोणितैः । संस्पृष्टं नैव शुद्धोत्पुनः पाकेन मृत्ययं इत्युपघाते विशेषाभिधानात् । अमेध्यत्वञ्चैवान्देहाच्चैव मलाच्छुता इति वचनात् देहच्युतानामेव न स्वस्थानावस्थितानाम् । पुरुषस्य नाभेरूर्ध्वं करव्यतिरिक्तानामङ्गानामन्यामेध्यस्पर्शस्नानम् । यथाह देवबलः । मनुष्यास्थिवसां विष्टामार्त्तवन्मूत्ररेतसी । मज्जानं शोणितं स्पृष्ट्वा परस्य स्नानमाचरेदिति । तान्येव स्वानि संस्पृश्य प्रक्षाल्याचम्य शुद्धीतीति । तथा । ऊर्ध्वं नाभेः करैर्मुक्त्वा यदंगमुपहन्यते । तच्च स्नानमधस्तात्प्रक्षाल्याचम्य शुद्धीतीति । वाक्शस्त्रमम्बुनिर्णिक्तमज्ञातञ्च सदशुचि । कृते

पिशौचेयथोक्तेमनसोपरितोषाद्यत्रशुद्धिसन्देहोभवतितद्वाक्शस्त्रंशुचि । शुद्धमेतदस्त्वितिब्राह्मणवचनेनशुद्धंभवतीत्य
 र्थः । अमुनिर्णिक्तयत्रप्रतिपादिताशुद्धिर्नासितस्यप्रक्षालनेनशुद्धिः । प्रक्षालनासहस्यप्रोक्षणेन । अज्ञातञ्चसदायत्नाका
 द्युपहृतंउपयुक्तंनकदाचिदपिज्ञायतेतच्छुचि । तदुपयोगाददृष्टदोषेनास्तीत्यर्थः । नन्वेतद्विरुध्यते । सम्बत्सरस्यैकमपि
 चरेत्कुच्छ्विजोत्तमः । अज्ञातभुक्तिशुद्ध्यर्थेज्ञातस्यतुविशेषतइति । अदृष्टदोषेपिप्रायश्चित्तप्रतिपादनान् । नैतत्प्रायश्चित्तस्य
 जगिधिविषयत्वात् । दोषाभावस्यचान्योपयोगविषयत्वात् । शुचिगेतुंभिक्कृत्तोयम्यप्रकृतिसंमहीगतम् । तथामांसंश्चचाण्डाल
 क्रव्यादादिनिपातिनम् । महीगतंभूमिस्थमुदकम् । एकगवौतुंभिजननसमर्थेचाण्डालादिभिरसंसृष्टंप्रकृतिसंस्वरूपरसग
 न्धस्पर्शान्नरमनापन्नंशुचिञ्चाचममादियोग्यम्भवति । महीगतमित्यमुद्धिभूतस्याशुचिचिनिवेधार्थेनत्वान्नरिक्षोदकस्यशु
 द्धत्वव्यावृत्त्यर्थेनाप्युद्धृतस्य । उद्धृताश्चापिशुद्धंतिशुद्धैःपानैःसमुद्धृताः । एकगवोविताश्चापस्त्याज्याःशुद्धाश्चपिस्वयमि
 तिदेवजवचनान् । तथाचाण्डालादिक्कृतेतडागादौनदोषः । अन्यैरपिक्कृतेकूपेसैतौवाप्यादिकेतथा । तत्रस्नात्वा
 चपीत्वाचप्रायश्चित्तंनविद्यतेइतिज्ञातानपस्मरणान् । तथामांसंश्चचाण्डालक्रव्यादादिभिर्निपातिनंशुचि । आदिग्रहणा
 न्युष्कसादेरपिग्रहणम् । निपातितश्चहणम्भक्षितस्त्वनिशकरणार्थम् । रश्मिरग्नौरजश्चायागौरश्वोवसुधानिलः ।
 विष्णुधोमक्षिकासर्पश्चैवत्सःप्रस्रवणेशुचिः । रश्मयःसूर्यादेःप्रकाशितद्रव्यस्यअग्निःप्रसिद्धःरजोऽजादिसम्बन्धव्यतिरेके
 ण । तत्रश्वकाकोष्ठखलेलूकशूकरग्रामपक्षिणा । अजाविरेपुसंस्पर्शादायुर्लेध्मीश्चहीयतइतिदोषश्रवणान्तसंमार्जना
 दिकार्यम् । द्यावावृक्षादेःगैःअश्वःवसुधाभूमिःअनिलोवायुःविष्णुयोऽवश्यायविन्दवः । मुखजानांवक्ष्यमाणत्वात् । मक्षि
 काश्च । एतेचाण्डालादिस्पृष्टाश्चपिस्पर्शेशुचयः । वत्सःप्रस्रवणे । ऊधोगतदुग्धापकर्धणेशुचिःवत्सग्रहणंवालस्योपलक्षणा
 र्थम् । बालैरनुक्तान्तंनित्यमेध्यमितिस्थितिरिति वचनात् । अजाश्चमुखतोमेध्यंनगैर्नतरजामलाः । पंथानश्चविशुद्धं

॥ मि० झा० ॥

॥ ३० ॥

तिसोमसूयप्रमारुतैः । अजाश्वयोमुखं मेघं न गौर्न न रजाः मलाः । न रश होलक्षणाया देहमभिधत्ते तज्जामलावसाद
यो न मेघा भवन्ति । पथानो मार्गाश्चाण्डालादिभिः स्पृष्टा अपि शत्रैः सोमप्रभिर्मारुतेन च प्रमुञ्चन्ति । दिवा सूयप्रभिर्मारुते
न च । मुखजा विस्त्रुयो मेघास्तथा च मनविन्दवः । शमश्रुचास्यगतन्दं तसक्तन्यक्ताततः प्रुचि । मुखे जाता मुखजाः । श्लेष्मविस्त्रु
यो मेघानोच्छिष्टं कुर्वन्ति अनिपतिताश्चेदङ्गे । न मुख्या विस्त्रुय उच्छिष्टं कुर्वन्ति । न चेदङ्गे निपतन्तीति गौतमवचनात् । तथा
चाचमनतोये ये विन्दवः पादौ स्पृशन्ति ते मेघाः । शमश्रुचास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति । दन्तसक्तश्चाद्वादिकं स्वयमेव च्युतन्य
क्ताप्रुचिर्भवति । अच्युतन्दंतसमम् । तथा च गौतमस्मरणम् । दंतस्त्रिष्टेषु दन्तवदन्यत्र जिह्वाभिर्मर्शनात् प्राक्च्युतेरित्येके ।
च्युतेष्वास्वावर्द्धिगिरिर्नेव तच्छुचिरिति । निगरणं पुनरनेन याज्ञवल्क्योक्तो न त्यागेन विकल्प्यते । निगिरन्नेवेत्येव कारा
न चर्वणेन च मे निव्यं मुक्तांतां वूल चर्वणम् । औष्टैर्विलोमकौस्पृष्ट्वा वा सोविपरिधाय चेति विष्मक्ता च मननिधेयार्थम् । तां वू
लग्रहणं फलादुपलक्ष्यार्थम् । यथा ह शतातपः । तां वूलेषु फले चैव भुक्ते स्ते ह्यवसिष्टके । दन्तलग्नस्य संस्पर्शेनोच्छि
ष्टो भवति द्विजइति शतातपस्मरणम् । स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते भुङ्क्ता रथा प्रसर्प्ये । आचान्तः पुनरगचामेद्वा सोविपरिधाव
च । स्नानपानक्षुतभोजनरथोपसर्प्येण वा सोविपरिधाने युक्ततेषु आचान्तः पुनरगचामेद्विगचामेदित्यर्थः । चकाराद्राद
नाध्ययनारम्भाल्पान्तोक्त्यादिषु च । तथा वसिष्टः । सुप्ता भुङ्क्ता क्षुत्वा स्नात्वा पीत्वा रूदिता चाचान्तः पुनरगचमेत् । मनुर
पि । सुप्ता क्षुत्वा च भुङ्क्ता चष्टीर्विलेक्ता न्तं वचः । पीत्वा पोथ्येयमाणश्च आचामेत्प्रयतोऽपि सन्निति । भोजने तादावपि द्वि
गचमनम्भोध्यमाणस्तु प्रयतोऽपि द्विगचामेदित्यापस्तम्बस्मरणम् । स्नानपानथोरादौ सक्तम् । अध्ययने न्वारम्भे द्विः शेषेष्वं
तेऽवयवोक्तं द्विगचमनम् । रथा कर्दमं तोयानि स्पृष्टान्यन्यश्ववायसैः । मारुतेनैव प्रमुञ्चन्ति पक्केष्टकचितानि च । रथा
मार्गमात्रङ्कर्दमः पङ्कः । तोयमुदकम् । रथा स्थितानि कर्दमं तोयानि अन्यैश्चाण्डालादिभिः श्वभिर्वायसैश्च स्पृष्टानि मारुते

नैवशुद्धंतिशुद्धिमुपयंतिबहुवचनङ्गेमयशर्करादिप्राप्त्यर्थम् । पक्षेष्टकादिभिश्चितानिधवलगृह्णादीनिचाण्डालादिस्पृष्टा
 निमोक्षतेनैवशुद्धंति । एतच्चप्रोक्षणं संहतानामित्युक्तप्रोक्षणनियेधार्थम् । तृणकाष्ठपर्णेदिमयानान्तुप्रोक्षणमेव ॥ २२ ॥
 इतिद्रव्यशुद्धिप्रकरणम् ॥ २२ ॥ इदानींदानधर्मप्रतिपादयिष्यंस्तदङ्गभूतपात्रप्रतिपादनार्थन्तत्प्रसंगमाह । तप
 स्सन्नासृजद्वह्नाब्राह्मणान्वेदगुप्तये । तृप्त्यर्थम्विनृदेवानान्धर्मसंरक्षणायच । ब्रह्माहिरण्यगर्भःकल्पादातपस्सन्नाध्यानं
 कृत्वाकान्मुखात्स्थानसूजामीतिपूर्वब्राह्मणानसृष्टवान्कर्मभेदगुप्तयेवेदरक्षणार्थपितृणां देवतानाञ्जनृप्यर्थम् । अनुष्ठा
 नोपदेशद्वारेणधर्मरक्षणार्थेचातस्तेभ्योदत्तमक्षयफलम्भवतीत्यभिप्रायः । सर्वस्यप्रभवेविप्राःश्रुताध्ययनशालिनः । ते
 भ्यःक्रियापराःश्रेष्ठास्तेभ्योप्यध्यात्मवित्तमाः । सर्वस्यक्षत्रियादेर्विप्राःप्रभवःश्रेष्ठाजात्याकर्मणाच । ब्राह्मणेष्वापिश्रुताध्ययन
 शालिनःश्रुताध्ययनसम्पन्नाःउत्कृष्टास्तेभ्योपि क्रियापराःविहितानुष्ठानशीलाः । तेभ्योप्यध्यात्मवित्तमाःवक्ष्यमाणमार्गेणश
 मदमादियोगेनान्ततत्त्वज्ञाननिरताःश्रेष्ठा इत्यनुयज्यते । एवञ्ज्ञातिविद्वानुष्ठानतपसाम्प्रशंसामुखेनैकैकयोगेनपात्रताम
 भिधायाधुनातेषांसमुच्चयेसम्पूर्णपात्रतामाह । नविद्युयाकेवलयातपसावापिपात्रता । यत्रवृत्तमिमेचोभेतद्विपात्रप्रकीर्ति
 तम् । केवलयाविद्युपाश्रुताध्ययनसम्पन्नानैवसम्पूर्णपात्रत्वम् । नापिकेवलेनतपसाशमदमादिना । अपिश्रुतात्केव
 लेनानुष्ठानेनकेवलजात्यावानैवसंपूर्णपात्रत्वम् । कथन्नाहियत्रपुरुषेवृत्तमनुष्ठानमिमेचोभेविद्वान्तपसीस्तः । चशब्दा
 द्वाह्मणजातिश्चतदेवमन्वादिभिःसंपूर्णपात्रप्रकीर्तितम् । हियस्मादतःपरमुत्कृष्टपात्रनास्ति । अत्रजातिविद्वानुष्ठा
 नतपःसमुच्चयानामुत्तरेतरंप्रशस्त्वेनफलतारतम्यन्द्रष्टव्यम् । गोभूतिलहिरण्यादिपात्रेदानव्यमर्चितम् । नापात्रे
 विदुर्वाकिंचिदात्मनःश्रेयइच्छता । पूर्वोक्तेपात्रेगवादि कमर्चितन्दातव्यमितिशास्त्रोक्तोदकदानादीतिकर्तव्यतासहितन्दे
 यम् । अपात्रेक्षत्रियादौब्राह्मणेचपतितादैविदुषापात्रविशेषेणफलविशेषेयज्ञानताश्रेयःसंपूर्णफलमिच्छताकिंचिटल्पम

पिनदातव्यम् । अथोयग्रहणादपात्रेदानेपिकिमपितामसम्फलमस्तीतिस्त्वचितम् । यथाहृक्कल्लद्वैपायनः । अदेशकालेय
 दानमपात्रेभ्यश्चदीयते । असत्कृतमवज्ञातन्नामसमुदाहृतम् । अपात्रेनदातव्यमिति वदताविशिष्टदेशकालन्द्रव्यसन्नि
 धौपात्रस्यासन्निधानेद्रव्यस्यवातदुद्देशेनत्यागन्तस्मैप्रतिश्रवणंवाक्कत्वासमर्प्येन्नत्वपात्रेदानव्यमितिस्त्वचितम् । तथाप्रतिश्रुत
 मपिपञ्चात्पातकादिसंयोगेज्ञानेनदेयम् । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुतायनदद्यादितिनिवेधेधात् । अपात्रेदानुनिवेधमुक्त्वाप्रति
 यहीनारम्भग्याह । विद्यातपोभ्याहीनेनननुग्राह्यः । गृह्णन्सदातारमधोनयत्यात्मानमेवच । विद्यातपोभ्याहीने
 नप्रतियहःसुवर्णादिर्नग्राह्यः । यस्माद्विद्यादिहीनःप्रतिगृह्णन्दातारमात्मानञ्चाधोनरकंनयतिप्रापयतीति । गवादिपात्रे
 दातव्यमित्युक्तन्त्रविशेषमाह । दातव्यम्यव्यहम्पात्रेनिमित्तैर्युविशेषतः । याचितेनापिदानव्यंश्रद्धापूतन्नुशक्तिः । प्रति
 दिवसंशक्त्यनुसारेणयथोक्तविधिनापात्रेगवादि कंस्वकुटुम्बाविशेषेनदातव्यनिमित्तैर्युचन्द्रोपशगादिषुविशेषतोधिकंयत्ने
 नदातव्यंयाचितेनापिश्रद्धापूतमनस्त्वयापवित्रीकृतंशक्त्यादातव्यम् । याचितेनापिदानव्यमिति वदतायथोक्तम्पात्रंस्वयमेव
 गत्वाहूयवायद्दानन्तन्महाफलमुक्तम् । तथास्मरणम् । गत्वायद्दीयतेदानन्तदनंतफलंस्मृतम् । सहस्रगुणमाहूययाचिते
 नतदर्जकम् । गवादि कन्देयमित्युक्तन्त्रगोदानेविशेषमाह । हेमशृङ्गीशफैरैषैःसुशीलावस्त्रसंयुता । सकांस्थपात्रा
 दातवाक्षीरिणीगैःसदक्षिणा । हेममयेशृङ्गेयस्याःसाहेमशृङ्गी । शफैःरैषैःगजतैःखुरैःसंयुतावस्त्रेणचसंयुताकांस्थपा
 त्रसहितावजुक्षीरैर्गौर्यथाशक्तिदक्षिणासहितादातव्या । गोदानफलमाह । दातास्याःस्वर्गमाप्नोतिवत्सर्गन्गेमसंमितान् ।
 कपिलाचेत्तारयतिभूयश्चासप्तमंकुलम् । अस्यागोरोमसंमितान्गेमसंख्याकान्वत्सर्गन्स्वर्गमाप्नोतिदाता । सार्यादिकपिला
 नतदाकेवलन्दानारन्तारयतिकिन्नुकुलमपि । आसप्तमंसप्तममभियाप्यपिचादीन्षडात्मानञ्चसप्तमंकुलमप्यर्थेभूयश्
 चः । स्ववत्सरोमनुत्पानियुगान्युभयतोमुखी । दातास्याःस्वर्गमाप्नोतिपूर्वैर्विधिनाददत् । स्ववत्सरोमनुत्पानिवत्सेनसह

वर्त्तत इति सवत्सातस्यारोमनुत्पानिबत्स्यगोश्चयावन्तिरोमाणि तावत्संख्याकानियुगानि कृतत्रेतादीनुभयतोमुखीं ददत्स्वर्गमा
मोतिपूर्वैर्विधिनादाताचेत् । कापुनर्भयतोमुखीकथम्बातद्दानफलमित्यत्राह । यावद्वत्सस्यपादौ द्वौमुखयोन्यांचतु
श्यते । तावद्गौःपृथिवीज्ञेयायावद्गर्भेनमुच्चति । गर्भान्निर्गच्छतोवत्सस्यद्वौपादौमुखश्चयावत्कालंयोन्यांवृश्यते । तावत्काल
मुभयतोमुखमस्याश्चस्त्रीत्युभयतोमुखी । यावत्कालंगर्भमंतर्गतन्नमुच्चतितावत्सगौःपृथिवीसमाज्ञेयाश्चतःफलानि शोयोयुक्तः ।
यथा कथंचिद्दत्त्वागान्धेनुम्बाधेनुमेववा । अरोगामपरिक्लिष्टांदातास्वर्गमहीयते । यथा कथञ्चिद्देमशृङ्गाद्व्यसम्भवेपियथा
सम्भवम्पूर्वीक्तेनविधिनाधेनुन्देगर्ध्रींअधेनुम्बाऽवंध्यांअरोगारोहरहितामपरिक्लिष्टांअथ्यंतादुर्वलागान्दत्त्वादातास्वर्गमहीय
नेपूज्यते । गोदानसमान्याह । आन्तसम्बाहन्तरोगिपरिचर्यासुगर्चनम् । पादशौचं द्विजोच्छिष्टमार्जनंगोप्रदानवत् । आ
न्तस्यासनशयनादिदानेनअमापनयनंआन्तसम्बाहन्तरोगिणाम्परिचर्यायथाशक्त्यौषधादिदानेन । सुगर्चनंहरिहरहिर
ण्यगर्भादीनाङ्गन्धमाल्यादिभिर्गणधनम् । पादशौचंद्विजानांसमानामधिकानाम्बातेषामेवोच्छिष्टस्यमार्जनम् । एतान्य
नन्तरोक्तेनगोदानेनसमानि । भूदीपांश्चान्नवस्त्राभ्यस्तिलसर्पिःप्रतिअयान् । नैवेदिकंस्वर्गधुर्यदत्त्वास्वर्गमहीयते । भूःफ
लप्रदादीपादेवायतनादिषु । प्रतिअयःप्रवासिनामाश्रयःनिवेशनार्थम् । गार्हस्थाययत्कन्यादिदीयतेतन्नैवेदिकम् । स्व
र्गसुवर्णेधुर्यभारसहोवलीवर्दःशेषम्प्रसिद्धम् । एतान्भूदीपादीन् दत्त्वास्वर्गलोकेपूज्यते । स्वर्गफलञ्चभूमिदानादीनान्न
फलान्तरव्युदासार्थम् । यत्किञ्चिन्कुर्तेपापंज्ञानतोऽज्ञानतोपिवा । अपिगोचर्ममात्रेणभूमिदानेनप्रुज्यति । तथा । वा
रिदस्त्वप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः । तिलप्रदःप्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुर्त्तमम् । वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्व
ददत्त्वादिफलान्तरश्रवणात् । गोचर्मलक्षणश्चवृहस्पतिनादर्शितम् । सप्तहस्तेनदण्डेनत्रिंशद्दण्डैर्निर्वर्त्तनम् । दशता
म्येव गोचर्मदत्त्वास्वर्गमहीयते । गृहधान्याभयोपानच्छत्रमाल्यानुलेपनम् । यानम्बृक्षम्प्रियंशय्यादत्त्वात्यन्तंसुखीभवेत्

॥ मि० आ० ॥

॥ ३२ ॥

। गृहं प्रसिद्धं भान्यानि च शालिगोधमादीनि । अभयम्भीतत्राणम् । उपानहौ । कत्रम् । मात्स्यं मल्लिकादेः । अनुलेपनं कुङ्कु
मचन्दनादि । यानं रथादि वृक्षमुपजीव्य माम्नादिकम् । प्रियं यद्वा स्य प्रियं धर्मादिकम् । शय्यां च दत्त्वा । अत्यन्तमतिश
येन सुखी भवति । न च हि रण्यादि वज्रं सेदानुमशक्यत्वाद्भर्मस्य दानासम्भवः भूमिदानादावपि समानत्वात् । सुख्यन्तरे
पि धर्मदानं अववर्णन् । देवतानां गुरुराज्ञात्मातापित्रोस्तथैव च । पुण्यं देयं मय्यन्तेन नापुण्यं चेदितं क्वचित् । अपुण्यदानेन
देववर्जते । प्रतिगृहीतुरपि लोभादिना प्रवृत्तस्य । यः पापमवलं ध्यात्वा प्रतिगृह्णाति दुर्मतिः । गर्हिता चरणान्नस्य पापन्ता
वत्समाश्रयेत् । समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च प्रदानुष्विति स्मरणात् । इह च सर्वत्र देशकालपात्रविशेषाद्देयविशेषद्वानुवि
शेषाद्दाने फलं मया प्रोक्तं हिंसायां तद्वदेव हितं इति प्रतिगृहीतुवृत्तिविशेषाच्च दानु प्रतिगृहीत्रोऽऽफलतारतम्यं द्रष्टव्यम् । सर्व
धर्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्यो धिकं यतः । तद्दत्त्वं समवाप्नोति ब्रह्मलोकं कमविच्युतम् । यस्मात्सर्वधर्ममयं ब्रह्म । अवबोधकत्वेन तस्मा
न्नदानं सर्वदानेभ्योऽप्यधिकम् । अतस्तद्दत्तदध्यापनादिद्वारेण ब्रह्मलोकं कमवाप्नोति । अविच्युतं चतुर्यथानभवति । आभूत
संस्तवब्रह्मलोकं देवनिष्ठं तद्व्यर्थः । अत्र च ब्रह्मदाने परस्वत्वापादानमात्रेण नानुवृत्तेः कर्तुं मशक्यत्वात् । दानफलमुक्त्वा
इदानीं दानव्यतिरेकेणापि दानफलावाप्तेर्हेतुमाह । प्रतियहसमर्थोऽपि नादत्तेयः प्रतियहम् । येलोकादानशीलानां सता
नाप्नोति पुष्कलान् । यः पात्रभूतोऽपि प्राप्नोति प्रतियहं स्वर्णं दितं कनादत्तेन स्वीकरोति । असौ यद्वा त्प्राप्नोति पादत्तेन तत्र दानशीलानां
येलोकास्मानिति प्रशस्तान् समवाप्नोति । इदानीं सर्वप्रतियहनिवृत्तिप्रसङ्गेऽपवादात्माह । कुशाः शाकमप्ययो मत्स्याः गन्धाः पुष्पं
दधि क्षितिः । सांसं शय्यासनं धानाप्रत्याख्येयं नवारिच । धानाः भृष्टयवाः । क्षितिर्मृत्तिकाशेयम्यसिद्धम् । यत्कुशादिकं
स्वयमुपपत्तीनं न प्रत्याख्येयम् । चकाराद्गुहादि । शय्यांगृहान् कुशान् गन्धानां पः पुष्पं मणीन् दधि । मत्स्यान् धानां पयो मांसं शा
कं चैव न निर्नुदेत् । तथा । गन्धो दत्तं फलं मम भयद्वा तच्च यत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् मध्वाज्याभयदक्षिणमिति मनुस्म

रणान् । किमिति प्रत्याख्येयमित्यत आह । अयाचिता हृतं ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः । अन्यत्र कुलटा यण्डपतिभ्यस्तथा
 द्विषः । यस्मादयाचितमेतत्कुलटा हृतं दुःकृतकारिणोपि सम्बन्धिग्राह्यं किमुत यथोक्तकारिणस्तस्मान्न प्रत्याख्येयम् । अन्यत्र
 कुलटा यण्डपतिभ्यः । शत्रोश्च । कुललान् कुलमठतीतिकुलटास्वैरिण्यादिका । यण्डस्तु नोयाप्रकृतिः । प्रतिगृह्णितवृत्ते
 रपवादान्तरमाह । देवतिथ्यर्चनकृते गुरुभृत्यादिवृत्तये । सर्वतः प्रतिगृह्णीयादात्मवृत्त्यर्थमेव च । देवतातिथ्यर्चनादेरवश्य
 कत्वात्तदर्थमनापत्प्रकरणत्व्यतितादृख्यंतकुत्सितवर्जं सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् । गुरोवोमातापित्रादयः । भृत्याभरणीयाः । भा
 र्यापुत्रादयः ॥ १०० ॥ इति दानप्रकरणम् ॥ १०० ॥ इदानीं आर्ज्यप्रकरणमारभ्यते । आर्ज्यं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य
 वाद्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन अर्ज्याद्यागः । तच्च द्विविधमप्यर्वाणमेकोद्विष्टञ्चेति । तत्र त्रिपुरर्बोद्देशेन यत्क्रियते तत्प्रावणम् । ए
 कपुरर्बोद्देशेन क्रियमाणमेकोद्विष्टम् । पुनश्च त्रिविधं नित्यं नैमित्तिकं द्वाभ्यं चेति । तत्र नित्यं नित्यतन्निमित्तोपाधौ चोदितं नित्य
 महरहरमावस्याष्टकादिषु । अनित्यतन्निमित्तोपाधौ चोदितं नैमित्तिकं यथापुत्रजन्मादिषु । फलकामनोपाधौ विहितं का
 म्यम् । यथा स्वर्गादिकामानां कृतिकादियुनक्षत्रेषु । पुनश्च पञ्चविधम् । अहरहः आर्ज्यमप्यर्वाणं वृद्धि आर्ज्यमेकोद्विष्टं सपि
 र्गदीकरणञ्चेति । तत्राहरहः । आर्ज्यमन्नं पितृमनुष्येभ्य इत्यादिनोक्तम् । तथा च मनः । दद्यादहरहः आर्ज्यमन्नाद्येनो
 दकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमक्षयम् । अधुना पार्वणं वृद्धि आर्ज्यञ्च दर्शयिष्यंस्तयोः कालानाह । अमावास्या
 ष्टकावृद्धिः कृष्णपक्षेयनद्वयम् । द्रव्यम्ब्राह्मणसम्पत्तिविषयवत्सूर्यसंक्रमः । व्यतीपातो गजच्छायाग्रहणञ्चंद्रसूर्ययोः । आ
 र्ज्यमपि रश्मिचिच्चैव आर्ज्यकालाः प्रकीर्तिताः । यत्रादिने चन्द्रमानदृश्यने सामावास्या तस्या महर्द्वयव्यापिन्यामपगृह्यव्यापिनी
 ग्राह्या । अपगृह्यः पितृणामिति वचनात् । अपगृह्यश्च पञ्चधा विभक्तेरिति चतुर्थी भागस्त्रिमुहूर्तः । अष्टकाश्च तस्रः हेमन्तशि
 शिरयोश्चतुर्णां अपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टका इत्याश्चलायनोक्ता । वृद्धिः पुत्रजन्मादिः । कृष्णपक्षोऽपरपक्षः । अयनद्वय

॥ मि० आ० ॥

॥ ३३ ॥

न्दक्षिणोत्तरसंज्ञकम् । इदं कृत्वा ह्यणसम्पत्तिर्वक्ष्यमाणा । विद्युवह्नयं मेघतुलयोः । स्वर्गमनं सूर्यसंक्रमः । आदित्यस्य गणेशं गणेशं गणेशं । अयनविद्युवतोः संक्रान्तिवृत्तसिद्धेः पिपृथगुपादानममरुत्तानि गणेशप्रतिपादनार्थम् । धर्मीयानो योगविशेषः । गजच्छाया । यदेन्दुः पितृदेवयेहं सञ्चैव करे स्थितः । याम्यानिधिर्भवेत्साहिगजच्छाया प्रकीर्तिर्नैतेति परिभाषिता । हस्तिच्छायेति केचित्सेह न गृह्यते कालप्रक्रमान् । ग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरेकपराः । यदा कर्तुः आङ्गं प्रनिर्चयिष्यति तदा पिचशशाङ्गुगादिप्रभृतयः । एते आङ्गकालाः । यद्वा पिचन्द्रसूर्यगहेनाद्यादिति ग्रहणे भोजननिवेधस्तथापि भोक्तुर्देवादातुरभ्युदयः । अक्षरहः आङ्गव्यतिरिक्तवक्ष्यमाणचतुर्विधश्चाङ्गेषु ब्राह्मणसम्पत्तिमाह । अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्भुवा । वेदार्थविज्ज्ञेष्टसामात्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः । सर्वेषु वेदेषु चहवेदादिषु अनन्यमनस्कतयाप्यस्वचित्ताध्ययनक्षमाः अग्न्याः । श्रोत्रियः श्रुताध्ययनसम्पन्नः । वक्ष्यमाणब्रह्मयोवेत्यसौ ब्रह्मवित् । युवामध्यमवयस्कः । सर्वस्येदं विशेषणं । मन्त्रब्राह्मणयोरेवेतीति वेदार्थवित् । ज्येष्ठसामेति सामविशेषस्तदध्ययनाङ्गव्रतश्च । तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स ज्येष्ठसामा । त्रिमधुः चहवेदैकदेशस्तद्व्रतश्च तद्व्रताचरणेन यस्तदधीते स त्रिमधुः । त्रिसुपर्णश्चहग्यजुर्वोरेकदेशस्तद्व्रतश्च तदाचरणेन तदध्ययी त्रिसुपर्णिकः । एते ब्राह्मणाः आङ्गसम्पद इति वक्ष्यमाणक्रियासम्बन्धः । स्वस्वीयचहत्विग्जामातृयाज्यश्च सुरमानुजाः । त्रिणाचिकेतर्दैर्वाहित्रिण्यसम्बन्धिबान्धवाः । स्वस्वीयोभागिनेयः । चहत्विगुक्तलक्षणः । जामाता दुहितुर्भर्ता त्रिणाचिकेतं यजुर्वैदेकदेशस्तद्व्रतश्च तद्व्रताचरणेन यस्तदधीतः स त्रिणाचिकेतः । अन्यत्प्रसिद्धम् । एते च पूर्वोक्ता ग्यश्चोत्रियो ब्राह्मणवेदेति तव्याः सर्ववैप्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकवयोः । अनुकल्पस्त्वयम्योक्तः सदासद्भिर्गर्हित इत्यभिधाय मननास्वस्वीयादीनामभिहितत्वात् । कर्मनिष्ठास्तेषां निष्ठाः पञ्चाग्निब्रह्मचारिणः । पितृमानुपराश्चैव ब्राह्मणाः आङ्गसम्पदे । कर्मनिष्ठाविहितानुष्ठानतत्पराः । तेषां निष्ठास्तेषां शीलाः । सभ्यावसथौ त्रेताग्रयश्च यस्य सन्ति स पञ्चाग्निः । पञ्चाग्निविद्याध्यायी वा । ब्रह्मचारी ऊपकुर्वाणको

नैष्ठिकश्च । पितृमानुषसत्त्वजूपराः । चकारां तज्ज्ञाननिष्ठादयः । ब्राह्मणानक्षत्रियादयः । आर्द्धसम्पदे आर्द्धेष्वक्षयफल
 सम्पन्निहेतवः । वर्ज्यानाह । रेगीहीनानिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा । अवकीर्णकुण्डगोलौ कुनखीश्यावदन्तकः । रेगी
 महारेगोपसृष्टः । हीनमनिरिक्ताङ्गयस्यासौहीनानिरिक्ताङ्गः । एकैनाक्ष्णायोनपश्यातिसकाणः । एतस्मादेवान्धवर्धिर
 विद्धप्रजननखल्वाटदुश्चर्मप्रभृतयोनिरस्ताः । पुनर्भूक्तलक्षणतस्याज्जातः पौनर्भवः । अवकीर्णव्रह्मचार्यवस्त्वलितब्रह्म
 चर्यः । कुण्डगोलौ परदारेषु जायेते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ । पत्न्या जीवति कुण्डस्तु मृते भर्तरि गोलकः इत्येव मुक्तलक्षणकौ । कु
 नखीसंकुचितनखः । श्यावदन्तः स्वभावात्कुल्लदशनः । एते आर्द्धे निन्दिता वक्ष्यमाणेन सम्बन्धइति । भृतकाध्यापकः क्लीवः क
 न्यादृष्ट्यभिगस्तकः । मित्रधृक्पिशुनः सोमविक्रयीपरिविन्दकः । वेतनग्रहणे नयोध्यापयति सभृतकाध्यापकः । वेतनदाने
 नचयोऽधीते सोऽपि । क्लीवो न पुंसकः असद्भिः सद्भिर्वोदो वैर्यः कन्यादूषयति सकन्यादूषी । सताऽसता ब्राह्महत्यादिनाभि
 युक्तोऽभिगस्तः मित्रधृक्मित्रद्रोहोपरदोषसंकीर्तनशीलः । पिशुनः सोमविक्रयी यज्ञे सोमस्य विक्रेता । परिविन्दकः । परिवे
 ता । ज्येष्ठेऽकृतदारे अकृतान्निपरिग्रहे वायः कनीयान्दारपरिग्रहमग्निपरिग्रहं वा कुर्यात्सपरिवेत्ता । ज्येष्ठस्तु परिविन्तिः । य
 थाहमनुः । दारग्निहोत्रसंयोगयः कर्णव्यग्रजे स्थिते । परिवेत्तासविज्ञेयः परिविन्तिस्तु पूर्वजइति । एवं दानृयाजकावपि । प
 रिविन्तिः परिवेत्ताययाचपरिविद्वान्ते । सर्वे ते नरकं यांति दानृयाचकपञ्चमाइति । मातापितृगुरुन्यागी कुण्डाशी वृषलात्मजः
 । परपूर्वापतिस्तेनः कर्मदुष्टाश्च निन्दिताः । विताकारणेन मातापितृगुरुन्यस्त्यजति समातापितृगुरुन्यागी । एवं भार्यासु
 तन्याग्यपि । वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्यासुतः शिशुः । अप्यकार्यं शतं हत्वा भर्त्सयामनुरव्रवीदिति समाननिर्द्देशात् । कु
 ण्डस्थान्नयोऽन्नायसौ कुण्डाशी । एवं गोलकस्यापि । यस्म्योरन्नमश्नातिस कुण्डाशी प्रकीर्तितइति वचनान् । वृषलो निर्धर्मस्त
 त्सुतो वृषलात्मजः । परपूर्वापुनर्भूतस्यापतिः । अदत्तादायीस्तेनः । कर्मदुष्टाः शास्त्रविरुद्धकारिणः । चकारां क्तितवदेव

लकप्रभृतयः । एते आर्द्धे निन्दिताः प्रतिविद्धाः । अग्राः सर्वेषु वेदेष्वित्यादिना आर्द्धयोग्यब्राह्मणप्रतिपादनेनैव तद्व्यतिरि-
 क्तानामयोग्यत्वे सिद्धे पुनः केषाञ्चिद्देशादीनां प्रतिषेधवचनमुक्तलक्षणब्राह्मणसम्भवे प्रतिषेधरहितानाम्प्राप्त्यर्थम् । एवं
 आर्द्धकालान्ब्राह्मणञ्चेह्नाञ्चधुनापार्वणप्रयोगमाह । निमन्त्रयेत्तत्पूर्वद्व्यर्द्धाह्मणानात्मवानश्रुचिः । तैश्चापि संयतैर्भावं म-
 नोवाक्कायकर्मभिः । पूर्वोक्तान्ब्राह्मणान् आर्द्धे क्षणः कियतामिति पूर्वद्व्यर्द्धे निमन्त्रयेत् । प्रार्थनया क्षणमभ्युपगमयेत् । अ-
 परेद्वर्वा । पूर्वद्व्युपरपरेद्वर्वा आर्द्धकर्मण्युपस्थिते । निमन्त्रयेत्तच्च वरान् सम्यक् विप्रान्यथोदितान् इति मनुस्मरणात् । आ-
 त्मवानशोकोन्माद्यादिरहितञ्चेत् । यद्वा आत्मवान्नियतेन्द्रियो भवेत् । श्रुचिः प्रयतञ्चैरपि निमन्त्रितैर्ब्राह्मणैर्मनोवाक्का-
 यकर्मभिर्व्यापारैः संयतैर्भावं । अपरह्मे समभ्यर्च्य स्वागतेनागताञ्चतान् । पवित्रपाणिर्वाचानानासनेषूपवेशयेत् । अपर-
 ह्मे उक्तलक्षणेनान्निमन्त्रितान्ब्राह्मणानाहूय स्वागतवचनेन पूजयित्वा कृतपादधावनानाचान्तान् कृत्वा सनेषु पवित्रपाणिः
 पवित्रपाणीनुपवेशयेत् । यद्यपि सामान्येनापरह्मेन्युक्तनथापि कुतपे प्रारभ्यतदादिपञ्चसु मुहूर्तैषु परिसमापनं श्रेयस्कर-
 म् । अह्मे मुहूर्तविख्यातादशपञ्चचसर्वदा । तत्राष्टमो मुहूर्तः स कालः कुतपः स्मृतः । मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दो भवति
 भास्करः । तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते । ऊर्द्धं मुहूर्तं कुतपाद्यन्मुहूर्तं चतुष्टयम् । मुहूर्तं पञ्चकं ह्येतत्तुधा
 भवन्मिथ्यतइति वचनात् । तथान्यदपि आर्द्धेऽप्योगिकुतपसप्तकमुक्तम् । मध्याह्नः खड्गपात्रञ्चतथानेपालकम्बलः । रौ-
 प्यन्दर्भास्त्रिभागावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः । पापं कुप्सितमिमांसाऽस्तस्य सन्तापकारिणः । अष्टावेते यतस्तस्मात्कुतपाइति
 विश्रुताः । युग्मान्द्वैवेयथाशक्तिपिच्छेऽयुग्मांस्तथैव च । परिरुह्यते श्रुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे तथा । दैवे आभ्युदयिके आर्द्धे
 युग्मान् समान्ब्राह्मणानुपवेशयेत् । कथं यथाशक्ति । शक्तिमन्ति तन्मय । तत्र वैश्वदेवे द्वौ द्वौ । मात्रादीनां निरुहणमेकैक-
 स्य द्वौ द्वौ इति निरुहणं वा द्वौ द्वौ । एवं पित्रादीनामेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रयाणां वा द्वौ द्वौ । एवं माता महादीनां च । वर्गत्रयेऽपि वैश्वदेवं तं

नन्वा । पित्र्येपार्वणश्राद्धेऽयुगमान्विधमानुपवेशयेत् इति सम्बध्यते । एतच्चपरिरुहते सर्वतः प्रच्छादिते शुचौ गोमया
 दितोपलिप्ते दक्षिणाप्रवणे दक्षिणतोऽवनतदेशे कार्यम् । द्वौ देवप्राक् त्रयः पञ्च उदगे कैकमेव वा । मातामहानामप्येव
 नन्वा वैश्वदैविकम् । अयुगमान्विधमिति पार्वणश्राद्धांगभूतैर्वैश्वदेवेप्ययुगप्रसङ्गे इदमारभ्यते । द्वौ देव इति । देवे
 वैश्वदेवैर्द्वौ ब्राह्मणौ प्राङ्मुखौ च पवेश्यौ पित्र्येऽयुगमान्विधविशेषप्रसङ्गे विशेष उच्यते । त्रयः पित्र्ये पित्र्यादिस्थाने त्रय उद
 ङ्मुखौ च पवेश्याः । पक्षान्तरमाह । एकैकमेकमेवैश्वदेवे पित्र्ये चैकैकमुपवेशयेत् । सम्भवतो विकल्पः । मातामहानामप्यो
 वंशश्राद्धे निमन्त्रणादि द्वौ देवप्राक् त्रयः पित्र्य उदगे कैकमेव वा इत्येवमन्वयमिति नृश्राद्धवत्कर्तव्यम् । पितृश्राद्धे मातामहश्रा
 द्धे च वैश्वदैविकम् वैश्वदेवन्तत्रेण वा कर्तव्यम् । तन्त्रशब्दः समुदायवाचक इति । यदानुद्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ तदा वैश्वदे
 वे पात्रम्प्रकल्प्य उभयत्रैकैकम्ब्राह्मणं नियुञ्ज्यात् । यथाह बशिष्ठः । यद्वैकम्भोजयेच्छ्राद्धे दवंतत्र कथम्भवेत् । अन्नं पात्रे स
 मुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च । देवताय तने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्तयेत् । प्रास्येदन्नं तदग्नौ दद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति । पाणिप्रक्षा
 लनन्तत्वा विष्टः गर्थं कुशानपि । अवाहयेदनुज्ञातो वैश्वदेवा सदितृचा । तदनन्तरं भिष्वेदेवार्थं ब्राह्मणहस्ते जलं दत्वा वि
 ष्टर्गर्थं कुशं च युगमान् द्विगुणान् श्रासमेदक्षिणतो दत्वा विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति ब्राह्मणान् स्पृष्ट्वा तैश्च वाहयेत्यनुज्ञातो
 विष्वेदे वा सञ्चारागतेत्यनया च हवा । आगच्छन्तु महाभाग विष्वेदेत्यनेन च स्मार्त्तं नमन्त्रेण तानावाहयेत् । एतच्च यज्ञोपवीतिना
 सयेन प्रदक्षिणञ्च कार्यम् । अपसव्यन्ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणमिति पित्र्ये विशेषस्मरणम् । यवैरन्ववकीर्याथ भाजने स
 पवित्रके । शन्नो देव्यापयः क्षिप्वा यवो सीतियवांस्तथा । यादि व्या इति मन्त्रेण हस्ते स्पर्धे विनिक्षिपेत् । ततो विष्वेदेवार्थं ब्राह्म
 णसमीपे भूमिं सन्ध्यादक्षिणेन यवैरन्ववकीर्या नन्तरं तैजसादि भाजने सपवित्रके कुशयुग्मां तर्हि ते शन्नो देवीरभिष्टय इत्यन
 यर्चापः क्षिप्त्वा । यवो सिधान्यर्जो सिचेत्यादिना मन्त्रेण यवान्तर्गतं सन्ध्यापुष्पाणि च क्षिप्त्वा नन्तरं मर्घपात्रपवित्रान्तर्हि ते युवा ब्राह्म

R

॥ मि० आ० ॥

॥ ३५ ॥

गहस्तेषु । यादिव्यापः पयसेत्यादिनामन्त्रेण विधेदेवा इदम्वोर्ध्वमित्यर्घादकं विनिक्षिपेत् । दत्त्वाटकं गन्धमाख्यं धूपदानं
सदीपकम् । तथाच्छादनदानं च करशौचार्थमम्बुच । अथ करशौचार्थमुदकन्दत्वायथा कर्मज्ञपुष्पधूपदौ पदानं कुर्यात् ।
तथाच्छादनदानञ्च गन्धादीनां स्मृत्यन्तरे कोविशेषो द्रष्टव्यः । चन्दनकुङ्कुमकरगुरुरपद्मकान्युपलेपनार्थमिति विबुधेनो
क्तम् । पुष्पाणि च । आङ्गे जात्याः प्रशस्ताः सुर्मह्नि काश्चेतयूथिका । जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकमिव्याद्युक्ता
नि । उग्रगन्धीन्यगन्धीनि चैव वृक्षोद्भवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तपुष्पाणि यानि च । न कण्ट किञ्च कण्ट किञ्च मपि शुक्लं
सुगन्धियत्तद्दद्यात् करं रक्तमपि च कुङ्कुमञ्जलञ्च दद्यादित्यादीनि द्रष्टव्यानि । धूपे च विशेषो विबुधेनोक्तः । प्राण्यंगं सर्वं भू
यार्थं न दद्यात् । घृतमधुसंयुक्तं गुग्गुलीखण्डागुरुदेवदारुसरत्नादि दद्यादिति । दीपे च विशेषः शङ्खेनोक्तः । घृतेन दी
पोदातव्यः सिलैलेन वा पुनः । वसामेदोद्भवन्दीपमप्यन्तेन विवर्जयेत् । आच्छादनं च शुभं न वमहं तं सदृशं दद्यादिति । एत
च्च सर्वं वैश्वदेवानुष्ठानकाण्डमुदङ्मुखः कुर्यात् । पित्र्यं काण्डन्दक्षिणामुखः । यथा हवृद्धशतातपः । छदङ्मुखस्तु देवानां
पितृणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात्पार्श्वे सर्वं देवपूर्वं विधानत इति । अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणां प्रदक्षिणम् । द्विगुणंस्तु कु
शान्कृत्वा ह्युशंतस्त्वेतृचापितृन् । आवाह्यात्तदनुज्ञातो जपेदायं नुस्सतः । ततो वैश्वदेवकाण्डानन्तरं अपसव्यं यज्ञोपवीतम्या
चीनावीतं कृत्वा । अत्र तत इति वदता काण्डानुसमयो दर्शितः । पित्रादीनां व्याणमयुग्मात्कुशान् द्विगुणभुशानप्रदक्षिण
म्बामतो विष्टार्थमासनेषूदकपूर्वं दत्वा पुनरुदकन्दद्यात् । अपः प्रदाय द्विगुणभुशान् दत्वाऽपः प्रदायेत्याश्च लायनस्म
रणात् । एतच्चाद्यंतयोर्दकदानं वैश्वदेवे पित्र्ये च प्रतिपादनार्थं द्रष्टव्यम् । अथ पितृन्यता महान्मपिता महानावाहयि
व्य इति ब्राह्मणान् पृष्ट्वा आवाहयेति तैरनुज्ञातः । उशन्तस्त्वानिधीमहोव्यनयर्चापित्रादीनां ब्राह्मणान् यन्तुनः पितरः इत्या
दिनामन्त्रेणोपतिष्ठेत् । यवार्थास्तु तिलैः कार्याः कुर्यादध्यादिपूर्ववत् । दत्त्वा र्घं संस्त्वा स्तेषामप्यन्त्रे ह्यन्त्रा विधानतः । पितृभ्यः

स्थानमसौतिन्युज्जं पात्रङ्करोत्थः । यवार्थाय वसाध्यानिकार्याणि । अन्ववकिरणदीनितिलैः कर्तव्यानि । ततोर्घपात्रासा
 दनाद्याच्छादनान्तम्पूर्ववक्तुर्यत्रत्रायम्बिशेषः । तिलानपहताञ्चसुरक्षोसिबेदिषदइत्यादिनामन्त्रेणब्राह्मणान्परितोऽ
 प्रदक्षिणमन्त्रवकीर्यगजतादिपात्रेषुत्रिष्वयुग्मकुशनिर्मितकूर्चान्तर्हिनेषु । शन्नेदेवीरितिमन्त्रेणापःक्षिप्त्वातिलोसिसोमदैव
 त्यइत्यादिमन्त्रेणतिलान्पुष्पगन्धानिचक्षिप्त्वा । स्वधार्घ्याइतिब्राह्मणानांपुरतोऽर्घपात्राणिस्थापयित्वायादिव्याइतिमन्त्रान्ते
 पितरिरदन्नेर्घ्यम् । पितामहेदन्नेऽर्घ्यम् । प्रपितामहेदन्नेऽर्घ्यमितिब्राह्मणानांहस्तेष्वर्घ्येदद्यात् । एकैकमुभयत्रवेत्य
 स्मिन्नपिपक्षेपात्रत्रयङ्कार्यम् । एवमर्घ्येदत्वा । तेषामर्घ्याणांसंस्वान्ब्राह्मणहस्तगलितार्घादकानिपितृपात्रेगृहीत्वा । द
 क्षिणाग्रंकुशस्तवन्भूमौनिधाय । तस्योपरिपितृभ्यःस्थानमसीत्यनेनमन्त्रेणतत्पात्रंन्युज्जंअधोमुखंकुर्यात्तस्योपरिअर्घ्य
 पात्रपवित्राणिदद्यात् । अनन्तरङ्गन्धपुष्पदीपाच्छादनानिपितरयंतेगन्धःपितरिरदन्नेपुष्पंइत्यादिप्रयोगेणद
 द्यात् । अग्नौकरिष्यन्नादायपृच्छत्यन्नंघृतसुतम् । कुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातोऽन्नाग्नौपितृयज्ञवत् । ऊतशेषम्यदद्यात्तुभाजनेषु
 समाहितः । यथालाभोपपन्नेषुशेषेषुचविशेषतः । अनन्तरमग्नौकरिष्यन्घृतसुतंघृताक्तमन्नमादाय । ब्राह्मणान्पृच्छेद
 ग्नौकरिष्यइति । घृतग्रहणंस्त्रपशाकादिनिवृत्त्यर्थम् । ततस्तैःकुरुष्वेत्यभ्यनुज्ञातःप्राचीनावीत्यग्निमुपसमाधायप्रेक्षणे
 नादायावदानसम्पदाजुहुयात् । सोमायपितृमतेस्वधानमोग्रयेकव्यवाहनायस्वधानमइतिपिण्डपितृयज्ञकल्पेनाग्नौहु
 त्वाप्रेक्षणमनुग्रह्यऊतशेषंमृन्मयवर्जंयथालाभोपपन्नेषुविशेषतोशेषेषुपिचादिभाजनेषुदद्यात् । नवैश्वदेवभाजने
 सुसमाहितोऽनन्यमनस्कः । अत्रयद्वाप्यग्नावित्यविशेषेणोक्तमूतथाप्याहिताग्नेःसर्वाधानपक्षेत्रौपासनाग्रेरभावत्पिण्ड
 पितृयज्ञानन्तरभाविनिपार्वणश्राद्धेर्विहितदक्षिणाग्नेःसन्निधानाद्दक्षिणाग्नौकर्मस्मान्निम्बिवाहाग्रावित्यस्यापवाददर्शनान्
 । यथाहमार्कण्डेयः । आहिताग्निस्तुजुहुयात्तदक्षिणाग्नौसमाहितः । अनार्हिताग्निरस्त्वैपसदेऽग्न्यभावेद्विजेप्सुवेति । अ

र्द्धाधानपक्षे लौपासनाग्निसङ्खावादाद्विनाशे रनाद्विनाशे रप्यौपासनाग्रावेवाग्नौकरणहोमः । एवमन्वष्टकादिषु त्रिष्वपि
 पिण्डपितृयज्ञानि देशात्काम्यादिषु चतुर्युब्राह्मणपाणवेवहोमः । यथा ऊर्गुह्यकारः । अन्वष्टकञ्च पूर्वदुर्मसिमास्यथ
 पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् । चतुर्ध्वाद्योयुसाग्नौनाम्बह्वैहोमे विधीयते । पितृब्राह्मणहस्ते स्यादु
 त्तरेषु चतुर्ध्वपि । अस्यार्थः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाद्व्यष्टकाविहिताः । तत्र नवम्यायत्
 क्रियते तदन्वष्टकं सप्तम्यां क्रियमाणं पूर्वदुर्मसि कृत्वा पक्षे पञ्चमी प्रभृतिषु यस्याङ्कस्याञ्चित्तिथावन्वष्टकानि देशेन यद्विहितम्
 । अमावास्यायाम्पिण्डपितृयज्ञानन्तरं यद्विहितं नान्यार्वेणम् । स्वर्गादिकामानां कृत्तिकादि नक्षत्रेषु यद्विहितं नन्तत्काम्यम् । अ
 भ्युदयेषु त्रौत्य्यादिषु तडागारमदेवताप्रतिष्ठादिषु च यद्विहितमष्टम्यां याष्टकाविहिता एकोद्विष्टम् । अत्रैकोद्विष्टशब्देन
 सपिण्डीकरणं लक्षयति तत्रैकोद्विष्टस्यापि सङ्खावात् न केवलं पार्वणस्य साक्षादेकोद्विष्टे तदभावान् । अथवा गृह्यभाष्यकारम
 तेन साक्षादेकोद्विष्टे पिपाणि होमस्य सङ्खावान्साक्षादेकोद्विष्टमेव । एतेषामाद्येषु चतुर्युसाग्निकस्याग्नौ होमः । उत्तरेषु चतुर्यु
 पित्र्यमष्टाब्राह्मणहस्ते निरग्निकस्यापि प्रमीतपितृकस्याद्विजस्य षार्षणद्विग्नित्वमिति तस्यापि पाणवेवहोमः । न निर्वपति यः आहुं प्रमी
 तपितृकोद्विजः । इदुक्षये मासि सप्रायश्चित्तीयनेतुसङ्गतिवचनात् । एवङ्काम्याभ्युदयिकाष्टकैकोद्विष्टेषु पाणवेव । अग्न्य
 भावेतु विप्रस्य पाणवेवोपपादयेत् इति मनुस्मरणात् । पाणिदत्तस्य पृथग्रासप्रतिषेधश्च दृश्यते । यथा ऊर्गुह्यकारः । अन्नं पा
 णितले दत्तं पृथगग्न्यवुद्ध्यः । पितरस्ते न नृप्यति शेषादन्नं न लभन्ति ते । यच्च पाणि तले दत्तं यच्चान्यदुपपकल्पितम् । एकीभा
 वेन भोक्तव्यं पृथग्भावो न विद्यते इति । दत्त्वान्नं पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्नेद्विजां गुच्छं निवेशयेत् ।
 अन्नमोदनसूपपायसघृतादिकम्भाजनेषु दत्त्वा पृथिवीपात्रमिति पात्राभिमन्त्रणपात्राभिमन्त्रणं कृत्वा । इदं विष्णुर्विचक्र
 मइत्यर्च्यन्नेद्विजां गुच्छं निवेशयेत् । तत्र च वैश्वदेवे यज्ञोपवीती विष्णो हव्यं रक्षेति । पित्र्योपाचीना विती विष्णो कव्यं रक्षेति ।

पिण्डपितृयज्ञानिदेशात्काम्यादिपुत्रचतुर्वेदब्राह्मणपाणवेवहोमः । यथाऽङ्गुह्यकारः । अन्वष्टक्यञ्चपूर्वेदुर्मासिमास्यथ
पार्वणम् । काम्यमभ्युदयेष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम् । चतुर्ध्वाद्युसग्रीनाम्बह्वैर्होमोविधीयते । पितृब्राह्मणहस्तेस्याटु
त्तरेपुत्रचतुर्ध्वपि । अस्यार्थः । हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाद्व्यष्टकाविहिताः । तत्रनवम्यायत्
क्रियतेतदन्वष्टक्यंसप्तम्यांक्रियमाणंपूर्वेदुर्मासिकृत्त्वपक्षेपञ्चमीप्रभृतिपुत्रस्याङ्गस्याञ्चतिथावन्वष्टकानिदेशेनयद्विहितम्
। अमावास्यायाम्पिण्डपितृयज्ञानन्तरंयद्विहितन्नत्पार्वणम् । स्वर्गादिकामानांकृत्तिकानक्षत्रेषुयद्विहितन्नत्काम्यम् । अ
भ्युदयेपुत्रोत्पत्त्यादिपुत्रजागारमदेवताप्रतिष्ठादियुचयद्विहितमष्टम्यायाष्टकाविहिताएकोद्विष्टम् । अत्रैकोद्विष्टशब्देन
सपिण्डीकरणंलक्षयतित्रैकोद्विष्टस्यापिसङ्खावात्तन्केवलंपार्वणस्यसाक्षादेकोद्विष्टेतदभावान् । अथवागृह्यभाष्यकारम
तेनसाक्षादेकोद्विष्टेपिपाणिहोमस्यसङ्खावात्साक्षादेकोद्विष्टमेव । एतेषामाघेषुचतुर्युसाग्निकस्याग्नौहोमः । उत्तरेषुचतुर्व्यु
पित्र्यमष्टाब्राह्मणहस्तेनिरग्निकस्यापिप्रमीतपितृकस्याद्विजस्यणर्वणन्नित्यमितिस्तस्यापिपाणवेवहोमः । ननिर्वपतियःश्राद्धंप्रमी
तपितृकोद्विजः । इदुधयेमासिसिप्रायश्चित्तीयेतेनुसङ्गतिवचनान् । एवङ्काम्याभ्युदयिकाष्टकैकोद्विष्टेषुपाणवेव । अग्न्य
भावेतुविप्रस्यपणावेवोपपादयेत्तद्विप्रमनुस्मरणान् । पाणिदत्तस्यपृथग्यासप्रतिषेधश्चदृश्यते । यथाऽङ्गुह्यकारः । अन्नंपा
णिनलेदत्तंपृथगग्न्यवुद्भयः । पितरस्तेननृप्यंतिशेषान्नंनलभन्ति । यच्चपाणिनलेदत्तंयच्चान्यदुपपकल्पितम् । एकीभा
वेनभोक्तव्यंपृथग्भावो न विद्यतेइति । दत्त्वान्नंपृथिवीपात्रमितिपात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदम्बिष्टुरित्यन्नेद्विजांगुष्ठंनिवेशयेत् ।
अन्नमोदनसूपपायसघृतादिकम्भोजनेषुदत्त्वापृथिवीतेपात्रमितिपात्राभिमन्त्रणं कृत्वा । इदम्बिष्टुर्विचक्र
मइत्यर्चान्नेद्विजांगुष्ठंनिवेशयेत् । तत्रचवैश्वदेवेयज्ञोपवीतीविष्टोद्व्यंरक्षेति । पित्र्योपाचीनावितीविष्टोक्तव्यंरक्षेति ।

विष्णो हव्यञ्चकव्यञ्चब्रूयाद्रक्षेतिचक्रमादितिमनुस्मरणत् । संचाहृतिकांगायत्रीमधुवाताइतित्र्युचं । जप्तायथासुखंवाच्य
 भुञ्जीरंस्तेपिवाग्यताः । अनन्तरम्बिश्चेभ्योदेवेभ्यइदमन्नम्परिविष्टम्परिवेष्ट्यमाणं चानृप्तेरितियवोदकेननिवेद्य । त
 थापित्रेऽमुकगोत्रायामुकशर्मणेइदमन्नम्परिविष्टम्परिवेष्ट्यमाणञ्चानृप्तेरितिनिलोदकप्रदानेनपित्रेनिवेद्यैवम्पिताम
 हायप्रपितामहायचनिवेद्यानन्तरमापोशनन्दत्वा । पूर्वोक्ताभिर्योहृतिभिःसहितंगायत्रीममधुवाताचहतायतइतित्र्य
 चंमधुमधुमध्वितित्रिवारंजप्तायथासुखंजुषध्वमितिब्रूयात् । संकल्प्यपितृदेवेभ्यःसावित्रीमधुमज्जपः । आर्जेनिवेद्या
 पोशनंजुषप्रैषोयभोजनम् । तथा । गायत्रींश्चिःसकृदपिजपेद्वाहृतिपूर्विकाम् । मधुवाताइतिचहचंमध्वितेतिचक्रन्त
 येतिपारस्करादिवचनात् । भुञ्जीरंस्तेपिवाग्यतास्तेपिब्राह्मणाःवाग्यतामौनिनोभुञ्जीरन् । अन्नमिष्टंहविष्यच्चदद्यादकोध
 नोऽत्वरः । आतृप्तेस्तुपवित्राणिजप्तापूर्वजपन्तथा । अन्नमभ्यभोज्यलेह्यचोष्यपेयात्मकम्पञ्चविधंदृष्टंयत्तत्राह्मणाय
 प्रेतायकर्त्तव्येचनेहविष्यंआर्द्धहविर्योग्यम् । व्रीहियवशालिगोधूममुद्गमायमुन्यन्नकालशाकमहाशङ्खलाशुगळीमरीच
 हिंगुगुडशर्कराकर्पूरसैधवसामुद्रपनसनारिकेरकदलीवदरगव्यपयोदधिघृतपायसमधुमांसप्रभृतिस्मृत्यन्तरप्रसिद्धंवेदि
 तव्यम् । हविष्यमित्यनेनैवायोग्यस्यस्मृत्यन्तरप्रतिषिद्धस्यकोद्रवमसूरं चणककुलत्थपुलाकनिष्पावराजमायञ्चेतकूष्मा
 गडवाज्ञाकुवृहतीद्वयोपोदकीवंशंकरपिप्यलीवचाशतपुष्योषरविटलवणमाहिषचामरक्षीरदधिघृतपायसादीनांनिवृत्तिः
 । अकोधनःकोधहेतुसम्भवेपि । अत्वरंवेदद्यादितिसम्बन्धःतुशब्दाद्याथाकिञ्चिदुच्छिद्यतेतथादद्यादुच्छे
 यणस्यदासवर्गभागधेयत्वात् । उच्छेयणम्भूमिगतमजिह्वास्याशठस्यच । दासवर्गस्यतत्पित्रेभागदेयम्प्रचक्षतइतिमनु
 स्मरणत् । तथाञ्चानृप्तेःपवित्राणिपुरुषसूक्तपावमानीप्रभृतीनिजप्तातृप्तानज्ञान्त्वापूर्वोक्तज्ञपञ्चसव्याहृतिकामित्याद्युक्तज्ञ
 पेत् । अन्नमादायतृप्ताःस्थणेशश्चैवानुमान्यच । तदन्नम्बिकिरेद्भूमौदद्याच्चापःसकृत्सकृत् । अनन्तरं सर्वमन्नमादायतृ

॥ मि० आ० ॥

॥ ३७ ॥

माः स्थेतिताम्युष्टानुमाः स्मइतिरुक्तः शेषमप्यस्ति किं कियतामिति पृष्ट्वा इष्टैः सहोपभुज्यतामिति भुपगम्यतदन्नं पिनु स्थानव्रा
ह्मणस्य पुरस्तादुच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाग्रदभौ तिरितायाम्भूमौ निलोदकप्रक्षेपपूर्वकमयेऽग्निदग्धा इत्यनयर्चनिक्षिप्य पुन
सिलोदकम्प्रक्षिपेत् । तदनन्तरम्ब्राह्मणहस्ते गंडूषार्थं सक्तत्सकदपोदद्यात् । सर्वमन्नमुपादाय सतिलं दक्षिणा मुखः ।
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् दद्याद्द्वैपिनृयज्ञवत् । पिण्डपिनृयज्ञकल्पातिदेशे न चरुश्रपणसद्भुवैभौ करणशिष्टचरुशेषेण स
ह सर्वमन्नमुपादायाग्निसन्निधौ पिण्डान् दद्यात् । तदभले ब्राह्मणार्थं कृतमन्नं सर्वमुपादाय सतिलमिष्टं दक्षिणा मुख
उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डपिनृयज्ञकल्पेन पिण्डान् दद्यात् । मातामहानामप्येव न्दद्यात् । स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्या
दक्षय्योदकमेव च । मातामहानामपि विश्वेदेवा बाहनादि पिण्डप्रदानपर्यंतं दूमेवमेव कर्तव्यम् । अनन्तरम्ब्राह्मणानामा
चमनं दद्यात् । स्वस्तिवाच्यं ततः कुर्यात् स्वस्तिब्रूनेति ब्राह्मणान् स्वस्तिवाचयेत् । तैश्च स्वस्तीत्युक्ते अक्षय्यमस्त्विति ब्रूतेति ब्राह्मण
हस्ते षूदकदानं कुर्यात् । तैश्चास्त्वक्षय्यमिति वक्तव्यम् । दत्त्वा तु दक्षिणां शक्त्या स्वधाकारमुदाहरेत् । वाच्यतामित्यनुज्ञातः प्रह
नेभ्यः स्वधोच्यताम् । अनन्तरं यथाशक्ति हिरण्यरजतादि दक्षिणां दत्त्वा स्वधाम्वाचयिष्य इति उक्त्वा तैर्वाह्मणैर्वाच्यतामित्यनुज्ञा
तः प्रकृतेभ्यः पित्रादिभ्यो मातामहादिभ्यश्च स्वधोच्यतामिति स्वधाकारमुदाहरेत् । ब्रूयुरस्तु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिसृञे ततो जलम् । वि
श्वेदेवाश्च प्रीयंतां विप्रैश्चोक्त इदं जपेत् । ते च ब्राह्मणाश्च स्तु स्वधेति ब्रूयुस्तेरेव मुक्तेऽनन्तरं दूकमण्डलुनोदकम्भूमौ सिसृञे ततो वि
श्वेदेवाः प्रीयंतामिति ब्रूयात् । ब्राह्मणैश्च प्रीयंतां विश्वेदेवा इत्युक्ते इदमनन्तरे च मानञ्जपेत् । दाता रो नो भवद्भूताम्वेदाः सन्त
तिरेव च । अद्वाचनो माव्यगमद्वज्जुदेयश्च नोस्त्विति । दाता रो हिरण्यादेर्नोस्माकं कुलेऽभिवद्भूताम्बहवो भवन्तु वेदाश्च वद्भू
ताम् । अध्ययनाध्यापनतदर्थं ज्ञानानुष्ठानद्वारेण । सन्ततिश्च पुत्रपौत्रादि परम्परया । अद्वाचपित्र्येकर्मण्या स्थानोस्माकं
माव्यगमन् । मागच्छतु । देयश्च हिरण्यादि बज्जु अपर्यंतमस्माकम्भवत्विति जपेदित्यन्वयः इत्युक्त्वा प्रियावाचः प्रणिपत्य विस

ज्ञेयेत् । वाजेवाजइति प्रीतः पितृपूर्वविसर्जनम् । एवं पूर्वोक्तप्रार्थनामन्त्रं जप्त्वा च प्रियावाचः धन्यावयम्भवच्चरणयुगलक
 मलरजःपवित्रीकृतमस्मन्मंदिरं शाकादृशने क्लेशमविगणय्य भवद्विरनुगृहीतावयमित्येवंरूपाः प्रणिपत्य प्रदक्षिणापूर्वेन
 मस्तुत्य विसर्जयेत् । कथं विसर्जयेदित्याह । वाजेवाजेवतवाजिनो न इत्यनयर्चः । पितृपूर्वप्रपितामहादिविश्वेदेवान् नंदर्भा
 न्वारम्भेणेनेतिष्ठतपितर इति प्रीतः सुप्रीतमनाविसर्जनं कुर्यात् । यस्मिंस्ते संस्वाः पूर्वमर्घपात्रे निवेशिताः । पितृपात्रे न
 दत्तानं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । यस्मिन्नर्घपात्रे पूर्वमर्घदानानन्तरं संस्वा ब्राह्मणहस्तगलिता र्घ्यादकानि निवेशिताः स्यापि
 तास्तत्पितृपात्रं न्युज्जं सदुत्तानमूर्जं मुखं कृत्वा विप्रान्विसर्जयेत् । एतच्चाशीर्मेत्वा दूर्जं वाजेवाजे इत्यतः प्राग्द्रष्टव्यम् । कृत्वा
 विसर्जयेदिति ब्रह्मण प्रत्ययश्रवणात् । प्रदक्षिणमनुब्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम् । ब्रह्मचारी भवेत्तानुरजनी ब्राह्मणः सह । अन
 न्तरमासीमानं ब्राह्मणाननुब्रज्य तैशस्यनामित्यनुज्ञातस्तान्प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिनिवृत्तः । पितृसेवितं श्राद्धशिष्टमिष्टैः सह भु
 ङ्जीत नियमएवायं न परिसंख्या । मांसे तु यथारुचोति द्विजकाम्येयेत्यत्रोक्तम् । यस्मिन्दिने श्राद्धं कृतं तत्सम्बन्धिनीं रजनीं भोक्तृ
 भिर्ब्राह्मणैस्सह कर्त्ता ब्रह्मचारी भवेत् । तुशद्वात्पुनर्भाजनार्दिरहितेऽपि भवेत् । पुनर्भाजनमध्वानम्भारगध्ययनमैथुनम् ।
 दानं प्रतिग्रहं होमं श्राद्धं कृत्वाष्टवर्जयेत् । दत्तधावनं तंबूलं स्नेहं स्नानमभोजनम् । रक्षौषधपगन्नानि श्राद्धं कृत्वाष्टवर्जये
 तइति वचनात् । एवम्यार्चणश्राद्धमुक्त्वा इदानीं वृद्धिश्राद्धमाह । एवम्यप्रदक्षिणावृद्धौ नान्दीमुखान्पिहृन् । य
 जेतदधिकर्कधुमिश्रान्पिण्डान्यवैः क्रियाः । वृद्धौ पुत्रजन्मादिनिमित्ते वृद्धिश्राद्धे एवमुक्तेन प्रकारेण पिहृन् यजेत्पूजयेत् । त
 त्रविशेषमाह । प्रदक्षिणावृत्कइति प्रदक्षिणाश्रावृदनुष्ठानपञ्चतिर्यस्यासौ प्रदक्षिणावृत्कः । प्रदक्षिणप्रचारइति यावत् ।
 नान्दीमुखानिति पिहृणां विशेषणम् । अतश्चावाहनादनान्दीमुखान्पिहृन्नावाहयिष्ये । नान्दीमुखान्पितामहादीनि
 त्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । कथं यजेतेत्याह । दधिकर्कधुमिश्रान्कर्कधुर्वदरीफलन्दध्नावदरीफलैश्च मिश्रान्पिण्डान् दत्त्वा

॥ मि० आ० ॥

॥ ३८ ॥

यजेतेति सम्बध्यते । तिलसाध्याः सर्वाः क्रियाः यवैः कर्तव्याः । अत्र च ब्राह्मणसंख्यादर्शितैर्वयुग्मान् देवे यथा शक्नोत्यत्र प्रदक्षिणावृत्तत्वादपरिगणनमन्येषामपि स्मृत्यन्तरे क्तानां विशेषधर्माणां प्रदर्शनार्थम् । यथा ह आश्वलायनः । अथाभ्युदयिकेयुग्मा ब्राह्मणा अभूत्वा दर्भाः प्राङ्मुखो यज्ञोपवीतीत्यान्त्रदक्षिणमुपचारे यवैस्तिलार्थे गन्धादिदानं द्विर्चर्च जुदर्भा सने दद्यात् । यवोसिसोमदेवयोगोसोमदेवनिर्मितः । प्रक्षविद्धिः पृक्तः पृष्ठ्यानां दीमुखान् पिहन् इमां ह्नो कान् प्रीणाहि नः स्वाहेति यवावयनम् । विश्वे देवा इदं वोर्ध्वानां दीमुखाः पितरः इदं वोर्ध्वमिति । यथालिङ्गमर्घदानमप्यारौहोमोग्रये कथवाहनाय स्वाहा । सोमाय पितृमते स्वाहेति । मधुवाता च तायत इति च चः स्थाने उपास्मै गायतेति पञ्चमधुमनीः श्रावयेत् । अक्षन्नमीमदन्नेति च षष्ठीमाचान्नेषु भुक्ताशयान्गोमयोदकेनोपलिप्य प्राचीनाग्रान् दर्भान् संस्तीर्यतेषु पृषदाज्यमिश्रेण भुक्तशेषेणैकैकस्य द्वौ द्वौ पिण्डौ दद्यान् इत्यादि । यद्यपि पिहन्त्यजेतिसामान्येनोक्तं तथापि आङ्गत्रयं क्रमश्च स्मृत्यन्तर्गदवगन्तव्यः । यथा ह शततातपः । मातुः आङ्गन्तु पूर्वस्यात्पिहूणान्तदनन्तरम् । ततो माता महादीनां वृद्धौ आङ्गत्रयं स्मृतमिति । अथैकोद्विष्टमाह । एकोद्विष्टन्दैवहीनमेकाध्यैकपवित्रकम् । आवाहनौ गौकरणरहितं ह्यपसव्यवत् । एकोद्विष्टं एक उद्विष्टेयस्मिन् आङ्गे तदेकोद्विष्टं इतिकर्मनामधेयम् । शेषं पूर्ववत् चरेदित्युपसंहारात्पार्वणसकलधर्मप्राप्तौ विशेषेण ऽभिधीयते । दैवहीनमैश्वदेवरहितमेकार्घ्यपात्रमेकदर्भपवित्रकञ्च । आवाहनौ गौकरणहोमेन रहितमपसव्यवत् । प्राचीनावीतव्रह्मसूत्रवत् । अनेनानन्तरञ्चोक्ताभ्युदयिके यज्ञोपवीतित्वं सूचयति । किञ्च । उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने । अभिरम्यतामिति वदेद्वयुस्तेभिरताः स्मह । यदुक्तं । स्वस्तिवाच्यन्ततः कुर्यादक्षय्योदकमेवेति तत्राक्षय्यस्थाने उपतिष्ठतामिति वदेत् । विप्रविसर्जने कर्तव्ये वाजे वाज इति जपानन्तरं दर्भान्वारम्भेनाभिरम्यतामिति ब्रूयात् । ते चाभिरताः स्मेति ब्रूयुः । हेतिप्रसिद्धं शेषं पूर्ववदिति यावत् । एतच्च मध्याह्ने कर्तव्यम् । यथा ह देवलः । पूर्वाह्णे दैविकं आङ्गमपगृह्णेतु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्वृद्धिर्निमित्तकमिति । भुञ्जीत पितृसेवितमित्यत्रैकोद्दिष्टविशेषेति वैधोदृश्यते । नवश्राद्धेषु य
 च्छिष्टं गृहे पर्युषितं स्रयत् । दम्पत्योर्भुक्तं शिष्टं च न भुञ्जीत कदाचनेति । नवश्राद्धानुदर्शितम् । प्रथमे हि तृतीये हि पञ्चमे स
 प्तमे तथा । नवमैकादशे चैव तन्नवश्राद्धमुच्यते । सपिण्डीकरणमाह । गन्धोदकं तिलैर्युक्तं कुर्यात्पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यं
 धूपितृपात्रेषु प्रेतपात्रमप्यसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं पूर्ववदाचरेत् । एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रियाञ्चपि
 गन्धोदकं तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमर्घ्यसिद्ध्यर्थं पूर्वोक्तविधिन कुर्यात् । तिलैर्युक्तं पात्रचतुष्टयमिति वदता पितृवर्गे च त्वारो
 ब्राह्मणादर्शिताः । वैश्वदेवे द्वौ स्थितावेव । तत्र प्रेतपात्रोदकं किंचिदवशेषं त्रिधा विभज्य पितृपात्रेषु सेचयेत् । ये समानाः सु
 मनस इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्याम् । शेषं त्रिभ्यश्च देवा बाह्वनं बिसर्जनादि पूर्ववत्पार्श्वे वदाचरेत् । प्रेतार्घ्यपात्रावशिष्टोदकं केन प्रेत
 स्थानं ब्राह्मणहस्ते ऽर्घ्यं दत्वा शेषमेकोद्दिष्टवत्समापयेत् । पित्र्यैर्युक्त्रियुपावर्णवत् । एतत्सपिण्डीकरणमनन्तरोक्तमेकोद्दिष्टं
 चततः प्रागुक्तं स्त्रियाञ्चपिमानतुरपि कर्तव्यम् । एवं वदता पार्श्वे मानुश्राद्धं पृथक् कनकं कर्तव्यमिति युक्तं भवति । अत्र प्रेतशब्दं पितुः
 अप्रपितामहविषयं केचिद्वर्णयन्ति । तस्य त्रिष्वन्तर्भावेन सपिण्डीकरणोत्तरकालं पिण्डदानादिनिवृत्त्युपपत्तेः । समनन्तरमृत
 स्थितं तत्र पण्डोदकदानानुबृत्तेरन्तर्भावो न युक्तः । अतस्त्वाह्वयमः । यः सपिण्डीकृतमृतमृथं क्षिपण्डेनियोजयेत् । विधि
 द्रुप्तेन भवति पितृहोत्रोपजायत इति । प्रकर्षेण इतः प्रेत इति । चतुर्थेऽपि प्रेतशब्दोपपत्तेः । प्रेतैभ्य एव निपृणीयादिति च प्रयो
 गदर्शनात् । अपिच । सपिण्डीकरणं श्राद्धं दैवपूर्वं नियोजयेत् । पितृनेवाशयेन तत्र पुनः प्रेतन्न निर्दिशेदिति सपिण्डीकरणो
 त्तरकालं प्रेतस्य श्राद्धादिप्रतिषेधोदृश्यते । सचानन्तरमृतस्य न सम्भवत्येवमावस्यादौ श्राद्धादि विधानात् । सपिण्डतानुपुरवे
 सप्तमे विनिवर्तित इत्येतदपि वचनञ्चतुर्थस्य त्रिष्वन्तर्भाव एव घटते । चतुर्थस्य पिण्डत्रयव्यापित्वमपञ्चमस्य पिण्डद्वयव्या
 पित्वं षष्ठस्यैकपिण्डव्यापित्वम् । सप्तमे विनिवृत्तिरिति । पितृपात्रेष्वित्येतदपि पितृमुखत्वादस्मिन्नेव पक्षे घटते । नान्यथा

T

॥मि०आ०॥

॥ ३९ ॥

पितृपितामहप्रमुखत्वात् । तस्मान्पितृपात्रेषु तत्प्रेतपात्रस्य सेचयेत् । इति पितुः प्रपितामहपात्रस्य त्रादिपात्रेषु प्रसेचयेदिति । तदयुक्तं ह्यत्र पिण्डसंयोजनमुत्तरत्र पिण्डदानादिनिवृत्तिप्रयोजनमपि तु प्रेतत्वनिवृत्त्यापितृत्वप्राप्त्यर्थम् । प्रेतत्वञ्च शुक्लधोपजनिताव्यन्तदुःखानुभवावस्था । यथाह मार्कण्डेयः । प्रेतलोके तु वसति नृणां वर्षे प्रकीर्तिता । शुक्लधोप्रत्यहन्त बभवेताम्भृगुनन्दनेति । पितृत्वप्राप्तिश्च वस्त्रादि आर्द्धदेवतासम्बन्धः । प्राक्तनैकोद्दिष्टसिद्धिहेतुन स पिण्डीकरणेन प्रेतत्वनिवृत्त्यापितृत्वं प्राप्नोतीत्यवगम्यते । यस्यैतानि न दत्तानि प्रेत आर्द्धानि षोडश । पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः आर्द्धशतैरपि । तथा । चतुर्गेनिर्वपेत्पिण्डान् पूर्वन्नेषु समावसेत् । ततः प्रभृतिवैप्रेतः पितृसामान्यमश्नुते इति वचनात् । यः स पिण्डीकृतमित्यनेनापि पृथगेकोद्दिष्टविधानेन पिण्डाधाननिषेधात् । पार्वणविधानेन पिण्डदानमवगम्यते । एतच्च सामान्यसिद्धिरकपाक्षिकैकोद्दिष्टविधानेनापाद्यते । यदपि पुनः प्रेतन्न निर्दिशेत्तदपि प्रेतशब्देनोच्चारयेत् । अपितु पितृशब्दमेवेत्येवमर्थम् । न च प्रकर्षगमनात्तत्रैव प्रेतशब्दः । यतो विशिष्टदुःखानुभवावस्था प्रेतशब्देन रूढ्याभिधीयते इत्युक्तम् । योऽपि प्रमीतमात्रे प्रेतशब्दप्रयोगः सोऽपि भूतपूर्वगत्या । स पिण्डतानुपुर्ये सप्तमे विनिवर्त्तते इति च प्रथमस्य पिण्डस्य चतुर्थ्यापित्वात् । द्वितीयस्य पञ्चमव्यापित्वात् तृतीयस्य षष्ठ्यापित्वात् सप्तमे विनिवर्त्तते इति । एवमपि घटते । अपि च । निर्वाण्यपिंडान्वयेन न स पिण्डमवाप कत्वादपि त्वेकशरीरवयवान्वयेनेत्युक्तम् । पितृशब्दश्च प्रेतत्वनिवृत्त्या आर्द्धदेवतात्वमुपगतेषु वर्त्तते इति पितृपात्रेष्वित्यविरुद्धम् । तस्मादनन्तरं मृतपात्रोदकस्य तत्पिण्डस्य च पितृपात्रेषु तत्पिण्डेषु च संसर्जनमिति स्थितम् । आचार्यस्तु परमतमेवोपन्यस्तवान् । एतच्च पितुः स पिण्डीकरणमपि तामहादियुत्रियुप्रमीतेषु वेदितव्यम् । पितरि प्रेते पितामहे प्रपितामहे वा जीवति स पिण्डीकरणं नास्त्विव । व्युत्क्रमाच्च मृतानाञ्च नैव कार्या स पिण्डतेति वचनात् । यन्नुमनुवचनम् । पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवे चापि पितामहः । पितुः सनामसङ्कीर्त्यकोर्नयेत्प्रपितामहमिति । तदपि पितृशब्दप्रयोग

नियमायनपिण्डद्वयदानार्थम् । कथं धियमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्वपेत् । पिताय स्य तु वृत्तः स्याज्जीवे चापि पिता महः ।
सोऽपि पूर्वेषामेव निर्वपेदित्यन्वयः । पक्षद्वयेऽपि कथं निर्वपेदित्याह । पितुः सनामसंकीर्त्य कीर्तयेत्प्रपितामहमिति यादुं तत्र
हृणेन सर्वत्र पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्य इत्येवम्येगो न पुनः कदाचिदपि पितामहस्य प्रपितामहस्य वाच्चादित्वम् ।
बृद्धप्रपितामहस्य तत्पितृवन्तत्त्वमतश्च पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिवचनात् । ध्रियमाणे पितरि पितुः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्र
पितामहेभ्य इति । पितामहे ध्रियमाणे पितामहस्य पितृभ्यः पितामहेभ्य इत्यतः पिण्डपितृयज्ञेऽनुजन्ताम्यितर इत्यादि
मन्त्राणामूहो न भवति । यदपि विष्णुवचनम् । यस्य पिताप्रेतः स्यात्स पितृपिण्डं निधाय पितामहात्पराभ्यां दद्यात् इति
तस्याप्ययमर्थः । पितामहे ध्रियमाणे प्रेते वा पितरि पितुरेकमपिण्डमेको द्विष्टविधानेन विधाय पितुर्यः पितामहस्ततः पराभ्यां
दद्यात् इति । पितामहस्त्वात्मनः प्रपितामहः सम्प्रदानभूतः स्थित एवेति । प्रपितामहाय ततः पराभ्यां दद्यात् इति
। शब्दप्रयोगनियमस्तु पूर्वोक्त एव । एवं ज्ञेयं ब्राह्मणहृतस्यापि सपिण्डीकरणभावोऽपि नित्यः । यथाह कात्यायनः । ब्राह्म
णादिहृते तानेपत्तिने सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव दद्यात् सार्चित । गोब्राह्मणादिहृतस्य पितुः सपिण्डीकरणा
सम्भवे तत्तुल्यं ध्यपितामहादिभ्यः पार्वणविधानमुपपन्नमिति सपिण्डीकरणभावोऽवगम्यते । स्मृत्यन्तरेऽपि । येन गः सन्त
तिच्छिन्नानां स्तिनेषां सपिण्डता । न चैतैः सह कर्तव्यान्येको द्विष्टानिषोडश । मानुः सपिण्डनादैर्गोत्रे विप्रतिपत्तिः । भर्तृगो
त्रेण पितृगोत्रेण वेत्युभयत्र दातव्यमिति दर्शनात् । स्वगोत्राद्भृशयेनारी विवाहात्सप्तमे पदे । स्वामिगोत्रेण कर्तव्या तस्याः
पिण्डोदकक्रिया इत्यादि भर्तृगोत्रविषयम्बचनम् । पितृगोत्रं समुत्सृज्य मर्त्याद्भर्तृगोत्रतः । जन्मन्येव विपत्तौ च नारीणां
भ्यैतत्कुलमित्यादि पितृगोत्रविषयम् । एवं स्मिप्रतिपत्तौ वा सुर्गदि विवाहेषु पुत्रिकाकरणे च पितृगोत्रमेव । तत्र तत्र वि
शेषवचनाद्दानस्यानिवृत्तेऽब्राह्मणादि विवाहेषु ब्रीहियववद्धृद्रथन्नरसामवद्विकल्प एव । तत्र च । येनास्य पितरे याताः

॥मि०ञ्चा०॥

॥ ४० ॥

येनयाताःपितामहाः । येनयायात्सुतांमार्गेतेनगच्छन्तदुद्यतीतिवचनात्वंशपरम्परयातसमाचारेणव्यवस्था । एवमि
धविषयव्यतिरेकेणस्यवचनस्यविषयान्तगभावात् । यत्रपुनःशास्त्रेनव्यवस्थानाप्याचारतस्तत्रात्मनस्तुष्टिरेवचेतिवचना
दात्मनस्तुष्टिरेवव्यवस्थाप्रिका । यथागर्भाष्टमेष्टमेवाष्टइति । मानुःसपिण्डीकरणेपिविरुद्धानीववाक्यानिदृश्यन्ते । त
त्रपितामह्यादिभिःसार्द्धं सपिण्डीकरणंस्मृतम् । तथाभर्त्रैपिभार्यायाःस्वमात्रादिभिःसहसपिण्डीकरणंङ्कर्तव्यमिति । पै
ठीनसिंह । अपुत्रायांमृतायानुपतिःकुर्यात्सपिण्डताम् । अश्वत्थिभिःसहैवास्याःसपिण्डीकरणंभवेदिति । पत्यासह
सपिण्डीकरणंयमञ्जह । पत्याचैकेनकर्तव्यंसपिण्डीकरणंस्त्रियाः । सामृतापिहितैर्नैक्यङ्गतामन्त्राहुतिव्रतैरिति । उश
नसानुमातामहेनसहसपिण्डीकरणमुक्तम् । पितुःपितामहेयद्वयपूर्णं सम्बन्धरेसुतैः । मानुर्मातामहेतद्वदेवाकार्यःसपि
ण्डता । तथा । पितापितामहेयोज्यःपूर्णं सम्बन्धरेसुतैः । मातामातामहेतद्वदित्याहभगवान्शिवः । इत्येवमिधेयुवच
नेषुसन्तुअपुत्रायाम्भार्यायामृतायाम्भर्तास्वमात्रैवसापिण्डंकुर्यात् । अन्वारोहणेनुपुत्रःस्वपित्रैवमानुःसापिण्डंकुर्यात् ।
आसुरादिबिवाहोत्पन्नःपुत्रिकासुतश्चमातामहेनैव । ब्राह्म्यादिविवाहोत्पन्नः । पित्रामातामहेनपितामह्यावाविकल्पेनकु
र्यात् । अत्रापियदिनियतोवंशसमाचारस्तदानींतथैवकुर्यात् । वंशसमाचारेप्यनियतञ्चेदात्मनःतुष्टिरेवचेतियथारू
चिकुर्यात् । तत्रचयेनकेनापिमानुःसापिण्डोपियत्रान्वष्टकादिद्युमानुश्चाङ्गं पृथग्विहितम् । अष्टकासुचवृद्धैश्चगया
याश्चक्षयेऽहनि । मानुःश्चाङ्गं पृथक्कुर्यादन्यत्रपतिनासहेति । तत्रपितामह्यादिभिरेवपार्वणश्चाङ्गं कर्तव्यम् । अन्य
त्रपतिनासहेतिपतिसापिण्डोतदंशभागित्वात् । मातामहसापिण्डोतदंशभागित्वात्तैवसह । यथाहशतातपः । एकमू
र्तिवमायातिसपिण्डीकरणेकते । पत्नीपतिपितृणाञ्चतस्मादंशेषुभागिनीति । एवंसतिमातामहेनमानुःसापिण्डोमाताम
हश्चाङ्गमिपुनृश्चाङ्गवन्नित्यमेवच । पत्यापितामह्यावामानुःसापिण्डोमातामहश्चाङ्गं नित्यं कतेभ्युदयोऽङ्कतेनप्रत्यवायइति

निर्णयः । अर्वाक्सपिण्डीकरणं यस्य सम्बन्धगद्भवेत् । तस्याप्यन्नं सोऽदकुम्भं दद्यात्सम्बन्धरं द्विजे । सम्बन्धगदर्वकसपिण्डीकरणं यस्य कृतं तस्य तदुद्देशेन प्रतिदिनं सप्तिमासम्बायावत्सम्बन्धरं शक्त्यनुसारेण न्नमुदककुम्भसहितम्ब्राह्मणाय दद्यात् । अर्वाक्सं वत्सगदिनिवदन्तासपिण्डीकरणं सम्बन्धरे पूर्णं प्रागेवेति दर्शितम् । यथाहाश्वलायनः । अथ सपिण्डीकरणं सम्बन्धगद्भवेति । कात्यायनोऽप्याह । ततः सम्बन्धरे पूर्णं सपिण्डीकरणं भवेत् । त्रिपक्षे वा यदा चार्वाग्वृद्धिगपद्युते तदेति । द्वादशाहे त्रिपक्षे वा वृद्धिप्राप्तौ सम्बन्धरे वेति चत्वारः पक्षाः दर्शिताः । तत्र द्वादशाहेऽपि तु सपिण्डीकरणं साग्रिकेन कार्यं सपिण्डीकरणं विना पिण्डपितृयज्ञासिद्धेः । साग्रिकस्तु यदा कर्त्तव्ये तो वाप्यग्निमान् भवेत् । द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं स्मृत्युरिति वचनात् । निरग्रिकस्तु त्रिपक्षे वृद्धिप्राप्तौ सम्बन्धरे वा कुर्यात् । यदा प्राक्सम्बन्धगत्सपिण्डीकरणं न दायोऽश्वत्थानि कृत्वा सपिण्डीकरणं कार्यम् अतस्तस्य पिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाले तानि कर्त्तव्यानीति संशयः । उभयथा वचनदर्शनात् । अर्वाग्नियोऽश्वत्थानि कर्त्तव्यानि । अर्वाग्नियोऽश्वत्थानि कर्त्तव्यानि । योऽश्वत्थानि च । द्वादशाहे त्रिपक्षे वा यस्मात्सिकेष्टिके । अर्वाग्नियोऽश्वत्थानि संस्तुतानि मनोषिभिरिति दर्शितानि । तथा । यस्यापि वत्सगदर्वकसपिण्डीकरणं भवेत् । मासिकञ्चोदकुम्भञ्च देयन्तस्यापि वत्सगदर्वकसपिण्डीकरणं भवेत् । तत्र सपिण्डीकरणं कृत्वा स्वकाले एवैतानि कर्त्तव्यानीति प्रथमः कल्पः । प्राप्ताकाले न प्रागनधिकारः । यदपि वचनां योऽश्वत्थानि कृत्वा स्वकाले सपिण्डीकरणं सम्बन्धगत्प्रागपि कर्त्तव्यमिति सोऽयमापत्कल्पः । यदा त्वापत्कल्पे न प्राक्सपिण्डीकरणं तत्र अर्वाग्निकर्त्तव्येति तदेकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात् । यदानुमुख्यकल्पे न स्वकाले एव कर्त्तव्येति तदुद्दिष्टं अर्वाग्निकर्त्तव्येति तदेकोद्दिष्टं वा तथा मासिकानि कुर्यात् । सपिण्डीकरणं दर्वकुर्वन् अर्वाग्नियोऽश्वत्थानि । एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वानि तानि तु । सपिण्डीकरणं दूर्जं यदा कुर्यात्तदा पुनः । प्रत्यहं यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्सतान्यपि इति स्मरणः । एतच्च प्रेतार्वाग्निसहितं सपिण्डीकरणं सम्बन्धगद्भवेति वक्तव्ये

नालंसर्वैःकर्तव्यम् । नवश्रद्धं सपिण्डत्वं श्रद्धान्यपि च षोडश । एकै नैव तु कार्यणि सन्निभक्त्तधनेष्वपीति स्मरणात् । ए
 तच्च प्रेतश्रद्धासहितं सपिंडीकरणमसंन्यासिनां पुत्रादिभिर्नियमेन कर्तव्यम्येतत्त्वविमोक्षार्थत्वात्संन्यासिनानुन कर्तव्यम् । य
 थाहोशनाः । एकोद्दिष्टं न कुर्वीत यतीनाञ्चैव सर्वदा । अहन्येकादशे प्राप्ते पावर्णं नुविधीयते । सपिण्डीकरणेनैव दश
 कर्तव्यं सुतादिभिः । त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायत इति । पुत्रासन्निधानेन सगोत्रादिना दाहसंस्कारः कृतस्तेनैव दश
 हान्तं तन्प्रेतकर्म कर्तव्यं । असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्रीयदि वा पुमान् । प्रथमे ह नियोदद्यात्सदशहं समापयेत्तद्वृत्तिस्मरणात् ।
 श्रद्धाणामप्येतत्कर्म कर्तव्यममन्त्रकंद्वारादशे हि । एवं सपिण्डीकरणं मन्त्रवर्जं श्रद्धाणां द्वादशेऽह्नीति विष्णुस्मरणात् । सपिण्डी
 करणादूर्ध्वं साम्बत्सरिकपावर्णदीनि पुत्रस्य नियमेन कार्यणि । अन्येषामनियतानि । एकोद्दिष्टकालानाह । मृते ह नितु
 कर्तव्यम्यप्रतिमा सन्तुवत्सरम् । प्रतिस्मत्सरश्चैव मादृशमेकादशे हनि । मृतेऽहनि प्रतिमा संस्मत्सरं यावदेकोद्दिष्टं कार्यम्
 । सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रतिस्मत्सरमेकोद्दिष्टमेव कर्तव्यम् । श्राद्धं सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमेकोद्दिष्टमेकादशेऽहनि । मृ
 तदि वसापरिज्ञाने तच्छ्रवणदि वसेऽमावास्यायां वा कर्तव्यम् । अपरिज्ञाने मृते ह निश्चमावास्यायां श्रवणदि वसेवेति स्मरणा
 त् । अमावास्यायामिति गमनमाससम्बन्धिन्याममावास्यायाम् । प्रवासवासरे ज्ञेयनन्मासे दृक्षयेपिवेति स्मरणात् । मृतेऽह
 नि इत्यत्राहिताग्नेर्विशेषो जातकूर्ण्येनोक्तः । ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छ्रद्धं मृते ह न्येव तद्भवेत् । अधस्तु कारयेद्दाहादाहिताग्नेर्द्विज
 न्मन इति । तत्र त्रिपक्षादूर्ध्वं गत्यत्रे त कर्म तद्दाहदि वसादारभ्याहिताग्नेः कार्यं त्रिपक्षादूर्ध्वं यच्छ्राद्धं नन्मरणदि वसे एवेत्यर्थः
 । अनाहिताग्नेस्तु सर्वमृताह एव । श्राद्धमेकादशे ह नि इति स्वाशौचोपलक्षणमिति केचित् । शुचिना कर्म कर्तव्यमिति
 शुद्धेरङ्गत्वात् । अथाशौचापगम इति सामान्येनोपक्रमेणैकोद्दिष्टस्य विष्णुना विहितत्वात्तदयुक्तम् । एकादशे ह्यिच्छा
 द्धनान्तामान्यमुदाहृतम् । चतुर्णामपि वर्णानां सूतकननुपृथक्पृथगिति पैठीनसि स्मरणविरोधात् । श्राद्धं श्राद्धमश्रद्धोपि

कुर्यादेकादशेहनि । कर्त्तुं स्नात्वा त्विकीं शुद्धिं पुनरेव सङ्तिशङ्खवचनविशेषाच्च । सामान्योपक्रमं निबध्नुवचननन्दिशा
 हाशौचविषयमपि घटते इति । प्रतिसम्बन्धरश्चैव मृतं हन्ये कोद्विष्टमुपदिष्टं यो गीश्वरेण । तथा च स्मृत्यन्तरम् । वर्षे
 वर्षे तु कर्त्तव्या मातापित्रोस्तु सन्क्रिया । अतएव भोजयेच्छाज्जम्पिडमेकञ्च निर्वपेदिति । यमोप्याह । सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रति
 सम्बन्धरं सुतैः । मातापित्रोः पृथक् कार्यमेकोद्विष्टं मृतं हनीति । यासस्तु पार्वणम्यतिवधेति । एकोद्विष्टं परित्यज्य पार्वणं कु
 रते नरः । अकृतं न द्विजानीयाद्भवेच्च पितृघातक इति । यमदग्निस्तु पार्वणमाह । आपाद्युचसपिंडत्वमौरसो विधिवन्तु
 तः । कुर्वीत दर्शवच्छाज्जमातापित्रोः क्षये हनीति । शतातपोप्याह । सपिंडीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्वणवत्सदा । प्रतिसम्बन्ध
 रं विद्वान्कागलेयोदितो विधिरित्येवम्बचनविप्रतिपत्तादक्षिणात्याह्येवम्यवस्थामाहुः । औरसक्षेत्रजान्मातापित्रोः क्षया
 हे पार्वणमेव कर्त्तव्यं तत्कादिभिरेकोद्विष्टमिति । जानूकर्णवचनान् । प्रत्यहं पार्वणेनैव विधनाक्षेत्रजौ रसौ । कुर्यातामप
 रे कुर्युरेकोद्विष्टं सुतादशेति । तदसत् । न ह्यत्र क्षयाहवचनमस्य पितु प्रत्यहमिति । सन्निचक्षयाहव्यतिरिक्तानि प्रत्यहं आ
 ज्ञान्यक्षयनृतीयामाघौ वैशाखी प्रभृतिषु । अतो न क्षयाहविषयम् । पार्वणे कोद्विष्टव्यवस्थापनायालम् । यत्तु पशुशरवचनम्
 । पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपैरुषम् । सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृतं हनीति । तदपि व्यवस्थापकम् । यस्मादस्यायम
 र्थः । देवत्वङ्गतस्य सपिंडीकृतस्य पितुः सर्वत्रौरसस्यैव संनत्रिपैरुष्यपार्वणकार्यम् । अनेकगोत्राणां भिन्नगोत्राणामानुलादी
 नानाक्षये हनियच्छाज्जन्तदेकस्यैकोद्विष्टमेवेति । किञ्च । सपिंडीकरणादूर्ध्वं मध्ये कोद्विष्टमेव कर्त्तव्यमौरसेनापीत्युक्तमप्येठीन
 सिना । एकोद्विष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृतं हनि । सपिंडीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्वणमिति । औदीच्याः पुनरेव व्यवस्थाप
 यन्ति । अमावास्यायाम्नाद्रपदकृष्णपक्षे वामृताहपार्वणमन्यत्र मृताह एकोद्विष्टमेवेति । अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षे यवापु
 नः । पार्वणं नत्र कर्त्तव्यं नैकोद्विष्टं कदाचनेति स्मरणात् । एतदपि नाद्रियन्ते वृद्धाः । अनिश्चितवचनेनामलेन निश्चितमूला

नां बहूनां क्षयाह मात्रपार्वणविषयाणां वचना नाममावस्याप्रेतपक्षमृताह विषयत्वेनाति सङ्कोचस्यायुक्तत्वात्सामान्यवचनान
 र्थक्याच्च । तत्र हि सामान्यवचनस्य विशेषवचनेनोपसंहारो यत्र सामान्यविशेषसम्बन्धज्ञानेन वचनद्वयमर्थवत् । यथा सप्त
 दशसामिधेनोरनुव्रूयादित्यनारभ्याधीतस्य विकृतिमात्रविषयस्य सप्तदशवाक्यस्य सामिधेनीलक्षणद्वारसम्बन्धेनार्थवत्तेमि
 त्रविन्द्यादिप्रकरणपठितेन सप्तदशवाक्येन मित्रविन्द्यादधिकारपूर्वसम्बन्धबोधेनार्थवत्तामित्रविन्द्यादिप्रकरणे उपसंहा
 रः । इह तु द्वयोर्मृताह मात्रविषयत्वान्नार्थवत्तेति । अतोत्रपाक्षिकैकोद्दिष्टनिवृत्तिफलतया पार्वणनियमविधानं युक्तम् । न
 चैकोद्दिष्टवचनानां मातापितृक्षयाह विषयत्वेन पार्वणवचनानां दान्यक्षयाह विषयत्वेन वक्ष्यायुक्ता । उभयत्रापि मातापि
 तृसु तत्र ग्रहणस्य विद्यमानत्वात् । सपिंडीकरणादूर्ध्वं प्रति सम्बन्धं सुतैः । मातापित्रोः पृथक्कार्यमेकोद्दिष्टं मृते हनीति । त
 या । आपाद्यासहपिण्डत्वमौरसो विधिवत्सुतः । कुर्वीत दर्शवच्छ्राद्धं मातापित्रोः क्षये ह निवृत्ति । यदपि कैश्चिदुच्यते । माता
 पित्रोः क्षयाह सौमित्रिः पार्वणं कुर्यान्निरिगिरेकोद्दिष्टमिति । वर्षवर्षे सुतः कुर्यात्पार्वणं योऽग्निमान् द्विजः । पित्रोरनग्निमान्धीरए
 कोद्दिष्टं मृते हनीति सुमन्तुस्मरणं तदपि सत्प्रतिपक्षत्वादुपेक्षणीयम् । बह्वग्रयस्तु ये विप्राद्ये चैकाग्रय एव च । तेषां सपिंडना
 दूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्वणमिति स्मरणात् । तत्रैवं निर्णयः । संन्यासिनां क्षयाह सुतेन पार्वणमेव कर्तव्यम् । एकोद्दिष्टं यतेर्नास्ति
 त्रिदंडग्रहणादिह । सपिंडीकरणाभावात्पार्वणं तस्य सर्वदेति प्रचेतसः स्मरणात् । अमावास्यायां क्षयाह प्रेतपक्षक्षयाह च
 पार्वणमेव । अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षे यवापुनरित्यादि वचनस्योक्तरीत्या नियमपरत्वात् । अन्यत्र क्षयाह पार्वणैकोद्दिष्ट
 योर्वीहि यववद्विकल्प एव तत्रापि वंशसमाचारव्यवस्थायां सव्यवस्थितिर्व्यवस्थायामसन्ध्यामैच्छिक इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।
 नित्यश्चाज्ज्यतिरिक्तसर्वश्चाज्ज्यविधिगर्भ्यते । पिण्डांस्तु गोजविप्रेभ्यो दद्याद् द्रौजलेपिवा । प्रक्षिपेत्सत्सु विप्रेषु द्विजोच्छि
 ष्टं नमार्जयेत् । पूर्वदत्तानां पिण्डानां पिण्डस्य वा प्रतिपत्तिरियम् । गवे अजाय ब्राह्मणा यवा तदर्थिने दद्यात् । अग्रावगाधे जले

बाप्रक्षिपेत् । किञ्च सत्तु विप्रेषु भोजनदेशावस्थितेषु द्विजोच्छिष्टं नमार्जयेत् नोद्दासयेत् । भोज्यविशेषेण फलविशेषमाह
 । हविष्यान्नेन वै मासम्पायसेतनुवत्सरम् । मास्यह्यारिणकौरभ्रशकुनच्छागपार्थैः । ऐरणैरववागहशशैर्मैसैर्यथाक्रमम् ।
 मासवृद्धाभिनृत्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः । हविष्यां हविर्गन्तव्यं ब्रह्मादि । यथाहमनुः । तिलैर्व्रीहियवैर्मधैरद्भिर्मूलफ
 लेन वा । दत्तेन मांसमप्रीयन्ते विधिवत्पितृणां मति । यदन्नं हविष्यान्नं तेन मासं पितरस्तृप्यन्ति इत्यनागते नान्वयः । पाय
 सेन गव्यपयः सिद्धेन संवत्सरम् । संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन चेति स्मरणात् । मत्स्योऽभ्यः पाठीनादिस्तस्येदं मास्यं हरि
 णस्तान्मृगः । एणः कृष्णमृगो ज्ञेयस्तान्मृगहारिण उच्यते इत्यायुर्वेदस्मरणात् । तस्येदं ह्यारिणकम् । अविह्वरभ्रस्तत्संबंध्या
 रभ्रम् । शकुनमभ्यक्षिपक्षिस्तन्मन्थि । कागोऽजस्तदीयच्छागम् । पृथक्चिचमृगस्तन्मांसम्पार्थैः । एणः कृष्णमृगस्तत्पिषि
 त्तमैरणम् । एरुः शम्बरस्तत्प्रभंगैरवम् । वणहश्चारण्यस्तत्करस्तज्जंवागहम् । शशस्येदं शशं । अभिर्मासैः पितृभ्यो
 दत्तैः हविष्यान्नेन वै मासमिदं कृत्वा तत्तत्तु यथाक्रममेकमासवृद्धापितरस्तृप्यन्ति । किञ्च । खड्गमिधं महाशल्कम्
 धुमुन्यन्नमेव च । लोहमिधं महाशकं मांसं स्वाद्धीणसस्य च । यद्ददाति गयास्यश्च सर्वमानस्य मश्नुते । तथा वर्षात्रयोदश्यां
 मघासु च विशेषतः । खड्गे गण्डकस्तस्य मांसम् । महाशल्को मास्यभेदः । मधुमाक्षिकम् । मुन्यन्नं सर्वमारण्यं नीवागदि
 । लोहैरारक्तच्छागः । तदामिधं लोहमिधं । महाशकं कालशाकम् । वार्द्धीणसो वृद्धश्चेतच्छागः । त्रिपिवन्त्विन्द्रियधीणं
 श्वेतम्बूजमजापतिम् । वार्द्धीणसनुतम्प्राकुर्याज्जिकाः श्राद्धकर्मणो नित्याज्जिकप्रसिद्धेः त्रिपिवः पिवतः कर्णौ जिह्वा च यस्य ज
 लंसृशतिसत्रिभिः पिवतीति त्रिपिवः । तस्य वार्द्धीणस्य मांसं यद्ददाति गयास्यश्च यत्किञ्चिच्छागादिकमपि गयास्योददति
 । चशदाङ्गुजादौ दिद्युच । गङ्गाद्वारे प्रयागे च नैमिषे पुष्करेर्बुदे । समिहत्यां गयायां च श्राद्धमक्षयतां ब्रजेत् । आनन्त्यम
 श्रुतेऽन्नतन्तफलहेतुत्वं प्राप्नोति । आनन्त्यमश्नुत इति प्रत्येकं सम्बध्यते । तथा वर्षात्रयोदश्यां भाद्रपदकृष्णत्रयोदश्यां विशेषे

यतो मघायुक्तायां यत्किंचिद्दीयते तत्सर्वमानन्यमभ्युते इति गतेन सम्बन्धः । अत्र यद्यपि मुन्यन्नमां समध्वादीनि सर्ववर्णानां आ-
 ज्ञे सामान्येन योग्यानि दर्शितानि तथापि लघुपुलस्त्योक्तावस्थादरणीया । मुन्यन्नं ब्राह्मणस्योक्तं मांसं क्षत्रियवैश्ययोः । मधुप्र-
 दानं शूद्रस्य सर्वेषां विरोधयति । अस्यायमर्थः । मुन्यन्नं नीवाणदियच्छाज्यमुक्तं न द्वाह्मणस्य प्रधानं समग्रफलदं य-
 च्च मांसं न ह्यत्रियवैश्ययोः प्रधानम् । यद्वा द्रुमुक्तं तच्छूद्रस्य एतन्वितयव्यतिरिक्तं यदविरोधयदप्रतिषिद्धं वा स्तूकादियच्च वि-
 हितं हविष्यं कालशकादितत्सर्वेषां समग्रफलदमिति । तिथिविशेषे फलविशेषमाह । कन्यां कन्यावेदिनश्च पशून् वै सत्सुता-
 नपि । द्यूतं क्वचिच्च वाणिज्यं द्विशफैकशफांस्तथा । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रान् स्वर्णरूपे सकुप्यके । ज्ञातिश्चैष्यं सर्वकामानामिति
 आह्वयः सदा । प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकाम्बर्जयित्वा चतुर्दशी । शस्त्रेण च हतये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते । कन्यारूपलक्षणशीलव-
 ती कन्यावेदिनो जामातरेषु बुद्धिरूपलक्षणसम्पन्नाः । पशवः शूद्राः । अजादयः सत्सुताः सन्मार्गवर्जिनः पुत्राः द्यूतं द्यूतवि-
 जयः क्वचिः क्वचिफलम् । वाणिज्यं वाणिज्यलाभः । द्विशफागवादयः एकशफाञ्च आदयः । ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रावेदाध्यय-
 नतदर्थानुष्ठानजनिततेजो ब्रह्मवर्चसनादृतः स्वर्णरूपे ह्ये मरजते तद्वृत्तिरिक्तं पुसीसादिकुप्यम् । ज्ञातिश्चैष्यं ज्ञानिबू-
 ल्कृष्टत्वं सर्वकामाः काम्यन्नादृतिकामाः स्वर्गपुत्रपञ्चादयः । एतानि कन्यादीनि चतुर्दशफलानि कृष्णपक्षप्रतिपत्प्रभृतिष्वमा-
 वास्यापर्यन्तासु चतुर्दशीवर्जितासु चतुर्दशसु तिथिषु आह्वययाक्रमं प्राप्नोति । ये केचन शस्त्रेण हतास्तेभ्यः कृष्णपक्षचतु-
 र्दश्यामेको द्विष्टविधानेन आह्वयन् दद्यात् । यदि ब्राह्मणादि हतान भवन्ति । समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहृतस्यैव । ए-
 को द्विष्टं सुतैः कार्यं चतुर्दश्यामहालयये इति स्मरणात् । समत्वमागतस्य सपिण्डीकृतस्य महालये भाद्रपदकृष्णपक्षे चतुर्द-
 श्यां शस्त्रहृतस्यैव नान्यस्येति नियम्यते । न पुनः शस्त्रहृतस्य चतुर्दश्यामेवेति च तच्चक्षया हादौ शस्त्रहृतस्यापि यथा प्राप्तमेव
 आह्वयम् । न च भाद्रपदे कृष्णपक्षे एवायम्विधिरिति मन्त्रव्यप्राष्टपद्यामपरपक्षे मासिमासि चैवमिति शैलनकस्मरणात् । न

क्षत्रविशेषात्फलविशेषमाह । स्वर्गं ह्युपत्यमोजश्च शैर्यक्षेत्रं वलन्तथा । पुत्रं श्रेष्ठ्यं सौभाग्यं समृद्धिं मुख्यतां शुभम् । प्रवृ-
 त्तचक्रताञ्चैव वाणिज्यप्रभृतीनापि । अरोगित्वं यशो वीतशो कताम्परमाङ्गतिम् । धनं वेदान् भिविस्त्रिं कुप्यंगामप्यजाविक-
 म् । अश्वाना युश्च विधिवद्गुः अर्द्धं संप्रयच्छति । कतिकादिभरणं संकामानामुयादिमान् । आसिकः अर्द्धधानश्च व्यपेतमद-
 मत्सरः । कृत्तिकामादिं कृत्वा भरणं प्रतिनक्षत्रं यः आर्द्धन्ददाति स यथाक्रमम् । स्वर्गो द्यायुः पर्येता न्कामानाम्नेति । यद्वा सिकः
 अर्द्धधानश्च व्यपेतमदमत्सरो भवति आसिको विश्वासवान् । अर्द्धधानश्चादरति शययुक्तः । व्यपेतमदमत्सरः मदेगर्वः मत्सरोऽ-
 न्यशुभद्वेषः ताभ्यां रहितः स्वर्गो निरतिशयं सुखम् । अपत्यमविशेषेण । ओजश्चात्मशक्त्यतिशयः शौर्ये निर्भयत्वं । क्षेत्रं फलव-
 त् । वलं शरीरम्पुत्रे गुणवान् । श्रेष्ठ्यं ज्ञानियु । सौभाग्यञ्जनप्रियता । समृद्धिर्धनादेः । मुख्यता अग्रता । शुभं सामान्येन । प्र-
 वृत्तचक्रता अप्रतिहताज्ञता । वाणिज्यप्रभृतयो वाणिज्यकृदधिकसौदगोरक्षाः । अरोगित्वमनामयत्वम् । यशः प्रख्यातिः वीतशो-
 कता इष्टवियोगादिजनितदुःखाभावः । परमागतिर्ब्रह्मलोकप्राप्तिः । धनं स्ववर्णादि । वेदाच्च वेदादयः । भिविक्त्रसिद्धिर्गैवध-
 फलावाप्तिः । कुप्यं सुवर्णं रजतव्यतिरिक्ततामादि । गावः प्रसिद्धाः । अजाश्च अवयश्च अश्वश्चायुर्दार्घ्यजीवनम् । मासवृ-
 द्धाभितृप्यन्ति दत्तैरिह पितामहाः इत्यनेन पितृणां आर्द्धेन तृप्तिर्भवतीत्युक्तं तदनुपपन्नम् । प्रातिस्विकशुभाशुभकर्मवशेन स्वर्ग-
 मरकादिगतानां मनुष्याणां पुत्रादिभिर्दत्तैरन्नपानादिभिस्तृप्त्यसम्भवात् । सम्भवेऽपि स्वयमात्मनाप्यनौशानाः कथं स्वर्गादिफल-
 मयच्छन्तीत्याह । वसु रूद्रादि तिसुताः पितरः आर्द्धदेवताः । प्रीणयन्ति मनुष्याणां म्पितृन् आर्द्धेन तर्पिताः । आयुः प्रजान्धने-
 विद्वां स्वर्गमोक्षं सुखानि च । प्रयच्छन्ति तथारज्यं नृणां प्रीताः पितामहाः । न ह्यत्र देवदत्तादय एव आर्द्धकर्मणि संप्रदानभूताः पि-
 त्रादिशब्दैश्च यन्ते किंत्वधिष्ठानुवस्वादिदेवतासहिता एव यथादेवदत्तादिशब्दैर्न शरीरमात्रं नाप्यात्ममात्रं किन्तु शरीरविशि-
 ष्टाश्चात्मान उच्यन्ते । एवमधिष्ठानुदेवतासहिता एव देवदत्तादयः पित्रादिशब्दैश्च यन्ते । अतश्चाधिष्ठानुदेवतावस्वाद-

॥ मि० आ० ॥

॥ ४४ ॥

यः पुत्रादिभिर्देहेनान्नपानादिनानृणाः सत्तत्त्वानिपि देवदत्तादींस्पर्षयन्ति । कर्तुं श्वपुत्रादीन्फलेन संयोजयन्ति । यथा मा-
तागर्भेणोषणायान्यदेहेन देहदा न्नपानादिना स्वयमुपभुक्तेन नृणां सती स्वजठरगतमप्यपच्यं तर्पयति दोहदानादिप्रदायि-
नश्च प्रत्युपकारफलेन संयोजयति । तद्वद्वसवो रूद्राश्च दिति सुताश्चादित्यासते पितरः पितृपितामहप्रपितामहश्च द्वाच्या-
नकेवलन्देवदत्तादयः स्वश्चाङ्गदेवताः श्राद्धकर्मणि संप्रदानभूताः किमुत मनुष्याणाम्पितृन्देवदत्तादीन्स्वयं श्राद्धेन तर्पि-
तास्पर्षयन्ति । ज्ञानतृप्त्यतिशययोगेन । किञ्च । न केवलं म्पितृन्तर्पयन्ति अपितु श्राद्धकारिभ्यश्चायुः प्रजाधनं विद्वांस्वर्ग-
मोक्षं सुखानि च । राज्ञं चकारात्स्वस्वेकमन्यदपि फलं स्वयम्प्रीताः पितामहावस्वादयः प्रयच्छन्ति ॥ ७७ ॥ इति श्राद्धप्रकर-
णम् ॥ ७७७७ ॥ दृष्टादृष्टफलसाधनानि कर्मण्यभिहितान्यभिधायिष्यन्ते च ते वांस्वरूपनिष्पत्तिः फलसाधनत्वं च विद्वे-
न भवतीत्यविद्यार्थेङ्कर्मविधास्यन्विघ्नस्य कारकज्ञापकहेतूनाह । विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थे मिथ्यादिभोभयविधिहेतुपरि-
ज्ञानाद्विघ्नस्य प्रागभावपरिपालनायोपस्थितस्य तस्य प्रध्वंसायवाप्रेक्षापूर्वकारिणः प्रवर्तन्ते । श्रेयस्यैवाभयविधहेतुपरिज्ञा-
नान् । विनायकः कर्मविघ्नसिद्ध्यर्थे विनियोजितः । गणानामधिपत्ये च रूद्रेण ब्रह्मणानया । विनायको विघ्नेश्वरः पुरुषार्थ-
साधनानां कर्मणां विघ्नसिद्ध्यर्थे स्वरूपफलसाधनत्वं विघातसिद्ध्यर्थे विनियोजितो नियुक्तः । रुद्रेण ब्रह्मणा चकाराद्विष्णुना ग-
णानां पुष्पदन्तप्रभृतीनामाधिपत्ये स्वाव्ये च । एवं विघ्नस्य कारकमुक्त्वा ज्ञापकहेतुप्रदर्शनार्थमाह । तेनोपसृष्टेयस्त-
स्य लक्षणानि निवेदयत । स्वप्ने वगाहतेत्यर्थे ज्ञानं मुण्डांश्च पश्यति । कथायवाससश्चैव कव्यादांश्चाधिगच्छति । अन्यजैर्गर्द-
भैरुष्टैः सहैकत्रावतिष्ठति । ब्रजं नृपितयात्मानं मन्यते नुगतम्परैः । तेन विनायकेनोपसृष्टे गृहीतो यस्य लक्षणानि ज्ञा-
पकानि निवेदयत ज्ञानी ध्वं हेतुनयः पुनर्मुनीनामव्यवमर्शः । शान्तिकप्रकरणप्रारम्भार्थः । स्वप्ने स्वप्नावस्थया जलमव्यर्थ-
मवगाहते । स्नातसाह्रियेतेति मज्जति वा । मुण्डितशिरसः पुरुषान्पश्यति कथायवाससो रक्तनीलादि वस्त्रप्रावरणांश्च क-

व्यादान् चामंसाशिनः पक्षिणो गृध्रादीन्मृगांश्च व्याघ्रादीन् अधिको हति । तथान्यजैश्चाण्डालादिभिर्गर्दभैः खरैरुष्टैः क्रमे
 लकैः सह परिवृत्तस्तिष्ठति । ब्रजनगच्छन्नात्मानमपरैः शुभिः पृष्टतो धावद्भिरनुगतमभिभूयमानं मन्यते । एवं स्वप्नदर्शना
 न्युक्ता प्रत्यक्षलिङ्गान्याह । विमता विफलारम्भः संसीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो लभते न गज्यं जनन्दनः । कुमारी न
 च भर्तारमपत्यङ्गर्भमङ्गना । आचार्यत्वं श्रोत्रियश्चर्न शिष्योऽध्ययनन तथा । वणिग्लाभं चाप्नोति क्वपि क्वधीवलः । विम
 ना विक्षिप्न चित्तः विफलारम्भः विफलारम्भायस्य सतथोक्तः । न क्वचित्फलमाप्नोति संसीदत्यनिमित्ततः । विनाकारणेन
 दीनमनस्को भवति । राजनं दनो राजकुले जातः श्रुतशौर्यादिगुणयुक्तो पि गज्यं न लभते कुमारीरूपलक्षणाभिजनादि सम्प
 द्वापीप्सितम्भर्तारं । अङ्गनागर्भिण्यपत्यम् । कतुमतीगर्भम् । अध्ययनतदर्थज्ञाने सत्यप्याचार्यत्वं । श्रोत्रियः विनयाचार्यादि
 युक्तोऽपि शिष्योऽध्ययनं श्रवणं वा न लभत इति सर्वत्र सम्बध्यते । वणिग्वाणिज्योऽपजीवी तत्र कुशलोऽपि धान्यक्रयविक्रयादिषु लाभ
 म् । क्वधीवलः कर्षकस्तत्राभियुक्तोऽपि क्वपि फलं न प्राप्नोति एवं ययावृत्त्या जीवति सततत्रनिःफलारम्भश्चेत्तेनोपसृष्टो वेदितव्यः
 । एवं कारकज्ञापकहेतून् भिधाय विद्वोपशान्त्यर्थं विधानुमाह । स्वपन्नस्य कर्तव्यमुण्ये ह्ये विविधपूर्वकम् । गौरसर्वपकल्के
 न साज्येनोत्सादितस्य च । सर्वौषधैः सर्वगन्धैर्विलिप्न शिरसस्तथा । भद्रासनोऽपि पृष्ठस्य स्वस्तिवाचाः द्विजाः शुभाः । तस्य वि
 नायकोऽपसृष्टस्यानागतविनायकोऽपसर्गपरिहारार्थिनो वा स्वपन्नमभिधेयं च न कर्तव्यम् । पुण्ये स्वानुकूलनक्षत्रादि युक्ते ह्येदिव
 सेन गन्धैर्विधिपूर्वकं शास्त्रे क्तैः कर्तव्यतासिद्धितम् । गौरसर्वपकल्केन सिद्धार्थेऽपि पृष्ठे न साज्येन घृतलोली
 क्तेनोत्सादितस्योद्धर्तिनां गस्य तथा सर्वौषधैः प्रियङ्गुना गके सर्गादिभिः सर्वगन्धैश्च चन्दनागुरुकस्तूरिकादिभिर्विलिप्न शिर
 सः । कुष्ठं मांसौ हरिद्रेहं मुगैश्चैलेयचन्दनम् । वचा कर्चूरं मुस्तश्च सर्वौषधयः प्रकीर्तिताः । वक्ष्यमाणभद्रासनोऽपि पृष्ठस्य द्वि
 जाब्राह्मणाः शुभाः श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाः शोभनास्तयश्चत्वारोऽस्य स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्ति वाचाः । अस्मिन्समये गृह्योक्तमार्गं

गणपुण्याहवाचनं कुर्यादित्यर्थः । किञ्च । अथ स्थानाङ्गस्थानाद्वल्मीकान्त्सङ्गमाद्भूदात् । मृत्तिकोरेचनाङ्गभ्यानुगुलुञ्चा
 सुनिःक्षिपेत् । याञ्चाहताह्येकवर्णश्चतुर्भिः कलशैर्हृदात् । चर्मणानडुहेरक्तेस्थायंभद्रासनन्ततः । अथ स्थानाङ्ग
 स्थानाद्वल्मीकसरित्सङ्गमाशोध्यहृदेभ्यश्चाहताम्यश्चविधामृदङ्गेरेचनाङ्गभ्यान्चन्दनकुङ्कुमागुरुप्रभृतीन् । गुगलुञ्चतास्व
 सुनिःक्षिपेत् । याञ्चापञ्चाहताएकवर्णैः समानवर्णैश्चतुर्भिः कुम्भैः शुभैरव्रणास्फुटिताकालकैः हृदादशोऽध्यात्सङ्गमाद्भूदात्त
 च्चानडुहेचर्मणि रक्तेलोहितवर्णैश्चत्तरलोमनिप्राचीनयीवेभद्रमनोरममासनं श्रीपर्णीनिर्मितं संस्थाप्यम् । ततश्च कौटुकमुत्ति
 काङ्गन्धादिसहितांचतादिपद्मवोपशोभितानानास्वगदामवेष्टितकण्ठोचन्दनचर्चितान्नवाहत्तवस्वभूषितांचतस्रयुपूर्वादिदि
 क्षुस्थापयित्वाशुचौलिप्रेस्थगण्डलेरचितपञ्चवर्णस्वस्तिकेलोहितमानडुहश्चर्मोत्तरलोमप्राचीनयीवमास्तोर्धतस्योपरिश्चेतव
 स्वप्रच्छादितमासनं स्थापयेदित्येतद्भद्रासनमेतस्मिन्नुपविष्टस्य स्वस्तिसिवाद्याद्विजाः । सहस्वाशंशतधारमृषिभिः पावनं कृतम्
 । तेनत्वा मभिविञ्चामि पावमान्यः पुनन्तुते । स्वस्तिसिवाचनान्नारङ्गीवत्यतिपुन्नाभीरूपगुणशालिनीभिः सुवेधाभिः कृतमङ्गल
 म्पूर्वदिग्गवस्थितङ्कलशमादायानेन मन्त्रेण भिविञ्चेद्गुरुः । सहस्वाशमनेकशक्तिं कशतधारम्बहुप्रबाहमृषिभिर्मन्वादिभिर्य
 दुदकंपावनम्पवित्रं कृतमुत्पादितन्तेनोदकेनत्वाविनायकोपसृष्टं विनायकोपसर्गशान्तये अभिविञ्चामि पावमान्यश्चेत्ताञ्चाप
 स्त्वापुनंतु । तदनन्तरं क्षिणदेशवस्थितं द्वितीयङ्कलशमादायानेन मन्त्रेण भिविञ्चेत् । भगन्तेवर्णो गङ्गाभगं स्तुव्यो बृह
 स्पतिः । भगमिन्द्रश्च वायुश्च भगं सप्तर्षयो ददुरिति । ततस्त्वतीयङ्कलशमादायश्चनेन मन्त्रेण भिविञ्चेत् । यन्नेकेशेषु दौर्भा
 ग्यं सीमंतेयच्चमूर्द्धनि । ललाटे कर्णयो रक्षोऽपसृष्टं ध्वन्तु सर्वदा । तेतव केशेषु यद्दौर्भाग्यं च कल्याणं सीमन्ते मूर्ध्नि चललाटे क
 र्णयो रक्षोश्च तत्सर्वमापो देव्यः ध्वन्तु उपशमयंतु सर्वदेति । ततः चतुर्थं कलशमादाय पूर्वोक्तैस्त्रिभिर्भैरविभिश्चेत्सर्वमन्त्रैश्च
 नुर्थमिति स्मृतिं लिङ्गात् । स्वातस्य सार्धं पतैलं सुवेणोऽदुम्बरेणु । जुहुयान्मूर्द्धनि कुशान् सुथेन परिरुह्यतु । उक्तेन प्रकारे

ण कृताभिधेकस्यमूर्द्धनिसव्यपाणिगृहीतकुशान्तर्हितेसार्धपनैलमुदम्बरवृक्षोद्भवेनसुवेणवक्ष्यमाणमैत्रैर्जुहुयादा। च।
 यः। मितश्चसमितश्चैवतथाशालकटंकटौ। कूष्माण्डोरजपुत्रश्चेत्यंतेस्वाहासमन्वितैः। नामभिर्वलिमन्त्रैश्चनमस्कारसम
 न्वितैः। मितसम्मितादिभिर्विनायकस्यनामभिःस्वाहाकारैःप्रणवाद्यैर्जुहुयादिदिगतेनसम्बन्धः। स्वाहाकारयोगाच्चतु
 र्थीविभक्तिरनञ्च३७मितायस्वाहा३७संमितायस्वाहा३७शाखायस्वाहा। ३७कटङ्कटायस्वाहा। ३७कूष्माण्डायस्वाहा। ३७
 राजपुत्रायस्वाहेतिषण्मंत्राभवन्ति। अनन्तरंलौकिकेगौस्थालीपाकविधितैरेवयद्भिर्मैत्रैस्सस्मिन्नेवाग्राहुत्वा
 तच्छेषम्वलिमन्त्रैरिन्द्राग्निमनिर्चर्तितवर्णवापुसोमेशनब्रह्मानन्तानामभिश्चतुर्थ्यैर्नैर्मोन्वितैस्तेभ्योबलिन्दद्यात्। अन
 न्तरंकिंकुर्यादित्याह। दद्याच्चतुर्थ्येस्त्र्यैकुशानासीर्येसर्वतः। कृताकृतंस्त्रुलांश्चपललौदनमेवच। मत्स्यान्यक्रांस्तथै
 वामान्मांसमेतावदेवतु। पुष्पांचित्रंसुगन्धंचसुरश्चत्रिविधामपि। मूलकम्पूरिकापूपांसुथैवोण्डेरकाःस्रजः। दध्यन्नंपा
 यसञ्चैवगुडपिष्टंसमोदकम्। सतान्सर्वान्सुमाहुत्वाभूमौकृत्वाततःशिरः। विनायकस्यजननीमुपतिष्ठेत्ततोविकाम्। क
 नाकृताहुपहारद्रव्यजातम्विनायकस्योपाहुत्वासन्निधानात्तज्जनन्याश्चशिरसर्भूमङ्गत्वात्तत्पुण्यायविवद्वाहेवक्तुगुणायधी
 मर्हितन्नोदन्तीप्रचोदयात्। इत्यनेनमन्त्रेणविनायकम्। सुभगायैविवद्वाहेकाममालिन्यैधीमहितन्नोदन्तीप्रचोदयात्
 । इत्यनेनाविकाञ्चनमस्कुर्यात्। ततउपहारशेषमासीर्णकुशेस्त्र्यैनिधायचतुर्थ्येतिदधात्। वलिंगुल्लुन्वितेदेवात्रा
 दित्यावसवस्तथा। मरुतश्चाश्विनौसूद्राःसुपर्णापद्मगाग्रहाः। असुरयातुधानाश्चपिशाचामातरेनगाः। शकिन्योयक्ष
 वेतालायोगिन्यःपूतनाःशिवाः। जृम्भकासिद्धगन्धर्वानागाविद्याधरनरः। दिक्पालालोकपालाश्चयेचविघ्नविनायकाः।
 जगतांशान्तिकर्तारोब्रह्माद्याश्चमहर्षयः। माविघ्नमाचमेपापंमासन्तुपरिपन्थिनः। सौम्याभवन्तुतृप्ताश्चभूतप्रेताःसुखावहाः।
 । इत्येतैर्मन्त्रैःकृताकृताःसकृदवहतास्त्रुलाःपललन्तिपिष्टन्निमिश्रञ्चोदनःपललौदनःमत्स्याःपक्वाश्चपक्वाश्चमांसमे

तावदेवचपक्वमपक्वम् । पुष्पश्चित्रं रक्तादीना वरुणं चन्द्रनादि सुगन्धिद्रव्यं सुगन्धिविधानैर्गोडीमाध्वीपैष्टीच । मूलकङ्क
 न्दाकारेभ्यश्च विशेषः । पूरिकाः प्रसिद्धाः । अपूपोस्ते हृत्पक्षो गोधूमविकारः । उरुडेरकस्रजः उरुडेरकाः पिष्टादिमप्यस्ताः
 प्रोक्ताः स्रजः । दध्यन्नं दधि मिश्रमन्नम् । पायसं पयःशृतं । गुडपिष्टं गुडमिश्रं शल्यादिपिष्टं । मोदकालड्डुकाः । अनन्तरं विना
 यकन्नज्जननीं वा विकां वध्यमाणमन्त्रेणोपतिष्ठेत् । किं कृत्वेत्याह । दूर्वासर्वपुष्पाणां नन्दत्वा र्धं पूर्णमञ्जलिम् । सकुसुमोदके
 नार्धं दत्त्वा दूर्वासर्वपुष्पाणां पूर्णमञ्जलिञ्च दत्त्वा पतिष्ठेत् तेति गतेन सम्बन्धः । उपस्थानमन्त्रमाह । रूपन्देहियशो देहि भ
 गम्भवति देहि मे । पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान्क्रामांश्च देहि मे । विनायकोपस्थाने भगवन्नित्युहः । ततः शुक्लावरधरः शुक्लमाल्या
 नुलेपनः । ब्राह्मणान्भोजयेदद्याद्ब्रह्मयुगं गुरोरपि । ततो भिषेकानन्तरं यजमानः शुक्लान्वरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनो ब्राह्म
 णान्भोजयेद्यथाशक्तिगुरवे श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्नाय विनायकस्य पनविधिज्ञायवस्त्रयुगं दद्यादपिशद्वाद्यथाशक्तिदक्षिणां वि
 नायकोद्देशेन ब्राह्मणेभ्यश्च । तत्रायम्ययोगक्रमः । चतुर्भिः ब्राह्मणैः सार्द्धं मुक्तलक्षणे गुरुर्मन्त्रज्ञे भद्रासनरचनानन्तरं नान्स
 न्निधौ विनायकं तज्जननीञ्चोक्तमन्त्राभ्याङ्गन्धपुष्पादिभिः समभ्यर्च्य चरुं अपयित्वा भद्रासनोपविष्टस्य यजमानस्य पुण्याहं वा
 चनं कृत्वा चतुर्भिः कलशैरभिधाय सार्धं पनैर्लंशिरसि कृत्वा चरुहोमं मन्त्रिणाभ्यां चतुर्दिक्षि चन्द्रादिलोकपालेभ्यो वलि
 न्दद्यात् । यजमानस्तु स्नानानन्तरं शुक्लमाल्यावरधरे गुरोणा सहितो विनायकां विकाभ्यामुपहारं दत्त्वा शिरसार्धमिङ्गत्वा सकु
 सुमोदकेनार्धं नन्दत्वा दूर्वासर्वपुष्पाञ्जलिञ्च दत्त्वा विनायकमम्बिकाञ्चोपतिष्ठेत् । गुरोर्पुष्पहारशेषं सूत्यै कृत्वा चत्वरिंशद
 ध्यात् । अनन्तरं स्वयमुगमन्दत्वा तथा दक्षिणां च दत्त्वा ब्राह्मणान्भोजयेदिति । इति विनायकस्य पनविधिः । अस्यैव विनायकस्य
 पनस्योक्तोपसंहारेण संयोगान्तरं दर्शयितुमाह । सर्वम्बिनायकं पूज्यग्रहांश्चैव विधानतः । कर्मणां फलमाप्नोति श्रियमाप्नोत्यनु
 त्तमाम् । एवमुक्तेन प्रकारेण विनायकं सम्पूज्य कर्मणां फलमविघ्नेनाप्नोतीत्युक्तोपसंहारः । संयोगान्तरमाह । श्रियञ्चोक्तकृष्टन

मामाप्नोतीति । श्रीकामश्चानेनैवविधानेनविनायकम्पूजयेदित्यर्थः । आदित्यादिग्रहपीडाशान्तिकामस्यलक्ष्यादिकामस्य
 चग्रहपूजाकल्पनिधायस्यन्यहपूजामुपस्थिति । ग्रहाश्चैवविधानतइतियहानादित्यादीन्ब्रह्ममाणेनविधिनासम्पूज्यकर्मणां
 सिद्धिमाप्नोतिअयंचाप्नोतीतिनित्यकाम्यसंयोगानाह । आदित्यस्यसदापूजान्तिलकंस्वामिनस्तथा । महागणपतेस्त्वैवकुर्व
 न्निद्धिमवानुयात् । आदित्यस्यभगवतः प्रतिदिवसंरक्तचन्दमकुङ्कुमकुसुमादिभिःपूजांकुर्वन्स्केन्दस्यमहागणपतेस्त्वनित्यंपू
 जांकुर्वन्निद्धिमोक्षमात्मज्ञानद्वारेणप्राप्नोतीतिनित्यसंयोगः । आदित्यस्केन्दमहागणपतीनांमन्यतमस्यसर्वेषाम्बान्तिलकंस्व
 र्णेननिर्मितंरूप्यनिर्मितश्चकुर्वन्सिद्धिमभिलषितामाप्नोति । तथाचक्षुर्वीचेतिकामसंयोगः ॥ ७७ ॥ इतिगणपतिकल्पः
 ॥ ७७७७ ॥ एवम्विनायकम्पूज्यग्रहाश्चैवविधानतः । कर्मणाम्फलमाप्नोतिअयंचाप्नोत्यनुत्तमामित्यनेनग्रहपूजायाःकर्म
 णांअविघ्नेनफलसिद्धिःश्रीश्वफलमित्युक्तमिदानींफलान्तराग्याह । श्रीकामःशान्तिकामोवाग्रहयज्ञंसमाचरेत् । ब्रह्मायुःपु
 ष्टिकामोवातयैवाभिचरन्नपि । श्रीकामइतिपूर्वोक्तस्यानुवादः । शान्तिकामआपदुपशान्तिकामः । शस्यादिबृह्मार्थेप्रवर्षणंबृ
 ष्टिः । आयुरपमृत्युजयेनदीर्घकालजीवनम् । पुष्टिरनवद्व्यशरीरम् । एताःकामयन्त । इतिब्रह्मायुःपुष्टिकामः । एतेश्रीका
 मादयोग्रहयज्ञंग्रहपूजांसमाचरेयुःतथाभिचरन्नपिअदृष्टोपायेनपरपीडाभिचारस्तत्कामश्चग्रहयज्ञंसमाचरेत् । ग्रहाना
 ह । स्वर्गःसोममहोपुत्रःसोमपुत्रोबृहस्पतिः । शुक्रःशनैश्चरेगङ्गःकेतुश्चेतिग्रहास्मृताः । एतेस्वर्यादयोनवग्रहाःपूज्याद्
 त्युक्तंकिंक्षत्वेत्याह । ताम्रकान्त्स्फाटिकाद्रक्तचन्दनाखर्णेकादुभौ । रजतादयसःसीसात्कांस्यात्कार्याग्रहाःक्रमान् । स्वर्णैर्वा
 पटेलेख्यागन्धैर्मण्डलकेयुवा । स्वर्धादीनामूर्जयस्ताम्रादिभिर्यथाक्रमङ्कार्यास्तदलाभेस्वर्णकैःपटेलेख्यामण्डलेयुवागन्धैरक्तच
 न्दनादिभिर्यथावर्णैलेख्याइत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तुमन्यपुण्योक्तोद्रष्टव्यः । तद्यथा । पद्मासनःपद्मकरःपद्मगर्भ
 समद्वुतिः । सप्ताश्वरथसंस्थोपिद्विभुजःस्यान्सदारविः । श्वेतःश्वेतावरधरोदशश्वःश्वेतभूषणः । गदापाणिर्द्विबाहुश्चकर्तव्यो

वरदः शशी । रक्तमाख्यां वरधरः शक्तिमूलगदाधरः । चतुर्भुजो मेघगमो वरदः स्याद्भगसुतः । पीतमाख्यां वरधरः कर्णिका
रसमद्युतिः । खड्गचर्मगदापाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः । देवदैत्यगुरुतद्धतपीतञ्चैतौ चतुर्भुजौ । दण्डिनौ वरदौ काट्यौ सा
क्षसूत्रकमण्डलू । इन्द्रनीलद्युतिः मूलीवरदो गृध्रवाहनः । वाणवाणासनधरः कर्तव्योर्कसुतः सदा । कर्णलवटनः खड्ग
चर्ममूलीवरप्रदः । नीलसिंहासनस्थश्चण्डूरत्रप्रशस्यते । धूम्राद्विवाहवः सर्वगदिनो विह्वताननाः । गृध्रासनगता नि
व्यंकेतवः स्युर्वरप्रदाः । सर्वैकरीटिनः कार्याग्रहालोकहितावहाः । स्वांगुलेनोच्छ्रिताः सर्वैशमस्योत्तरं सदेति । एतेषां स्थाप
नदेशश्चतत्रैवोक्तः । मध्येतुभास्करं विद्याह्नो हितन्दक्षिणेन तु । उत्तरेण गुणं विद्यातनुधर्मपूर्वात्तरेण तु । पूर्वेण भार्गवम्बिद्या
त्सोमन्दक्षिणपूर्वतः । पश्चिमे नशनिं विद्याद्राजं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतनं स्थापयेच्छुक्लतण्डुलैरिति । पूजाविधि
माह । यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्धाश्च वलयश्चैव धूपो देयश्च गुगुलुः । कर्तव्यामन्त्रवन्तश्च चरवः प्रतिदेवत
म् । यथावर्णं यस्य ग्रहस्य यो वर्णस्तद्वर्णानि वस्त्रगन्धपुष्पाणि देयानि । वलयश्च धूपश्च सर्वेभ्यो गुगुलुर्देयः । चरवश्च प्रतिदे
वतर्मग्नप्रतिष्ठापनविधानादि पूर्वकम् । चतुरश्चतुरो मुष्टीनिर्वपत्य मुष्मैवाजुष्टं निर्वपामीत्यादिविधितार्काः । अनन्तरं सु
समिद्धे ग्रामिध्याधामाद्या घ्राणं तर्ङ्कमन्त्राश्चादिद्याद्युद्देशेन यथाक्रममन्त्रमन्त्रमन्त्रैर्वक्ष्यमाणैः समिधो वक्ष्यमाणप्रकारेण हु
त्वा चरवो ह्येतव्याः । मन्त्रानाह । आह्वयेन इमन्देवा अग्निर्मूर्खो दिवः ककुत् । उद्बुध्यसेति च त्रयसंख्यं प्रकीर्त्तिताः । बृह
स्यते अतिदर्यस्तथैवान्नात्यरिस्तुतः । शन्नो देवी सायाकाण्डात्कोतुं कण्वन्निमास्तथा । अह्वयेन रजसावर्त्तमान इत्यादयो नवमन्त्रा
यथाक्रममादादि व्यादीनां वेदितव्याः । इदानीं समिध आह । अर्कः पलाशः खदिरश्च पांसां गार्थापि प्लवः । उद्बुध्वरः शमीटूवा
कुशाश्च समिधः क्रमात् । अर्कपलाशादयो यथाक्रमं सूय्यादीनां समिधो भवन्ति ताश्च सार्द्रा अभग्नाः सत्त्वचः प्रादेशमात्राः कर्त्त
व्याः । किञ्च । एकैकस्य बष्टष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्यामधु सर्पिर्भ्यां दध्नाक्षीरेण वा युताः । आदित्यादीनां मेकैकस्या

दृशतसंख्याताञ्चष्टाविंशतिसंख्यातावायथासम्भवंमधुनासर्पिषादध्नाक्षीरेणवायुताञ्चाक्ताञ्चर्कादिसमिधोहोतयाः । इदानीं
 भोजनान्याह । गुडौदनम्पायसंचहविष्यक्षीरवाष्टिकम् । दध्यौदनंहविश्चूर्णमांससञ्चित्रान्नमेवच । दद्याद्गृहकमादेववि
 प्रेभ्योभोजनन्बुधः । शक्तितोवाययालाभंसत्कृत्यविधिपूर्वकम् । गुडमिश्रञ्चौदनोगुडौदनःपायसम्पायसान्नम् । हविष्यंमुन्य
 न्नादि । क्षीरवाष्टिकक्षीरमिश्रितःषाष्टिकौदनःदध्यौदनः । हविर्घृतौदनःचूर्णेतिलचूर्णमिश्रञ्चौदनःमांसम्भक्ष्यमांसमि
 श्रञ्चौदनः । चित्रौदनोनानावर्णौदनः । सतानिगुडौदनादीनियथाक्रममादित्याद्युद्देशेनभोजनार्थेद्विजेभ्योब्राह्मणादिभ्यो
 दद्यात् । ब्राह्मणसंख्यायथाविभवन्द्रष्टव्या । गुडौदनाद्युभावेनुयथालाभमोदनदिपादप्रक्षालनादिविधिपूर्वकंसत्कृत्यस
 न्मानपुरस्सरन्दद्यात् । दक्षिणामाह । धेनुःशङ्खस्तथानङ्गानहेमवासोहयःक्रमात् । कृष्णगौरयसङ्कागएतावैदक्षिणाःस्मृ
 ताः । धेनुर्दौर्गाशङ्खःप्रसिद्धः । अनङ्गान्मारसहोवलीवर्द्धः । हेमसुवर्णवासःपौतंहयःपाण्डुरःकृष्णगौः । आयसमस्त्रा
 दि । छागःप्रसिद्धः । सताधेन्वादयोयथाक्रममादित्याद्युद्देशेनदक्षिणाःस्मृताः । उक्तमन्वादिभिःएतच्चसम्भवेसतिञ्चसम्भ
 वेनुयथालाभंशक्तितोन्यदेवयत्किञ्चिद्देयम् । शान्तिकामेनाविशेषणसर्वग्रहाःपूजयितव्याइत्युक्तन्त्रविशेषमाह । यच्च
 यस्ययदादुष्टःसंतयन्नेनपूजयेत् । ब्रह्मणैवान्वरेदत्तःपूजिताःपूजयिष्यथ । यस्यपुरुषस्ययोग्रहःयदादुष्टोऽष्टमादिदुष्ट
 स्थानस्थितःसंतयन्हंतदायन्नेनविशेषेणपूजयेत् । यस्मादेवांग्रहाणांब्रह्मणपूर्ववरेदत्तःपूजिताःसन्तोयूयमिष्टप्रापणेनानि
 ष्टानिरसनेनचपूजयितारंपूजयिष्यथेति । अविशेषेणद्विजानधिहृत्यशान्तिकैपौष्टिकादीनिकर्माण्युक्तानितत्राभिवेकगुण
 युक्तस्यशोविशेषेणधिकारइतिदर्शयति । यद्वाधीनानरेन्द्राणमुच्छायाःपतनानिच । भावाभावौचजगतस्तस्मात्पूज्यतमाय
 हाःनरेन्द्राणामभिविक्तक्षत्रियाणांग्रहापूज्यतमाइत्यनेनान्येषामपिपूज्यतमाइतिगम्यते । उभयत्रकारणमाह । प्रणिनाम
 भ्युदयविनिपातायद्वाधीनायस्मान्नादधिकारिभिःपूज्याः । किञ्च । जगतःस्यावरजङ्गमात्मकस्यभावाभाववृत्तिनिरोधाय

॥मि०ञ्चा०॥

॥ ४८ ॥

ह्लादीनौ । तत्रयद्वेतेपूजितासदास्वकालउत्पत्तिनिगोधाभवतः । अन्यथोत्पत्तिसमयेतस्यनोत्पादेननिगोधावेचनिगोधाज
गदीश्वरत्वाच्चनेन्द्राणान्तद्वोगक्षेमकारिणांपूज्यतमाग्रहाद्वितितेधाम्बिशेषेणान्तिकादिष्वधिकारः । तथाचगौतमःगजास
र्वस्येष्टेवाह्मणवर्जमिति । गजानमधिहृत्यवर्णनाश्रमां अन्यथायतोभिरक्षेचलतश्चैतान्स्वधर्मस्थापयेदित्यदो नकांस्त्रिद्विमानु
क्तायानिचदैवेत्यातचिन्तकाःप्रवृत्तयुस्तान्याद्रियेततदधीनमपिह्योकेयोगक्षेमंप्रतिजानंतइतिशान्तिकपौष्टिकाद्यनुष्ठानहेतुम
भिधायशान्तिकपुराहसस्ययनायुष्यमङ्गचसंयुक्ताभ्युदयिकानिविद्वेषणसंभनाभिचारद्विवद्भुज्युक्तानिचषणलाग्नौकुर्यादि
तिदर्शितानि ॥००॥ इतिग्रहशान्तिप्रकरणम् ॥००००॥ साधारणानगृहस्थधर्मानभिधायइदानीं गज्वाभिधेकादिगुणयु
क्तस्यगृहस्थस्यविशेषधर्मानाह । महेन्द्राहः स्थूललक्षःकृतज्ञोवृद्धसेवकः । विनीतःसत्त्वसम्पन्नःकुलीनःसत्त्ववाक्शुचिः । अदी
र्घसूचःस्मृतिमानशुद्धोऽपहृषस्तथा । धार्मिकोऽयसनश्चैवप्राज्ञःअगूरेहस्यचित् । स्वरंध्रगोप्ताऽऽन्वीक्षिकांदण्डनीत्यांत
थैवच । विनीतस्त्वधर्वात्तांचप्यांचैवनगधिपः । पुरुषार्थसाधनकर्मारम्याध्यवसायउत्साहःमहानुत्साहोयस्यासौमहोत्साहः
बहुवेदार्थदर्शी स्थूललक्षःपरकृतोषकागपकागौनविस्मरतीतिस्ततश्च । तपोज्ञानादिवृद्धानांसेवकः । विनयेनयुक्तोविनीतः ।
विनयशब्देनाविर्गुणपूर्वोक्तत्वात्तकधर्मकलापञ्च्यते । नसंशयम्यपद्योतनाकस्मादप्रियम्बदेतद्इत्यादिनोक्तः । सत्त्वसम्प
न्नःसम्पदापदोर्ध्वविषादरहितः । मातृतःपितृतश्चाभिजनवान्कुलीनः । सत्त्ववाक्सत्त्ववदनशीलः । शुचिर्वाह्याभ्यन्तरशौच
युक्तः । अवश्यकार्याणांकर्मणामारम्भेप्रारब्धानाञ्चसमापमेयोनविलम्बतेअसौअदीर्घसूचः । अधिगतार्थाविस्मरणशीलःस्मृति
मान् । अशुद्धोऽसद्गुणद्वेषी । अपहृषःपरदोषाकीर्तनःधार्मिकोवर्णाश्रमधर्मोन्वितः । नविद्युन्नेत्यसनानियस्यासावव्यसनः
व्यसनानिचाष्टादश । यथाहमनुः । भृगयाक्षोदिवास्वप्नःपरिवादःस्त्रियोमदः । नैर्ध्विककम्बुथाघातःकामजोदृशकोग
णः । पैश्रूयंसाहसद्वेहर्ष्यास्त्रयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजस्वपाण्यंकोधजोपिगणोष्टकइति । तत्रचसप्तकष्टतमानि

१ यथाहमनुः । पानमक्षास्त्रियश्चैवमृगयाचयथाक्रमम् । एतत्कष्टतमम्विद्याच्चतुष्कं कामजेगणे । दण्डस्यपातनश्चैववाक्या
 रूपाथैदूषणे । क्रोधजेपिगणेविद्यात्कष्टमेतच्चिकंसदेति । प्राज्ञोगम्भीरार्थावधारणक्षमः प्रगैर्निर्भयः रहस्यविद्वेपनीया
 र्थगोपनचनुरः स्वरंध्रगोप्तास्वस्यसप्तसुगज्यांगेयुयत्परप्रवेशद्वारशैथिल्यनन्तरंध्रंतस्यगोप्ताप्रच्छादयिता । आन्वीक्षी
 क्यमात्मविद्यायान्दण्डनीत्यामर्थयोगक्षेमोपयोगिन्यां वार्त्तायां क्वथिवाणिज्यपशुपालनरूपायां धनोपचयहेतुभूतायान्नय्यामृ
 ग्यजुःसामाख्यायं विनीतस्तदभिज्ञैः प्रावीण्यनीतः । यथाहमनुः । त्रैविद्योभ्यस्वर्योविद्यान्दण्डनीतश्चतद्विदः । आन्वीक्षीकी
 वात्मविज्ञोवार्त्तारम्भाश्चलोकतड्तिनगंधिपोगज्येभिधित्तसर्वत्रसम्बन्धः । एवमभिवेकगुणयुक्तस्यान्तरंगान्धर्मान
 भिधायेदामीवहिरंगानाह । समन्त्रिणः प्रकुर्वीतप्राज्ञान्मौलान्स्थिरनश्नुचोन् । तैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यं विप्रेणाथततः स्वयम्
 । महोत्साहादिगुणैर्गुणैर्ज्ञोराजामन्त्रिणः कुर्वीत । कथंभूतान्प्राज्ञान्हिताहितविवेककुशलान् । मौलान्स्ववंशपरम्परायान्
 स्थिरगन्महत्यापिहर्षविषादस्थानेविकाररहितान् । शुचीन्धर्मार्थकामभयोपशुद्धान् । तेचसप्ताष्टौवाकार्याः । यथाहम
 नुः । मौलान्शस्त्रविदः प्रगून्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान् । सचिवान्सप्तचाष्टौवाकुर्वीतसुपरीक्षितानिति । एवंमन्त्रिणः पूर्व
 कृतानैः सार्द्धं गज्यं सन्धिविग्रहादिलक्षणां कार्ये चिन्तयेत् । व्यसैः समसैश्चानन्तरनेयामभिप्रायं ज्ञात्वा सकलशस्त्रार्थविचारकु
 शलेन ब्राह्मणेन पुणेहि तेन सह कार्ये विचिन्तयेत् । कीदृशं पुणेहितं कुर्यादित्याह । पुणेहितं प्रकु
 र्वीतदैवज्ञमुदितोदितम् । दण्डनीत्यां च कुशलमर्थवैगिरसेतथा । पुणेहितं च सर्वेषु दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु पुणेहितन्दान
 मानसत्कारैरगत्तसम्बद्धं कुर्यात् । कथंभूतन्दैवज्ञं । ग्रहोत्पाततच्छमनादैर्वेदितारम् । उदितोदितं । विद्याभिजनानुष्ठाना
 दिभिर्गुदितैः । शास्त्रोक्तैर्गुदितं समृद्धं । दण्डनीत्यामर्थशस्त्रे कुशलम् । अर्थवैगिरसे च शान्त्यादिकर्मणि । औतस्मार्तक्रिया
 हेतोर्वृणयादेवचर्त्विजः । यज्ञाश्चैव प्रकुर्वीत विधिवद्भूरिदक्षिणान् । औतमभिहोत्रादिस्मार्त्तापासनादिक्रियानुष्ठानसिध्यर्थ

चहविजोवृणुयात् । यज्ञाञ्चरजसूयादीन्विधिवद्वायाविधानम्भूरिदक्षिणान्वकुट्टदक्षिणान्वकुट्टात् । किञ्च । भोगाञ्चद
 द्याद्विप्रेभ्योवसूनिविविधानिच । अक्षयोयंनिधीगज्ञायद्विप्रेवपपादितम् । ब्राह्मणेभ्योभोगान्सुखानितत्साधनदानद्वारेण
 दद्यात् । वसूनिचस्ववर्णैरप्यप्रभृतीनिविविधानानाप्रकाराणिदेयायस्मादेवगज्ञामक्षयोनिधिर्योद्वाह्मणेभ्योदीयते । सा
 धारणधर्मेनदानप्राप्तौसत्यांज्ञादानप्राधान्यप्रतिपादनार्थपुनर्वचनम् । किञ्च । अस्कन्नमव्ययञ्चैवप्रायश्चित्तैरदूषितम्
 । अग्नेःसकाशाद्विप्राग्नौजुतंश्रेष्ठमिहोच्यते । अग्नेःसकाशादग्निसाध्याङ्गूरिदक्षिणाद्राजसूयादेरपिविप्राग्नौजुतंश्रेष्ठमुच्यते ।
 यतएतदस्कन्नंक्षरणरहितम् । अव्ययमप्यमुहिसारहितम् । प्रायश्चित्तैरदूषितमप्रायश्चित्तायासरहितम् । वसूनिविप्रे
 भ्योदद्यादित्युक्तम् । कयापरिपाद्यादद्यात् । अलब्धमीहेङ्गर्मेणलब्धयत्नेनपालयेत् । पालितम्बर्द्धयेन्नित्यंवृद्धं
 पात्रेषुनिक्षिपेत् । अलब्धलाभायधर्मशस्त्रानुसारिणयतेतत्तल्लब्धमपरिपालयेत् । स्वयमेवक्षयाद्रक्षेत् । पालितंनीत्यावा
 णिज्यादिकयावृद्धिनयेत् । वृद्धञ्चपात्रेषुधर्मार्थकामयुक्तेषुत्रिविधेषुनिक्षिपेत्तदद्यात् । पात्रेनिक्षिप्यकिंकुर्थादित्याह ।
 दत्त्वाभूमिनिवन्धंवाकृत्वालेखन्तुकारयेत् । आगामिभद्रंनृपतिपरिज्ञानायपार्थिवः । यथोक्तविधिनाभूमिन्दत्त्वास्वत्वनिवृत्तिं
 त्वानिवन्धंवाएकस्यभागडभरकस्येयनोरूपकारणकस्यपर्णभरकस्येयन्तिपर्णानीतिवन्धंकात्वालेखंकारयेत् । किमर्थं
 मागामिनएच्छंतोयेभद्राःसाधवोऽनृपतयोभूपतयस्तेयामनेनदत्तमनेनपरिगृहीतमितिपरिज्ञानायपार्थिवोभूपतिरनेनभूपतेरे
 वभूमिदानेनिवन्धदानेवाधिकारोभोगपतेरितिदर्शितं । लेखंकारयेदित्युक्तंकारयेदित्याह । पटेवाताम्रपट्टेवास्वमुद्रापरि
 चिह्नितम् । अभिलेखात्मनोवंश्यानात्मानञ्चमहीपतिः । प्रतिग्रहपरीमाणंदानच्छेदोपवर्णनम् । स्वहस्तकालसम्पन्नंशसनं
 कारयेत्स्थितम् । कार्प्यासिकेपटेताम्रपट्टेताम्रफलकेवात्मनोवंश्यान्प्रपितामहपितामहपितृन्वृद्धवचनस्यार्थवत्त्वात्स्ववंशवी
 र्यश्रुतादिगुणोपवर्णनपूर्वकमभिलेखात्मानञ्चशब्दात्प्रतिगृहीतारम्भप्रतिग्रहपरिमाणंदानच्छेदोपवर्णनञ्चाभिलेखप्रतिगृह्य

तइतिप्रतिग्रहोनिवन्धस्तस्यरूपकादिपरिमाणम् । दीयतइतिदानक्षेत्रादितस्यक्षेदः । छिद्यतेविच्छेद्यतेऽनेनेतिछेदेन
द्यादौपरिमाणन्नस्योपवर्णनं । अमुकनद्यादक्षिणतोऽयंग्रामःक्षेत्रम्बापूर्वतोमुकग्रामस्यैतावन्निवर्तनपरिमाणञ्चलेख्यमे
व । आघाठस्यनदीनगरवर्त्मादेःसञ्चारित्वेनभूमेर्नूनाधिकभावसम्भवात्तन्निवृत्त्यर्थस्वहस्तेनस्वहस्तलिखितेनमतम्प्रे अमुक
नाम्नोऽमुकपुत्रस्ययदत्रोपरिलिखितंइत्यनेनसम्पन्नंसंयुक्तम् । कालेनचद्विविधेनशाकन्दृपातीतसंवत्सररूपेणचदानका
लेचन्द्रसूर्योपगगादिनासम्पन्नंस्वमुद्रयागर्हवर्गहादिरूपयोपरिवर्हिच्चह्लितमङ्कितंस्थिरंदृढम् । शासनंशिव्यन्ते
भविष्यन्तेनान्दपतयोऽनेनदानाच्छेयानुपाबन्तमितिशसन्तंकारयेन्महोपतिर्नैर्भोगपतिःसुधिविश्रुतिरिणानयेनकेनचि
त् । सन्धिविश्रुतहकारीनुभवेद्यास्तस्यलेखकः । स्वयंशशासमादिष्टःसलिखेद्राजशासनमितिस्मरणम् । दानमात्रेणैवदान
फलसिद्धेशशासनकरणन्तचैवभोगादिवृद्धाफलातिशयार्थं । इदानींशज्ञेनिवासस्थानमाह । रम्यम्पश्यमाजीव्यञ्जाङ्ग
खन्देशमावसेत् । तत्रदुर्गाणि कुर्वीतजनकोशात्मगुप्तये । रम्यंरमणीयमशोकचम्पकादिभिःपश्यव्यम्पशुभ्योहितम्पशुवृ
ज्जिकरम् । आजीव्यमुपजीव्यंकन्दमूलपुष्पफलादिभिः । जाङ्गलंयद्याप्यत्पोदकतत्पर्वतोदेशोज्ज्वलस्यथाप्यत्रसमज
सतत्पर्वतोदेशोज्ज्वलशब्देनाभिधीयतेतन्देशमावसेत्त्रुधिवसेत् । तत्रैवम्विधदेशेजनानांकोशस्यसुवर्णादेरगन्तश्चर
क्षणाद्यैर्दुर्गेकुर्वीत । तद्दुर्गञ्चर्षद्विधम् । यथाहमनुः । धन्वदुर्गमहीदुर्गमुदुर्गमुदुर्गवाध्यैमेवच । नृदुर्गगिरिदुर्गञ्चसुनाञ्जिया
वसेत्पुरमिति । किञ्च । तत्रतत्रचनिष्ठातानध्यक्षाङ्कुशलान्पुचीन् । प्रकुर्वीतायकर्मोन्नव्ययकर्मसुचोद्यतान् । तत्रतत्र
चधर्मार्थकामादियुञ्ज्यध्यान्योग्यानधिकारिणःप्रकुर्वीतान्युञ्जीत । यथाह । धर्मकृत्येषुधर्मज्ञानार्थकृत्येषुपरिहितान् । स्त्रीयु
क्तीवान्युञ्जीतनीचान्नीचेयुकर्मस्विति । कीदृशान्निष्ठातानन्यव्यापारान्कुशलांस्तद्यापारचतुरगन्पुचींश्चनुर्विधोपधाशु
ब्दान् । आयकर्मसुसुवर्णादुत्पत्तिस्थानेषुव्ययकर्मसुसुवर्णादिदानस्थानेषुउद्यताननबसान् । चशब्दात्प्राज्ञत्वादिरगुणयु

कान् । उक्तञ्च । प्राज्ञत्वमुपधाश्रुद्धिरप्रमादोऽभियुक्तता । कार्येषु व्यसनाभावः स्वार्थमभक्तिश्च योग्यतेति । भोगाश्च दृष्टाद्वि
 प्रेभ्यो बहूनि विधानि चेति साम्येन स्वस्य दानमुक्तम् । इदानीं नृपाणां विक्तमार्जितस्य दाने फलानि शयमाह । नातः परतरे ध
 म्ना नृपाणां यद्रणार्जितम् । विप्रेभ्यो दीयते द्रव्यम्प्राज्यभयं सदा । नास्मादुत्कृष्टतरे धर्मे नृपाणां विदुते यद्रणार्जित
 द्रव्यम् विप्रेभ्यो दीयते । यच्च प्राजाभ्योऽभयप्रदानम् । रणार्जितन्देयमित्युक्तं द्रव्यार्जनाय रणे प्रवृत्तस्य विपत्तिरपि सम्भ
 वतीति न धर्मानां प्यर्थ इति ततो निवृत्तिरेव श्रेयसीत्यत आह । ये आहवेषु वध्यन्ते भूयर्थमपगङ्गुखाः । अकूटैरगुधैर्यन्ति
 ते स्वर्गयोगिनो यथा । ये भूम्यादुर्धमाहवेषु प्रवृत्ता अपगङ्गुखा अभिमुखा वध्यन्ते ते स्वर्गयोगितागम्या सरता यथा ।
 यद्यकूटैरविषदिग्धादिभिर्गुधैर्योद्भवा भवन्ति । किञ्च । पदानि कृतानुल्यानि भक्षेष्वा विनिवर्तिनाम् । राजा सुकृतमाद
 ते हतानां विपलायिनाम् । स्वबलेषु करितुरगरथपदानिषु भक्षेष्वा विनिवर्तिनाम्परवलाभिमुखयायिनां पदानि कृतानुल्यानि
 अश्वमेधानुल्यानि । विपर्यये दोषमाह । विपलायिनाम्पगङ्गुखानां हतानां राजा सुकृतान्यादत्ते । अपिच । तवाहं वादिनं क्लीबं
 निर्हन्ति म्परसङ्गतम् । न हन्याद्विनिवृत्तं च युद्धप्रेक्षणकादिकम् । तवाहमिति यो वदति तं क्लीबं तं पुंसकमिति निर्हन्ति गयु
 धम्परसङ्गतम् । अन्ये न सह युध्यमानं निवृत्तं युद्धाद्विनिवृत्तं युद्धप्रेक्षणकोयुद्धदर्शी तं न हन्यादिति सर्वत्र सम्बन्धः । आदिग्रह
 णाच्छ्वसारथादीनां ग्रहणम् । यथाह गौतमः । न दोषो हिंसायामाहवेन्यत्र व्यश्वसारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपरा
 श्रुखौपविष्टस्य लवृक्षा रूढतूतगोब्राह्मणवादिभ्य इति । शंखोप्याह । न पानीयम्पि वन्तं न भुञ्जानं नोपानहौ प्रमुचं तं नावर्मा
 णं सर्वमार्णं न स्त्रियं न करेणुन्नवाजिनं न सारथिं न दूतं न ब्राह्मणं न राजानमगजाह्न्यादिति । कृतरक्षः समुत्थाय पश्येदायव्य
 यौ स्वयम् । व्यवहारांस्तेनोदुष्टास्त्रास्त्राभुञ्जीत कामतः । कृतरक्षः पुरस्यात्मनश्च रक्षां विधाय प्रतिदिनमप्रातः काले उत्थाय स्व
 यमेवायव्यैौ पश्येत्ततो व्यवहाराग्नदुष्टा मध्याह्नकाले स्त्रात्वा कामतो यथाश्चिभुञ्जीत । हिरण्यं चावृत्तानीतम्प्रागङ्गागारेषु नि

क्षिपेत् । पश्येच्चांगस्ततोदूतानप्रेषयेन्मन्त्रिसङ्गतः । तदनन्तरं हिरण्यादिकं व्यापृतैर्हिरण्याद्यानयननियुक्तैर्गनीतं स्वयमेव
 निरीक्ष्य भाण्डागारेषु निक्षिपेत् । ततश्चाङ्गान्विष्वस्तान् प्रत्यागतान् पश्येत् । ये परगज्येवृत्तांतपरिज्ञानायपरिब्राजकतापसा
 दिरूपेण गूढचारिणः प्रेषितास्तान् दृष्ट्वा क्वचिन्निवेशयेत् । तदनन्तरं दूतांश्च पश्येत् । दूताश्च ये प्रकटमेव गजान्तरम्यति
 गतागतमाचरन्ति ते च त्रिविधाः । निरुष्टार्थाः सन्दिष्टार्थाः शसनहर्गश्चेति । तत्र निरुष्टार्था गजकार्याणि देशकालो
 चितानि स्वयमेव कथयितुं क्षमाः । उक्तमात्रं ये परस्मैतिवेदयन्ति ते सन्दिष्टार्थाः शसनहर्गस्तु गजलेखहारिणस्तान् पूर्वप्रेषि
 तानागतान् मन्त्रिसङ्गतः पश्येत् । दृष्ट्वा तद्भार्तामा कलय्य पुनः प्रेषयेत् । ततः सैरविहारी स्यात् मन्त्रिभिर्वासमागतः । वलाना
 न्दर्शनं कृत्वा सेनान्यासहचिन्तयेत् । तदनन्तरमपगृह्ये सैरं यथेष्टमेकैतः पुरविहारी स्यान्मन्त्रिभिर्वासिभिः कलाकुशलैः
 परिहासवेदिभिः परिवृत्तः स्त्रीभिश्च रूपयौवनवैदग्ध्यशालिनीभिः । भुक्तवान्विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह । विहृत्य च यथा
 काममुनः कार्याणि चिन्तयेदिति मनुस्मरणात् । ततो विशिष्टैर्वस्त्रकुसुमविलेपनालङ्कारैरलंकृतो हस्त्यश्वरथपदानिवलानि
 दृष्ट्वा सेनान्यासेनापत्तिना सह तद्रक्षणदिदेशकालोचितं चिन्तयेत् । संध्यामुपास्य शृणुयाच्चाङ्गणगूढभाषितम् । गीतन्तये
 श्च भुञ्जीत पठेत्स्वाध्यायमेव च । ततः सायंकाले संध्यामुपास्य सामान्येन प्राप्नोत्यापि पुनर्वचनङ्कार्यकुलत्वादविस्मरणार्थम् ।
 अनन्तरं ये पूर्वदृष्टाः क्वचित् स्थाने निवेशितास्ते चाङ्गणगूढभाषितमन्त्रैर्वैश्वनिशस्त्रपाणिः शृणुयात् । उक्तञ्च । संध्यां चो
 पास्य शृणुयादन्तर्वैश्वमनिशस्त्रभृत् । रहस्याख्यापिनाञ्चैव प्रणिधीनाञ्चैव प्रष्टुमिति । ततो नृत्यगीतादिभिः कञ्चित्कालं क्री
 डित्वा कक्षान्तरम्यविषयभुञ्जीत । गत्वा कक्षान्तरं नृत्यन्यत्समनुज्ञाप्य तज्जनम् । प्रविशेद्भोजनार्थं स्त्रीभिरन्तःपुरे सहेति ।
 ततोऽविस्मरणार्थं यथाशक्ति स्वाध्यायमपठेत् । सम्बिशेत्तूर्यघोषेण प्रतिबुद्धो तथैव च । शास्त्राणि चिन्तयेद्बुद्ध्या सर्वकर्तव्य
 तास्तथा । तदनन्तरं तूर्यशङ्खादिघोषेण सम्बिशेत्स्वप्यात् । तथैव तूर्यादिघोषेण प्रतिबुद्धोत् । प्रतिबुद्ध्यश्च शास्त्रविद्भिर्वि

आसिभिः सहैकाकीवापश्चिमेयामेशास्त्राणिचिन्तयेत् । सर्वकर्तव्यताश्च सर्वकार्याणि च । एतच्च स्वस्थं प्रयुच्यते । अस्वस्थः पु-
 नः सर्वकार्येष्वन्यं नियोजयेत् । यथा ह मनुः । एतत्सर्वं समातिष्ठेदरेगः पृथिवीपतिः । अस्वस्थः सर्वमेवैतन्मन्त्रिमुखे निवेश-
 येत् । प्रेषयेच्च तत्तत्स्वार्गन्स्वेष्वन्येषु च सादरम् । ऋत्विक्पुणैर्हिताचार्यगणैर्भिरभिनन्दितः । दृष्ट्वा ज्योतिर्विदेवैद्यान्दद्या-
 द्नां काञ्चनं महीं । नैवेशिकानि च ततः श्रोत्रियेभ्यो गृहाणि च । अनन्तरं तत्र स्थस्य सर्वविश्वसंस्कारान्दानमानसत्कारैः पू-
 जितान्स्वेषु सामन्ताद्वधिकारिष्वन्येषु महीपतिषु प्रेषयेत्तच्च कीर्धितपरिज्ञानाय । ततः प्रातः संध्यामुपास्याग्निहोत्रं ऊत्वा पुनैर्हि-
 तर्विगाचार्यादिभिर्गणैर्भिरभिनन्दितो ज्योतिर्विदे दृष्ट्वा तेभ्यश्च ग्रहादिस्थितिं त्विदित्वा शांतिं कादीनि पुणैर्हितायादिदृश्यैवेद्यां
 अदृष्ट्वा तेभ्यः स्वशरीरस्थितिं निवेद्य प्रतिविधानञ्चादिदृश्यगान्देर्गर्ध्रिकाञ्चनं महीं च नैवेशिकानि विवाहोपयोगीनि कन्यालंकाश-
 दीनि गृहाणि च सुधाधवलितानीनि श्रोत्रियेभ्योऽधीतवेदेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति प्रत्येकं सम्बध्यते । किञ्च । ब्राह्मणेभ्यो धृष्टमी-
 स्त्रिग्वेधेऽपि जिह्वाः क्रोधनोरिषु । स्याद्राजाभृत्यवर्गेषु प्रजासु च यथापिता । ब्राह्मणेभ्योऽपि धृष्टपितृपितृक्षमीक्ष्मावापान् । स्त्रिग्वेधेषु स्नेह-
 वत्सु मित्रादिष्वपि जिह्वाः श्रवकः श्रिरियुक्तो धनः । भृत्यवर्गेषु प्रजासु च हिताचरणेनाहितनिवर्त्तनेन च पिते वदयावान् स्यादिति प्र-
 त्येकं सम्बध्यते । प्राजापरिपालनफलमाह । पुण्यान्वङ्गागमादनेन्यायेन परिपालयन् । सर्वदानाधिकं यस्मात्प्रजानाम्परिपा-
 लनम् । यस्मान्वायेन शास्त्रोक्तमार्गेण प्रजाः परिपालयन्परिपालत प्रजोपचित पुण्यान्वङ्गागमादनेन यस्माच्च सर्वेभ्यो
 भूम्यादिदानेभ्यो प्रजानाम्परिपालनमधिकफलन्तस्मात्प्रजासु यथापिता तथैव स्यादिति गतेन सम्बन्ध इति । चाटतस्करदुर्वृ-
 त्तमहासाहसिकादिभिः । पीड्यमानाः प्रजारक्षेत्कायस्यैश्वर्यविशेषतः । चाटाः प्रतारकाः विश्वास्येपरधनमपहरन्ति । प्रच्छ-
 ज्ञापहारिणस्तस्कराः । दुर्वृत्ता इन्द्रजालिक कितवाटयः सहो बलं सहसा वलेन कृतं साहसं महच्च तत्साहसञ्च महसाहसन्नेन व-
 र्त्तन इति महासाहसिकाः प्रसह्यापहारिणः । आदिशब्दान्मौलिककुहकवृत्तयः । एतैः पीड्यमाना बाध्यमानाः प्रजारक्षेत् । का

यस्यागणकालेखकाश्चैतैःपीड्यमानाविशेषतो रक्षेत्तेषां राजबद्धभतयातिमायावितयाचटुर्निवारत्वात् । अरक्ष्यमाणाः कुर्वन्ति
यत्किञ्चित्क्लिष्यन्मृजाः । तस्मानुनृपते रङ्गयस्माद्गृह्णन्त्यसौ करन् । अरक्ष्यमाणाः प्रजायत्किञ्चित्क्लिष्यन्त्यसौ परदार
गमनादिकुर्वन्ति । तस्मात्पापादङ्गं नृपते भवति यस्मादसौ राजारक्षणा र्थं मृजाभ्यः कर्णगृह्णन्ति । येन प्रजाधिकतासेषाञ्चा
रैर्ज्ञात्वा विचेष्टितम् । साधून्समानयेद्राजा विपरीतांश्च घातयेत् । उक्तो च जीविनो द्रव्यहीनान् कृत्वा विवासयेत् । सदा
नमानसत्कारान् श्रोत्रियान्वासयेत्सदा । शस्त्रेण ज्यधिकारेषु येनियुक्तासेषां भिचेष्टितश्चरितश्चरैरुक्तलक्षणेः सम्यक्ज्ञात्वा
साधून्सुचरितान्समानयेत्दानमानसत्कारैः पूजयेत् । विपरीतान् दृष्ट्वा चरितान् सम्यग्विदित्वा घातयेत्पणधानुसारेण । ये
पुनरुक्तोच जीविनस्तान्द्रव्यरहितान् कृत्वा स्वर्गप्राप्त्यवासयेत् । श्रोत्रियान् दानमानसत्कारैः सहितान् स्वर्गप्रेस्वदेशे सदैव
वासयेत् । अन्यायेन नृपोऽप्यष्टात्त्वकोशं यो भिबर्हयेत् । सोचिरे द्विगतश्चोक्तो नाशमेतिसवाभ्यवः । यो सौ राजा स्वर्गप्राप्त्यन्या
येन धनमादाय स्वकोशं भवर्हयति सोचिरे तश्चोक्तो विनष्टलक्ष्मीको बन्धुभिस्सह विनाशमग्नोति । प्रजापीडन
सन्नापात्समुद्भूतोऽङ्गताशनः । राज्ञः अयं कुलं प्राणाद्वा दग्ध्वा विनिवर्तते । प्रजानान्तस्करादि कृतपीडनेन यः सन्नापस्तस्माद्
द्भूतोऽङ्गताशन इव सुन्नापकारित्वादपुण्यराशिर्जुताशनश्चेन्नोच्यते । सर्गज्ञः अयं कुलमप्राणाद्वा दग्ध्वा नाशमनीत्वा न निवर्तते
नोपशम्यति । यएव नृपतेर्धर्मः स्वर्गपूरिपात्ने । तमेव कृत्वा मग्नोति परं वंशं नयन् । न्यायतः स्वर्गपूरिपात्ने राज्ञो
यो धर्मस्संकलम्ब्यमाणान्यायेन परं वंशं नयन्नात्मसात्कुर्वन्नामोति धर्मं यद्वागच्च । किञ्च । यस्मिन्देशे यञ्चाचारो व्याव
हारः कुलस्थितिः । तथैव परिपाल्यो सौ यदावशमुपागतस्तदा स्वदेशाचारोऽसिद्धिरेनकार्यः । कि
न्नुयस्मिन्देशे यञ्चाचारः कुलस्थितिर्व्यवहारे वा यथैव प्रागासीत्तथैवा सौ परिपालनीयो यदि शस्त्रविरुद्धो न भवति । यदावशमु
पागत इत्यनेन वशोपगमनात्प्रागनियम इति दर्शितम् । यथोक्तं । उपरुधारिमासीतर्गपूरं चास्योपपीडयेत् । दूषयेच्चास्य

॥ मि० आ० ॥

॥ ५२ ॥

खततंयवसानोदकेभ्यनमिति । मन्त्रमूलंयतोर्गज्यंतस्मान्मन्त्रं सु रक्षितम् । कुर्याद्वाथास्यनविदुःकर्मणामाफलोदयात् । य
स्मान्नैः सार्द्धं चिन्तयेद्राज्यमित्याहुः कर्मन्त्रमूलं गज्यंतस्मान्मन्त्रं यत्नेन तथा सु रक्षितं कुर्यात् । यथास्य गजः कर्मणोऽसन्धिविग्र
हादीनां आफलोदयात् फलनिष्पत्तेः प्राक्यावदन्ये मन्त्रं न जानन्ति । किञ्च । अरिर्मित्रमुदासीनो नन्तरस्तत्परः पर । क्रमशो
मण्डलं चिन्त्यं सामादिभिर्पुत्रैः । अरिः शुत्रुर्मित्रं सुहृदुभयविलक्षण उदासीनः ते च त्रयस्त्रिविधा सहजाः कृत्रिमाः प्राकृ
ताश्चेति । तत्र सहजारिः सापत्न्यपितृव्यतत्पुत्रादिः । कृत्रिमोरियस्यापकृतं येन चापकृतम् । प्राकृतस्तत्त्वं नन्तरदेशाधिपतिः ।
सहजं मित्रमगिनेयैः पितृष्वस्त्रीयमानृष्वस्त्रीयादिः । कृत्रिमं मित्रं येनोपकृतम्यस्योपकृतम्बा । प्राकृतमित्रमेकांतरितदेश
धिपतिः । सहजकृत्रिममित्रशत्रुलक्षणरहितैः सहजकृत्रिमोदासीनौ । प्राकृतोदासीनो ह्यनन्तरितदेशाधिपतिः । सञ्चरिः
पुनश्चतुर्विधः । घातव्योच्चेत्तव्यपीडनीयकर्षणीयभेदेन । तत्र घातव्योऽनन्तरभूमिपतिः व्यसनीहीनबलो विरक्तप्रकृतिः
। विदुर्गौमित्रहीनो दुर्वलश्चेत्तव्यपीडनीयो मन्त्रबलविहीनः । प्रबलमित्रबलयुक्तः कर्षणीयः । निर्मलनाशमुच्चेदम्पीड
नम्वलनिग्रहम् । कर्षणं नुपुनः प्राहुः कोशदण्डापकर्षणादिति । मित्रश्च द्विविधं बृहणीयद्वर्धणीयमिति । कोशबलहीनं
बृहणीयद्वैशवलाधिकद्वर्धणीयं । अनन्तरस्तत्परः पर इति । प्राकृतारिमित्रोदासीनानाह । अनन्तरः प्राकृतो रिसत्परः
प्राकृतं मित्रं नन्तस्मात्परः प्राकृत उदासीनः शेषा पुनः प्रसिद्धत्वात्नेक्ताः एतद्वाजमण्डलं क्रमशः पूर्वार्द्धं क्रमेण चिन्त्यंते वाञ्छेष्टितं
ज्ञातव्यं ज्ञात्वा च सामादिभिर्पुत्रैर्वर्धयमाणै रभिसन्धेयम् । एवमुपरतः पृष्ठतः पार्श्वतश्च त्रयस्त्रयः आत्मा चैक इति त्रयोद
शण्णजकमिदं गजमण्डलमपद्माकारम्यार्द्धिग्राहककन्दासागदयस्त्वरिमित्रोदासीनेष्वेवान्नर्भवन्ति इति संज्ञाभेदमात्र
नन्त्रान्तरे दर्शितमिति योगीश्वरेण न पृथगुक्ताः । सामादिभिर्पुत्रैः क्रमै रित्युक्तमिदानीं तानुपायानाह । उपायः सामदानञ्च
भेदोदण्डस्यैव च । सम्यक्प्रयुक्ताः सिध्येयुर्दण्डस्त्वगतिकोगतिः । सामप्रियभाषणन्दानं सुवर्णादेः । भेदोभेदकरणम् ।

मन्त्रामन्तादीनाम्परस्परतैवैरस्योत्पादनेतदण्डउपांशुप्रकाशाभ्यान्धनापहारादिर्वैधपठ्यन्तोपकारः । एतेपरिपंथा
 दीनांसाधनोपायाःसामादयः । एतेचदेशकालाद्यनुसारेणसम्यक्प्रयुक्ताःसिद्ध्युत्पेयांमध्येदण्डस्त्वगनिकागतिः । उपा
 द्यान्तरसंभवेसतिनघ्नयोक्तव्यः । एतच्चपीडनीयकर्षणीयाभिप्रायेण । घातव्योच्छेत्तव्ययोर्दण्डएवमुख्यः । एतेसामा
 दयोनकेवलंशजव्यवहारविषयाःअपितुसकललोककव्यवहारविषयाः । यथा । अधीष्वपुत्रकाधीष्वदास्यामितवमोदकान्
 । यद्दान्यस्मैप्रदास्यामिकर्णेमुत्पाठयामि । किञ्च । सन्धिस्रविग्रहश्चैवयानमासनसंश्रयाः । द्वेधीभावंगुणनेतान्यथाव
 त्परिकल्पयेत् । सन्धिव्यवस्थाकरणम् । विग्रहोपकारः । यानम्परम्प्रतियात्रा । आसनमुपेक्षा । संश्रयोवलवदाश्रय
 णम् । द्वेधीभावःस्ववलस्यद्विधाकरणम् । एतान्सन्धिप्रभृतोत्तुणान्यथावद्देशकालशक्तिमित्रादिवशेनकल्पयेत् । यान
 कालानाह । यदासस्यगुणेपेतम्परणष्टन्तदाव्रजेत् । परश्चहीनश्चात्माचहृष्टवाहनपूरुषः । यदापरणष्टंसस्यै
 र्भीत्यादिभिर्गुणैश्चसमजलेन्धननृणादिभिर्पेतंसम्पन्नंशुश्चहीनोबलादिभिर्गत्माचहृष्टवाहनपूरुषः । बाहनानिहस्य
 स्वादीनितानिचपूरुषाश्चवाहनपूरुषाःहृष्टवाहनपूरुषावयस्यसतथोक्तः । तदापरणष्टमात्मसात्कर्तुंव्रजेत् । प्राणि
 नामंभुदयविनिपातानांदैवायत्तत्वाद्युदितैवमस्ति तदापरणष्टादिवशीभविष्यतिअन्यथानास्तिहृतेपिपौरुषेनभविष्य
 त्यतोव्यर्थेएवायंयात्राप्रयासइत्यतश्चाह । दैवपुरुषकारेचकर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता । तत्रदैवभिव्यक्तमपौरुषम्यैर्वदैहिक
 म् । कर्मसिद्धिःफलप्राप्तेरिष्टानिष्टलक्षणासानकेवलन्दैवेव्यवस्थिताऽपिपुरुषकारेपिलोकेतथादर्शनात् । चिकि
 त्सादिशास्त्रवैयर्थ्याच्च । अपिचपुरुषकारभावेदैवमेवनास्तीत्याह । यतःपूर्वदेहार्जितमपौरुषमेवदैव
 मुच्यते । अल्पपुरुषकारनन्तरंमहाफलोदयाभिव्यक्तमपौरुषंयैर्वदैहिकङ्कर्मतस्मात्पुरुषकारभावेनदैवमस्तीतिपुरुष
 कारेयन्नोविधातव्यः । इदानींमतान्तराणाह । केचिदैवात्स्वभावाद्वाकालात्पुरुषकारतः । केचिदिष्टानिष्टलक्षणात्फ

लन्दैवादेवेच्छन्ति । केचित्सुभावात्स्वयमेवभवतिनकारणमपेक्षतइति । केचित्कालात्केचित्पुरुषकारतएवेति । स्वमतमा
 ह । संयोगेकेचिदिच्छन्तिफलंकुशलवुद्धयः । दैवादीनांसंयोगेसमुच्चयेफलम्भवतीतिकुशलवुद्धयोलम्बादयोलम्बयते ।
 एकैकस्मात्फलंनभवतीत्यत्रदृष्टान्तमाह । यथाह्येकेनचक्रेणरथस्यनगतिर्भवेत् । एवंपुरुषकारेणविनादैवंनसिद्ध्यति
 । नात्रनिरोहितमस्ति । लाभायपरराष्ट्रंगन्तव्यमित्युक्तम् । लाभश्चत्रिविधः हिरण्यलाभेभूमिलाभेमित्रलाभश्चेति । तेषुमि
 त्रलाभेभोज्यायान्ततस्तत्प्राप्तुपायेयन्नोविधातव्यःतत्प्राप्तुपायश्चसत्यवचनमित्याह । हिरण्यभूमिलाभेभ्योमित्रलाभेर्बर्णयतः ।
 अतोयतेतत्प्राप्त्यैरक्षेत्सत्यं समाहितः । यस्माद्धिरण्यभूमिमित्रलाभेषुमित्रलाभेर्वैरोक्तृष्टातस्मात्तत्प्राप्त्यैयतेतयत्नंकुर्यात्सामा
 दिभिः सत्यंचरक्षेत्समाहितः सावधानः सत्यमलब्धान्मित्रलाभस्य । इदानीं गज्यागान्याह । स्वाम्यमान्यो जनोदुर्गं कोशोदण्ड
 स्तथैवच । मित्राण्येताः प्रकृतयो गज्यं सप्ताङ्गमुच्यते । महोत्साहइत्याहुक्तलक्षणो महीपतिः स्वामी । अमान्यामन्त्रिपुरेहि
 तादयः जनोवाह्मणादिप्रजाः दुर्गधन्वदुर्गादिः कोशः सुवर्णादिद्रव्यराशिः । दण्डो हस्त्यश्वरथपदानिलक्षणश्चतुरङ्गवलम्
 । मित्राणिसहजकृत्रिमप्राकृतानि । एताः स्वाम्याद्या गज्यस्य प्रकृतयो मूलकारणानि । एवं गज्यं सप्ताङ्गमुच्यते । तदवाप्यन्त
 योदण्डं दुर्वृत्तेषु निपातयेत् । धर्मादिदण्डरूपेण ब्रह्मणानिर्मितः पुण । तदेवम्विधं गज्यं प्राप्य दुर्वृत्तेषु वञ्चकश्ठधूर्तपरदा
 रपरद्रव्यापहारिर्हिंसकादिषु नृषु दण्डं पातयेत् । प्रयोजयेत् । हिरण्यस्माद्धर्म एव दण्डरूपेण पूर्वनिर्मितो ब्रह्मण । तस्य
 च दण्डइति यौगिकी संज्ञा । दण्डोदमनादित्याहुक्तेनादान्तान्दमयेदित्यादिगौतमवचनात् । सनेतुं न्यायतोऽशक्यो लुब्धेना
 कृतवुद्धिना । संपूर्वोक्तो दण्डो लुब्धेन कृपणेनाकृतवुद्धिना चञ्चलवुद्धिना न्यायानुसारेण नेतुमप्येतोऽशक्यो न भवति ।
 कीदृशेन तर्हि शक्यइत्याह । सत्यसन्धेन शुचिना सुसहायेन धीमता । सत्यसन्धेना प्रतारकेण शुचिना जितारिषद्वर्गेण सु
 सहायेन पूर्वोक्तसहायसम्पन्नेन धीमतानयापनयकुशलेन । सदण्डो न्यायतो धर्मानुसारेण नेतुं शक्यः । यथाशास्त्रं प्रयुक्तः

सन्मदेवासुरमानवम् । जगदानंदयेत्सर्वमन्यथानुप्रकोपयेत् । सदण्डः शास्त्रोक्तमार्गेण प्रयुज्यमानः सन् देवासुरमानवैः
सहितमिदं सर्वं जगदानंदयेत्तद्वर्धयेत् । अन्यथा शास्त्रातिक्कमणेन प्रयुक्तञ्चेज्जगत्प्रकोपयेत् । न केवलमधर्मदण्डेन
जगत्प्रकोपनमपि तु प्रयोक्तुं दृष्टादृष्टहानिरपीत्याह । अधर्मदण्डनं स्वर्गकीर्तिलोकांश्च नाशयेत् । सम्यक्नुदण्डनेन
ज्ञः स्वर्गकीर्तिजयावहम् । यः पुनः शास्त्रातिक्कमेण लोभादिना दण्डः कृतः स पापहेतुत्वात् स्वर्गकीर्तिलोकांश्च विनाशयती
ति । शास्त्रोक्तमार्गेण तु कृतः स्वर्गकीर्तिजयानां हेतुर्भवति । अपि भ्राता सुतोऽर्ध्यावाश्च भ्रुगेमानुलोपिवा । नादण्डानामग
ज्ञोऽस्ति धर्मो द्विचलितः स्वकात् । अर्ध्यावाश्चार्थादिः शेषम्प्रसिद्धम् । एते भ्रातृमुत प्रभृतयोऽपि स्वधर्मोच्चलिताद
ण्ड्याः किमुतान्ये । यतः स्वधर्मोच्चलितो दण्डो नामगृहः कोपि नास्ति । एतच्च मातापि चादिव्यतिरेकेण । तथा च स्मृत्यन्त
रम् । अदण्डौ मातापितरौ स्नातकपुरेहितपरिव्राजकवानप्रस्थाः श्रुतशीलशौचाचारवन्तस्ते हि धर्मोधिकारिण इति ।
किञ्च । यो दण्डान्दण्डयेद्वाजासम्यग्वध्यांश्च ध्यातयेत् । इष्टं स्यात्क्रतुभिस्तेन समाप्नवदक्षिणैः । यत्सुगजादण्ड्यान्
स्वधर्मचलनादिना योग्यान् सम्यक्वास्वदृष्टमार्गेण धिग्धवन्धनदण्डादिना दण्डयति वध्यान्वधाहान्घातपतितेन गृहाभूरि
दक्षिणैः क्रतुभिरिष्टं भवति वज्रदक्षिणं क्रतुफलमप्राप्नोतीत्यर्थः । न च फलश्रवणाद्दण्डप्रणयनं काम्यमिति मनन्यम् ।
अकरणे प्रायश्चित्तश्रवणात् । यथाह वसिष्ठः । दण्डोत्सर्गेणैकत्र मुपवसेच्चिगत्र मुपरोहि तः कच्छमदण्डादण्डने पु
रोहितस्त्रिगत्रं गजेति । दृष्टे सम्यग्दण्डः प्रयोक्तव्य इत्युक्तम् । दृष्टपरिज्ञानं च व्यवहारदर्शनमन्तरेण न भवतीति तत्प
रिज्ञानाय व्यवहारदर्शनमहरहः स्वयङ्कर्तव्यमित्याह । इति सच्चिद्व्यवृत्तिः क्रतुनुत्पत्त्यफलं पृथक् । व्यवहारान् स्वयम्प
श्येत्सम्यः परिवृतो न्वहम् । इत्येवमुक्तेन प्रकारेण क्रतुनुत्पत्त्यफलं दण्डनेन स्वर्गादिनाशश्चादण्डादण्डनेन सम्यग्वि
चिन्त्यपृथग्वर्णादिक्कमेण सम्यैर्विध्यमाणलक्षणैः परिवृतः प्रतिदिनं व्यवहारान्विध्यमाणमार्गेण दृष्टादृष्टपरिज्ञानार्थे गजा

स्वयम्पश्येत् । कुलानिजातीः श्रेणीश्च गणान् जानपदानिपि । स्वधर्माच्च लिखितान् गजाविनीयस्थापयेत्पथि । कुलानिब्राह्म
 णादीनां जानयो मूर्खवसिक्तप्रभृतयः श्रेण्यस्तत्क्षकादीनाम् । गणाहैतुकादीनां जानपदाः कारुकादयः । एतान् स्वध
 र्मात् च लिखितान् च्युतान् शजायथापशधन्द्गडयित्वा पथि स्वधर्मे स्थापयेत् । दण्डन्दुर्वृत्तेषु निपातयेदित्युक्तम् । स च द
 गडो द्विविधः । शरीरे र्थे दण्डश्चेति । यथा ह नारदः । शरीरे र्थे दण्डश्च दण्डस्तु द्विविधः स्मृतः । शरीरे र स्ताडना
 दिस्तु मरणान्तः प्रकीर्तितः । काकिन्यादि स्त्वर्थे दण्डः सर्वस्वान्तस्त्वर्थे चेति द्विविधोऽप्यपशधानुसारेणानेकधा भवति ।
 ब्राह्मस्म । शरीरे र्थे दण्डश्चोक्तो ह्यर्थे दण्डस्त्वनेकधेति । तच्च कल्ललमायसुवर्णपलादि शब्दै र्थे दण्डावक्तव्यास्ते च प्रति
 देशभिन्नपरिमाणार्था इत्येकरूपापशधेपि देशभेदे न न्यूनाधिकदण्डो माभूदिति कल्ललादि शब्दानां नियतपरिमाणवि
 यत्त्वन्द्गडव्यवहारे दर्शयितुमाह । जालसूर्यमरीचिस्थं त्रसरेण रूजः स्मृतम् । तेष्वैलिखास्तुतास्तिस्वो गजसर्वपञ्च
 चते । गौरस्तु ते त्रयः षड्ते यवो मध्यस्तु ते त्रयः । कल्ललः पञ्च ते मायसे सुवर्णस्तु षोडश । पलं सुवर्णोऽश्वत्वारः पञ्चवापि प्र
 कीर्तितम् । जालकानारप्रविष्टादि त्वरश्मिस्थितं यद्रजः तच्च त्रसरेण र्गिरित्युक्तं योगीश्वरादिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ते त्रसरेण बोद्धे
 लिखाः स्वे दजं यकाण्डनालिखास्तिस्वो गजसर्वपेर्गजका । ते गजसर्वपास्त्वयो गौरसर्वपः सिद्धार्थः गौरसर्वपाः षड्य
 वो मध्यो मध्यमो न स्थूलो न सूक्ष्मः एते ते गौरसर्वपा अपि मध्यमा इति गम्यते । तथा गजसर्वपा अपि मध्य शब्दादेव सर्वपा
 दि शब्दानेके वलमुन्मानवचनाः किन्तु तदुन्मितद्रव्यवचना इति गम्यते । यथा प्रस्थपरिभिता यवाः प्रस्था उच्यन्ते । एवं सर्व
 पाद्युन्मितद्रव्यं सर्वपादि शब्दै रिति । सर्वपादीनाञ्च केवलान्मानवचनत्वे त्रसरेण नुपसंहृत्योन्मानुमशक्यत्वात् तद्द्वारेण क
 ल्ललादि व्यवहारे न स्यात् तत्र स्थूलस्थूलतरस्थूलतमसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतममध्यसर्वपाद्युन्मानभेदेन प्रतिदेशं व्यवहार
 भेदे स्थिते दण्डव्यवहारे मध्यम इति नियम्यते । ते मध्यमा यवास्त्रय एकः कल्ललस्ते कल्ललाः पञ्चैको मायसे मायाः षोडशैकः सु

वर्णः ते सुवर्णं चत्वारः पलमिति संज्ञा कथितेति । पञ्चवापिचपलं कीर्तितं तारदादिभिः तत्र स्थूलैस्त्रिभिर्धैवैः कृच्छ्रलपरिकल्प
नायां व्यावहारिकनिष्कस्य षोडशं शः कृच्छ्रलोभवर्तितैः पञ्चभिर्मयोमाधैः षोडशभिः सुवर्णैः स च व्यावहारिकैः पञ्चभिर्निष्कैः
एकः सुवर्णो भवति ते चत्वारः पलमिति निष्काणां भिन्नं शतिः पलम् । यदानुसूक्ष्मैर्धैवैस्त्रिभिः कृच्छ्रलः परिकल्प्यते तदा व्याव
हारिकस्य द्वात्रिंशत्तमो भागः कृच्छ्रलोभवर्तितस्मिन्पक्षे सुवर्णः सार्द्धं निष्कद्वयम् भवति पलञ्च दश निष्कं । यदानुमध्यमयवैः
कृच्छ्रलं कल्पनात्तदनिष्कस्य विंशति तमो भागः कृच्छ्रलः सुवर्णश्चतुर्निष्कं षोडश निष्कम्पलम्पञ्चसुवर्णम्यलमिति पक्षे विंश
ति निष्कम्पलम् । एवं मन्यदपि निष्कस्य चत्वारिंशो भागः कृच्छ्रलोद्भिनिष्कः सुवर्णोऽष्ट निष्कम्पलमित्यादि लोकाव्यवहारानु
सारेणास्मादेव सूत्रादूहनीयं । एवं सुवर्णस्योन्मानम्यति षोडशानो रजतस्याह । द्वे कृच्छ्रले रूपायमायो धरणं षोडशैव ते
। शतमानं तु दशभिर्द्वैरर्णैः पलमेव तु । निष्कं सुवर्णं चत्वारः । द्वे कृच्छ्रले पूर्वोक्ते रूपायमायो रूपायसम्बन्धी मायस्ते रूपायमायाः
षोडश धरणम्पुण्य इत्यप्यस्यैव संज्ञान्तरम् । ते षोडशस्याज्ररूपं पुण्यञ्चैव रजत इति मनुस्मरणम् । दशभिर्द्वैरर्णैः श
तमानम्यलमिति चाभिधीयते पूर्वोक्ताश्चत्वारः सुवर्णा एको रजतो निष्को भवति । इदानीं ताम्रिकस्योन्मानमाह । कार्षिक
स्ताम्रिकः पणः । पलस्य चतुर्थी शः कर्ष इति लोकाप्रसिद्धः कर्षोऽन्वितः कार्षिकः ताम्रस्य विकारस्ताम्रिकः कर्षं संमितस्ताम्रवि
कारः पणसंज्ञो भवति कार्षी पणसंज्ञश्च । कार्षी पणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पण इति मनुवचनात् । पञ्चसुवर्णपलप
क्षे विंशतिमाघः पणो भवति तथा सति मायो विंशतिमो भागः पणस्य परिकीर्तित इत्यादि व्यवहारसिद्धो भवति । चतुःसुवर्णप
लपक्षे तु षोडशमाघः पणो भवत्यस्मिन्पक्षे सुवर्णं कार्षी पणपणश्च दानां समानार्थत्वेऽपि पणकार्षी पणश्चैताम्रविषयवे
व । एवं न्तावद्धे मरूप्यताम्राणामुन्मानमुक्तं दण्डव्यवहारोपयोगित्वात् । कांस्यरीतिकादीनामपि लोकाव्यवहारं गभताना
मेव मेवेना न्द्रष्टव्यम् । स्वशास्त्रपरिभाषामाह । साशीतिः पणसाहस्रो दण्ड उन्नमसाहसः । तदूर्ध्वं मध्यमः प्रोक्तस्त

॥मि०ञ्चा०॥

॥ ५५५ ॥

B 3

दूर्जं मधमः स्मृतः । पणानां सहस्रम्पणसहस्रन्तत्परिमाणमस्येति पणसाहस्रः । अशीत्यासहस्रं तद्वैतिसाशीतिः । अशीत्यधिकपणसहस्रपरिमितो यो दण्डः स उक्तमसाहससंज्ञो वेदितव्यः । तदूर्जं मध्यमस्तस्य साशीतिपणसाहसस्यार्जं च त्वारिंशदधिकपणपञ्चशतपरिमितो मध्यमसाहससंज्ञिकः । तदूर्जं मधमः । तस्य च त्वारिंशदधिकपणपञ्चशतस्यार्जं सप्तत्यधिकपणशतद्वयपरिमितो दण्डोऽधमसाहससंज्ञः स्मृत उक्तो मन्वादिभिः । यन्नुपणानां द्वे शते सार्धं प्रथमः साहसः स्मृतः । मध्यमः पञ्चविंशत्यः सहस्रं चैवोक्तमस्मृतिमनुवचनन्तत्पक्षान्तरममतिपूर्वापराधविषयान्द्रष्टव्यम् । दण्डभेदानाह । धिगदं दण्डस्त्वथ वागदण्डो धनदण्डो वधस्तथा । योज्याव्यस्ताः समस्ता वाह्यपराधवशादिमे । धिगदण्डो धिगिति कुत्सनं । वागदण्डस्तु पुरुषशपवचनात्मकः । धनदण्डो धनापहारकः । वधदण्डः शरीरो वधगोधादिजीवितान्तः । एते च तुर्विधा दण्डाव्यस्ता एकैकशः समस्ता द्विन्यास्त्रिचतुरेवाऽपराधानुसारेण प्रयोक्तव्याः । उक्तक्रमेण पूर्वपूर्वासाध्ये उक्तगोचरः प्रयोक्तव्यः यथाह मनुः । धिगदण्डं प्रथमं कुर्याद्वागदण्डं तदनन्तरम् । नृतीयन्धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् । दण्डव्यवस्थानि मिन्नान्याह । ज्ञात्वा पराधन्दे शस्त्रकालम्बलमथापि वा । वयः कर्म च विज्ञेयं दण्डं दण्डेषु पातयेत् । यथा पराधं ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डप्रणयनं कुर्यादेवन्दे शकालवयः कर्म विज्ञानि ज्ञात्वा तदनुसारेण दण्डेषु दण्डार्हेषु दण्डप्रणयनं कुर्यात्तथा बुद्धिपूर्वसंज्ञादावृत्त्यनुसारेण च । यद्यपि राजानमधिकृत्या यं राजधर्मकस्तथापि वर्णान्तरस्यापि विषयमण्डलादिपरिपालनाधिकृतस्यायन्धर्मो वेदितव्यः । राजधर्मो न्यवस्थामियथावृत्तो भवेन्नृप इति पृथङ् पग्रहणात्करग्रहस्य रक्षार्थत्वाच्च । रक्षणस्य दण्डप्रणयनाय तत्त्वादिति । उक्तमोपपदस्येयं शिष्यस्य ह्यतिगन्तमनः । धर्मशास्त्रस्य विवृतिर्विज्ञाने श्वरयोगिनः ॥ * ॥ इति श्रीपद्मानाभभट्टोपाध्यायात्मजश्रीमत्परिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ चतुर्जुमिताक्षरायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतौ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ अस्मिन्नाध्याये ॥ उपोद्घातप्रकरणम् ॥ १ ॥ ब्रह्मचारिप्रकरणम्

॥ मि० अ० ॥

॥ ५६ ॥

प्रकरण
यद्विधः स्मार्तधर्मः
पुरयदेशे धर्मानुष्ठानम्
विद्याधर्मस्थानानि चतुर्दश
धर्मशास्त्रकारकाः
धर्मकारकहेतवः
धर्मज्ञापकाः
योगस्य श्रेष्ठत्वम्
ज्ञापकादि सन्देहे निर्णायकः
इत्युपोद्घातप्रकरणं
अथ वर्णाः
अथ द्विजाः
नष्ट्रस्य मन्त्रैः क्रिया
अथ दशकर्म

॥ मिताक्षरयामाचारध्यायस्य सूचीपत्रम् ॥

प्रकरण
शौचाचारगनाह
तीर्थयात्राह
आचमनम्
स्नानप्राणायामादि
संध्या
संध्योरग्निकार्यः
गुरुसेवा
दण्डादिधारणम्
भैक्ष्यम्
भोजनादि
उपनयनकालमाह
द्विजहेतुकथनम्
वेदाध्ययनफलम्
काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनफलम्

पत्र
पृष्ठ
पङ्क्ति

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अध्ययनप्रशंसा	५	२	१२
नैष्ठिकधर्ममाह	५	२	१६
इतिब्रह्मचारिप्रकरणम्	६	१	४

गुरुदक्षिणादानम्	६	१	५
विवाहः	६	१	८
सापिण्ड्यम्	६	१	१५
अन्नधिकारेविशेषान्तरमाह	६	२	१२
वरनियममाह	७	२	८
ब्राह्मणस्यश्रूद्रापरिणयने	७	२	१४
परिणयनक्रमः	८	१	३
ब्राह्म्यादिविवाहानाह	८	१	८
सवर्णापरिणयनेविशेषः	८	२	१
दानृक्रममाह	८	२	४
स्वयंवरे	८	२	७

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
कन्याहरणैदण्डः	८	२	८
कन्याहरणापवादः	८	२	९
पुनर्भूसैरिणीविषये	८	२	१५
क्षेत्रजोत्पत्यर्थगमने	९	२	१
व्यभिचारिणीविषये	९	२	६
स्त्रीशुद्धौ	९	२	१०
द्विविवाहेहेतुमाह	९	२	११
स्युपदेशे	९	२	७
स्त्रीत्यागे	९	२	१०
स्त्रीधर्मानाह	९	२	१२
विवाहफलमाह	९	२	१५
चतुर्स्त्रीगमनविधिः	१०	१	३
अनृतौनियममाह	१०	१	१५
स्त्रीकर्त्तव्ये	११	२	१२
प्रोषितभर्तृकानियमः	१२	१	१

॥मि०ञ्चा०॥

॥ ५७ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
स्त्रीरक्षणे	१२	१	४
मृतभर्तृकाधर्मः	१२	१	६
सहगमने	१२	१	८
अनुगमने	१२	२	२
स्थाचारे	१३	१	३
अनेकभार्यम्रग्याह	१३	१	१०
प्रमीतभार्यम्रग्याह	१३	१	१२
सर्वणसन्तानकथनम्	१३	२	३
कुण्डादीनामसर्वणत्वम्	१३	२	७
क्षेत्रजोमानुसजातीयः	१३	२	१६
अनुलोमानाह	१४	१	२
प्रतिलोमानाह	१४	१	१२
वर्णसंकरविशेषानाह	१४	१	१६
वर्णप्रामौकारणान्तरमाह	१४	२	७

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
हीनवृत्त्याजीवने	१४	२	१३
इतिवर्णे जातिप्रकरणम्	१५	१	८
कस्मिन्नग्नौ किङ्कर्तव्यम्	१५	१	१०
गृहस्थधर्मानाह	१५	१	१३
दत्तधावनम्	१५	२	१५
वेदपाठादि	१५	२	३
पञ्चयज्ञादि	१५	२	१४
पितृमनुष्येभ्योन्नन्देयं	१६	१	१०
दम्पत्योः शेषभोजनं	१६	१	१३
अतिथिविवेचये	१६	२	३
परपाकर्त्तव्यादिनिषेधः	१७	१	६
सायंसंध्यादि	१७	१	१३
वृद्धादेर्भागौदेयः	१७	२	७
द्विजादेः कर्म	१७	२	१५

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
साधारण धर्मानाह	१८	२	२
औतकर्म आह	१८	२	१०
यज्ञार्थे होन भिक्षा निषेधः	१९	१	४
धान्यादि सञ्चयोपायः	१९	१	११

स्नानकर्ममाह	१९	२	७
राजशिष्यादिभ्यो धनग्रहणं	१९	२	१३
पायण्ड्यादुभाषणं	१९	२	१६
मुक्काम्बर्गदिधारणं	२०	१	५
अध्ययनधर्मानाह	२१	२	५
अनध्यायानाह	२१	२	१५
पुनःस्नानकर्ममाह	२२	२	११
शिक्षार्थे शिष्यादिताडने	२३	१	६
॥ १८ ॥ धर्माचरणमाह	२३	१	९
अभोज्यान्नान्याह	२३	२	९

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अद्रुन्ने प्रतिप्रसवमाह	२४	१	१५

भोजने द्विजातिधर्मानाह	२४	२	४
पर्याप्तस्य प्रतिप्रसवमाह	२४	२	१६
दग्धविषये	२५	२	४
शिष्यादि निषेधः	२५	२	१५
कव्याटपट्यादि निषेधः	२५	२	३
कामनोमत्स्यादि निषेधः	२५	२	१५
पलाङ्गादि निषेधः	२६	१	७
भक्ष्याः पञ्चनखाद्याः	२६	१	१३
भक्ष्यमत्स्याः	२६	२	२
चानुर्वर्ण्यस्य मांसभक्षणे	२६	२	६
वृथा मांसभक्षणे निन्दनं	२७	१	९
मांसवर्जने विधिमाह	२७	१	४

॥ मि० ब्रा० ॥

॥ ५८ ॥

प्रकरण

द्रव्यशुद्धिमाह

निलैपद्रव्यशुद्धिः

सुलेपेविशेषमाह

भूमिशुद्धिः

गवाद्यातानादिशुद्धिः

तान्नादिशुद्धिः

घृतादिशुद्धिः

अमेघोपहतद्रव्यशुद्धिः

दानपात्रप्रसंश

गोदानफलं

लभयमुखीदाने

गोदाननुख्यान्याह

दीपादिदाने

भूमिदानादिफलं

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

२७ १ १२

२७ १ १५

२८ १ ६

२८ २ ७

२९ १ ४

२९ १ ७

२९ १ १५

२९ २ ६

३१ १ ३

३१ २ १२

३२ १ ३

३२ १ ७

३२ १ १०

३२ १ १२

प्रकरण

वेदाध्ययनदाने

दत्ताग्रहणेदानफलमाह

अग्रहणापवादे

कुलटादिदत्तग्रहणनिवेधः

अग्रहणापवादान्तरम्

अथश्राद्धप्रकरणं

श्राद्धप्रकारः

पार्वणाभ्युदयिककालमाह

श्रद्धेवाह्यणादयः

वर्ज्यानाह

पार्वणप्रयोगेनिमन्त्रणादि

श्राद्धोत्तरकृत्यं

वृद्धिश्राद्धमाह

एकोदिष्टमाह

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

३२ २ ८

३२ २ ११

३२ २ १२

३२ १ १

३३ १ ४

३३ १ ६

३३ १ ७

३३ १ १२

३३ २ ६

३४ २ २

३४ २ ३

३४ १ ७

३४ १ १२

३४ २ ७

प्रकरण

एतच्चमध्याह्निकर्तव्यं

नवआर्जमाह

सपिण्डीकरणमाह

आर्जं ज्येष्ठेनैव कर्तव्यं

संन्यासिनां आर्जनं कर्तव्यं

दाहकत्रादशहान्तं कर्म कर्तव्यं

श्रद्धासपिण्डने

एकोद्विष्टकलानाह

क्षयाहे पाविणीधिकारे

दत्तपिण्डगवादिभ्यो देयः

भोज्यविशेषेफलविशेषः

गयादौ आर्जद्रव्यमाह

जानि विशेषेण द्रव्यमाह

निधि विशेषेफलविशेषमाह

शस्त्रं हत आर्जे

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

३८ २ १६

३९ १ २

३९ १ ३

४१ १ १६

४१ २ २

४१ २ ४

४१ २ ६

४१ २ ७

४२ १ ५

४२ २ १५

४३ १ २

४३ १ ९

४३ २ २

४३ २ ५

४३ २ १३

प्रकरण

नेक्षत्रविशेषेफलविशेषः

आर्जफलं

पितृश्रुत्यर्थः

विघ्नकारकहेतुमाह

विघ्नज्ञापकस्वप्नमाह

विघ्नज्ञापकप्रत्यक्षहेतुमाह

विघ्नशान्त्यर्थकर्म आह

विनायकस्वप्नविधिमाह

ग्रहपूजामाह

इति गणपतिकल्पः

विजयमाह

ग्रहयज्ञफलमाह

नवग्रहानाह

नवग्रहमूर्तिद्रव्यमाह

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

४४ १ १

४४ १ १३

४४ १ १४

४४ २ ८

४४ २ १२

४५ १ ३

४५ १ १०

४५ १ १३

४६ २ १५

४७ २ ६

४७ २ ८

४७ २ १२

४७ २ १३

॥मि०ञ्चा०॥

॥ ५९ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
नवग्रहध्यानमाह	४७	१	१५
नवदलेपूजास्थानमाह	४७	२	६
समिधश्चाह	४७	२	१४
भोजनान्याह	४८	१	२
दक्षिणामाह	४८	१	७
ग्रहशान्तौविशेषमाह	४८	१	१०
राशौविशेषतोधिकारमाह	४८	१	१५
●●●●●			
राशोधर्मानाह	४८	२	७
व्यसनानिचाष्टादश	४८	२	१५
अन्वीक्षिकादिग्रहणं	४९	१	३
सचिवानाह	४९	१	७
पुणेहितमाह	४९	१	१२
यज्ञादिकरणमाह	४९	१	१६
राशौभूमिदानादिकमाह	४९	२	१०

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
लेखाविधिमाह	४९	२	१३
राशौनिवासस्थानमाह	५०	१	८
विक्रमार्जितदानेफलं	५०	२	२
रणमरणोस्वर्गः	५०	२	५
संग्रामविषये	५०	२	७
राजकृत्ये	५०	२	१४
प्रजापालनमाह	५१	२	११
देशाचारैरक्षणीयः	५२	१	१३
परशस्त्रवशेषपायः	५२	१	१६
मन्त्रभेदानकर्तव्यः	५२	२	१
अरिप्रकारः	५२	२	३
मित्रादिप्रकारः	५२	२	१०
छपायानाह	५२	२	१५
गुणानाह	५३	१	५
दानकालानाह	५३	१	८

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
लाभप्रकारः	५३	२	४	दण्डदण्डने	५४	१	६
राज्याङ्गान्याह	५३	२	७	दण्डप्रकारः	५४	२	४
दुर्वृत्तैषु दण्डकरणं	५३	२	११	असरेखादिपरिमाणं	५४	२	८
अन्यायदण्डनियेधः	५४	१	३	स्वशास्त्रपरिभाषामाह	५५	१	१६
अदण्डानाह	५४	१	७	दण्डभेदानाह	५५	२	५

॥ इति मिताक्षराचार्यस्य सूची समाप्ता ॥

॥ * * * * *

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
 नमो भगवते वासुदेवाय
 नमो भगवते वासुदेवाय
 नमो भगवते वासुदेवाय

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

॥ गङ्गाधरि जगन्नाथ ॥ ३३ ॥ गङ्गाधरि जगन्नाथ ॥

॥ अथाचारध्यायस्यश्रुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	श्रुद्धि	अश्रुद्धि	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	श्रुद्धि	अश्रुद्धि
१	२	१३	विष्णु	विष्णु	१८	१	१४	स्त्रीयु	स्त्रीयु
२	१	४	स्वल्पपत्र	स्वल्पपत्र	२१	१	४	मुच्चारयेत्	मुच्चारयेत्
३	२	१६	स्त्रीणं	स्त्रीणं	२२	२	८	साङ्गैः	साङ्गैः
४	२	१५	क्रियाः कृत्वा	क्रियाः कृत्वा	२३	१	१	स्मृत्युदितं	स्मृत्युदितं
५	१	८	पेया	पेया	२३	२	२	सन्तोद्देशेन	सन्तोद्देशेन
६	२	१३	भवति	भवतीति	२४	१	९	शङ्खः	शङ्खः
७	१	१५	संप्राप्त्यर्थे	संप्राप्त्यर्थे	२४	२	१३	पर्यायामिति	पर्यायामिति
१०	२	१७	पश्चिक्ते	पश्चिक्ते	२४	२	१६	कप्रुनो	कप्रुनो
११	२	८	कमी	कमी	२६	२	१४	उपसे	उपसे
१३	१	११	ज्येष्ठा	ज्येष्ठा	२६	१	१५	सारिणी	सारिणी
१४	२	९	दक्षिण	दक्षिण	२६	२	१४	अमुरे	अमुरे
१६	१	१	वैश्वदेव	वैश्वदेव	२७	२	५	स्फूर्त्तया	स्फूर्त्तया
१७	१	७	कामेत्	कामेत्	२७	२	१६	स्थानं	स्थानं
१७	१	९	वयना	वयना	२८	२	७	गनोज	गनोज

॥मि०ञ्चा०॥

॥ १ ॥

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति अमुञ्च समुञ्च कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्
३३ १ ६ समुञ्च कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्
३४ १ ३ कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्
३५ १ १२ याचक भावत् विशेषे भावात्
३६ १ १४ विशेषे भावात् विशेषे भावात्
३७ १ १५ दक्षिणाग्रा दक्षिणाग्राहोम
३८ २ १३ दुपपकल्पितं दुपकल्पितं
३९ २ १५ ततदयुक्तं तदयुक्तं
४० १ १२ रसन रसेन
४१ १ ४२ मत्सर मत्सर
४२ १ ७ सूर्य्य सूर्य्य
४३ २ १२ धूमिगन्ध धूमिगन्ध

इत्याचारधायस्यमुञ्चिपत्रम् ॥

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति अमुञ्च समुञ्च कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्

मत्र पृष्ठ पङ्क्ति अमुञ्च समुञ्च कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्
४७ २ ११ ग्रामिधायामाः ग्रामिधायामाः
४८ २ ३ कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्
४९ २ ३ देया देयानि
५० १ १२ वद्विधं मुहुर्गे वद्विधं मुहुर्गे
५१ २ २ विधानि विविधानि
५२ २ १० नितिहू नितिहू
५३ १ ६ दृष्ट दृष्ट
५४ १ १३ देमभि देवमभि
५५ १ १४ संचित्य संचित्य
५६ १ १५ सभ्यः सभ्यः
५७ २ ८ विषय विषय

इत्याचारधायस्यमुञ्चिपत्रम् ॥
पत्र पृष्ठ पङ्क्ति अमुञ्च समुञ्च कुबलाम् याचक भावत् विशेषे भावात्

॥ अत्र पङ्क्ति अमुञ्चिपत्रम् ॥

॥मि०व०॥

॥ ९ ॥

ज्ञैर्मूलैर्द्विजोत्तमैः । धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैरिति ॥ ते च त्रयः कर्तव्याः बहुवचनस्यार्थवत्वात् ॥ यस्मिन्देशे
निषोदन्ति विप्रा वेदविदस्त्वयङ्निमनुस्मरणाच्च । बृहस्पतिस्तु । सप्तपञ्चत्रयोवासभासदोभवन्तीत्याह ॥ लोकवेदज्ञध
र्मज्ञाः सप्तपञ्चत्रयोपिवा । यत्रोपविष्टा विप्राः स्युः सायज्ञसदृशी सभेति ॥ न च ब्राह्मणैः सहैति पूर्वश्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां श्रुता
ध्ययनसम्पन्ना इत्यादि विशेष्यणमिति मन्तव्यम् । तृतीयाप्रथमान्तर्निर्दिष्टानां विशेष्यभावासम्भवात् । विद्वद्भि
रित्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गाच्च ॥ तथा च कात्यायनेन ॥ ब्राह्मणानां सभासदाश्च स्पष्टम्भेदो दर्शितः ॥ स प्राड्विवाकः सामान्यः सुब्रा
ह्मणपुरोहितः । ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गे तिष्ठति धर्मत इति ॥ तच्च ब्राह्मणाश्च नियुक्ताः सभासदस्तु नियुक्ता इति भेदः । अत
एवोक्तम् ॥ नियुक्तो वा ऽनियुक्तो बाधर्मज्ञो वा कुमर्हतीति ॥ तच्च नियुक्तानां यथावस्थितार्थकथनेऽपि यदिरगजान्यथाकरोति तदा
ऽसौ निवारणीयोन्यथादोषः । उक्तसु कात्यायनेन ॥ अन्यायेनापि तयान्नयेन सभासदः । तेषां तद्भागिनस्तस्माद्बोधा
धीयः सतैर्नृप इति ॥ अनियुक्तानाम्पुनरन्यथाभिधाने ऽनभिधाने वा दोषोऽतनुगोऽनिवारणे । सभावानप्रवेष्टव्यावक्तव्यं
वासमञ्जसम् । अब्रुवन्ब्रुवन्वापि नरो भवति किल्बिषीति मनुस्मरणात् ॥ रिपौ मित्रे चेति च शब्दाद्भेदो करज्जनार्थे कतिपये
र्धेण भिरप्यधिष्ठितं सदः कर्तव्यम् ॥ यथा ह कात्यायनः ॥ कुलशीलवयो वृत्तिवित्तवद्भिरमत्सरैः । वसिष्ठिभिः स्यात्कतिपयैः कुल
भूतैरधिष्ठितमिति ॥ व्यवहारमनुपश्येदित्युक्तम् । तत्रानुकल्पमाह ॥ अपश्यतां कार्यवशाद्ब्रह्मवह्मणं पृणु । सभ्यैः सह नि
योक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित् ॥ ३ ॥ कार्यान्तरव्याकुलतया व्यवहारपश्यतां नृपेण पूर्वोक्तैः सभ्यैः सह सर्वधर्मवित् सर्वान्धर्मा
न्शास्त्रोक्तान् सामान्यिकैश्च धर्मान् वेत्ति चित्ते विचारयतीति सर्वधर्मविद्वद्ब्राह्मणेन क्षत्रियादिर्नियोक्तव्यव्यवहारदर्शने । तच्च का
त्यायनोक्तगुणविशिष्टं कुर्यात् । यथाह ॥ दान्मन्कुली नममध्यस्थमनुद्वेगकरं स्थिरम् । परत्रभीरुर्धर्मिष्ठमुद्युक्तकोधवर्जितमि
ति ॥ सर्वम्भूतब्राह्मणासम्भवे क्षत्रियं वैश्यं वानियुज्जीत न प्रदूढम् । यथाह कात्यायनः ॥ ब्राह्मणो यत्र न स्यात्तु क्षत्रिय न च योज्ये

त् । वैश्यं वा धर्मं शास्त्रं श्रूयन्नेन वर्जयेदिति ॥ नारदेन त्वयमेव मुखो दर्शितः ॥ धर्मं शास्त्रं परस्त्रुत्य प्राड्विवाकमने स्थितः ॥
 समाहितमतिः पश्येद्युवहारननुक्तमादिति ॥ प्राड्विवाकमने स्थितः न स्वमने स्थितः । गजाचारचक्षुषापरसैन्यमपश्यतीति व
 नस्य चेयं यौगिकी संज्ञा । अर्थिप्रार्थिनौ पृच्छतीति प्राद्वितयोर्वचनं विरुद्धं । विरुद्धं सभ्यैः सह विविनक्ति विवेचयति वेति विवाकः
 प्राद्विसौ विवाकश्चेति प्राड्विवाकः । उक्तञ्च ॥ विवादानुगतम्पृष्ट्वा ससभ्यस्तन्प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृत
 इति । अपिच ॥ गगाह्वोभाङ्ग्याद्वापि स्मृत्यपेतादिकारिणः । सभ्याः पृथक्पृथग्दण्ड्या विवादाद्विगुणन्दमम् ॥ ४ ॥ पूर्वैक्ताः स
 भ्यारजसो निरङ्कुशत्वेन तदभिभूता गगात् स्नेहानि शयान् बोभान् लिप्सानि शयान् भयान् संत्रासान् स्मृत्यपेतं स्मृतिविरुद्धं च
 दिशद्वादाचारदपेतं कुर्वन्तः पृथक्पृथगेकैकशे विवादाद्विवादपञ्जयति मित्राह्मा द्विगुणन्दमन्दगङ्गाः न पुनर्विवादास्पदीभू
 ना द्वयात्रयासतिस्त्रीसंग्रहणादिषु दण्डाभावप्रसङ्गः । गगलोभयानामुपादानं गगदिष्वेव द्विगुणोदमोनाज्ञानमोहादिष्वि
 तिनियमार्थं । न च गजासर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जं मिनिगौतमवचनान् ॥ न ब्राह्मणदण्ड्या इति मन्त्रवचनम् । तस्य प्रशंसार्थत्वात् । य
 नुषङ्गिः परिहार्त्तया गज्ञावध्यश्चावध्यश्चादण्ड्याश्चावर्हिः काठ्यंश्चापरिवाद्यश्चापरिहार्त्तयेत्येति । तदपि स एष वज्रश्रुतो भवति ।
 लोकवेदवेदाङ्गविद्वत्कोवाक्येति ह । स पुराणकुशलस्तदपेक्षस्तद्धृत्तिरष्टाचत्वारिंशत्संस्कारैः संस्तुतस्त्रिषु कर्मस्वभिरतः यद्सु
 वासामयाचारिकेष्वभिविनीत इति प्रतिपादितवज्रश्रुतविषयन्नब्राह्मणमात्रविषयं ॥ व्यवहारविषयमाह ॥ स्मृत्याचारव्यपेते
 नमार्गैणाधर्धितः परैः । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हितम् ॥ ५ ॥ धर्मं शास्त्रं समाचारविरुद्धेन मार्गेण परेणाधर्धितोभिभू
 तो यद्राज्ञे प्राड्विवाकायवाच्चावेदयति विज्ञापयति चेद्वादि तदा वेद्यमानं व्यवहारपदम्यति ज्ञेत्तरसंशयहेतुपदमर्थप्रमाणनिरूप्य
 प्रयोजनात्मको व्यवहारस्तस्य पदं विषयस्तस्य चेदं सामान्यलक्षणं । सच्चद्विविधः । शंकाभियोगस्तत्त्वाभियोगश्चेति ॥ यथाह ता
 रदः ॥ ह्यभियोगस्तु विज्ञेयः शंकातत्त्वाभियोगतः । शंकाऽसतानुसंसर्गात्तत्त्वं होटाभिदर्शनादिति ॥ होटात्तोन्निलिङ्गमिति या

॥ मि० व्य० ॥

三

वत् । तेन दर्शनं साक्षाद्दर्शनं होटाभिदर्शनं नस्तस्मात् । तन्वाभिर्योगोपि द्विविधः । प्रमिषेधात्मको विध्यात्मकश्चेति । यथा म
नो हिरण्यादि कंकगृहोत्थानप्रयच्छति । क्षेत्रादिकं ममापहरतीति वा ॥ उक्तञ्च काव्यायनेन ॥ ज्यात्यं स्वदेकते कर्तुमन्यायं वा करो
तियइति । सपुनश्चाष्टादशधाभिद्युते ॥ यथाहमनुः ॥ तेषामाद्युमुणादानं निषेधोऽस्वामिविक्तयः । सेभूयचसमुत्थातन्दूत
स्यानपकमेव । वेतनस्यैव चादानं संविदश्च्युतिकमः । क्रयविक्रयानुशयो विवर्तः स्वामिप्राप्तयोः । सीमाविषादधर्मश्चापारु
द्येदण्डवाचिके । सेयञ्च साहसं चैव स्वीसंग्रहणमेव च । स्वीपुन्धर्मै विभागश्च द्यूतमाह्वयएव च । पदान्याष्टादशैतानि व्य
हारस्थिता विहेति ॥ एतान्यपि साध्यभेदेन पुनर्वहुलङ्घनानि । यथाह नारदः ॥ एवमेव प्रभेदान्यः शतमष्टात्तरं सूतम्
। क्रियाभेदान्मनुष्याणां शतशो निगद्युतइति ॥ आवेदयति चेद्राज्ञे इत्यनेन स्वयमेवागत्याऽवेदयति न गजप्रैरि न स्तम्भ
रुषप्रेरितो वेति दर्शयति ॥ यथाहमनुः ॥ नोत्पादयेत्स्वयं कार्यं गजानां प्यस्य पूरुषः । न च प्रापितमन्येन गं सेतार्थं कथञ्चने
ति ॥ परैरिति परेण पशुभ्यामपरैरित्येकस्यैकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वाद्यवहारे भवतीति दर्शयति ॥ यत्पुनरेकस्य बहुभिः सार्द्धं स्त्री
णाम्प्रेयजनस्य च । अनादेयो भवेद्वा दोधर्मविद्धिरुदाहृतइति नारदवचनमन्नाद्रि न साध्यद्वयविषयम् । आवेदयति ग
ज्ञे इत्यनेनैव गज्ञापृष्टे विनीतवेषश्च विदयेत् । आवेदितश्च युक्तश्चेन्मुद्रादिना तत्प्रत्यर्थ्याह्वानमकल्यादोनां चानाह्वानमिवा
द्वार्थसिद्धिमिति मोक्तं । स्मृत्यन्तरे तु स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ यथा ॥ कालिकाठ्यार्थिने पृच्छेत्प्राणं तं पुरतः स्थितं । किं कार्यं ह्वाचने पो
डामभैयीर्ब्रूहिन्मानव । केन कस्मिन्कदा कस्मात्पृच्छेदेवं संभागतं । एवं पृष्टः संयद्भूयात्स संभैर्ब्रह्मणैः सह । विमृश्य कार्थ्य
न्याय्यं चेद्वाह्वानार्थमतः परं । मुद्रावानिष्ठिपेत्तस्मिन्पुण्णं वा समादिशेत् । अकल्यवालस्थिविरविषमस्थकियाकुलान् ।
कार्थ्यानि पातिव्यसनि नृपकार्थ्यान्सवाकुलान् । मत्तान्मत्तप्रमत्तान् भूत्यान्नाह्वानयेन्नृपः । नहीनपक्षां युवति कुले जातां प्रह
तिकां । सर्ववर्णैः तमां कन्यां नान्नातिप्रभुकाः स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः सैरिण्योगणिकाश्च याः । निष्कुलायाश्च पतिता

स्नासामाह्वानमिच्छते । कालं देशश्च विज्ञायकार्य्यणाश्च वलावलम् । अकल्पादीनपि शनैर्यनैरह्वानयेद्गुपः । ज्ञानाभियो
 गयेपि स्युर्वने प्रव्रजितादयः । तानप्याह्वानयेद्राजागुरुकार्य्येष्वकोपयन्नि । आसेधव्यवस्थाप्यर्थसिद्धैवनारदेनोक्ता ।
 वक्तव्यैर्यह्यनिष्ठुन्नमुक्तामन्तश्चतद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थीयावदाह्वानदर्शनम् । स्थानासेधः कालकृतः प्रवासात्कर्मण
 स्तथा । चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत् । आसेधकालश्चासिद्धश्चासेधयोतिवर्तते । सविनेयोन्यथाकुर्वन्नासेद्वा
 दण्डभाग्भवेत् । नदीसन्नारकान्तारदुर्देशेषु पल्लवादिषु । आसिद्धसम्पत्तयेधमुक्तामन्नापगध्नुयात् । निर्वैष्टुकामोरेगा
 नैर्यियथश्रुत्यसनेस्थितः । अभियुक्तस्थान्येन गजकार्य्याद्युतस्तथा । गवाम्प्रचारे गोपालाः सस्यावापेक्षयीवलाः । शिल्पिन
 श्चापि तत्काचमायुधीयाश्च विग्रहइति । आसेधो गजाश्च यावगेधः । अकल्पादयः पुत्रादिकमन्यवासुहृदम्येधयिष्यन्ति ।
 न च ते प्रणर्थवादिनः । योनभ्रातानचपितानपुत्राननियोगकृत् । पर्णधवादीदण्ड्यः स्याद्भवहारेषु विबुवन्निनारदवचना
 न् । प्रार्थयिनिमुद्रालेख्यपुरुषाणामन्यतमेनानीते किङ्कुर्यादित्यत आह । प्रार्थयेनाग्रतोलेख्ययावेदितमर्थिना । समामास
 तदर्द्धाहर्द्धामजान्यादिचिह्नितं ॥ ६ ॥ अर्थतद्द्वयर्थः साध्यः । सोस्यास्तीत्यर्थी । तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्याग्रतः पुरतोलेख्ये
 खनीयं । यथायेन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितन्नयानपुनरन्यथा अन्यथा वादिन्नेन भङ्गप्रसङ्गात् । अन्यवादीक्रिया
 द्वेधीनोपस्थातानिरुत्तरः । आहूतप्रपन्नायी च ह्योनः पञ्चविधः स्मृतइति । आवेदनकालएवार्थवचनस्य लिखितत्वात्पुनर्ले
 खनमनर्थकमित्यत आह समामासेत्यादि । संवत्सरमासपक्षतिथिवारदिनार्थिप्रार्थयिनामब्राह्मणादिजान्यादिचिह्नितम्
 । आदिशद्देनद्रव्यतत्संख्यास्थानवेलाक्षमालिङ्गादीनि गृह्यन्ते । यथोक्तम् । अर्थवद्धर्मसंयुक्तम्परिपूर्णमनाकुलं । साध्यव
 द्वाचकपदं प्रकृतार्थानुबन्धिच । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् । संक्षिप्तं निखिलार्थसुदृशकालाविवेधिच । वर्ष
 र्नुमासपक्षाहोवेलादेशप्रदेशवत् । स्थानावसथसाध्याख्यानाकारवयोर्युतं । साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रार्थयिनामच ।

॥मि०व्य०॥

॥ ३ ॥

परात्मपूर्वजानेकशजनामभिरङ्कितं । क्षमालिङ्गान्मपीडावत्कथिताहर्तृदायकं । यदावेदयतेगज्ञेतद्भायेत्यभिधीयतेइति ।
भाषाप्रतिज्ञापक्षइत्यर्थान्तरं । आवेदनसमयेकार्थ्यमात्रंलिखितं । प्रत्यर्थिनोऽग्रतःसमामासादिविशिष्टंलिख्यतइतिविशेषः । सम्बन्धरविशेषणंयद्यपिसर्वव्यवहारेषुनोपयुज्यते । तथाप्याधिप्रतिग्रहकयेयुनिर्णयार्थमुपयुज्यते । आधौप्रतिग्रहेकीर्तेपूर्वानुवलवन्नरेनिवचनान् । अर्थव्यवहारेपि एकस्मिन्बन्धरेयत्संख्याकंयद्ग्रयंयतोयेनगृहीतंप्रत्यर्पितंचेति । पुनरन्यस्मिन्बन्धरेतद्द्रव्यन्तत्संख्याकन्ततस्तेनगृहीतंयाच्यमानोयदिव्रूयात्सत्यंगृहीतंप्रत्यर्पितञ्चेति । बन्धगन्तरेगृहीतंप्रत्यर्पितञ्चानास्मिन्बन्धरइत्युपयुज्यते । एवम्मासाद्यपियोज्यं । देशस्थानादयःपुनःस्थावरेष्वेवोपयुज्यन्ते । देशश्चैवतथास्थानंसन्निवेशस्तथैवच । जातिःसंज्ञाधिवासश्चप्रमाणंक्षेत्रनामच । पितृपैतामहंचैवपूर्वगजानुकीर्तनं । स्थावरेषुविवादेषुदशैतानिनिवेशयेत्तइतिस्मरणान् । देशोमध्यदेशादिः । स्थानम्भारणस्यादि । सन्निवेशस्तत्रैवपूर्वापरदिग्विभागपरिच्छिन्नसन्निविष्टेगृहक्षेत्रादिः । जातिरर्थिप्रत्यर्थिनोर्ब्राह्मणत्वादिः । संज्ञाचदेवदत्तादिः । अधिवासःसमीपदेशनिवासीजनः । प्रमाणंनिवर्तनादिभूपरिमाणं । क्षेत्राणान्नामशालिक्षेत्रंक्षेत्रभूमःपाण्डुभूमइति । पितुःपितामहस्यचनानामार्थिप्रत्यर्थिनोःपूर्वैषांस्त्रयाणांशानामकीर्तनञ्चेति । समामासादीनांयस्मिन्व्यवहारेयावदुपयुज्यतेतत्रतावदुल्लेखनीयमितिनात्यर्थ्यार्थः । एवमपक्षलक्षणेस्थितेपक्षलक्षणरहितानामपक्षवदवभासमानानामपक्षभासत्वंसिद्धमेवेतियोगीश्वरेणनपृथक्पक्षाभासाउक्ताः । अन्यैस्तुस्पष्टार्थमुक्तम् । अप्रसिद्धंनिशवाधंनिरर्थंनिःप्रयोजनम् । असाध्यंवाबिर्गुणंवापक्षाभासंविबज्जयेत्तइति । अप्रसिद्धंमदीयंशशविषाणंगृहीत्वानप्रयच्छतीत्यादि । निशवाधंअस्मद्गृहप्रदीपप्रकाशेनायंस्वगृहेव्यवहरतीत्यादि । निरर्थंअभिधेयरहितंकचठतपंजडदवमित्यादि । निःप्रयोजनंयथायंदेवदत्तोस्मद्गृहसन्निधौसुस्वरमधीतइति । असाध्यंयथाहन्देवदत्तेनसम्भूजमुपहसितइत्यादि । एतत्साधनानासम्भवादसाध्यंअल्पकालत्वान्नसाक्षिसम्भोबोलिखितंदूर

तोत्पत्वात् नदिव्यमित्यादि । विरुद्धं यथामूकेन शब्द इत्यादि । पुर एष्टादि विरुद्धं वा । गङ्गाविवर्जितो यश्च यश्च पौरवि
 रोधकत् । गङ्गास्य वाससस्तस्य प्रकृती नान्तथैव च । अन्ये वा ये पुर गाम महाजन विरोधकाः । अनादेयास्तु ते सर्वे व्यवहारः
 प्रकीर्तिता इति । यत्त्वनेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो न सिध्यतीति । तत्र यद्युनेकवस्तुसङ्कीर्ण इत्युच्यते तदाने दोषः । मदीयम
 नेन हि रण्यं वा सोरूपकादि वापहृतमित्येवं विधस्यादुष्टत्वात् । ऋणादानपदसङ्करे पक्षाभास इति चेन्न दपिन मदीयारूप
 का अनेन वृद्ध्या गृहीताः सुवर्णश्चास्य हस्ते निक्षिप्तं मदीयं क्षेत्रमपहरेति चेन्न्यादीनां पक्षत्वमीयत एव । किन्तु क्रियाभेदात्क्रमे
 ण व्यवहारेन युगपदि न्येतावत् । यथा ह्यकात्यायनः । बहु प्रतिज्ञं यत्कार्यं व्यवहारे सुनिश्चितम् । कामन्तदपि गृह्णीया
 द्राजातत्त्वबुभुक्षयेति । तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्न सिध्यतीति तस्यार्थः । अर्थिग्रहणात्तु च पौत्रादीनां ग्रहणं ।
 तेषामेकार्थत्वात् । नियुक्तस्यापि नियोगेनैव तदेकार्थत्वाक्षेपात् । अर्थिना सन्नियुक्तो वा प्रत्यर्थिप्रहितापि वा । योयस्यार्थविवद
 ते तयोर्ज्जयपरुजयाविति स्मरणात् । नियुक्तजयपरुजयौ मूलस्वामिनोरेव । एतच्च भूमौ फलके वा पाण्डुलेखेन लिखित्वाच्चा
 बापोद्गारेण शो धितं पञ्चात्पत्रे निवेशयेत् । पूर्वपक्षः स्वभावोक्तः प्राङ्निवाको भिलेखयेत् । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे विशो
 धितमिति कात्यायनस्मरणात् । शोधनञ्च यावदुत्तरदर्शनं नङ्कृतं व्यनतातः परङ्कृतं व्यनन्यथानवस्था प्रसङ्गात् । अतएव नारदे
 नोक्तं । शोधयेत्पूर्ववाटन्नुयावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनम् भवेत् । पूर्वपक्षमशोधयित्वैव यदोत्तर
 न्दापयन्ति सभ्यास्तदा गगान्मेभादित्युक्तदण्डेन सभ्यान्दण्डयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारः प्रवर्तनीयो गङ्गेति । एवं शोधि
 तपत्रारूढे पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्यत आह । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वो वेदकसन्निधौ ॥ ७ ॥ श्रुतो भाषार्थो येन प्रत्यर्थिना सोश्रुता
 र्थस्तस्योत्तरम् पूर्वपक्षादुत्तरत्र भवतीति उत्तरं लेख्यं लेखनीयम् । पूर्वो वेदकस्यार्थिनः समीपे उत्तरञ्च यत्पूर्वोक्तस्य निगकरणन्त
 दुच्यते । यथाह । पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाकुलम् । अव्याख्यागम्यमित्येतदुत्तरं न द्विदो विदुरिति । पक्षस्य व्यापक

निरकरणसमर्थे । सारं न्याय्यं न्यायादनपेतं । असन्दिग्धसन्देहरहितं । अनाकुलपूर्वापरविहङ्गं । व्याख्यागम्यं प्र
 सिद्धपदयोगेन दुस्सिद्धविभक्तिसमासाध्याहारं भिधानेन वा । अन्यदेशभाषाभिधानेन वा यद्वा ख्येयार्थे न्नमवति तत्सदुत्तरम् ।
 न चतुर्विधं । सम्प्रतिपत्तिर्मिथ्या प्रत्यवस्कन्दनम्पूर्वन्यायश्चेति । यथाह कात्यायनः । सार्थं मिथोत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं न तथा ।
 पूर्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति । तत्र सत्योत्तरं यथारूपकशतम् ह्यन्धारयतीत्युक्ते सत्यन्धारयामीति । यथाह ।
 साध्यस्य सत्यवचनम्प्रतिपत्तिर्दाहतेति । मिथोत्तरं ननु नाहन्धारयामीति । तथा च कात्यायनः । अभियुक्तो भियोगस्य य
 दि कुर्यादपह्नवम् । मिथ्या तन्नु विजानीयादुत्तरं व्यावहारतइति । तच्च मिथोत्तरञ्चतुर्विधम् । मिथैतन्नाभिजानामितदा तत्र न
 सन्निधिः । अजातञ्चास्मिन्तत्कालइति मिथ्या चतुर्विधमिति । प्रत्यवस्कन्दनं नाम सत्यंगृहीतम्प्रतिदत्तम्प्रतिग्रहलक्ष्यमिति वा ।
 यथाहनारदः । अर्थिनो लेखितो योर्थः प्रत्यर्थी यदि तन्न तथा । प्रपद्यकारणं ब्रूयात्प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति । प्राङ्गुयोत्तरं ननु
 । यच्चाभियुक्तं एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यावहारमार्गेण परगजितइति । उक्तञ्च कात्यायनेन । आचा
 रेणावसन्नेपि पुनर्लेखयते यदि । सोभिधेयोजितः पूर्वम्प्राङ्गुयश्च स उच्यतइति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणे र
 हितानां उत्तरवदवभासमानानामुत्तरभासत्वमर्थसिद्धं स्पष्टीकृतञ्च । स्मृत्यन्तरे । सन्दिग्धमन्यत्पृक्ततादव्यस्य मतिभूरि च ।
 पक्षैकदेशव्याप्यन्यतथानैवोत्तरम्भवेत् । यद्वा स्तपदमव्यापि निगूढार्थे न तथा कुलं । व्याख्यागम्यमसारञ्चनोत्तरं स्वार्थसिद्धय
 इति । तच्च सन्दिग्धम् । सुवर्णं शतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यंगृहीतम् । सुवर्णं शतम्मावशतञ्चेति । प्रकृतादन्यत् । य
 था सुवर्णं शताद्विभियोगे पणशतन्धारयामीति । अत्यल्पं सुवर्णं शताभियोगे पञ्चधारयामीति । अतिभूरि सुवर्णं शताभि
 योगे द्विशतन्धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हि रण्यवस्त्राद्विभियोगे हि रण्यंगृहीतन्नान्यदिति । व्यस्यपदम् । अहणादाना
 भियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णं शताभियोगे अनेनाहन्नाडितइति । व्यापिपदेशस्थानादिविविशेषणाव्यापि । य

यामध्यदेशे वागणस्याम्यपूर्वस्यान्दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति । पूर्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थे यथा सुवर्णशता
 भियोगे किमहमेवास्यै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाकः सभ्यो वार्थी वान्यस्मै धारयतीति सूचयतीति निगूढार्थः । आकुलम्पूर्वा
 परचिह्नम् । यथा सुवर्णशताभियोगे कते सख्यं गृहीतं न धारयामीति । व्याख्यागम्यं । दुस्मिष्टविभक्तिसमासाध्याहारेभि
 धानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पिहृणाभियोगे गृहीतशतस्य वचनात्सुवर्णानाम्पितुर्न जानामी
 ति । अब्रह्मगृहीतशतस्य पितुर्ब्रह्मवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । असारम् । न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमने
 न वृद्ध्या गृहीतं वृद्धिरेव दत्तानामूलमिति । उन्नरमित्येकवचननिर्देशादुन्नराणां सङ्क
 रोन्नरस्तः । यथा ह कात्यायनः । पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे चकारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्कृतदनुत्तरमिति । अनुत्त
 रविचकारणान्तेनैवोक्तं । न चैकस्मिन्निवादे तु क्रिया स्याद्वादिनो द्वयोः । न चार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रिया द्वयमिति । मि
 थ्याकारणे उन्नरयोः सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिने द्वयोरेपि क्रिया प्राप्नोति । मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे प्रतिवादिन इति स्मरणम् । त
 दुभयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धं । यथा सुवर्णशतं रूपकशतं चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकशतं न गृहीतं प्र
 तितदन्नञ्चेति । कारणं प्राङ्ग्राह्यसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रिया द्वयं । प्राङ्ग्राह्यकारणेनैतु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रियामिति । यथा सुवर्ण
 गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकव्यवहारमार्गोऽप्यपजित इति । अत्र च प्राङ्ग्राह्ये जयपत्रेण वा प्राङ्ग्राह्यदर्शने निर्वाभावयितव्यम् । का
 रणेन न सार्धलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुन्नरचन्यायसङ्करेऽपि द्रष्टव्यं । यथानेन सुवर्णरूपकशतम्बत्त्वा
 णि च गृहीतानोक्त्यभियोगे सख्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तञ्च रूपकशतं न गृहीतम्बत्त्विषये पूर्वव्यायेन पणजित इति । एवञ्च नु
 स्सङ्करेऽपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं योगपट्टोत । तस्य तस्यां शस्यते न तेन विना सिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिनः प्रत्यर्थिनः सभ्या
 नाञ्चेच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वन्तर्क्रियोपादानेन पूर्वव्यवहारः प्रवर्तयितव्यः पश्चादल्पविष

॥ मि० व्य० ॥

二 七 二

योत्रेणेपादानेनव्यवहारेद्रष्टव्यः । यत्रचसम्प्रतिपत्तेरुत्तरगतस्यसङ्करस्त्रेत्तरगतरेपादानेनव्यवहारेद्रष्टव्यः । सम्प्रति
पत्तौक्रियाभावात् । यथाहारीतेन । मिथोत्तरङ्कारणञ्चस्यातामेकत्रचेदुभे । सत्यम्बापिसहान्येनतत्रग्राह्याकिमुत्तरमिषुक्षो
क्तं । यत्प्रभूतार्थविषययत्रवास्याक्रियाफलं । उत्तरन्तत्रतज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमनोन्याया । सङ्कीर्णम्भवतीतिशेषःशेषापेक्षया
श्रेष्ठिकःकमेभवतीत्यर्थः । तत्रप्रभूतार्थेयथानेनसुवर्णरूपकशतम्बत्वाणिचगृहीतानिइत्यभियोगेसत्यंसुवर्णगृहीतंरूपक
शतञ्चनगृहीतम्बत्वाणितुगृहीतानिप्रतिदत्तानिचेतिञ्चमिथोत्तरस्यप्रभूतविषयत्वादर्थिनःक्रियामादायप्रथमंव्यवहारःप्र
वर्तयितव्यः । पञ्चाद्वस्त्विवयवोव्यवहारः । एवमिथ्याप्राज्ञायसङ्करेकारणप्राज्ञायसङ्करेचयेजनीयम् । तथातस्मिन्नेवा
भियोगेसत्यंसुवर्णरूपकशतञ्चगृहीतन्दास्यामिवत्वाणितुनगृहीतानिगृहीतानिप्रतिदत्तानीतिवा । वस्त्विवधयेपूर्वम्परा
जित्तद्विचोत्तरसम्प्रतिपत्तेर्भूतिविषयत्वेपितत्रक्रियाभावाच्चान्मिथ्याद्युत्तरक्रियामादायव्यवहारःप्रवर्तयितव्यः । यत्रतुमिथ्या
कारणोत्तरयोःकृत्तृपक्षव्यापित्वं । यथाश्रुद्ग्राहिकतयाकश्चिद्वदतिइयज्ञैर्मदीयाञ्चमुकस्मिन्कालेनष्टाञ्चथास्यगृहेदृ
ष्टेति । अन्यसुमिथ्येतदेतत्प्रदर्शितकालात्पूर्वमेवास्मद्गृहेस्थिताममगृहेजातावेतिवदति । इदन्तावत्पक्षनिर्णयकरण
समर्थत्वान्नानुत्तरम् । नापिमिथ्यैवकारणोपन्यासात् । नापिकारणम् एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् । तस्मात्सकारणमिथ्यो
त्तरमिदम् । अत्रचप्रतिवादिनःक्रिया । कारणेप्रतिवादिनइतिवचनात् । ननुमिथ्याक्रियापूर्ववाटइतिपूर्ववादिनःकस्मात्क्रि
यानभवति । तस्यश्रुद्धमिथ्याविषयत्वात् । कारणेप्रतिवादिनइत्येतदपिकस्माच्छुद्धकारणविषयन्नभवतिनैतत् । सर्वस्या
पिकारणेनैतस्यमिथ्यासहचरितरूपत्वात्शुद्धकारणोत्तरस्याभावात्प्रसिद्धकारणेत्तरेप्रतिज्ञातार्थकशदेशस्याभ्युपगमेनैक
देशस्यमिथ्यात्वयथासत्यंरूपकशतंगृहीतंनधारयामिप्रतिदत्तत्वात् । प्रकृतोदाहरणेत्तुप्रतिज्ञातार्थकदेशस्याभ्युपगमेना
स्तीतिविशेषः । एतच्चहारीतेनस्पष्टमुक्तम् । मिथ्याकारणयोर्वापिग्राह्यकारणमुत्तरमितिचमिथ्याप्राज्ञाययोःपक्षव्यापित्वं

यथारूपकशंधारयतीत्यभियोगे मिथैतदस्मिन्नर्थे पूर्वमयं मया पर्णजित इति । अत्रापि प्रतिवादिन एव क्रिया । प्राङ्गाय
कारणेनैतानुप्रत्यर्थी निर्दिशे क्रिया मिति वचनाच्छुद्धस्य प्राङ्गायस्याभावादनुत्तरत्वप्रसङ्गः । तस्मिन्तिपत्तेरपि साध्यत्वेनोपदिष्ट
स्य पक्षस्य सिद्धत्वेपत्यासेन साध्यत्वनिर्णयः । यदानुकारणप्राङ्गायसङ्करः यथाशतमनेन गृहीतमित्यभि
युक्तः प्रतिवदति सव्यंगृहीतं प्रतिदत्तं चेति एतस्मिन्नेवार्थे प्राङ्गायेनायम्पर्णजित इति । तत्र प्रतिवादिनो यथा रूचीति न क्वचि
द्वादि प्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाप्रसङ्ग इति निर्णयः । एवमुत्तरे पत्रे निवेशिते साध्यसिद्धेः साधनाय तत्वात्साध
ननिर्देशकः कुर्यादित्यपेक्षितञ्चाह ॥ ततोर्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनम् ॥ ७ ॥ तत उत्तरगनन्तरमर्थी साध्यवान्मुद्य
एवानन्तरमेव लेखयेत् । प्रतिज्ञातः साध्यः सचासावर्थे चेति प्रतिज्ञातार्थसाधनं साध्यतेऽनेनेति साधनम्पराणम् । अत्र
सद्यो लेखयेदिति वदतोत्तराभिधाने कालविलम्बनमप्यङ्गीकृतमिति गम्यते । तच्चोत्तरत्र विवेचयिष्यते । अर्थी प्रतिज्ञाता
र्थसाधनं लेखयेदिति वदतायस्य साध्यमस्ति सप्रतिज्ञातार्थसाधनं लेखयेदिति युक्तमतश्च प्राङ्गायोत्तरे प्राङ्गायस्यैव साध्यत्वात्प्र
त्यर्थेवार्थी ज्ञात इति । स एव साधनं निर्दिशेत्कारणोत्तरेपि कारणस्यैव साध्यत्वात् । कारणवाद्येवार्थी तिस एव लेखयेत् ।
मिथ्योत्तरे तु पूर्ववाद्येवार्थी तिस एव साधनं निर्दिशेत् । तथार्थी लेखयेदिति वदतार्थी व लेखयेन्नान्य इत्युक्तम् । अतश्च सस्मृतिपनु
त्तरे साध्याभावेन भायोत्तरवादिनो द्वेयोरप्यर्थित्वाभावात्साधनं निर्देश एव नास्तीति तावत्तैव व्यवहारः समाप्यत इति गम्यते । ए
तदेव हारीतेन स्पष्टमुक्तम् । प्राङ्गायकारणेनैतानुप्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रिया । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपन्नानसाभवेदिति
। ततः किमिदं तञ्चाह ॥ तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोति विपरीतमतो न्यथा ॥ तस्य साधनस्य प्रमाणस्य वध्यमाणा लिखितसाध्या
दिलक्षणस्य सिद्धौ निर्वृते सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणा म्याप्नोति । अतोऽस्मान्प्रकारदन्यथा प्रकारान्तरे साधना सिद्धौ विपरी
तसाध्यस्य सिद्धिर्म्पर्णजयलक्षणा प्राप्नोतीति सम्बन्धः । एवं व्यवहाररूपमभिधातोपसंरति ॥ चतुष्पाद्व्यवहारेण विवादे

॥मि०व्य०॥

॥ ६ ॥

यूपदर्शितः ॥ ८ ॥ व्यवहारगन्तुपः पश्येदित्युक्तो व्यवहारः सोयमित्यनुत्पत्त्या चतुरंशकल्पनया विवादे युच्यते णादानादि धू-
पदर्शितो वर्णितः । न च प्रत्यर्थिनो गतो लेख्यमिति भाषा पादः प्रथमः । श्रुतार्थस्योत्तरं लेख्यमित्युत्तरपादो द्वितीयः । ततोऽर्थी
लेखयेत्सद्युद्दिष्टिक्रियापादस्तृतीयः । तत्सिद्धौ सिद्धिमाप्नोतीति साध्यसिद्धिपादश्चतुर्थः । यथोक्तम् । परस्परं मनुष्याणां स्वा-
र्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यान्वायाद्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः । भाषोत्तरक्रिया साध्यसिद्धिभिः क्रमवृत्तिभिः । आक्षिप्तचतुरं-
शस्तु चतुष्पादभिधीयत इति । सम्प्रतिपत्युत्तरे तु साधनानि देशाद्वार्थस्या साध्याच्च न साध्यसिद्धिलक्षणः पादोऽस्तीति द्वि-
पान्तमेव । उत्तराभिधानानन्तरं सभ्यानामर्थप्रत्यर्थिनोः कस्य क्रिया स्यादिति पक्षमर्थलक्षणस्य प्रत्याकलितस्य योगीश्वरे
ण व्यवहारपादत्वेनानभिधानात् व्यवहर्तुं सम्बन्धाभावाच्च न व्यवहारपादत्वमिति स्थितम् । इति व्यवहारमातृका ॥ ९ ॥
एवं सर्वव्यवहारोपयोगिनी व्यवहारमातृकामभिधाया धुना क्वचित् व्यवहारविशेषे कञ्चिद्विशेषं दर्शयितुमाह । अभियोग
मनिस्तीर्थ्यैतैर्नम्रान्यभियोजयेत् । अभियुक्तञ्च नान्येन नोक्तं विप्रकृतिर्नयेत् ॥ १० ॥ अभियुज्यत इति अभियोगोपपक्षमभि-
योगमनिस्तीर्थ्यापरिहृत्यैतमभियोक्तारन्नप्रत्यभियोजयेत् यद्यपि प्रत्यवस्कन्दनम्रान्यभियोगरूपन्तथापि
स्वापगधपरिहारात्मकत्वाद्नास्यप्रतिषेधस्य विषयः । अतः स्वाभियोगानुपमर्दनरूपस्य प्रत्यभियोगस्यायन्निषेधः । इदमप्यर्थं
नमधिकृत्योक्तमर्थितमप्युक्त्याह । अभियुक्तञ्च नान्येनेति । अन्येनाभियुक्तमनिस्तीर्णं भियोगमन्योर्थीनाभियोजयेत् । किञ्च उ-
क्तमावेदनसमये यदुक्तं द्विप्रकृतिं विरुद्धभावन्ननयेन्न प्रापयेत् । एतदुक्तम्भवति यद्वस्तु येन रूपेण वेदनसमये निरूपितं
तद्वस्तु तथैव भाषाकालेऽपि लेखनीयन्नान्यथेति । ननु प्रत्यर्थिनो गतो लेख्यं यथा वेदितमर्थिनेत्यत्रैवेदमुक्तम् किमर्थं म्युनरुच्य
तेनोक्तं विप्रकृतिर्नयेदिति । उच्यते । यथा वेदितमर्थिनेत्यनेनावेदनसमये यद्वस्तु निवेदितं तन्नेदेव भाषासमयेऽपि लेखनी
यमेकस्मिन्नपि पदेन वस्त्वन्तरमित्युक्तम् । यथानेन रूपकशतं वृद्धा गृहीतमिदं तन्मन्त्रावेदनसमये प्रतिपाद्यप्रत्यर्थिसन्निधौ भाषा

समयेवस्वशतं वृद्धागृहीतमिति न वक्तव्यम् । तथासति पदान्तरगमनेऽपि वस्त्वन्तरगमनाङ्गी न वादी दण्डः स्यादिति । नो
त्तं विप्रकृतिं नयेदित्यनेनैकवस्तुत्वेऽपि पदान्तरगमनं निविध्यते । यथारूपकशतं वृद्धागृहीत्वा यन्न प्रयच्छतीति ज्ञादावावेद
नसमयेऽभिधायभावाकालेरूपकशतं वलादपहृतवानिति वदतीति । तत्र वस्त्वन्तरगमनं निविद्धमिह नुपदान्तरगमन
ं निविध्यत इति न पौनरुक्त्यम् । एतदेव स्यष्टीकृतम् नारदेन । पूर्ववादम्परित्यज्योन्यमालम्बते पुनः । पदसंक्रमण
ङ्गे योही न वादी सवै न र इति । ही न वादी दण्डो भवति न प्रकृतादर्थं ङ्गीयते । अतः प्रत्यर्थितेनार्थि न च प्रमादपरिहाराय
एवायमभियोगमनिस्तीर्येत्याहुः पदशेषेन प्रकृतार्थसिद्धिसिद्धिविषयः । अतएव वदन्ति । क्वलनिरस्य भूतेन व्यववहारात्
येन नुप इति । एतच्चार्यव्यवहारे द्रष्टव्यम् । मन्युक्ते तु व्यवहारे प्रमादाभिधाने प्रकृतादपि व्यवहाराङ्गीयत एव । यथा ह
नारदः । सर्वेष्वर्थविवादे युवाक्कलेनावसीदति । परस्त्रीभूमृणादानेन शस्योप्यर्थान्न हीयत इति । अस्यार्थः । सर्वेष्वर्थवि
वादे युन मन्युयुक्ते युवाक्कले प्रमादाभिधाने पि नावसीदति न परं जीयते । न प्रकृतार्थाङ्गीयत इत्यर्थः । अत्रोदाहरणम्प
रस्त्रीत्यादि । परस्त्रीभूमृणादाने प्रमादाभिधाने न दण्डोऽपि यथा प्रकृतादप्यर्थान्न हीयते । एवं सर्वेष्वर्थविवादेऽपि
अर्थविवादग्रहणान्मन्युक्ते विवादेषु प्रमादाभिधाने न प्रकृतादप्यर्थान्न हीयत इति गम्यते । यथा ह मनेन शिरसि पादेन ताडित
इत्यावेदत समयेऽभिधायभावाकाले हस्तेन पादेनाडित इति वदन्न केवलं दण्डः परं जीयते च । अभियोगमनिस्तीर्य नैनमप्यत्र
भियोजयेदित्यस्यापवादमाह । कुट्यात्प्रत्यभियोगश्च कलहे साहसेषु च । कलहे वाक् दण्डपास्त्यात्मके साहसेषु विषय
स्त्वादिति मित्तप्राणव्यापादनादिषु । प्रत्यभियोगसम्भवेऽपि भियोगमनिस्तीर्य अप्यभियोगात्प्रत्यभियोजयेत् । नन्वत्रापि
पूर्वपक्षानुपमर्दं न रूपत्वेनानुत्तरत्वात्प्रत्यभियोगस्य प्रतिज्ञान्तरत्वेऽपि युगपद्व्यवहारा समभवः समानः । सत्यं । नात्र युगपद्व्यवहा
रात्प्रत्यभियोगोपदेशः । अपि तु न्यूनदण्डप्राप्तयेऽधिकदण्डनिवृत्तये वा । तथाहि । अनेनाहन्ताडितः शस्त्रे वेद्यभियोगे

॥मि०व्य०॥

॥ ७ ॥

पूर्वमहमेनेनताडितः शप्तेवेति प्रत्यभियोगे दण्डाल्पत्वं । यथाहनारदः । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतस्यात्सदोषभाक् । प
ञ्चाद्याः सोप्यसत्कारीपूर्वतुविनयोगुरिति । यदानुपुनर्युगपद्भयोस्लाडनादिप्रवृत्तिस्तत्राधिकदण्डनिवृत्तिः । पारुष्ये
साहसेवापियुगपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेषञ्चैन्नलभ्येत विनयः स्यात्समस्तयोरिति । एवं सति युगपद्वावहारप्रवृत्त्यसम्भवेपि क
लहादौ प्रत्यभियोगोर्थवान्दण्डादिषु न निरर्थक एव । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्विधमुक्त्वाससम्भस्यसभापतेः कर्तव्यमाह । उभयोः
प्रतिभूयोह्यः समर्थः कार्यनिर्णये । उभयोरर्थिप्रत्यर्थिनोः सर्वेषु विवादेषु निर्णयस्य कार्ये कार्यनिर्णयः । आहिताग्न्यादि
युपाठाकार्येष्वस्य पूर्वनिपातः । निर्णयस्य च कार्ये साधितधनदानन्दण्डदानञ्च तस्मिन् समर्थः प्रतिभूः प्रतिभवति तत्कार्ये
तद्वद्भवतीति प्रतिभूयोह्यः ससम्येन सभापतिना । तस्यासम्भवे अर्थिप्रत्यर्थिनोरक्षणेपुरुषानियोक्तयास्तेभ्यश्च ताभ्याम्प्रति
दिनमेतनन्देयम् । यथ ह काव्यायनः । अथ चेत्प्रतिभून्निर्णयकार्ये योग्यस्तु वादिनः । रक्षितोसौ दिनस्यान्ते दद्याद्भृत्याय वेत
नमिति । अर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्ये ससम्येन सभापतिना प्रतिभूयोह्यइत्युक्तम् । किन्तन्निर्णयकार्ये यस्मिन् प्रतिभूयोह्य
तद्वत्पेक्षितञ्चाह । निह्ववेभावितो दद्याद्जनं गजे च तत्समम् । मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत् । अर्थिना निवेदि
तस्याभियोगस्य प्रत्यर्थिनापह्नवे कते यदा अर्थिना साध्यादिभिर्भावितोऽगीकारितः । प्रत्यर्थी तदा दद्याद्धनमप्रकृतमर्थिने गजे
च तत्सममपलापदण्डं । अथार्थी भावयितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी जात इत्यभियोगादभियुक्तधना द्विगुणं धनन्द
द्याद्राज्ञे प्राङ्गाये प्रत्यवस्कन्दने चेदमेव योजनीयम् । तत्रार्थी वापह्नववादी प्रत्यर्थीनाभाविता गजे प्रकृतसाधितधनसं दण्डं
दद्यादथ प्रत्यर्थी प्राङ्गायङ्कारणं भावितुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्याभियोगी ति गजे द्विगुणमन्व नन्दद्यादर्थिने च प्रकृतमन्व नं ।
सम्यतिपच्युत्तरे तु दण्डाभाव एव । एतच्च रणोदानविषय एव । पदान्तरेषु तत्र तत्र दण्डाभिधानादधनव्यवहारेष्वस्यासम्भवाच्च
न सर्वविषयत्वं । राज्ञाऽधमसिंहोकोदाप्यइत्यस्य रणोदानविषयत्वेपितत्रैव विशेषवद्व्यामः । एतदेव सर्वव्यवहारविषयत्वेनापि

धोजनीयम् । कथमभियोगस्य निह्वेऽभियुक्तेन कृते यद्वाभियोक्ता साध्यादिभिर्भावितोऽभियुक्तस्तदा तत्समन्तत्र प्रतिपदो
 क्तमेव च शब्देऽवधारणे । धनन्दगण्डद्वाद्राज्ञ इत्यनुवादः । अथाभियोक्ता अभियोगम्भावयितुं न शक्नोति तदामिथ्याभियो
 गीति प्रतिपदोक्तधनन्दगण्डद्विगुणन्दद्वादिदिविधीयते । अत्रापि प्राङ्गाये प्रत्यवस्कन्दने च पूर्ववदेव योजनीयम् । ततोर्थी लेख
 येत्सद्वाः प्रतिज्ञानार्थं साधनमिति वदतोत्तरपादलेखने कालप्रतीक्षणं दर्शितम् । तत्रापवादमाह साहससेयपारुख्यगोभिशा
 पात्ययेत्स्त्रियाम् । विवादयेत्सद्वा एव कालोऽन्यत्रेच्छया स्मृतः । साहसस्त्रिवशस्त्रादिनिमित्तम्याणिव्यापादनानि । सेयञ्चैव्ये
 । पारुख्यम्बागदण्डपारुख्यम्बध्यमाणलक्षणम् । गौर्दागध्री । अभिशपः पातकाभियोगः । अत्ययः प्राणधनातिपातस्तस्मिन्
 द्वैकवद्भावादेकवचनं स्त्रियां कुलस्त्रियाम् । दास्याञ्च कुलस्त्रियाञ्चारित्रविवादे दास्यां स्वत्वविवादे विवादयेत्तुत्तरन्दापयेत्सद्वा
 एव न कालप्रतीक्षणं कुर्व्यात् । अन्यत्र विवादान्तरे युक्तकालः उत्तरदानकालः । इच्छया अर्थिप्रत्यर्थि सभ्यसभापतीनां स्मृतञ्च
 क्तः । दुष्टलक्षणमाह । देशदेशान्तरं यानि ह्युक्तीणि परिलेखितानि । ललाटं स्विघते चास्य मुखं वैवर्ण्यमेति च । परिश्रुयन्
 स्खलद्वाको विरुद्धं बहुभाषते । वाक्स्थुः पूजयति नो तथोद्योतिर्भुजत्यपि । स्वभावाद्द्विकृतिं ज्ञच्छेन्मनोवाक्कायकर्मभिः अभि
 योगे यसाध्ये वा दुष्टः सपरिकीर्तितः । मनोवाक्कायकर्मभिः यः स्वभावादेव न भयादिनिमित्ताद्विकृतिं त्विकारं याति गच्छति
 असौ अभियोगे साध्ये वा दुष्टः परिकीर्तितः । ताम्बिकृतिं त्विभज्य दर्शयति । देशदेशान्तरं यानि न क्वचिदवतिष्ठते । ह्युक्ती
 णीञ्चोष्टपत्येनौ परिलेखितानि ह्यग्रेण बटयति इति कर्मणे विकृतिः । अस्य ललाटं स्विद्यते स्वेदविन्दं कितम्भवति । मुख
 म्बैवर्ण्यं विवर्णत्वं पाण्डुत्वं कृष्णत्वं वा एति गच्छतीति कायस्य विकृतिः । परिश्रुयन् स्खलद्वाक्यः परिश्रुयन् गङ्गदं स्खलद्वास्तं
 वाक्यं यस्यासौ तथोक्तः विरुद्धं पूर्वापरविरुद्धम् । बहुभाषते इति वाचोविकृतिः परे क्ताम्बाचं प्रतिवचनदानेन न पूजयति चक्षु
 र्वाप्रतिवीक्षणेन पूजयतीति मनसो विकृतेर्लिङ्गम् । तथाञ्चोद्योतिर्भुजतिवक्तयतीत्यपि कायस्य विकृतिः । एतच्च दोषसम्भा

॥ मि० च० ॥

॥ ८ ॥

वनमात्रमुच्यते । नदे।यनिश्चयाय स्वाभाविकनैमिन्निकविकारयोर्विवेकस्यटुङ्गानत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकम्प
तिपट्वीततथापिनपणजयनिमित्तकार्यं भवति । नहि मरिच्येतो लिङ्गदर्शनेन मृतकार्यैर्कुर्वन्त्येवमस्य पणजयो भविष्यतीति
लिङ्गादवगतेपिनपणजयनिमित्तकार्यप्रसंगः ॥ किञ्च ॥ सन्दिग्धार्थस्वतन्त्रोयः साधयेद्वाञ्छनिघ्यतेत् । नचाहूतोवदेत्किं
चिद्धीनोदण्डाश्चसंस्तुतः । सन्दिग्धमर्थमधर्माणैर्नानङ्गीकृतमेवयः स्वतन्त्रः साधननिर्पेक्षः साधयत्यासेधादिनासहीनो
दण्डाश्चभवति । यच्च स्वयं सम्यगिति पक्षसाधनेन वासाधितं याचमानो निघ्यतेत्यत्रायेतयश्चाभियुक्तो राज्ञाचाहूतः सदसिनकि
ञ्चिद्धदति सोपिहीनोदण्डाश्चसंस्तुतइतिसंवध्यते । अभियोगे च साध्येवादुष्टः सपरिकीर्तितइति प्रस्तुतत्वाद्धीनपरिज्ञानमा
त्रमेवमाभूदिति दण्डग्रहणम् । दण्डाश्चापि शास्योपार्थान्नहीयतइत्यर्थादहीनत्वदर्शनादत्र तन्माभूदिति हीनग्रहणम् ॥
अथ यत्र द्वावपियुगपङ्गुर्माधिकरणम्यापौ भाषावादिनौ । तद्व्याकञ्चित्प्रतिग्रहेणक्षेत्रं लब्ध्वा कञ्चित्कालमुपभुज्यकार्येव
शान्तकुटुम्बोदेशान्तरङ्गतः । अन्योपि तदेवक्षेत्रमप्यतिग्रहेण लब्ध्वा कञ्चित्कालमुपभुज्यदेशान्तरङ्गतः ततो द्वावपियुगप
दागन्यमदीयमिदंक्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणम्यापौ तत्र कस्य क्रियेत्याकांक्षितञ्चाह । साक्षिषूभयतः सन्तु
साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः । उभयतस्तु उभयोरपि वादिनोः साक्षिषु सम्भवन्तु साक्षिणः पू
र्ववादिनः पूर्वस्मिन्काले मया गृहीतमुपभुक्तञ्चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादी न पुनरर्थः पूर्वविवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्या यदा त्व
न्यएवं वदति सत्यमनेन पूर्वगृहीतमुपभुक्तञ्चेति । किन्तु राजा इदमेवक्षेत्रमस्मादेव क्षेत्रेण लब्ध्वा मह्यन्दत्तमन्येन वा प्रति
ग्रहेण लब्ध्वा मह्यन्दत्तमिति तत्र पूर्वपक्षोऽसाध्यतया अधरीभूतस्तस्मिन् पूर्वक्षेत्रे धरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः । उत्तरकालम्प
तिगृहीतमुपभुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्या भवन्ति । इदमेव व्याख्यानं युक्ततरम् । मिथो तत्रे पूर्ववादिनः साक्षिणो भव
न्ति । प्राङ्गायकारणैकौ पूर्वपक्षेऽधरीभूते उत्तरवादिनः साक्षिणो भवन्तीति व्याख्यानमयुक्तम् । अस्यार्थस्य ततोर्थी लेखयेत्स

द्युःप्रतिज्ञातार्थसाधनमित्यनेनोक्ताप्युनरुक्तिप्रसंगात्पूर्वव्याख्यानमेवस्यटीकतन्नारदेन । मिथ्याक्रियापूर्ववादकारणेप्रति
 वादिनः । प्राङ्ग्रायविधिसिद्धौ तु जयपत्रक्रियाभवेदित्युक्ता । द्वयोर्विवदतोरर्थद्वयोः सक्तु च साक्षियु । पूर्वपक्षो भवेद्यस्य भ
 वेयुस्तस्य साक्षिण इति वदता । एतस्य सर्वव्यवहारविलक्षणत्वाद्देनोपन्यासः । अपिच । सपणञ्चेद्विवादः स्यात्तत्रहीन
 न्नुदापयेत् ॥ दण्डश्च स्वपणञ्चैव धनिने धनमेव च । यदि विवादो व्यवहारः सपणः । पणनम्पणः तेन सह वर्तत इति सपणः स्या
 त् नदातत्र तस्मिन्पण्ये व्यवहारे हीनं पणजितम्पूर्वोक्तदण्डं स्वकृतञ्च पणं रज्जेति चेन्न विवादास्य दीभूतम्यतन्दापयेद्राजा । यत्र
 पुनरेकः कोपावेशश्च शब्दाद्वाहमत्र पणजितो भवामितदापणं शतन्दास्यामिति प्रतिजानीते अन्यस्तु न किञ्चित्प्रतिजानीते तत्रा
 पिव्यवहारः प्रवर्तते । तस्मिँश्च प्रवृत्ते पणप्रतिज्ञावादी यदि हीयते तदा स एव सपणन्दण्डाप्यः । अन्यस्तु पणजितो दण्डन्दा
 प्योनपणं स्वपणञ्चेति विशेषोपादानात् । यत्र त्वेकः शतमन्यस्तु पञ्चाशतम्प्रतिजानीते तत्रापि पणजये स्वकृतमेव पणन्दाप्यै ।
 सपणञ्चेद्विवादः स्यादिति वदतापणरहितोपिविवादो दर्शित इति ॥ किञ्च ॥ क्वलन्निरस्य भूतेन व्यवहारगन्तयेन्नृपः । भूत
 मप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारतः । क्वलं प्रमादाभिहितनिरस्यपरित्यज्य भूतेन वस्तु तत्त्वानुसरणेन व्यववाहारगन्तये दन्नन्तपः ।
 यस्माद्भूतमपि वस्तु तत्त्वमपि अनुपन्यस्तमनमिहितं हीयते हानिमुपगच्छति व्यवहारतो व्यवहारेण साध्यादिभिः तस्माद्भूतानु
 सरणं कर्तव्यम् । यथार्थं प्रत्यर्थिनौ सत्यमेव वदतस्तथाससम्येन सभापतिनायतितव्यं सामादिति भिरुपायेस्तथासति साध्यादिनिर
 येक्षेणैव निर्णये भवतीति अथ सर्वथापि भूतानुसरणं न शक्यते कर्तुं न तथासति साध्यादिभिर्निर्णयः कार्य इत्यनुकल्पः यथोक्तं । भूत
 क्वलानुसारित्वं द्विगतिः समुदाहृता । भूतन्तत्त्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाभिहितञ्च क्वलमिति तत्र भूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः क्वलानुसारी
 त्वनुकल्पः साक्षिलेख्यादिभिर्व्यवहारनिर्णये कदाचिद्वस्तुनुसरणं भवति कदाचिन्नभवति । साध्यादीनां व्यवभिचारस्यापि सम्भ
 वान् । भूतमप्यनुपन्यस्तं हीयते व्यवहारत इत्यत्रोदाहरणमाह । निहूते लिखितनैकमेकदेशं त्रिभक्तिः । दाप्यः सर्वैर्नृपेणार्थिन

॥ मि० व० ॥

॥ ९ ॥

आह्यस्त्वनिवेदितः । नैकमनेकं सुवर्णं रजतवस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्थिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव निहूने उपजानीते तदार्थिने
कदेशे हिरण्ये साध्यादिभिः प्रत्यर्थी भावितोङ्गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलिखितं न्याप्यार्थिने नृपेण न ग्राह्यस्त्वनिवेदितः पूर्व
भाषाकाले निवेदितः पञ्चादर्थिना पूर्वमया विस्मृत इति निवेद्यमानो न ग्राह्यो नादत्तं नृपेण । एतच्च न केवलं वाचनिकमेकदेशे
प्रत्यर्थिने मिथ्यावादि त्वनिश्चयादेकदेशान्तरेपि मिथ्यावादि त्वसम्भवात् । अर्थिनश्चैकदेशे सत्यवादि त्वनिश्चयादेकदेशान्त
रेपि सत्यवादि त्वसंभवात् । एवन्तर्का परनामसम्भावना प्रत्ययानुगृहीता दस्मादेव योगीश्वरवचनतः सर्वदापनीयं नृपेण इति
निर्णयः । एवञ्च तर्कवाक्यानुसरणे न निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोन्यथात्वेपि व्यवहारदर्शिनान्न दोषः तथा च गौतमो न्यायाधिगमेन
कौभ्युपायसेनाभ्यूह्यायथास्थानं मयोर्यदित्युक्ता तस्माद्वाजाचाट्यावनिद्यावित्युपसंहर्षति । नचैकदेशविभाविनो नृपादेयवचनः
प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते । एकदेशविभावितो नृपेण सर्वे न्याप्य इति वचनात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तम् । अनेकार्थाभियोगेपि या
वत्संसाधयेद्भनी । साक्षिभिस्त्वावदेवा सौलभ्येते साधितं धनमिति तत्पुत्रादिदेयपित्राद्युणविषयं । तत्र हि बहूनर्थानभियुक्तः पुत्रादि
र्न जानामीति प्रतिवदन् । निहूववादी न भवतीत्येकदेशविभावितोपि न क्वचिदसत्यवादीति निहूने लिखितं नैकमिति शास्त्रं तत्र न
प्रवर्तते । निहूवाभावादपेक्षिततर्काभावाच्च । अनेकार्थाभियोगेपीति कात्यायनवचनं सामान्यविषयविशेषशस्त्रस्य विषयं निहूवो
त्तरं परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्तते । ननु च ह्युणादियुविवादेयुस्थिरप्रायेषु निश्चितं । अनेवाप्यधिके चार्थे प्रोक्ते साध्यन्नसिध्यतीति व
दताकात्यायनेन अनेकार्थाभियोगे साक्षिभिरेकदेशे विभाते अधिके वा भाविते साध्यं सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तं । तथा सत्येकदेशे भावि
ने अभावितैकदेशे सिद्धिः कुतस्त्यादुच्यते लिखितसर्वार्थसाधनतयापन्यसैः साक्षिभिरेकदेशाभिधानेन अधिकाभिधानेन च कृत्स्नमेव सा
ध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थस्तत्रापि निश्चितन्नसिध्यतीति वचनात्पूर्ववत्संशय एवेति प्रमाणं तत्स्यावसरे स्त्येव कृत्स्नं निरस्येति नियमान्सा
ह्यसादानुसकलसाध्यसाधनतयापदिष्टैः साक्षिभिरेकदेशेपि साधिते कृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येव तावन्तैव साह्यसादेः सिद्धत्वात्का

त्यायनवचनाच्च । साध्यर्थोऽपि गदिते साक्षिभिः सकलम्भवेत् । स्त्रीसङ्गसहसै चार्थ्ययन्साध्यपरिकीर्तितं । ननु निहते लिखित
 नैकमितीयं स्मृतिः तथा नैकार्थ्यभियोगेपीतीयमपि स्मृतिरेव तत्रानयोः स्मृत्योः परस्परविरोधेऽसतीतरेतरवाधनादप्रामाण्यङ्कस्मा
 द्बभूवति विषयव्यवस्थकिमित्याश्रीयत इत्यत आह । स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः । यत्र स्मृत्योः परस्परतो विरोध
 स्तत्र विरोधपरिहाराय विषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गोपवादादिलक्षणेन्यायो बलवान्स्मृमर्थः । स च न्यायः कुतः प्रत्येतव्य इत्यत
 आह । व्यवहारत इति । व्यवहारोऽदृष्टव्यवहारोऽदृष्टव्यव्यतिरेकलक्षणादवगम्यते । अतश्च प्रकृतोदाहरणेऽपि विषयव्यवस्थै
 वयुक्ता एव मन्यत्रापि विषयव्यवस्थविकल्पादियथा सम्भवं योज्यं । एवं सर्वत्र प्रसङ्गेऽपवादात् साह । अर्थशास्त्रानुबलवद्भ्रमंशा
 स्त्वमिति स्थितिः धर्मशास्त्रानुसारेणेत्यनेनैवोक्तं न सादृश्यं निरस्तत्वाद्भ्रमंशास्त्रांतर्गतमेव गजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमि
 दं विवक्षितं । अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृत्योर्विरोधेऽर्थशास्त्राद्भ्रमंशास्त्रं बलवत् । इति स्थितिमर्थ्यादा । यद्यपि समानकर्तृकतया
 अर्थशास्त्रधर्मशास्त्रयोः स्वरूपगतो विशेषो नास्ति तथापि प्रमेयस्य धर्मस्य प्राधान्यादर्थस्य चाप्राधान्याद्भ्रमंशास्त्रं बलवदित्य
 भिप्रायः धर्मस्य च प्राधान्यं शास्त्रादौ दर्शितं तन्तस्माद्भ्रमंशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधेऽर्थशास्त्रस्य बाध एव । न विषयव्यवस्थानापि
 विकल्पः किमत्रोदाहरणं । न तावत् । गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बह्वृश्रुतं । आततायिनमायान्तं हन्यादेवा विचारयन् ।
 नाततायिवधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चन । प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा मन्युसंमन्युमुच्छति । तथा । आततायिनमायान्तमपि वेदान्तगं
 रणे । जिघांसन्मज्जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् इत्यादृश्यं शास्त्रं । इयं विश्रुज्जिह्वादित्ता प्रमाप्या कामतो द्विजं । कामतो ब्राह्मण
 वधे निःकृतिर्न विधीयत इत्यादि धर्मशास्त्रान्तयोर्विरोधे धर्मशास्त्रं बलवदिति युक्तम् । अनयोरेकविषयत्वासम्भवेन विरोधाभा
 वान्न वलावलचिन्ताऽवकर्तुरिति । तथा हि । शस्त्रं द्विजानि भिर्याह्यधर्मा यत्रोपरुध्यत इत्युपक्रम्यात्मनश्च परित्राणे दक्षिणाना
 स्तसङ्गरे । स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मोऽप्यनदुष्यतीत्यात्मरक्षणे दक्षिणादीनां यज्ञोपकरणानां चरक्षणे युद्धे च स्त्री ब्राह्मणं हि

॥मि०च०॥

॥ १० ॥

सायाञ्चञ्चाततापिनमकूटशस्त्रेणघ्नन् नदशङ्भगितुक्कान्तस्यार्थवाटार्थमिदमुच्यते । गुरुं वावाचवृद्धैर्वेद्यादि । गुर्वीदीन
त्यन्तावध्यानप्याततापि नो हन्यान् किमुतान्यानि ति । वाष्टदश्चवणादपि वेदान्तगमित्यत्राप्यपि शब्दस्य अथ वणादीनां
वध्यत्वप्रतीतिः नाततापि वधेदोषोन्यत्र गोब्राह्मणवधार्दिति सुमन्नुवचनाच्च । आचार्ये च प्रवक्तारम्यतरम्मातरंगुरु । न
हिंस्याद्ब्राह्मणान् । अथ सर्वं । अथैव तपस्विन इति मनुवचनाच्च । आचार्यादीनामाततापिनार्हिंसाप्रतिषेधेनेदं वचनमर्थवन्मान्य
थाहिंसास्मात्रप्रतिषेधस्य सामान्यशास्त्रेणैव सिद्धत्वात् । नाततापि वधेदोषो हन्तुर्भवति कश्चनेत्येतदपि ब्राह्मणादित्यतिरिक्त
विषयमेव । यतोऽत्रियदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्द्धनापहः । क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ज्ञाततापिनः तथा उद्धृतासि विषयिणिश्च
शापोद्धृतकरस्तथा । आचार्येण न हन्ता च पिशुनश्चापि गजनि । भार्यातिक्तमकारी चरं ध्रान्वेधणतत्परः । एवमाद्यान् वि
जानीयात्सर्वानेवाततापिन इति सामान्येनाततापिनोदर्थिताः । अतश्च ब्राह्मणादयश्चाततापिनश्चात्मार्यादित्राणार्थे हिंसानभि
सन्धिनानिवार्यमाणाः प्रमादाद्यदि विपद्यो रंस्तत्र लघुप्रायश्चित्तं गजदशङ्भगितुक्कान्तस्य स्तस्मादन्यदि होदाहरणं वक्त
व्यम् । तदुच्यते हि रणभूमिलाभेभ्यो मित्रलब्धिर्वगततः । अतोयते तत्तत्राप्रायश्चित्तार्थशास्त्रं । धर्मशास्त्रानुसारेण को धलो भवि
भविवर्जित इति धर्मशास्त्रम् । तयोः क्वचिद्विषये विरोधो भवति यथा चतुष्पादव्यवहारे प्रवर्तमाने एकस्य जये वधार्थमाणे मित्र
लब्धिर्भवति । न धर्मशास्त्रमनुसृतम्भवति । अन्यस्य जयेऽवधार्यमाणे धर्मशास्त्रमनुसृतम्भवति । मित्रलब्धिर्विपरीता ।
तत्रार्थशास्त्राद्धर्मशास्त्रं वलवदत एव धर्मार्थसन्निपाते ध्यादि एतदेवेति प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वन्दर्शितमापसंवेन । एतदेवे
ति द्वादशवार्धिकम्प्रायश्चित्तम्परा मृश्यते । ततोर्थलिखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमन्युक्तम् । किन्तन्साधनमित्यपेक्षितेऽत्र
ह । प्रमाणं लिखितम्भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम् । एवामन्यतमाभावेदित्यान्यतममुच्यते । प्रमीयते परित्च्छिद्यते चनेनेति
प्रमाणम् । तच्च द्विविधम् । मानुषन्दैविकश्चेति तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं लिखितम्भुक्तिः साक्षिणश्चेति । कीर्तितमहर्षिभिः ।

तत्रलिखितं द्विविधं शासनं चिरकञ्चेति । शासनमुक्तलक्षणम् । चौरकन्तुवध्यमाणलक्षणम् । भुक्तिरूपभोगः साक्षिणो वध्य
माणस्वरूपप्रकारः । ननु लिखितस्य साक्षिणश्च शब्दाभिव्यक्तिद्वारेण शब्देन भावाद्युक्तं प्रमाणम् । कथमप्यत्र साक्षिणो वध्य
च्यते । भुक्तिरपि कैश्चिद्विशेषैर्युक्तास्त्वहं तु भूतकृत्यादि कर्मव्यभिचारादनुमापन्य नुपपद्यमाना वा कल्पयन्तीत्यनुमाने
ऽर्थापत्तौ वा न्तर्भवतीति प्रमाणमेव । एवं लिखितादीनां न्यायानामन्यतमस्याभावे दिव्यानां स्वस्वरूपभेदानामन्यतम
ज्ञानादिदेशकालद्रव्याद्युपेक्षया प्रमाणमुच्यते । मानुषाभाव एव दिव्यस्य प्रमाणमस्मादेव वचनादवगम्यते । दिव्यस्य स्वरूप
प्रमाणयोर्गमगम्यत्वात् । अतश्च यत्र परस्परविवादिनोऽर्थ्यगपङ्गुर्माधिकरणम्याप्तयोरेकोमानुषीं क्रिया मपरस्तु देवीम
वलम्बते तत्र मानुष्ये वयाह्या । तथा च कात्यायनः । यद्वैकोमानुषीं ब्रूयाद न्यो ब्रूयात्तु देविकीम् । मानुषीन्तत्र गृह्णीयान्ननुदे
वीं क्रियां नृप इति । यत्रापि प्रधानैकदेशे साधनं मानुषं सम्भवति तत्रापि न देवमाश्रयणीयम् । यथारूपकशतमनया वृद्ध्या गृ
हीत्वायं । न प्रयच्छतीत्यभियोगापह्नवे ग्रहणे साक्षिणः सन्ति नो संख्यायां वृद्धि विशेषे वा ते दिव्ये न भावयामीत्युक्ते तत्रैकदेशे
विभावितन्यायेनापि संख्या वृद्धि विशेषवसिद्धेर्न दिव्यस्य वकाशः । उक्तं च कात्यायनेन । यद्वैकदेशे वा प्रापि क्रिया विद्येत मानु
षी । सायाह्याननुपूर्णेऽपि देविकीं वदतां नृणां मिति । यत्तु गूढसाहसिकानानुप्राप्तं दिव्यैः परीक्षणमिति । तदपि मानुषा सम्भ
वकृतेति यमार्थः । यदपि नारदेनोक्तमरण्ये निज्जनेन त्रावन्तर्वैश्वमनि साहसे । न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रियेति ।
तदपि मानुषा सम्भव एव । तस्मान्नानुषाभाव एव दिव्येन निर्णय इत्येतास्मिन्निर्णयकमस्य चापवादो दृश्यते । प्रकान्ते साहसे वा देवा
र्ये यदगडवाचिके । वलोद्भवेषु कार्येषु साक्षिणो दिव्यमेव चेति । नद्यालेख्यादीनामपि क्वचिन्नियमो दृश्यते यथा पूगश्रेणीग
णादीनां या स्थितिः परिकीर्तिता । तस्यास्तु साधनं लेखन्न दिव्यं न च साक्षिणः । तथा द्वारमार्ग क्रियाभोगजलवाहादिषु क्रिया ।
भुक्तिरेव तु गुर्बी स्यान्न दिव्यं न च साक्षिणः । तथा दत्तादत्तेषु भूतानां स्वामिनां निर्णये सति । विक्त्यादानसम्बन्धे कीत्वाधनमनिच्छ

七

ति । द्रुतेसमाह्वयेचैवविवादेसमुपस्थिते । साक्षिणःसाधनम्प्रेक्तंनदिव्यंनचलेत्यकमिति । उभयत्रप्रमाणसङ्गवेप्रमाण
गतबलावलविवेकेचासतिपूर्वापरयोःकार्ययोःकस्यवलीयस्त्वमित्यतश्चाह । सर्वेष्वर्थविवादेषुवलवत्युत्तराक्रिया । जहणा
दिकेयुसर्वेष्वर्थविवादेषुत्तराक्रियाक्रियतइतिक्रियाकार्यवलवतीउत्तरकार्यैसाधितेतद्वादीविजयीभवेत् । पूर्वकार्यैसि
द्धेपितद्वादीपगजीयते । तद्व्यापकश्चिद्गृहणेनधारणंसाधयतिकश्चित्प्रतिदानेनाधारणं । तत्रग्रहणप्रतिदानयोःप्रमाण
सिद्धयोःप्रतिदानंवलवदितिप्रतिदानवादीजयति । तथापूर्वेद्विकंशतंगृहीत्वाकालान्तरेत्रिकंशतमङ्गीकृतवानन्त्रोभयत्रप्र
माणसङ्गवेपित्रिशतग्रहणम्बलवत्यश्चाङ्गावित्वात् । पूर्वावाधेनानुपपत्तेः । उक्तञ्च । पूर्वावाधेनोनोत्पत्तिरुत्तरस्यहिसेत्य
नीतिञ्चस्यापवादमाह । आद्यौप्रतिगृहेकीतेपूर्वानुवलवत्तरः ॥ आद्यादिषुपूर्वमेवकार्यवलवत् । तद्व्याप्या । एकमेवक्षे
त्रमेकस्याधिक्त्वाकिमपिगृहीत्वापुनरन्यस्याप्याधायकिमपिगृह्णाति । तत्रपूर्वस्यैवतद्भवतिनोत्तरस्य । एवंप्रतिग्रहेकयेच
। नन्वाहितस्यतदानीमस्त्वत्वात्पुनर्गधानमेवतस्मभवति । एवंतत्तस्यकीतस्यचदानकृत्योनोपपद्यते । तस्मादिदम्बचनम
नर्थकं । उच्यते । अस्त्वत्वेपियदिमोहात्कश्चिद्भ्रमाद्वापुनर्गधानादिकंकर्गेतितत्रपूर्ववलवदितिन्यायपूर्वकमेवेदम्बचनमि
त्येवाहुः । भुक्तेःकैश्चिद्विशेषणैर्युक्तायाःप्रामाण्यन्दर्शयिष्यन् कस्याश्चिद्भुक्तेःकार्योत्तरमाह । पश्यतेतद्ब्रुवतोहानिभूमेर्विश
तिवार्धिकी । परेणभुज्यमानायाधनस्यदशवार्धिकी । परेणासंबद्धेनभुज्यमानाम्भुवन्धनंवापश्यतःअब्रुवतः । मदीयेयंभू
स्त्वयानभोक्तव्येन्यप्रतिषेधतस्सस्याभूमेर्विशतिवार्धिकीअप्रतिरवविंशतिवार्धेपभोगनिमित्ताहानिर्भवति । धनस्यतुहस्य
श्वादेर्दशवार्धिकीहानिः । नन्वेतदनुपपन्नंनह्यप्रतिषेधात्स्त्वमपगच्छति । अप्रतिषेधस्यदानविक्त्यादिवत्स्त्वनिवृत्तिहेतु
त्वस्यलोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् नापिविंशतिवार्धेपभोगात्स्त्वत्वं । उपभोगस्यस्त्वत्वेऽप्रमाणत्वात्प्रमाणस्यचप्रमेयंप्रत्यनुत्पाद
कत्वात् । रिक्थक्यादिषुस्त्वकारकहेतुष्वपाठाच्च तथाहि । स्वामीरिक्थक्यसंविभागपरिग्रहाधिगमेयुवाह्याणस्याधिकंल

अक्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयो रित्यष्टावेव स्वत्वकारकहेतून् गौतमः पठति न भोगं । न चेदमेव वचनं विंशतिवर्षोप
 भोगस्य स्वत्वापत्तिहेतुत्वम्यतिपादयतीति युक्तम् । स्वत्वस्य स्वत्वहेतूनां च लोकप्रसिद्धत्वेन शस्त्रैकसमधिगम्यत्वाभावात् । एत
 च विभागप्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते । गौतमवचनन्तु नियमार्थं । अपिच । अनागमन्तुयो भुङ्क्ते बहुन्यदृशतान्य
 पि । चौरदण्डेन तम्पापन्दण्डयेत्युच्यते । चौरदण्डेन तम्पापन्दण्डयेत्युच्यते । चौरदण्डेन तम्पापन्दण्डयेत्युच्यते । चौरदण्डेन तम्पापन्दण्डयेत्युच्यते ।
 क्षभोगविषयं । पश्यतो ब्रुवत इति प्रत्यक्षविषयमिति युक्तं वक्तुम् । अनागमन्तुयो भुङ्क्ते इत्यविशेषाभिधानात् । नोपभोगेव
 लंकार्यमाहर्त्ता तन्तुतेन वा । पशुस्त्रीपुरुषादीनामिति धर्मैर्वा व्यवस्थित इति कात्यायनवचनाच्च । समक्षभोगे च हानिकार
 णाभावेन हानेरसंभवान् । न चैतन्मन्तव्यम् । आधिप्रतिग्रहकयेषु पूर्वस्थाः क्रियायाः प्रावल्यापवादेन भूमि विषये विंशतिवर्षा
 यभोगयुक्तायाः धर्मविषये दशवर्षोपभोगयुक्तायाः उत्तरस्थाः क्रियायाः प्रावल्यामनेनेत्यत इति । यतस्तेषूत्तरैर्वक्रियातन्त्र
 तोनोपपद्यते । स्वयमेव ह्यधेयन्देयं विवेकयं च भवति । न चाहितस्य दत्तस्य विक्तीतस्य वा स्वत्वमस्ति । अस्वस्वदाने प्रतिग्रहे च
 दण्डः स्मर्यते । अदेयं यश्च गृह्णाति यश्चादेयं प्रयच्छति उभौ चैतौ चौरवच्छास्यौ दायौ चोक्तमसाहसमिति । यथा ध्यादीना
 न्नयाणामपवादत्वे स्यञ्जो कस्याधिसीमादीनामुत्तरञ्जो केपवादो नोपपद्यते । तस्माद्भूम्यादीनां हानिरनुपपन्नैव । नापि
 व्यवहारहानिः यत उत्पेक्षां कुर्वन्तस्तस्य तूष्णीं भूतस्य तिष्ठतः काले विपन्ने पूर्वाक्ते व्यवहारे न सिध्यतीति । नारदेनोपेक्षा लिङ्गा
 भावकताव्यवहारहानिरुक्ता न तु वस्त्वभावकता । तथा मनुनापि । अजउञ्चेदपौ गण्डो विषये चास्य भुज्यते । भग्नन्नावह
 रेण भोक्ता तद्धनमर्हतीति व्यवहारतो भङ्गे दर्शितो न वस्तुतः । व्यवहारभङ्गश्चैव भूमाक्ता किल वदति । अजडो यमपौ गण्डो
 ऽवालोस्य सन्निधौ विंशतिवर्षाण्यप्रतिरवं मया भुक्तन्तव हवः साक्षिणः सन्ति यद्यस्य स्वमन्यायेन मया भुज्यते तदायं किमिदं
 तावन्तं कालमुदास्य इति तत्र तत्र चायं निरुत्तरे भवति । एवं निरुत्तरस्यापि वास्त्वव्यवहारे भवत्येव । कलन्निरस्य भूतेन व्यव

॥ मि० व्य० ॥

॥ १२ ॥

हाराग्नयेनृपइति नियमात् । अथ मंतं यज्ञपिनवस्तु हानिर्नोपिव्यवहारहानिस्तथापि पश्यते । ऽ प्रतिषेधेनो व्यवहारहानि श
ङ्का भवतीति तन्निवृत्तये तूष्णीं न स्यात्तव्यमित्युपदिश्यत इति तच्च न स्मार्त्तकालाया भुक्तेर्हानि शङ्का कारणात्वाभावात्तूष्णीं न स्या
त्तव्यमित्येतावन्मात्राभिधित्वायां विंशतिग्रहणं मविवक्षितं स्यात् । अथोच्यते विंशतिग्रहणं भूर्जं मन्त्रदोषोद्भावननिर्णयकरणीयं
। यथा ह कात्यायनः । शक्तस्य सन्निधावर्थो यस्य लेखेन भुज्यते विंशद्वर्धयति क्तानं तत्पत्रं दोषवर्जितमिति । तदपि न आध्या
दिष्वपि विंशते रूद्धं पत्रदोषोद्भावननिर्णयकरणासम्भवात् । यथा ह कात्यायनः । अथ विंशतिवर्धयति आधिभु
क्तः सुनिश्चितः । तेन लेखेन तत्सिद्धिर्लेख्यदोषविवर्जिता । तथा सीमाविवादनिर्णये सीमापत्रं विधीयते । तस्य दोषाः प्रवक्तव्या
यावद्वर्धयति विंशतिरिति । एतेन धनस्य दशवार्धिकीत्येतदपि प्रत्युक्तं । तस्मादस्य श्लोकस्यान्योर्थो वक्तव्यः । उच्यते । भूमेर्ध
नस्य च फलहानिरिह विवक्षितानवस्तु हानिर्नोपिव्यवहारहानिः तथा हि निर्गकोशं विंशतिवर्धयति भोगादूर्जं यद्यपि स्वामी न्या
यतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते । अप्रतिषेधेन लक्षणात्वात् पश्चादस्माच्च वचनात् । परेक्षभोगे तु विंशते रूद्धं म
पि फलानुसरणं लभत एव । पश्यत इति वचनात् । प्रत्यक्षभोगे च साकोशे अब्रुवत इति वचनात् विंशतेः प्राक् प्रत्यक्षे निर्गकोशे
च लभते विंशतिग्रहणात् ननु तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वत्वात् क्षानिरनुपपन्नैव वा लक्षणाविनाशेन तथैवावस्थाने यथा तदु
त्पन्नपूगपनसंवृक्षादीनां यत्पुनस्तदुत्पन्नमुपभोगान्नष्टन्तत्र स्वरूपनाशादेव स्वत्वनाशे अनागमन्तुयो भुक्ते बहून् यद्दृशतान्य
पि । चौरदण्डेन तं पापं दण्डयेत् पृथिवीपतिरित्यनेन वचनेन निष्क्रय रूपेण गणयित्वा चौरवत्तत्समद्रव्यदानमप्याप्तं हानि
र्विंशतिवार्धिकी इत्युपोद्यते । राजदण्डः पुनरस्त्येव विंशते रूद्धं मपि । अनागमोपभोगादपवादाभावाच्च । तस्मात्स्वाम्युपे
क्षा लक्षणस्वापगधादस्माच्च वचनाद्विशते रूद्धं नष्टम्फलन्नलभत इति स्थितम् । एतेन धनस्य दशवार्धिकीत्येतदपि व्या
ख्यातम् । अस्यापवादमाह । आधि सीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना । तथोपनिधिगजस्त्रीश्चोत्रियाणां धनैरपि । आधि

च सीमाच ऊपनिक्षेपश्च आधिसीमोपनिक्षेपाः । जडश्च बालश्च जडबालौ तयोर्जने जडबालधने आधिसीमोपनिक्षेपाश्च ज
 डबालधने च आधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानितैर्विना उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्याप्रदर्शने न रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहितं
 द्रव्यम् । यथा ह नारदः । स्वद्रव्यं यत्र विग्रहो न विद्यते तत्र विग्रहो न विद्यते । निक्षेपो नाम तत्प्रोक्तं यवहारपदं बुधैरिति । उपनि
 धानमुपनिधिः । आध्यादिषु पश्यतो बुवतोऽपि भूमेर्विशतेर्जनस्य च दशभ्यो वर्षेभ्य ऊर्जं मप्युपचय हानिर्न भवति । पुरुषाप
 रगधस्य तथा विधस्याभावाद्दुपेक्षाकारणस्य तत्र तत्र सम्भवात् । तथा हि । आधेर्गधित्वोपाधिकस्य वभोगद्वयं पेक्षायामपि न पुरुषा
 परगधः । सीमश्चिरकृतनुवागादिचिह्नैस्सुसाध्यत्वादुपेक्षा सम्भवति । उपनिक्षेपोपनिध्योर्भुक्तेः प्रतिषिद्धत्वात्प्रतिषेधाति
 क्रमोपभोगे च सोऽदय फलाभावाद्दुपेक्षापपत्तिः । जडबालयोर्जडत्वाद्दालत्वाद्दुपेक्षायुक्तैर्गज्ञो व ऊकाट्यव्याकुलत्वात् । स्त्री
 णामज्ञानादप्रागल्भ्याच्च । औचित्यस्याध्ययनाध्यापनतदर्थविचारगुणानुष्ठानव्याकुलत्वादुपेक्षायुक्तैव तस्मादाध्यादिषु सर्वत्रो
 पेक्षाकारणसम्भवात् । समक्षभोगे निगूक्षे च न कदाचिदपि फलहानिः । आध्यादिषु दण्डविशेषप्रतिपादनार्थमाह । आ
 ध्यादीनां विहर्तारन्ध्रनिनेदापयेर्जनम् । दण्डश्च तत्समं गज्ञेऽन्य पेक्षमथापि वा । आध्यादीनां औचित्यद्रव्यपर्यन्तानां चिरका
 लोपभोगवलेनापहर्तानं विवादास्यदीभूतद्रव्यं स्वामिनेदापयेदित्यनुवादः । दण्डश्च तत्समं विवादास्यदीभूतद्रव्यसमं गज्ञेदा
 पयेदिति विधिः । यद्यपि गृहक्षेत्रादिषु तत्समो दण्डो न सम्भवति तथापि मर्त्यादायाः प्रभेदे च सोऽमाति क्रमणे तथेत्यादिना वध्य
 माणे दण्डो द्रष्टव्यः । यथैतत्समं दण्डेन अपहर्तुर्दमनं न भवति व ऊधनत्वेन । तदा शक्त्यपेक्षन्धनं न दण्डापयेत् । यावता तस्य दर्प्या
 पणभो भवति तावद्दापयेत् । दण्डो दमनादित्या ऊस्तेनादानान्दमयेदिति दण्डग्रहणस्य दमनार्थत्वात् । यस्य तु तत्सममपि द्र
 व्यं नास्ति सोऽपि यावता विद्यते तावद्दाप्यः । यस्य पुनः किमपि धनं नास्ति सौधिरदण्डादिना दमनीयः । तथा च मनः । धिग्दण्डं
 प्रथमं कुर्व्याद्दण्डनादनन्तरम् । तृतीयन्धनं दण्डश्च बध्दण्डमतः परमिति । बध्दण्डोऽपि शरीरे ब्राह्मणव्यतिरिक्तानान्द

॥मि०व्य०॥

॥ १३ ॥

श्रद्धादर्शितः । यथाहमनुः । दशस्थानानि दण्डस्य मनुः स्वामम्भुवो ब्रवीत् । त्रिषु वर्गेषु युयानि स्युरधतो ब्राह्मणेन ब्रजेत् । उप
स्थमुदरं जिह्वाहसौ पादौ च पञ्चमम् । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनन्दे हस्तौ चैव चेति । एते धान्यनिमित्ता पणधस्तत्रैवोपस्थादौ
नियतः कार्य्ये इति द्रष्टव्यम् । कर्मवाकारयित्तथोबन्धनागारम्वा प्रवेशयितव्यः । यथोक्तकान्यानेन । धनदानासहं बुद्ध्या
स्वाधीनं कर्मकारयेत् । अशक्तौ बन्धनागारम्यवेश्यो ब्राह्मणदूत इति ब्राह्मणस्य पुनर्द्रव्याभावे कर्मवियोगादपीति प्रयोज्या
नि । यथाह गौतमः । कर्मवियोगविख्यापननिर्वासनां ककरणादौ न्यवृत्ताविति । नारदेनापि । बधः सर्वस्वहरणं पुनर्निर्वासना
ङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहसः । अविशेषेण सर्वेषामेव दण्डविधिः स्मृत इत्युक्तोक्तम् । बधादूते ब्राह्मणस्य न बधं
ब्राह्मणेर्हति । शिरसो मुण्डनं दण्डस्तस्य निर्वासनमुपात्तम् । ललाटे वा भिशस्त्राङ्कः प्रयाणङ्गद्वैभेन चेति । अङ्कने च व्यवस्थादर्शि
ता । गुरुतल्पे भगः कार्य्यः सुगपाने सुगध्वजः । स्तेये तु श्वपदं कुट्या ह्वय शिर्षः पुमानिति । यत्तु चक्षुर्निर्गोधो ब्राह्मणस्य न्यापस्त
म्बवचनम् । ब्राह्मणस्य पुनर्निर्वासनसमये वस्त्रादिना चक्षुर्निर्गोधः कर्त्तव्य इति तस्यार्थानचक्षुर्गो रङ्गरणम् । अक्षतो ब्राह्मणेणो व्र
जेत् न शरीरो ब्राह्मणे दण्ड इत्यादि मनुगौतमादि वचनविशेषादि तत्त्वत्वमिति प्रसङ्गेन । स्वत्वाव्यभिचारित्वेन भोगस्य स्वत्वे प्रमाणत्वं
मुक्तं । भोगमात्रस्य स्वत्वव्यभिचारित्वात्कीदृशे भोगः प्रमाणमित्यत आह । आत्मोभ्यधिको भोगाद्विना पूर्वकमागतात् स्वत्वहेतुः
प्रतिग्रहकयादि रगमः । स भोगादभ्यधिको वलीयान् स्वत्वबोधने भोगस्यागमसापेक्षत्वात् । यथाह नारदः । आगमेन विप्रुज्जे
न भोगो याति प्रमाणताम् । अविप्रुज्जगमो भोगः प्रमाण्येनैव गच्छतीति । न च भोगमात्रात्स्वत्वावगमः परकीयस्याप्यपहारादि
नोपभोगसम्भवात् । अतस्त्वैव भोगे बलवन्तो यस्तु कीर्त्तयेन्नागमं क्वचित् भोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तत्स्वरूपं निश्चय्यते ।
अतश्च सागमो दीर्घकालो निरन्तरं निरन्तः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चेति पञ्चविशेषणयुक्तो भोगः प्रमाणमित्युक्तम्भवति । तथा च स्मृत्य
ते । सागमो दीर्घकालश्च विच्छेदोपरबोज्झितः । प्रत्यर्थिसन्निधानश्च परिभोगेऽपि पञ्चधेति । क्वचिच्चागमनिरपेक्षस्यापि भो

गस्यप्रामाण्यमित्याह । विनापूर्वकमागतादिति । पूर्वेष्वपि त्रादीनां त्रयाणां क्रमः पूर्वक्रमस्तेनागतेष्वभिभागसस्माद्विनात्राग
 मोभ्यदिकइति सम्बन्धः । सपुनर्गमादभ्यधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाणमित्यर्थः । तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षेन सत्तानिरपे
 क्षः सत्तानुनैवावगम्यतइति बोद्धव्यं । विनापूर्वकमागतादित्येतच्च स्मान्नैकालप्रदर्शनार्थं । आगमोभ्यधिकोभोगादिति च
 स्मान्नैकालविषयम् । अतश्च स्मरणयोग्येकालोयोग्यानुपलब्ध्यागमाभावनिश्चयसम्भवादागमज्ञानसापेक्षस्यैव भोगस्य प्रा
 माण्यम् । स्मान्नैकालोयोग्यानुपलब्धभावेनागमाभावनिश्चयासम्भवादागमज्ञाननिरपेक्षएव सन्ततोभोगः प्रमाणं । ए
 तदेव स्यष्टीकृतङ्कान्यायनेन । स्मान्नैकाले क्रियाभूमेः सागमाभुक्तिरिष्यते । अस्मान्नैनुगमाभावात् क्रमाच्चिपुर्गयागता । स्मा
 न्नैश्चकालोवर्षेण तप्यन्तः शतायुर्वपुर्षइति श्रुतेः । अतुगमाभावादिनियोग्यानुपलब्धभावेनागमाभावनिश्चयाभावा
 दिति अतश्च वर्षेण ताधिकोभोगः सन्ततोप्रतिरवः प्रत्यर्थिप्रत्यक्षश्चागमाभावेचानिश्चितेऽव्यभिचागतादिति प्रागमः स्वत्वंगम
 यति । अस्मान्नैपिकालेऽनागमस्मृतिपरम्परया सत्यान्नभोगः प्रमाणम् । अतएव अनागमन्तुयोभुङ्केव हन्यदृशतान्यपि ।
 चौरदण्डेन तत्तम्पापन्दण्डयेत्युचिपीति रित्युक्तं । नचानागमन्तुयोभुङ्केत्येकवचननिर्देशादहन्यदृशतान्यपीत्यपि शब्द
 प्रयोगान्प्रथमस्यपुर्षस्य निगमेचिरकालोपभोगेऽपि दण्डविधानमिति मन्तव्यं । द्वितीयेतृतीयेवापुर्षे निगमस्य भोग
 स्यप्रामाण्यप्रसङ्गान्नचैतदित्यते । अदौतुकारणन्दानंमध्येभुक्तिस्तु सागमेति नारदस्मरणात् । तस्मान्सर्वत्र निगमोपभो
 गेनागमन्तुयोभुङ्केत्येतद्वष्टव्यं यदप्यन्यायेनापियद्भुक्तं पित्रापूर्वतरैस्त्रिभिः । नतच्छक्यमपाहर्तुं कुमाच्चिपुर्गयागतमिति
 । पित्रासहपूर्वतरैस्त्रिभिरितियोज्यं । तत्रापि क्रमाच्चिपुर्गयागतमित्यस्मान्नैकालोपलक्षणम् । चिपुर्षविवक्षायामेकवर्षा
 भ्यन्तरेऽपि पुर्षत्रयान्ति क्रमसम्भवाद् द्वितीयेवर्षे निगमस्य प्रामाण्यप्रसङ्गस्तथा सति स्मान्नैकाले क्रियाभूमेः सागमाभु
 क्तिरिष्यतइति स्मृतिविशेषः । अन्यायेनापियद्भुक्तमित्येतच्चान्यायेनापि भुक्तमपहर्तुं न्नशक्यं किम्पुनरन्यायातिश्चयइति व्याख्येय

॥ मि० व्य० ॥

॥ १४ ॥

मपि शब्दश्रवणात् । यच्चोक्तम् । यद्विनागममन्यन्तमुक्तपूर्वस्त्रिभिर्भवेत् । नतच्छब्दमपाहर्तुं कमाच्चिपुरुषागर्तमिति । त
त्राप्यन्यन्तमागमं विनेत्यर्थं तमुपलभ्यमानमागमं विनेति व्याख्येयं । न पुनर्गमस्वरूपं विनेति । आगमस्वरूपाभावे भोगशते
नापि न स्वत्वं भवतीत्युक्तं कमाच्चिपुरुषागर्तमित्येतदुक्तार्थं । ननु स्मरणयोग्ये काले भोगस्यागमसापेक्षस्य प्रामाण्यमनुपपन्नं
। तथा हि । यद्वागमः प्रमाणान्तरेणावगतस्तदा तेनैव स्वत्वागमान्न भोगस्य स्वत्वे आगमे वा प्रामाण्यं । अथ प्रमाणां तरेणागमो व
गतः कथन्तद्विशिष्टो भोगः । प्रमाणम् । उच्यते । प्रमाणां तरेणावगतागमसहित एव निरन्तरो भोगः कालान्तरे स्वत्वङ्गमय
ति । अवगतोऽप्यागमो भोगरहितो न कालान्तरे स्वत्वङ्गमयितुमलं मध्ये दानविक्त्यादिना स्वत्वापगमसम्भवादिति सर्वमन
वद्यं । आगमसापेक्षो भोगः प्रमाणमित्युक्तम् । आगमसहितो भोगनिरपेक्ष एव प्रमाणमित्यत आह । आगमेऽपि वलं नैव भु
क्तिस्त्वोकापि यत्र नो । यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भुक्तिर्नानास्ति तस्मिन्नागमे वलं सम्पूर्णं नैवास्ति । अथ मभिसन्धिः स्वत्वनिवृत्तिः
परस्वत्वापादनञ्च दानं । परस्वत्वापादनं च परेण यदि स्वीकरोति तदा सम्पद्यते । नान्यथा । स्वीकारस्त्रिविधो मानसो वाचि
कः कायिकश्चेति । तत्र मानसोऽपि तत्संकल्परूपः । वाचिकस्तु ममेदमित्याद्यभिप्रायाहारे ह्येव स्वीकरोति कल्पकः प्रत्ययः ।
कायिकः पुनरुपादानाभिर्मर्शनादिरूपेऽनेकविधः तत्र च नियमः स्मर्यते दद्यात्कृष्णान्मुच्छेदं गङ्गापुच्छे करिणङ्करे । केसरे
युतयैवाञ्चन्द्रासीं शिरसि दद्यापयेदिति । आञ्चलायनोऽप्याह । अनुमंत्रयेत्प्राण्यभिमृशेदप्राणि कन्यां चेति । तत्र हि रण्यवत्त्वा
दाबुदकदानान्तरमेवोपादानादिसंभवात् । त्रिविधोऽपि स्वीकारः सम्पद्यते क्षेत्रादौ पुनः फलोपभोगव्यतिरेकेण कायिकस्वी
कारसंभवात् । स्वल्पेनाप्युपभोगे न भवितव्यम् । अन्यथा दानकयादेः सम्पूर्णतानभवतीति फलोपभोगलक्षणकायिकस्वीकार
विकलश्चागमोऽदुर्वलो भवति तत्सहितोऽदागमाभावः । एतच्च द्वयोः पूर्वोपरकालापरिज्ञाने । पूर्वोपरकालज्ञाने तु विगुणोऽपि पू
र्वकालागम एव वलीयानिति । अथवा लिखितं साक्षिणे भुक्तिः प्रमाणां त्रिविधं स्मृतमित्युक्तम् । एतेषां समवाये कुत्र कस्य प्राव ल्य

भित्तयेदमुपनिष्ठते । आगमोभ्यधिकोभोगाद्विनापूर्वकमागतात् । आगमेपिवलनैवभुक्तिः स्रोकापियत्रतोइतिअयमर्थः । आ
 द्योपुरुषेसाधिभिर्भावितंआगमोभोगादभ्यधिकोवलवान्यूर्वकमागताङ्गेगाद्विना । सपुनःपूर्वकमागतोभोगश्चतुर्थेपुरुषेबि
 र्वितेनभावितादागमाद्वलवान्मध्यमेतुभोगरहितदागमास्त्रैकभोगसहितोप्यागमोवलवानिति । एतदेवनारदेनस्य
 ष्ठीकृतं आदैतुकारणन्दानंमध्येभुक्तिस्तुसागमा । कारणंभुक्तिरेवैकासन्नतायाचिरन्तनीति । पश्यतोब्रुवतइत्यत्रविंशतिव
 र्कभोगादूर्ध्वभूमेर्जनस्यापिदशवर्षभोगादूर्ध्वफलानुसरणंनभवतीत्युक्तं । तत्रफलानुसरणवद्विडानुसरणमपिनभविष्य
 तीत्याशंक्यपुरुषव्यवस्थयाप्रमाणव्यवस्थयाचदण्डव्यवस्थान्दर्शयितुमाह । आगमस्तुक्ततोयेनसेभियुक्तस्तमुद्धरेत् । न
 तस्तुतस्तस्तुतोवाभुक्तिस्तत्रगरीयसी । येनपुरुषेणभूम्यादेरगमस्वीकारःकृतः । सपुरुषःकुतस्त्रैत्रादिकमित्यभियुक्तस्त
 मागमम्यन्तिग्रहादिकंलिखितादिभिर्द्धरेत्भावयेदनेनचाद्यपुरुषस्यागममनुद्धरतोदण्डइत्युक्तंभवतितस्तुतोद्वितीयोभियु
 क्तोनागममुद्धरेत् । किन्तुअविच्छिन्नाप्रतिरवसमक्षभोगमनेनचागममनुद्धरतोद्वितीयस्यनदण्डोपितुर्विशिष्टभोगमनुद्धर
 तोदण्डइतिप्रतिपादितम् । तस्तुतस्तुतीयोनागमन्नापिर्विशिष्टभोगमुद्धरेदपितुक्तमागतम्भोगमात्रम् । अनेनापितृतीय
 स्यक्तमायातभोगानुद्धरणेदण्डोनागमानुद्धरणेनविशिष्टभोगानुद्धरणेवेत्यभिहितम् । तत्रतयोर्द्वितीयतृतीययोर्भुक्तिरेवग
 रीयसी । तत्रापिद्वितीयेगुरुःतृतीयेगरीयसीतिविवेकव्यम् । त्रिष्वप्यागमानुद्धरणेर्ध्वहानिःसमानैवदण्डेनविशेषइतिता
 दर्थ्यार्थः । उक्तञ्च । आगमस्तुक्ततोयेनसदण्डस्तमनुद्धरन् । नतस्तुतस्तस्तुतोवाभोगहानिस्तयोरपि । अस्मान्नैकालोप
 भोगस्यागमज्ञाननिरपेक्षस्यप्रामाण्यमुक्तम्बिनापूर्वकमागतादित्यत्रतस्यापवादमाह । योभियुक्तपरेतःस्यात्रस्यरिक्थीतमुद्ध
 रेत् । नतत्रकारणम्भुक्तिरगमेनविनाकृता । यदापुनरहर्त्तादिरभियुक्तोक्ततथवहारनिर्णयएवपरेतःस्यात्परलोकगतोभ
 वेन्नदातस्यरिक्थीपुत्रादितस्तमागममुद्धरेत् । यस्मात्तत्रतस्मिन्तथवहारेभुक्तिरगमरहितासाध्यादिभिःसाधितापिनप्रमाणं ।

॥ मि० व० ॥

二 五 二

पूर्वाभियोगेनभोगस्यसापवादत्वात् नारदेनाप्युक्तम् । तथारूढविवादस्यप्रेतस्यव्यवहारिरणः । पुत्रैणसोर्थःसंशोध्योनतम्भोगोनिवर्त्तयेदिति । अनिर्णीतव्यवहारेव्यवहारेननिवर्त्ततइतिस्थितं निर्णीतेपिप्यवहारेस्थितेचव्यवहारेनिरव्यवहारःकचित्प्रवर्त्ततेकचिन्नप्रवर्त्ततइतिव्यवस्थ्यासिद्धयेव्यवहारदर्शितांवलालमाह । नृपेणाधिकृताःपूगाःअणयोथकुलानिच । पूर्वपूर्वगुरुज्ञेयंव्यवहारविधान्दणाम् । नृपेणगज्ञाधिकृताव्यवहारदर्शनेनियुक्ताःगज्ञासभासदःकार्य्याइत्यादिनेक्ताःपूगाःसमूहाःभिन्नजातीनांभिन्नवृत्तीनामेकस्थाननिवासिनांयथाग्रामनगरादयः । अण्योनानाजातीनामेकजातीनामप्येकजातीयकर्म्मोपजीविनांसङ्घाताः । यथाहेडावुकानानांवल्लिककुविन्दचर्मकारादीनांचकुलानिज्ञानिसम्बन्धिवन्नांसमूहाः । एतेषांनृपाधिकृतादीनाञ्चतुर्णांपूर्वपूर्वयद्वापठितंततत्तत्गुरुवलवद्देदितव्यम् । नृणांव्यवहर्तृणांव्यवहारविधौव्यवहारदर्शनेकार्थ्यैरुतदुक्तंभवति नृपाधिकृतैर्निर्णीतेव्यवहारेपरगजितस्ययद्वाप्यसन्नोयःकुदृष्टिबुध्यापिभवतितथापिपूगादिद्युपुनर्थवद्वागेनभवत्येवएवंपूर्गनिर्णीतेपिनअण्यादिगमनम् । तथाअणोनिर्णीतेकुलगमनंभवति । कुलनिर्णीतेतुअण्यागमनंभवतिअणोनिर्णीतेपूगादिगमनंपूर्गनिर्णीतेनृपाधिकृतगमनंभवतीति । नारदेनपुनर्नृपाधिकृतैर्निर्णीतेपिप्यवहारेनृपगमनंभवतीत्युक्तं । कुलानिअयणयश्चैवगणाश्चाधिकृतानृपःप्रतिष्ठाव्यवहाराणांगुर्वैधामुत्तरेत्तरमिति । तत्रचनृपगमनेसोत्तरसभ्येनगज्ञापूर्वैःसभ्यैःसहसपणव्यवहारेनिर्णीयमानेयद्वासौकुदृष्टवादीपणजितस्तदासौदण्ड्यः । अथसौजयतितदाधिकृताःसभ्यादण्ड्याः । दुर्वलैर्यवहारदर्शिभिर्दृष्टोव्यवहारःपुणर्वर्त्ततेप्रवलदृष्टसुनविवर्त्ततइत्युक्तमिदानींप्रवलदृष्टोपिप्यवहारःकश्चिन्नवर्त्ततइत्याह । वलोपधिविनिर्बृत्तान्ब्यवहाराग्नवर्त्तयेत्तथास्त्रीभिर्नृक्तंशत्रावस्त्रीभिरपि । अन्नगगारेगृहाभ्यन्तरेवहिरणउपधिनभयेनविनिर्बृत्तान्निघ्नान्ब्यवहाराग्नवर्त्तयेत्तथास्त्रीभिर्नृक्तंशत्रावस्त्रीभिरपि । अन्नगगारेगृहाभ्यन्तरेवहिरणमादिभ्यःशत्रुभिश्चकृतान्ब्यवहाराग्नवर्त्तयेदितिसम्बन्धः । अपिचमत्तौन्मत्तार्त्तवसनिवालभीतादिर्द्योजितः । असम्बद्ध

कृतञ्चैवव्यवहारेनसिध्यति मत्तोमदनीयद्रूपेण । उन्मत्त उन्मादेनपञ्चविधेनवातपित्तश्लेष्मसन्निपातग्रहसम्भवेनोपसृष्टः ।
 । अर्त्तान्वाधिनानाव्यसनमिष्टवियोगानिष्टप्राप्तिजनितदुःखन्तद्वानव्यसनी । बालोव्यवहारयोग्यः । भीतोरातिभ्यः आदिग्रह
 णात्पुर्णगुष्टादिविरुद्धः । पुर्णगुष्टविरुद्धश्चयश्चगज्ञाविवर्जितः । अनादेयोभवेद्वादे। धर्मो विद्धि रूदाहृतइतिमनुस्म
 रणात् । एतैर्यौजितः कृतोव्यवहारेनसिध्यति अनियुक्तासम्बद्धकृतोपि व्यवहारेनसिध्यतीतिसम्बन्धः यत्तुस्मरणम् । गुणेः
 शिष्योपितुः पुत्रे दम्पत्योः स्वामिभृत्ययोः विरेधे तु मिथस्तेषां व्यवहारेनसिध्यतीति । तदपिगुरुशिष्यादीनामाव्यन्तिकव्यवहार
 प्रतिवेधपरं नभवति । तेवामपि कथंचिद्वावहारस्येष्टत्वात् । तथाहि । शिष्यशिष्टिर्बधेनाशक्तौ रज्जुवेणुविटलाभ्यान्
 नुभ्यामन्येनघ्नन्गज्ञाशस्यइतिगौतमस्मरणात् । नोक्तमाङ्गेकथञ्चनेतिमनुस्मरणाच्च । यद्विगुरुः कोपावेशेनमहतादृग्देनोक्त
 माङ्गेनाडयति । तदास्मृत्युतिव्यपेतेनमार्गेणाधर्वितः शिष्यो यदिगृहेतिवेदयति तदाभवद्येवव्यवहारपदम् । तथा भृत्यापित्ता
 महोपात्तेत्यादिबचनात्पित्तमहोपात्तेभूम्यादौपित्तापुत्रयोः स्वाम्येसमानेयदिपित्तविक्रयादिनापित्तमहोपात्तेभूम्यादिनाशय
 तिततदापुत्रोयदिधर्मोधिकरणंप्रविशति तदापित्तापुत्रयोरपिभवत्येवव्यवहारः तथा दुर्भिक्षेधर्मकार्ये चव्याधौसम्प्रतिशेधके ।
 गृहीतंस्त्रीधनंभर्त्तानाकामोदानुमर्हतीतिस्मरणात् । दुर्भिक्षादिव्यातिरेकेणयदिस्त्रीधनंभर्त्ताव्यधीकृत्यविद्वामानधनोपिया
 चमानोनददति तदादम्पत्योरपीच्छतएवव्यवहारः । तथा भर्त्तासस्यस्वामिनासहव्यवहारानवध्यतिगर्भदासस्यापिगर्भदा
 सादीनधिकृत्य यश्चैषांस्वामिनंकञ्चिन्मोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्सविमुचेतपुत्रभागं लभेतचेतिनारदेनोक्तत्वात्तदमो
 चनेपुत्रभागादानेचस्वामिनासहव्यवहारः केनवात्येते । तस्मात्तूष्टादूष्टयोः श्रेयस्करेनभवतिगुर्वीदिभिर्व्यवहारइतिप्रथ
 मंशिष्यादयोनिवारणीयागज्ञासभ्येनेतिगुरोः शिष्यस्यइत्यादिश्लोकस्यतात्पर्यार्थः । अव्यन्तनिर्वेधेनुशिष्यादीनामप्युक्तीत्या
 प्रवर्त्तनीयोव्यवहारः । यदपि । एकस्यबहुभिः सार्द्धंस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच । अनारदेयोभवेद्वादे। धर्मो विद्धि रूदाहृतइतिनार

दवचनम् । तत्रैकस्यापि गणद्वयं हरे द्यास्तु सम्विदं लंघयेच्चयः । तथा एकं घृताम्बूनां चेत्यादि स्मरणादेकोर्थैर्वहुभिः साङ्गै
 र्यवहार इय्यत एवेति मिन्नार्थैर्वहुभिरेकस्य युगपद्वावहारो न भवतीति द्रष्टव्यम् । स्त्रीणां भित्तिपि गोपशैरिडकादि स्त्रीणां स्वातंत्र्या
 द्वावहारो भवत्येवेति तदन्यासां कुलस्त्रीणां म्यनि युजीवन्तु तत्पारतंत्र्यादनादेयो वयवहार इति व्याख्येयम् । प्रेच्छजनस्य चेत्येतद
 पि प्रेच्छजनस्य स्वाभिपारतंत्र्यात्त्वार्थव्यवहारोऽपि स्वाभ्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति योजनीयम् । पशवर्त्यवयवहारमुक्ते दानीं पश
 वर्थद्रव्यमाह । प्रनष्टाधिगतं देयं नृपेण धनिने धनं । विभावयेन्न चेह्लिङ्गैस्तत्समन्दगुडमर्हति । प्रनष्टं हिरण्यादि शौलिक
 स्थानपालादिभिरधिगतं गृहे समर्पितं यत्तद्वाधा धनिने दानव्यम् । यदि धनीरूपसंख्यादिभिर्ह्लिङ्गैर्भावयति । यदि न भावय
 तितदा तत्समन्दगुडः । असत्यवादि त्वात्त्राधिगमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात्स्वत्वे प्राप्ते तत्पशुवृत्तिरनेनोक्ता । अत्र च कालावधिं वक्ष्यति
 शौक्लिकैः स्थानपालैर्वानुष्ठाप्य हृतमाहुतं । अर्वाक्सम्बन्धगत्वामीहरेतपरतो नृप इति । मनुना पुनः सम्बन्धरत्रयमवधित्वे
 न निर्दिष्टम् । प्रनष्टस्वामिनं च वक्ष्यं गजाश्चान्निधापयेत् । अर्वाक् अष्टाङ्गरे त्वामीपरतो नृपतिर्हरेति । तत्र वर्थत्रयप
 र्यन्तमवश्यं रक्षणीयम् । तत्र यदि सम्बन्धगदर्वाक्स्वाम्यागच्छेत्तदा कान्तमेव दद्याद्वा पुनः सम्बन्धगदूर्ध्वमागच्छति त
 दा यद्वा गं रक्ष्यं गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात् । यथाह । आददीता यद्वा गं प्रनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादश
 भ्वापि सतान्धर्ममनुस्मरन्निति । तत्र प्रथमेवैककान्तमेव दद्यात् द्वितीये द्वादशमं चतुर्थीदि यु घङ्गा गं गृहीत्वा
 शेषं दद्यात् । राजा गजभागस्य चतुर्थीशोधिगन्त्रे दानवः स्वाम्यनागमेतु कान्तस्य धनस्य चतुर्थमंशमधिगन्त्रे दत्त्वा शेषं गजगृ
 ह्णीयात् । तथाह गौतमः । प्रनष्टमस्वामिकमधिगम्य सम्बन्धरं गजशरथ्यमूर्ध्वमधिगन्तुः चतुर्थीशो गजः शेष इति । अत्र सं
 बन्धरमित्येकवचनमविवक्षितं । राजाश्चान्निधापयेदिति स्मरणात् । हरेतपरतो नृप इत्येतदपि स्वाभिन्यनागतेत्यद्वा दूर्
 ळ्वययीकरणाभ्यनुज्ञापरमागते तु स्वाभिति ययीभूनेपि द्रव्ये गजास्वांशमवतार्य तत्समन्दद्यादेतच्च हिरण्यादि विषयम् ।

गवादि विषये वक्ष्यते पणने कशफे दद्यादित्यादिना । रथाशुल्कशालादि निपतिनसुवर्णे देनैष्टस्याधिगमे विधिमुक्त्वा अधु
 ना भूमौ चिर निखातस्य सुवर्णे दे निर्निधि शब्दवाच्यस्याधिगमे विधिमाह । राजालब्धानि धिन्दद्याद्भिजोभ्योर्द्ध्वं द्विजः पुनः वि
 द्धानशेषमादद्यात्सर्वस्यासौ प्रभुर्ऽर्थतः इतरेण निधौ लब्धे राजा यथा शमाहरेत् । अर्निवेदित विज्ञातो दाप्य सन्दग्दमेव च उ
 क्तलक्षणं निधिं राजालब्धार्द्धं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा शेषं कोशे निवेशयेत् । ब्राह्मणस्तु विद्वान्श्रुताध्ययन सम्पन्नः सदा चारो यदि
 निधिं लभेत तदा सर्वमेव गृह्णीयात् । यस्मादसौ सर्वस्य जगतः प्रभुः इतरेण तु राजविद्वद्ब्राह्मणव्यतिरिक्तेना विद्वद्ब्राह्मणश्च नि
 द्यादिना निधौ लब्धे राजा यथा न्यममधिगन्ने दत्त्वा शेषं निधिं स्वयमाहरेत् । यथा हवसिष्ठः अप्रज्ञायमानं विन्नं योधिगच्छेद्राजात
 ऊरे दधिगन्ने यमुं शम्पदद्यादिति १ गौतमोऽपि निध्याधिगमे राजा जघनं न ब्राह्मणस्याभिरूपस्या ब्राह्मणेऽप्याख्याता यमुं शं लभे
 नेत्येक इति । अर्निवेदित इति कर्त्तरि निष्ठा । अर्निवेदितश्चासौ विज्ञातश्च राज्ञेन विदित विज्ञातः यः कश्चिन्निधिं लब्ध्वा राज्ञे
 मर्निवेदितवान् विज्ञातश्च राजा स सर्वं निधिं दाप्यो दग्दश्च शक्त्यपेक्षया । अथ निधेरपि स्वाभ्यागत्य रूप संख्यादिभिः स्वत्वं भाव
 यति तदा तस्मै राजा निधिं दत्त्वा यमुं द्वादशं वा शं स्वयमाहरेत् । यथा ह मनुः । ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः तस्या
 ददौ तषड्भागं राजा द्वादशमेव वेति । अंशं विकल्प्य सुवर्णं कालाद्यपेक्षया वेदितव्यः । चौरहृतम्पत्याह । देयश्चौरहृतं द्र
 व्यं राजा जानपदाय तु । अददद्विजसाम्नोऽति किं त्विदं यस्य तस्य तत् । चौरैर्हृतं द्रव्यं चैरेभ्यो विजित्य जानपदाय स्वदेशे नि
 ब्धसि नेयस्य तत् तस्मै राजा दातव्यं हि यस्मादददत्तस्य तदपहृतं द्रव्यं तस्य किं त्विदं माम्नोऽति तस्य चौरस्य च यथा ह मनुः । दा
 तव्यं सर्वं वर्णेभ्यो राजा चौरहृततन्धनम् । राजा तु पभुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किं त्विदमिति यदि चौरहृत्सादादाय स्वयमुपभुङ्क्ते
 तदा चौरस्य किं त्विदमाम्नोऽति । अथ चौरहृतमुपेक्ष्य ते तदा जानपदस्य किं त्विदम् । अथ चौरहृताहरणाय तमानोऽपि न श
 कुयादाहर्त्तुं न दाता वज्रं न स्वकोशाद् दद्यात् । यथा ह गौतमः । चौरहृतमवजित्य यथा स्थानं न ये कोशाद् दादद्यादिति । कृष्णद्वै

॥ मि० च० ॥

॥ १७ ॥

पायनोपि । प्रत्याहर्तुमशक्तस्तु धनंचैरहृतं यदि । स्वकोशत्रिजिदेयं स्यादशक्तेन महीक्षितेति । साधारणा साधारणरूपा
व्यवहारमानुका अभिधाया धुनाष्टादशानां व्यवहारपदानां माद्वामृणदानपदं दर्शयति । अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना
मोच्य अधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धन इत्येवमन्तेन । तच्चर्णादानं सप्तविधम् । ईदृशमृणन्देयमोदृशमदेयमनेनाधिकारि
णादेयमस्मिन्मये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधमुत्तमर्णे दानविधिश्चेति द्विविधमिति । एतच्च नार
देन स्याष्टीकृतम् । ऋणन्देयमदेयस्येन यत्र यथाचयत् । दानग्रहणधर्मश्च ऋणदानमिति स्मृतमिति । तत्र प्रथममुत्तम
र्णे स्य दानविधिमाह । तत्पूर्वकत्वादितरेषां । अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासिमासिसप्तम्यके । वर्णकमाच्छतं द्वित्रिचतुष्यं चक
मन्यथा । मासिमासिप्रतिमासं बन्धकं विश्वासाय दधीयते आधिरित्यावत् । बन्धकेन सह वर्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तु
स्मिन्सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमोभागो वृद्धिर्ज्ञेया भवति । अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क
मेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति । ब्राह्मणे धमर्णे द्विकंशतम् । क्षत्रिये त्रिकंशे चतुष्कंशे पञ्चकं मासिमासीत्येव द्वौ
वाच्यो वाच्यत्वे वा पञ्चवा द्वित्रिचतुःपञ्चाः द्वित्रिचतुःपञ्चाश्च स्मिन् शते वृद्धिर्दीयत इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतम् । तदस्मिन्
वृद्धाय तन्नाभ्युल्कोपदादीयते इति कन् । इयं वृद्धिर्ममासिमासिगृह्यत इति कालिका । इयमेव वृद्धिर्द्विवसगणनया विभज्य
प्रतिदिवसं गृह्यमाणाय कायिका भवति तथा च नारदेन । कायिका कालिका चैव कारिता च तथापण । चक वृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धि
श्चतुर्विधेऽप्युक्तम् । कायाविशेषधनीशश्च त्वयणपादादिकायिका । प्रतिमासं सबन्धीया वृद्धिस्सालिका मता । वृद्धिस्सा
कारितानां मयस्मिन् केन स्वयं कृता । वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिश्च वृद्धिर्द्विवसगणनया विभज्य
नारगास्तु दशकं सामुद्राविंशकं शतम् । कान्तारमरणान्नत्र गच्छन्तीति कान्तारगाः ये वृद्धा धनं गृहीत्वा धिकत्वा भाग्यमिति
गहनं प्राणधनविनाशं कास्थानं प्रविशन्ति ते दशकं शतं दद्याः । ये च समुद्रगास्ते विंशकं शतं मासिमासीत्येव । एतदुक्तम् भव

ति कान्तारगेभ्यो दशकंशतं सामुद्रेभ्यश्च विंशकंशतं उन्नमर्ण आदद्यात् । मूर्खविनाशस्यार्थं पिशुं कितन्वा नदुति इदानीं कारितं वृ
ज्जिमाह । ददुर्वा स्वकृतं वृज्जि सर्वं सुजातिषु । सर्वं ब्राह्मणादयो धर्मणा अवन्धके स्वन्धके वा स्वकृतं स्वाभ्युपगता वृज्जि
सर्वा सुजातिषु ददुः । क्वचिदकृतापि वृज्जि भवति । यथा ह नारदः । न वृज्जिः प्रीतिदत्तानां स्यादनाकारिता क्वचिन् । अ
नाकारितमप्यूर्ध्वं वत्सर्गर्ज्जि द्विवर्जं तदिति । यस्तु याचितकं गृहीत्वा देशान्तरं गतस्तु प्रति काव्यायनेनोक्तम् । यो याचितकमा
दाय तमदत्त्वादि शं व्रजेत् । ऊर्ध्वं संवत्सरं तस्य तज्जनं वृज्जि मा मुयादिति यश्च याचितकमादाय याचितोप्यदत्त्वा देशान्तरं याति
तम्प्रतिनेनैवाक्तं । कृतोद्धारमदत्त्वा यो याचितस्तु दिशं व्रजेत् । ऊर्ध्वं मासत्रयान्नस्य तज्जनं वृज्जि मा मुयादिति यः पुनः स्वदेशे
स्थित एव याचितो याचितकं न ददाति न याचनं कालदारभ्य वृज्जि दापयेद्वाजा । यथाह । स्वदेशे पि स्थितो यस्तु न दद्याद्वा
चितः क्वचिन् । तन्न तो कारिता वृज्जि मतिर्छन्नं च दापयेदिति । अनाकारितवृज्जे रपवा दोनार देनोक्तः । पण्यमूख्यमृतिन्या
सोदण्डो यश्च प्रकल्पितः । वृथा दानादिकपणावर्जं नेना विवक्षिताः । अविवक्षिता अनाकारिता इति । अधुना द्रव्यविशेषे वृ
ज्जिविशेषमाह । सन्नतिस्तु पशुस्त्रीणां । पशूनां स्त्रीणां सन्नतिरेव वृज्जिः पशूनां स्त्रीणां मयो वणासमर्थस्य तत्पुष्टि संतनिकाम
स्य प्रयोगः सम्भवति । ग्रहणश्च क्षीरपरिचर्यार्थिनः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य वृज्जिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य क
स्य द्रव्यस्य कियती परवृज्जिरित्यपेक्षित आह रसस्याष्टगुणापरा । वत्सधान्यद्विहिरण्यानाञ्चतुस्त्रिगुणापरा । रसस्य तैलघृ
तो देवृज्जिग्रहणमन्तरेण चिरकालावस्थितस्य स्वकृतया वृज्जावर्जं मानस्याष्टगुणा वृज्जिः परानातः परं वर्द्धते । तथा वत्स
धान्यद्विहिरण्यानां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा द्विगुणा च वृज्जिः परा । वसिष्ठेन नुरसस्य त्रैगुण्यमुक्तं । द्विगुणं हि रण्यं त्रिगुणं
धान्यं । धान्येनैव रसाव्याख्याताः पुष्पमूलफलानि च । तुलाधृतं त्रितयमष्टगुणमिति । मनुनानुधान्यस्य पुष्पमूलफलानि ना
ञ्चपञ्चगुणत्वमुक्तं । धान्ये शदेनैव वाह्येनातिक्तामतिपञ्चतामिति शब्दः क्षेत्रफलं पुष्पमूलफलानि । लवोमेधोर्णा चमरीके

二五二

शदि । बाह्योवलीवर्दतुरगादिः । धान्यशदलववाह्यविषयावृद्धिः पञ्चगुणत्वं नातिका मतीति तत्राधमर्णयोग्यता वशेन तदु
भिर्क्षादिकालवशेन च व्यवस्था द्रष्टव्या । एतच्च सक्तप्रयोगे सक्तदाहरणे च वेदितव्यम् । पुरुषान्तरसंक्रमणे न प्रयोगान्तर
रकरणे तस्मिन्नेव वा पुरुषे चने कशः प्रयोगान्तरकरणे सुवर्णादिकं द्वैगुण्यादिति क्रम्य पूर्ववद्वर्जते । सक्तप्रयोगेऽपि प्रति
दिनम्यति मासम्यति वत्सरं वा वृद्धाहरणे धमर्णदेयस्य द्वैगुण्य सम्भवात् । पूर्वाहृतवृद्धा सह द्वैगुण्य मति क्रम्य वर्द्धत एव ।
यथा ह मनुः । कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सक्तदाहृता । सक्तदाहि तेन्यपि पाठेऽस्ति । उपचयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यं कुसीदन्नस्य वृ
द्धिः कुसीदवृद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति नातिका मनियदि सक्तदाहिता सक्तप्रयुक्ता पुरुषान्तरसंक्रमणादिना प्रयोगान्तरकरणे द्वै
गुण्य मत्येति सक्तदाहृतेति पाठे शनैः शनैः प्रतिदिनम्यति मासं प्रति वत्सरं वा धमर्णादाहृता द्वैगुण्यं नात्येतीति व्याख्येयम् । तथा
नौतमेनाप्युक्तम् । चिरस्थाने द्वैगुण्यम्ययोगस्येति प्रयोगस्येत्येकवचननिर्देशात् प्रयोगान्तरकरणे द्वैगुण्यातिक्रमो भिप्रेतः
। चिरस्थान इति निर्देशाच्च नैः शनैर्वृद्धिर्देहो द्वैगुण्यातिक्रमो दर्शितः । अहण प्रयोगधर्मा उक्ताः साम्प्रतम्ययुक्तस्य धनस्य
ग्रहणधर्मा उच्यन्ते । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्यो नृपतेर्भवेत् साध्यमानो नृपङ्गकन् दण्डो दाप्यञ्च तद्धनं । प्रपन्नमभ्युपगत
मधमर्णे न धनं साध्यादिभिर्भावितं वा साधयन्नप्रव्याहरन्धर्मादिभिर्पायै उन्नमर्णे नृपतेर्न बाच्यो निवारणीयोन भवति । धर्मा
दयश्चोपायामनुनादर्शिताः । धर्मण्यवहारेण क्लेशेनाचरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन वलेन चेति धर्मेण प्रीतिर्यु
क्तेन सत्यवचनेन व्यवहारेण साक्षिलेखाद्वुपायेन क्लेशेन उन्मत्तवादि व्याजेन मूषणादेर्यद्देहेन च चरितेन ज्ञभोजनेन । पञ्चमे
नोपायेन वलेन निगडवन्धनादिना । उपचयार्थं प्रयुक्तद्रव्यमेतैरुपायैरुक्तसात्कुर्यादिति । प्रपन्नं साधयन्नर्थं न वाच्य इति व
दन्न प्रतिपन्नं साधयन्नज्ञानिवारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्य सौकृतङ्काद्यायनेन । पीडयेद्यो धनी कश्चिद्वृणिकं न्या
यवादिनं । तस्मादर्थान्त्सहीयेत तत्समम्प्राप्तुयाद्वममिति । यस्तु धर्मादिभिर्रुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो नायाचमानो नृपङ्गकं नृ

राजानमभिगम्यसाधयन्तमभियुङ्क्ते सदृशोभवति शत्रुनुसारेण । धनिनेतज्जनन्दाप्यश्च । राजादापनेचप्रकारदर्शिताः
 । राजानुस्वामिनेविप्रसंख्येनैवप्रदापयेत् । देशचारेणचान्यास्तुदुष्टान्सम्पीड्यदापयेत् । रिक्थिनं सुहृदंवापिक्खलेनैवप्रदा
 पयेदिति । साध्यमानो नृपङ्गच्छेदित्येतत्स्मृत्याचारव्यपेतेनेत्यस्यप्रत्युदाहरणं बोद्धव्यं । वज्रघ्नमर्णिकेयुगपत्प्राप्तेष्वेको
 ऽधमर्णिकः केनक्रमेण दाप्यो गृहीतव्यपेक्षितश्चाह । गृहीतानुक्रममाद्याप्यो धनिनामधमर्णिकः । दत्त्वा तु ब्राह्मणायैव नृपतेस्त
 दनन्तरम् । समानजातीयेषु धनियुयेनैवक्रमेण धनं गृहीतनेनैवक्रमेणाधमर्णिको दाप्यो राजा भिन्नजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक
 मेण । यदानुपुनरुत्तमर्णो दुर्बलः प्रतिपन्नमर्थेभ्यर्मादिभिर्पायैः साधयितुमशक्नुवन् राजा साधितार्थो भवति तदा धमर्णस्य द
 श्चमुत्तमर्णस्य च भृतिदानमाह । राजा धमर्णिको दाप्यः साधिताद्दशकं शतम् । पञ्चकञ्च शतं नृपाप्यः प्राप्तायां ह्युत्तमर्णिकः ।
 अधमर्णिको राजा प्रतिपन्नार्थान्साधिताद्दशकं शतं दाप्यः प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दशमं शं राजा धमर्णिकाद्दशरूपेण गृ
 ह्णीयादित्यर्थः । उत्तमर्णिकस्तु प्राप्तायः पञ्चकं शतं भृतिरूपेण दाप्यः । साधितस्यार्थस्याविंशतितमभागम् । उत्तमर्णो द्राजा भू
 त्वर्थे गृह्णीयादित्यर्थः । अप्रतिपन्नार्थसाधने मुदृशद्विभागो दर्शितो निह्वेभाविता दद्यादित्यादिना । सधनमधमर्णिकम्प्र
 त्युक्तमधुनानिर्द्धनमधमर्णिकम्प्रत्याह । हीनजातिमपरिधीणमृणार्थं कर्मकारयेत् । ब्राह्मणस्तु परिधीणः शनैर्द्वाप्योय
 द्योदयम् । ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णे हीनजातिं क्षत्रियादिमपरिधीणीं निर्द्धनमृणार्थं निवृत्त्यर्थं कर्मस्वजात्यनुरूपं का
 रयेत्तत्कुटुंबाविशेधेन । ब्राह्मणः पुनः परिधीणो निर्द्धनः शनैः शनैर्यथोदयं यथासम्भवमृणन्दाप्यः । अत्र हीनजातिग्रहणं
 समजातेरप्युपलक्षणमतश्च समजातिमपि परिधीणं यथोचितं कर्मकारयेत् । ब्राह्मणग्रहणं च श्रेयोजातेरुपलक्षणमत
 श्चक्षत्रियादिरपरिधीणे वैश्यादेः शनैः शनैर्द्वाप्योयथोदयम् एतदेव स्याच्छीकृतं मनुना । कर्मणापि समं कुर्याज्जनिकेनाधमर्ष
 कः । समोपलक्षजातिश्च दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छेनैरिति । उत्तमर्णेन समं निवृत्तौ तत्रमर्णो धमर्णव्यपदेशमात्मानमधमर्णः कर्मणा

॥मि०व्य०॥

॥ १९ ॥

कुट्यादिद्वयर्थः । किञ्च । दीयमानं न गृह्णाति प्रयुक्तं यः स्वकंधनं मध्यस्थस्यापि तंतुयाद्भुजं तेन ततः परम् । उपचयार्थे धनम
धर्मस्त्वेन दीयमानमुत्तमं गौवृद्धिलोभाद्वादि न गृह्णाति तदा धर्मणै न मध्यस्थस्ते स्थापितं यदि स्थापनादूर्ध्वं न व
र्द्धते । अथ स्थापितमपि याचमानो न ददाति ततः पूर्ववद्भुजं त एव । इदानीन्देशं यमृणं यदा येन च देयं न ददाह । अविभक्तैः कुटु
म्बार्थैर्यदृणान्नुक्तमभवेत् । दद्यात्सद्वृत्तिनः प्रेते प्रोषिते वा कुटुम्बिनि अविभक्तैर्बहुभिः कुटुम्बार्थैर्मेकैकेन वा यदृणं कृतं न दृणं
कुटुम्बी दद्यात्तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्वृत्तिनः सर्वं दद्यात् । येन देयमित्यत्र प्रत्युदाहरणमाह । न यो धित्वति पुत्राभ्यान्न पुत्रेण ह
न म्पिता । दद्यादुते कुटुम्बार्थान्नपतिः स्वीकृतं न तथा । पत्या कृतं मृणं यो विद्वात्यै नैव दद्यात्पुत्रेण कृतं यो धित्मा तान दद्यात् । तथा
पुत्रेण कृतं पितान दद्यात्तथा भार्या कृतं म्पतिर्न दद्यात्कुटुम्बार्थो दूत इति सर्वं शेषमतश्च कुटुम्बार्थे येन केनापि कृतं तत् कुटुम्बिना
देयम् । तदभावे तद्वा यद्दुर्दैयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैश्चैव देयमिति वध्यति तस्य पुरस्तादपवादमाह । सुगकामश्चूतक
नंदगडशुल्कावशिष्टकम् । वृथादाननाथैर्वहपुत्रो दद्यान्नपैतृकम् । सुगपानेन यत्कृतं मृणं कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । धू
तेपणजयनिवृत्तं दण्डशुल्कोरवशिष्टं वृथादानं धूर्त्तवन्दिमह्नादिभ्यो यत्प्रतिज्ञातम् । धूर्त्तवन्दिनि मद्भुजे च कुवेघे कितवेश
ठे । चाटचारणचौरेषु दत्तमभवति निःफलमिति स्मरणात् । एतदृणं म्पि त्राकृतं म्पुत्रादिः शौगिडकादिभ्यो न दद्यात् । अत्र द
ण्डशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणात्सर्वं दातव्यमिति न मन्यम् । दण्डं वा दण्डश्रेयं वा शुल्कं न च्छेयमेव वा । न दातव्यं न
पुत्रेण यच्च न व्यावहारिकमित्यौशनः स्मरणाद्गौतमेनाप्युक्तम् । मद्वा शुल्कघृतं दण्डानपुत्रानध्यावहेयुरिति । न पुत्रस्यो
परिभवन्तीत्यर्थः । अनेनादेयमृणमुक्तम् । नपतिः स्वीकृतं तथेत्यस्यापवादमाह । गोपशौगिडकशैलूषरजकव्याधयो धिता
। अहणन्दद्यात्पतिस्तोसां यस्माद्दृत्तिस्तदाश्रया । गोपोगोपालः शौगिडकः सुगकारः शैलूयो नटः रजको वस्त्राणां रज्जुकः । व्या
धौ मृगयुः । एषां यो विद्वात्यै दृणं कृतं न त्वतिभिर्दैयं यस्मान्नेषां वृत्तिर्ज्जीवनं तदाश्रया यो विदधीना । यस्माद्दृत्तिस्तदाश्रये

तिहेतुव्यपदेशान्येपियेयोषिदधीनजीवितस्तेपियोषित्कृतमृणंददुहिरितिगम्यते । पतिहृतम्भाय्या नददुहिरित्यस्यापवाद
माह । प्रतिपन्नंस्त्रियादेयंपत्यावासहयत्कृतम् । स्वयंकृतंवायदूणंनान्यत्स्त्रीदानुमर्हति । मुमूर्षुणाप्रवक्तृतावापन्यानियु
क्त्याचहणदानेयत्प्रतिपन्ननात्यतिहृतमृणन्देयंचपत्यासहभाय्यासहभाय्यापिभर्त्रभावेभाय्यायश्चपुत्रयादेयं । यच्चस्वयमे
वकृतमृणन्तदपिदेयम् । ननुप्रतिपन्नादित्रयंस्त्रियादेयमिति नवक्तव्यम् । सन्देहाभावात् । उच्यते । भाय्यापुत्रश्चदासश्च
त्रयएवाधनाःस्मृताः यत्तैसमधिगच्छन्तियस्येतत्स्यत्तज्जनमिति वचनाद्विधेनत्वेनप्रतिपन्नादिष्वदानशंकायामिदमुच्यते ।
प्रतिपन्नंस्त्रियादेयमित्यादि । नचानेनवचनेनस्यादीनांनिर्धनत्वमभिधीयतेपारतन्त्र्यमात्रप्रतिपादनपरत्वात् । एतच्च
विभागप्रकरणेस्यष्टौकरिष्यते । नान्यत्स्त्रीदानुमर्हतीत्येतत्तर्हि नवक्तव्यं । विधानेनैवान्यत्रप्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते । प्र
तिपन्नंस्त्रियादेयंपत्यावासहयत्कृतमित्यनयोऽपवादार्थमुच्यते । अन्यच्चसुगकामादिवचनोपात्तप्रतिषेधमपिपत्यासहकृ
तमपिनदेयमिति । पुनरपियदूणंदातव्येनचदातव्यमन्तर्हितयमाह । पितरिप्रोषितेप्रेतेबसनाभिजु
तेपिवा पुत्रपौत्रैर्जह्णन्देयंनिह्वेसाक्षिभावितं पितायदिदातव्यमृणमदत्त्वाप्रेतोदूरदेशङ्गतोअचिकित्सनीयव्याध्याद्याभि
भूतेवातदातत्कृतमृणमवश्यन्देयंपुत्रेणपौत्रेणवापितृधनाभावेपिपुत्रत्वेनपौत्रत्वेनच । तत्रक्रमोप्ययमेव पित्रभावेपुत्रः
पुत्राभावेपौत्रइति । पुत्रेणपौत्रेणवानिह्वेवेकतेऽर्थिनासाध्यादिभिर्भावितमृणंदेयंपुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्रपितरिप्रोषि
तइत्येतावदुक्तंकालविशेषस्तुनारदेनोक्तोद्रष्टव्यः । नार्वाक्सम्बन्धगद्विशान्तिरिप्रोषितेसुतः । चहणंददुहिरित्यनृबोज्येष्टे
भ्रातृत्यथापिवेति प्रेतेप्यप्राप्तव्यवहारकालस्तुनदद्यात् । प्राप्तव्यवहारकालस्तुदद्यात्सचकालस्तेनैवदर्शितः । गर्भस्थैःसदृ
शोज्ञेयश्चाष्टमाद्वत्सगच्छिभुः बालश्चाष्टशद्वर्धात्पौगण्डश्चेतिशब्दुते परतोव्यवहारज्ञःस्वतन्त्रःपितगवृतइति । यद्यपिपि
नृमरणादूर्ज्वालोपिस्वतन्त्रोजातस्तथापिनचहणभाग्भवति । यथाह । अप्राप्तव्यवहारश्चेत्स्वतन्त्रोपिहिनर्णभाक् स्वातन्त्र्य

हि स्मृतं ज्येष्ठे गुणवयः कृतमिति । तथा असेधा ह्वाननिषेधश्च दृश्यते । अप्राप्तव्यवहारश्च दूतो दानोन्मुखो व्रतो विषम
स्थश्च नासेधो न चैतानां ह्वये नृद्विति तस्मात् । अतः पुत्रेण जातेन स्वार्थमुत्सृज्य ततः चहणापि तामोचनीयो यथानेन रक्तं ब्र
जेदिति । पुत्रेण व्यवहारं कृतया जातेन निषेधेनेति व्याख्येयम् । आर्जे तु वाजस्यापि अधिकारः न ब्रह्माभिव्याहारयेदन्यत्र स्व
र्धान्नतयनादि तिगौतमस्मरणान् पुत्रपैत्रैरिति वहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मवः पुत्राय दिविभक्ताः स्वांशानुरूपेण नृद्विदुः । अवि
भक्ताश्चेत्सम्भूय समुत्थानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूतं सर्वदृष्ट्यादि तिगम्यते । यथा ह्यनारदः । अत ऊर्ध्वं पितुः पु
त्रा चहणं ददुर्ग्यं शतः । अविभक्ता विभक्ता वा यस्त्वां चोद्धृते धुरमिति । अत्र च यद्यपि पुत्रपैत्रैश्चहणं देयमिदं विशेषेणोक्तं ।
तथापि पुत्रेण यथापितासृजि कन्ददाति तथैव देयं त्रैवेण तु समं लभेव दातव्यं न वृद्धिरिति विशेषोक्तव्यः । अहं गमात्मी
यवत्पित्र्यं पुत्रैर्देयं विभावितम् । पैतामहं समं देयमदेयं तत्तु तस्य क्विति वृहस्पतिवचनान् । अत्र विभावितमिदं विशेषोक्तव्यं पादानां
त्साक्षिभावितमिदं त्रैवेण प्रमाणोपलक्षणम् । समं यावदुद्धृते तावदेव देयं न वृद्धिः तत्तु तस्य प्रपौत्रस्यादेयमगृहीत
धनस्य । एतच्चोत्तरं श्लोके स्पष्टयिष्यते । चहणापकर्णे चहणीतनुत्रः पौत्र इति त्रयः कर्त्ता गेदृशिताः तेषां च समवाये क्रमोपि
दर्शितः । इदानीं कर्त्तृन्तरं समवाये चक्रममाह । चहकथग्राह्यं चहणं दाप्यो योषि द्वाहं सस्यैव च । पुत्रेन न्या अत द्रव्यः पुत्रहीन
स्य चहक्विनः । अन्यदीयं द्रव्यमन्यस्य कयादि च निरे केन यत्स्वीयं भवति तद्वृत्त्यं विभागद्वारेण चहकथग्राहः स चह
णं दाप्यः एतदुक्तं भवति यो यदीयं द्रव्यं रक्त्वरूपेण गृह्णाति स तत्कृतं चहणं दाप्यो न चौरादिरिति योषितं भाष्यं गृह्णातीति योषि
द्वाहः स तथैव चहणं दाप्यः यो यदि यां योषि तं गृह्णाति स तत्कृतं गृह्णाति योषितो ऽविभाज्य द्रव्यत्वेन चहकथपदं शनर्हत्वा द्वा
देन निर्देशः पुत्रश्चानन्या अत द्रव्यं चहणं दाप्यः । अन्यमा अतमन्या अतन्मातृपितृसम्बन्धि द्रव्यं यस्यासावन्या अत द्रव्यः न अन्या
अत द्रव्यो अनन्या अत द्रव्यः पुत्रहीनस्य चहक्विनं चहणं दाप्या इति सम्बन्धः । एते वा समवाये क्रमश्च पाठक्रमस्य चहकथग्राह्यं चहणं

दाप्यस्तदभावेयोषिद्ग्राहस्तदभावेपुत्रइति । नन्वेतेषां समवायएव नोपपद्यते । नभ्रातरेनपितरः पुत्राच्चकथहरःपितुरि
 तिपुत्रेसत्यन्यस्यच्चकथग्रहणासम्भवात् । योषिद्ग्राहोपिनोपपद्यते । नद्वितीयश्चसाध्वीनांकचिद्धर्तापदिश्यतइतिस्मरणा
 त् । तदरणेपुत्रोदाप्यइत्यपियुक्तंपुत्रपौत्रैश्चहृणंदेयमित्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितधनइतिविशेषणमप्यनर्थकम् । पुत्रेसतिद्रव्य
 स्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवेचचकथग्रहइत्यनेनैवगतार्थत्वात् पुत्रहीनस्यच्चकथनइत्येतदपिनवक्तव्यम् । पुत्रेसत्यपिचह
 कथग्रहचहणन्दाप्यइतिस्थितमसतिपुत्रेचकथग्रहःसुतगन्दाप्यइतिसिद्धमेवेति । पुत्रेसत्यप्यन्यचकथग्रहोस
 म्भवतिह्यीवान्धवधिरादीनांपुत्रत्वेपिचकथहरत्वाभावात् । तथाचह्योवादीननुक्तम्यभर्तव्यास्तुनिरंशकाःइतिवध्यतितथासव
 णोपुत्रोप्यन्यायवृत्तेनलभेतेतिकेषामितिगौतमवचनात् । अतश्चह्योवादिषुपुत्रेषुसत्त्वन्यायवृत्तेचसवर्णापुत्रेसतिचकथग्र
 हीपितृव्यतत्पुत्रादिः । योषिद्ग्राहोयद्यपिशस्त्रविशेषेननसम्भवतितथाप्यतिक्रान्तनिषेधःपूर्वपतिकृतर्णापकरणधिकारी
 भवत्येव योषिद्ग्राहोयश्चतस्त्रहणंस्वरिणीनामन्तिमांगृह्णतियश्चपुनर्भर्तान्तिस्त्रहणम्यथमां । यथाहनारदः । परपूर्वस्त्रिय
 स्वन्याःसप्तप्रोक्तायथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधातासांस्वरिणीनुचतुर्द्विधा । कन्यैवाक्षतयोर्नित्योपाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भू
 प्रथमाप्रोक्तापुनःसंस्कारकर्मणा । देशधर्मानवेक्ष्यस्त्रीगुरुभिर्यथाप्रदीयते उत्पन्नसाहसोत्पन्नब्यभिचार । स्त्री
 उत्पन्नसाहसोत्पन्नब्यभिचार । असत्सुदेवरेषुस्त्रीवान्धवैर्यथाप्रदीयते । सवर्णायसपिण्डायसानुतीयाप्रकीर्तिता । स्त्री
 प्रसूताऽप्रसूतावापन्यावेवनुजीवति । कामात्समाश्रयेदन्यम्यथमास्वरिणीनुसा । कौमारम्पतिमुत्सृज्ययात्वन्यंपुरुषंअ
 ता । पुनःपत्युर्गृहंयायात्साद्वितीयाप्रकीर्तिता । मृतेभर्तेरितुप्राप्तान्देवगदीनपास्यया । उपगच्छेत्परंकामात्सानुती
 याप्रकीर्तिता । प्राप्तादेशाद्धनकीताश्चुत्पिपासानुगनुया । तवाहमिदमुपगतासाचतुर्थीप्रकीर्तिता । अन्तिमास्वरिणीनाया
 प्रथमाचपुनर्भुवाम् । चहणन्तयोःपतिकृतन्दद्याद्वैउपाश्रितइति । तथान्योपियोषिद्ग्राहःचहणापाकरणधिकारीतेनैव

दर्शितः यानुसप्रधानैवस्त्रीसापत्यावान्यमाश्रयेत् । सोस्यादद्यादृणंभर्तुरुत्सृजेद्वातथैवताम् । प्रकृष्टेनधनेनसहवर्त्ततइति
सप्रधाना । बहुधनेनितियावत् । तथा अधनस्यह्यपुत्रस्यमृतस्योपेतियःस्त्रियम् । चहणंवेढुःसभजतेसैवचास्यधनंस्मृतमिति
पुत्रस्यपुनर्वचनंक्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्यइतिबहुपुत्रेयुच्यक्वाभावेष्यंशग्रहणयोग्यस्यैवर्णीपाकर्णाधिकारोनायोग्य
स्याधादेरित्येवमर्थम् । पुत्रहीनस्यचहक्विनइत्येतदपिपुत्रपौत्रहीनस्यप्रपौत्रादयेयदिचहक्थंगृह्णन्ति तदणन्दाप्यानान्य
येत्येवमर्थम् । पुत्रपौत्रौतुचहक्थग्रहणाभावेपिदाप्यावित्युक्तम् । यथाह नारदः । क्रमादभ्यागतम्प्राप्तम्पुत्रैर्यन्मूर्खमुद्धृतम् ।
दद्यादृणंभर्तुःपैतामहम्यौत्रास्तुचतुर्थान्निवर्त्ततइति सर्वेतिरवद्यम् । यद्वाघोषिद्विद्वाहाभावपुत्रोदाप्यइत्युक्तस्तस्याभावोयोषिद्विद्वाहा
दाप्यइत्युच्यते । पुत्रहीनस्यचहक्विनइतिचहक्थशब्देनयोषिदेवोच्यते । सैवचास्यधनंस्मृतमितिस्मरणम् । योयस्यहरने
दारणस्यस्यहरतेधनमितिच । ननुयोषिद्विद्वाहाभावपुत्रचहणन्दाप्यःपुत्राभावोयोषिद्विद्वाहइतिपरस्परविरुद्धम् । उभ
यसङ्कावेनकश्चिदाप्यइतिनैवदोषः अन्तिमस्वरिणीग्राहिणः प्रथमपुनर्भूयाहिणः सप्रधानस्त्रीहारिणश्चाभावपुत्रोदा
प्यः । पुत्राभावोर्त्तुनिर्द्धननिरपत्ययोषिद्विद्वाहीदाप्यइति । एतदेवोक्तनारदेन । धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग्योधनंहरेत्
। पुत्रोऽसतोःस्त्रीधनिनोःस्त्रीहारीधनिपुत्रयोः । धनस्त्रीहारिपुत्राणांसमवायेयोधनंहरेत्यचहणभाक् । पुत्रोऽसतोःस्त्रीध
निनोःस्त्रीचधनस्यस्त्रीधनेनेतिविद्वेतेययोः तौस्त्रीधनिनौतयोःस्त्रीधनिनोः पुत्रएववर्णभाक्कृदितिपुत्रयोःसतोःस्त्रीह
र्येववर्णभाक्स्त्रीहार्यभावपुत्रचहणभाक् । पुत्राभावस्त्रीहारिणितिनिवेधेप्रतिभासपरिहारःपूर्ववत् । पुत्रहीनस्यचहक्विनःइ
त्यस्यान्याव्याख्याएतेधनस्त्रीहारिपुत्राचहणं कस्यदाप्याइतिविवक्षायामुक्तमणस्यदाप्यास्तदभावेतत्पुत्रादेःपुत्राघभावेक
स्यदाप्याइत्यपेक्षायामिदमुपनिष्ठते । पुत्रहीनस्यचहक्विनइतिपुत्राद्यन्वयहीनस्योक्तमणस्ययोचहक्वीचहक्थग्रहणयोग्यः
सपिण्डादिसस्यचहक्विनोदाप्याः । तथाचनारदेन । ब्राह्मणस्यनुयद्देयंसान्वयस्यनचास्त्रिसः । निर्वापयेत्सकुस्येयुतदभा

वेस्यवन्धुष्वित्यभिधायाभिहितं । यदातुनसकुस्त्यासुर्न चसम्बन्धिवान्धवाः तदादद्याद्द्विजोभ्यस्तुतेष्वसत्त्वसुनिक्षिपेदि
 ति । अधुनापुरुषविशेषेच्छरणग्रहणप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपिप्रतिषेधति । ब्राह्मणामथदम्पत्योःपितुःपुत्रस्यचैवहि । प्रा
 तिभायमृगंसाध्यमविभक्तेनतुस्यूतम् । प्रतिभुवेभावः प्रातिभायम् । ब्राह्मणादं पत्योःपितृपुत्रयोश्चाविभक्तेद्रवेद्रव्यविभा
 गात्प्राक् प्रातिभायमृगंसाध्यञ्चनस्यूतंमन्वादिभिः । अपितुप्रतिषिद्धंसाधारणधनत्वात् प्रातिभायसाक्षित्वयोःपक्षेद्रव्य
 यावसानत्वात्तज्ज्ञेयस्यवावश्यप्रतिदेयत्वात् एतच्चपरस्यगनुमतित्यतिरेकेण परस्यगनुमत्यात्वविभक्तानामपिप्रातिभायादि
 भवत्येवविभागादूर्ध्वंनुपरस्यगनुमतित्यतिरेकेणपिभवति । ननुदम्पत्योर्विभागात्प्राक्प्रातिभायादिप्रतिषेधोनयुज्यतेतयो
 र्विभागाभावेनविशेषणानर्थक्याद्विभागाभावश्चापसम्बन्धेनदर्शितः जायापत्योर्नविभगोविद्युतइति । सत्यंश्रौतस्मान्ना
 ग्निसाध्येयुकर्मसुतत्फलेषुचविभागाभावेनपुनःसर्वकर्मसुद्रव्येषुच । तथाहि । जायापत्योर्नविभागोविद्युतइत्युक्त्वाकि
 मितिनविद्युतइत्यपेक्षायांहेतुमुक्तवान् । पाणिग्रहणाद्विसहस्रकर्मसुतथापुण्यफलेषुचेतिहियस्मान्पाणिग्रहणादारभ्यक
 र्मसुसहस्रंश्रूयतेजायापती अग्निमादधीयातामिति । तस्मादाधनेसहाधिकारदाधानसिद्धाग्निसाध्येयुकर्मसुसहाधिका
 रः तथाकर्मस्मान्निविवाहाद्यावित्यादिस्मरणान् विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपिकर्मसुसहाधिकारएव । अतश्चेभयविधाग्नि
 निरपेक्षेयुकर्मसुपूर्वैषुजायापत्योः पृथगेवाधिकारःसम्पद्यते । तथापुण्यनानाफलेषुस्वर्गादिवुजायापत्योः सहस्रंश्रूयतेदि
 विज्योतिरजरमारभेतमित्यादि । येषुपुण्यकर्मसुसहाधिकारस्तेषांफलेषुसहस्रमितिबोद्धव्यम् । नपुनःपूतानांभर्त्रेनु
 ज्ञयानुष्ठितानांफलेष्वपिननुद्रव्यस्वामित्वेपिसहस्रमुक्तम् । द्रव्यपरिग्रहेषुनहिच भर्त्रेविप्रवासेनैमिन्निकदानेस्तेयमुपदिशंती
 ति सत्यंद्रव्यस्वामित्वंप्रत्यादर्शितमनेननपुनर्विभागाभावः यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषुचेत्युक्त्वातत्रकारणमुक्तम्भर्त्रेविप्रवासेनैमिनि
 केवश्यकर्त्तव्यदानेतिथिभोजनभिक्षादानादौहिगस्मान्नस्तेयमुपदिशन्तिमन्वादयः तस्माद्वाक्येयाया अर्पिद्रव्यस्वामित्वमस्ति

॥मि०व०॥

॥ २२ ॥

अन्यथासेयं स्यादिति तस्माद्भूतिरिच्छया भाव्याया अपि द्रव्यविभागे भवत्येव न स्वेच्छया । यथावद्व्यति । यदि कुर्यात्समानं
शान्प्रत्यः काट्याः समांशिका इति । अधुना प्रातिभावं निरूपयितुमाह । दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभावं विधीयते । आदौ तु विन
ये दाप्यावितरस्य सुता अपि प्रातिभावं विश्वासासार्थं पुरुषान्तरेण सह समयः तच्च विषयभेदाद्विधाभिद्युते । यथा । दर्शने द
र्शनापेक्षायामे न दर्शयिष्यामीति प्रत्यये विश्वासे मत्प्रत्ययेनास्थधनम्ययच्छनायत्वा वञ्चयिष्यते । यतो मकस्य पुत्रो यमुर्वरा प्रा
यभूरस्य ग्रामवशे स्तीति दाने यद्व्ययं न ददाति तदानीं महमेव धनं दास्यामीति प्रातिभावं विधीयत इति प्रत्येकं सम्बन्धः । आदौ
नुदर्शनं प्रत्ययप्रतिभूवैवित्तये अन्यथाभावे च दर्शने विश्वासस्य भिचारे च दाप्यागज्ञा प्रस्तुतं धनमुक्तमर्णस्य । इतरस्य दानप्रति
भुवः सुता अपि दाप्याः । वित्तये इत्येव साध्ये न निर्द्धनत्वेन वा अधमर्णं प्रतिकुर्वति । इतरस्य सुता अपि निवदता पूर्वयोः सुता
न दाप्याः इत्युक्तम् । सुता इति वदतानपैत्रादाप्या इति दर्शितम् । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह । दर्शनं प्रतिभूयैत्रमृतः प्रात्वा
यिकोपि वा न तत्पुत्रा च हणं ददुर्द्धुर्दानाय यः स्थितः यदा दर्शनं प्रतिभूः प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिवंगतः तदा तयोः पुत्रा प्रातिभा
व्याया तं पैतृकं च हणं न ददुः यस्तु दानाय स्थितः प्रतिभूर्दिवंगतस्तस्य पुत्रा ददुर्द्धुर्नैत्राः । ते च मूलमेव ददुर्द्धुर्नैत्राः । चहणं पैता
महं पैत्राः प्रातिभावागतं सुतः समन्दद्यात्तत्सुतौ तु न दाप्याविति निश्चय इति व्यासवचनात् । प्रातिभावं यतिरिक्तमप्येतामहं मृणं
पैत्रः समं यावद्गृहीतं तावदेव दद्यान्नवृद्धिम् । तथा तत्सुतोपि प्रातिभावागतमप्यमृणं सममेव दद्यात्तयोः पैत्रपुत्रयोः सुतौ
प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभावायातमप्रातिभावं चर्णं यथाक्रमं गृहीतवित्तौ न दाप्याविति । यदपि स्मरणं । खादको वित्तहीनः स्या
ह्यग्नको वित्तवान्यदि । मूलं न तस्य भवेद्द्वयं न वृद्धिर्न दातुमर्हतीति तदपि लग्नकः प्रदिभूः खादको धर्मर्णः । लग्नको यदि वित्तवान्
मृतस्तदा तस्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनं प्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूवैवित्तं कम्पय्यात्तं गृहीत्वा प्रति
भूयैतः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभावायातमृणं ददुरेव । यथाह कात्यायनः । गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शने स्पस्थि

तो भवेत् विनापि त्रिधा धनानां तस्माद्वाप्यः स्यात्तद्वृणं सुत इति दर्शनयद्दृणं प्रत्ययोपलक्षणं विनापि त्रिरित्येते दूरदेशंगते वे
 ति । यस्मिन्नेकप्रतिभूस्मवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । वहवः स्युर्यदि स्वांशैर्द्व्युः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेव
 धनिकस्य यथारुचि । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ वहवो वा प्रतिभुवस्तद्वृणं विभज्य स्वांशेन दद्व्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु
 कस्याधमर्णस्य क्वायासादृश्यतामाश्रिताः एकच्छायाश्रिताः यथा कृत्स्नद्रव्यादानाय स्थितस्तथादानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं
 कृत्स्नदानाय स्थिताः । एवं दर्शनप्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अ
 तश्च धनिको विज्ञाद्व्युपेक्षया स्वांशैर्यथार्थयते स एव कृत्स्नद्रव्यानां शतः । एकच्छायाश्रितेषु यद्यदि कश्चिद्देशान्तरंगतस्तत्तु त्र्यंशं
 निहितस्तदा धनिकेच्छया सर्वदाप्यः ऋते तु कस्मिंश्चित्स्वपि त्र्यंशं मन्वृद्धिकं दाप्यः । यथा ह्कात्यायनः । एकच्छायाप्रवि
 ष्ठानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सु तः सर्वपि त्र्यंशं भृते सति प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूतस्य प्रतिभूतक्रियाविधि
 माह । प्रतिभूतदापितो यत्तु प्रकाशं धनिनां धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत् । यद्वृणं प्रतिभूतस्य त्रयोवाधनिकेनो
 पपीडितः । प्रकाशं सर्वजनसमक्षं रक्षाधनिनां दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथा ह्नातारदः । यच्चर्णे प्रति
 भूतद्व्याङ्गनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तन्मृतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्भूतद्विगुणं
 प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् । वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हि रण्यविषयम्
 । नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रम्यतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाबाधेनाप्युपपद्यते । यथा जातेष्टिविधानं शुचिवाबाधे
 न । अपि च सद्यः सर्ववृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यः सन्तत्यभावान्मूलदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् । वस्त्रधान्यहि रण्या
 नां च तु स्त्रिद्विगुणापरेत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधान इदम्वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणां
 न्तुकालक्रमपक्षे सन्तत्यभावो वेस्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यादानान्तरं कियताकालेनाधर्मैरणसङ्घटते तदा सन्ततिर

॥ मि० व० ॥

॥ २३ ॥

पि संभवत्येव यद्वा पूर्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियोदास्यतीति न किञ्चिदेतत् अथ प्रातिभावं प्रीति कृतमतस्तच्च प्रतिभुवादत्तं
प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचना प्राक्वृद्धिरस्ति । यथाह । प्रीतिदत्तं नुयत्किञ्चिद्दृष्टं तेन न्वयाचितम् । याचमानम
दत्तं चेद्दृष्टं तेन पञ्चकंशंतीति । अतस्तच्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदि वसादारभ्या वावन् द्विगुणं कालकमेणवृद्धिरित्य
नेन वचनेनोच्यते इति । तदप्यसन् । अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात्का
लकममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्टूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह ।
सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रञ्च नुगुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा । हिरण्यद्वैगुण्यवत्कालानादरेणैव स्त्रीप
श्वादयः प्रतिपादिता वृद्ध्यादायाः श्लोकस्तु व्याख्यातस्य वयस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः परकाष्टे क्ता तद्द्रव्यमपि तद्दत्तं स्वादके
नतया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्बोदात्तव्यमिति तात्पर्यार्थः यदानुदर्शनं प्रतिभूः सम्प्रतिपन्ने काले धर्मणैर्दर्शयितुम
समर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयन्दानव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं न दद्यात् । नष्टस्यान्वे
णार्थे नुदाप्यमपक्षत्रयं परम् । यद्युसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् काले च्यतीति प्रतिभूर्यदि तन्नैव दर्शयेत् । निबन्ध
न्यापयेत्तन्नुपेतैश्चैव विधिः स्मृत इति कात्यायनवचनात् । लघुकोविशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः । नस्वामी न च वैशत्रुः स्वामिना धित
कस्तथा निर्गुद्धोदण्डितश्चैव सन्दिग्धश्चैव न कश्चित् । नैव च वक्ष्यी न मित्रश्च न चैवायन्त वासिनः राजकाट्येनियुक्तश्च ये च प्र
व्रजितानगः । न शक्नो धनिने दानुन्दगण्डे च तत्समम् । जीबन्वापि पितायस्य तथैव चेच्छाप्रवर्तकः । नाविज्ञावोगृहीतव्यः प्र
तिभूः स्वकिंवां प्रतीति सन्दिग्धो भिषस्तः । अयन्त वासिनो नैष्टिकवद्भूचरिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ विधा
सहेतूप्रतिभूगुणश्च । यथाह नारदः । विश्रम्भहेतूद्भावत्र प्रतिभूगुणधरेव चेति । तच्च प्रतिभूनिर्गुणपित इदानीमाधिनिर्गु
ण्यते । आधिर्नाम गृहीतस्य द्रव्यस्योपरि विश्वासार्थमधमर्णेनोत्तमर्णे धिक्क्रियते ज्ञाधीयत इत्यादिः सच द्विधैव कृतकालोक्तान

कालश्च पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो भोग्यश्च । यथा ह नारदः । अधिक्तियत इत्यादिः सविज्ञेयो द्विलक्षणः कृतकालोऽपनेय
 श्च यावद्देयो द्युतस्तथा । स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोग्यस्तथैव चेति । कृते काले आधानकालस्य वामुष्मिन्काले दीपोत्सवादौ
 मया यमाधिर्भूतं कृत्योन्यथा तथैवाधिर्भविष्यतीत्येवं निरूपिते कालेऽपनेयः । आत्मसमीपे ते तयो मोचनीय इत्यर्थः । देयं दानं
 देयमनतिक्रम्य यावद्देयं उद्युतो नित्यतः स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयं उद्युतो नायावद्देयो द्युतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपि
 तकाल इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्च नुर्बिधस्यार्थो विशेषमाह । आधिः प्रणश्येत् द्विगुणे धने यदि न मोच्यते । काले कालक
 तेन श्येत् फलभोग्येन नश्यति । प्रयुक्ते धने स्वकृतया वृद्धा कालकर्मण द्विगुणी भूते यद्वा धिरधर्मणैर्न द्रव्यदानेन न मोच्यते त
 दानश्यत्यधमर्णस्य धनं प्रयोक्तुः स्वम्भवति । कालकृतः कृतकालः अहिताग्न्यादियुपाठाल्कालश्च स्य पूर्वनिपातः स तु कालेति रू
 पिने प्राप्तेन श्येत् द्वैगुण्यात् प्रागर्द्धं वा । फलभोग्यः फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षेत्रागमादिः स न कदाचिदपि नश्यति । कृतका
 लस्य गोप्यस्य भोग्यस्य च तत्कालाति क्रमेणाशु उक्तः । काले कालकृतो नश्येदिति । अकृतकालस्य भोग्यस्य नाशभाव उक्तः फ
 लभोग्येन नश्यतीति पारिशेध्यादादिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधि विषयमवतिष्ठते । द्वैगुण्याति क्रमेण निरूपितका
 लानि क्रमेण च विनाशे चतुर्दश दिवस प्रतीक्षणं कर्तव्यम् । बृहस्पतिवचनात् । हिरण्ये द्विगुणी भूते पूर्णं काले कृतावधौ । बन्धकस्य
 धनी स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च । तदन्तरं धनं न दत्त्वा चतुर्दश दिवस प्रतीक्षणं कर्तव्यम् । बृहस्पतिवचनात् । नन्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नं । अधम
 र्णस्य स्वत्वनिवृत्तिहेतोर्दानविक्रयादेरभावात् । धनिनश्च स्वत्वहेतोः प्रतियहकयादेरभावात् । मनुवचनविशेषाच्च । नचा
 धेः कालसंशोधान्निसर्गोऽस्ति न विक्रय इति । कालेन संशोधः कालसंशोधश्चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंशोधश्चिरकालावस्थाना
 दाधेर्न निसर्गोऽस्ति नान्यत्राधीकरणमस्ति । नच विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधाद्धनितः स्वत्वाभावोऽवगम्यत इ
 ति । उच्यते । आधीकरणमेव लोकोक्तोपाधिकः स्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिकः स्वत्वापत्तिहेतुः प्रसिद्धः त

त्रधनद्वैगुण्येनिरूपितकालप्राप्तौ चद्रव्यदानस्यात्यन्तनिवृत्तेरनेनवचनेनाधमर्णस्यात्यन्तिकीस्त्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्यचात्य-
 न्तिकंस्त्वम्भवति । नचमनुवचनविशेषः यतो नत्वेबाधौ सोपकारेकौसीदौ वृद्धिमाप्नुयादितिभोग्याधिप्रस्तुत्येदमुच्यते । नचा-
 धेःकालसंश्रयान्निसर्गोस्तिनविक्तयइति । भोग्यस्याधोश्चिरन्तनकालावस्थानेप्याधीकरणविक्रयनिषेधेनधनिनः स्त्वन्नास्ती-
 तिइहाप्युक्तंफलभोग्योननश्यतीतिगोप्याधौतुपयगारब्धम्भुमा । नभोक्तव्योवलादाधिर्भुञ्जानोवृद्धिमुत्सृजेदिति । इहापि
 बध्यते । गोप्याधिभोगेनोवृद्धिरिति । आधिः प्रणश्येद्विगुणइतिगोप्याधिप्रच्युतइतिसर्वमविरुद्धम् । किञ्चगोप्याधिभो-
 गेनोवृद्धिः सोपकारेयहापिते । नष्टोदेयोविनष्टश्चदैवगजकृतादृते । गोप्याधेस्त्रामकटाहादेरुपभोगेनवृद्धिर्भवति । अ-
 ल्पेप्युपभोगेमहत्पिबृद्धिर्हान्तथासमयानिक्तमात्रयासोपकारे उपकारकारिणवलीवर्द्धताम्रकटाहादौभोग्याधौसबृद्धिकेहा-
 पितेहानिर्व्यवहारक्षमत्वंगमितेनोवृद्धिरितिसम्बन्धः नष्टेविकृतिंगतस्त्रामकटाहादिच्छिद्रभेदादिदनापूर्ववत्कृत्वादेयः त-
 चगोप्याधिर्नष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वादेयः । उपभुक्तोपिचेद्वृद्धिरपिहातव्या भोग्यादित्येदिनष्टः तदापूर्ववत्कृत्वादेयः । वृद्धि-
 सद्भावोवृद्धिर्वाहातव्या विनष्टश्चात्यन्तिकंनानां प्राप्ताः सोपिदेयोमूल्यादिद्वारेणतद्दामेसबृद्धिकंमूल्यंलभतेयदिनददति-
 दामूलनाशः विनष्टे मूलनाशः स्यादैवगजकृतादृतेनारदवचनात् । दैवगजकृतादृते । दैवमग्न्युदकदेशोपप्लवादि ।
 दैवकृतादिनाशाद्विना । तथास्वापराधरहिताद्राजकृतात् । दैवगजकृतेतुविनाशेसबृद्धिकंमूल्यंदानव्यमधमर्णेनाध्यन्त-
 रंवा यथाह । स्तोतसापहृतेक्षेत्रेगज्ञाचैवापहारिते । आधिरन्योयकर्तव्योदेयंवा धनिनेधनमिति । तत्रस्तोतसापहृतइति
 दैवकृतोपलक्षणं । अपिचआधेःस्वीकरणात्सिद्धीरक्ष्यमाणोप्यसारताम् । यातश्चेदन्यश्चाधेयोधनभागवाधनीभवेत् । आ-
 धेर्गोप्यस्यभोग्यस्यचस्वीकरणादुपभोगादाधियहणसिद्धिर्नसाक्षिलिखनमात्रेणनाप्युद्देशमात्रेण । यथाहनारदः । आ-
 धिस्तुद्विविधः प्राक्तो जंगमस्यावरस्तथा सिद्धिरस्योभयस्यापिभोगोयद्युत्तिनान्यथेति । अस्यचफलम् । आधौप्रतिग्रहे

कीतेपूर्वानुबलवत्तरेति । यास्वीकाशान्ताक्तियासापूर्वावलवती स्वीकाररहितातुपूर्वापिनवलवतीति सचाधिः प्रयत्नेनरक्ष्य
 माणोपिकालवशेनयद्वासारतामविकृतएवसंवृद्धिकमूल्यद्रव्यापर्याप्तताङ्गतस्तदाधिरन्यःकर्तव्यः । धनिनेवाधनन्देयंर
 क्ष्यमाणोप्यसारतामिति वदताधिःप्रयत्नेनरक्षणीयो धनिनेतिज्ञापितं । आधिःप्रणश्येद्विगुणइत्यस्यापवादमाह । च
 रित्रवन्धककृतंसंवृद्धादापयेद्धनं । सत्यङ्कारकृतन्द्रव्यंद्विगुणम्प्रतिदापयेत् । चरित्रंशोभनाचरितं । चरित्रेणवन्धकं ।
 चरित्रवन्धकं । तेनयत् द्रव्यमात्मसात्कृतम्पराधीनंवाकृतं । एतदुक्तम्भवति । धनिनःस्वेच्छाशयत्वेनवहुमूल्यमपिद्रव्यमाधी
 कृत्याधमर्णेनाल्पमेवद्रव्यमात्मसात्कृतं । यदिवाधमर्णस्यस्वेच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधिगृहीत्वावहुद्रव्यमेवधनिनाधमर्णाधी
 नंकृतमिति तद्धनंनष्टपेवृद्धासहदापयेत् अयमाशयः एवंरूपवन्धकंद्विगुणीभूतेपिद्रव्येननश्यति किन्तुद्रव्यमेवद्विगुणन्दा
 तव्यमिति । तथासत्यंकारकृतंकरणाकारः भावेघञ् सत्यस्यकारः सत्यंकारः कारेसत्यागदस्येतिमुम् सत्यंकारेणकृतंसत्यंका
 रकृतं । अयमभिसन्धिः । यदावन्धकार्प्येणसमयएवेत्यपरिभाषितंद्विगुणीभूतेपिद्रव्येमयाद्विगुणंद्रव्यमेवदातव्यम् । नाधि
 नाशइतिनदातत्द्विगुणन्दापयेतइति अन्योर्थः । चरित्रमेववन्धकश्चरित्रवन्धकं । चरित्रशब्देनगङ्गास्नानाग्निहोत्रादिज
 नित्तमपूर्वमुच्यते यत्रतदेवाधीकृत्ययद्रव्यमात्मसात्कृतं । तत्रतदेवद्विगुणीभूतन्दातव्यन्नाधिनाशइति । आधिप्रसङ्गादन्य
 दुच्यते । सत्यंकारकृतमिति कार्यविकयादिव्यवस्थानिर्वाहनायपद्विगुणीयकादिपरहस्तेकृतंतद्वावस्थानिकमेद्विगुणन्दातव्यं
 तत्रापियेनांगुलीयकाद्यापितंसएवचेद्वावस्थानिवर्तीतेनतदेवहस्तव्यम् । इतरश्चेद्वावस्थानिवर्तीतदातदेवांगुलीयकादिद्वि
 गुणम्प्रतिदापयेदिति । किञ्च उपस्थितस्यमोक्तव्यञ्चाधिसेतोनान्यथाभवेत् । प्रयोजकेसनिधनंकुलेन्यस्याधिमाम्नुयात् । धन
 दानेनाधिमोक्षणाद्योपस्थितस्याधिर्माक्तव्यो धनिनावृद्धिलोभेननस्यापयितव्यः । अन्यथात्रमोक्षणेसेनश्चैरवद्वण्डोभवेत्
 असन्निहितेपुनःप्रयोक्तारिकुलेतदाप्तहस्तेसंवृद्धिकंधननिधायाधमर्णः स्वीयवन्धकंगृह्णीयात् । अथप्रयोक्ताप्यसन्निहितस्य

दाप्ताश्च धनस्य ग्रहीतारो न संति यदि वा अत्र द्विहिते प्रयोक्तारि आधिविक्रयेण धनं दिक्साधमर्णस्य तत्र किंकर्तव्यमिदं तत्राह
 । तत्कालकृतमूल्यो वा तत्र तिष्ठेदवृद्धिः कः तस्मिन् काले यत्र स्याधेर्मूल्यं तत्परि कल्यतत्रैव धनिनि तमाधि वृद्धिरहितं स्यापये
 न्न तत्र ऊर्द्धधनं वर्द्धते यावद्धनीधनं गृहीत्वा तमाधिमुच्चतियावद्वा तन्मूल्यद्रव्यमृणिते प्रवेशयति यदा तु द्विगुणी भूते पि धने द्वि
 गुणान्धनमेव गृहीतव्यमन्त्वा धिना शङ्ति विचारितमृणग्रहणकाल एव तदा द्विगुणी भूते द्रव्ये असन्निहिते वा धमर्णे धनिना किं
 कर्तव्यमित्यत आह । विनाधारणकाद्वापि विक्रीणी तस्य साक्षिकं । धारणका दधमर्णे द्विना अधमर्णे असन्निहिते साक्षिभिस्त
 दाप्तैश्च सह तमाधि विक्रीय तत्तन् गृहीयाद्धनी वा शब्दे व्यवस्थितविकल्पार्थः । यदर्णग्रहणकाले द्विगुणी भूते पि धने धनमेव
 गृहीतव्यमन्त्वा धिना शङ्ति न विचारितम् । तदा आधिः प्रणश्ये द्विगुण इत्यादिना शः विचारिते त्वयं पक्ष इति । भोग्याधौ
 विशेषमाह । यदा तु द्विगुणी भूतमृणमाधौ तदा खलु । मोच्य आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने । यदा प्रयुक्तं धनं स्वकृतया वृ
 द्ध्यद्विगुणी भूतन्तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्युत्पन्ने द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिना धिर्मौक्तव्यः यदि वा दावे वाधौ दत्ते द्विगुणी भूते
 द्रव्ये च या धिर्मौक्तव्य इति परिभाषया कारणान्तरेण वा भोगाभावेन यदा द्विगुणी भूतमृणन्तदाधौ भोगार्थे धनिनि प्रविष्टे तदु
 त्पन्ने द्रव्ये द्विगुणे सत्या धिर्मौक्तव्यः । अधिकोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सर्ववृद्धि कर्म ल्युणोपाकरणार्थाध्युपभोगविषयमि
 दं वचनम् । तमेतदक्षया धिमाचक्षते लौकिकाः यत्र तु वृद्धार्थ एवाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र द्वैगुण्याति कर्मे पि यावन्मूल्यदानं ता
 वदुपभुङ्क्ते एवाधि एतदेव स्यष्टीकृतं वृहस्पतिना जहणी बन्धमवानुयात् । फलभोग्यं पूर्णकालं दत्त्वा द्रव्यञ्च सामकम् । यदि
 प्रकर्षितं तत्स्यात्तदानधनभागधनी । जहणी च न लभेद्वंधं परस्परमतं विनेति । अस्यार्थः । फलभोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः बन्ध
 आधिः स च द्विविधः सर्ववृद्धि कर्म ल्युपाकरणार्थो वृद्धिमात्रापाकरणार्थश्च तत्र च सर्ववृद्धि मल्योपाकरणार्थे बन्धं पूर्णकालं पूर्णः
 कालो यस्य सौ पूर्णकाल लसमानुयादूणी । यदा सर्ववृद्धि कर्म ल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टन्तदा बन्धमवानुयादित्यर्थः वृद्धि

मात्रापाकरणार्थेनुबन्धं सामकं दत्त्वा प्राप्नुयादृणी । समं मूल्यं सममेव सामकं । अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत्स्यात्तद्व
 न्धकं प्रकर्षितमतिशयितं वृद्धेरभ्यधिकफलं यदि स्यात्तदानधनभागधनी । सामकं न लभेद्धं मूल्यमदत्तैव वर्णीवन्धमवाप्नु
 यादिति यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं वृद्धयेप्यपठ्याप्नोतदा सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेता धर्मणः । वृद्धि शेषमदत्तैव लभेतेत्य
 र्थः । पुनरुभयत्रापवादमाह । परस्परमतन्विना उक्तमर्णधर्मणोः परस्परगतु मन्व्यभावे यदि प्रकर्षितमिच्छादुक्तं । पर
 स्परनुमतौ तत्कृष्टमपि बन्धकं यावन्मूल्यदानन्तावदुपभुङ्क्ते धनी निष्कृष्टमपि मूलमात्रदानेनैवाधर्मणो लभत इति । इति चहणा
 दानप्रकरणम् ॥ १००० ॥ उपनिधिं प्रत्याह । वासनस्थमनाख्याय हस्तेन्यस्य यदप्येते द्रव्यन्तदौपनिधिकं प्रतिदेयं तथैव
 तत् । निक्षेपद्रव्यस्याधारभूतं द्रव्यान्तरं वासनं करणं दत्तत्वं वासनस्य यद्द्रव्यं रूपसंख्यादि विशेषमनाख्याया कथयित्वा मुद्रित
 मन्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विअम्भादप्येते स्थाप्येते तद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते यथा हनारदः । असंख्यानमविज्ञातं समुद्रं यन्निधीयते
 तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति प्रतिदेयन्तथैव तत् । यस्मिन् स्यापि तन्तैव पूर्वमुद्रादि चिह्नितमप्यितन्तथैव स्या
 पकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् । प्रतिदेयमित्यस्यापवादमाह । नदाप्योपहृतं तनुगजद्वैविकतस्करैः तमुपनिधिं गृह्णादैवेनोद
 कादिना । तस्करैर्वापहृतं नष्टं नदाप्योसौ यस्मिन्नुपनिहितं धनिन एव द्रव्यं । नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथा हनारदः
 । गृहीतुः सह यो र्थेन नष्टेन नष्टः सदायिनः दैवगजकृतेन द्रव्यं चेत्तज्जिह्मकारितमिति । अस्यापवादः । भवेच्च न्मार्गिते दत्ते
 दाप्योदगडश्च तत्समम् । स्वामिना मार्गितेयाचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि गजदिभिर्भैषोनाशः संजातस्तथापि त
 द्रव्यं मूल्यकल्पनयार्धनिने गृहीता दाप्यो गृहे च तत्समं दण्डम् । भोक्ता रम्यति दण्डमाह । आजीवनं स्वेच्छया दण्डो दाप्यस्तं वा
 पि सो दयम् । यः स्वेच्छया स्वाभ्यननुज्ञयोपनिहितं द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवहरति वा प्रयोगादिना लाभार्थं मसावुपभोगानुसा
 रेण च दण्डास्तस्योपनिधिं सो दयमुपभोगे सवृद्धि कं च व्यवहारे स लाभं धनिने दाप्यः । वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनेनोक्तम् । निक्षेप

॥ मि० ब० ॥

॥ २६ ॥

बुद्धिशेषं च कथं विवक्षयमेव च । याचमानो न चेद्बुद्धिर्ज्ञेते पञ्चकं शतमिति । एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम् । उपेक्षाज्ञाननष्टे तु ते
नैव विशेषो दर्शितः भक्षितं सोदयं दाप्यः समन्दाप्य उपेक्षितं । किञ्चिन्न्यूनं प्रदाप्यः स्याद्ब्रह्मज्ञाननाशितमिति । किञ्चिन्न्यूनमि
ति चतुर्थोऽर्थहीनं । उपनिधेर्धर्मान्याचितादिष्विति दर्शितं । याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपादिष्वयं विधिः । विवाहाद्युत्सवेषु व
स्त्रालंकारादि याचित्वानीतं याचितं । यदेकस्य हस्ते निहितं द्रव्यं तेनाप्यनुपश्चादन्यस्य हस्ते स्वाभिनेदे हीति निहितं तदन्वा
हितं न्यासो नाम गृहस्वामिने दर्शयित्वा तत्परोक्षमेव गृहजनहस्ते प्रक्षेपो गृहस्वामिने समर्थणीयमिति । समर्थं तु समर्थेण निक्षे
पः । आदिशब्देन सुवर्णकारादिहस्ते कटकादिनिर्माणान्यस्तस्य सुवर्णादेः प्रतिन्यासस्य च परस्परप्रयोजनापेक्षायान्वये दं
मदीयं रक्षणीयं मये दत्तं दीयं रक्ष्यत इति न्यस्तस्य ग्रहणं । यथा ह नारदः । एष एव विधिर्दृष्टोऽयाचितान्वाहितदिषु । शिल्पि
षूपनिधौ न्यासे प्रतिन्यासे तथैव चेति । एतेषु याचितादिष्वयं विधिः । उपनिधेर्यः प्रतिदानादि विधिः स एव वेदितव्यः । इति
निक्षेपप्रकरणम् ॥ ०००० ॥ प्रमाणं लिखितभुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितमित्युक्तं न च भुक्तिर्निरूपिता सांप्रतं साक्षिस्वरूपं नि
रूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्शनान्कृत्वा च भवति । यथा ह मनः । समक्षदर्शनात्साध्यं श्रवणाच्चैव सिध्यतीति । स चाद्विविधः ।
कृतोऽकृतश्च । साक्षित्वेन निरूपितः कृतः । अनिरूपितोऽकृतः तत्र कृतः पञ्चविधोऽकृतश्च द्विध इत्येकादशविधः । यथा ह ना
रदः । एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टेऽमनोविधिभिः कृतः पञ्चविधो ज्ञेयः षड्विधो कृत उच्यते इति । तेषाञ्च भेदस्तेनैव दर्शितः लि
खितः स्मारितश्चैव यदृच्छाभिज्ञ एव च । गूढञ्चाक्षरसाक्षी च साक्षी पञ्चविधः कृत इति । लिखितादीनाञ्च स्वरूपं काव्यायनेनो
क्तम् । अर्थिना स्वयमानो नो यो लेख्ये सन्निवेश्यते । स साक्षी लिखितो नाम स्मारितः पत्रकादृत इति । स्मारितः पत्रकादृत इत्यस्य
विवरणेनैव कृतं । यस्तु कार्यं प्रसिद्ध्यै दृष्ट्वा कार्यं पुनः पुनः । स्मर्यते चार्थिना साक्षी स स्मारित इत्येव चेति । यस्तु
यदृच्छया गतः साक्षी कियते स यदृच्छाभिज्ञः । अनयोः पत्रानारूढत्वेऽपि भेदस्तेनैव दर्शितः । प्रयोजनार्थं मानीतः प्रसङ्गादा

गतञ्चयः द्वौ साक्षिणौ त्वलिखितौ पूर्वपक्षस्य साधकाविति । तद्व्याया । अर्थिना स्वार्थसिद्ध्यर्थं प्रत्यर्थिवचनं स्फुटम् । यः आद्यते
 स्थितौ गच्छेत् साक्षी स उच्यते इति तथा साक्षिणामपि यः साक्ष्यमुपपत्त्युपरि भाषते । अवगच्छावणाद्वापि स साक्ष्यतरसंज्ञित
 इति षड्विधस्याप्येकतस्य भेदेनार्थेन दर्शितः ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च गजाचव्यवहारिणम् । कार्येष्वधिकृतो यः स्यादर्थिना
 प्रहितश्च यः कुल्याकुलविवादेषु विज्ञेयास्तेऽपि साक्षिण इति । प्राड्विवाकग्रहणं लेखकसम्योपलक्षणार्थं । लेखकः प्राड्विवाक
 च्छसभ्याश्चैवानुपूर्वशः नृपेपश्यति तत्कार्यं साक्षिणस्समुदाहृता इति ते साक्षिणः कीदृशाः कियन्तश्च भवन्तीत्यत आह । तप
 खिनोदानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः धर्मप्रधाना जहजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः । अथवा साक्षिणो ज्ञेयाः श्रौतस्मान्न क्रियाप
 राः यथाजाति यथावर्णं सर्वेषु वास्मृताः तपस्विनस्तपःशीलाः दानशीला दाननिरताः कुलीनाः महाकुलप्रसूताः सत्यवादिनः
 सत्यवदनशीलाः धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः जहजवः अकुटिलाः पुत्रवन्तः पुत्रान्विताः धनान्विताः बहुसुवर्णादिधन
 युक्ताः श्रौतस्मान्न क्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठानरताः सर्वभूताः पूरुषाः अथवा साक्षिणो भवन्ति । त्रयः अवगन्तूनायेवानेन्य
 वरस्त्रिभ्योऽर्वाग्रभवन्ति परतस्तु यथाकामम्भवन्तीत्यर्थः जातिमनतिक्रम्य यथाजाति जातयोर्मूर्खैर्वसिक्तादयः अनुलोमजाः
 प्रतिलोमजाश्च । तत्र मूर्खैर्वसिक्तानामूर्खैर्वसिक्ताः साक्षिणो भवन्ति । एवं वमं वष्टादिष्वपि द्रष्टव्यम् । वर्णमनतिक्रम्य यथा
 वर्णं । वर्णाब्राह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मण एवोक्तलक्षणं साक्षिणो भवन्ति । एवं क्षत्रियादिष्वपि द्र
 ष्टव्यम् । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियश्च कुर्व्युः । यथाह मनुः । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्व्युरितिसंज्ञाति सवर्णासम्भवे सर्वे मूर्खैर्व
 सिक्तादयो ब्राह्मणादयश्च सर्वेष्वेव मूर्खैर्वसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासम्भवं साक्षिणो भवन्ति । उक्तलक्षणानां साक्षिणा
 मसम्भवे प्रतिवेधरहितानामन्येवामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्याः ते च पञ्चविधानारदेन दर्शिताः असाक्ष्यपि हि
 शास्त्रेषु दृष्टः पञ्चविधो बुधैः । वचनाद्दोषतो भेदात् त्वयमुक्तिर्मुतान्तरमिति । के पुनर्वचनादसाक्षिण इत्यत आह । श्रोत्रियास्ता

॥मि०व्य०॥

॥ २७ ॥

पसावृद्धायेचप्रव्रजितादयः । असाक्षिणस्तेवचनान्नान्नहेतु उदाहृतइति । तापसावानप्रस्थाः । अदिशद्देनपिआविवदमा
नादीनांयहणं । यथाहशङ्खः । पित्राविवदमानगुरुकुलवासिपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रन्थाअसाक्षिणइति दोषादसाक्षिणे
दर्शिताः स्तेनाःसाहसिकाश्चण्डाकितवावञ्चकास्तथा । असाक्षिणस्तेदुष्टत्वात्तेयुस्यन्नविद्युतइति चण्डाःकोपनाःकितवाद्युत
कृतःभेदादसाक्षिणाञ्चस्वरूपन्तेनैवदर्शितं । साक्षिणालिखितानांचनिर्दिष्टानाञ्चवादिनाम् । तेषामेकोन्यथावादीभेदात्सर्व
नसाक्षिणइति । तथास्वयमुक्तिस्वरूपञ्चोक्तं । स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टःस्वयमैवेत्ययोवदेत् । सूचीयुक्तःसशास्त्रेषुनससाक्षिणम
र्हतीति । मृतान्तरस्यापिलक्षणमुक्तं । योर्थःआवयितव्यःस्यात्तस्मिन्नसतिचार्थीति । कृतद्वदनुसाक्षिणमित्यसाक्षीमृतान्तर
इति । येनार्थिनाप्रत्यर्थिनावासाक्षिणोयोर्थःआवयितव्योभवेत् यूपमत्रार्थसाक्षिणइति । तस्मिन्नर्थिनिप्रत्यर्थिनिवाञ्चस
न्निमृतेऽर्थेचानिवेदितेसाक्षीकृत्तस्मिन्नर्थेकस्यवाक्येवदत्तितिमृतान्तरःसाक्षीनभवति । यत्रतुमुमूर्षुणास्वस्थेनवापि
त्रापुत्रादयःआविताः अस्मिन्नर्थेअमीसाक्षिणइति । तत्रमृतान्तरेपिसाक्षी । यथाहनारदः । मृतान्तरेर्थिनिप्रेतेमुमूर्षुआ
वितादूते । तथा । आवितोनातुरेणापियस्त्वर्थोधर्मसंहितः । मृतेपितत्रसाक्षी स्यात्षड्सुचान्वाहितादिषु । तानेतानसा
क्षिणोदर्शयति । स्त्रीवालवृद्धकितवमत्तैन्मत्ताभिश्चस्तकाः । रङ्गावतारिपाखण्डिकूटकद्विकलेन्द्रियाः । पतिताप्राथसम्ब
न्धिसहायारिपुतस्करः साहसीदृष्टदोषश्चनिर्जुताद्यास्त्वसाक्षिणः । स्त्रीप्रसिद्धा । वालोऽप्राप्तव्यवहारः । वृद्धोऽशीति
कावरःवृद्धग्रहणंवचननिषिद्धानामन्येषामपिअत्रियादीनामुपलक्षणार्थम् । कितवोक्षदेवी । मत्तःपानादिनाउन्मत्तोयद्वा
विष्टः । अभिशस्तः । अभियुक्तोब्रह्महत्यादिना । रङ्गावतारी चारणः पाखण्डिनोनिर्ग्रन्थिप्रभृतयःकूटकत्कपटलेख्यादि
कारी विकलेन्द्रियःअत्रादिरहितः पतितःब्रह्महादिः । आप्तःसुहृत्त्रयसम्बन्धीविप्रतिपद्यमानार्थसम्बन्धी । सहायए
ककार्यैरिपुःशत्रुःतस्करस्तेनःसाहसीस्वलावष्टम्भकारी । दृष्टदोषोदृष्टवितथवचनः । निर्जुतोवशुभिस्त्यक्तः । आ

दिशद्वादन्येषामपि स्मृत्यन्तरोक्तानां दोषादसाक्षिणाग्नेर्देवादसाक्षिणामुक्तेर्मृतान्नरस्य च ग्रहणम् । एते स्त्रीवालादयः
 साक्षिणेन भवन्ति । अथर्वः साक्षिणे ज्ञेया इत्यस्यापवादमाह । उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोऽपि धर्मवित् । ज्ञानपूर्वकं नि
 त्यनैमिन्निकधर्मानुष्ठायी धर्मवित्स एकोऽप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवति त्रिपिशद्वत्त्वात् । यद्यपि श्रौतस्मार्त्तिक्यापगृह
 नित्र्यवगणामपि धर्मवित्स समानं । तथापि तेषामुभयानुमत्यभावेऽपि साक्षित्वम् भवत्येव कस्य द्वयोर्बाभयानुमत्येव साक्षित्वं भव
 तीत्यर्थवत्त्वं ग्रहणं । तपस्विनोदानशीला इत्यस्यापवादमाह । सर्वः साक्षी संग्रहणे चैत्यैः पारुष्यसाहसे । संग्रहणादौ
 निवध्यमाणलक्षणानि । तेषु सर्ववचननिषिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणे भवन्ति । दोषादसाक्षिणे भेदादसा
 क्षिणः स्वयमुक्तिश्चात्रापि साक्षिणेन भवन्ति । सत्याभावादिति हेतोरत्रापि विद्यमानत्वात् । मनुष्यमारुणैश्चैत्यैः मपरदार
 भिमर्शनं । पारुष्यमुभयं चेति साहसं स्याच्चतुर्विधमिति वचनात् । यद्यपि स्त्री संग्रहणे चैत्यैः पारुष्याणां साहसत्वं तथापि तेषां स्त्र
 वलावष्टंभेन जनसमक्षं क्रियमाणानां साहसत्वं । रहसि क्रियमाणानां तु संग्रहणादिशब्दाच्चार्त्वा मिति तेषां साहसत्वं तृथगुपा
 दानम् । साक्षिः श्रावणमाह । साक्षिणः श्रावयेद्वादि प्रतिवादि समीपगान् । अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ साक्षिणः समवेतान् । ना
 समवेताः पृष्टाः प्रब्रूयुरिति गौतमवचनात् । वध्यमाणं श्रावयेत् । तत्रापि कात्यायनेन विशेषो दर्शितः । सभान्तः साक्षिणः
 सर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ । प्राङ्निवाकोनियुज्जीतविधिनानेन संत्वायन् । देवब्राह्मणसन्निधौ साक्ष्यं पृच्छेदुतं द्विजान् । उद
 ङ्मुखान् प्राङ्मुखान्वापूर्वाह्णे वै श्रुचिः श्रुचीन् । आहूय साक्षिणः पृच्छेन्नियम्य श्रुचैर्भृशम् । समस्तान् विदिताचारान् विज्ञाता
 थान् पृथक् पृथक् । तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे मनुनानियमो दर्शितः । सत्येन शपथे द्विप्रक्षत्रियं वाहनायुधैः । गोबीजका
 चनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वस्तु पातकैरिति ब्राह्मणं अन्यथा ब्रुवतः सत्यन्तेन श्यतीति शपथेत् । क्षत्रियं वाहनायुधानि तव विफलानीति ।
 गोबीजकाञ्चनानि तव विफलानि भविष्यन्तीति वैश्यं शूद्रमन्यथा ब्रुवतः स्ववसर्वाणि पातकानि भविष्यन्तीति शपथेत् । अत्राप

॥मि०च०॥

॥ २८ ॥

वाटस्तेनैवदर्शितः । गोरक्षकान्वाणिजकान् तथा कारुकुशीलवान् । प्रेयान्वाङ्मूर्खकश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् इति । वि
प्रग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोरेष लक्षणार्थम् । कुशीलवागायनाः प्रतिवादिना साक्षिदूषणे दत्ते प्रत्यक्षयोग्यदूषणे षड्वार्यदिद्युत
थैव निर्णयः । अयोग्येषु तद्वचनात् लोकात् क्षत्रिणो न साध्यन्तरेणेति नानवस्था । यदि साक्षिदो षड्मुद्राव्यसाधयितुं न शक्नो
ति प्रतिवादी तदा सौसागनुसारेण दण्ड्यः अथ साधयति तदा न ते साक्षिणः । यथाह । असाधयन् दमंदाप्योदूषणं सा
क्षिणं स्फुटम् । भाविते साक्षिणे वर्ज्याः साक्षिधर्मनिगृह्यता इति । उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेष्वर्थीयदा क्रियान्नरनिर
पेक्ष सदा परं जितो भवति । जितः स विनयन्दाप्यः शास्त्रदूष्टेन कर्मणा । यदि वादी निगृह्यताः साक्षिस्तथैव स्थित इति स्मर
णात् । सांकाक्षश्चेत् क्रियान्तरं भवत्वन्मेतेत्याभिप्रायः कथं आवयेदित्यत आह । ये पातककृतां लोका महापातकिनान् तथा । अ
ग्निदानाञ्च ये लोका ये च स्त्रीवालघातिनाम् । सतान् सर्वानवाप्नोति यः साध्यमन्तं वदेत् । सुकृतं यत्त्रययात्किञ्चिज्जन्मान्तरशतैः
कृतं । तत्सर्वं न स जानीहीत्यम्यगजयसेमृवा । पातकोपपातकमाहापातककारिणामग्निदानां स्त्रीवालघातिनां च ये लोका स्ता
न्सर्वानवाप्नोति यः साध्यमन्तं वदेदिति । तथा जन्मान्तरशतैर्यत्सुकृतं कृतं तत्सर्वं न स भवति यस्मै अन्तवदनेन परं जि
तो भवतीति आवयेदिति सम्बन्धः एतच्च शूद्रविययं द्रष्टव्यम् । शूद्रं सर्वं सुपातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रावणस्य विहितत्वात् ।
गोरक्षकाद्विजाविषयश्च गोरक्षकान्वाणिजकानि न्युक्तत्वात् । अन्यस्यानेकजन्माज्जितसुकृतकमणस्य महापातकादिफलप्रा
प्तेः चान्तवचनमात्रेणानुपपत्तेः । साक्षिसंज्ञासार्थमिदमुच्यते । यथाहनारदः । पुणैर्द्धर्मवचनैः सत्यमाहात्म्यकीर्तनैः ।
अन्ततस्यापवादौ च भूशमुच्चास्येदमान इति । यदानुआविताः साक्षिणः कथञ्चिन्नब्रूयुस्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह । अब्रुवन् हि
नरः साध्यमृणं सदशबन्धकं । राज्ञा सर्वं प्रदाप्यः स्यात्तद्यद्दत्तं चत्वारिंशके हति । यः साध्यमङ्गीकृत्य आवितः सन् कथंचिन्नवदति
राज्ञा सर्वं सवृद्धिं कर्मण न्यनिनेदाप्यः सदशबन्धकं दशमांशश्च राज्ञो भवति । राज्ञा धर्मणि कोदाप्यः साधिताद्

शकंशतमिद्युक्तत्वात्तत्तच्चयद्वत्वारिंशकेहिप्राप्तेवेदितव्यम् । ततोर्वाग्वदन्नदाप्यः । इदञ्चयाध्याद्युपप्लवरहितस्य । यथाह
 मनुः । त्रिपक्षादब्रुवन्साध्यमृणादियुनरेगदः । तदूणं प्राप्नुयात्सर्वदशबन्धश्चसर्वशङ्कति । अगदइतिगजदैवोपप्लवविरहो
 पलक्षणं यस्तुजानन्नपिसाध्यमेवनाङ्गीकरोतिदौर्गत्यात्तंप्रत्याह । नददतिहियःसाध्यंजानन्नपिनगधमः सकूटसाक्षिणो
 पापैस्तुल्योदगडेनचैवहि । यःपुनःनगधमेविविशेषतोजान्नपिसाध्यंनददतिनाङ्गीकरोतिसकूटसाक्षिणानुल्यः
 पापैःकृत्वादगडेनच । कूटसाक्षिणादगडश्चवध्यनिकूटसाक्षिणश्चदगडयित्वापुनर्व्यवहारःप्रवर्त्तनीयः । कतोपिवाकौटसा
 ध्येविदितेनिवर्त्तनीयः । यथाहमनुः । यस्मिन्यस्मिन्विवादेतुकौटसाध्यंकृतंभवेत् । तत्तत्कार्यंनिवर्त्ततकृतंचाप्यकृतम्भ
 वेदिति । साक्षिविप्रतिपन्नैकयनिर्णयइत्यतश्चाह । द्वैधेवहूनावचनंसमेयुगुणिनांतथा । गुणिद्वैधेतुवचनंग्राह्येयगुणवत्त
 माः साक्षिणाद्वैधेविप्रतिपन्नैवहूनावचनंग्राह्यम् । समेयुसमसंख्येयुद्वैधेयगुणिनस्तेषांवचनंप्रमाणम् । यदापुनर्गुणिनांवि
 प्रतिपत्तिस्तदाप्येगुणवत्तमाःश्रुताध्ययनतदर्थानुष्ठानधनपुत्रादिगुणसम्पन्नासेषांवचनंग्राह्यम् । यत्रगुणिनःकतिपयेइतरे
 चवहवस्तत्रापिगुणिनामेववचनंग्राह्यम् । उभयानुमतःसाक्षीभवत्येकोपिधर्मविदितिगुणानिश्यस्यमुख्यत्वात् । यत्तुभेदाद
 साक्षिणइत्युक्तम् । तत्सर्वसाम्येनागृह्यमाणविशेषविषयम् । साक्षिभिश्चकथमुक्तेजयःकथम्पराजयइत्यतश्चाह । यस्योचुः
 साक्षिणःसत्याम्प्रतिज्ञांसजयीभवेत् । अन्यथावादिनोयस्यध्रुवन्नस्यपराजयः । यस्यवादिनःप्रतिज्ञाद्रव्यजातिसंख्यादिविशि
 ष्टांसाक्षिणःसत्याम्बदन्तिसन्त्यमेवंजानीमोवयमिति सजयीभवतियस्यपुनर्वादिनःप्रतिज्ञामन्यथावैपरीत्येनमिथैतदिति
 वदन्तिनितस्यपराजयोध्रुवोतिश्चितः । यत्रतुप्रतिज्ञातार्थस्यविस्मरणादिनाभावाभावौसाक्षिणेनप्रतिपादयन्तितत्रप्रमाणा
 न्नरेणनिर्णयःकार्यः नचराज्ञासाक्षिणःपुनःपुनःप्रष्टव्याःस्वभावोक्तमेववचनंग्राह्यम् । यथाह स्वभावोक्तंचस्तेषांग्राह्यंय
 द्दोषवर्जितम् । उक्तेतुसाक्षिणाराज्ञानप्रष्टव्याःपुनःपुनरिति । अन्यथावादिनोयस्यध्रुवस्तस्यपराजयइत्यस्यापवादमा

ह । उक्तेऽपि साक्षिभिः साध्येयद्वयन्ये गुणवत्तमाः । द्विगुणावान्यथा ब्रूयुः कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः । पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साध्ये स्वाभिप्राये प्रतिज्ञातार्थैव परीक्षेताभिहिते यद्यन्ये पूर्वभ्योगुणवत्तमाः द्विगुणावा अन्यथा प्रतिज्ञातार्थानुगुणेन साध्ये ब्रूयुः । तदा पूर्वसाक्षिणः कूटमिथावादिनो भवेयुः । नन्वेतदनुपपन्नम् । अर्थिप्रत्यर्थिसम्यसभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निर्गदिने प्रमाणान्तगन्वेषणे अनवस्थादोषप्रसङ्गात् । निर्णिकेयवहारे तु प्रमाणमफलमभवेत् । लिखितं साक्षिणोवापि पूर्वमावेदितन्नचेत् । यथापक्षेयुधान्येषु निस्फलाः प्रावृषोगुणाः । निर्णिकेयवहाराणां प्रमाणमफलमन्तयेति । नारदवचनाच्च । उच्यते । यदार्थी प्रतिज्ञातार्थस्यान्तगन्तमाक्षित्वेनानाविष्कृतदोषाणामपि साक्षिणाम्बचनमर्थविसम्बादि त्वेनाप्रमाणमन्यमानः साक्षिष्वपि दोषङ्कल्पयति । तदा प्रमाणान्तगन्वेषणं केन वाट्यते । उक्तञ्च । यस्य चटुष्टंकरणं यत्र च मिथेति प्रत्ययः स एवासमीचीन इति यथा च क्षुण्डिकरणदोषानध्यवसायेऽप्यर्थविसम्बादान्तज्जनितस्य ज्ञानस्याप्रमाणेन करणदोषकल्पना । तथेहापि साक्षिपरीक्षातिरेकेण वाक्यपरीक्षोपदेशाच्च साक्षिभिर्भावितं वाक्यं सहसम्यैः परीक्षयेदिति काव्यायनेनाप्युक्तम् । यदा शुद्धीक्रियान्यायान्नदातद्वाक्यशोधनं । शुद्धाच्च वाक्याद्याः शुद्धस्स शुद्धेऽर्थ इति स्थितिरिति । क्रियासाक्षिलक्षणा नार्थिसम्बन्धिनो नाप्ना इति न्यायात् यदा शुद्धात्तदा तद्वाक्यशोधनं साक्षिवाक्यशोधनं कर्तव्यं । वाक्यशुद्धिश्च सत्यार्थप्रतिपादनेन सत्येन शुद्धते वाक्यमिति स्मरणान् । एवं शुद्धायाः क्रियायाः शुद्धवाक्याच्चयः शुद्धोऽवगतोऽर्थः स शुद्धः तथा भूत इति स्थितिरीदृशी मर्यादा । न्यायविदां कारणदोषवाधकप्रत्ययाभावे सत्यवितथ एवार्थ इत्यर्थः । ननु स्वयमर्थिना प्रमाणीकृतान्साक्षिणोति कस्य कथं क्रियान्तरम्यमाणीक्रियते नैव दोषः । यतः क्रियावलवती मुक्तादुर्वलां यो वलं वते । स जयेव धृते सम्यैः पुनस्तान्नाप्नुयात् क्रियामिति । काव्ययनेन जयावधारणेऽन्तरकालं क्रियान्तरपरिग्रहनिषेधाज्जयावधारणात् प्राक् क्रियान्तरपरिग्रहो दर्शितः । नारदेनापि । निर्णिकेयवहारे तु प्रमाणमफलमभवेदिति वदता जयावधारणेऽन्तरकालमेव प्रमाणान्तरं निषिद्धं न प्रागपि । त

स्मादुक्तेपिसाक्षिभिः साध्ये अपरितुष्यताक्रियान्तरमङ्गो कर्तव्यमिति स्थितं एवं स्थिते यद्वाभिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणव
 त्तमाद्विगुणावापूर्वनिर्दिष्टा असन्निहिताः साक्षिणः सन्ति तदा त एव प्रमाणीकर्तव्याः स्वभावेनैव यद्वयुस्तद्ग्राह्यं व्यावहारिकमि
 त्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात् । निर्णये केव्यवहारे तु प्रमाणमफलमभवेत् लिखितं साक्षिणे वापि पूर्वमावेदितं न चेत् तद्वृत्तिनारदव
 चनाच्च पूर्वनिर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि तथा विधाः साक्षिण एव ग्राह्या न दिव्यं सम्भवे साक्षिणाम्याज्ञोदैविकौ वर्जयेत्
 क्रियामिति स्मरणान्तेषामसंभवे दिव्यमप्रमाणं कर्तव्यम् । अतः परमपरितुष्यताप्यर्थानां प्रमाणान्तरमन्वेषणीयं यमवचनादि
 ति परिसमापनीयो व्यवहारः । यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादि त्वेन साक्षिवचनस्याप्रामाण्यं मन्यमानस्य साक्षियुदोषागोपणे
 नापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियोपन्यासावसर्गभावान्स्पृहावधिकदैविकगजिकव्यसनोद्भवेन साक्षिपरीक्षणं कर्तव्यम् । तत्र दो
 षावधारणे साक्षिणे विवादास्यदीभूतमृणन्दाप्याः सागनुसारेण दण्डनीयाश्च । अथ दोषानवधारणन्तदा प्रत्यर्थिना तावता स
 न्नोष्टव्यम् । यथाहमनुः । यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः । रेगोभिर्ज्ञातिमरणमृणंदाप्योदमञ्चसइति । एतच्च
 यस्योचुः साक्षिणः सन्यामृतिज्ञांसजयी भवेदित्यस्यापरितुष्यत्प्रत्यर्थिविषये पवादो द्रष्टव्यः । केचित्तु क्लेपिसाक्षिभिः साध्ये इत्ये
 तद्वचनमर्थानां निर्दिष्टेषु साक्षिष्वर्थानुकूलमनिहितवत्तु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमान् । द्विगुणान्वा अन्यानसाक्षिणः । पूर्वा
 क्तविपरीतं संवादयति तदा पूर्ववादिनः साक्षिणः कूटा इति व्याचक्षते । तदसत् । प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः तथा ह्यर्थी नाम सा
 ध्यस्यार्थस्य निर्दिष्टा तत्प्रतिपक्षतदभाववादी प्रत्यर्थी तत्राभावस्य भावसिद्धिसापेक्षसिद्धित्वाद्भावस्य भावसिद्धिर्निरपेक्षसि
 द्धित्वाद्भावस्यैव साध्यत्वं युक्तम् । अभावस्य स्वरूपेण साध्यादि प्रमेयत्वाभावात् । अतश्चाप्यर्थिन एव क्रियायुक्ता अपि चोक्तगनुसा
 रेण सर्वत्रैव क्रियानियता स्मर्यते । प्राङ्ग्रायकारणे कौतु प्रत्यर्थी निर्दिशेत्क्रिया । मिथ्योक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न सा भवेदिति
 न चैकस्मिन् व्यवहारे द्वयोः क्रिया । न चैकस्मिन् विवादे तु क्रिया साक्षादि नोद्भवोः । इति स्मरणान् । तस्मान्प्रतिवादिनः साक्षि

॥ मि० व्य० ॥

॥ ३० ॥

शोणगुणवत्तमाद्विगुणावान्यथाब्रूयुरित्यनुपपन्नं । अथमंतयत्रद्वावपिभावप्रतिज्ञावादिनैर्मदीयमित्दन्दायादप्राप्तं मदीय
मित्दन्दायादप्राप्तमितिप्रतिज्ञावादिनोःपूर्वापरकालविभागानाकलितमेवदत्तसत्रद्वयोःसाक्षियुसत्सुकस्यसाक्षिणो
ग्राह्याइत्याकांक्षायां । द्वयोर्विवदतोर्थद्वयोःसत्सुचसाक्षिषु । पूर्वपक्षेभवेद्यस्यभवेयुसस्यसाक्षिणइतिवचनेनयःपू
र्वनिवेदयति नस्यसाक्षिणोयाह्याइतिस्थिते । तस्यापवादमाहउक्तेपिसाक्षिभिःसाध्यइति अतश्चपूर्वोक्तपक्षयोर्वादिनोः
समसंख्येषुसमगुणेषुसाक्षियुसत्सुपूर्ववादिनःसाक्षिणःप्रष्टव्याःयदानूत्ररसाक्षिणोगुणवत्तमाद्विगुणावातदाप्रतिवादि
नःसाक्षिणःप्रष्टव्याः । एवञ्चनभावस्यसाध्यताउभयोरपिभाववादित्वाच्चतुर्विधोक्तारविलक्षणत्वाच्चप्रकृतोदाहरणेनक्ति
याचवस्था । एकस्मिन्व्यवहारेयथैकस्यार्थिनःक्रियाद्वयंपरमतेतथावादप्रतिवादिनोःक्रियाद्वयेप्यविविधेइतितद
प्याचार्यैरनानुमन्यते । उक्तेपिसाक्षिभिःसाध्यइत्यपिशब्दादर्थान्तरकरणद्वारास्यार्थस्यानवगममादित्यलंप्रसङ्गेन । कूटसा
क्षिणोदर्शितास्तेषादण्डमाह । पृथक्पृथक्कूटण्डनीयाःकूटकृत्साक्षिणस्तथा । विवादाद्विगुणन्दण्डंविवास्योब्राह्मणःस्मृ
तः योधनदानादिनाकूटानसाक्षिणःकरोतिसकूटकृत्साक्षिणश्चयेतथाकूटस्तेविवादाद्विवाटपणजयेयोदण्डस्तत्रतत्रोक्तस्ते
दण्डद्विगुणंपृथक्पृथक्एकैकशोदण्डनीयाःब्राह्मणश्चविवास्योराष्ट्रान्निवास्योनदण्डः । एतच्चलोभादिकारणविशेषा
परिज्ञानेअनभ्यासेचद्रष्टव्यम् । लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेअभ्यासेचमनुनोक्तं । लोभात्सहसंदण्डःस्यान्मोहा
त्पूर्वनुसाहसम् । भयाद्वैमध्यमोदण्डोमैत्र्यात्पूर्वचतुर्गुणम् । कामादृशगुणंपूर्वकोधात्तुत्रिगुणम्परम् । अज्ञानाद्वैशते
पूर्वोर्वाल्लिण्याच्छतमेवचेति । तत्रलोभोलिप्तामोहेविविपर्थयज्ञानंभयंसन्नासमैत्रीस्नेहातिशयःकामःस्वीयतिकर्गभिलाषः
क्रोधाऽमर्षः अज्ञानमस्फुटज्ञानमवाल्लिश्यज्ञानानुत्पादःसहस्वादियुताम्रिकाःपणगृह्यन्ते तथा कौटसाध्यंतु कुर्वाणान्त्रीन्व
शीन्धार्मिकोन्टपः प्रवासयेदण्डयित्वाब्राह्मणन्नुविवासयेदिति । एतच्चाभ्यासविषयम् । कुर्वाणानितिनिवर्तमानकालनिर्द्धे

शान् । त्रीनवर्णान्क्षत्रियादीनपूवैकन्दगडयित्वा प्रवासयेन्मारयेत् । अर्थशस्त्रे प्रवासशब्दस्य मारणे प्रयोगादस्य चार्थशस्त्र
 रूपत्वात् । तत्रापि प्रवासनमोष्ठच्छेदनं जिह्वाच्छेदनं प्राणवियोजनञ्च । कौटसाध्यविषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणानुद
 गडयित्वा विवासयेत्त्वर्गष्टान्निष्कासयेत् । यद्वा । विवासयेद्वाससो विगतो विवासाः । विवाससं कणेतीति णि चिह्नतेनाविष्टव
 त्प्रातिपदिकस्येति टिलोपेरूपम् । नग्रीकुट्य्यादित्यर्थः । अथवा वसत्यस्मिन्निवासो गृहं विवासयेद्गृहं कुट्य्यादितियावत् ।
 ब्राह्मणस्यापिलोभादिकारणविशेषापरिज्ञाने अनभ्यासे च तत्र तत्रोक्तार्थे दण्डएव । अभ्यासे त्वर्थे दण्डो विवासनञ्च । तत्रापि
 ज्ञातिद्रव्यानुबन्धाद्युपेक्षया विचासनन्नग्रीकरणं गृहभङ्गे देशान्निर्वासनं चेति त्ववस्था द्रष्टव्या । लोभादिकारणविशेषापरिज्ञा
 नेऽनभ्यासे चाल्पविषये कौटसाध्ये ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादि वदर्थे दण्डएव । महाविषये तु देशान्निर्वासनमेवात्राप्यभ्यासे स
 र्वेषामेव मन्तूक्तं द्रष्टव्यम् । न च ब्राह्मणस्यार्थे दण्डो नास्तीति वक्तव्यम् । अर्थे दण्डाभावे शरीरे दण्डे च निविद्धे स्वल्पेऽप्यपगधे
 नग्रीकरणं गृहभङ्गाङ्ककरणविप्रवासनं दण्डाभावात् प्रसज्येत । चतुर्णामपि वर्णानां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शरीरं धनसंयुक्तन्द
 गडधर्म्यम्प्रकल्पयेदिति स्मरणञ्च । तथा सहस्रं ब्राह्मणे दण्डो गुप्तां विप्रं वलाद्भजन्निस्मरणात् । यन्नुशंखवचनम् । त्रया
 णां वर्णानां धनापहारवधवन्धकिया विवासनाङ्ककरणं ब्राह्मणस्येति । तत्र धनापहारः सर्वस्वापहारे विवक्षितो बधसाहचर्य्या
 त् । शरीरस्त्ववगेधादिज्जीवितान्नः प्रकीर्तितः । काकिण्यादिस्त्वर्थे दण्डः सर्वस्वान्तस्त्वैव चेति । बध सर्वस्वहरणयोः सह
 पाठात् । यदप्युक्तम् । गष्टादेनं वहिः कुट्य्यात्समग्रधनमक्षतमिति । तत्प्रथमसाहसविषयम् । न सर्वविषयम् । शरीर
 स्तु ब्राह्मणस्य न कदाचिदपि भवति । न ज्ञातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति सामान्येन मनस्मरणात् । तथा । न ब्राह्म
 णवधाद्भयानधर्मो विद्युते भुवि । तस्मादस्य वधं गजामनसापि न चिन्तयेदिति । अपिच । यः साध्यश्चावितो न्येभ्यो निहते त
 त्तमो वृतः । सदा षोष्टगुणन्दण्डं ब्राह्मणानुविवासयेत् । यस्तु साक्षिन्मङ्गीकृत्यान्यैः साक्षिभिः सह साध्यं श्रावितः सन्नगदन

काले तमेव तृतेरागाद्या कान्तचित्तस्तत्साध्यमन्येभ्यः साक्षिभ्यो निहृतेनाहमत्र साक्षी भवामीति सि विवा दपणजयेयो दण्डस्तन्द
 गण्डमष्टगुणं दाप्यः । ब्राह्मणं पुनरष्टगुणं द्रव्यदण्डदाना समर्थं विवासयेत् । विवासनं न ग्रीकराण गृहभङ्गदेशनिर्वासनलक्ष
 णं विषयानुसारेण द्रष्टव्यम् । इतरैषां त्वष्टगुणं द्रव्यदण्डासम्भवे स्वजात्युचितकर्मकरणनिगडबन्धनकारगृहप्रवेशादि द्र
 ष्टव्यम् । एतच्च पूर्वश्लोकेऽप्यनुसर्तव्यम् । यदा सर्वे साक्ष्यं निहृवते तत्र सर्वे समा न दद्याः । यदानुसाध्यमुक्त्वा पुनरन्यथा वद
 न्नि तदानुबन्धाद्यपेक्षया दण्ड्याः । यथाह कात्यायनः । उक्त्वा न्यथा बुवाणां च दण्ड्याः स्युर्वाक्कुलान्विता इति । न चान्येनोक्ताः
 साक्षिणो न्ये नरहस्यनुसर्तव्याः । यथाह नारदः । न परेण समुदिष्टमुपेयात्साक्षिणं रहः । भेदयेच्चैवनान्ये न ह्येते तैव समा
 चरन्ति । साक्षिणामवचनमसत्यवचनं च सर्वत्र प्रतिषिद्धम् । तदपवादार्थमाह । वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यं नृतं वदेत् ।
 यत्र वर्णिनां प्रद्रुविदक्षत्रविप्राणां सत्यवचने न वधः सम्भाव्यते । तत्र साक्ष्यं नृतं वदेत् । सत्यं नृवदेत् । अनेन च सत्यवचनं प्रति
 येधेन साक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनञ्चाभ्यनुज्ञायते । यत्र शङ्काभियोगादौ सत्यवचने वर्णिने वधोऽनृतवचने न
 कस्यापि वधस्तत्रानृतवचनमभ्यनुज्ञायते । यत्र तु सत्यवचने र्थि प्रत्यर्थिनोरन्यतरस्य वधोऽसत्यवचने चान्यतरस्य वधस्तदा तूष्णीं
 भावाभ्यनुज्ञां जायद्वानुमन्यते । अथ गजाकथमप्यकथनेन मुञ्चति । तदा भेदादसाक्षिं कर्तव्यम् । तस्याप्यसम्भवे सत्यमेव
 वेदि तथम् । असत्यवचने वर्णिवधो योऽसत्यवचनदोषश्च सत्यवचने तु वर्णिवधो य एव । तत्र च यथाशास्त्रं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम्
 तर्ह्यनृतवचने तूष्णींभावे च शास्त्राभ्यनुज्ञया प्रत्यवायाभाव इत्यत आह । तत्पावनार्थं निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजैः । तत्पाव
 नाय अनृतवचनावचननिमित्तप्रत्यवायपरिहाराय सारस्वतश्चरुर्द्विजैरेकैकशो निर्वाप्यः कर्तव्यः । सरस्वती देवतास्येति सारस्व
 तः । अनवस्त्रावितान्तरूपपक्वोदने चरुशब्दः प्रसिद्धः । इहायमभिसन्धिः । साक्षिणामनृतवचनमवचनञ्च यन्निषिद्धं न
 दिहाभ्यनुज्ञातम् । यत्तु नानृतं वदेत् । अब्रुवन् विब्रुवन्वापि पितृभवेति किं त्विषीति सामान्येनानृतं वचनमवचनं निषिद्धं न

दत्तिकर्मनिमित्तमिदमप्रायश्चित्तम् । नचमन्तव्यंसाक्षिणमन्तवचनावचनाभ्यनुज्ञानेपिसाधारणान्तवचनावचनप्रतिषेधा
 तिकर्मनिमित्तप्रत्यवायस्यतावदवस्थादभ्यनुज्ञावचनमनर्थकमिति । यतःसाध्यन्तवचनावचनयोर्भूयान्प्रत्यवायःसाधारणा
 न्तवचनावचनयोरल्पीयानित्यर्थवदभ्यनुज्ञावचनम् । यद्यपिभूयसःप्रत्यवायस्यनिवृत्त्यानुवर्जिकस्याल्पीयसःप्रत्यवायस्य
 निवृत्तिरन्यत्रतथापीहाभ्यनुज्ञानुवचनाप्रायश्चित्तविधानाच्चभूयानिबृत्त्याल्पीयानप्यानुवर्जकोपिप्रत्यवायोनिवर्ततइतिग
 म्यते एतदेवान्यत्रप्रश्नेषुवर्णवधांशंकायाम्पान्यादीनामन्तवचनाभ्यनुज्ञानंबेदितव्यं नचतत्रप्रायश्चित्तमस्तिप्रतिषेधान्तर
 भावात् । निमित्तान्तरेणकालान्तरेयत्तत्वावगमेपिसाक्षिणमन्येषांचदण्डाभावोऽस्मादेववचनादवगम्यन्नइति । इतिसाक्षि
 प्रकरणम् ॥ ७७७७ ॥ भुक्तिसाक्षिणैरनिरूपितैसांमृतंलेख्यंनिरूप्यते । तत्रलेख्यंद्विविधंशासनंजानपदंचेति । शासनंनिरू
 पितंजानपदमभिधीयते । तच्चद्विविधम् । स्वहस्तकृतमन्यकृतंचेति । तत्रस्वहस्तकृतमसाक्षिकं । अन्यकृतंससाक्षिकं । अ
 नयोश्चदेशाचारानुसारेणप्रामाण्यं । यदाहनारदः । लेखन्नुद्विविधंज्ञेयंस्वहस्तान्यकृतन्नथा । असाक्षिमत्साक्षिमच्चसि
 द्धिर्दृशस्थितेस्त्वयोरिति । तत्रान्यकृतमाह । यःकश्चिदर्थानिष्ठातःस्वरूच्यानुपरस्परम् । लेखन्नुसाक्षिमत्कार्यंनस्मिन्
 धनिकपूर्वकम् । धनिकाधमर्णयोर्द्वयोर्थीहिरण्यादिःपरस्परंस्वरूच्यायत्ताकालेनैतावदेयमितीयतीचप्रतिमासंवृद्धिरि
 तिनिष्ठातोचवस्थितःतस्मिन्नर्थकालान्तरेविप्रतिपत्तौवस्तुतत्त्वनिर्णयार्थंलेख्यम् । साक्षिमदुक्तलक्षणंसाक्षियुक्तम् । धनिकः
 पूर्वैयस्मिन्तद्वनिकपूर्वकम् । धनिकनामलेखनपूर्वकमितिवावत्कार्यंङ्कर्तव्यम् । उक्तलक्षणाःसाक्षिणोवाकर्तव्याः । कत्रो
 नुयत्कृतंकार्यंसिद्ध्यर्थंनस्यसाक्षिणः । प्रवर्तनेविवादेपुस्वकृतंवाप्यलेखकमितिस्मरणात् । अपिच । समामासतदर्द्धा
 हर्नामजातिस्वगोत्रकैः । सब्रह्मचारिकान्मीयपितृनामादिचिह्नितम् । समासंवत्सरः । मासश्चैत्रादिसुदर्द्धःपक्षःप्रुक्कःद्व
 खोवात्रहसिःथिःप्रतिपदादिः । नामधनिकाधमर्णयोः । जातिः ब्राह्मणादिः । स्वगोत्रंवाशिष्टादिरोगोत्रमेतैःसमादिभिश्च

काले कृतमित्यादि तद्वृत्तं विस्पष्टयस्मिंस्तद्वृत्ताधिक्यविधिलक्षणं । अविलुप्तक्रमाक्षरम् अथानाक्रमः क्रमश्चाक्षरणिचक्रमोक्षरा
णि अविलुप्पानिक्रमाक्षरणि यस्मिंस्तदविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेवं भूतं लिखितं प्रमाणम् । राजशासनवन्न साधुशब्दनियमोज्ञै
न्यभिप्रायः । लेख्यप्रसंगेन लेख्या रूढमण्डूनित्रिभिरिव देयमित्याह । चरणं लेख्यकृतन्देयं पुरुषैस्त्रिभिरिव तु । यथा साध्यादि ह
नमृणां त्रिभिरिव देयम् तथा । लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरिव देयम् । न चतुर्थीदिभिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रौ
र्द्धेणन्देयमित्यविशेषेण मात्रन्त्रिभिरिव देयमिति नियतमेव । वाळ्मस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढेण विषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवाद
शङ्कामपनेतुमिदम्बचनमारब्धम् । तथाहि । पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् । एवं कालमतिक्रान्तमिहाह
न्दाप्यनेच्छेति । इत्थंपत्रारूढमतिक्रान्तकालमपि पित्रूणां सम्बन्धि दायते । अत्र पित्रूणां मिति बहुवचन निर्द्देशात्का
लमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थीदिर्दाप्यतइति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि । लेख्यस्य भवेज्ज्ञेलाभन्नस्य विनिर्दिशे
दिति । अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्य ज्ञेलाभइति सामान्येन चतुर्थीदिभ्यो ण लाभोस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदाशङ्कानि
बृत्त्यर्थ एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयन्ययोगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम् । अस्यापवादमाह । आधिस्तु भुज्यते ता
वद्यावत्तन्न प्रदीयते । सबन्धकेपि पत्रारूढेच्छेति त्रिभिरिव देयमिति नियमादूणापकरणानाधिकारेणाध्याहरणेऽप्यनाधिका
रप्राप्ताविदमुच्यते । यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा च्छेदनीयते तावदेवाधिभुज्यतइति वदता सबन्धकर्णोपाकरणे चतुर्थादेरप्य
धिकारे दर्शितः नन्वेतदप्ययुक्तमेव । फलभोग्याननश्यतीति सत्यम् । तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्या
दिति सर्वमतवद्यम् । प्रासङ्गिकं परि समाप्य प्रकृतमेवानुसरति । देशान्नरस्थे दुर्ज्ञेयेनष्टे हुते तथा । भिन्ने दग्धे यवा
च्छिन्ने लेख्यमन्यतु कारयेत् । व्यवहारक्षमे पत्रे पत्रान्नरंकुर्यादिति विधीयते । व्यवहारक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्नर
स्थे पत्रे दुर्ज्ञेये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि बाले खानि लिप्यक्षरणि पदानि वा यस्मिंस दुर्ज्ञेयेन स्मिन्दुर्ज्ञेयेनष्टे

॥मि०ब०॥

॥ ३३ ॥

कालवशेन उन्मृष्टे मघी दौर्बल्यादिना मृदिते लिप्यक्षरे हृते तस्करादिभिर्भिन्ने विदलिते दग्धे त्रिभिर्भिन्ने द्विधा भूते सति द्वि
र्भवति एतच्चार्थिप्रत्यर्थिनोः । परस्परगुणमौ सद्यः विमत्यान्नुब्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाया ध्यापेक्षया कालोदा
तयः दुर्दृशावस्थिते नष्टे वापत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः । यथा ह नारदः । लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शोणे दुर्हिने स्थिते
हृते । स तस्मात्कालकरणमसतो वृष्टदर्शनमिति । सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालवधि
र्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वये द्रष्टारः साक्षिणस्तेर्दृशेन व्यवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न
सन्निता दित्येन निर्णयः कार्यः । अलेख्यसाक्षिकैर्दौर्ब्यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मरणात् । एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रम् ।
राजकीयमपि व्यवस्थापत्रमीदृशमेव भवति । इयं स्तु विशेषः । राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं स्वमुद्राचिह्नितं तथा । राजकीयं स्मृतं लेखं
सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमिति । तथान्यदपि राजकीयं जयपत्रं वृद्धवसिष्ठेनोक्तम् । यद्योपन्यस्तसाधार्यसंयुक्तं सोतरक्रियम् ।
सावधारणकञ्चैव जयपत्रकमिच्छते । प्राड्विवाकादिहस्तार्कमुद्रितं जमुद्रया । सिद्धे र्थे वादिने दृष्ट्वा ज्ञयिने जयपत्रकमि
ति । तथा सभासदेऽपि मन्त्रेऽमुकपुत्रस्येति स्वहस्तं दद्यात् । सभासदश्च जयपत्रं स्मृतिशस्त्रविदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तद्व
त्स्वहस्तं द्युरेव तदिति मनुस्मरणात् । सभासदां च परस्परगुणमतिव्यतिरेकेण न व्यवहारो निश्श्लेषो भवति । यथा ह नारदः ।
यत्र सभ्यो जनः सर्वः साध्येतदिति मन्यते । सनिश्श्लेषो विवादः स्यात्स शल्यस्त्वन्यथा भवेत्तदिति । एतच्चतुःपाद्यवहार एव ।
साधयेत्साध्यमर्थं यच्चतुःपादान्वितञ्चयत् । राजमुद्रां कितं चैव जयपत्रकमिच्छत इति स्मरणात् । यत्र नुहीनता यथा अन्यवा
दी क्रियाद्विधीनोपस्थातानि रूतः । आहृतप्रपलायी च हीनः पंचविधः स्मृत इति । तत्र न जयपत्रमस्ति अपि नुहीनपत्रमे
व तच्च कालान्तरे दण्डप्राप्त्यर्थं जयपत्रं तु प्राङ्गाय विधिसिध्यर्थमिति विशेषः । लेख्यसन्देहे निर्णयनिमित्तान्याह । सन्दिग्ध
लेख्यमुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः । युक्तिप्राप्तिरित्याचिह्नसंवाधागमहेतुभिः । शुद्धमशुद्धं चेति सन्दिग्धस्य लेख्यस्य शु

द्विःस्वहस्तलिखितादिभिः स्यात् । स्वहस्तेन लिखितं यद्वेत्थानारनौ न प्रुद्धिः यदि सदृशान्यधर्माणं भवन्नितदा प्रुद्धिः स्या
 दित्यर्थः । आदिशब्दान्साधिलेखकस्वहस्तलिखितानारसंवादाच्छुद्धिरिति । युक्त्या प्राप्तिर्युक्तिप्राप्तिः । देशकालपुरुषा
 णान्द्रव्येण सह सम्बन्धः प्राप्तिः । अस्मिन्देशे अस्मिन्काले अस्य पुरुषस्येदं द्रव्यं दृष्टं इति युक्तिः । प्राप्तिः क्रियातत्साध्यपन्या
 सः । चिह्नमसाधारणं श्रीकाण्टि । सम्बन्धः अर्थिप्रत्यर्थिनोः पूर्वमपि परस्परविश्वसेनदानग्रहणादिसम्बन्धः । आगमोस्यैता
 वतार्थस्य सम्भावितः प्राप्नुपायः । एतएव हेतवः । एभिर्हेतुभिः सन्दिग्धलेखप्रुद्धिः स्यादित्यन्वयः । यदानुलेखे सन्देहनि
 र्णयेन जायते तदा साक्षिभिः निर्णयः कार्यः । यथा ह्युक्तायायनः । दूषिते पत्रके वा दीतदारूढं स्तु निर्दिशेदिति । साक्षिस
 म्भवविषयमिदम्बचनं । साध्यसम्भवविषयन्तु हारीतवचनम् । नमयैतत्कृतं पत्रं कूटमेतेन कारितं । अधरीकृत्य तत्पत्रमथ
 दिव्येन निर्णयइति । एवं शोधिते पत्रे च हरे च दानव्ये प्राप्ते यदा कृत्स्नमेव गेन्दानुमसमर्थं सदा किं कर्तव्यमित्यत आह । लेखस्य
 पृष्ठे भिलिखेद्वा दत्तवर्णि को धनम् । धनीचोपगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितम् । यदा धर्मणि कः सकलमृणं दानुमसमर्थं सदा
 शक्त्यनुसारेण दत्त्वा पूर्वकृतस्य लेखस्य पृष्ठे भिलिखेदेतावन्मया दत्तमिति । उत्तमर्णे वा उपगतं प्राप्नो धनन्नस्यैव लेखस्य पृ
 ष्ठे दद्यादभिलिखेदेतावन्मया लब्धमिति । कथं स्वहस्तपरिचिह्नितम् । स्वहस्तलिखिताक्षरचिह्नितम् । यद्वेत्थानं प्रवेश
 त्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णे योत्तमर्णे दद्यात् । चहरेण तु कृत्स्ने दत्ते लेखं किं कर्तव्यमित्यत आह । दत्तवर्णे पाटयेद्वेत्थानं प्रुद्धौ
 वान्यनुकारयेत् । क्रमेण सकृदेव वा कृत्स्नमृणं दत्त्वा पूर्वकृतं लेखम्याटयेत् । यदानुदुर्गदेशावस्थितं लेखं नष्टं वा तदा प्रुद्धौ च
 धमर्णत्वनिवृत्यार्थमन्यलेखं कारयेत् उत्तमर्णमधमर्णः पूर्वोत्तमर्णे विप्रुद्धिपत्रं अधमर्णे यदद्यादित्यर्थः । ससाक्षिके च ह
 रे कृत्स्ने दानव्ये किं कर्तव्यमित्यत आह । साक्षिमच्च भवेद्वा दानं तद्वत्ससाक्षिकं । यत्तु ससाक्षिकमृणं नान्यत्वं साक्षिसमक्षमेव द
 द्यात् ॥ १०० ॥ इति लेखप्रकरणम् ॥ १०००० ॥ लिखितसाक्षिभुक्तिचक्षणं त्रिविधं मानुषम्यमाणा मुक्तं । अथावसरप्राप्तिरित्यत्र

मां णमभिधास्यन् नुलाग्न्यापइत्यादिभिर्गर्भ्यपञ्चभिः स्त्रोक्तैर्दिव्यमानुकां कथयति । तत्र तावद्दिव्यान्युपदिशति । नुलाग्न्या
 योवियं कोशे दिव्यानीह विमुद्भये । नुलादीनि कोशान्तानि पञ्च दिव्यानीह धर्मशस्त्रे विमुद्भये सन्दिग्धस्यार्थस्य सन्देहनिवृत्त
 ये दातव्यानि । नन्वन्यान्यपि तदनुलादीनि दिव्यानि सन्ति । धटोऽग्निरुदकश्चैव विषङ्कोशस्तथैव च । तदनुलाश्चैव दिव्यानि सप्त
 मस्तप्तमावर्कइति पितामहस्मरणात् । अतः कथमेतावन्ये वेत्यत आह । महाभियोगेष्वेतानि । एतानि महाभियोगेष्वेव ना
 न्यत्रेति नियम्यते न पुनरिमान्येव दिव्यानीति । महत्त्वावधिश्च वक्ष्यति । नन्वल्पाभियोगेपि कोशेऽस्येव । कोशमल्पेऽपि दापये
 दिति स्मरणात् । सत्यं कोशस्य नुलादिषु पाठेन महाभियोगेष्वेवेति नियमार्थः । किन्तु सावष्टम्भाभियोगेऽपि प्राप्तर्यः । अन्यथा
 शंकाभियोग एव स्यात् । अवष्टम्भाभियुक्तानां न्यदादीनि विनिर्दिशेत् । तदनुलाश्चैव कोशश्च शंकास्वेव न संशयइति स्मरणा
 त् । महाभियोगेषु शंकितेषु सावष्टंभेषु चाविशेषेण प्राप्तावपवादमाह । शीर्षकस्थेऽभियोक्तैरित्युक्तानि नुलादीन्यभियोक्तैरि
 शीर्षकस्थेऽभियुक्तस्य भवन्ति । शीर्षकं शिरोव्यवहारस्य चतुर्थः पादो जयपराजयलक्षणस्तेन च दण्डोलक्ष्यते तत्र तिष्ठती
 ति शीर्षकस्थः तत्प्रयुक्तदण्डभागित्यर्थः । ततोऽर्थीलेखयेत्सद्व्युक्तिं प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति भावप्रतिज्ञावादिन एव क्रियेति व्यवस्था
 दर्शिता तदपवादमाह । रुचावान्यतरः कुर्यादित्यनेनैव त्रयेच्छिरः । रुचाभियोक्तैरभियुक्तयोः परस्परसम्प्रतिपत्त्यान्यतरेभि
 युक्तोभियोक्तावादिष्वं कुर्यादित्यनेनैव त्रयेच्छिरः । शरीरमर्थदण्डं वावर्तयेदंगीकुर्यात् । अयमभिसंधिः न मानुषप्रमा
 णवद्विषयप्रमाणभावैकगोचरम् । अपितु भावाभावविशेषेण गोचरयति । अतश्च मिथोऽन्तरे प्रत्यवस्कन्दने प्राङ्ग्रायेवार्थिप्रत्य
 र्थिनोरन्यतरस्येच्छया दिव्यम्भवतीति अल्पाभियोगे महाभियोगे शंकासावष्टंभयोरप्यविशेषेण कोशे भवतीति युक्तं । नुलादी
 नि विधान्तानि नुमहाभियोगेष्वेव । सावष्टंभेष्वेवेति च नियमो दर्शितः तत्रावष्टंभाभियोगेष्वेव व्यस्यपवादमाह । विनापि
 शीर्षकान्कुर्यात्तद्वत्पदोद्देश्यपातके । राजद्रोहाभिर्शंकायां ब्रह्महत्यादिपातकाभिर्शङ्कायाञ्च शिरःस्थायिना विनापि नुलादी

निकुर्यात् । महाचैर्यभिः शङ्कायाञ्च । यथाह । गर्जभिः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दस्युभिः । आत्मशुद्धिपराणाञ्च दिव्यं
देयं शिरोविनेति । नगडुलाः पुनरल्पचैर्यशङ्कायामेव । चैर्यैः तु नगडुलादेयानान्यत्रेति विनिश्चय इति पितामहवचनान् । त
न्मायसु महाचैर्यभिः शङ्कायामेव । चैर्यैः शङ्काभियुक्तानान्नप्तमायो विधीयते इति स्मरणान् । अन्ये पुनः शपथाः अल्पार्थे वि
षयाः । स्वयवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च । देवतापितृपादाञ्च दत्तानि सुकृतानि च । सृशेच्छिंरं सिपुत्राणां न्दराणां
सुहृदानां तथा । अभियोगेषु सर्वेषु कोशपानमथापि वा । इत्येतेषु पथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारण इति नारदादिस्मरणान्
न् । यद्वापि मानुषप्रमाणानि र्णयस्य निर्णयकं यत्तद्विव्यमिति । लोकप्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यवृत्तथापि कालान्तरनि
र्णयनिमित्तत्वेन समनन्तरनिर्णयनिमित्तभ्यो धटादिभ्यो भेदेन व्यपदेशो ब्राह्मणपरिव्राजकवत् । कोशस्य तु शस्य
यत्वेऽपि धटादिषु पाठो महाभियोगविषयत्वेनावष्टंभाभियोगविषयत्वेन च धटादि साम्यान्ननुसमनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वे
न । नगडुलानान्तप्तमायकस्य च समनन्तरनिर्णयनिमित्तत्वेऽप्यल्पविषयत्वेन शङ्काविषयत्वेन च धटादिवैलक्षण्येऽप्युक्तं
ठइति सन्तोषव्यम् । सन्तानि च दिव्यानि शपथाश्च यथासम्भवमृणादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि । यच्च पितामहवचनं ।
स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति । तदपि लिखितसामन्तादि सङ्गवेदिव्यानि परिवर्जयेदिति व्याख्येयम् । न
नु विवादान्तरेऽपि प्रमाणान्तरसम्भवेऽपि दिव्यानामनवकाश एव । सत्यमृणादि विवादेषु कलक्षणसाध्यपन्यासेऽर्थनाकतेऽपि
प्रत्यर्थी यदि दण्डाभ्युपगमावष्टम्भेन दिव्यमवलम्बते तदा दिव्यमपि भवति । साक्षिणामाशयदोषसम्भवाद्दिव्यस्य च निर्द्वैतत्वे
न वस्तुतत्त्वविषयत्वात् नूनं क्षणत्वाच्च धर्मस्य । यथाह नारदः । तत्र सत्ये स्थिते धर्मेऽप्यवहारस्तु साक्षिणि । दैवसाध्ये पार
थेयौ न लेख्यं वा प्रयोजयेदिति । स्थावरेषु तु विवादेषु प्रत्यर्थीना दण्डावष्टम्भेन दिव्यावलम्बनेऽकतेऽपि सामन्तादि दृष्टप्रमाणस
ङ्गत्वेन दिव्यग्राह्यमिति विकल्पनिर्णयार्थं स्थावरेषु विवादेषु इत्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकं दिव्यनिर्णयार्थं । लिखि

R

नसामन्ताद्यभावे स्यावरविवादेऽप्यनिर्णयप्रसङ्गात् । किञ्च । सचैलं स्नातमाहूय सूर्य्यादय उपेधितं । कारयेत्सर्वदिव्यानिन्द
 पत्राह्मणसन्निधौ । पूर्वद्वारुपोधितमुदिते सूर्य्ये सचैलं स्नातं दिव्याग्निहोत्रमाहूय नृपस्य सभ्यानाञ्च ब्राह्मणानां सन्निधौ सर्वा
 णि दिव्यानि कारयेत् । प्राङ्निवाकः । त्रिगुणैरेषेधितायस्य रेकरत्रेधितायवा । नित्यं दिव्यानि देयानि शुचये चार्द्रवासस इत्यु
 पवासविकल्पः पितामहे नोक्तो वलवदवलवन्महाकार्योऽल्पकार्यो विषयत्वेन यवस्थितो द्रष्टव्यः । उपवासनियमञ्च कारु
 यितुः प्राङ्निवाकस्यापि । दिव्येन सर्वकार्येण प्राङ्निवाकः समाचरेत् । अधरेयुयथाध्वर्युः सोपवासो नृपाज्ञयेति पितामहव
 चनान् । अत्रयज्ञापि सूर्य्यादय इत्यविशेषेणोक्तम् । तथापि षिष्टसमाचरज्ञानुवासरे दिव्यानि देयानि । तत्रापि पूर्वोक्ते
 षिपरीक्षास्यापूर्वोक्ते च धटो भवेत् । मध्याह्ने तु जलन्देयन्धर्मतत्त्वमभीप्सुता । दिवसस्य मुपूर्वोक्ते कोशशुद्धिर्विधीयते । रत्रौ तु
 पश्चिमेयामेविवन्देयं सुशीतलेङ्गिति पितामहे । नोविशेषो द्रष्टव्यः । अनुक्ते वेलाविशेषाणां नृपमावप्रभृतीनां पूर्वोक्त
 खप्रदानम् । पूर्वोक्ते सर्वदिव्यानां प्रदानं परिकीर्तितमिति सामान्येन नारदस्मरणान् । अहनि त्रिधा विभक्ते प्रथमो विभागः
 पूर्वोक्ते मध्यमे मध्याह्नः उत्तरे परहस्ते स्थापरेपि कालविशेषो विधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः । विधिमुखस्त्वावत् । अग्नेः शिशिराह्ने
 मनौवर्षाश्चैव प्रकीर्त्तिताः । शरद्रीष्मोयुस्सलिलं हेमन्ते शिशिरे विषम् । ज्येष्ठे मार्गशिर्षे च वैशाखश्चतुर्थे वचः । एते साधारणा
 मासा दिव्यानामविशेषधिनः । कोशस्तु सर्वदा देयस्तुलास्यान्सर्वकालिकीति । कोशग्रहणं सर्वशपथानामुपलक्षणम् । तदुक्तानां
 पुनर्विशेषानभिधानान्सार्वकालिकत्वम् । प्रतिखेधमुखेपि । नशीते तोयशुद्धिः स्यान्नो ह्यकाले निशेधनम् । न प्रावृषिविषं द
 द्यात्प्रवाते ननु लान्नया । नापगह्ने न संध्यायान्नमध्याह्ने कदाचनेति । नशीते तोयशुद्धिः स्यादिदं त्र्यशीतशब्देन हेमन्तशिशिर
 वर्षाणां ग्रहणम् । नो ह्यकाले अग्निशोधनमित्यत्रो ह्यकालशब्देन ग्रीष्मशरदोः विधानलब्धस्यापि पुनर्निषेधश्चादृशार्थः प्रयोजन
 तु वध्यते । अधिकारिव्यवस्थामाह । नुलास्त्रीवालवृद्धान्धपंगुब्राह्मणरे गिणा । अग्निर्ज्जलम्वाष्पूङ्गस्य यवाः सप्त विषस्य वा ।

स्त्रीस्त्रीमात्रम् । जातिवयोवस्थाविशेषानादरेण बालश्रयोऽशर्माज्जातिविशेषानादरेण । बृद्धाशीतिकावरः । अन्धो
 नेत्रविकल्बः । पंगुपादविकल्बः । ब्राह्मणेजातिमात्रम् । रोगीत्याधितः एतेषां शोधनार्थं तुलैवेति नियम्यते । अग्निफालसप्त
 मायश्चक्षुश्चियस्य । जलमेवैश्वस्य वा शब्देऽवधारणे विषयस्य वा उक्तपरिमाणः सप्तैव श्रूद्रशोधनार्थं भवन्ति ब्राह्मणस्य तु
 लाविधानाच्छूद्रस्य वाः सप्तविषयचेति विधिविधानादग्निर्जलश्चेति क्षत्रियवैश्यविषयं युक्तम् । एतदेव स्यष्टीकृतं पितामहे
 न । ब्राह्मणस्य धटो देयः क्षत्रियस्य ऊताशनः । वैश्यस्य सलिलं प्रोक्तं विषं श्रूद्रस्य दापयेदिति । यत्तु स्याद्रीनां दिव्याभावस्य
 रणम् । सव्रतानां भृशान्नां व्याधितानां तपस्विनाम् । स्त्रीणाञ्जनभवेद्विषयं यदि धर्मं त्वपेक्षते इति । तद्रुचावान्यतरः कुट्या
 दिति विकल्पनिवृत्त्यर्थं एतदुक्तं भवति । अथ छंभाभियोगेषु स्याद्रीनामभियोगे तुलैवेति नियम्यते । तत्रापि तुलैवेत्यनेन न चनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे
 भियोगे कृणामेव दिव्यं परस्परभियोगे तु विकल्प एव । तत्रापि तुलैवेत्यनेन न चनेन नियम्यते । तथा महापातकादिशङ्काभियोगे
 स्याद्रीनां तुलैवेति । एतच्च वचनं सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरश्चैत्रवैशाखेषु स्याद्रीनां सर्वदिव्यसमवधानेन नियामकतयार्थव
 त् न च सर्वकालं स्त्रीणान्तुलैवेति । स्त्रीणान्तुलैवेति प्रोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् । धटकोशादिभिस्सासामन्तस्तत्त्वविचारयेदिति
 विषयसलिलचयतिरिक्तधटकोशाग्न्यादिभिः शुद्धिविधानात् । एवं वात्सादिष्वपि योजनीयम् । तथा ब्राह्मणाद्रीनामपि न सर्व
 कालिकस्तुलादिनियमः । सर्वेषामेव वर्णानां कोशशुद्धिर्विधीयते । सर्वस्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषयं विनेति पितामहस्मर
 णात् । तस्मात्साधारणे काले बहु दिव्यसमवधानेन तुलादिनियमार्थमेवेदम्बचनम् । कालान्तरे तु तत्कालविहितं सर्वेषाम् ।
 तथा हि । वर्षास्वग्निरिव सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रियादित्रयाणां मग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य तु अग्निरेव । न क
 दाचिद्विषयम् । ब्राह्मणस्य विषयं विनेति प्रतियेधात् । ग्रीष्मशरदोस्तु सलिलमेव । येषां व्याधि विशेषेण ग्न्यादिनिषेधः । कुच्छि
 नां वर्ज्येदग्निं सलिलं श्वासकांसिनाम् । पितृश्चेष्टावतानि न्यविषन्तु परिवर्ज्येदिति । तेषामग्न्यादिकां सेपि साधारणं तु

॥ मि० च० ॥

॥ ३६ ॥

लाद्वेवदिव्यं भवति । तथा । तोयमग्निर्विवेकवदतत्तव्यं वलिनान्दणामिति वचनाद्दुर्वलानामपि सर्वथा विधिप्रतिषेधाद्दुतु काला
नतिक्रमेण जातिवयोवस्थाश्रितानि देयानि दिव्यानि । महामभियोगेष्वेतानीत्युक्तं तत्राभियोगस्य यदपेक्ष्यं महत्त्वन्तदिदानी
माह । नासहस्राक्षरे त्फालेन विषं न तुलान्ताया । पणसहस्रादवोक्त्वा लं विषं नुलान्नकारयेत् । मध्यवर्तिजलमपि ।
यथोक्तम् । तुलादीनि विधानानि गुणेष्वर्थेषु दापयेदिति । अत्र कोशस्याग्रहणम् । कोशमल्पे पिदापयेदित्यस्याभियोगेऽपि
नस्य स्मरणम् । एतानि चत्वारि दिव्यानि पणसहस्रादूर्जमेव भवन्ति । नान्वर्णागप्यग्न्यादीनि पितामहे न द
र्शितानि । सहस्रे तु धटन्दद्यात्सहस्रादूर्जं तथायसं । अर्जं स्यादूर्जं तु सखितं स्यादूर्जं तु विषं स्मृतेति । सख्यं । तत्रैवं व्यवस्था ।
यद्व्यापहारे पातित्वं भवति तद्विषयं पितामहं वचनमिदं रद्रव्यं विषययोगीश्वरवचनमिति । एतच्च वचनद्वयं स्तेयसाहसविव
यम् । अपह्वं विषे वोदर्शितः कात्यायनेन । दत्तस्यापह्वं वोदयत्र प्रमाणान्न च कल्पयेत् । स्तेयसाहसयोर्द्विव्यं स्वल्पेऽप्यर्थे प्रदा
पयेत् । सर्वद्रव्यप्रमाणं तु ज्ञान्वाहे मप्यकल्पयेत् । हेमप्रमाणयुक्तं नुतदादिव्यं प्रयोजयेत् । ज्ञान्वासंख्यां सुवर्णानां शतनाशे
विषं स्मृतम् । अशीतेस्तु विनाशे वै दद्यात्सहस्रादूर्जं नान्ता शतम् । यष्ट्यानाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै धटम् । विंशद्दश विनाशे तु कोशपा
नं विधीयते । पञ्चाधिकस्य वानाशे ततोऽर्जं स्यात्तदुलाः ततोऽर्जं विनाशे तु सृशे तु चादि मसूकान् । ततोऽर्जं विनाशे तु लौ
किकवस्त्वक्रियाः स्मृताः । एवं विचारयन् गजाधर्मार्थाभ्यां न हीयत इति । ज्ञान्वासंख्यां सुवर्णानामित्यत्र सुवर्णं शब्दः षोडशमायाः
सुवर्णं इत्युक्तपरिमाणवचनः । नाशशब्दश्चात्रापह्वं वचनः । नासहस्राक्षरे त्फालमित्यत्र तुताम्रिकपणसाहसिकं बोद्धव्यम्
। ननु नृपद्रोहे पातके चैतानि दिव्यान्युक्तानि तत्कथं नासहस्राक्षरे त्फालं इत्यत आह । नृपार्थेष्वभिप्राये च वहेयुः शुचयः सु
दा । नृपद्रोहे हि सुमहापातकाभियोगे च सुदाद्रव्यसंख्यामनपेक्ष्यैवैतानि दिव्यानि कुर्युर्नृपवसादिनां शुचयः सन्तः तथा देशविशे
षोऽपि नारदेनोक्तः । सभागजकुलाद्वारदे वायतनचत्वरं । निधेयो निश्चलः पूज्योऽधूपमाख्यानलेपनैरिति । निधेयो धटः व्यव

स्थाचकाद्यायनेनाक्ता । इन्द्रस्थानेभिश्च स्तोनां महापातकिनां नृणाम् । नृपद्वेहे प्रवृत्तानां राजद्वारे प्रयोजयेत् । प्रातिलोभ्य
 प्रहृतानां दिव्यं देयञ्च नुष्यथे । अतो न्येयुः सभामध्ये दिव्यं देयं विदुर्वुधाः । असृश्याधमदासानां स्नेच्छानां पापकारिणाम् । प्रा
 तिलोभ्य प्रहृतानां निश्चयोऽनुगजनि । तन्प्रसिद्धानि दिव्यानि संशयेनेषु निर्दिशेत् ॥ १०० ॥ इति दिव्यमानुका ॥ १०० ॥
 एवं सर्वदिब्योपयोगिनीं दिव्यमानुकामभिधायेदानीं धटादिदिव्यानां प्रयोगमाह । तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः
 प्रतिमानसमीभूतो रेखांकत्वावतारितः । त्वंतुले सत्यधामासि पुण्डरीकं निर्मिता । तत्सत्यं वटकल्पाणि संशयान्मं विमोचय ।
 यद्यस्मिन्पापकृन्मातस्ततो मां त्वमधोनय । शुद्धश्चेद्भूमयोर्द्धं मां तुलामित्यभिमन्त्रयेत् । तुलायाधारणं तोलनं ये विदन्ति सुवर्ण
 कारप्रभृतयस्सैः प्रतिमानेन मृदादिना समीभूतः समीकृतस्तुलामाश्रितो धिरूढो भियुक्तो भियोक्ता वा दिव्यकारी रेखांकत्वायेन स
 न्निवेशेन प्रतिमानसमीकरणं दशायाम् । शिक्तत्वेन स्थस्मिन्पाण्डुलेखेनां कयित्वावतारितस्तुलामभिमन्त्रयेत् । प्रार्थये
 दनेन मन्त्रेण । हे तुले त्वं सत्यस्य स्थानमसि पुण्डरीकं देवैर्हि रण्यगर्भे प्रभृतिभिर्निर्मिता उत्पदिता तत्र स्मात्सत्यं सन्दि
 ग्धार्यस्वरूपञ्च दर्शय कल्पाणि शोभने स्मात्संशयान्मं विमोचय हे मातः यद्वाहं पापकृदस्य वाद्यस्मिततो मां त्वमधोनय । अ
 यमुद्धः सत्यवागस्मिततो मामूर्द्धं गमयेति । प्राड्ढिवाकस्य तुलामभिमन्त्रणे मन्त्राः स्मृत्यन्तरेक्ताः । अयन्नुदित्यकारिणः । जयप
 राजयलक्षणेन मन्त्रलिङ्गादेवावगम्य तद्भूतिनपृथगुक्तम् । धटनिर्माणां पुनरग्रे ह्यर्थाद्यर्थसिद्धमेव पितामह नारदादिभिः स्य
 स्तीकृतम् । तदुदाहृतम् । क्वित्वा नुयज्ञियं वृक्षं यूपवन्मन्त्रपूर्वकम् । प्रणम्य लोकापलेभ्यस्तुलाकार्थ्यामनीषिभिः । मन्त्रः सौम्यो वान
 स्यत्यच्छेदने जप्य एव च । चतुरस्तुलाकार्थ्या दूढाञ्च ज्वीतथैव च । कटकानि च देयानि त्रियुस्थानेषु चार्थवत् । चतुर्हस्तानु
 लाकार्थ्यापादौ चोपरितत्समौ । अन्तरं नुतयोर्द्धं स्तोभवेदध्यर्द्धमेव वा । हस्तद्वयं निखेयं तु पादयोर्हभयोरपि । तोरणे चैव
 कर्तव्ये पार्श्वयोर्हभयोरपि । धटादुच्चतरे स्यातां नित्यन्दशभिरंगुलैः अवलम्बौ च कर्तव्यौ तोरणाभ्यामधोमुखौ । मृन्मयौ सूत्र

॥मि०व्य०॥

॥ ३७ ॥

सम्बद्धैः धटमस्तकचुम्बिनौ । प्राङ्मुखो निश्चलः कार्यः शुचौ देशे धटस्तथा । शिखद्वयं समासज्य पार्श्वयोर्भयोरपि । प्राङ्मुखान् कल्पयेद्भान् शिखयोर्भयोरपि । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं न न्यस्मिन् नृत्तिकां शुभाम् । पिटकं पर्येतस्मिन् निष्ठकाया वपां शुभिः । अत्र च मृत्तिकेष्टकाया वपां शुभानां विकल्पः परीक्षकानि योक्तव्यास्तु लामान विशारदाः । वणिजो हेमकाश्च कंस्थका गस्तथैव च । कार्यः परीक्षकैर्नित्यमवलम्ब्य समो धटः । छटकश्च प्रदातव्यं धटस्योपरि पण्डितैः । यस्मिन्नल्लवते तोयं स विज्ञेयः समो धटः तोलयित्वानरं पूर्वं पश्चात्तमवतार्येतु । धटं तु कारयेन्नित्यं पताका ध्वजशोभितम् । ततश्चावाहयेद्देवान् विधिनानेन मन्त्रविना । वादित्रनृत्यं घौघैश्च गन्धमाल्यानुलेपनैः प्राङ्मुखः प्राञ्जलिर्भूत्वा प्राङ्निवाकस्ततो वदेत् । एह्ये हि भगवन्धर्मश्च स्मिन् दिव्ये समाविश । सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः । आवाह्यनुधटे धर्मं पश्चादङ्गानि विन्यसेत् । इन्द्रं पूर्वं तु विन्यस्य प्रेते शं दक्षिणे तथा । वरुणं पश्चिमे भागे कुवेरं चोत्तरे तथा । अग्न्यादिलोकपालांश्च कोणभार्गु विन्यसेत् । इन्द्रः पीतो यमः श्यामो वरुणः स्फटिकप्रभः । कुवेरस्तु सुवर्णभः अग्निश्चापि सुवर्णभः तथैव निर्वर्तते श्यामो वायुर्धूमः प्रशस्यते । ईशानस्तु भवेद्भक्त एव ध्यायेत् क्रमादिमान् । इन्द्रस्य दक्षिणे पार्श्वे वरुणा गधयेद्बुधः धरो ध्रुवस्तथा सोमश्चापश्चैव निलोनलः । प्रत्यक्षश्च प्रभातश्च वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः । देवेशे शान्तो मूर्ध्नि ध्येयादित्यानां तथा गणम् । धामात्यं माचमित्रश्च वरुणो शोभनस्तथा । इन्द्रो विवस्वान् पूषा च पर्जन्यो दशमः स्मृतः ततस्त्वष्टा ततो विष्णु रजघ्नो जाघन्यजः । इत्येते द्वादशादित्यानामभिः परिकीर्तिताः अग्नेः पश्चिमभागे तुरुराणामयनम्बिदुः । वीरभद्रश्च शुभ्रश्च गिरीशश्च महायशः अजैकपादहिर्बुध्न्यः पिनाकी चापगजितः भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशाम्पतिः । स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रास्त्वेकादश स्मृताः प्रेतेशश्चो मध्ये च मातृस्थानं प्रकल्पयेत् । ब्राह्मी माहे श्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा । वाणह्री चैव माहेन्द्री चामुण्डा गणसंयुता । निर्वर्तते रत्नरेभागे गणेशाय तन्मिदुः । वरुणस्योत्तरे भागे मरुतां स्थानमुच्यते । गगनस्पर्शेनो वायुरनिलो मारुतस्तथा । प्राणः प्राणेश जीवौ च मरुतोऽष्टौ ।

प्रकीर्तिताः । धटस्योत्तरभागेतुदुर्गामावाहयेद्वधः । एतासान्देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः । भूषावसानं धर्माय दत्त्वा चार्घ्यं ।
 दिकं कृत्वा । अर्घ्यादिपञ्चादङ्गानां भूषान्तमुपकल्पयेत् । गन्धादिकां निवेद्यान्ताम्परि चर्च्योपकल्पयेदिति । अत्र चतु
 स्ताम्पताकाध्वजालंकृतां विधाय तस्यामेह्येहीति मन्त्रेण धर्ममावाह्यधर्मयाद्वै प्रकल्पयामिनम इत्यादि प्रयोगेणार्घपाद्या च
 मनीयमधुपर्कचमनीयस्नानवस्त्रयज्ञोपवीताचमनीयकटकमुकुटादिभूषान्तदत्त्वा इन्द्रादीनां दुर्गानां नाम्नाम्प्राणवाद्यैः स्व
 स्नानामभिश्च चतुर्थ्यैर्नैर्मनैरर्घ्यादिभूषान्तम्पदार्थानुसमयेन दत्त्वा धर्माय गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि दत्त्वेन्द्रादीनाङ्ग
 न्धादीनि पूर्ववद्दद्यात् । गन्धपुष्पाणि च धटपूजायां रक्तानि कार्याणि । यथा ह नारदः । रक्तैर्गन्धैश्चमालैश्च दध्यपूपाश्च
 तादिभिः । अर्चयेन्नुधटम्पूजयन्तः शिष्टांस्तु पूजयेदिति । इन्द्रादीनां तु विशेषानभिधानात् । यथा लाभं रक्तैरन्यैर्वा पूज
 नमिति पूजाक्रमः । एतच्च सर्वप्राङ्निवाकः कुर्यात् । यथोक्तम् । प्राङ्निवाकस्ततो विप्रो वेद वेदाङ्गपारगः । श्रुतव्रतोपसम्प
 न्नः शान्तचित्तो विमत्सरः । सत्यसन्धः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहितैरतः । उपोषितः शुद्धवासाः कृतदन्तानुधावनः । सर्वासां
 देवतानाञ्च पूजां कुर्याद्गुणविधिः । तथा । ऋत्विग्भिश्चतुर्भिश्च तस्य युदिदं शुल्लैकिकैर्गौहोमः कार्यः । यथाह । चतुर्दिक्षु तथा
 होमः कर्तव्यो वेदपारगैः । आज्येन हविषा चैव समिद्धिर्होमसाधनैः । सावित्र्या प्रणवेणाथ स्वाहान्तैर्नैव होमयेत् । प्रणवा
 दिकाङ्गायत्रीमुच्चार्य्य पुनः स्वाहाकारं नम्यन् वमुच्चार्य्य समिदाज्यचरुनप्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयादित्यर्थः । एवं हवना
 नां देवपूजां विधायानन्तरं मभियुक्तमर्थव्रश्च्यमाणं मन्त्रसहितम्पत्रैर्लिखित्वा तत्पत्रं शोध्य शिरो गतं कुर्यात् । यथाह । यञ्चा
 र्थमभियुक्तस्य लिखितान्तुपत्रके । मन्त्रेण तेन सहितं तत्कार्यं नुशिरो गतम् । मन्त्रश्च । आदित्यचन्द्रावनिर्लोतल
 च्चद्वौर्भूमिर्पोहदयं यमश्च । अहश्चरश्च उभे च संध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तमिति । एतच्च धर्मावाहनादिशिर
 सिपत्रा रोपणान्तमनुष्ठानकाण्डं सर्वदिग्बसाधारणम् । यथोक्तम् । इमं मन्त्रं विधिं कृत्वा सर्वदिग्बेयु योजयेत् । आवाहनं

॥ मि० च० ॥

॥ ३८ ॥

चदेवानान्त्यैवपरिकल्पयेत् इति । अनन्तरम्याद्विवाको घटमामन्त्रयेत् । घटमामन्त्रयेच्चैवविधनानेनमन्त्रविदितिस्म
रणात् । मन्त्राश्चदर्शिताः । त्वन्घटव्रह्मणस्त्वष्टः परीक्षार्थेदुर्गत्तनाम् । धकारज्जर्ममूर्तिस्त्वटकारकुटिलंनरम् । धृतो
भावयसेयस्माज्जटसेनाभिधीयसे । त्वंवेत्तिसर्वभूतानाम्पापानिसुक्तानिच । त्वमेव सर्वजानीयेनविदुर्थानिमानवाः । व्य
चहारभिशस्तोयमानुषः शुद्धिमिच्छति । तदेनंसंशयादस्माज्जर्मतस्त्वानुमर्हसीति । शोध्यस्तत्त्वन्तुलेत्यादिपूर्वोक्तेनमन्त्रे
णनुत्तामामन्त्रयेत् । अनन्तरम्याद्विवाकः शिरोगतपत्रकंशोध्यम् । यथास्थानं । यथासंनिवेशश्चघटमारेपयति । पुन
शोपयेत्तस्मिन्शिरोर्वस्थितपत्रकमितिस्मरणात् । आरोपितञ्चविनाडीपञ्चक्यावत्तयैवावस्थापयेत्तत्कालपरीक्षाञ्च
ज्योतिःशास्त्रविज्ञः कुर्यात् । ज्योतिर्विद्वद्ब्राह्मणः श्रेष्ठः कुर्यात्कालपरीक्षणम् । विनाड्यः पञ्चविज्ञेयाः परीक्षाकालकोविदै
रितिस्मरणात् । दशगुर्वक्षरेचारणकालः प्राणः षट्प्राणविनाडी । उक्तञ्च । दशगुरुवर्णः प्राणः षट्प्राणस्यान्विना
डिकातासां । षष्ठ्याघटीघटीनां षष्ठ्या होरात्रः । त्रिंशद्भिर्दिवसैर्मासइति । तस्मिंस्तु काले शुद्धाशुद्धिपरीक्षणार्थं शुच
यः पुरुषागज्ञानिनोक्तव्याः । तेचशुद्धाशुद्धीकथयन्ति । यथोक्तम् । पितामहेन । साक्षिणं ब्राह्मणः श्रेष्ठाः । यथा दृष्टा
र्थवादिनः । ज्ञानिनः शुचयोलुब्धानिनोक्तव्यान्वपेणतु । संशन्ति साक्षिणः श्रेष्ठाः शुध्यशुद्धीन्वपेतेति । शुद्धाशुद्धिनि
र्णयकारणञ्चोक्तम् । तुलितो यदि वद्धं तस्य शुद्धः स्यान्न संशयः । समोवाहीयमानोवानविशुद्धो भवेन्नरइति । यत्तु पिता
महवचनम् । अल्पदोषः समो ज्ञेयो वहुदोषस्तु हीयतइति । तच्च यद्वाप्यभियुक्तस्यार्थस्याल्पत्वं वहुत्वञ्च न दिव्येनावधा
रयितुं शक्यते । तथापि सकृदमतिपूर्वत्वेनाल्पत्वमसकृन्मतिपूर्वत्वेनचमहत्त्वमिति । दण्डप्रायश्चित्तनाल्पत्वमहत्त्वमवधा
र्यते । यदाचानुपलब्ध्यमाणदृष्टकारण एव कक्षादीनाञ्चेदोभङ्गे वा भवति तदाप्यशुद्धिरेव । कक्षाच्छेदे तुलाभङ्गे घटक
क्रीदयेत्स्थथा । रज्जुच्छेदे च भङ्गे च तथैवाशुद्धिमादिशेदितिस्मरणात् । कक्ष्यं शि क्यतलङ्कक्रीटौ तुलानयोः । शि क्वाधा

श्वीयद्वकावायसकीलकौककटशृङ्गसन्निभौ । अक्षःपादसम्भयोःपरिनिविष्टःतुलाधारपटुः । यदानुदृश्यमानकार
 णकस्याम्भङ्गसदापुनरगरेपयेत् । शिक्वादिच्छेदभङ्गेषुपुनरगरेपयेन्नरमितिस्मरणात् । ततश्च । ऋत्विक्पुणेहिताचा
 र्थान्दक्षिणभिश्चतोषयेत् । एवंङ्कारयित्वागजाभुक्काभोगान्मनोरमात् । महतीङ्कीर्तिमाप्नोतिब्रह्मभूयायकल्पते । यदा
 तूक्तलक्षणन्धटन्तथैवस्थापयितुमिच्छति । तदावायसाद्युपघातनिरसार्थकपाटादिसहितांशालां कुर्यात् । विशालामुच्छि
 तांशुभ्रान्धटशालानुकारयेत् । यत्रस्थोनोपहन्येतश्चभिश्चाण्डालवायसैः । तत्रैवलोकपालादीन्सर्वान्द्रिष्टुनिवेशयेत्
 । त्रिसंध्यम्पूजयेच्चैतान्गन्धमाल्यानुलेपनैः । कषाटवीजसंयुक्तापरिचारकरक्षिताम् । मृत्पातीयाग्निसंयुक्तामशून्यांकार
 येनूपह्निस्मरणात् । वीजानियवव्रीह्यादीनाम् ॥ १०० ॥ इतिधटविधिः ॥ १००० ॥ इदानींक्रमप्राप्तमग्निमाह । क
 रौविमृदितव्रीहैर्ह्रस्वक्षयित्वाततोन्मयेत् । सप्ताश्वत्थस्यपत्राणितावत्सूत्रेणवेष्टयेत् । दिव्यमात्रिकोक्तसाधारणधर्मैषुस
 त्तुनुलाविधानोक्तधर्मावाहनादिशिरःपत्रारेपणान्तेचविध्यन्तेसद्ययमग्निविधौविशेषः । विमृदितव्रीहैःविमृदिताविधर्घि
 ताःव्रीहयःकरभ्यायेनासौविमृदितव्रीहिसस्यकगैलक्षयित्वातिलकालकव्रणकिणादिस्थानेष्वलक्तकरसादिनाङ्कयित्वा । य
 थाह्नारदः । हसक्षतेषुसर्वेषुकुठ्याब्धिसपदानित्विति । अनन्तरं सप्ताश्वत्थपत्राणिहसस्योरञ्जलीकृतयोन्यसेत् । पत्रै
 रञ्जलिमापूर्यञ्चाश्वत्थैःसप्तभिःसमैरितिस्मरणात् । तानिचहसससहितानितावत्सूत्रेणवेष्टयेत् । यावन्यश्वत्थपत्रा
 णि । सप्तहल्वोवेष्टयेदित्यर्थः । सूत्राणिचसप्तश्रुक्कानिभवन्ति । वेष्टयेतसितैर्हसैःसप्तभिःसूत्रतन्नुभिरितिनारदव
 चनान् । तथासप्तसमीपत्राणिसप्तैवटूवापत्राणिचाक्षुतांश्चदध्यक्तानक्षतांश्चाश्वत्थपत्राणामुपरिविन्यसेत् । सप्तपिप्य
 लपत्राणिशमीपत्राण्यथाक्षणात् । दूर्वायाःसप्तपत्राणिदध्यक्तानान्यसेदितिस्मरणात् । तथाकुसुमानिचविन्यसे
 त् । सप्तपिप्यलपत्राणिअक्षतान्सुमनोदधि । हसस्योन्निक्षिपेत्तत्रसूत्रेणवेष्टयेत्तथेतिपितामहवचनान् । सुमनसःपु

T

॥ मि० व्य० ॥

॥ ३९ ॥

व्याणि । यदपि स्मरणम् । अयस्सत्तु पाणिभ्या मर्कपत्रैस्तु सप्तभिः । अन्तर्हितं हरन् शुद्धस्त्वदग्धः सप्तमे पट्ट इति । तदश्च पत्राभावे अर्कपत्रविषयं वेदितव्यम् । अश्च पत्राणां मित्यपि तत्राणामप्येव प्रशंसावचनेन मुख्यत्वावगमात् । पिप्पलाज्जायते ब्रह्मिः पिप्पलो बृक्षगृहस्मृतः । अतस्सत्तु पत्राणि हस्तयोर्निक्षिपेद्बुध इति । कर्तुरग्न्यभिमन्त्रणमाह । त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तःश्वरसिपावक । साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं कवे मम । हे अग्ने त्वं सर्वभूतानां जगदुजागृहजस्वेदजो द्विज्जाना मन्तःशरीरभ्यन्तरे चरसि उपयुक्ता न्नपानादीनां पाचकत्वेन वर्तसे । पावकश्च ब्रूहि हे तो कवे कान्तश्चिदग्निं न साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यं ब्रूहि । पुण्यपापेभ्य इति स्वब्रूहि । पुण्यपापेभ्यो ब्रूहि सत्यं ब्रूहि दर्शयेत्यर्थः । अयः पिण्डे त्रिभिस्तापैस्तप्ते संदंशेन पुरत आनीते कर्त्तापि अश्च मम गृहले प्राङ्मुखस्तिष्ठन्नेन मन्त्रेणाग्निमभिमन्त्रयेत् । यथा ह नारदः । अग्निवर्णं मयः पिण्डं सुस्फुलिङ्गं सुरज्जितम् । तापेन तृतीये सन्ताप्य ब्रूयात्सत्यपुरस्करमिति । अस्यार्थः । लोहशुद्ध्यर्थं सुतप्तं लोहं पिण्डमुदके निक्षिप्य पुनः सन्ताप्योदके निक्षिप्य तृतीयतापे सन्ताप्य संदंशेन गृहीत्वा पुरतः आनीते सत्यपुरस्करं सत्यशब्दयुक्तं त्वमग्ने सर्वभूतानां मित्यादि मन्त्रं कर्त्ता ब्रूयात् । प्राङ्निवाकस्तु मण्डलभूभागाद्दक्षिणप्रदेशे लौकिकमग्निमुपसमाधाय अग्नये पावकाय स्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतवारं जुहुयात् । शान्त्यर्थं जुहुयादग्नौ धृतमष्टोत्तरं शतमिति वचनात् । ऊक्त्वा च तस्मिन् नग्नावयः पिण्डं प्रक्षिप्य तस्मिन् ताप्यमाने धर्म्भावाहनादि हवनानां पूर्वोक्तं विधिं विधाय नृतीये तापे वर्त्तमाने यः पिण्डस्य मग्निमेभिर्मीनैरभिमन्त्रयेत् । त्वमग्ने वेदाश्चत्वारस्त्वञ्च यज्ञेषु हूयसे । त्वं मुखं सर्वदेवानां त्वं मुखं ब्रह्मवादिनाम् । जठरस्थो हि भूतानां ततो वेत्ति शुभाशुभम् । पापम्पुनां स वै यस्मान्नस्मात्पावकश्च यसे । पापेषु दर्शयात्मानं मर्चिष्मान्भवपावक । अथवा शुद्धभावेऽप्युशीतो भवद्भुताशन । त्वमग्ने सर्वभूतानां मन्तश्चरसि साक्षिवत् । त्वमेव देवजानीयेन विदुर्यानिमानुषाः । व्यवहारं भिषक्तोऽयं मानुषः शुद्धिं मिच्छति । तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वानुमर्हसि अपि च । तस्येत्युक्तं वतो लोहमप्यज्ञात्थालिकं समम् । अग्निवर्णं न्यसेत्पिण्डं हस्तयो

रुभयोरपि । तस्य कर्तुं रित्युक्तवत्स्वमग्रे सर्वभूतानामित्याद्यभिमतव्रणं कृतवतः । लौहं लोहं विकारमिण्डं पञ्चाशत्पलिकं पञ्चा-
 शत्पलसंमितं सममस्वरहितम् । सर्वतश्च समं वृत्तं स्रष्टुं च । तथा षां गुलायामम् । अस्रहीनं समं कृत्वा षां गुलमयमयम्
 । पिण्डं नुतापयेदग्नौ पञ्चाशत्पलिकं सममिति पितामहस्मरणात् । अग्निवर्णं मग्निं सदृशं उभयोर्हस्त्रयोरश्वत्थपत्रदधिदूबाद्य-
 न्नरितयोन्यं सेतुक्षिपेत् । प्राड्विवाकः । ततः किंकुट्यादिद्वयतश्चाह सप्तमादाय सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेत् । सपुण्यवस्तुप्लो-
 हपिण्डमञ्जलिना गृहीत्वा सप्तमण्डलानि शनैर्ब्रजेत् । एवकारेण मण्डलेष्वेव पदन्यासं मण्डलानि तत्र मण्युदरं शयति । य-
 थाह पितामहः । न मण्डलमतिजामेनाप्यर्वाक्स्थापयेत्पदमिति । सप्तैव मण्डलानि शनैर्ब्रजेदित्युक्तम् । तत्रैकं मण्डलं किंप्रमा-
 णं मण्डलयोरन्तरञ्च कियत्प्रमाणमित्यतश्चाह । षोडशं गुलकं ज्ञेयं मण्डलनावदनारं । षोडशं गुलानियस्य तत् षोडशं गु-
 लकम् । षोडशं गुलप्रमाणं मण्डलं बोद्धव्यम् । मण्डलयोरन्तरं मध्यं च तावदेव । षोडशं गुलकमेव । सप्तमण्डलानि ब्रजेदि-
 ति वदता प्रथममवस्थानमण्डलमेकमुक्तमन्तश्चाष्टमण्डलानि षोडशं गुलकानि मण्डलान्तराणि तु सप्ततावत्प्रमाणानि । एतदेव
 नारदेन परिसंख्यायोक्तम् । द्वात्रिंशदंगुलं प्राकृर्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेव मंगुलानां शतद्वयम् । चत्वारिं-
 शत्समधिकं भूमेरंगुलमानत इति । अयमर्थः । अवस्थानमण्डलान् षोडशं गुलान् मण्डलान्तरं मन्यत मण्डलम् । द्वितीयादौ
 कमेकं द्वात्रिंशदंगुलं सान्तरं लम् । तदेवमवस्थानमण्डलं षोडशं गुलम् । गन्तव्यानि च सप्तमण्डलानि सान्तरं लानि द्वात्रिंशदं-
 गुलान्येव मष्टाभिर्मण्डलैश्चत्वारिंशदधिकं शतद्वयं भूमेरंगुलमानं तौ गुलमानमिति । सार्वविभक्तिकस्तसि । अस्मिंस्तु पक्षे च
 वस्थानमण्डलं षोडशं गुलं त्रिंशदंगुलप्रमाणं सप्तानां सान्तरं लमण्डलभूतानां भूभागानामेकमेकं भूभागं द्विधा
 विभज्यान्तरं लभूमेरंगुलप्रमाणमण्डलान् विचामण्डलं भूभागे षु षोडशं गुलप्रमाणे षु गन्तुं पदप्रमाणानि सप्तमण्ड-
 लानि कार्थ्याणि । यथा तेनैवोक्तम् । मण्डलस्य प्रमाणं नु कुर्यात्तत्पदसंमितमिति । यत्तु पितामहेनोक्तम् । कारयेन्मण्डलान्य

॥मि०च०॥

॥ ४० ॥

ष्टौ पुरस्त्रान्नवमन्तथा । अग्रेयमण्डलञ्चाद्युद्धितीयवारुणं स्मृतम् । तृतीयं वायुदैव्यं चतुर्थं यमदैवतम् । पञ्चमं न्विन्द्रदैव्यं
षष्ठं कौवेरमुच्यते । सप्तमं सोमदैव्यं सवित्रं त्वष्टमं स्मृतम् । नवमं सर्वदैव्यमिति देवविदे विदुः । द्वात्रिंशदंगुलं प्राहुर्मण्ड
लान्मण्डलान्तरम् । अष्टाभिर्मण्डलैरेवमंगुलीनां शतद्वयम् । षट्पञ्चाशत्समधिकं भूस्तु परिकल्पना । कर्तुः पटसमं कार्यं म
ण्डलानुप्रमाणतः । मण्डले मण्डले देयाः कुशाः शास्त्रप्रचेदिता इति । तत्र नवमं सर्वदैव्यमपरिमितांगुलप्रमाणं मण्डलं विहा
याष्टभिर्मण्डलैरष्टाभिश्चान्नगलैः प्रत्येकं षोडशांगुलप्रमाणैरंगुलानां षट्पञ्चाशदधिकं शतद्वयं सम्पद्यते । तत्रापि गन्तव्यानि
सप्तैव मण्डलानि यतः प्रथमेतिष्ठति नवमेक्षिपतीति न विरुध्यते । अंगुलप्रमाणं च नित्यं गवोदराण्यष्टावूर्जं वात्री ह्यस्रयः ।
प्रमाणमंगुलस्योक्तं विस्तिर्द्वादशांगुलाः । हस्तो वितस्तिर्द्वितयं दण्डो हस्तचतुष्टयम् । तत्सहस्रद्वयं कोशो योजनं तच्चतुष्ट
यमिति बोद्धव्यम् । सप्तमण्डलानि गत्वा किं कर्तव्यमित्यत आह । मुक्ताग्रिमृदितव्रीहिरदग्धः शुद्धिमानुयात् । अष्टमे मण्डले
स्थित्वानवमे मण्डले शितप्लवः पिण्डन्यक्त्वा व्रीहिं नृकगभ्यामर्हयित्वा अदग्धहस्तश्चेत् शुद्धिमानुयात् । दग्धहस्तश्चेत् शुद्ध
इत्यर्थं सिद्धम् । यस्तु सन्नासात्प्रखलन् हस्ताभ्यामन्यत्र दह्यते तथाप्यशुद्धेन भवति । यथाह कात्यायनः । प्रखलन्नभिश्च स्त
श्चेत् स्थानादन्यत्र दह्यते । अदग्धतं विदुर्ह्वैवास्तस्य भूयो पिदापयेदिति । अन्तर्गपतिर्तेपिण्डे सन्देहे वा पुनर्हरेत् । यदाग
च्छेत्तोन्नरा अष्टममण्डलादूर्वागेव पिण्डः पतति । दग्धादग्धत्वे वा संशयस्तदा पुनर्हरेदित्यर्थं प्राप्तमुक्तम् । अत्र चायमनुष्ठान
क्रमः । पूर्वद्वौ भूतशुद्धिं विधायापरे द्वौ मण्डलानि यथाशास्त्रं निर्माय मण्डलाधिदेवताश्च मन्त्रैस्तत्र तत्र सम्पूज्याग्निमुपसमाधाय शा
न्तिहोमं निर्वर्त्या ग्रावयः पिण्डं निधाय धर्मावाहनादि सर्वदेवतापूजां हवनान्तां निर्वर्त्या पोषितस्य स्नानस्यार्द्रवाससः पश्चिमे म
ण्डलेतिष्ठते व्रीहिं मर्दनादि करसंस्कारं विधाय प्रतिज्ञापत्रं समन्त्रं कर्तुः शिरसि वध्वा प्राड्ढ्वा कस्तूरीयेतापे अग्निमभिमन्त्र्य तप्त
भयः पिण्डं संदंशेन गृहीत्वा कर्त्रभिमन्त्रितस्तस्याङ्गलौ निदध्यात् । सोऽपि मण्डलानि सप्तगत्वा नवमे मण्डले निक्षिप्यादग्धः शुद्धो ।

भवति ॥ १० ॥ इत्यग्निविधिः ॥ १० ॥ ॥ सम्यग्युदकविधिमाह । सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्यभिशाप्यकं । नाभिदध्नी
 दकस्थस्यगृहीत्वोरुजलंविशेत् । हेवरुणसत्येनमामां अभिरक्षत्वंइत्यनेनमन्त्रेणकंडकमभिशाप्यअभिमंत्र्यनाभिदध्नी
 दकस्थस्यनाभिप्रमाणोदकस्थितस्यपुरुषस्योरुगृहीत्वाशोथोजलम्यविशेत्तज्जलेनिमज्जेत् । एतच्चवरुणपूजायां सत्यां
 । गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्मधुक्षोरघृतादिभिः । वरुणायप्रकुर्वीतपूजामादौसमाहित इतिस्मरणात् । तथासाधारणध
 र्मेयुधर्मावाहनादिसकलदेवतापूजाहोमसमन्त्रकप्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनानोषुसत्सुच । तथा । तोयत्वंप्राणिनांप्राणःसु
 खेरद्यन्तुनिर्मितम् । शुद्धेश्चकारणंप्रोक्तद्रव्यानांदेहिनांतथा । अतस्त्वंदर्शयात्मानंशुभाशुभपरीक्षेणइति । प्राद्विवाके
 नोदकाभिमन्त्रणेकते शोधः सत्येनमाभिरक्षत्वंवरुणेत्युदकंप्रार्थयते । उदकस्थानानिचनारदेनोक्तानि । नदीयुतनुवेगा
 सुसागरेषुवहेषुच । ह्रदेषुदेवखानेषुतडागेषुसुरःसुचेति । तथापिनामहेनापि । स्थिरेतोयेनिमज्जेतनगोहिणिनचाल्प
 के । नृणशैवांसरहितेजलौकामत्यवर्जिते । देवखानेषुयत्नोयंतस्मिन्कुट्याविशोधनम् । आहार्य्यवर्ज्येन्नित्यंशीघ्रगासु
 मदीयुच । आविशेत्सलिलेनित्यमूर्मिपङ्कविवर्जितइति । आहार्य्यत्तडागादिभ्यश्चाहृतंताम्रकटाह्यादिक्षिप्तंजलम् । नाभि
 प्रमाणोदकस्थश्चयज्ञियवृक्षोज्ज्वान्धर्मस्थणामवष्टभ्यप्राङ्मुखंस्तिष्ठेत् । उदकेप्राङ्मुखंस्तिष्ठेतधर्मस्थणाम्प्रगृह्यैवेति
 स्मरणात् । ततःकिंकर्तव्यमित्यतश्चाह । समकालमिधुंमुक्तमानीयान्योजवीनरः । गतेतस्मिन्निमग्नगम्यश्येचेच्छुद्धिमानु
 यात् । निमज्जनसमकालान्तस्मिन्जवित्येकस्मिन्पुरुषेऽन्योजवीशरपातस्थानस्थितः । पूर्वमुक्तमिधुमानीयजलेनिमग्नं
 गंयदिपश्यतितदासशुद्धोभवति । एतदुक्तमभवति । त्रिषुशरेषुमुक्तेषुएकोवेगवान्मध्यशरपातस्थानंगत्वातमादायतत्रै
 वतिष्ठत्यन्यसुपुरुषोवेगवान्शरमोक्षस्थानेतोरणमूलेतिष्ठति । एवंस्थितयोस्तृतीयस्यांकरतलतान्निष्कांशोद्योनिम
 ज्जति । तत्समकालमेवतेरणमूलस्थितोपिद्रुततरंमध्यशरपातस्थानंगच्छति । शरग्राहीचतस्मिन्प्राप्तेद्रुततरंतोरणमूलं

प्राप्यान्तर्जलगन्तयदिनपश्यन्तिनदाऽश्रुद्धोभवतीति । एतदेवस्यष्टीकृतं पितामहेन । गंतुञ्चापिचकर्तुञ्चसमङ्गमनमज्जनं
 । गच्छेत्तोरणमूलानुलक्ष्यस्थानंजवीनरः । तस्मिन्गतेद्वितीयोपिवेगादादायसायकम् । गच्छेत्तोरणमूलानुयतःसपुरुषो
 गतः । आगतस्तुशरयाहीनपश्यन्तिनदाजले । अन्तर्जलगतंसम्पक्त्तदाश्रुद्धंविनिर्द्दिशेत् । जविनोश्चपुरुषयोर्निर्द्धारणं
 कृतद्वारदेन । पञ्चाशतोधावकानांयौस्यातामधिकौजवे । तौचतचनियोक्तव्यौशर्यनयनकारणादिति । तोरणञ्चनिमज्जन
 समीपस्थानेसमेशोध्यकर्णप्रमाणोच्छ्रितंकार्यं । गत्वानुतज्जलस्थानन्तटेतोरणमुच्छ्रितम् । कुर्वीतकर्णमात्रंनुभूभिभागेसमेशु
 चावितिनारदस्मरणान् । शरत्रयंवैणवश्चधनुर्मङ्गलद्रव्यैःश्वेतपुष्पादिभिःप्रथमंपूजयेत् । शरान्संपूजयेत्पूर्वैरेणवश्चधनुस्त
 था । मङ्गलैर्द्धूपपुष्पैश्चततःकर्मसमाचरेदितिपितामहवचनान् । धनुषःप्रमाणंलक्ष्यस्थानञ्चनारदेनोक्तम् । क्रूरधनुःसप्त
 शतंमध्यमंषट्शतंस्मृतम् । मन्दम्यश्चशतंज्ञेयमेवज्ञेयोधनुर्विधिः । मध्यमेननुचापेनप्रक्षिपेच्चशरत्रयम् । हस्तानांनुशतेसा
 र्द्धंलक्ष्यंकात्वाविचक्षणः । न्यूनाधिकेतुदोषःस्यात्क्षिपतःसायकांस्तथेति । अंगुलानांसप्ताधिकंशतंसप्तशतंक्रूरधनुः । एवंष
 ट्शतंपञ्चशतञ्च । एवंचैकादशांगुलाधिकंकहस्तचतुष्टयंक्रूरस्यधनुषःप्रमाणम् । मध्यमस्यदशांगुलाधिकम् । मन्दस्यनवांगु
 लाधिकंमित्युक्तमभवति । शरञ्चानायसाग्रवैणवाःकार्याःशरंश्चानायसांयास्तुप्रकुर्वीतविश्रुद्धये । वेणुकाण्डमयाञ्चैवक्षेत्रा
 नुसुदृढंक्षिपेत् । क्षेत्राक्षत्रियस्तद्धृत्तिर्वाह्मणोवासोपवासोनियोक्तव्यः । यथाह । क्षेत्राक्षत्रियःप्रोक्तस्तद्धृत्तिर्वाह्मणोपिवा च
 क्रूरहृदयःशान्तःसोपवासस्ततःक्षिपेदिति । त्रिव्यमुक्तेषुमध्यमःशरेयाह्मः । तेवाश्चप्रेथितानाश्चशरणंशास्त्रचेदनात् । मध्यम
 स्तुशरेयाह्मःपुरुषेणवलीयसेतिवचनान् । तत्रापिपतनस्थानादानेतव्योनसर्प्येणस्थानान् । शरस्यपतनंयाह्यसर्प्येणंनुविवर्ज
 येत् । सर्प्येन्सर्प्येनशरेपायाहूगहूरतरंयतइतिवचनान् । वातेचप्रवातिविषमादिदेशेचशरमोक्षोनकर्तव्यः । इधुन्नप्रक्षिपेद्दि
 द्धान्मारुतेचानिवायति । विषमेभूप्रदेशेचवृक्षस्थाणुसमाकुले । तृणागुल्मलतावह्निपङ्कपाषाणसंयुतइतिपितामहवचनान्

निमग्नगम्पश्येचेच्छुद्धिमाप्नुयादिति वदता उन्मज्जिताङ्गस्याशुद्धिर्दर्शिता स्थानान्तरगमनेचाशुद्धिः पितामहेनोक्ता । अ
 न्यथानविशुद्धिः स्यादेकाङ्गस्यापि दर्शनात् । स्थानाद्वा न्यत्र गमनादुस्मिन्पूर्वनिवेशित इति । एकाङ्गस्यापि दर्शनादितिक
 र्णादुभिप्रायेण शिरोमात्रन्तुदृश्येत न कर्णो नापि नासिका । अमुप्रवेशने यस्य शुद्धन्तमपि निर्दिशेत् इति विशेषाभिधानात् । अ
 यमत्र प्रयोगकर्मः । उक्तलक्षणजलाशयसंनिधा उक्तलक्षणानोरणविधायोक्तप्रमाणदेशे लक्ष्यं निधाय तोरणसन्निधौ सश
 रन्धनुः सम्पूज्य जलाशये वर्णमावाह्यपूजयित्वा ततो धर्मादौ च देवान् हवतान् तमिष्टुशोधशिरसि प्रतिज्ञापत्रमावध्य प्रा
 ङ्गिवाको जलमभिमन्त्रयते । तोयत्वमप्राणिनाम्प्राण इत्यादि मन्त्रेण । अथ शोध्यः सत्येनेत्यादि मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य गृहीतस्थू
 णस्य नाभिमात्रोदकावस्थितस्य बलीयसः पुरुषस्य समीपमुपसर्पति । अथ शरैर्युत्रियुमुक्तेषु मध्यशरपातस्थाने मध्यमं शरं गृ
 ह्णीत्वा जविन्द्येकस्मिन्पुरुषे स्थिते अन्यस्मिन् च तोरणमूलस्थिते प्राङ्गिवाकेन तालत्रये दत्ते युगपद्गमनमज्जनं च यशः शरगनयन
 मिति ॥ १०० ॥ इत्युदकविधिः ॥ १००० ॥ इदानीं विषविधानमाह । त्वं विषब्रह्मणः पुत्रः सत्यधर्मे व्यविस्थितः । आयस्वा
 स्मादभीशापात्सत्येन भवमेमृतम् । एवमुक्त्वा विषं शङ्खभक्षयेद्धि मशैलजम् । यस्य वैगैर्विना जीर्णं च्छिन्नस्य विनिर्दिशेत्
 । त्वं विषे व्यादि मन्त्रेण विषमभिमन्त्र्य कर्त्ता विषं हि मशैलजं शृङ्गप्रभवम् भक्षयेत् । तच्च भक्षितं यस्य विषं वैगैर्विना जीर्णं च्छिन्नस्य विनिर्दिशेत्
 भवति । विषवैगो नाम धातोर्ज्ञानं त्वन्तरप्राप्तिः । धातोर्ज्ञानं त्वन्तरप्राप्तिर्विषवैग इति स्मृत इति वचनात् । धातवश्च त्वगस्त्वङ्गसमे
 दो स्थिमज्जाशुक्लानीति सप्त एव च सप्तैव विषवैगा भवन्ति । तेषाञ्च लक्षणानि पृथगेव विषयतन्त्रे कथितानि । वैगो रेमाञ्चमा
 द्योरचयति विषजः स्वेदवक्त्रोपशोषौ तस्योर्जस्तत्परैर्द्वौ वपुधि जनयतो वर्णभेदप्रवेपौ । यो वैगः पञ्चमो सौ नयति विषयतां
 कण्ठभङ्गश्च हिक्का यच्छेति आसमो हौ वितरति च मृत्तिं सप्तमो भक्षकस्येति । अत्र च महादेवस्य पूजाकर्तव्या । यथा ह नारदः
 । दद्याद्द्विवं सोपवा सो देव ब्राह्मणसंनिधौ । धूपेपहारमन्त्रैश्च पूजयित्वा महेश्वरम् । प्राङ्गिवाकः कृतोपवा सोमहा देवं पूज

॥ मि० च० ॥

॥ ४२ ॥

यिच्चातस्यपुर्तोविषयवस्थाप्यधर्मादिपूजां हवनानां विधाय प्रतिज्ञापत्रं शोधय शिरसि निधाय विषमभिमन्त्रयते । त्वं
विषयब्रह्मणः सृष्टं परीक्षार्थं दुर्गन्तनाम् । पापानां दर्शयन्मानं शुद्धानाममृतम्भव । मृत्युमूर्ते विषयं ह्यब्रह्मणः परिनिर्मितः ।
त्रायस्वैतन्नरम्पापात्सद्येनास्यामृतं भवेति । एवमभिमन्त्रय दक्षिणभिमुखाय स्थिताय दद्यात् । नारदवचनात् । द्विजानां
सन्निधावेव दक्षिणभिमुखे स्थिते । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा विषयन्दद्यात्समाहित इति । विषयवत्सनाभादिग्राह्यम् । श्रृङ्गिणो
वत्सनाभस्य हि मजस्य विषयस्य चेति पितामहवचनान् । वर्ज्यानि च तेनैवोक्तानि । चारितानि च जीर्णानि कृत्रिमाणानि तथैव च । भू-
मिजानि च सर्वेणि विषयिणि परिवर्जयेदिति । तथा च नादेनापि । भृष्टञ्च चारितञ्चैव धूपितं मिश्रितं तथा । कालकूटमलंबुञ्च
विषयत्वेन वर्जयेदिति । कालञ्च नारदेनोक्तः । तोलयित्वेप्सितङ्काले देयन्तद्धि हि मागमे । नापगत्वेन संध्यायान्नमध्याह्ने
च धर्मविदिति । कालान्तरे तूक्तप्रमाणेन दर्शयेदयम् । वर्षे चतुर्थे वा माघशुक्ले पञ्चयवा स्मृताः । हेमन्ते स्युः सप्तयवा शरदौ
स्पातं तोपिहीति स्मरणात् । अल्पेति षड्वेत्यर्थः । हेमन्तग्रहणेन शिरस्यापि ग्रहणम् । हेमन्तशि शरयोः समासे
नेति श्रुतेः वसन्तस्य च सर्वदिवा साधारणत्वात् । तत्रापि सप्तयवा विषयञ्च घृतक्षुतं देयन्नारदवचनात् । विषयस्य पलं यद्वा
गाङ्गागोविंशतिमस्तु यः तमष्टभागहीनन्तु शोध्ये दद्याद्घृतक्षुतं तन्नुतमिति । पलञ्चात्र चतुःसुवर्णिकं । तस्य षष्ठो भागो दशमा
धा दशयवाश्च भवन्ति । त्रियवन्त्वेककृत्स्नं । पञ्चकृत्स्नं लकोमायः इत्येकोमायः । पञ्च दशयवा भवन्ति । पञ्च दशानां मा
बाणायवाः सार्द्धं शतम्भवन्ति । पूर्वैश्च दशयवा इति । षष्ठ्यधिकं शतं यवाः पलस्य षष्ठे भागस्तस्माद्विंशति तमो भागो दशयवा
स्तस्याष्टमभागहीनस्य कयवहीनसंविंशति तमभागं सप्तयवं घृतक्षुतं दद्यात् । घृतं च विषयं त्रिंशद्गुणं ग्राह्यं । पूर्वोक्ते शी
तले देशे विषयन्देयन्तु देहिनाम् । घृतेन योजितं क्षुण्णं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति कात्यायनवचनात् । त्रिंशद्गुणेन घृतेना
न्वितं विषयम् । शोध्यञ्च कुहकादिभ्योरक्षणीयः त्रिगत्रम्पञ्चगवपुर्गैः स्वैरधिष्ठितम् । कुहकादिभयाद्वाजारक्षये दिव्य

॥५०॥

॥मि०व्य०॥

॥ ४३ ॥

चनास्तिकवृत्तयः । महापर्णनिर्धर्मकतघ्नेक्षीवकुत्सिते । नास्तिकब्राह्म्यादोसेषु कोशपानं विवर्जयेदिति । महापर्णधोमहा
पातकोनिर्धर्मो वर्णाश्रमधर्मरहितः पायंडी । कुत्सितः प्रतिलोमजः । दासाः कैवर्त्ता इत्यधिकारिनियमः । तथा । गोमयेन
मंडलं कृत्वा तत्र शोधयमादित्याभिमुखं स्थापयित्वा पापयेत्प्रहृतित्रयमिति । ननु तुलादिषु विषयान्तेषु समतन्तरमेव प्रमुध्यमुद्धि
त्वाभ्यन्तरे स्थितम् । आदित्याभिमुखं कृत्वा पापयेत्प्रहृतित्रयमिति । ननु तुलादिषु विषयान्तेषु समतन्तरमेव प्रमुध्यमुद्धि
भावना कोशेषु कथमित्यत आह । अर्वाक्चतुर्दशादह्वेयस्य नो गजदैविकम् । असतं जायते घोरं सप्रुद्धः स्यान्न संशयः चतुर्द
शादह्वः पूर्वे यस्य गजिकं गजनिमित्तं दैविकं देवप्रभवं व्यसनं दुःखं ह्येवं महत्त्वं नैव जायते । अल्पस्य देहिनामपरिहाय्यत्वात्
प्रुद्धेर्भावोदित्यर्थः । ऊर्द्धं पुनरवधेर्न दोषः । यथाहनारदः । ऊर्द्धं यस्य द्विसप्ताहद्वैकतन्तुमच्छद्भवेत् । नाभियोज्यः स वि
दुषाकृतकालव्यतिक्रमादित्यर्थे सिद्धमेवोक्तम् । अर्वाक्चतुर्दशादह्वेयस्य नो गजदैविकम् । अर्वाक्चतुर्दशादह्वेयस्य नो गजदैविकम् । महाभियोगे श्वेतानीति
प्रस्तुत्याभिधानात् । अवध्यन्तराणि पितामहे नोक्तान्यस्य विषयाणि कोशमल्पे पितापथेदिति स्मरणात् । तानि च त्रिगुणान्तरा
रात्राद्वादशाहद्विसप्तकात् । वैकृतं यस्य दृश्येत पापकृत्स्नं दाहृत इति । महाभियोगे कृत्वा दर्वीची नन्द्रव्यां त्रिधा विभ
ज्य त्रिगुणाद्यपि पक्षत्रयं व्यवस्थापनीयम् ॥ ०० ॥ इतिकोशविधिः ॥ ०० ०० ॥ तुलादीनि कोशान्तानि पञ्चमहार्दि
व्यानियथोद्देशं यो गीश्वरेण व्याख्यातानि । स्मृत्यन्ते तु अल्पाभियोगविषयाण्यन्यापि दिव्यानि कथितानि । यथाह पिताम
हः । तंडुलानां प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणं चेदितम् । चैरेतु तंडुलादेयानान्यत्रेति विनित्ययः । तंडुलान् कारयेच्छुक्लान् शलेना
न्यस्य कस्यचित् । मृन्मये भाजने कृत्वा आदित्यस्याग्रतः शुचिः । स्वानोदके नर्समि आनूत्रैतत्रैव वासयेत् । प्राङ्मुखो पोषितं स्ना
तं शिरोरेपितपत्रकम् । तंडुलान् भक्षयित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः । पिप्पलस्य तु नान्यस्य अभवे भूर्जस्य वतु । लोहितं दृश्यते यस्य
हनुस्तानुचशीर्यते । गात्रञ्च कम्पते यस्य तमप्रुद्धं विनिर्दिशेत्तदिति । शिरोरेपितपत्रकं तंडुलान् प्रक्षयित्वा निष्ठीवयेत्प्राङ्मुखो

कः भक्षयित्वेति च गणनां शुचिरूपम् । सर्वदिव्यसाधारणञ्च धर्मावाहनादिपूर्ववदिह पिकर्तव्यम् ॥ ७७ ॥ इति तत्तदुल्लेखि-
 धिः ॥ ७७७७ ॥ तत्प्रमायविधिः पितामहेनोक्तः । तथा हि । सौवर्णे गजतं वापि ताम्रं वायोडशंगुलम् । चतुरंगुलखातन्तुमृ-
 न्मायं वाथमण्डलम् । वर्तुलमित्यर्थः । पूरयेत्तृणैश्चान्नाभ्यां विंशत्यानुपलेस्तुतत् । सुवर्णमायकान् सिनसुतप्रेनिक्षिपेत्ततः । अ-
 गुष्ठांगुलियोगेन उद्धरेत्तत्प्रमायकम् । कण्ठगन्धेन धुनुयाद्विस्फोटो वा न जायते । शुद्धो भवति धर्मो एति विचारकसंगुलिरिति
 । उद्धरेदिति वचनात्पादादुद्धेपणं न बहिः प्रक्षेपणमादरणीयम् । अपरः कल्पः सौवर्णे गजतेनाग्रे आयसे मृन्मये पिवा । गव्यं
 घृतमुपादाय तद्गौतापयेच्छुचिः । सौवर्णे गजतीं ताम्रीमायसीं वा सुशोधिताम् । सलिलेन सह कुडैतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकाम् ।
 भ्रमद्गीचीतरंगं गण्डयेत्तु नखस्पर्शगोचरे । परीक्षेताद्रपणं न चुहंकारं संघोषकम् । ततश्चानेन मन्त्रेण सह तदभिमन्त्रयेत् । प-
 रम्यविचित्रमधिकं घृतं तत्संयोज्य कर्मसु । दहपावकपापं त्वंहिमशीतं शुचौ भव । उपोषितं ततः स्वातमाद्र्वा स समागतम् । ग्राहये-
 न्मुद्रिकान्तान् घृतमध्यगतान् तथा । प्रदेहि नीचतस्याथ परीक्षेयुः परीक्षकाः । यस्य विस्फोटकानस्य शुद्धे । सावन्यथा शुचिरि-
 ति । अत्रापि धर्मावाहनाद्यनुसन्धातव्यम् । घृतानुमन्त्रणं प्राद्विवाकस्य । त्वमग्ने सर्वभूतानामिति शेषेऽस्याग्न्यभिमन्त्रणमन्त्रः
 प्रदेहि नीमपरीक्षेयुरिति वचनात् प्रदेहि न्यैव मुद्रिकोद्धरणम् ॥ ७७ ॥ इति तत्प्रमायविधिः ॥ ७७७७ ॥ धर्मो धर्मोऽख्य-
 दिव्यविधिश्च पितामहेनोक्तः । तथा च । अधुना सम्प्रवक्ष्यामि धर्माधर्मपरीक्षणम् । हन्तृणां च मानानाम्नायश्चिन्तार्थि-
 नान्दणाम् । हन्तृणामिति साहसभियोगेषु याचमानातामिच्छार्थिनामिति पातकभियोगेषु । राज-
 तंकारयेद्धर्ममधर्मसीसंकायसमिति प्रतिमाविधानम् । सीसंकायसंवेति । पक्षान्तरमाह । निखेडूजैपटेवपि धर्मो धर्मो
 सितासितौ । अभ्युक्ष्य पञ्चगव्ये नमस्त्वमास्त्यैः समर्चयेत् । सितपुष्पसुधर्मः स्यादधर्मो सितपुष्पधृत् । एवंविधा योपनि-
 ख्यपिण्डयोसौ निधापयेत् । गोमये तमृदावापि पिण्डौ कार्यौ समन्ततः । मृङ्गाण्डक उपहृते स्थाप्यौ चानुपबक्षितौ । ऊ-

॥ मि० च० ॥

॥ ४४ ॥

पलिप्रेप्सुचैदेशेदेववाह्याणसन्निधौ । आवाहयेत्ततोदेवान्लोकपालाञ्चपूर्ववत् । धर्मावाहनपूर्वन्नुप्रतिज्ञापत्रकलिखित्
। ततः यदिपापविमुक्तो हर्धर्मस्त्वायानुमेकरे । अशुद्धश्चेन्ममकरेपापमायानुधर्मतद्व्यभिशस्त्रो मन्त्रयते । अभियुक्त
स्तयोश्चैकंप्रगृह्णीताविलम्बितः धर्मगृहीतेऽशुद्धः स्यादधर्मैनुसह्यते । एवं समासतः प्रोक्तधर्मार्धमपरीक्षणमिति ॥ ४४
॥ इति धर्माधर्मदिव्यविधिः ॥ ४४ ॥ ॥ अन्ये च शपथाद्रव्याल्पत्वमहत्त्वविषया जातिविशेषविषयाश्चमन्वादिभिरुक्ताः
। ते यथा । निष्क्रेतुसव्यवचनं द्विनिष्क्रेपादलम्भनं त्रिकादवीकृतपुण्यस्यात्कोशपानमनः परम् । सत्येनशपयेद्विप्रं क्षत्रि
यं वाहनयुधैः गोवीजकांचनैर्वैश्वंशूंसंस्तुपातकैरित्यादयः । अत्र च शुद्धि विभावनामनूक्ता । न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं ज्ञेयः
स शपथेऽशुचिरिति । आर्तिरपि यस्य नो गजदैविकं व्यसनं जायते घोरा मित्युक्तैव । कालनियमश्च । एकगत्रमारभ्य त्रिगत्रप
ठ्यंतं त्रिगत्रमारभ्य पञ्चगत्रपठ्यन्तं । एकागत्रप्रभृतित्वं कार्यलाघवगौरवपठ्योलाघवनयाद्रष्टवम् । एवं दिव्यैर्जयपगज
यावधारणे दण्डविशेषो दर्शितः । काव्यायनेन । शतार्द्धं दापयेच्छुद्धमशुद्धो दण्डभागभवेदिति । तं दण्डमाह । विधेत्तो
ये ऊताशे चतुलाकोशे च तंडुले । तप्तमाघकटिखे च कमाद्दण्डं प्रकल्पयेत् । सहस्रं घट्टं तच्चैव तथा पञ्चशतानि तु । चतुस्त्रिंशो
कमेवंतुहीनं हीनेषु कल्पयेदिति । निह्वं वेभावि तो दद्यादित्युक्तदण्डेनायं दिव्यमिव धर्मो दण्डः समुच्यते ॥ ४५ ॥ इति दि
व्यप्रकरणम् ॥ ४५ ॥ ॥ प्रमाणं मानुषं दैवमिति भेदेन वर्णितम् । अधुनावर्ण्यते दायविभागो योगमूर्तिना । तत्र दायश
ब्देन यज्जनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य स्वम्भवति तदुच्यते । स च द्विविधः । अप्रतिबन्धः स प्रतिबन्धश्च । तत्र पुत्राणां पौ
त्राणां पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वम्भवतीत्यप्रतिबन्धो दायः । पितृव्यभ्रात्रादौ नानुपुत्राभावे स्वाभ्यभावे च
स्वम्भवतीति पुत्रसद्भावः स्वामिसद्भावश्च प्रतिबन्धस्तदभावे पितृव्यत्वेन भ्रातृत्वेन च स्वम्भवतीति स प्रतिबन्धो दायः । एवन्तत्पुत्रा
दिष्वप्युहूनीयः । विभागो नाम द्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वाम्या नान्तदेकदेशेषु व्यवस्थापनम् । एतदेवाभिप्रेत्याक्तं । र

देन । विभागोऽर्थस्यैवैतन्नयैर्यत्र कल्प्यते । दायभागइति प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । पैत्रस्येति स्वत्वनिमित्तसम्बन्धो
 पलक्षणं तनयैरित्यपि प्रत्यासन्नोपलक्षणम् । इदमिह निरूपणीयम् । कस्मिन् काले कस्य कथं कैश्च विभागः कर्तव्य इति तत्र क
 स्मिन् काले कथं कैश्चेति तत्र तत्र स्त्रोकाख्यान एव वध्यते कस्य विभाग इत्येतद्विचिन्त्यते । किं विभागान्त्वमुत स्वस्य सतो विभा
 गइति । तत्र स्वत्वमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमुत प्रमाणान्तरसमधिगम्यमिति । तत्र शास्त्रैकसमधिगम्य
 मिति तावद्व्युक्तं गौतमवचनात् । स्वामी चतुर्विधस्य सम्बिभागपरिग्रहाधिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं लब्धं क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वै
 श्यश्च द्रूयोरिति प्रमाणान्तरगम्ये स्वत्वेनेदं वचनमर्थवत्स्यात् । तथा स्तेनातिदेशे मनुः योऽदत्तादायि मोहस्तस्मिन् स्तेनब्राह्मणो
 धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथास्तेन स्तथैव स इत्यदत्तादायिनः सुकाशात् याजनादिकारणेन द्रव्यमर्जयतां दण्डविधानमनु
 पपन्नं स्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे । अपिच । लौकिकं चेत्स्वत्वं मम स्वमपहृतमनेनेति न बुध्यात् । अपहर्तुरेव स्वत्वादथान्यस्य स्वत्वेना
 पहृतमिति नापहर्तुः स्वम् । एवं तर्हि सुवर्णं रजतादिस्वरूपवदस्य वा स्वमन्यस्य वा स्वमिति संशयो न स्यात्तस्माच्छैकसम
 धिगम्यं स्वत्वमिति । अत्रोच्यते । लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थं क्रियासाधनत्वात् । ब्रौह्मादिवत् । आहवनीयादीनां हि शास्त्र
 गम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति । नन्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्वेव । नैतत् । न हितत्राहवनीयादि
 रूपेण पाकादिसाधनत्वं किन्तर्हि प्रत्यक्षादिपरिदृश्यमानाग्न्यादिरूपेण । इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रयादिसाधनत्वम
 पितु स्वत्वेनैव । न हि यस्य यत्स्वं न भवति तत्र तस्य क्रयाद्व्यर्थं क्रियासाधयति । अपिच प्रत्यन्तवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहाराणां स्व
 त्वव्यवहारे दृश्यते कथं विक्रयादिदर्शनात् । किञ्च । नियतोपायकं स्वत्वं लौकिकसिद्धमेवेति न्यायविदो मन्यन्ते । तथा हि । बि
 ष्मासूत्रे नृतीयवर्णके द्रव्याज्जनं नियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव न स्यात्स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासम्भवमाशङ्क्य द्रव्याज्जन
 स्य प्रतिग्रहादिना स्वत्वसाधनत्वं लौकिकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थोऽतो गुणः । ननु द्रव्याज्जनस्य क्रत्वर्थत्वे स्वमेव न भवतीति यागए

॥मि०ब०॥

॥ हा ॥

वनसम्बन्धत । प्रलपितमिदं केनापि चर्जनं स्वत्वं नापादयतीति विप्रतिविद्धमिति वदता तथा सिद्धान्तेऽपि स्वत्वस्य लौकिकत्वम
ङ्गीकृत्यैव विचारप्रयोजनमुक्तम् । अतो नियमानि क्रमः पुरुषस्य नक्तोरिति । अस्य चार्थ एव विवृतः । यथा द्रव्याजर्जनिय
मानां कर्तव्यत्वं तदानीयमार्जितेनैव द्रव्येण कर्तुं सिद्धिः । नियमानि क्रमार्जितेन द्रव्येण न कर्तुं सिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमा
निक्रमदेशः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तेन चर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात्तदति क्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण कर्तुं सिद्धिर्भवति । पुरुष
स्यैव नियमानि क्रमाद्दोषद्वयं नित्यमिति नियमानि क्रमार्जितस्यापि स्वत्वमङ्गीकृतम् । अन्यथा कर्तुं सिद्धिभावान्न चैतावता चैर्यथादिप्राप्त
स्यापि स्वत्वं स्यादिति मन्तव्यम् । लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्धिभाववाद्वावहारविसम्बादान् । एवं प्रतिग्रहाद्युपायके स्वत्वे लौकिके स्थि
ते ब्राह्मणस्य प्रतिग्रहादय उपायाः । क्षत्रियस्य विजितादय उपाया वैश्यस्य कृष्यादयः शूद्रस्य श्रुश्रूषादय इत्यदृष्टार्थानिय
माः । चतुर्वर्ग्यादयस्तु सर्वसाधारणाः । स्वामी च ह्यथ कथं सन्निभागपरिग्रहाधिगमेष्वित्युक्ताः । तत्राप्रतिबन्धोदायोगिरिक्तम् । क
यः प्रसिद्धः सन्निभागः स प्रतिबन्धोदायः । परिग्रहेऽन्यपूर्वस्य जलतृणकाष्ठादेः स्वीकारः । अधिगमेऽनिघादेः प्राप्तिः । एते
युनिमित्तेषु सन्तु स्वामी भवति । ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी । ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमिति ब्राह्मणस्य प्रतियहादिनाय ह्यन्नर्थं तदधिक
मसाधारणम् । क्षत्रियस्य विजितमित्यत्राधिकमित्यनुवर्तते तक्षत्रियस्य विजयदण्डादिलब्धमसाधारणम् । निर्विष्टवैश्यशूद्र
योरिति । अत्राप्यधिकमित्यनुवर्तते वैश्यस्य कृषिगोराक्षादिलब्धमसाधारणम् । अशूद्रस्य द्विजश्रुश्रूषादिना भूतिरूपे
ण य ह्यन्नर्थं तदसाधारणमेव मनुलोमजानाम्प्रतिलोमजानाश्च लोकप्रसिद्धेषु स्वत्वे तु युद्धादसाधारणमुक्तं तानामश्व
सारथ्यमित्यादितत्त्व सर्वनिर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापि भूतिरूपत्वात् निर्वैशे भूतिभोगयोरिति त्रिकाण्डीस्मरणात् । तत्तदसा
धारणं वेदितव्यम् । यदपि पत्नीदुहितरश्चेत्यादिस्मरणम् । तत्रापि स्वामिसंवन्धितया वज्रयुदाय विभागितया प्राप्तेषु लोका
प्रसिद्धेऽपि स्वत्वे व्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यम् । यदपि मम स्वमनेनापह्नमिति न ब्रूयात्स्वत्वस्य लौकिकत्वम् ।

नितदप्यसत् । स्वत्वे हेतुभूतकयादिसन्देहात्स्वत्वसन्देहोपपत्तैः विचारप्रयोजनन्तु । यद्गर्हितेनार्जयन्तिकर्मणा ब्राह्मणा १६
 धनं । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति । शास्त्रैकसमधिगम्ये स्वत्वे गर्हितेनासत्प्रतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्वत्व
 मेवनास्तीति तत्पुत्राणान्तद्विभाज्यमेव । यदा तु स्वत्वं लौकिकं तदा सत्प्रतिग्राहादिना लब्धस्यापि स्वत्वात् तत्पुत्राणान्तद्विभाज्य
 मेव । तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्तीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्रादीनानुदायत्वेन स्वमिति न ते षादोषसंबन्धः । सप्तविंशतगमाध
 म्यादायोलाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव चेति मनुस्मरणम् । इदानीमिदं सन्दिह्यते । विभागान्त्व १७
 त्वमुत स्वस्य सते विभाग इति । तत्र विभागान्त्वमिति तावत् युक्तम् । जातपुत्रस्याधानविधानात् । यदि जन्मनैव स्वत्वं स्यात्तदोत्प
 न्नस्य पुत्रस्यापि तत्त्वं साधारणमिति द्रव्यसाध्येष्वाधानादियुपितुरनधिकारः स्यात् । तथा विभागात्पितृप्रसादलब्धस्य वि
 भागप्रतिषेधेनोपपद्यते । सर्वानुमत्यादत्तत्वाद् द्विभागप्राप्त्यभावात् । यथाह । शैथ्यभार्याधने चेभेयच्च विद्वाधनम्भवेत्
 । त्रीण्येतान्यविभाज्यानि प्रसादोयश्चैतन्मृक इति । तथा भर्त्राप्रीतेन यद्दत्तं स्त्रियै तस्मिन्मुतेपितत् । सायथाकाममञ्जीयाद्दद्या
 द्वास्थावगदूत इति । प्रीतिदानवचननोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे । न च स्थावगदूते यद्दत्तमिति संवन्धो युक्तो व्यवहितयोजना
 प्रसङ्गात् । यदपि मणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव पिता प्रभुः । स्थावरस्य तु सर्वस्य न पितानपि तामहः । तथा पितृप्रसादाद्भुज्य
 न्नेव स्वाख्याभरणानि च । स्थावरन्तु न भुज्येत प्रसादे सति पितृक इति । स्थावरस्य प्रसाददानप्रतिषेधवचनन्तत्पितामहोपा
 न्नस्यावरविषयम् । अतीतेपितामहे तद्धनमपि मणिमुक्तादिपितुरेव स्थावरन्तु साधारणमित्यस्मा
 देववचनादवगम्यते तस्मान्न जन्मना स्वत्वं हि विभागान्त्वमिति रूढं । अतएव पितरूढं विभागान्त्वमिति रूढं विभागान्त्वमिति रूढं विभागान्त्वमिति रूढं
 नत्वादन्वेन गृह्यमाणं निवार्येति चेत्तद्व्याख्यानवकाशः । तथैकपुत्रस्यापि पितृप्रयाणादेव पुत्रस्य स्वमिति न विभागमपेक्षत
 इति । अत्रोच्यते । लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्युक्तम् । लोके च पुत्रादीनां जन्मनैव स्वत्वमप्रसिद्धतरन्नापह्नवमर्हति । विभाग

शब्दश्चवक्तुस्त्वामि कथनविषयो लोकाप्रसिद्धेनान्यदीयविषयोनप्रहीणविषयः तथोत्पत्त्यैवार्थस्वामिर्लभतेत्याचार्याहुति

गौतमवचनाच्च । मणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनञ्च जन्मनास्वत्वपक्षमुवोपपद्यते । नर्चापितामहोपात्तस्थावरविषय

24

मिति युक्तम् । नपितानपितामहद्वितिवचनात् । पितामहस्य हि स्वाजितमपि पुत्रैषौ त्रैचस्य देयमिति वचनञ्जुन्यानां स्वत्वञ्जु

सयति । यथापरमतेमणिमुक्तावस्त्राभरणदीनपैतामहानामपिपितुरेवस्वत्वंवचनादेवमस्मिन्मतेपिपित्राजितानामप्येते

22

92

27

स्वत्वम् । तथापिपितृगवश्यकषधर्मकालेयवाचनकैषपमाट्टानकटम्भगगापट्टिमैष्ट्राट्टिषचम्भवरवातिरिक्तदण्डवि

नियोगेस्वानंशमिति स्थितम् । स्यादरेतस्वाङ्गितेऽपि त्राटिपापे च पत्राटिपाग्नं च मेव । स्यादरं द्विपटत्रैव यदा पस्वयमङ्गि

नम् । असंभयस्तान्मर्वा न न दान न्न च विक्रयः । ये जानायेषु जानातु अथे च गभैरावस्थिताः । वन्निज्जने भिकाश्च निन दान न्न च

24

29

भाष्येन न लोपयोगो चावश्यं कर्तव्यो घञ्च पितृशब्दादिष्वप्यावश्यं न विवक्ष्यते कोपि मम शर्करो निनि । यत्र न बच्चनं ।

अविभक्ता विभक्ता वा सः पुण्ड्राः स्थावरा धर्मसु विकृत्यहति । न तस्या विभक्त्येव न सा मध्यास्थत्वा

देकसाती अगलाम्बुभातना स्वप्रांकायां निभकेष्ववचामकालं निभका विभक्तं पायना मेतलवदासु कयाय सर्वाभ्यन

वातपतमेकमातीषमलेत्रात्रोविभक्तानमवितानिमैकेणपिनावद्वारःसिधार्थोवेविनागलेयं । यदपि । भृगासुखाविमामन्

दायादानुमतेनच । हिरण्योदकदानेनवद्भिर्गच्छन्तिमेदिनीति । तत्रापियामानुमतिः । प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्यावरस्यवि
 शेषतइतिस्मरणह्यवहारप्रकाशनार्थमेवापेक्षते नपुनर्ग्रामानुमत्याविनाव्यवहारसिद्धिः सामन्तानुमतिस्तु सीमाविप्रतिप
 त्तिनिर्णसाय । ज्ञातिदायादानुमतेस्तु प्रयोजनमुक्तमेव हिरण्योदकदानेनेति । स्यावरे विक्रयोनास्तिकुर्व्यादाधिमनुज्ञये
 ति । स्यावरस्यविक्रयप्रतिषेधात् । भूमियः प्रतिगृह्णन्ति यश्च भूमिं प्रयच्छति । उभैतौ पुण्यकर्मणौ नित्यतौ स्वर्गगामिनाविति
 दानप्रशंसादर्शनाच्च । विक्रये विक्रयार्थे सहिरण्यमुदकं दत्त्वा दानरूपेण स्यावर विक्रयं कुर्व्यादित्यर्थः । पैतृकैपैतामहे च ध
 ने जन्मनैव स्वत्वेपि विशेषं भूय्यापितामहोपात्तेत्यत्र वक्ष्यामः । इदानीं यस्मिन्काले येन च यथा विभागः कर्तव्यस्तद्वर्णयन्नाह ।
 विभागश्चेत्पिताकुर्व्यात्स्वेच्छया विभजेत्तु तान् । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेन सर्वं वासुः समं शिनः । यदा विभागमप्यताचिकीर्षयति तदा
 इच्छया विभजेत्तु तानात्मनः सकाशात्पुत्रपुत्रौ पुत्रान् इच्छया निरंकुशत्वादनियमप्राप्तिरित्यममाह । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति
 । ज्येष्ठं श्रेष्ठभागेन मध्यमं मध्यभागेन कनिष्ठं कनिष्ठभागेन विभजेदित्यनुवर्तते । श्रेष्ठं विभागश्च मनुनोक्तः । ज्येष्ठस्य विंश
 छारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम् । ततोर्द्ध्वमध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तु वीयस इति । वाशब्दे वक्ष्यमाणपक्षापेक्षः । सर्ववासुः समं शि
 नः । सर्वं वा ज्येष्ठोदयः समांशभाजः कर्तव्याः । अयञ्च विषमो विभागः स्वार्जितद्रव्यविषयः । पितृकमायातेतु समस्वाम्यस्य वक्ष्य
 माणात्त्वान्नेच्छया विषमो विभागो युक्तः । विभागश्चेत्पिताकुर्व्यादित्यदा पितुर्विभागेच्छासता वदेकः कालः । अपरेपि जीव
 त्येव पितरि द्रव्यनिःसृहे निवृत्तरमणे मातरि च निवृत्तरजस्कायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति । यद्येकं ना
 रदेन । अत ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेद्युधनं सममिति पित्रोर्ऊर्द्ध्वं विभागमप्यतिपाद्यमानुर्निवृत्तेरजसि प्रज्ञासु भगिनीषु च निवृत्ते
 चापि रमणे पितर्युपरतस्य ह इति दर्शितः । अत्र पुत्रा धनं समं विभजेद्युरित्यनुषज्यते गौतमेनापि । ऊर्द्ध्वं पितुः पुत्रा रित्यं विभ
 जेरन्नित्युक्त्वा निवृत्ते चापि रजसीति द्वितीयः कालो दर्शितः । जीवति चेच्छतीति तृतीयः कालो दर्शितः । तथा सरजस्कायामपि मा

॥ मि० च० ॥

॥ ४७ ॥

तर्पेति च्छत्यपि पितर्यधर्मवर्तिनि दोर्घे गयस्ते च पुत्राणां मिच्छया भवति विभागः । यथा ह शंखः । अकामे पितरि रिक्यविभागो
बुद्धे विपरीतचेतसि रे गिणि चेति । पितुरिच्छया विभागो द्विधा दर्शितः । तत्र समविभागे विशेषमाह । यदि
कुर्यात्समानं शान्पत्न्यः कार्यः समांशिकाः । न दत्तं स्त्रीधनं यासाम्भूत्रावाश्वश्रुरेणवा । यदा स्वेच्छया पिता सर्वानेव सुतान् सम
भागिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्तव्याः । यासाम्पत्नीनाम्भूत्राश्वश्रुरेणवा स्त्रीधनं न दत्तं ते तु स्त्रीधने अर्द्धांशं
वश्यति । दत्ते त्वर्द्धं प्रकल्पयेदिति । यदानुश्रेष्ठभागादिना ज्येष्ठादीन् विभजति दापत्न्यः श्रेष्ठादिभागान्न लभन्ते किन्तु दूतो
ङ्गात्समुदायात्समाने वांशं ह्यभन्ते सोऽङ्गारश्च । यथा हापस्त्ववः । परौ भागश्च गृहे लङ्कारे भार्याया इति । ज्येष्ठवाश्रेष्ठभागे
न सर्वे वास्युः समांशिन इति । पक्षद्वयेऽप्यपवादमाह । शक्तस्यानीह मानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया । स्वयमेव द्रव्याजं न सम
र्थस्य पितृद्रव्यमनीह मानस्यानिच्छतो यत्किञ्चिद्सारमपि दत्त्वा पृथक् क्रिया विभागः कर्तव्यः पित्रा । तत्पुत्रादीनां न दायजिघृक्षा
माभूदिति । ज्येष्ठवाश्रेष्ठभागेनेति न्यूनार्थकविभागो दर्शितस्तत्र शास्त्रेऽङ्गादि विषयविभागव्यतिरेकेणान्यथा विषयमवि
भगतिषेधार्थमाह । न्यूनार्थकविभक्तानाम्भर्त्यः पितृकृतः स्मृतः । न्यूनार्थकविभागेन विभक्तानाम्पुत्राणामसौ न्यूनार्थकविभा
गे यदि धर्म्यः शास्त्रेऽङ्गो भवति तदा सौ पितृकृतः कृतस्त्वनितिवर्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः अन्यथानुपितृकृतोऽपि नितिवर्तत इत्यभिप्रा
यः । यथा ह नारदः । व्याधितः कुपितश्चैव विषयया सक्तमानसः । अन्यथा शास्त्रकारी च न विभागे पिता प्रभुरिति । इदानीं विभाग
स्य कालान्तरं कर्त्रन्तरं प्रकारनियमश्चाह । विभजेरनुसुताः पित्रोर्द्वैतश्च कथमृणं समम् । पित्रोर्मतापित्रोर्द्वैतप्रयाणादिति
कालो दर्शितः । सुता इति कर्तारो दर्शिताः सममिति प्रकारनियमः सममेवेति च्छत्यमृणं च विभजेरन् । न नूद्धं पितुश्च मानुश्च
न्युपकम्य ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात्पित्र्यन्धनमशेषतः । शेषास्तमुपजीवेयुर्धैव पितरन्तयेत्युक्ता ज्येष्ठस्य विंश उद्धारः सर्वद्रव्या
चयद्वारम् । ततोर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तुरीयन्तुयवीयस इति सर्वस्माद्द्रव्यसमुदायाद्विंशति ततो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यच्छेष्टं तत्

ज्येष्ठा यदा तव्यन्तर्द्धं चत्वारिंशत्तमो भागो मध्यमश्च द्रव्यं मध्यमा यदा तव्यम् । तुरीयमशीतितमो भागो हीनद्रव्यश्च कनिष्ठा
यदा तव्यमिति । मातापित्रोरुर्द्धं विभजता मुद्गारभागो मनुना दर्शितः । तथा उद्गारेनुर्द्धं ते त्वेषामियं स्यादंशकल्पना । ए
काधिकं हरेज्ज्येष्ठः पुत्रोऽर्द्धं ततो नुजः । अंशमंशयवीयां स इति धर्मो व्यवस्थितः इति । ज्येष्ठस्य द्वैभागो तदनन्तरजातस्य
सार्द्धं एको भागस्ततो नुजानामेकैको विभाग इत्युद्गारव्यतिरेकेणापि विषमो विभागो दर्शितः । पित्रोरुर्द्धं विभजतां जीवद्वि
भागे च स्वयमेव विषमो विभागो दर्शितः । ज्येष्ठं वा श्रेष्ठभागेनेति । अतः सर्वस्मिन्नपि काले विषमो विभागो स्तोति कथं सममेव
विभजेरन्निति नियम्यते । अत्रोच्यते । सद्यमयं विषमो विभागः शास्त्रदृष्टस्तथापि लोकविद्विष्टत्वाद्नानुष्ठेयः । अस्वर्ग्यलोक
विद्विष्टं धर्म्यमप्याचरेन्न त्विति निवेधान् । यथा महोर्द्धं वामहजं वा श्रेष्ठिया यप्रकल्पयेदिति विधानेन पिलोकविद्विष्टत्वादन
नुष्ठानं यथावा मैत्रावरुणी गंगवशमनूवं ध्यामालभेत इति गवालम्भनविधानेन पिलोकविद्विष्टत्वादननुष्ठानम् । उक्तञ्च । यथा
नियोगधर्मानो नानुवंध्यावधोपि वा । तथोद्गारविभागोपि नैव सम्प्रति वर्तत इति । आपस्तंबोऽपि जीवन्युत्त्रेभ्यो दायां विभजेत्सम
मिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दायाद इत्येक इति कृत्स्नं न यद्दृष्टं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशे विशेषेण सुवर्णं कृत्वा गावः कृत्वा गो
मं ज्येष्ठस्य रथः पितुः परिभाण्डं गृहलंकारेभ्यो दायां ज्ञातिधनञ्चैकीयमतेनैवोद्गारविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रविप्रतिषिद्धमिति
निगृह्यतवान् । तच्च शास्त्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति स्म मनुः । पुत्रेभ्यो दायां विभजेदित्यविशेषेण श्रूयत इति तस्माद्विषयभोवि
भागः शास्त्रदृष्टोऽपि लोकविरोधात् कुतः विरोधाच्च नानुष्ठेय इति सममेव विभजेरन्निति नियम्यते । मातापित्रोरुर्द्धं न सुता विभजेर
न्निपुक्तन्तत्र मातृधने पवादमाह । मातुर्दुहितरः शेषमृणात् । मातुर्द्धं न दुहितरे विभजेरन् । अतश्च कथं मातृकतर्णापकर
णावशिष्टं । अतश्च सर्वसमं न्यूनं वा मातृधनं वा सुता विभजेरन्नित्यस्य विषयः । एतदुक्तं भवति । मातृकतर्णे पुत्रैरेवापाकरणी
यं न दुहितृभिः च वृणावशिष्टं नुधनं दुहितरे गृह्णीयुरिति । युक्तञ्चेति । पुमान्युसो धिकेऽनुके स्त्रीभवत्यधिके स्त्रिया इति स्थ

वयवानां दुहिनुषु वा ऊल्यास्त्वौ धनं दुहितृणां मिपितृधनं पुत्राणां मिपित्रवयवानां पुत्रेषु वा ऊल्यादिति । तत्र च गौतमेन विशेषो दर्शितः । स्त्री धनं दुहितृणां मप्रत्नानां मप्रतिष्ठितानां चेति । अस्यार्थः प्रत्नाः प्रत्नाः समवायेऽप्रत्नानां मेव स्त्री धनं प्रत्नासु च प्रतिष्ठिताः प्रतिष्ठिताः समवायेऽप्रतिष्ठितानां मेवेति । अप्रतिष्ठितानि र्जनाः दुहित्रभावे मानृधनमृणावशिष्टं को गृह्णीयादित्यत आह । ताभ्यश्चेते न्वयः । ताभ्यो दुहितृभ्यो विना दुहितृणां मभावेऽन्वयः पुत्रादिर्गृह्णीयात् । एतच्च विभजे रन्सुताः पित्रोरुर्द्धमिच्यते नैव सिद्धं स्पष्टार्थमुक्तम् । अविभाज्यमाह । पितृद्रव्याविरोधेन यदन्यत्त्वयमर्जितम् । मैत्रमौद्वाहिकस्यैव दद्यादानान्नतद्भवेत् । कमादभ्यागतं द्रव्यं हृतमभ्युद्धरेत्तु यः । दद्यादेभ्यो न तद् दद्याद्विद्याया लब्धमेव च । मातापित्रौर्द्रव्या विना शेनयत्त्वयमर्जितं मैत्रमित्रसुकाशद्वयह्नयमौद्वाहिकं विवाहलब्धं दद्यादानां भ्रातृणां न न्न भवेत् । कामापितृक्रमाया तं यत्किञ्चिद्रव्यमन्यैर्हृतमसामर्थ्यादिनापि त्रादिभि रनुद्धृतम् । यः पुत्राणां मध्ये इतराभ्यनुज्ञबोद्धरति तद् दद्यादेभ्यो भ्रात्रादिभ्यो न दद्यात् । उद्धृतैव गृह्णीयात् । तत्र क्षेत्रे तुरीयांशमुद्धृतो लभते शेषं तु सर्वेषां सममेव । तथा ह शङ्खः । पूर्व नष्टानुयोभूमिमेकश्चेदुद्धरेत् क्रमान् । यथा भागं लभते न्येदत्वा शन्नतुरीयकमिति । कमादभ्यागतमिति शेषः । तथा विद्याया वेदाध्ययनेनाध्यापनेन वेदार्थव्याख्यानवाय ह्नयन्नत दपि दद्यादेभ्यो न दद्यादुद्धरेत्तु यः । अपितृद्रव्याविरोधेन यत्किञ्चित्त्वयमर्जितमिति सर्वशेषः । अतश्च । पितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रमर्जितं पितृद्रव्याविरोधेन यदौद्वाहिकं पितृद्रव्याविरोधेन यत् क्रमाया तं पितृद्रव्याविरोधेन विद्याया य ह्नयन्नर्थमिति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तथा च पितृद्रव्याविरोधेन प्रत्युपकारेण यन्मैत्रमभ्यासुरादिविवाहेषु य ह्नयन्नर्थम् । तथा पितृद्रव्यव्ययेन यत् क्रमाया तमुद्धृतं तथा पितृद्रव्यव्ययेन लब्धया विद्याया य ह्नयन्नर्थं सर्वे भ्रातृभिः पित्रा च विभजनीयम् । तथा पितृद्रव्याविरोधेन यत्त्वया देवपितृद्रव्याविरोधेन प्रतिग्रहलब्धमपि विभजनीयम् । अस्य च सर्वशेषत्वाभावे मैत्रमौद्वाहिकमिव्यादिनारथ्यम् । अथ पितृद्रव्याविरोधेनापि यन्मैत्रादिलब्धं तस्या विभज्यत्वाय मैत्रादि

वचनमर्थवदितुं च ते तथा सति समाचारविरोधः विद्यालब्धेनारदवचनविरोधश्च कुटुम्बविभूयाङ्गानुर्योविद्यामधिगच्छतः ।
भागविद्याधनान्तरमात्मलभेताश्रुतोपि सन्ति । तथा विद्याधनस्याविभाज्यस्य लक्षणमुक्तं कात्यायनेन । परभक्तोपयोगेन वि-
द्याप्राप्तान्यतस्तु या नया लब्धन्धनं यत्तु विद्याप्राप्तनदुच्यते इति । तथापि तृद्रव्याविरोधेनेत्यस्य भिन्नवाक्यत्वे प्रतिग्रहलब्धस्यावि-
भाज्यत्वमाचारविरुद्धमापद्यते स्तदवस्थस्य स्वीकृतं मनुना । अनुपपन्नपितृद्रव्यं श्रमेण यदुपाजयेत् । दायादेभ्यो न तद्व्याद्वि-
द्याया लब्धमेवेति । अमेण सेवया युद्धादिना । ननुपितृद्रव्याविरोधेन यन्मैत्रादिलब्धं न तदविभाज्यमिति न वक्तव्यम् । विभाग-
प्राप्त्यभावत् । यद्येन लब्धं न तस्यैव नान्यस्येति प्रसिद्धतरम् । प्राप्तिपूर्वकश्च प्रतिषेधः । अत्र कश्चिदित्यग्राप्तिमाह । यत्किं-
चित्पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठे धिगच्छति । भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपास्तिन इति । ज्येष्ठो वा कनिष्ठो वा मध्यमो वा पितरि-
प्रेते अत्रैते वा यवीयसां वर्यीयसाञ्चेति व्याख्यानेन पितरि सत्यसति च मैत्रादीनां विभाज्यत्वं प्राप्तमिति विध्यत इति तदसत् । न
ह्यत्र प्राप्तस्य प्रतिषेधः । किन्तु सिद्धस्यैवानुवादोऽयम् । लोकासिद्धस्यैवानुवादकान्येव प्रायेण स्मिन्प्रकरणे वचनानि । अथ
वा समवेतैस्तु यन्प्राप्तं सर्वतत्र समांशिन इति प्राप्तस्यापवाद इति संतुष्यतु भवान् । अतश्च यत्किञ्चित्पितरि प्रेत इत्यस्मिन्
चने ज्येष्ठादिपदाविवक्षया प्राप्तिरिति व्यामोहमात्रम् । अतो मैत्रादि वचनैः पितुः प्रागज्ज्ञैवाविभाज्यत्वेनोक्तस्य यत्किञ्चित्पि-
तरि प्रेत इत्यस्यापवाद इति व्याख्येयम् । तथा न्यदप्यविभाज्यमुक्तं मनुना । वस्त्रं पत्रमलंकारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः । योगक्षेमं
प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते इति । धृतानामेव वस्त्राणामविभाज्यत्वं यद्येन धृतं न तस्यैव । पितृधृतानि तु पितुरुज्ज्ञैर्विभजतां
आहुभोक्त्रोदात्तव्यानि । यथा हवृहस्पतिः । वस्त्रालंकारशय्यादिपितुर्गृह्यद्वाहनादिकम् । गन्धमाल्यैः समभ्यर्च्य श्राद्धभो-
क्त्रे तदर्थं येति । अभिनवानि तु वस्त्राणि विभाज्यान्त्येव । पत्रं वाहनमश्वं शिविकादि तदपि यद्येनारूढं न तस्यैव पित्र्यनु-
वस्त्रवदेव । अश्वादीनां वज्रत्वेन तद्विक्रयोपजीविनां विभाज्यत्वमेवैवैव ग्येण विभाज्यत्वे ज्येष्ठस्य अज्जाविकं सैकसफन्नजानुवि-

॥मि०व्य०॥

॥ ४९ ॥

यमम्भजेत् । अजाविकसैकसंप्रज्येष्टस्यैव विधीयत इति मनुस्मरणम् । अलंकारेऽपि यो येन धृतः स तस्यैव । अधृतः साधारणो विभाज्य एव । पत्न्या जीवतियः स्त्रीभिरलंकारे धृतो भवेत् । न तम्भजे रन्दायादा भजमानाः पतन्ति ते इति । अलंकारे धृतो भवेदिति विशेषणोपदानादधृतानां विभाज्यत्वं गम्यते । कृतान्नन्तु लमोदकादि तदप्यविभाज्यं यथा सम्भवं भोक्तव्यम् । उदकन्नूदकाधारः कूपादिः तच्च विषयममूल्यद्वारेण न विभाज्यं पथ्यायेणेपभोक्तव्यं स्त्रियश्च दास्यो विषयममूल्यद्वारेण न विभाज्याः । पर्यायेण कर्मकारयितव्याः । अवर्जस्तु पित्रा स्वैरिण्याद्याः समा अपि पुत्रैर्न विभाज्याः । स्त्रीयुचसंयुक्तास्वविभाग इति गौतमस्मरणम् । योगश्चक्षेमश्च योगक्षेमम् । योगश्चेनालब्धलाभकारणं श्रौतस्मार्तानि साध्यमिष्टं कर्म लब्धयते । क्षेमश्चेन चलब्धपरिरक्षणं हेतुभूतं वह्निर्वेदिदानतडागारमनिर्माणदिपूतकर्म लब्धयते । तदुभयं पैतृकमपि पितृद्रव्यविशेषार्जितमप्यविभाज्यम् । यथा ह्यसौगाक्षिः । क्षेमं पूर्तं योगमिष्टमिन्त्याहुस्तच्च दर्शिनः । अविभाज्ये च ते प्रोक्ते शयनासनमेव चेति । योगक्षेमश्चेन योगक्षेमकारिणो राजमन्त्रिपुरे हितादय उच्यन्त इति केचित् । शस्त्रचामरकत्रोपानतृभृतय उच्यन्त इत्यन्ये । प्रचारोगृहादिषु प्रवेशनिर्गममार्गः सोऽपि अविभाज्यः । यत्र शूतसाक्षेत्रस्य अविभाज्यत्वमुक्तम् । अविभाज्यं संगोत्राणामासहस्रकुलादपि । याज्यं क्षेत्रं च पञ्चकृतान्नमुदकं स्त्रिय इति । तद्वाह्मणोत्पन्नश्च त्रियादिपुत्रविषयम् । न प्रतिग्रहभूद्वैयाक्षत्रियादिसुताय वै । यदप्येषाम्पितादद्यान्मृतेषु प्राप्नुते तद् इति स्मरणम् । याज्यं याजनलब्धम् । पितृप्रसादलब्धस्याविभाज्यत्वं बध्यते नियमातिक्कमस्याविभाज्यत्वमनन्तरमेव निर्गसि । पितृद्रव्यविशेषेन यदर्जितं तद्विभजनीयमिति स्थितं । तत्रार्जकस्य भागद्वयं वसिष्ठवचनात् । येन चैवां स्वयमर्जितं तस्यात्सङ्गं शमेवलभेतेति । अस्यापवादमाह । सामान्यार्थसमुत्थाने विभागस्तु समः स्मृतः । अविभक्तानां ग्राहूणां सामान्यास्यार्थस्य क्वविवाणिज्यादिना सम्भूय समुत्थाने सम्यगवर्जने केन चिन्कुते सम एव विभागो नार्जयितुं शक्यम् । पितृद्रव्येषु त्रयाणां विभागो दर्शितः । इदानीम्येतामहे पौत्रा

शांविभागेविशेषमाह । अनेकपितृकानान्पितृतोभागकल्पना । यद्यपिपैतामहेद्रव्यैषात्राणंजन्मनास्त्वम्पुत्रैरविशि
 ष्टन्तथापितेषाम्पितृद्वारेणैवपैतामहद्रव्यविभागकल्पना नस्वरूपापेक्षया । एतदुक्तम्भवति । यदाविभक्ताभ्रातरःपुत्रानु
 त्पाद्यदिष्टंगतास्तैकस्यद्वौपुत्रावन्यस्यत्रयोपरस्यचत्वारइतिपुत्राणंवैषम्येतत्रद्वावेकस्वपित्रंशंलभेते । अन्येत्रयोप्येकम
 शंपित्र्यञ्ज्वाणेप्येकमेवांशम्पित्र्यंलभन्तइति । तथाकेयुचित्पुत्रेषुधियमाणेषुकेयुचित्पुत्रानुत्पाद्युविनष्टेष्वप्ययमेवन्यायो
 धियमाननाःस्वानंशान्लभन्नेनष्टानामपिपुत्राःपित्र्यानेवांशान्लभन्तइतिवाचनिकीव्यवस्था । अधुनाविभक्तेपितर्यवद्व्य
 मानभ्रातृकेवापौत्रस्यपैतामहेद्रव्येविभागोनास्तिअधियमाणेपितरिपितृतोभागकल्पनेत्युक्तत्वात्भवतुवास्वार्जितवत्पितुरि
 च्छ्वयैवेत्याशङ्कितञ्चाह । भूयापितामहोपात्तानिवन्धोद्रव्यमेववा । तत्रस्यात्सदृशंस्वाम्यम्पितुःपुत्रस्यचैवहि । भूशालिक्षेत्रा
 टिका । निवन्धस्यपणंभरकस्ययतिपर्णानि । तथैकस्यक्रमुकफलभरकस्येयान्तिक्रमुकफलानीत्याद्युक्तलक्षणः । द्र
 वंसुवर्णरजतादियत्पितामहेनप्रतिग्रहविजयादिलब्धन्नत्रपितुःपुत्रचस्वाम्यंलोकप्रसिद्धमितिह्यविभागोस्ति । हियस्मा
 त्तत्सदृशंसमानन्स्मान्नपितुरिच्छयैवविभागोनापिपितृभागद्वयम् । अतश्चपितृतोभागकल्पनेत्येतत्स्वाम्येसमेपिवाचनिकं
 विभागञ्चेत्पितृकुर्यादित्येतत्त्वयमर्जितविषयं । तथाद्वावंशैप्रतिपद्येतविभजन्नात्मनःपितृतेत्येतदपिस्वार्जितविषयम् । जी
 वतोस्वतन्त्रःस्याज्जरयापिसमन्वितइतिएतदपिपारतन्त्र्यमातापित्रर्जितद्रव्यविषयं । तथा नीशास्तेहिजीवतोरित्येतद
 पि । तथाचसरजस्कायामातरिसस्युहेचपितरिविभागमनिच्छत्यपिपुत्रेच्छयापितामहद्रव्यविभागोभवति । तथाविभक्तेन
 पित्रापैतामहेद्रव्येदीयमानेविक्रियमाणेवापौत्रस्यनिषेधेप्यधिकारः । पित्रार्जितेतुननिषेधाधिकारस्तत्परतन्त्रत्वादनुमति
 स्तुकर्तव्या । तथाहिपैतृकेपैतामहेचस्वाम्यंयद्यपिजन्मनैवतथापिपैतृकेपितृपरतन्त्रत्वात् । पितुश्चार्जितकत्वेनप्राधान्यात्पि
 त्राविनियुज्यमानेस्वार्जितद्रव्येपुत्राणामनुमतिःकर्तव्या । पैतामहेतुद्दयोःस्वाम्यमविशिष्टमितिनिषेधाधिकारेप्यस्तीति

॥ सि० ब० ॥

॥ ५० ॥

विशेषः । मनुरपि पैतृकन्तुपिताद्रव्यमनवाप्तं यदाप्नुयात् । नतत्पुत्रैर्भजेत्सार्द्धं मकामः स्वयमर्जितमिति । यत्पितामहार्जितं केनाप्यपहृतं पितामहे नानुधृतं यदि पितोद्धरति तत्स्वार्जितमिव पुत्रैः सार्द्धं मकामः स्वयन्नविभजेदिति वदन् पितामहार्जितमकामोऽपि पुत्रेच्छया पुत्रैः सह विभजेदिति दर्शयति । विभगेऽन्तरकालमुत्पन्नस्य पुत्रस्य कथं विभागकल्पना इत्यत आह । विभक्त्युक्त्युक्तोऽज्ञातः सवर्णाय विभागभाक् । विभक्तेषु पुत्रेषु पञ्चात्सवर्णाय भाट्येयामुत्पन्नो विभागभाक् । विभज्यत इति विभागः । पित्रोर्भागसंभजत इति विभागभाक् । पित्रोरुद्धर्तनयो रंशं लभत इत्यर्थः । मानृभागं सत्यादुद्धितरिमानुदुद्धितरं शेषमिदमुक्तवान् । असवर्णाय मुत्पन्नस्तु स्वांशमेव पित्रा ह्यनुभते मानृकन्तु सर्वमेव तदेव मनुनेऽक्तम् । ऊर्द्धं विभागाज्जातस्तु पित्र्यमेव हरेऽन्नमिति पित्रेऽरिदं पित्र्यमिति व्याख्येयम् । अनीशः पूर्वजः पित्रोर्भ्रातृभोगे विभक्तज इति स्मरणात् । विभक्तयोः मातापित्रोर्भोगे विभागात् पूर्वमुत्पन्नो न स्वामी विभक्तजश्च भ्रातृभोगे न स्वामीत्यर्थः । तथा विभगेऽन्तरकालं पित्रा यत्किञ्चिदुद्धितं तत्सर्वं विभक्तजस्यैव । पुत्रैः सह विभक्तेन पित्रा यत्स्वयमर्जितम् । विभक्तजस्य तत्सर्वमनीशः पूर्वजाः स्मृता इति स्मरणात् । ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टाः पितुरुद्धर्तैः सार्द्धं विभक्तजो विभजेत् । यथा ह मनुः । संसृष्टास्ते न वायेस्युर्विभजेत सतैः सहैति पितुरुद्धर्तैः पुत्रेषु विभक्तेषु पञ्चादुत्पन्नस्य कथं विभागकल्पयेत्यत आह । दृश्याद्भ्रातृद्विभागः स्यादायवयविशोऽधितात् । तस्य पितरि प्रेते भ्रातृविभागसमयेऽस्य षट्गर्भायां मातरि भ्रातृविभागोऽन्तरकालमुत्पन्नस्य विभागस्तद्विभागः कुत इत्यत आह । दृश्यान् भ्रातृभिर्गृहीताः नान्कीदृशादायवयविशोऽधितात् त्रायः प्रतिदिवसम्यति मासं प्रत्यहं वायदुत्पद्यते व्ययः पितृकृतर्णोपाकरणं ताभ्यामायवयाभ्यां यच्छेदितं तस्मादुद्धृत्य तद्भ्रातृगोदातव्यः स्यात् । एतदुक्तं भवति । प्रातिस्विकेषु भ्रातृव्युतदुत्थमायं प्रवेश्य पितृकृतं चर्णमपनीयावशिष्टेभ्यः स्वैभ्यः स्वैभ्यो भ्रातृभ्यः किञ्चिदुद्धृत्य विभक्तजस्य भागः स्वभागसमः कर्तव्य इति । एतच्च विभागसमयेऽत्र प्रजस्य भ्रातृभ्राट्येयामस्य षट्गर्भायां विभागादूर्द्धं मुत्पन्नस्यापि विदितव्यं स्पष्टगर्भायां नुप्रसवं प्रतीक्ष्य विभागः कर्तव्यः । य

थाहवशिष्टः । अथब्राह्मणादायविभागोयाश्चानपत्याः स्त्रियस्त्रासामापुत्रलाभादिति । गृहीतगर्भाणामप्रसवात्प्रतीक्षणी
 यमिति योजनीयम् । विभक्तजः पित्र्यमानुषकं च सर्वधनं गृह्णीतीत्युक्तम् । तत्रयदि विभक्तः पितामातावा विभक्तायपुत्रायस्वेहवशा
 दाभरणदिकंप्रयच्छति तत्र विभक्तजेन दानप्रतिषेधो न कर्तव्यो नापि दत्तं नृप्यया हर्तव्यमित्याह । पितृभ्यां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव
 धनं भवेत् । मातापितृभ्यां विभक्ताभ्यां पूर्वविभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तं मलं कागदि तत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तजस्य स्वं भवति । न्यायसा
 म्यात् विभागात्प्रागपि यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव तथाऽसति विभक्तजे विभक्तयोः पित्रोरंशं न ददुर्हं विभजतां यस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्य
 निवेदितव्यम् । नौवद्विभागे स्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यदिकुर्यात्समानं शानित्यादिना । पितुरुर्द्धं विभागेऽपि पत्नीनां स्वपु
 त्रसमांशित्वं दर्शयितुमाह । पितुरुर्द्धं विभजतां माताप्यंशं समं हरेत् । पितुः प्रयाणादूर्द्धं विभागेऽपि पत्नीनां स्वपुत्रांशं समं भवे
 त् । यदि स्त्रीधनं न दत्तम् । दूतैर्त्वंशार्द्धं हारिणीति वध्यते । पितरि प्रेते यद्दत्तं संस्क्रताभ्रातरः सन्ति तत्संस्कारे कोधिक्रियत इत्य
 तञ्चाह । असंस्क्रतास्तु संस्कार्यो भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । पितुरुर्द्धं विभजद्विभ्रातृभिरसंस्क्रताभ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कृतै
 व्याः । असंस्क्रतास्तु भगिनीषु विशेषमाह । भगिन्यश्च निजादंशं दत्त्वा शन्ननुतुरीयकम् । अस्यार्थः भगिन्यश्चासंस्क्रताः संस्क
 र्त्तव्या भ्रातृभिः किं कृत्वा निजादंशं चतुर्थं मंशं दत्त्वा अनेन दुहितरेऽपि पितुरुर्द्धं मंशं भगिन्य इति गम्यते । तच्च निजादंशं यदि प्र
 त्येकं परिकल्पितादंशं दृष्टव्यं चतुर्थीशो दातव्य इत्ययमर्थो न भवति किंतु यज्जानौया कन्या तज्जानौया पुत्रभागाच्चतुर्थीशं भागि
 नीसा कर्तव्या । एतदुक्तं भवति यदि ब्राह्मणी सा कन्या तदा ब्राह्मणी पुत्रस्य यावानंशे भवति तस्य चतुर्थीशं स्तस्या भवतीति । तद्वा
 शा । यदि कस्यचित्त ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या चैका तत्र पित्र्यं सर्वमेव द्रव्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भ्रातृगच्छतुर्द्धं विभज्य । न
 रीयमंशं दत्त्वा यै दत्त्वा शेषं पुत्रौ गृह्णीयात् यदानुद्वौ पुत्रौ एका कन्या तदा सर्वं पितृधनं द्विधा विभज्य तत्रैकं भ्रातृगच्छतुर्द्धं विभ
 ज्यतुरीयमंशं दत्त्वा यै दत्त्वा शेषं पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः । अथत्वेकः पुत्रो द्वे कन्ये तदा पितृधनं द्विधा विभज्यैकं भ्रातृगच्छतुर्द्धं विभज्य

॥मि०च०॥

॥ ५९ ॥

तत्र द्वौभागौ द्वाभ्यां कन्याभ्यां नृत्वा वशिष्टं सर्वं पुत्रो गृह्णातीत्येवं समानजानी येषु समविषमेषु भ्रातृभुगिनीषु च योजनीयम् ।
यदानुब्राह्मण्याः पुत्र एकः क्षत्रिया कन्यैका तत्र पित्र्यद्रव्यं सप्तधा विभज्य क्षत्रिया पुत्रभागं स्त्रीन् चतुर्द्धा विभज्य तुरीयां शंक्षत्रि
या कन्यायै दत्त्वा शेषं ब्राह्मणी पुत्रो गृह्णाति । यदानुद्वौ ब्राह्मणी पुत्रौ क्षत्रिया कन्या चैका तत्र पित्र्यद्रव्यं एका दशधा विभज्य
तेषु क्षत्रिया पुत्रभागं स्त्रीं चतुर्द्धा विभज्य चतुर्थं शंक्षत्रिया कन्यायै दत्त्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणी पुत्रौ विभज्य गृह्णातीतः एवं जानि वैव
म्ये भ्रातृणां भुगिनीनाञ्च संख्यायाः साम्ये वैषम्ये च सर्वत्रोद्दनीयम् । न च दत्त्वांशं तुरीया कर्मि तुरीयां शं विवक्षया संस्कारमा
त्रोपयोगिद्वयं नृत्वेति व्याख्या न युक्तम् । मनुवचनविरोधात् । स्वेभ्यो शेषेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्वा भ्रातरः पृथक् । स्वात्त्वादंशं चतु
र्भागं पतिताः स्युरदित्सव इति अस्यार्थः ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणी प्रभृतिभ्यो भुगिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्यो शेषेभ्यश्चतु
र्गोशान् हरेद्विप्र इत्यादि वध्यमाणेभ्यः स्वात्त्वादंशं दत्त्वा तुरीया तुरीया भागं चतुर्थं भागं दद्वा तृतीयं भागं दद्वा तृतीयं भागं
देय इत्युच्यते किन्तु स्वजातिविहिता देकस्मादंशं तृथक् पृथगेकस्यैकन्यायै चतुर्थी शोदेय इति जातिवैषम्ये संख्यावैषम्ये च विभाग
ज्ञप्तिरुक्तैव । पतिता स्युरदित्सव इत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणादवश्यं नृत्वा तव्यता प्रतीयते । अत्रापि चतुर्भागवचनमविवक्षितं संस्कार
रोपयोगिद्वयदानमेव विवक्षितमिति चेन्न । स्मृतिद्वये चतुर्थी शदानां विवक्षायां प्रमाणाभावाददाने प्रत्यवायश्रवणाच्चेति यदपिकै
श्चिदुच्यते । अंशदानं विवक्षायां वज्रभ्रातृकाया वज्रधनत्वं वज्रभुगिनीकस्य च निर्धनता प्राप्नोतीति । तदुक्तरीत्या परिहृतमेव ।
न ह्यत्रात्मीयाद्वागादुक्तं चतुर्थस्यांशस्य दानमुच्यते । येन तथा स्यादतोऽसहायमेधातिथिप्रभृतीनां व्याख्यानमेव चतुरस्रं न
भानुचेत्सस्मात्पितरुर्द्ध्वं कन्याप्यंशं भागिनी पूर्वेन युक्किंचित्पिताददानित देवलभतेति विशेषवचनाभावादिदति सर्वमनवद्वा ए
वं विभागश्चेत्पिता कुर्यादिद्यादिना प्रवन्धेन समानजानीयानां भ्रातृणां म्परस्परं पित्रा सह विभागः कृत्वा । अधुना भिन्नजानी
यानां विभागमाह । चतुस्विह्येकभागः सुर्वं शो ब्राह्मणान्मजाः । क्षत्रजास्विह्येकभागः चित्वा सुह्येकभागिनः । तिस्रो वर्णानुपू

व्यैर्णेति ब्राह्मणस्य च तत्त्वः । क्षत्रियस्य तिस्रो वैश्यस्य द्वे शूद्रस्यैकेति भाव्यादर्शितास्तत्र ब्राह्मण आत्मजा ब्राह्मणेत्पन्नाः वर्णशः
 वर्णशब्देन ब्राह्मणादि वर्णः स्त्रिय उच्यते । संख्यैकवचनाच्च वीसायामित्यधिकरणकारकादेकवचनाद्द्वीसायां शस् । अत
 अत्र वर्णं वर्णे ब्राह्मणेत्पन्ना यथाक्रमं चतुस्त्रिहो कभागाः स्युर्भवेयुः एतदुक्तम्भवति । ब्राह्मणेन ब्राह्मणायामुत्पन्ना एकैकशश्च
 नुरश्चतुर्ग्रेभ्यो लभन्ते । तेनैव क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं चोत्त्रोन्मगान् लभन्ते । वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायां मेकमेकम् । क्षत्र
 जाः क्षत्रियोत्पन्नावर्णश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं चिह्नो कभागाः क्षत्रियेण क्षत्रियायामुत्पन्नाः प्रत्येकं चोत्त्रोन्मगान् लभन्ते वैश्या
 यां द्वौ द्वौ शूद्रायां मेकमेकम् । विदुर्वा वैश्येनोत्पन्नाः अत्रापि वर्णश इत्यनुवर्तते । यथाक्रमं चिह्नो कभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः
 प्रत्येकं द्वौ द्वौ भागौ लभन्ते । शूद्रायां मेकमेकम् । शूद्रस्यैकैव भाव्येति भिन्नजातीयपुत्राभावात्तत्पुत्राणां पूर्वाक्त्तएव विभागः । य
 द्यापि चतुस्त्रिहो कभागा इत्यविशेषेणोक्तम् । तथापि प्रतियहप्राप्तभूयति रक्त्विवयमिदं द्रष्टव्यं यतः स्मरन्ति । न प्रतिग्रहभू
 र्देया क्षत्रियादि सुतायैव । यद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रा सुतो हरेत् इति प्रतिग्रहग्रहणान्तरकृत्यादि लब्ध्या भूः क्षत्रियादि सुता
 नामापि भवत्येव शूद्रा पुत्रस्य विशेष प्रतिषेधाच्च । शूद्रां द्विजातिभिर्जातो न भूमे भगमर्हतीति यदि कृत्यादि प्राप्ता भूः क्षत्रियादि
 सुतानां न भवेत्तदा शूद्रा पुत्रस्य विशेष प्रतिषेधो नोपपद्यते । यत्पुनर्ब्राह्मणक्षत्रियविशं शूद्रा पुत्रो न दायाभाक् । यदेवास्य
 पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेदिति । तदपि जीवतापि चायदि शूद्रा पुत्राय किमपि प्रदत्तं स्यात्तद्विषयं यदा तु प्रसाददानं नास्ति
 तदैकांशभागित्यविरुद्धं । अथ सर्वविभागशेषं किञ्चिदुच्यते । अन्योन्यापहृतं द्रव्यं विभक्तेयं तु दृश्यते । तत्पुनस्ते समैरंशैर्विभजे
 रन्निति स्थितिः । परस्परं पहृतं समुदायद्रव्यं विभागकाले वा ज्ञातं विभक्तेः पित्रुधने यत् दृश्यते तत्समैरंशैर्विभजे रन्निति एवं स्थितिः
 शास्त्रमव्यादा । अत्र समैरंशैरिति वदता उच्चारविभागो निषिद्धः । विभजे रन्निति वदता येन दृश्यते तेनैव नया ह्युक्तिरिति दर्शि
 तं । एवं च वचनस्यार्थवत्त्वान्न समुदायद्रव्यापहारे दोषाभावपरत्वम् । ननु मनुना ज्येष्ठस्यैव समुदायद्रव्यापहारे दोषादर्शि

॥ मि० ब० ॥

॥ ५२ ॥

नोनकनीयसाम् । योज्येष्टे विनिकुर्वीतलोभाद्भान्नन्यवीयसः । सोज्येष्टः स्यादभागश्चनियन्तव्यश्चर्जभिरितिवचनात् । नैत
त् । यतः सम्भावितस्वातन्त्र्यस्यपिनृस्थानीयस्यज्येष्ठस्यापिदोषं वदताज्येष्ठपरतन्त्राणांकनीयसांपुत्रस्थानीयानां दण्डापूपक
रीत्यामुत्तरं दोषो दर्शितस्त्वतथाचाविशेषेणैव दोषः श्रूयते । यो वैभागिनं भागान्मुदते चयते चैनं स यदि चैनं न चयते तत्र यपुत्रं पौ
त्रं चयत इति । यो भागिनं भागाहं भागान्मुदते भागादपाकरोति भागन्तस्मै तत्प्रयच्छति स भागान्मुदन् एनं नोत्तारश्चयते नाशयति दो
षिणं करोति । यदि तन्न नाशयति तदा पुत्रं पौत्रं वा नाशयति इति ज्येष्ठविशेषमन्तरेणैव साधारणद्रव्यापहारिणो दोषः श्रुतः । अथ
साधारणं द्रव्यमात्मनोपि सम्भवतीति स्वबुद्ध्या गृह्यमाणं न दोषमावहतीति मतम् । तदसत् । स्वबुद्ध्या गृहीते पिबर्जनीयतयाप
रस्वमपि गृहीतमेवेति निवेधानुप्रवेशो दोषमावहत्येव । यथामौद्ग्रेचरो विपन्ने सदृशतयामायेषु गृह्यमाणेष्वयद्विषयवैभावा इति
निषेधेन प्रविशति । मुद्रावयवबुद्ध्या गृह्यमाणत्वादिति पूर्वपक्षिणोक्ते मुद्रावयवेषु गृह्यमाणेषु बर्जनीयतयामावावयवा अपि
गृह्यन्त एवेति निषेधः प्रविशत्येवेति रज्ज्वान्तिनोक्तम् । तस्माद्भूचनतो न्यायतश्च साधारणद्रव्यापहारे दोषोऽस्येवेति स्थितम्
। ह्यमुक्यायणस्य भागविशेषवन्दर्शनं स्वस्य स्वरूपमाह । अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसैरिक्थीपिण्ड
दाता च धर्म्मतः । अपुत्रांगुर्वनुज्ञात इत्याद्युक्तविधिना अपुत्रेण देवगदिना परक्षेत्रे परभार्यायां गुरुनियोगे नोत्पादितः पुत्र उ
भयोर्वीजक्षेत्रेणोरसैरिक्थीरिक्थहारीपिण्डदाता च धर्म्मत इत्यस्यार्थः । यदासौ नियुक्तो देवगदिः स्वयमप्यपुत्रोऽपुत्रस्य
क्षेत्रे स्वपरपुत्रार्थं प्रवृत्तौ यं जनयति स द्विपितृको ह्यमुक्यायणो ह्ययोरपि च ह्यहारीपिण्डदाता च । यदानुनियुक्तः पुत्रवानके
वलं क्षेत्रे त्रिणः पुत्रार्थं सम्प्रयते तदा तदुत्पन्नक्षेत्रेणैव पुत्रो भवति न वीजिनः स च न नियमेन वीजिनो रिक्थहारीपिण्डो दीपीति
। यथोक्तं मनुना । क्रियाभ्युपगमात् क्षेत्रं वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैह भागिनो दृष्टौ वीजोक्षेत्रिक एव चेति । क्रियाभ्युपगमादि
ति तत्रैवोत्पन्नमपत्यमावयोर्भयोरपि भवत्विति सम्बिदङ्गीकरणाद्युत्क्षेत्रक्षेत्रस्वामिनावीजिने वीजवपनार्थं दीयते तस्मिन्क्षेत्रे

अउत्पन्नस्यापत्यस्यवीजिक्षेत्रिणैर्भागिनैस्वामिनैः दृष्टौ महर्षिभिः । तथा । फलं लब्धं न भिन्नं सन्धाय क्षेत्रिणं वीजिनं तथा । प्र
 त्यक्षं क्षेत्रिणामर्थो वीजाद्यो निर्वलीयसीति । फलं लब्धं न भिन्नं सन्धायेति क्षेत्रिणं न पत्यमावयो र्भयोरस्त्वित्येव मन भिन्नं सन्धाय प
 रक्षेत्रेयदपत्यमुत्पाद्यते तदपत्यं क्षेत्रिण एव । यतो वीजाद्यो निर्वलीयसीगवाश्चादिषु तथा दर्शनात् । अत्रापि नियोगो वा
 गदत्ता विषय एव । इतरस्य नियोगस्य मनुना निषिद्धत्वात् । देवगृहासपिण्डाद्वा स्त्रिया सम्यग्भियुक्तया । प्रजे स्त्रिया धिगन्त
 या सन्तानस्य परिक्षेपे । विधवायां नियुक्तसु घृताक्तो वाग्यतो निशि । एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथञ्चनेत्येव नियोगमुपपन्नस्य
 मनुः स्वयमेव निषेधति । नान्यस्मिन् विधवानारो नियोक्तव्या द्विजातिभिः अन्यस्मिन् हि नियुज्जानाधर्मं हन्युः सनातनम् । नो
 द्वाहि केषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् । न विवाहविधायुक्तं विधवावेदनं पुनः । एवं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः
 । मनुष्याणामपि प्रोक्तो वैश्वैर्गर्ज्यं प्रशस्यति । समहोमस्त्रिंशं भुञ्जन् गर्जयिष्वरः पुनः । वर्णानां सङ्करश्चैकैकामोपहृतचेतनः
 । ततः प्रभृति यो मोहात्प्रमीतपतिकंस्त्रियं । नियोजयत्यपत्यार्थं गर्हणेनैतं हि साधव इति । न च विहितप्रतिविद्धत्वा द्विकल्प इ
 ति मन्तव्यम् । नियोक्तृणां निन्दाश्रवणात् । स्त्रीधर्मो युव्यभिचारस्य बहुदोषश्रवणात् । संयमस्य प्रशस्तत्वाच्च । यथाह
 मनुरेव । कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्यमूलफलैः शुभैः । ननु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते परस्य त्विति जीवनाथं पुण्यं तर्गश्रयणं प्रति
 विध्यश्चासीतामरणात्क्षान्तानि यता ब्रह्मचारिणी । यो धर्मो एकपत्नीनां कांक्षतीतमनुत्तमम् । अनेका नि स ह स्त्राणि कैमारा ब्र
 ह्मचारिणां । दिवं गतानि विप्राणामेकत्वाकुलसन्ततिम् । मृते भर्तरि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता । स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापियथा
 ने ब्रह्मचारिणः अपत्यलोभाद्भानुस्त्री भर्तारमिति वर्तते । सेह निन्दामवाप्नोति परलोकाच्च होयत इति पुत्रार्थमपि पुण्यवान्तराश्र
 यणं निषेधति । तस्माद्विहितप्रतिविद्धत्वा द्विकल्प इति न युक्तम् । एवं विवाहसंस्कृतानि योगे प्रतिविद्धे कस्मिन् हि धर्मो नियोग
 इत्यश्नाह । यस्यास्मिन्नेतकन्यायावाचासख्ये कतेपतिः । तामनेन विधानेन निजो विन्दे तदेवरः । यथा विध्यधिगम्येनां शुक्लवस्त्रा

॥मि०च०॥

॥ ५३ ॥

श्रुचिब्रताम् । मिथोभजेताप्रसवात्सकृद्वृतावृताविति । यस्मैवागदत्ताकन्यासप्रतियहमन्तरेणैवतस्याःपतिरित्यस्मादेव
गम्यते । तस्मिन्प्रेतेदेवरस्तस्यज्येष्ठःकनिष्ठेवानिजःसोदरेविंदेतपरिणयेत् । यथाविधियथाशास्त्रमधिगम्यपरिणोया
नेनविधानेनघृताभ्यंगवाङ्मयमादिना । श्रुक्त्वस्त्राश्रुचिब्रतांमनोवाकायसंयतांमिथोरहस्यागर्भग्रहणात्प्रभृत्यैकैकवारंगच्छे
त् । अयञ्जविवाहोवाचनिकोघृताभ्यङ्गादिनियमवन्नियुक्ताभिगमनाङ्गमितिनदेवरस्यभाष्योत्वमापादयत्यतस्तदुत्पन्नमपत्यं
क्षेत्रस्वामिनस्त्वभवतिनदेवरस्यसंविदात्तभूयोरपि । समानासमानजानीयानांपुत्राणांविभागकृत्पितृका अधुनामुख्यगौणपु
त्राणान्दायग्रहणव्यवस्थान्दर्शयिष्यंसेषांस्वरूपन्नावदाह । औरसोधर्मपत्नीजस्तत्समःपुत्रिकासुतः । क्षेत्रजःक्षेत्र
जातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा । गृहेप्रच्छन्नउत्पन्नो गूजस्तुसुतः । कानीनःकन्यकाजातोमाताहसुलोमतः । अक्षता
यांक्षतायांवाजातःपौनर्भवस्तथा । दद्यान्मातापितावायंसपुत्रोदत्तकोभवेत् । कीतश्चताभ्याम्बिक्कीतःकृत्रिमःस्यात्स्वयंकृ
तः । दत्तात्मानुस्वयन्दत्तौगर्भविन्नःसहो गूजः । उत्तृष्टो गृह्यतेयस्तुसोपविद्धोभवेत्सुतः । उरसोजातःऔरसःसुचध
र्मपत्नीजःसवर्णाधर्मविवाहोऽधर्मपत्नीतस्याजातःऔरसःपुत्रोमुख्यःतत्समःपुत्रिकासुतःतत्समःऔरससमः । पुत्रिकायाः
स्तुतःपुत्रिकासुतः । अतएवऔरससमः यथाहवसिष्ठः । अभ्रानृकांप्रदास्यामितुभ्यङ्कन्यामंबंक्षतां । अस्यांयोजायतेपुत्रःस
मेपुत्रोभवेदिति । अथवापुत्रिकैवस्तुतःपुत्रिकासुतःसोपौरससमएवपित्रवयवानामल्पत्वान्मात्रवयवानांवाहुल्याच्च ।
यथाहवसिष्ठः द्वितीयःपुत्रिकैवेति । द्वितीयःपुत्रःकन्यैवेत्यर्थः । ह्यामुष्यायणस्तुजनकस्यौरसादपक्षष्टेऽन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वान्
। क्षेत्रजःक्षेत्रजातस्तुसगोत्रेणेतरेणवा । इतरेणसपिण्डेनदेवरेणवेत्पन्नःपुत्रःक्षेत्रजः । गूजःपुत्रोभर्तृगृहेप्रच्छन्नउत्प
न्नोहीनाधिकजानीयपुण्यजत्वपरिहारेणपुण्यविशेषत्वनिश्चयाभावेपिसवर्णजत्वनिश्चयेसतिवोद्भवम् । कानीनस्तुकन्य
कायामुत्पन्नःपूर्ववत्सवर्णान्त्वमातामहस्यपुत्रःयद्यनूलासाभवेत्तथापिनृगृहएवसंस्थिता । अथोलातदावोदुरेवपुत्रः । तथाह

मनुः । पितृवैश्वानिकन्यातुयम्पुत्रं जनयेद्रहः । तङ्कानीनवदेन्नाम्नावेढुः कन्यासमुद्भवइति पौनर्भवस्तु पुत्रोक्षतायां क्षतायां
वा पुनर्भवासर्वणादुत्पन्नः । मात्राभिर्जनज्ञया प्रोषिते ते वा भर्तरि पित्रा बोधाभ्यां सवर्णाय यस्मै दीयते स तस्य दत्तकः पुत्रः यथा
ह्रमनुः । मातापितावादद्यान्तां यमङ्गिः पुत्रमापदि । सदृशंप्रीति संयुक्तं स ज्ञेयो दत्तमः सुत इति । आपद्ग्रहणादनार्पादि न
देयो दातुरयम्यति वेधस्तथा एकः पुत्रो न देयः न त्वेवैकम्पुत्रचन्दद्यात्प्रतिगृह्णीयाद्वैति विसिष्ठस्वरणात् । तथानेकपुत्रसङ्गावे
पिज्येष्टेन देयः । ज्येष्ठे जातमात्रेण पुत्री भवति मानवइति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे मुख्यत्वात् । पुत्रप्रतिग्रहप्रकारश्च पुत्रं प्रतिग्र
हीयन्वं धूना हूय रजनिचावेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभिर्हूत्वा अटूरवान्धवं बंधुसन्निष्ठा एव प्रतिगृह्णीयादिति विसिष्ठे
नोक्तः । अटूरवान्धवमित्यत्यंतदेशभाषाविप्रकृष्टस्य प्रतिषेधः एवं कीतस्वयन्दत्तकांचिमेष्ट्वपियोज्यं समानन्यायत्वात् । कीतस्तु
पुत्रस्ताभ्यां मातापितृभ्यामात्रापित्रा वा विक्रीतः पूर्ववत्तथैकपुत्रं ज्येष्ठञ्च वर्जयित्वा अपादि सर्वार्णे इत्येव । यत्तु मनूनोक्तम् । की
णीयाद्यस्त्वप्यर्थमातापित्रोरेयमंतिकात् । सूक्तीतकः सुतस्तस्य सदृशे सदृशेऽपिवेति । तद्गुणैः सदृशैः सदृशैर्वेति व्याख्येयं न जान्या
स जानीयेष्वयम्योक्तस्सनये युइत्युपसंहारत् । क्वचित्तमः स्यात्स्वयंदत्तः क्वचिमस्तु पुत्रः स्वयम्युच्चार्य नाधनक्षेत्रप्रदर्शनदि लो
भेनैव पुत्री कृतो मातापितृ विहीनस्तत्सङ्गावेतत्परतन्त्रत्वात् । दत्तात्मनो पुत्रो मातापितृ विहीनस्ताभ्यामुक्तो वा तवाहं पुत्रो भवामी
ति स्वयंदत्त उपनतः सहो ण जस्तु गर्भस्थितोगर्भस्थितो गभिर्यम्यपरिणीताया यः परिणीतः स सहो ण जः पुत्रः । अपविद्धो मातापितृभ्या
मुत्सृष्टो योगहृत्ते स गृहीतुः पुत्रः सर्वत्र सर्वार्णे इत्येव । एवं मुख्यामुख्यान्युच्चाराननुक्तमैते बांदा यय ह स्तोक्तममाह । पिण्डदेश
हरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः । एतेषां पूर्वोक्तानां पुत्राणां दादशानां पूर्वस्य पूर्वस्याभाव उत्तर उत्तरः पिण्डदः श्राद्ध देश हरो धन
हरो वेदितव्यः । औरसपौत्रिकेय समवाये औरसस्यैव धन ग्रहणे प्राप्ते मनुरपवादमाह । पुत्रिकायां कृतायानुयदि पुत्रो न जायते
समस्तत्र विभागः स्यात्तज्येष्ठतानां सिद्धिस्त्रियाइति । तथा न्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्पुत्ररेषाम्पुत्राणाञ्चतुर्थेश भागित्वमु

॥ भि० व्य० ॥

॥ ५४ ॥

ज्ञं वसिष्ठेन । तस्मिंश्चेत्प्रतिगृहीतञ्चैरसु उत्पद्येत चतुर्भागभागी स्याद्दत्तक इति । दत्तकग्रहणं कीर्तकत्रिमादीनां प्रदर्शनार्थं
पुत्रीकरणा विशेषात् । तथा च कात्यायनः । उत्पन्नेनैवैरसे पुत्रे चतुर्थी शहरः सुताः । सर्वाणां असवर्णां सुग्रासा च्छादनभाजना
इति । सर्वाणां क्षेत्रजदत्तकादयः ते सत्त्वैरसे चतुर्थी शहरः । असवर्णाः कानीनगूळोत्पन्नसहोत्पन्नसहोत्पन्नाः । पौनर्भवश्च
चतुर्थी शहरः किन्तु ग्रासा च्छादनभाजनाः । यदपि विष्णुवचनम् । अप्रशस्ता सुकानीनगूळोत्पन्नसहोत्पन्नाः । पौनर्भवश्च
नैवैते पिण्डचव्वांशभागिन इति । तदप्यैरसे सति चतुर्थी शनिवेषपरमेव । औरसाद्युभावे तु कानीनादीनामपि सकलपि
तृधनग्रहणमस्यैव पूर्वाभावे परः पर इति वचनात् । यदपि मनुवचनम् । एक एवैरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणां
मान्दशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमिति । तद्दत्तकादीनामैरसप्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च वेदितव्यम् । तच्च क्षेत्रजस्य विशेषो दर्शि
तस्तेनैव । यद्युन्नुक्षेत्रजस्यंशं प्रदद्यात्तैतृकाङ्कनात् । औरसो विभजन्दायि म्पित्र्यम्पञ्चममेवेति प्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वसमु
च्चये यद्युन्मंशमेकतरसङ्गावेपञ्चममिति विवेक्तव्यम् । यदपि मनुना पुत्राणां यद्द्वयमुपन्यस्य पूर्वयद्द्वयस्य दाय्यादवाभ्यवत्त्वमु
क्तं उत्तरयद्द्वयस्य दाय्यादवाभ्यवत्त्वमुक्तम् । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमस्वच । गूळोत्पन्नोपविद्धश्च दाय्यादवाभ्यवत्त्वश्च
यद् । कानीनश्च सहोत्पन्नश्च कीर्तः पौनर्भवस्ताथा । स्वयंदत्तश्च शैद्रश्च यद्ददायादवाभ्यवत्त्व इति । तदपि स्वपितृसुपण्डिसमानो
दकानां सन्निहितरिक्थहरणनगभावे पूर्वयद्द्वयस्य तदृक्थहरत्वमुत्तरयद्द्वयस्य तु तद्गांसि वाभ्यवत्त्वमुपनः समानगोचत्वेन सपिण्डत्वे
न चोदकप्रदानादिकार्यकरत्वं वर्गद्वयस्यापि सममेवेति व्याख्येयं । गोत्ररिक्थे जनयितुर्भजे ह्निमः सुतः गोत्ररिक्थानुगः पि
ण्डो व्यपैति दत्तः स्वधेत्यत्र दत्तमिदं ग्रहणस्य पुत्रप्रतिनिधिप्रदर्शनार्थत्वात् । पितृधनहारित्वन्तु पूर्वस्य पूर्वस्याभावे सर्वेषामपि
शिष्टं । न भ्रातरो न पितरः पुत्रारिक्थहरः पितुरित्यैरसव्यतिरिक्तानां पुत्रप्रतिनिधिनां सर्वैरिक्थहारित्वप्रतिपादनपर
त्वात् । औरसस्य तु एक एवैरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभुरित्यनेनैव चक्षुष्यभाक्त्वस्योक्तत्वात् । दाय्यादशब्दस्य दाय्यादानपि

दापयेदित्यादौ पुत्रव्यतिरिक्तञ्च कथमग्नियत्येन प्रसिद्धत्वाच्च । वांशिष्ठ्यादिषु वर्गद्वयेऽपि कस्यचिद्वात्ययेन पाठो गुणवदगु
 णवद्विषयो वेदितव्यः । गौतमीये तु पौत्रिकेयस्य दशमेत्वेन पाठो विजातीयविषयस्तस्मान्स्थितमेतत्पूर्वपूर्वाभावे परः पणेशभा
 गिति । यत्र भ्रातृणां भेदकजानां भेदकश्चेत्युच्यते न भवेत् । सर्वस्वेनैव पुत्रेण पुत्रिणोऽपि मनुः प्रवीत इति तदपि भ्रातृपुत्रस्य पु
 त्रीकरणसम्भवेन्येषां पुत्रीकरणनिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनाय तत्सु तोगोत्रजो वन्धुरित्यनेन विशेषात् । इदानीमु
 क्रोपसंहारव्याजेन तत्रैव नियममाह । सजातीयेष्वयम्योक्तस्तनयेषु मया विधिः । समानजातीयेष्वेव पुत्रेष्वयं पूर्वपूर्वाभावे परः
 पर इत्युक्तो विधिर्न भिन्नजातीयेषु । तत्र च कानीनगुणैः सहेतुपौनर्भवानां सर्वणत्वञ्जनकद्वारेण न स्वरूपेण तेषां व
 र्णजाति लक्षणाभावस्योक्तत्वात् । तथा नुलोमजानां मूर्द्धावसिक्तादीनामौरसेष्वन्तर्भावात्तेषां मय्यभावे क्षेत्रजादीनां दायाह
 रत्वं बोद्धव्यम् । श्रूद्रा पुत्रस्त्वारसोऽपि कृत्स्नभागमन्याभावेऽपि न लभते । यथाह मनुः । यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि वा
 भवेत् । नाधिकन्दशमादृष्टाच्छ्रूद्रा पुत्राय धर्मत इति । यदि सत्पुत्रो विद्यमान इति पुत्रो यद्यपुत्रोऽपि विद्यमान इति जाति
 पुत्रो वा स्यात्तस्मिन्मृते क्षेत्रजादिर्वा न्योऽपि ण्डः श्रूद्रा पुत्राय तद्धनं दद्यात्तदधिकं न दद्यादित्यस्मादेव क्षत्रिया वैश्यापु
 त्रयोः सर्वणा पुत्राभावे सकलधनग्रहणं गम्यते । अधुना श्रूद्रधनविभागे विशेषमाह । जातोऽपि दास्यां श्रूद्रेण कामतोऽश्वरेभ
 वेत् । मृतेऽपि तिरिकुर्युस्तन्मातरस्त्वर्द्धभागिकं । भ्रातृकोहरेत्सर्वं दृष्टिहृणां सुतादृते श्रूद्रेण दास्यां समुत्पन्नः पुत्रः कामतः
 पि नुरिच्छया भागं लभतेऽपि नुरूद्धं नुर्यादपरिणीता पुत्राः सन्ति तदा तेऽपि तदासी पुत्रमर्द्धभागिकं कुर्युः स्वभागादूर्द्धं द
 द्युरित्यर्थः । अथ परीणीता पुत्रानसन्ति तदा कृत्स्नधनं न दासी पुत्रो गृह्णीयात् । यदि परिणीता दुहितरस्तत्पुत्रावानस
 न्ति तत्सद्भावोऽर्द्धभागिक एव दासी पुत्रः । अत्र च श्रूद्रग्रहणात् द्विजातिना दास्यामुत्पन्नः पि नुरिच्छया प्यंशं न लभते नाप्यूर्द्धं द
 रत एव कृत्स्नम् । किन्त्वनुकूलश्चेज्जीवनमात्रं लभते । मुख्यगौणसुतादायं गृह्णीतीति निरूपितम् । तेषां मभावे सर्वेषां न्दा

यादृक्कमञ्चयते । पत्नीदुहितरश्चैवपितरौ भ्रातरस्तथा । तत्सुतागोत्रजाबन्धुशिष्यसब्रह्मचारिणः । एवामभावेपूर्वस्य ध-
नभागुत्तरेत्तरः । स्वर्गान्तस्य ह्यपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः । पूर्वाक्ताद्वादशपुत्रायस्य न सन्त्यसावपुत्रस्तस्यापुत्रस्य स्वर्गान्तस्य
परलोकंगतस्य धनभागधनग्राही एवाम्पत्न्यादीनामनुक्कान्तानां मध्यात्पूर्वस्यापूर्वस्याभावउत्तरेत्तरेण धनभागिति संबन्धः सर्व-
युमूर्द्धवसिक्तादिष्वनुलोमजेयुवर्णेषु च ब्राह्मणादिष्वयन्दायग्रहणे क्रमो वेदितव्यः । तत्र प्रथमम्पत्नीधनभाक् । पत्नीविवाह-
संस्क्रुतापत्युनौ यज्ञसंयोगे इति स्मरणात् । एकवचनञ्च जात्यभिप्रायेणा तच्च ब्रह्मैव ज्ञातीया विजातीयाश्च यथांशं विभ-
ज्य धनं गृह्णन्ति वृद्धमनुरपि पत्न्याः समयधनसंबन्धम्वक्ति । अपुत्राशयनमर्तुः पालयन्तीव्रते स्थिता । पत्न्येव दद्यात्तत्पिण्डं
कृत्स्नमंशं लभेत चेति । वृद्धविष्णुरपि । अपुत्रधनम्पत्न्याभिर्गामितदभावेदुहितृगामितदभावेपितृगामितदभावेमातृगा-
मीति । कात्यायनोपि । पत्नीभर्तुर्द्धनहरीयास्यादव्यभिचारिणी । तदभावेतुदुहितायद्वानूना भवेत्तदेति । तथा अपुत्र-
स्याथ कुलजापत्नीदुहितरेपि वा । तदभावेपितामाताभ्रातापुत्राश्च कीर्तिता इति । वृहस्पतिरपि । कुल्येषु विद्यमानेषु पितृ-
भ्रातृसनाभिषु । असुतस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भ्रातृगृहचारिणीति । एतद्विरुद्धानीव वाक्यानि लक्ष्यन्ते । यथा । भ्रातृणामप्रजाः प्रे-
यात्कश्चिद्वै प्रव्रजेत वा । विभजेरन्धनन्तस्य शेषास्ते स्वीधनं विना । भरणञ्चास्य कुर्वीरन् स्त्रीणां माजीवनक्षयात् । रक्षन्ति
शय्याभर्तुश्चेदाच्छिद्रुरितरसुत्विति । पत्नी सङ्ग्राहणी भवन्तग्रहणं पत्नीनाञ्च भरणमात्रं नारदेनोक्तम् । मनुनानु ।
पिताहरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर एव चेति अपुत्रस्य धनम्पितृभ्रातृर्वेति दर्शितम् । तथा । अनपत्यस्य पुत्रस्य मातायाय मवाप्नु-
यात् । मातर्यपि च वृत्तायां पितृमाताहरेद्धनमिति मातुः पितामह्याश्च धनसंबन्धो दर्शितः । शंखेनापि । स्वर्गान्तस्य ह्यपुत्रस्य भ्रा-
तृगामिद्वयं तदभावेपितरौ हरेयान्तां ज्येष्ठा वा पत्नीति भ्रातृणां म्पित्रे ज्येष्ठायाश्च पत्न्याः क्रमेण धनसंबन्धो दर्शितः । कात्यायने
नापि । विभक्तेः संस्थिते द्रव्यमुच्चाभावेपिताहरेत् । भ्राता वा जननी वा यमाता वा तत्पितुः क्रमादित्येव मातृदीनां विरुद्धार्थानां वा

क्वानांधारेऽश्वरेणव्यवस्थादर्शिता । पत्नीगृह्णीयादित्येतद्वचनजातं विभक्तभ्रातृस्त्रीविषयम् । सा च यदि नियोगार्थिनी भव
 ति । कुत एतन्नियोगसव्यपेक्षायाः पत्न्या धनग्रहणं न स्वतन्त्राया इति । पिता हरेदपुत्रस्येत्यादि वचनात्तत्र व्यवस्थाकारणं व
 क्तव्यम् । नान्यद्वा व्यवस्थाकारणमस्तीति । गौतमवचनाच्च । पिण्डगोत्रार्थिसंवद्धारिक्थम्भजेरनस्त्रीवानपत्यस्य वीजं बालिप्सेते
 ति । अस्यार्थः । पिण्डगोत्रार्थिसंवद्धाश्च न पत्यस्य च वृक्थम्भजेरनस्त्रीवा च वृक्थम्भजेत् यदि वीजं बालिप्सेत इति । मनुरपि । धनं
 यो विभ्रियाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रियमेव वा । सोपत्यं भ्रातृरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तज्जनमित्यनेनैतद्वर्णयति । विभक्तधनेऽपि भ्रातृपरतेऽ
 पत्यद्वारेणैव पत्न्या धनसंभोधो नान्यथेति । तथाऽविभक्तधनेऽपि । कनीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्वदि । समस्तत्र विभागः
 स्यादिति धर्मो व्यवस्थित इति । तथा वसिष्ठेऽपि । रिक्थलोभान्नस्ति नियोग इति । रिक्थलोभान्नि योगमप्रतिवेधन्नि योगद्वार
 कएव पत्न्या धनसंभोधो नान्यथेति दर्शयति । नियोगाभावेऽनुपपत्त्या भरणमात्रमेव नारदवचनात् । भरुश्चास्य कुर्वीरनस्त्री
 णामाजीवनक्षयादिति । योगीश्वरेणापि किल वक्ष्यते अपुत्रायेऽधितश्चैवाभ्यर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वासाव्यभिचारिण्यः प्र
 तिकूलास्तैवैव चेति । अपिच । द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वात्स्त्रीणां यज्ञेन धि कारत्तदनग्रहणमयुक्तं । तथा च केनापि स्मृतम् । य
 ज्ञार्थेद्रव्यमुत्पन्नत्रानधिकृतास्तु ये । अरिक्थभाजस्ते सर्वे ग्रासाच्छादनभाजनाः यज्ञार्थं विहितं विवर्तन्तस्मान्न द्विनियोजयेत्
 स्थानेषु धर्मयुक्तेषु नस्त्रीमूर्खे विधर्मिष्विति तदनुपपन्नम् । पत्नी दुहितर इत्यत्र नियोगस्याप्रतीतेः अप्रस्तुतत्वाच्च । अपिचेद
 मत्र वक्तव्यम् । पत्न्या धनग्रहणे नियोगो वा निमित्तन्तदुत्पन्नमपत्यं वा । तत्र नियोगस्यैव निमित्तत्वेऽनुत्पादितपुत्राया अपि धनस
 म्बन्धः प्राप्नोत्युत्पन्नस्य च पुत्रस्य धनसम्बन्धो न प्राप्नोति । अथ तदपत्यस्यैव निमित्तत्वं तथा सति पुत्रस्यैव धनसम्बन्धात् पत्नीति नार
 धव्यम् । अथ स्त्रीणां पतिद्वारको धनसम्बन्धः पुत्रद्वारको वानान्यथेति मतम् । तदप्यसत् । अध्यग्न्यध्यावाह्निकन्द तच्च प्री
 तिकर्मणि । भ्रातृमानुपितृप्राप्तं यद्विधं स्त्रीधनं स्मृतमित्यादि विरोधात् । किञ्च । सर्वपुत्राभावे पत्नी दुहितर इत्यारब्धम् । तत्र नि

युक्ताया धनसम्बन्धम्बदताक्षेत्रजस्यैव धनसम्बन्धश्चक्रो भवति । स च प्रागेवाभिहित इत्युपुत्रप्रकरणे पत्नीतिनारब्धव्यम् । अथ
 पिण्डगोत्रार्धिसम्बन्धाच्चत्तम्भजेरन्स्त्रीवानपत्यस्य वीजम्बालिप्सेतेति गौतमवचनाद्वियुक्ताया धनसम्बन्धइति तदप्यसत् । न
 हिर्यादिवीजं लिप्सेततदानपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्ययमर्थः स्मृत्युत्पीयते किन्त्वनपत्यस्य धनं पिण्डगोत्रार्धिसम्बन्धाभजेरन्
 स्त्री च सा स्त्री वीजम्बालिप्सेतसंयतावाभवेदितितस्या धर्मो न्तरेपदेशे वा शब्दस्य पक्षान्तरवचनत्वेन यद्युद्गार्थाप्रतीतेः । अपिच
 संयताया एव धनग्रहणं युक्तं न नियुक्तायाः स्मृतिलोकान्दितायाः । उपुत्राशयनम्भर्तुः पालयन्तीव्रते स्थिता । पत्येव दद्यात्त
 त्पिण्डं कर्तुं मंशं लभेत चेति संयताया धनग्रहणं युक्तम् । तथानियोगश्च निन्दतो मनुना । नान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्या
 द्विजानिभिः । अन्यस्मिन् हि नियुज्जाना धर्महन्तुः सनातनमित्यादिना । यन्नुवशिष्टवचनम् । ऋक्षलोभाद्नास्ति नियोगइति
 तदविभक्ते संसृष्टिनिवाभर्तुरिप्रेते तस्या धनसम्बन्धो नास्तीति स्वापत्यस्य धनसम्बन्धार्थेनियोगो न कर्तव्यइति व्याख्येयम् । य
 दपिनारदवचनम् । भरणम्बास्य कुर्वीरन्स्त्रीणां माजीवनक्षयादिति । तदपि संसृष्टिना ननु ये भागस्तेषामेव सद्व्यते इति ।
 संसृष्टिना म्यस्तु तत्त्वात्स्त्रीणामनपत्यानाम्भरणमात्रप्रतिपादनपरम् । न च भ्रातृणां मप्रजाः प्रेषादित्येतस्य संसृष्टिविषयत्वे
 संसृष्टानानुयोभागइत्यनेन पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम् । यतः पूर्वोक्तविवरणेन स्त्रीधनस्याविभाज्यत्वनन्तस्त्रीणाञ्च भरणमात्रं
 विधीयते । यदप्युपुत्राद्योचितञ्चैवामित्यादिवचनन्तत्क्नोवादिस्त्रीविषयमिति वक्ष्यते । यन्नुद्विजानि धनस्य यद्गार्थत्वात्स्त्री
 णाञ्च यज्ञेन धिकारं न यद्गणमयुक्तमिति । तदसत् । सर्वस्य द्रव्यजातस्य यज्ञार्थत्वेदानहोमादुपसिद्धेः । अथ यज्ञशब्दस्य
 धर्मोपलक्षत्वाद्दानहोमादीनामपि धर्मत्वात्तदर्थत्वमविरुद्धमिति मतम् । एवन्तर्ह्यर्थकामयोर्द्धनसाध्ययोरसिद्धिरेव
 स्यात् । तथा सति धर्ममर्थञ्चकामञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् । तथानपूर्वाह्नमध्यंदिना पराह्णानफलान् कुर्यादुयाशक्तिधर्मार्थका
 मेभ्यः तथा न तद्यैतानि शक्त्यन्ते संनियन्तुमसेवयेत्यादिषाञ्च बल्यगौतममनुवचनविरोधः । अपिच । धनस्य यज्ञार्थत्वे हि रण्यं

धार्ष्ट्यमिति हि रण्यधारणस्य कत्वर्थे तानि गकरणेन पुरुषार्थत्वमुक्तत्वात् प्रयुक्तं स्यात् । किंच यज्ञशब्दस्य धर्मोपलक्षणत्वे स्त्री
 णामपि पूर्णधर्मो धिकाशब्द न ग्रहणं युक्ततरम् । यत्र पारतन्त्र्यवचनं तस्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीत्यादि । तदस्तु पारतन्त्र्यं धनस्त्रीका
 रेणुको विशेषः । कथं तर्हि यज्ञार्थे धनमुत्पन्नमित्यादि वचनम् । उच्यते । यज्ञार्थमेवाजितं यज्जनं तद्व्याजस्यैव विनियोज्यम् । पु
 त्रादिभिरपीत्येवं परन्तत् । यज्ञार्थं लब्धमददद्वासाः काकोपि वा भवेदिति दोषश्च वणस्य पुत्रादिष्वविशेषत्वात् । यदपिकात्याय
 नेनेक्तम् । अदायिकं गजगामियो विद्मृत्यैर्द्धदेहि कम् । अपास्यश्चोत्रियद्वयं श्रोत्रियेभ्यस्तदर्थेयेदिति । अदायिकं दायद
 रहितं । यज्जनं तद्गजगामिगशो भवतियो विद्मृत्यैर्द्धदेहि कं अपास्य तस्त्रीणां मणनाच्छादनोपयुक्तमैर्द्धदेहि कं । धनितः
 आक्रादुपयुक्तं चापास्यपरिहृत्य गजगामिभवतीति सम्बन्धः । अस्यापवादः । श्रोत्रियद्रव्यं तु यो विद्मृत्यैर्द्धदेहि कं मपास्य श्रोत्रि
 यायोपपादयेदित्येतदप्यवरुद्धस्त्रीविषयं यो विद्मृत्यैर्द्धदेहि कं । नारदवचनञ्च । अन्यत्र ब्राह्मणान् किन्तु गजाधर्मपरायणः । तस्त्री
 णां जीवतन्दद्वादेव दायविधिः स्मृत इत्यवरुद्धस्त्रीविषयमेव । स्त्रीशब्दग्रहणत् । इह तु पत्नीशब्दात् ऊढायाः संयताया ध
 नग्रहणमविरुद्धं । तस्माद्विभक्तासंख्येष्टिन्यमुत्रैस्वर्यते पत्नीधनमग्रथमंगृह्णतीत्ययमर्थः सिद्धे भवतीति । विभागस्योक्तत्वा
 त्संख्येष्टिनां वक्ष्यमाणत्वात् । एतेनाल्पधनविययत्वं श्रीकणदिभिर्गृह्णितं सन्वेदितव्यम् । तथा ह्यौरसेषु पुत्रेषु सत्स्वपि
 जीवद्विभागेऽजीवद्विभागे च पत्न्याः पुत्रसमांशग्रहणमुक्तम् । यदिकुर्यात्स्वमानं शनपत्न्यः कार्यः समांशिकाः तथा पितुरुर्द्ध
 विभजतां माताप्यंशं समं हरेदिति च । तथा सत्यपुत्रस्य स्वर्थात् तस्य धनमपत्नीभरणदतिरिक्तं लभत इति व्यामोहमात्रम् ।
 अथ पत्न्यः कार्यः समांशिका इत्यत्र माताप्यंशं समं हरेदित्यत्र च जीवोपयुक्तमेव स्त्रीधनं हरतीति तदसत् । अंशश्च सस्य सम
 शब्दस्वचानर्थक्यप्रसंगात् । स्यान्मतं । वज्रधने जीवोपयुक्तं धनं गृह्णित्यल्पे तु पुत्रांशसमं शंगृह्णति । तच्चन । विधिवैषम्य
 प्रसंगात् । तथा हि पत्न्यः कार्यः समांशिकाः माताप्यंशं समं हरेदिति वज्रधने जीवोपयुक्तं । वाक्यान्तरमपेक्ष्य प्रति

॥ मि० च० ॥

॥ ५७ ॥

पादयत्यल्पधनेन पुत्रांशसमं शम्भुतिपादयतीति । यथा चानुर्मास्येषु द्वयोः प्रणयन्तीत्यत्र पूर्वपक्षिणसौमिकप्रणयना
तिदेशे हेतुत्वेन वैश्वदेव उक्तरवेदिमुपकिरन्ति नम्रुनासीरीय इत्युक्तरवेदिप्रतिषेधे दर्शिते गृहानैकदेशिनानसौमिक
प्रणयनातिदेशप्राप्ताया उक्तरवेद्याः प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोरयम्प्रतिषेधः । किन्तु उपात्रवपन्तीति प्राकारणि केन वचनेन
प्राप्ताया उक्तरवेद्याः प्रतिषेधोऽयं इत्यभिहिते पुनः पूर्वपक्षिणोपात्रवपन्तीति प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोः प्रतिषेधमपेक्ष्य पाक्षिकी
मुक्तरवेदिभ्यापयति मध्यमयोस्तु निरपेक्षमेव नित्यवदुक्तरवेदिभ्यातिपादयतीति विधिवैषम्यन्दर्शितम् । गृहानोपिविधिवै
षम्यभयान्प्रथमोत्तमयोः पूर्वणोरुक्तरवेदिप्रतिषेधो नित्यानुवादो द्वयोः प्रणयन्तीत्याद्यर्थवादपर्यालोचनयोपात्रवपन्तीति
मध्यमयोरेव वरुणप्रद्याससाकमेधपर्वणोरुक्तरवेदिस्मिधत्तइति दर्शितम् । यदपि मतम् । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातर
एव वेति मनुस्मरणात् । तथा स्वर्थात्स्य ह्यपुत्रस्य भ्रातृगामिद्रव्यन्तदभावे पितरौ हरेयातां ज्येष्ठावापन्तीति शंखस्मरणाच्चापुत्र
धनं भ्रातृगामि इति प्राप्तम्भरणश्चास्य कुर्वीरन्स्त्रीणामाजीवनक्षयादित्यादिवचनाच्च भरणोपयुक्तम्पन्तीलभत इत्यपि स्थि
तम् । एवं स्थिते वज्रधनेऽपुत्रे स्वर्थात्ते भरणोपयुक्तम्पन्तीगृह्णानि शेषेषु भ्रातरे यदानुपन्ती भरणमात्रोपयुक्तमेव द्रव्यमस्ति तेनो
न्यूनं वा तदार्कम्पन्त्येव गृह्णान्युत भ्रातरे पीतिविशेषे पूर्ववलीयस्त्वज्ञापनार्थम्पन्तीदुहितर इत्यारथ्यमिति तदप्यत्र भगवानाचा
र्थानमृष्यति । यतः पिता हरेदपुत्रस्य चत्तुर्भ्रातर एव वेति विकल्पस्मरणाच्चेदं क्रमपरम्बचनमपि तु धनग्रहणे अधिकारप्रदर्श
नमात्रपरम् । तच्चासत्यपि पत्न्यादिगणे घटत इति व्याचक्षे । शङ्खवचनमपि संसृष्टभ्रातृविषयमिति । अपि चाल्पविषयत्वम
स्माद्वचनान्तरकरणद्वानावगम्यते । धनं भागुक्तेरुक्तर इत्यस्य च पत्नीदुहितर इति विषयद्वयेवाक्यान्तरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्व
मिपत्रादियुनुधनमात्रविषयत्वमिति पूर्वाक्त्विधिवैषम्यन्तदवस्थमेवेति यत्किंचिदेतत् । यत्रुहारीतवचनम् । विधवा यौवन
स्याचिन्नारी भवति कर्कशा । आयुषः क्षयणार्थं नुदा तव्यं जीवनं तदेति । तदपि शङ्खितव्यभिचाग्याः सकलधनग्रहणनिषेधप

रं। अस्मादेववचनादशङ्कितव्यभिचार्याः सकलधनग्रहणङ्गम्यते। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं शङ्के न ज्येष्ठावापत्नीति ज्येष्ठागुणज्ये
 ष्ठा अनाशङ्कितव्यभिचारसासकलन्धनं गृहीत्वान्यां कर्कशमपि मानुवत्यालयतीति सर्वमनवद्यम्। तस्मादपुत्रस्य स्वर्थातस्य विभ
 क्त्या संसृष्टिनः परिणीतास्त्रीसंयता सकलमेव धनं गृह्णातीति स्थितं। तदभावे दुहितरः। दुहितर इति वज्रवचनं समानजा
 नीयानानामसमानजातीयाश्च समविधमांशप्राप्त्यर्थं। तथा च कात्यायनः। पत्नी भर्तुर्जनहरीयास्यादव्यभिचारिणी। तदभा
 वे तु दुहिताय द्यूनूला भवेन्नदेति वृहस्पतिरपि भर्तुर्जनहरी पत्नीतां विना दुहितास्मृता अंगादंगात्संभवति पुत्रवद्दुहिता नृणां
 । तस्मात्पितृधनं त्वन्यः कथं गृह्णाति मानव इति। तत्र चोला नूला समवाये नूले वगृह्णाति। तदभावे तु दुहिताय द्यूनूला भवेन्नदेति
 विशेषस्मरणात्। तथा प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता समवाये प्रतिष्ठितैव तदभावेऽप्रतिष्ठिता। स्त्रीधनं दुहितृणां अप्रपन्नानामप्रतिष्ठि
 तानां चेति गौतमवचनस्य पितृधनेऽपि समानत्वात् न चैतत्पुत्रिका विषयमिति मन्तव्यम्। तत्समः पुत्रिकासु तद्वति पुत्रिकायास्तत्सु त
 स्य चैरससम्बन्धेन पुत्रप्रकरणेऽभिधानात्। चण्डाद्दुहित्रभावे दौहित्रे चो धनभावक् यथाह विष्णुः। अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा
 धनमाप्नुयुः। पूर्व्यानुस्वधाकारे पौत्रा दौहित्रिकामता इति। मनुरपि। अकृता वाकृता वापियं विन्देत्सदृशान्नुतं। पौत्रीमाता
 महस्तेन दद्यात्पिंडं हरेर्जनमिति। तदभावेऽपि तैरैमातापितरौ धनभाजौ। यद्यपि युगपदधिकरणवचनतायां द्वंद्वस्मरणम्।
 तदपवादत्वादेकशेषस्य धनग्रहणेऽपि त्रैः क्रमेण प्रतीयते। तथापि विग्रहवाक्ये मानुशब्दस्य पूर्वनिष्ठातादेकशेषाभावपक्षे च मा
 तापितरविवितीमानुशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमादेवार्थक्रमावगमाद्धनसम्बन्धेऽपि क्रमापेक्षायां प्रतीतक्रमानुरोधेनैव प्रथममाता ध
 नभाक्। तदभावेऽपि तेति गम्यते। किञ्च पिता पुत्रान्तरेऽपि साधारणोऽमाता नुन साधारणीति प्रत्यासत्त्यतिशयादनंतरः सपि
 रडादुत्तस्य तस्य धनम्भवेदिति वचनान्मानुरेव प्रथममन्धनग्रहणं युक्तं न च सपिण्डेष्वेव प्रत्यासत्तिर्नियमिका अपि नुसमानोदका
 दिष्वप्यविशेषेण धनग्रहणे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नित्यामि केत्यस्मादेव वचनादवगम्यत इति मातापित्रोर्मनुरेव प्रत्यासत्त्यतिशया

॥मि०व०॥

॥ ५८ ॥

धनग्रहणं युक्ततरम् । तदभावे पिता धनभाजः । पित्रभावे भ्रातरे धनभाजः । तथा च मनः । पिता हरेदपुत्रस्य रिक्थं भ्रातरस्य
ववेति । यत्पुनर्द्धारे श्वरेणोक्तम् । अनपत्यस्य पुत्रस्य मातादाय मवाप्नुयात् । मातर्यपि च वृत्ताया म्पितुर्माता हरेद्वनमिति
मनुवचनाज्जीवत्यपि पितरि मातरि बृत्ताया म्पितुर्माता पिता महीधनं हरेन्न पिता । यतः पितृगृहीतम्वनं विजातीयेष्वपि पुत्रेषु ग
च्छति । पिता महीगृहीतं तु सजातीयेष्वेव गच्छतीति पिता महीव गृह्णातीति । एतदप्याचार्येणानुसन्धते । विजातीयपुत्राणा
मपि धनग्रहणस्योक्तत्वात् । चतुस्त्रिंशद्विकभागानित्यादि जेति । यत्पुनरुक्तं । ब्राह्मणद्रव्यं गजानित्यमिति स्थिति रिति मनुस्मर
णम् । तन्नृपाभिप्रायं न पुत्राभिप्रायं भ्रातृष्वपि सोदराः प्रथमं गृह्णीयुर्भिन्नोदराणां मातृविप्रकर्षात् । अनन्तरः सपिण्डाद्व्यस्तस्य
तस्य धनमभवेदिति स्मरणात् । सोदराणामभावे भिन्नोदरा धनभाजः । भ्रातृणामप्यभावे तत्पुत्राः पितृकर्मण धनभाजः । भ्रातृभ्रा
तृपुत्रसमवाये भ्रातृपुत्राणामनधिकारः । भ्रात्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात् । यदाल्पपुत्रे भ्रातरि स्वर्धमेतद्ग्राह्यामवि
शेषेण न धनसम्बन्धे जाते भ्रातृधनविभागात् प्रागेव यदिकश्चिद्भ्राता मृतस्तदा तत्पुत्राणा म्पितृत्वोधिकारे प्राप्ते ते वं भ्रातृणाञ्च विभज्य
ग्रहणे पितृते भागकल्पने तित्युक्तं । भ्रातृपुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाजः गोत्रजाः पिता मही सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पि
ता मही प्रथममनभाक् । मातर्यपि च वृत्ताया म्पितुर्माता धनं हरेदिति मात्रा नन्तर म्पिता मह्या धनग्रहणे प्राप्ते पित्रादीनां भ्रातृसु
तपत्येन्तानाम्बद्धकर्मत्वेन मध्येन प्रवेशाभावात् पितुर्माता धनं हरेत्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमात्रपरत्वादुक्त्यै तत्सुता
नन्तर म्पिता मही गृह्णातीत्यविशेषः पिता मह्याश्चाभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः पिता मह्यादयो धनभाजः भिन्नगोत्राणां सपिण्डा
नाम्बन्धुशब्देन ग्रहणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पिता मही धितमहः पितृयास्तत्पुत्राश्च कर्मण धनभाजः पिता महसन्तानाभा
वे प्रपिता मही प्रपिता महस्तत्पुत्रास्तत्पुत्रवन्त्येव मासप्तमात्समानगोत्राणां सपिण्डानाम्बन्धुशब्देदित्यव्यम् । तेषामभावे स
मानोदकानाम्बन्धनसम्बन्धः । ते च सपिण्डानामुपरि सप्तर्षेदित्यव्याजन्मनामज्ञानावधिकावा । यथा हवृहन्मनुः । सपिण्डतानु

पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते । समानौ दृक्भावस्तु निवर्तता चतुर्दशात् । जन्मनाम्नोः स्मृतेरेकेतत्परं ज्ञेयमुच्यते इति । गोत्रजाभावे
 बन्धवो धनभाजः । बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मामातृबन्धवश्चेति । यथोक्तं । आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्मामातृष्वसुः
 सुताः आत्मामातुलपुत्राश्च विज्ञेया ह्यात्मबन्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितृमातृष्वसुः सुताः पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पि
 तृबन्धवाः । मातुः तितृष्वसुः पुत्रा मामातृमातृष्वसुः सुताः । मातृमातुलपुत्राश्च विज्ञेया मामातृवांधवा इति । तत्र चान्न रज्ज्वात्प्रथ
 ममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यस्तदभावे शि
 ष्यः पुत्राभावे यः प्रत्यासन्नः सः पिण्डस्तदभावे आचार्यः । आचार्याभावे नैवासीत्यापस्तम्बस्मरणान् । शिष्याभावे सब्रह्मचारी
 धनभाक् । येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थं ज्ञानप्राप्तिः स सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं यः कश्चिच्छ्रेयस्त्रियो
 गृह्णीयात् । श्रौत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य च वृक्षभ्यर्जणं निगौतमस्मरणान् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् । यथाह मनुः । स
 र्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्म्मो न हीयत इति । न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं रज्जागृ
 ह्णीयात् । अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं रज्जानित्यमिति स्थिति रिति मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम् । ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायाद
 श्वेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेन स्वीस्यान्नृपो न्यथेति । क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्यन्तानामभावे रज्जाहरेन्न ब्राह्म
 णः । यथाह मनुः । इतरेषां नुवर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप इति । पुत्राः पौत्राश्च दायंगृह्णीति । तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तमि
 दानीन्तदुभयापवादमाह । वानप्रस्थयति ब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः । क्रमेण चार्थसंक्ख्यधर्म्मभ्राते कतीर्थिनः । वान
 प्रस्थस्य ते ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रति लोमक्रमेण चार्थः संक्ख्यो धर्म्मभ्रात्रे कतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नै
 ष्टिकः । उपकुर्वाणस्य धनं मात्रादय एव गृह्णीति । नैष्ठिकस्य धनं तदपवादत्वेनार्थागृह्णीति इत्युच्यते । यत्ते सुधनं स
 ष्चिच्छेयो गृह्णीति । संक्ख्यः पुनरध्यात्मशास्त्रवर्णधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः । दुर्वृतस्याचार्यादेरपि भागानर्हन्वात् । वान

॥ मि० च० ॥

॥ ५९ ॥

प्रस्थधनन्धर्मभ्रात्रे कतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्राता एकतीर्थी काश्रमी धर्मभ्राता सौ एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रे कतीर्थी । एतेषामाचार्या
दीनामभावे पुत्रकादिषु सन्त्येकतीर्थी वगृह्णाति । नन्वनंशास्त्राभ्रान्तरगता इति वशिष्ठस्मरणादाश्रमान्तरगतानां रिक्थ
सम्बन्ध एव नास्ति कुतस्तद्विभागः । न च नैष्ठिकस्य स्वार्जितधनसम्बन्धः । प्रतिग्रहादिनिषेधात् । अनिचयो भिक्षुरिति गौत
मस्मरणाद्विक्षोरपि न स्वार्जितधनसम्बन्धः । उच्यते । वानप्रस्थस्य नावत् । ब्रह्मण्यस्य यस्मात्तथा सम्बन्धस्य वा । अ
र्थस्य निचयं कुर्यात्कृतमाश्रयुजेत्येति दिवचनात् । धनसम्बन्धोऽस्येव । यतेरपि । कौपीनाच्छादनार्थं हि वासो वै विभ्रिया
वसः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुकेतथेत्यादि वचनाद्द्वस्त्रपुस्तकादिसम्बन्धोऽस्येव । नैष्ठिकस्यापि शरीरयात्रार्थेव
स्त्रादिसम्बन्धोऽस्येवेति तद्विभागकथनं युक्तमेव । इदानीं स्वर्थात्तस्यापुत्रस्य वत्त्वाद्यो धनभाज इत्युक्तस्यापवादमाह । सं
सृष्टिनस्तु संसृष्टी । विभक्तं धनमुपनिर्मिं श्रीकृतं संसृष्टन्तदस्यास्तीति संसृष्टी संसृष्टत्वं च नयेन केनापि । किन्तु पित्राभ्रा
त्रापि नृव्येन वा । यथा ह वृहस्पतिः । विभक्तो यः पुनः पित्राभ्रात्रा चैकत्र संस्थितः । पितृव्येनाथवा प्रीत्या स तत्संसृष्ट उच्यत
इति । तस्य संसृष्टिनः मृतस्यांशं विभक्तगर्भायाम्भार्यायां पञ्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टी दद्यात् । पुत्राभावे
संसृष्ट्येवापहरेत् गृह्णीयान्नपत्न्यादिः । संसृष्टिनः संसृष्टीत्यस्यापवादमाह सोदरस्य नु सोदरः । दद्यादपहरेच्चं शं जानस्य
च मृतस्य च संसृष्टिनः संसृष्टीत्यनुवर्तते अतश्च सोदरस्य संसृष्टिर्नो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी संसृष्टानुजातस्य सुतस्य दद्या
त्तदभावे अपरेदिदि पूर्ववत्संबन्धः । एवञ्च सोदरासं सगे सोदरस्य संसृष्टिर्नो धनं सोदर एव संसृष्टी गृह्णाति न भिन्नोदरः
संसृष्ट्यपीति पूर्वोक्तस्यापवादः । इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्थात्ते संसृष्टिर्नो भिन्नोदरस्य सोदरस्य चासंसृष्टिनः सद्भावेकस्य ध
नग्रहणमिति विवक्षायां । द्वयोर्विभज्य ग्रहणे कारणमाह । अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्या धनं हरेत् । असंसृष्ट्यपि वा दद्या
त्संसृष्टे नान्यमानृजः । अन्योदर्यः सापन्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेन्न पुनरन्योदर्या धनं हरेदसंसृष्टी । अनेनान्वयव्यतिरेका

भ्यामन्योदर्यस्य संसृष्टि त्वं न ग्रहणे कारणमुक्तम् । असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते । अतश्चासंसृष्ट्यपि संसृष्टि नो धनं
 आददीत । कोसावित्यत आह । संसृष्ट इति संसृष्ट एकोदर संसृष्टः सोदर इति यावत् । अनेनासंसृष्टस्यापि सोदरस्य ध-
 नग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं । संसृष्ट इत्युत्तरेणापि संबध्यते तत्र संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः । नान्यमानुजः अत्रैव शब्दाध्याहा-
 रेण व्याख्यानं कार्यं संसृष्ट्यप्यन्यमानुज एव संसृष्टि नो धनं नाददीतेति । एवं चासंसृष्ट्यपि वादद्व्यादित्यपि शब्दश्च वणात् ।
 संसृष्टेनान्यमानुज एवेत्यवधारणं निवेद्या च । असंसृष्ट सोदरस्य संसृष्ट भिन्नोदरस्य च विभज्य ग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ।
 द्वयोरपि धनग्रहणकारणस्यैकैकस्य सद्भावात् । एतदेव संसृष्टीकृतं मनुना । विभक्ताः सह जीवन्तो विभजेरन्युत्तर्यदीति । संसृ-
 ष्टि विभागं प्रक्रम्य येषां ज्येष्ठः कनिष्ठो वा हीयेतां शप्रदानतः स्मियेतान्यत्तरो वापि तस्य भागेन लुप्यते सोदर्याः विभजे युस्तं समे-
 त्य सहिताः समम् । आतरो ये च संसृष्टा भगिन्यश्च सनाभय इति वदता । येषां भ्रातृणां संसृष्टिनां मध्ये ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यमो वा
 शप्रदानतो शप्रदाने सार्वविभक्तिकस्तसिः । विभागकाल इति यावत् हीयेत स्वांशां श्रूयेता अमाननपरिग्रहेण ब्रह्म हत्यादि-
 नावाप्नियेत तवा तस्य भागेन लुप्यते । अतः पृथगुद्धरणीयोन संसृष्टि न एव गृह्णीयुरित्यर्थः तस्योद्धृतस्य विनियोगमाह । सोद-
 र्या विभजे युस्तमिति । तमुद्धृतभागं सोदर्याः सहोदराः असंसृष्टा अपि समेत्य देशं तरगता अपि समागम्य सहिता समूय समं न-
 न्यनाधिकभावेन ये च आतरो भिन्नोदराः संसृष्टा स्ते च सनाभयो भगिन्यश्च विभजे युः समं विभज्य गृह्णीयुरिति स्पष्टेऽर्थः । पुत्रपत्न्या-
 दि संसृष्टिनां यद्वा यग्रहणमुक्तं नान्यस्यापवादमाह । स्त्रीवो यपति तस्तज्जः पंगु र्गन्मत्तको जडः । अन्धो चिकित्स्य गेगाद्या भर्तव्याः
 स्युर्निरंशकाः स्त्री वस्तु नीया प्रकृतिः पति तो ब्रह्महादिस्तज्जः पति तो तपन्नः पंगुः पादविकलः उन्मत्तकः वार्तिकपैत्तिकश्चेष्टिकस-
 न्निपातिकग्रहावेशलक्षणैर्गन्मादैरभिभूतः । जडो विकलान्तः करणो हिताहितावधारणाक्षम इति यावत् । अन्धेनेत्रेन्द्रियविक-
 लः । अचिकित्स्य गेगः अप्रति समाधेय यश्चमादि रोगग्रस्तः आद्यशब्देनाश्रमांतरगतपितृद्वेष्ट्युपपातकिर्वाधरमूकनिरिन्द्रयाणां च

हृणं । यथा हवसिष्ठः । अनंशस्त्वाभ्रमान्तरगता इति नारदोपि । पितृद्विद्वपतितः षोडशस्य दौपपातिकः । औरसाञ्च
 पितृनैतेशंलभेरनक्षेत्रजाः कुत इति मनुरपि । अनंशैक्लोवपतितैजात्यं धवधिगैतथा । उन्मत्तजडमकाश्चयेचकेचिन्निरिन्द्र
 या इति । निरिन्द्रियो निर्गतमिन्द्रियं यस्माद्ध्याध्यादिना स निरिन्द्रियः । एते क्लोवा दयो नंशरिक्थभाजो न भवन्ति । केवलमश
 नाच्छादनदानेन पोषणीया भवेयुः । अभरणे तु पतितत्वदोषः । सर्वेषामपि तु न्याय्यं दानुशक्त्या मनीषिणा । आसाच्छादनमव्य
 न्नं पतितो ह्यददद्भवेति मनुस्मरणात् । अन्यन्नं यावज्जीवमित्यर्थः । एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वं न पुनर्विभक्त
 स्य । विभागोत्तरकालमप्यौघादिना दोषनिर्हरणे भागप्राप्तिरस्येव । विभक्तेषु सुतो जातः स्वर्णीयां विभागभाक् इत्यस्य समा
 नन्यायत्वात् । पतितत्वादियुपुद्भिर्गमविवक्षितमतश्च पत्नीदुहितृमात्रादीनामपि उक्ते दोषदृष्टानामनंशत्वं वेदितव्यं । क्लो
 वादीनामनंशत्वात्तत्पुत्राणामप्यनंशत्वे प्राप्नोदमाह । औरसाः क्षेत्रजास्त्वेवं निर्दोषा भागहारिणः । एतेषां क्लोवादीनामौ
 रसाः क्षेत्रजा वापुत्रा निर्दोषा अंशग्रहणविशेषे धिक्कृत्वादिदोषरहिता भागहारिणोऽश्याहिणो भवन्ति । तत्र क्लोवस्य क्षेत्रजः पुत्र
 सम्भवत्यन्येषामौरसा अपि औरसक्षेत्रजयोग्यं हृणं इतरपुत्रव्युदासार्थं । क्लोवादिदुहितृणां विशेषमाह । सुताश्चैषां प्रभर्त
 व्यायावद्वैभर्तृसात्कृताः । एतेषां क्लोवादीनां सुतादुहितृगेयावद्विवाहसंस्तृता भवन्ति तावद्भरणीयाः । चशब्दान् संस्कार्योश्च ।
 क्लोवादिपत्नीनां विशेषमाह । अपुत्रा यो धितश्चैषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । निर्वास्या व्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव च । एषां
 क्लोवादीनामपुत्राः पत्न्याः साधुवृत्तयः सदाचारश्चेद्भर्तव्याभरणोयाः । व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः प्रतिकूलास्तथैव च निर्वास्या
 भवन्ति भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेत् । न पुनः प्रातिकूल्यमात्रेण भरणमपि न कर्तव्यम् । विभजेरनसुताः पित्रोरित्यत्र स्त्री
 पुंसधनविभागसंक्षेपेणाभिधाय पुरुषधनविभागे विस्तरंणाभिहितः । इदानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेणाभिधास्यं स्तम्बरूपं ता
 वदाह । पितृमानुपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं । आधि वेदनिकाङ्क्षस्त्रीधनपरिकीर्तितं पित्रामात्रापत्याभ्रात्राचयद्दत्तं यच्च वि

बाह्कालेग्रावधिकृत्यमातुलादिभिर्हृत्तंश्चधिवेदनिकंश्चधिवेदनिमित्रमधिविन्नस्त्रियैदद्यादिति वक्ष्यमाणं । आद्याशब्देन च
 कथक्यसंविभागपरिग्रह्याधिगमप्राप्तमेतन्स्त्रीधनं मन्वादिभिर्क्तं । स्त्रीधनशब्दश्चैयौगिकोनपारिभाषिकः योगसंभवेपरिभा
 षायाश्चयुक्तत्वात् यत्पुनर्मेनुमेक्तम् । अध्यग्न्यध्यावह निकंदत्तञ्चप्रीतिकर्मणि । भ्रातृमानृतृपितृप्राप्तवद्विधं स्त्रीधनं स्मृतमिति
 स्त्रीधनस्य वद्विधत्वं तद्व्यूतसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदाय अध्यग्न्यादिस्वरूपंचकात्यायनेनाभिहितं । विवाहका
 लेयन्स्त्रीभ्यो दीयते ह्यग्निं संनिधौ । तदध्यग्निकृतं सद्भिः स्त्रीधनं परिकीर्तितं । यत्पुनर्लभते नारी नीयमानापितृगृहात् । अध्या
 वह्निकं नानामस्त्रीधनं ननु ददाहृतं । प्रीत्या दत्तं नुयत्किञ्चित् स्वप्त्रावाश्च भुरेणवा । पादवन्दनिकं चैव प्रीतिरित्युच्यते । ऊ
 ळया कन्यया वापि पत्युः पितृगृहे पिवा । भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वालेभ्यं सौदायिकं स्मृतमिति । किंच वंधुदत्तं तथा शुल्कमन्वाधेय
 कमेव च । वंधुभिः कन्यायामातृवंधुभिः पितृवंधुभिश्च यद्वत् । शुल्कं यद्गृहीत्वा कन्या दीयते । अन्वाधेयकं परिणयनादनुपस्था
 द्याहितं दत्तं । उक्तञ्च कात्यायनेन । विवाहात्परतोयच्चलब्धं भर्तृकुलात्स्त्रिया । अन्वाधेयन्तद्व्यलब्धं पितृकुलान्नयेति । स्त्री
 धनं परिकीर्तितमिति गतेन संबन्धः । एवं स्त्रीधनमुक्तं तद्विभागमाह । अतीतायामप्रजसिवाश्ववासदवाप्नुयुः । तत्पूर्वोक्तं स्त्री
 धनमप्रजस्य न पत्न्यायां दुहिनी दौहित्री दौहित्रपुत्रपौत्रैश्चरहिततायां स्त्रिया मतीतायां वाश्ववाभर्त्रा दयो वक्ष्यमाणगृह्णन्ति सा
 मान्येन बान्धवाधनग्रहणे अधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह । अप्रजः स्त्रीधनं भर्तुर्ब्रह्मादिषु च
 मुखेपि । दुहितृणां प्रसुता चेच्छेयेषु पितृगामितत् । अप्रजसः स्त्रियाः पूर्वोक्ताया ब्राह्मणैर्वायै प्राजापत्ये युचतुर्ष्वे विवाहेषु भार्या
 त्वं प्राप्तायाश्च तीतायाः पूर्वोक्तान् मय्यधमम्भर्तुर्भवति । तदभावे तत्पत्न्या सन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वामसुरगंधर्वगक्ष
 सपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजस्त्रीधनं पितृगामि । माताचपिताचपितरौ नौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टायाश्चपि मातुः प्र
 थमं धनग्रहणं पूर्वमेवेवेक्तं । तदभावे तत्पत्न्या सन्नानां धनग्रहणं सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूतापत्यवतीचेत् । दुहितृणां तज्जनं भव

॥मि०व्य०॥

॥ ६९ ॥

तिञ्चटुहितृशब्देनटुहितृदुहितरुच्यन्ते । साक्षादुहितृणांमानुदुहितरःशेषमित्यत्रोक्तत्वात् । अतश्चमानुधनंमात
रिवृतायांप्रथमंदुहितरेगृह्णन्ति । तत्रचोठानूखसमवायेनूखगृह्णन्ति । तदभावेपरिणीतातत्रापिप्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठिता
समवायेऽप्रतिष्ठितागृह्णन्ति तदभावेप्रतिष्ठिता । यथाहगौतमः । स्त्रीधनंदुहितृणामप्रज्ञानामप्रतिष्ठितानांचेति । तत्रच
शब्दान्प्रतिष्ठितानांच अप्रतिष्ठिताञ्जनपत्यानिर्जनावा । एतच्चश्रुत्वव्यतिरेकेण । श्रुत्कन्तुसोदर्याणामेवभगिनीश्रुत्कंसेद
याणामूर्जंमानुरितिगौतमवचनात् । सर्वासांदुहितृणामभावेदुहितृदुहितरेगृह्णन्ति । दुहितृणांप्रसूताचेदित्यस्माद्वच
नान् । तासांभिन्नमानुकाणांविषमाणांसमवायेमानुद्वारेणभागकल्पना । प्रतिमानुवास्ववर्गेणभागविशेषइतिगौतमस्मरणा
त् । दुहितृदौहित्रीणांसमवायेदौहित्रीणांकिंचिदेवदातव्यं । यथाहमनुः । यास्तासांस्युदुहितरस्तासामपियथाहृतः । मा
तामह्याधनाक्लिञ्चित्प्रदेयंप्रीतिपूर्वकमिति दौहितृणामप्यभावेदौहित्राधनहारिणः । यथाहनारदः । मानुदुहितरेभावे
दुहितृणांतदन्वयइतितच्छब्देनसंनिहितदुहितृपणमर्शेत् । दौहित्राणामभावेपुत्रागृह्णन्ति । ताभ्यच्चहेतेञ्चन्वयइत्युक्त
त्वात् । मनुरपि । दुहितृणांपुत्राणांचमानुधनसम्बन्धन्दर्शयति । जनन्यांसंस्थितायांनुसमंसर्वसहोदराः । भजेरन्मानु
कंरिक्खंभगिन्यश्चसनाभयइति । मानुकरिक्खंसर्वसहोदराःसमम्भजेरन्सनाभयोभगिन्यश्चसमंभजेरन्इतिसम्बन्धःत
पुनःसहोदराभगिन्यश्चसंभूयभजेरन्इति । इतरेतरयोगस्यद्वैकशेषाभावादप्रतीतेर्विभागकर्तृत्वान्वयेनापिचशब्दोप
पत्तेर्यथादेवदत्तःकृषिकुर्यादुज्ञातञ्चेति । समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरग्रहणमिद्वोदरनिवृत्त्यर्थम् ।
अनपत्यहीनजानिस्त्रीधनंनुभिन्नोदराप्युत्तमजातीयसपत्नीदुहितागृह्णन्ति । तदभावेतदपत्यं तथाचमनुः स्त्रियास्तुयइवे
द्विर्जपित्रादत्तंकथंचन । ब्राह्मणीतच्छरेत्कन्यातदपत्यस्यवाभवेदिति । ब्राह्मणीग्रहणमुत्तमजात्युपलक्षणम् । अतश्चानपत्य
वैश्याधनंक्षत्रियाकन्यागृह्णन्ति । पुत्राणामभावेपौत्राःपितामहीधनहारिणः । चक्षुष्यभाजचक्षुषंप्रतिकुर्युरितिगौतमस्मरणा

त् । पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमिति पौत्राणामपि पितामहद्वयपाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ताभिर्नैव दयोवाधवाधनह्रा-
 रिणः । स्त्रीधनप्रसङ्गेन वाग्दत्ताविषयं किंचिदाह । दत्त्वा कन्यां हरेत् न दंज्यो व्ययं दद्याच्च सो दयं । कन्यां वा चा दत्त्वा पहरन्
 द्रव्यानुबन्धाद्यनुसारेण गृह्णादगृह्णीयः । एतच्चापहारकारणभावे । सतिनुकारणे दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चेद्द्वरश्चाव्रज-
 दित्यपहाराभ्यनुज्ञानान्न दंज्यः । यच्च वाग्दाननिमित्तं वरेण स्वसम्बन्धिनां कन्यासम्बन्धिनां वोपचारार्थं धनं व्ययीकृतम् । तत्सर्वं
 सो दयं सर्ववृद्धिं कन्यादाता वगयदद्यात् । अथ कथं चिद्वाग्दत्ता संस्कारात्प्राप्तिमयेतत्तदा किं कर्तव्यमित्यत आह मृतायां दत्तमाद-
 द्यात्परिशोध्योभयव्ययम् । यदि वाग्दत्तामृतं तातदा यत्पूर्वमंगुलीयकादिश्रुत्वां वरेण दत्तं तद्द्वरश्चाददीतपरिशोध्योभयव्ययम् ।
 छभयो गन्तव्यः कन्यादानुश्चयो व्ययस्तु परिशोध्य विगणय्यावशिष्टमाददीत यत्तु कन्यायैमातामहादिभिर्दत्तं शिरोभूयणादिकं
 वाक्कमायातन्तत्सहोदराभ्रातरे गृह्णीयुः । रिक्खं मृतायाः कन्यायाः सोदरा गृह्णीयुस्तदभावे पितुरिति वाज्जयनस्मरणात् । मृता
 प्रजः स्त्रीधनम् भर्तृगामीत्युक्तमिदानीं जीवत्याः सप्रजाया अपि स्त्रिया धनग्रहणे क्वचिद्भर्तुरभ्यनुज्ञानमाह । तुर्भिर्क्षेधर्मकार्ये च
 व्याधौ सम्प्रतिशेधके । गृहीतं स्त्रीधनं भर्तृनस्त्रियैदानुमर्हति । तुर्भिर्क्षेकुटुम्बरक्षणा र्थं धर्मकार्येऽवश्यं कर्तव्ये व्याधौ च सम्प्रति
 शेधके वन्दिग्रहणं निग्रहादौ । द्रव्यान्तररहितः स्त्रीधनं गृह्णीत भर्तृन पुनर्दानं नुमर्हति । प्रकारान्तरेण पहरन् दद्यात् भर्तृव्यतिरे-
 केण जीवत्याः स्त्रियाः धनं नैनापि दायादेन न गृहीतव्यम् । जीवन्ती नान्तु तासां ये तद्धरेयुः स्वबान्धवाः । तान् शिष्याचारदंडेन
 धार्मिकः पृथिवीपतिरिति दण्डविधानात् । तथा पत्न्यौ जीवतियः स्त्रीभिरलंकारे धृतो भवेत् । न तम्भजेरन्दायादा भजमानाः प-
 तन्ति ते इति दोषप्रवणाच्च । आधि वेदनिर्णयं स्त्रीधनमुक्तं न दाह । अथ विव्रस्त्रियै दद्यादाधि वेदनिर्णयं स्त्रीधनम् । न दत्तं स्त्रीधनं
 यस्यैव तेनैव प्रकीर्तितम् । यस्याउपरि विवाहः साधि विव्रस्त्रियै आधि वेदनिर्णयं स्त्रीधनमुक्तं न दाह । अथ विव्रस्त्रियै आधि वेदनिर्णयं
 धनं समं यावदधि वेदना र्थं व्ययीकृतं तावदद्यात् । यस्यैव भर्तृश्वशुरेण वा स्त्रीधनं न दत्तं न दत्तं पुनः स्त्रीधने आधि वेदनिर्णयं

स्यार्द्धं दद्यात् । अर्द्धं शब्दश्चात्र समप्रविभागवचनपरे न भवत्यतश्च यावता तत्पूवं दत्तमाधिवेदनिकसमम्भवति तावद्देयमि
त्यर्थः । एवं विभागमुक्त्वा दानीं तत्सन्देहे निर्णयहेतुमाह । विभागनिह्वेदश्चातिवन्धुसाध्यभिलेखितैः विभागभावनाज्ञेयागृह
क्षेत्रैश्च यैः । विभागस्य निह्वेदऽपलापे ज्ञातिभिः पितृवन्धुभिः साक्षिभिर्मानुलादिभिर्मानुवन्धुभिः पूर्वोक्तलक्षणैर्लेखेन च
विभागपत्रेण विभागभावना विभागनिर्णयो ज्ञेयः । तथा यैः नैकैः पृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्च पृथक्कृत्यादि कार्यप्रवर्तनम् । पृथक्
पञ्चमहायज्ञादि धर्मानुष्ठानञ्च । नारदेन विभागलिंगमुक्तम् । विभागधर्मसन्देहे दायादानां निर्वर्णयः । ज्ञातिभिर्भाग
लेखेन पृथक्कार्यप्रवर्तनात् । भ्रातृणां मविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मोऽपि भवेदेषां पृथक्पृथगिति । तथाप
राण्यपि विभागलिङ्गानि तेनैवाक्तानि । साक्षिन्व्याप्तिभावाच्च दानं ग्रहणमेव च । विभक्ताभ्यन्तरः कुर्युर्न विभक्ताः कथञ्चनेति
॥ ७७ ॥ इति रिक्थविभागप्रकरणम् ॥ ७७७७ ॥ अधुना सीमाविवादनिर्णय उच्यते । सीम्नो विवादे क्षेत्रस्य सामन्ताः
स्य विरादयः गोपाः सीमाकक्षाणां ये सर्वे च वनगोचराः । नयेयुरेते सीमानं स्थलांगारतुषकुम्भैः सेतुवल्मीकनिम्ना स्थितैश्च
रूपलक्षिताम् । ग्रामद्वयसम्बन्धिनः क्षेत्रस्य सीम्नो विवादे तेनैकग्रामान्तर्वर्ति क्षेत्रमर्यादा विवादे च सामन्तादयः स्थलाङ्गार
दिभिः पूर्वोक्तैः सीमालक्षणैरूपलक्षितां सीमानयेयुः निश्चिनुयुः सीमाक्षेत्रादिमर्यादा सा चतुर्विधा । जनपदसीमा
ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति । सा च यथासम्भवम्पञ्चलक्षणा तदुक्तं नारदेन । ध्वजिनी मन्दिनी चैव नैधानी भयवर्जिता
ता । राजशासननीता च सीमापञ्चविधा स्मृतेति । ध्वजिनी वृक्षादिलक्षिता । वृक्षादीनां मृकाण्येन क्वेन ध्वजतुल्यत्वात् । म
न्दिनी सलिलवती मत्स्यशब्दस्य स्वाधारजललक्षणत्वात् । नैधानी निखातनुषाङ्गरादिमती । तेषां निखातत्वेन निधानतुल्य
त्वात् । भयवर्जिता । अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसम्प्रतिपत्तिनिर्मिता । राजशासननीता ज्ञानुचिह्नाभावे राजेच्छयानिर्मिता । एवं
भूतानां योऽविवादः सम्भवति । यथाह कात्यायनः । आधिक्यं न्यूनतां चांशे अस्ति नास्ति मेव च । अन्धे गभुक्तिः सीमा च यद्गू

वादस्य हेतव इति । तथा हि । ममात्रपञ्चनिवर्तनायाभूमेरधिकाभूरस्तीतिकेनचित्तुक्तेपञ्चनिवर्तनैवनाधिकेत्याधिक्येविवा
 दः । पञ्चनिवर्तनामदीयाभूरित्युक्तेनततो न्यूनैवेतिन्यूनतायाम्पञ्चनिवर्तनोममांशइत्युक्तेश्एवनास्तीत्यस्तिनास्तिविवि
 वादःसम्भवति । मदीयाभूःप्रागविद्यमानभोगैवभुज्यतइत्युक्तेनसन्तताचिरन्तयेवमेमुक्तिरित्यभोगभुक्तौविवादः । इयंम
 ध्यादेयञ्चेतिसीमाविवादइतिषड्प्रकारएवविवादःसम्भवति । षड्प्रकारेपिभूविवादेऽश्रुत्यर्थान्धासीमायाःअपिनिर्णयमा
 नत्वात्सीमानिर्णयप्रकरणेतस्यातर्भावः । समन्ताद्भवाःसामन्ताः । चतसृषुदिदृक्चतनंगयामादयस्तेचप्रतितीसीमंव्यवस्थि
 ताः । ग्रामेग्रामस्यसामन्तःक्षेत्रक्षेत्रस्यकीर्तितम् । गृहंगृहस्यनिर्दिष्टंसमन्तात्परिरभ्यहीतिकात्यायनवचनान् । ग्रामा
 दिशद्देशतत्स्थाःपुरुषालब्धन्ते । ग्रामःपलायतइतियथा । सामन्नग्रहणञ्चतत्संज्ञादुपलक्षणार्थः । उक्तञ्चकात्याय
 नेन । संसक्तकास्तुसामन्तास्तत्संसक्तसंज्ञाःपद्माकारःप्रकीर्तिताइति । स्थविगवृद्धाः । आदिग्रह
 णेतमौलोद्धृतयोर्ग्रहणं । वृद्धादिलक्षणञ्चतेनैवोक्तम् । निष्ठाद्वयमानयैर्दृष्टनाकार्यनन्दुणान्वितैः । वृद्धावायदिवावृद्धा
 स्तेचवृद्धाःप्रकीर्तिताः । येतत्रपूर्वसामन्ताःपञ्चाद्देशान्नरङ्गताः । तन्मूलत्वात्तुतेमौलाच्चहविभिःप्रिकीर्तिताः । उपश्रवण
 सम्भोगकार्याख्यानोपचिह्निताः । उद्धरन्तिपुनर्यस्मादुद्धृतास्तेततःस्मृताइति । गोपागोचारकाः । सीमाकषाणाःसीमासं
 निहितक्षेत्रकर्षकाः । सर्वेचवनगोचरगवनचारिणोव्याधादयस्तेचमनुनोक्ताः । व्याधान्शकुनिकान्गोपान्कैवर्तान्मूल
 खातकान् । व्यालयाहानुच्छवृत्तीनन्याञ्चवनगोचरगर्णितं । स्थलमुन्नतोभूप्रदेशः । अंगारेऽग्रेरुच्छिष्टं । तुषाधान्यत्वचः ।
 द्रुमान्यगोधादयःसेतुर्जलप्रवाहबन्धःचैत्यम्पाषाणादिबन्धःआद्याश्छेनवेणुवालुकादीनांग्रहणम् । सन्तानिचप्रकाशप्रका
 शभेदेनद्विप्रकारणि । तथाचमनुः । सीमावृक्षास्तुकुर्वीतन्यग्रेधाश्चन्यकिंशुकान् । शाल्यलीनशालतालांश्चक्षीरिणश्चैव
 पादपान् । गुल्मान्वेणूश्चविविधांश्चमीवह्नीस्थलानिच । शरनकुञ्जकगुल्माश्चतथासीमाननश्यति । तडागानुदपानानि

॥ मि० व० ॥

॥ ६३ ॥

वाप्यः प्रसवणातिच । सीमासन्धियुकार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाशरूपाणि । उपच्छन्नानि चान्यानि सीमालिङ्गानि
क्रारयेत् । सीमाज्ञानेन्द्रणाग्नीध्र्यनित्यं लोके विपर्ययम् । अश्मनोस्थीनि गोवालोस्तु घान् भस्मकपालिकाः । करीषामिष्टका
ङ्गरशर्करागुलुकास्तथा । यानि चैव मृत्पाणिका बाहू मिर्नभक्षयेत् । तानि सन्धियुसीमाया अप्रकाशानिकारयेत् । एतै
र्लिङ्गैर्नयेत्सीमांशजाविवदमानयोरिति । प्रच्छन्नलिङ्गानि एतैः प्रकाशाप्रकाशरूपैर्लिङ्गैः सामन्तादिप्रदर्शितैः सीमाम्भ्यति
विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्याद्राजा । यदा पुनश्चिह्नानि तसन्निविद्यमानानि वालिङ्गानि तया सन्दिग्धानि तदनिर्णये पा
यमाह । सामन्तावासमग्रामाश्चत्वारोष्टौ दशपिवा । रक्तस्वगवसनाः सीमानयेयुः क्षितिधारिणः । सामन्ताः पूर्वोक्तलक्षणाः सम
ग्रामाश्चत्वारोष्टौ दशपिवेद्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नग्रामीणाः । रक्तस्वग्विणोरक्तान्धरधर्मूर्द्धारोपितक्षितिखण्डाः सीमाननये
युः प्रदर्शयेयुः । सामन्तावेति विकल्पाभिधानं स्मृत्युत्तरं रक्तसाध्यभिप्रायम् । यथाहमनुः । साक्षिप्रत्ययएव स्यात्सीमाबाद
विनिर्णयइति । तत्र च साक्षिणां निर्णेतृत्वं मुख्यन्तदभावे सामन्तानाम् । तदुक्तम् । साध्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सीमान्तवासि
नः । सीमाविनिर्णयं कुर्युः प्रयत्नागजसंनिधाविति । तदभावे तत्संस्कादीनां निर्णेतृत्वम् । यथाह कात्यायनः । स्वार्थसिद्धौ
प्रदुष्टेषु सामन्तेष्वर्थगौरवात् । तत्संस्केस्तु कर्तव्य उद्धारेनात्र संशयः । संसक्तसक्तदोषेतु तत्संस्काः प्रकीर्तिताः कर्तव्या न प्रदु
ष्टास्तु रक्षाधर्मविजानतेति । सामन्तादुभावे मोचादयो ग्राह्याः । नेवामभावे सामन्तमौलवृद्धोद्धृतादयः । स्थावरेष्वप्र
कारेपिकार्यानां च विचारणेति कात्यायनेन कर्मविधानम् । एते च सामन्तादयः संख्यागुणानि रेकेण संभवन्ति । सामन्ताः सा
धनं पूर्वं निर्दोषाः स्युर्गुणान्विताः । द्विगुणास्तु त्रैशेयास्तोन्ये त्रिगुणामता इति स्मरणात् । ने च साक्षिणः सामन्तादयश्च
स्वैः स्वैः शपथैः शपिवासन्तः सीमानयेयुः । शिरेभिस्ते गृहीत्वा र्बीं स्वग्विणोरक्तवाससः । सुकृतैः शपिताः स्वैः स्वैर्नयेयुस्ते सम
ज्ञासमिति स्मरणात् । नयेयुरिति बहुवचनं द्वयोर्निरासार्थं नैकस्य । एकश्चेदुन्नयेत्सीमां सोपवासः समुन्नयेत् । रक्तमाख्या

म्वरधरोभूमिमादायमूर्द्धनीतिनारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात् । यत्तु । नैकः समुन्नयेत्सीमानरः प्रत्ययवानपि । गुरुत्वादस्य का
 र्यस्य क्रियैवावज्जुयुस्थितेत्येकस्य निवेधः । स उभयानुमतधर्मविद्वतिरिक्तविषयइत्यविरोधः । स्थलादिचिह्नाभावेपि
 साक्षिसामन्तादीनां सीमाज्ञानउपायविशेषो नारदेनोक्तः । निम्नगापहृतोत्तुष्टनष्टचिह्नासुभूमिषु । तत्प्रदेशानुमा
 नाच्चप्रमाणार्ङ्गेगदर्शनादिति । निम्नगायानद्याः अपहृतेनोपहरणेनोत्तुष्टानि स्वस्थानानाम्प्रच्युतानि नष्टानि बलिङ्गानि
 यासु मर्यादाभूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानादुत्तुष्टनष्टचिह्ना नाम्नाचीनप्रदेशानुमानात् ग्रामादारभ्य सहस्रदण्डपरिमितं
 क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागइत्येव निबधानात्प्रमाणद्वयप्रत्यर्थ्य समक्षमवप्रतिपन्नायाः स्मार्तकालोपलक्षितैर्भुक्तैर्विति श्वितुयुः
 । वृहस्पतिना चात्र विशेषो दर्शितः । आगमज्वं प्रमाणश्च भोगङ्कालञ्च नाम च । भूभागलक्षणञ्चैवैवैविदुस्ते त्रसाक्षिण इति ।
 एते च साक्षिसामन्तादयः शपथैः शापिताः सन्तः कुलादिसमक्षं गङ्गाप्रष्टव्याः । यथाहमनुः । ग्रामेयककुलानानुसमक्षं
 सीम्निसाक्षिणः । प्रष्टव्यासीमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनोरिति । नेपुष्टाः साध्यादयः समस्ता ऐकमन्थेन सीम्निनिर्णयं
 ब्रूयुः । नैर्निर्णीतां सीमान्तप्रदर्शितसकललिङ्गयुक्तां साध्यादिनामान्विताञ्चा विस्मरणार्थं मन्त्रे समग्रे पयेत् । उक्तञ्च
 मनुना । नेपुष्टास्तु यथा ब्रूयुः सामन्ताः सीम्निनिर्णयम् । निवध्नीयात्तथा सीमां सर्वं सांश्चैव नाम मतइति । एते वां साक्षिसाम
 न्तप्रभृतीनां सीमाचंक्रमणदिनादारभ्य यावच्चिपक्षं जदैविकं व्यसनं चेन्नोपपद्यते तदा तत्प्रदर्शनात्सीमानिर्णयः । अथ च
 राजदैविकव्यसनावधिः कात्यायनेनोक्तः । सीमाचंक्रमणे कोशे पादस्य शीतं यैव च । त्रिपक्षपक्षसप्ताहं देवगजिकर्म मया
 तइति । यदा त्वमीषां उक्तसाध्यवचसां त्रिपक्षभ्यन्तरे रेगादिर्दृश्यते । अथवा प्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्याधिकसंख्यागुणसाध्य
 न्तरविरुद्धवचनानां दाने मया भाषितया दण्डनीयाः । तदाह । अन्ते तु पृथग्दण्डा गङ्गामध्यमसाहसम् । अन्ते मि
 थावदने निमित्तभूते सति सर्वे सामन्ताः प्रत्येकमध्यमसाहसेन चत्वारिंशदधिकेन पणपञ्चशतेन दण्डनीयाः । सामन्तवि

ययताचास्यसाध्यमौलादीनां सुव्यन्तरे दण्डान्तरविधानादवगम्यते । तथाचमनुः । यथोक्तेननयनसोपयन्तेसत्यसा
 क्षिणः । विपरीतनयनस्तुदाप्याःसुर्द्विशतन्दममिति । नारदेपि । अथचेदन्तं ब्रूयुःसामन्ताःसीन्निर्णये । सर्वे
 पृथक्पृथक्दंष्ट्रागजामध्यमसाहसमिति । सामन्तानामध्यमसाहसं दण्डमभिधाय । शेषाश्चेदन्तं ब्रूयुर्नियुक्ताभूमिक
 र्मणि । प्रत्येकन्तु जघन्यासो विनेयाःपूर्वसाहसमिति । तत्संस्कारादियुप्रथमंसाहसमुक्तवान् । मौलादीनामपि तमेव
 दण्डमाह । मौलवृक्षादयस्त्वन्ये दण्डगत्यापृथक्पृथक् । विनेयाःप्रथमेनैवसाहसेनान्वृत्तेस्थिता इति । आदिग्रहणे
 नगोपशकुनिकव्याधवनगोचरणायहणम् । यदपिशकुनिकादीनां पापरतत्त्वाद्भिन्नं प्रदर्शनस्यैवोपयोगेन साक्षात्सीमा
 निर्णयेतथापिलिङ्गदर्शनस्यैवमृषाभाषित्वसम्भवाद्दण्डविधानमुपपद्यतएव । अन्ततेतुपृथग्दंष्ट्राद्व्येतद्वदण्डविधानमज्ञा
 नविषयम् । बहूनान्तुगृहीतृनां तसर्वैर्निर्णययदि । कुर्येभ्याद्वालोभाद्वादंष्ट्रास्तत्तमसाहसमिति । ज्ञानविषयेसाध्या
 दीनांकाव्यायनेनदण्डान्तरविधानान् । तथासाक्षिवचनभेदेऽप्ययमेवदण्डस्तेनैवोक्तः । कीर्तितेयद्व्यदिभेदःस्याद्दंष्ट्रास्त
 त्तमसाहसमिति । एवमज्ञानादिनान्वृतवदनेसाध्यादीन्दण्डयित्वापुनःसीमाविचारःप्रवर्तयितव्यः । अज्ञानोक्तौ दण्डवि
 त्वापुनःसीमाविचारयेदित्युक्ता । व्यक्तादुष्टास्तु सामन्तानन्यान्मौलादिभिःसह । संमिश्राःकारयेत्सीमामेवन्धर्मविदोविदु
 रितिनिरूपयप्रकारस्तेनैवोक्तः । यदापुनःसामन्तप्रभृतयोज्ञातारश्चिह्नानिचनसंतितदाकथंनिर्णयइत्यतश्चाह । अभावे
 ज्ञानचिह्नानां गजासीमःप्रवर्तिता । ज्ञातृणां सामन्तादीनां लिङ्गादीनाञ्च वृक्षादीनामभावे गजैव सीमःप्रवर्तिता प्रवर्तयि
 ता । अन्तर्भाविनोत्रणर्थः । ग्रामद्वयमध्यवर्तिनो बिबादास्यदीभूताम्बुवंसमम्यविभज्यास्येयंभूरस्येयमित्युभयोःसमर्प्यत
 न्मध्येसीमालिङ्गनिकुर्यान् । यदा तस्यांभूमावन्यतरस्योपकारतिशयोदृश्यतेतदा तस्यैवग्रामस्य सकलाभूःसमर्पणीया ।
 यथाहमनुः । सीमायामविषयायांस्वयंगजैवधर्मवित् । प्रदिशेद्भूमिमेकेषामुपकारादिनिस्थितिरिति । असत्यामप्यत

इवाशंकायामस्थाः स्मृतेन्यायमूलनाड्योतयितुमिति देशमाह । आगमायतनग्रामनिपातोद्धानवेक्ष्यसु । एवएवविधिर्ज्ञे
 योवर्धाम्बुप्रवहदित्यु । आगमः पुष्पफलोपचयहेतुर्भूभागः । आयतनं निवेशनं पलोलकूटाद्विधिविभक्तौ भूप्रदेशः । आ
 मः प्रसिद्धः । ग्रामग्रहणं च नगरादुपलक्षणम् । निपातम्यानीयस्थानं कूपवापीप्रभृतिकम् । उद्धानं क्रीडार्थभूमिः । वे
 क्ष्यगृहम् । एतेष्वारमादिष्वयमेव सामन्तसाध्यादिलक्षणो विधिर्ज्ञातव्यः । तथा प्रवर्धोद्भूतेषु जलप्रवाहेषु ज्ञानयो
 र्गृहयोर्मध्ये न जलौघः प्रवहत्यनयोर्वैत्ये वम्पकारे विवादे आदिग्रहणात् प्रसादादिष्वपि प्राचीन एव विधिर्ज्ञेयः वेदितव्यः । न
 था च कात्यायनः । क्षेत्रकूपतडागानाङ्केदागमयोरपि । गृहप्रसादावसथन्तपदेव गृहेषु चेति । सीमानिर्णयमुक्त्वा तत्प्रस
 ज्जेन मर्त्यादाप्रभेदनादौ दण्डमाह । मर्यादायाः प्रभेदे तु सीमा तिक्रमणे तथा । क्षेत्रस्य हरणे दण्डाश्च धर्मोक्तममध्यमाः ।
 अनेकक्षेत्रव्यवच्छेदिदकासाधारणीभूम्यादा तस्याः प्रकर्षेण भेदेने सीमा तिक्रमणे सीमामतिलंघ्य कर्षणे क्षेत्रस्य च भयादिप्रद
 र्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधर्मोक्तममध्यमदंडावेदितव्यः । क्षेत्रग्रहणञ्च गृहागमादुपलक्षणार्थम् । यदा पुनः स्वीयभ्राव्याक्षे
 त्रादिक्रमपहरणितद्विशिनोदमोवेदितव्यः । यथाह मनुः । गृहन्तडागमारमक्षेत्रम्वाभौ वयाहरन् । शतानि पञ्चदंज्यः
 स्यादज्ञानाद्विशिनोदमइति । अपह्रियमाणक्षेत्रादिभूयस्त्वपरीलोचनया कदाचिदुत्तमोपि दण्डः प्रयोक्तव्यः । अतएवाह
 । वधः सर्वस्वहरणं पुणर्विवासां कने । तदङ्गच्छेदइत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहसइति । यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकम्प्राप्य न
 यार्थदानेन बालानुज्ञानिर्मातुमिच्छति तं निधेधतः क्षेत्रस्वामिन एव दंडइत्यत आह । न निवेद्योत्पवाधस्तु सेतुः कल्याणकार
 कः । परभूमिं हरन् कूपः स्वल्पक्षेत्रो बहूदकः । परकीयां भूमिमपहरन्नाशयन्नपि सेतुर्जलप्रवाहबन्धः क्षेत्रस्वामिनानप्रति
 धेध्यः सचेदीयत्पीडाकारे बहूपकारकश्च भवति । कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पवाधो बहूदकत्वेन बहूपकारको नैव निवारणी
 यः । कूपग्रहणञ्च वापीपुष्करिण्यादुपलक्षणार्थम् । यदा पुनरसौ सर्वक्षेत्रवर्तितया बहुवाधो न द्यादिसमीपक्षेत्रवर्तितया

11 24 11

वाञ्छल्योपकारस्तदासौनिघेध्यइत्यर्थादुक्तम्भवति । सेतोच्चद्विविधोऽज्ञेयः खेयो वंध्यस्तथैव च ।
। नोयप्रवर्तनात्खेयो वंध्यः स्यात्तद्विवर्तनादिति । यदात्वन्यनिमित्तं सेतुम्भेदनादिनानष्टं स्वयं संस्कर्णेति तदापूर्वस्वामिनन्तद्वं
श्यन्वपंपवापृष्ट्वैव संस्क्रुर्यात् । यथाह नारदः । पूर्वप्रवृत्तमुत्सन्नमपृष्ट्वा स्वामिनन्तुयः । सेतुम्प्रवर्तयेत्कश्चिन्नसतत्फलभागभवेत्
। मृते तु स्वामिनिपुनस्तद्वंश्येवापिमानवे । गजानमामं च्यततः कुर्यात्सेतुप्रवर्तनमिति । क्षेत्रस्वामिनम्युपदिष्टमिदानीं सेतोः
प्रवर्तयितारम्यतिञ्चाह । स्वामिनेयोनिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुम्प्रवर्तयेत् । उत्पन्नेस्वामिनोभोगस्तदभावेमहोपतेः । क्षेत्रस्वामिनम
नम्युपगमम्यतदभावे गजानम्वायः परक्षेत्रे सेतुम्प्रवर्तयत्यसौ न फलभागभवत्यपि तत्तदुत्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनोभोगस्तदभावे ग
ज्ञः । तस्मात्प्रार्थनयार्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनन्तदभावे गजानम्वाप्यनुज्ञाट्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्तनीय इति तात्पर्यार्थः । क्षेत्र
स्वामिना सेतुर्न प्रतिषेध्यइत्युक्तमिदानीं तस्यैव प्रसक्तानुप्रसक्त्या कश्चिद्विध्यन्तरमाह । फालाहृतमपि क्षेत्रं न कुर्याद्विज्ञानकारयेत्
। सप्रदाप्यः कष्टफलक्षेत्रमन्येन कारयेत् । यः पुनः क्षेत्रस्वामिनः पार्श्वमिदं क्षेत्रं कृषामीत्यङ्गीकृत्य पञ्चादहं जतिन चान्ये न
कर्षयति तच्च क्षेत्रं यद्वापि फालाहृतमीयद्धलेन विदारितं न सम्यग्वीजवापाहं तथापि तस्या कष्टस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्त्यहं सामन्ता
दि कल्पितमूतावदसौ कर्षको दापनीयः । तच्च क्षेत्रं पूर्व कर्षकादच्छिद्यान्येन कारयेत् ॥ ७७ ॥ इति सीमाविवादप्रकरणम्
॥ ७७७७ ॥ व्यवहारपदानां परस्परं हेतुहेतुमद्भावात्तेषामाद्यमृणादानमित्यादिपाठकमो न विवक्षित इति व्युत्क्रमेण स्वामि
पालविवादोभिधीयते । माघानष्टौ तु महिषीसस्य घातस्य कारिणी । दंडनीया तदूर्ध्वं तु गौस्तदूर्ध्वं मजाविकम् । परसस्य वि
नाशकारिणी महिषी षष्टौ माघान्दंडनीया । गौस्तदूर्ध्वं चतुर्गोमाघान् षड्जामेवाश्च माघद्वयं दंडनीयाः । महिष्यादीनाम्भनस
म्बन्धाभावात्तन्वामीपुरुषो लक्ष्यते । माघश्चात्रताम्रिकपणस्य विंशतिरित्येता भागः माघो विंशतिरित्येता भागः पणस्य परिकीर्तित इति ना
रदस्मरणम् । एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वे तु । पणस्य पादौ द्वौ गङ्गं महिषी तथा । तथा जाविकवत्सानाम्पादौ दं

डः प्रकीर्तितः इति स्मृत्यन्तरे क्लृप्तव्यम् । यत्पुनर्नारदेनोक्तम् । मावङ्गान्दापयेद्वडं द्वौ मावौ हि वीं तथा । तथा जाविकवत्सानां
 दण्डः स्यादूर्ध्वमाधिक इति । तत्पुनः प्रगे ह्योग्यमलूवशेषभक्षणविषयम् । अपर्गधातिशयेन क्वचिद्दण्डैर्गुण्यमाह । भक्ष
 यित्वोपविष्टानां यथोक्ता द्विगुणोदमः । यदि पशवः परक्षेत्रे सस्यम्भक्षयित्वा तत्रैवानिवारिताः शेरते । तदा यथोक्ता दण्डा
 द्विगुणोदण्डो वेदितव्यः । स्ववत्सानाम्पुनर्भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ता चतुर्गुणोदण्डो वेदितव्यः । वसतां द्विगुणः प्रोक्तः स्व
 त्सानाञ्चतुर्गुण इति वचनात् । क्षेत्रान्तरे पञ्चान्तरे चातिदेशमाह । सममेवां विवीते पिखगेष्टं महिषीसमम् । विवीतः प्रचुर
 तृणकाष्ठोरध्यमाणः परिग्रहीतो भूप्रदेशस्तदुपघाते पीतरक्षेत्रदण्डसमन्दण्डमेवां महिष्यादीनां विद्वान् । खगश्चोष्ट्राश्च
 खगेष्टं तन्महिषीसमं महिषीयत्रयादृशेन दण्डेन दण्डेन तत्र तादृशेनैव दण्डेन खगेष्टं मपि प्रत्येकं दण्डनीयम् । सस्योपग्रेधक
 त्वेखगेष्टयोः प्रत्येकं महिषीनुत्यत्वा दण्डस्य चापगधानुसारित्वा त्वगेष्टं मिमिति समाहारो न विवक्षितः । परसस्यनाशे गोस्वामिनोदं
 ड उक्त इदानीं क्षेत्रस्वामिने फलमप्यसौ दापनाय इत्याह । यावत्सस्यं विनश्ये नुतावत्स्याद्भ्योत्रिणः फलम् । गोपस्त्वाड्यस्तु गो
 मीतुपूर्वोक्तदण्डमर्हति । सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थम् । यस्मिन् क्षेत्रे चावत्पला लधान्यादि कङ्गवादिभिर्विनाशित
 न्तावक्षेत्रफलमेतावन्ति क्षेत्रे एतावद्भवतीति सामनैः परिकल्पितं तद्धेत्रस्वामिने गोमीदापनीयः । गोपस्त्वाडनीय एव न फ
 लन्दापनीयः । गोपस्य ताडनं पूर्वोक्तधनदण्डसहितमेव पालदोषेण सस्यस्य नाशे द्रष्टव्यः । यानष्टापालदोषेणैगैस्तु सस्यानि
 नाशयेत् । न तत्र गोमिनोदण्डः पालस्तद्वडमर्हतीति वचनात् । गोमीपुनः स्वापग्रेधेन सस्यनाशे पूर्वोक्तदण्डमेवाहतीति न ताडन
 म् । फलदानं पुनः सर्वत्र गोमिन एव । तत्फलपुष्टमहिष्यादिक्षीरेपभोगद्वारेण तद्धेत्रफलभागित्वात् । गवादिभक्षिता
 वशिष्टफलादि कङ्गैर्मिनैव ग्रहीतव्यम् । मध्यस्थकल्पितमौल्यदानेन क्रीतप्रायत्वात् । अतएव नारदः । गोभिस्तु भक्षितं
 सस्येन नरः प्रतिपाचते । सामन्तानुमतं देयभान्यं यत्तत्र वापितम् । पला लङ्गो मिने देयं धान्यमैकैर्धकस्यत्विति । क्षेत्रविशे

॥ मि० च० ॥

॥ ६६ ॥

येऽपवादमाह । पथिग्रामविबीतान्नेक्षेत्रेदोषो न विद्यते । अकामतः कामचारैर्वद्वडमर्हतीति । पथिमार्गं समीपवर्तिनि
क्षेत्रेग्रामविबीतसमीपवर्तिनिचक्षेत्रेकामतेगोभिर्भक्षितेगोपगोमिनोर्द्वयोरप्यदोषः । दोषाभावप्रतिपादनं च दंडाभावार्येवित
ष्टसस्यमौख्यदानप्रतिवेधार्थं च । कामचारेकामतश्चारेण चौरवत्चौरस्ययादृशो दंडः तादृशं दंडमर्हति । एतच्चानावृत
क्षेत्रविषयम् । तत्रापारिवृतन्धान्यम्बिहिस्युः पश्वेवोयदि । न तत्र प्रणयेद्दण्डं नृपतिः पशुरधिष्णामिति । दण्डाभावस्थानावृत
क्षेत्रविषयत्वेन मनुनोक्तत्वात् । आवृते पुनर्मागादिक्षेत्रेपि दोषोऽस्येव । वृत्तिकरणञ्चैतेनैवोक्तम् । वृत्तिञ्च तत्र कुर्वीतयामु
ष्ट्रोनावलोकयेत् । किद्रंनिवारयेत्सर्वं श्रूकरमुखानुगमिति । पशुविशेषेपि दंडाभावमाह । महोक्षोऽत्सृष्टपशवः स्रूति
कागन्तुकादयः । पालोयेषां न ते मोचादैव गजपरिष्कुताः । महंश्चासावुक्षाचमक्षेः वृयः सेक्ता । उत्सृष्टपशवः वृयोत्स
र्गविधानेन देवतोद्देशेन तयक्ताः । स्रूतिकाप्रसूताश्च निर्देशाह । आगन्तुकः स्वयथात्परिभ्रष्टो देशान्तगदागतः । एते मोचाः
। परसस्यभक्षणेपि न दंड्याः । येषां च पालो न विद्यते तेपि दैवगजपरिष्कुताः दैवगजोपहताः सस्यनाशकारिणो न दंड्याः । आ
दिग्रहणात् हस्यश्चादयो गृह्यन्ते । ते चोशनसेक्ताः । अदंड्या हस्तिनो ह्यश्वाः प्रजापालाहि ते स्मृताः । अदंड्यौ काणकुब्जौ
च ये शश्वत्कृतलक्षणाः । अदंड्या गन्तुकी गौश्च स्रूतिका चाभिसारिणौ । अदंड्याश्चेत्सवेगावः आङ्कालेतथैव चेति । अत्रो
त्सृष्टपशूनामस्वामिकत्वेन दंड्यात्वासम्भवात् । दृष्टान्तार्थमुपादानं यथोत्सृष्टपश्वेन दंड्या एवं महोक्षादय इति । गो
स्वामिनश्च क्तिमिदानीं गोपं प्रत्युपदिश्यते । यथार्पितान् पशून् गोपः सार्यं प्रत्यर्पयेत्तथा । प्रमादमृतनष्टं च प्रदाप्यः कृतवेतनः ।
गोस्वामिना प्राप्तः काले यथागच्छयित्वा समर्पिताः पशवस्तथैव सायङ्काले गोपोगोमिने पशून् विगणय्य प्रत्यर्पयेत् । प्रमादेन स्वा
पराधेन मृता नष्टाश्च पशून् कृतवेतनः प्रकल्पितवेतनो गोपः स्वामिने दाप्यः । वेतनकल्पनाचनारदेनोक्ता । गवां शता द्वात्सती
धेनुः स्यात् द्विशता ङ्गूतिः । प्रतिसम्बन्धरङ्गेपे संदोहश्चाष्टमे हतीति । प्रमादनाशश्च मनुवास्पष्टीकृतः । नष्टं जगधञ्च कर्मभिः

स्वहृत्तन्त्रिषमेमृतम् । ह्रीं नम्युर्ग्वकारेण प्रदद्यात्पालग्वन्विति । प्रसह्यचैरैरपहृता न्नदाप्यः । यथा हर्मनुः । विक्रम्यनु
 हृतश्चैरैर्नपालोदानुमर्हति । यदि देशे चकाले च स्वामिनः स्वस्य शंसतीति । देवगजमृतानां पुनः कर्णे दिप्रदर्शनीयम् । कर्णा
 चर्मचवालांश्च वस्त्रांश्च पुञ्चरे चनाम् । पशुस्वामिभ्युदद्यात्तुमृतेष्वङ्गानि दर्शयन्निमनुस्मरणात् । किञ्च । पालदोषविनाशे
 च पाले दण्डो विधीयते । चर्द्धत्रयोदशपणः स्वामिनो द्रव्यमेव च । पालदोषेण पशुविनाशे चर्द्धाधिकत्रयोदशपणन्दण्डम्पा
 लोदाप्यः । स्वामिनश्च द्रव्यन्विनष्टपशुमूल्यमध्यस्थकल्पितम् । दण्डपरिमाणार्थः स्त्रोकोऽन्यत्पूर्वाक्तमेव । गोप्रसङ्गादेः । प्रचा
 रमाह । ग्राम्ये च्छयागोप्रचारेभूमिगजवशेन वा द्विजस्तु गौधः पुष्पाणि सर्वतः सर्वदा हरेत् । ग्राम्ये च्छयाग्राम्यजने च्छयाभूम्य
 ल्पत्वमहत्त्वापेक्षया शजे च्छयावगोप्रचारः कर्तव्यः । गवादीनाञ्चरणार्थं कियानपि भूभागो कृष्टः परिकल्पनीय इत्यर्थः । द्विज
 स्तु गौधनाभावे गवाग्निदेवतार्थं तृणकाष्ठकुसुमानि सर्वतः स्ववदनिवारितश्चाहरेत् । फलानि त्वपावृत्ता देवगो गन्धार्थं तृणमेधा
 सि वीरुधवनस्पतीनाञ्च पुष्पाणि स्ववदाददीत । तत्फलानि चापरिवृतानामिति गैतमस्मरणात् । एतच्च परिगृहीतविषयम्
 । अपरिगृहीते द्विजव्यतिरिक्तस्यापि परिग्रहादेव स्वत्वसिद्धेः । यथा तेनैवोक्तं । स्वामीरिक्थकयसम्बिभागपरिग्रहाधिगमेष्वि
 ति । यत्पुनरुक्तम् । तृणम्बायदिवाकाष्ठपुष्पम्बायदिवाफलम् । अनापृच्छन् हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हतीति तत्तद्विजव्य
 तिरिक्तविषयमनापद्विषयम्बागवादिव्यतिरिक्तविषयम्बा । इदमपरङ्गवादीनां स्थानागमनसौकार्यार्थमुच्यते । धनुः शतम्प
 रीणाहो ग्रामक्षेत्रान्तरम्भवेत् । द्वेशते कर्बुटस्य स्थाने गगरस्य चतुःशतम् । ग्रामक्षेत्रे योरन्तरम्भुः शतपरिमितम्परीणाहः ।
 सर्वे ते दिशमनुप्तस्य द्कार्यं कर्बुटस्य प्रचुरकण्टकसन्तानस्य ग्रामस्य द्वेशते परीणाहो नगरस्य बहुजनसङ्कीर्णस्य धनुषाञ्चतुः
 शतपरिमितमन्तरङ्कार्यम् ॥ ७७ ॥ इति स्वामिपालविवादप्रकरणम् ॥ ७७ ॥ ७७ ॥ ७७ ॥ सम्यग्यस्वामिर्विक्रयाख्यं बहुरप
 दमुपपन्नमते । तस्य च लक्षणानारदेनोक्तम् । निक्षिप्तं वापरद्रव्यन्नष्टं लब्ध्वा पहृन्ववा । विक्रीयतेऽसमक्षं यत्सज्ञेयो स्वाभिनिवि

॥मि०व्य०॥

॥ ६७ ॥

कथयति । तत्र किमिच्छाह । स्वल्पमेतान्यविक्रीतं केतुर्देयोऽप्रकाशिते । हीनाद्रहोहीनमूल्ये वेलाहीने च तस्करः । स्वमान्मे
सम्बन्धिद्रव्यं अन्यविक्रीतमस्वामिविक्रीतं यदपश्यति तदालभेत गृह्णीयात् । अस्वामिविक्रयस्वत्वहेतुत्वाभावात् । विक्री
तग्रहणन्दत्ताहितयोग्यपक्षशरणार्थं अस्वामिकृतत्वेन तु ल्यत्वात् । अतएवोक्तम् । अस्वामिविक्रयन्दत्तमाधिसृष्टिविवर्तयेदिति
केतुः पुनरप्रकाशिते गोपिते क्रये देयो भवति । तथा हीनात्तद्रव्यागमोपायहीनात् । रहसिचैकान्तो सम्भाव्यद्रव्यादपि हीनमू
ल्येऽल्पतरेण मूल्यनचक्रये वेलाहीने वेलाहीनः क्रयो गन्थादौ कृतः तत्र च केता तस्करो भवति । तस्करवत् ण्डभा
गभवतीत्यर्थः । यथोक्तम् । द्रव्यमस्वामिविक्रीतमप्यस्वामी तदनुयात् । प्रकाशकृतः शुद्धिः केतुः स्वेयं रहः क्रयादिति । स्वा
म्यभियुक्तेन केना किं कर्तव्यमित्यत आह । नष्टापहृतमासाद्य हर्तारं ग्राहयेन्नरम् । देशकालातिपत्तौ च गृहीत्वा स्वयमर्पयेत् । न
ष्टमपहृतं वान्यदीयं क्रयादिना प्राप्य हर्तारं विक्रेतारं ग्राहयेच्चैरोद्धरणकारिभिः । आत्मविश्रुध्यर्थं गजदण्डा प्राप्तर्यञ्च । अ
थाविदितदेशान्तरङ्गतः कालान्तरे वा विपन्नस्तदामूलसमाहरणशक्तेर्विक्रेतारमदर्शयित्वैव स्वयमेव तद्धनं नाष्टि कस्य समर्प
येत् तावतैवासां शुद्धे भवतीति श्रीकण्ठार्थेण व्याख्यातम् । तदिदमनुपपन्नम् । विक्रेतुर्द्देशं नाच्छुद्धिरित्यनेन पौनश्च प्रसं
गात् । अनोन्यथा व्याख्यायते । नष्टापहृतमिति नाष्टि कस्य त्वयमुपदेशः । नष्टमपहृतं ग्वा आत्मीयद्रव्यमासाद्य केतुर्हस्तस्थं
ज्ञात्वा तं हर्तारं केतारं स्थानपालादिभिर्ग्राहयेत् देशकालातिपत्तौ देशकालातिक्रमे स्थानपालाद्यसन्निधानेन तद्विज्ञापनकाला
त्प्राक्पलायनांशं कायां स्वयमेव गृहीत्वा तेभ्यः समर्पयेत् । ग्राहिते हर्तारं किं कर्तव्यमित्यत आह । विक्रेतुर्द्देशं नाच्छुद्धिः स्वा
मी द्रव्यं नष्टोदमम् । केतामूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयी । यद्यसौ गृहीतः केतानमयेदममपहृतं अन्यसकाशान् प्रा
प्तमिति वक्तव्यं तस्य केतुर्विक्रेतुर्दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति । न पुनरसौ विक्रेतुर्दर्शितेन विक्रेता सह नाष्टि
कस्य विवादः । यथा हवृहस्पतिः । मूलसमाहृते केतानां भियोज्यः कथञ्चन । मूलैतसह वा दस्तुनाष्टि कस्य विधीयत इति

। तस्मिंश्च विवादे यद्वास्वामि विक्कयति च्चयो भवति दातस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य यो विक्कयी विक्केता तस्य सकाशात्स्वामी
 नाष्टिकः स्वीयं द्रव्यमवाप्नोति नष्टपञ्चापराधानुरूपन्दण्डं केताचमूल्यमवाप्नोति । अथासौ देशान्तरं गतस्तदा योजनसंख्यान
 यनार्थकालो देयः । प्रकाशं वाक्कयं कुर्यान्मूलं वापि समर्पयेत् । मूलानयनकालश्च देयस्तत्राध्वसंख्येति स्मरणात् । अथावि
 ज्ञातदेशतयामूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा कयं शोधयित्वैव मुद्धो भवति । असमाहार्यमूलस्तु कयमेव विशेषे धीर्देति मनुवचना
 त् । यदा पुनः साध्यादिभिर्दिव्येन वाक्कयं न शोधयति मूलञ्च न प्रदर्शयति तदा स एव दण्डभागमवतीति । अनुपस्थापयन्मूलं क
 यम्बाप्यविशोधयन् । यथाभियोगन्धनिने धनन्दाप्योदमञ्चसङ्गतिस्मरणात् । खलभेतान्यविक्कीतमित्युक्तं । तद्विद्वत्पुना
 किं कर्तव्यमित्यत आह । आगमेनोपभोगेन तनष्टम्भाव्यमतेन्यथा । पञ्चवन्धोदमस्तस्य गङ्गेतेना विभाविते आगमेन रिकथक्
 यादिना उपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तच्चैवं नष्टमपहृतं वेत्त्यपि भावं साधनीयं न त्स्वामिना अतोऽन्यथा तेन स्वामिना अविभा
 विते पञ्चवन्धो नष्टद्रव्यस्य पञ्चमं शोदमो नाष्टिकेन गङ्गे देयः । अत्रैवायं क्रमः । पूर्वस्वामी नष्टमात्मीयं साधयेत्ततः केताचौर्य
 परिहारागर्थं मूल्यलाभाय च विक्केतारमानयेत् । अथानेन तु न शक्नोति तदा तन्मदो वपरिहाराय कयं शोधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य सम
 र्पयेदिति । तस्करस्य प्रच्छादकमप्यन्याह । हृतं प्रनष्टं यो द्रव्यम्परहस्तादवाप्नुयात् । अनिवेद्यन्ते पेदगङ्गाः स तु यस्तु वतिम्पणान्
 । हृतम्प्रनष्टम्बाचौ यदि हस्तस्य द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृतमिति नष्टपस्यानि वेद्यैव दर्प्यादिना यो गृह्णात्यसौ षडुत्तरगन्नव
 वतिम्पणान्दण्डनीयस्तस्करप्रच्छादकत्वेन दण्डितः । शौलिकैः स्थानपालैर्वानष्टापहतमाहुतं
 अर्वाकस्त्वन्तर्गन्वामी हरेत परतो नष्टपः । यदा तु शुल्काधिकारिभिः स्थानरक्षिभिर्नष्टमपहृतं द्रव्यं गजपार्श्वे प्रत्यानीतन्त
 दासं वन्तर्गदर्वाक् प्राप्नोति नाष्टिकस्तद्द्रव्यमवाप्नुयात् । ऊर्द्धपुनः संवत्सरं द्राजा गृह्णीयात् । स्वपुरुषानीतञ्च द्रव्यं जनसम्
 ह्वये द्वाय्यावत्सम्बन्तरं गङ्गारक्षणीयम् । यथाह गौतमः । प्रनष्टमस्वमिकमधिगम्य गङ्गे प्रवृत्तुर्विख्याप्य सम्बन्तरं गङ्गार

॥मि०ब०॥

॥ ६८ ॥

क्ष्यमिति । यत्पुनर्मनुना विध्यन्तरमुक्तम् । प्रनष्टस्वामिकं द्रव्यं गजान्द्रव्यं निधापयेत् । अर्वाक्त्रयदाब्जरेत्स्वामी परतो नृप
तिर्हरेरेतद् । तच्छ्रुतवृत्तसम्पन्नब्राह्मणविषयम् । रक्षणनिमित्तं यद्गजादिग्रहणञ्च तेनैवोक्तम् । आददीताय यद्गजा
भ्यनष्टाधिगतान्नृपः । दशमं द्वादशं वापि सत्ताभ्यर्म्ममनुस्मरन्निति । तृतीयद्वितीयप्रथमवत्सरेषु यथा कर्मघष्टादयो भागावे
दिताः । प्रपञ्चितश्चैतत्पुरस्तात् । मनूक्तवद्गजादिग्रहणस्य द्रव्यविशेषेऽपवादमाह । पणानेकशफेदद्याच्चतुरः पञ्च
मानुषे । महिषोष्टुगवाँद्वौ द्वापादम्पादमजाविके । एकशफेऽर्वादैः प्रनष्टाधिगते तत्स्वामी गजेश्च निमित्तञ्चतुरः पणा
नृदद्यात् । मानुषे मनुष्यजातीये द्रव्ये पञ्चपणान् महिषोष्टुगवाँ रक्षणनिमित्तमन्ये कर्द्वा द्वौ पणौ अजाविके पुनः प्रत्येकम्पा
दम्पादं दद्यादिति सर्वत्रानुयज्यते । अजाविकमिति मासु निर्देशेऽपि पादम्पादमिति वीप्सावलात्पत्येकं संबन्धो गम्यते ॥ ६६ ॥
इत्यस्वामिविचक्रयप्रकरणम् ॥ ६६ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥ ६८ ॥ ॥ अर्धुना विहितविहितमार्गद्वयाश्रयतया दत्तानपाकर्म दत्ताप्रदानिकमिति
चलब्धाभिधानद्वयन्दानाख्यव्यवहारपदमभिधीयते । तत्स्वरूपद्वारदेनोक्तम् । दत्त्वाद्रव्यमसम्यग्यः पुनर्गदानुमिच्छति । द
त्ताप्रदानिकन्नामव्यवहारपदं विहितमिति । असम्यग्विहितमार्गाश्रयेण द्रव्यन्दत्त्वापुनर्गदानुमिच्छति । यस्मिन् विवादप
दे दत्ताप्रदानिकन्नामव्यवहारपदं दत्तस्याप्रदानं पुनर्हरणं यस्मिन् दानाख्ये तद्दत्ताप्रदानिकन्नामव्यवहारपदं विहितमा
गाश्रयत्वेन तत्प्रतिपक्षभूतं तदेव व्यववहारपदं दत्तज्ञानपकर्मव्यर्थं दत्तम्भवति । दत्तस्य अन्नपकर्म अपुनर्गदानं यत्र दानाख्ये
विवादपदे तद्दत्तज्ञानपकर्म तच्च देयादेयादिभेदेन चतुर्विधम् । यथाह नारदः । अथ देयमदेयञ्च दत्तं वा दत्तमेव च । व्य
वहारेषु विज्ञेयो दानमार्गश्चतुर्विध इति । तत्र देयमिति अत्र निषिद्धदानक्रियायोग्यमुच्यते । अदेयमस्वतया निषिद्धतया
वादानानर्हम् । यत्पुनः प्रकृतस्थेन दत्तमथावर्तनीयं तद्दत्तमुच्यते । अदत्तनुयत्प्रत्याहारणीयनात्कथ्यते । तदेतत्संक्षेपतो
निरूपयितुमाह । संकुटुम्बाविरोधेन देयं दारसुतादूते । नान्वये सति सर्वस्वयच्चान्यस्मै प्रतिश्रुतम् । स्वमात्मीयं कुटुम्बावि

विरेधेनकुटुम्भभरणविशिष्टमिति यावद्दृष्टान् । तद्भरणस्यावश्यकत्वात् । तथाचमनुः । वृद्धैश्चमातोपितगैसाध्वीभार्या
 सुतः शिशुः । अप्यकार्यं शतं कृत्वा भर्तव्यामनुरब्रवीदिति । कुटुम्बाविरेधेनेत्यनेन देयमेकविधं दर्शयति । खन्दद्वादिद्वय
 नेन चास्वभूतानामन्वाहितयाचितकाधिसारणनिक्षेपाणामप्यञ्चानामप्यदेयत्वं व्यतिरेकतो दर्शितम् । यत्पुनर्नारदेनाष्ट
 विधत्वं देयानामुक्तम् । अन्वाहितं याचितक्रमाधिः साधारणञ्चयत् । निक्षेपः पुत्रदांश्च सर्वस्वञ्चान्वयेति । आपत्त्य
 पिहि कष्टासु वर्तमानेन देहिना । अदेयान्याहुर्गर्वाय चान्यस्मै प्रतिश्रुतमिति । एतददेयत्वं मात्राभिप्रायेण । न पुनः स्वत्वा
 भावाभिप्रायेण पुत्रदारसर्वस्वप्रतिश्रुतेषु स्वत्वस्य सङ्गावान् । अन्वाहितादीनां स्वरूपं च प्रागेव प्रपञ्चितम् । खन्दद्वादिद्वयेन
 दारसुतादेरपि स्वत्वाविशेषेण देयत्वं प्रसङ्गे प्रतिवेधमाह । दारसुतादूते दारसुतव्यतिरिक्तं खन्दद्दृष्टान् । न दारसुतमित्य
 र्थः । तथा पुत्रपौत्राद्यन्वये विद्यमानेन सर्वे धनं दृष्टान् । पुत्रानुत्पाद्या संस्तुय वृत्तिश्चैवांप्रकल्पयेदिति स्मरणान् । तथा ।
 हिरण्यादिकमन्यस्मै प्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयम् । एवंन्दारसुतादिद्वयतिरिक्तान्देयमुक्त्वा प्रसङ्गादेयधनग्रहणञ्च प्रतिग्रही
 चाप्रकाशमेव कर्तव्यमित्याह । प्रतिग्रहः प्रकाशः स्यात्स्थायरस्य विशेषतः । देयम्यतिश्रुतञ्चैव दत्त्वानापहरेत्पुनः । प्रति
 ग्रहणम्यतिग्रहः सप्रकाशः कर्तव्यः विवादनिशकरणार्थः । स्यावरस्य विशेषतः प्रकाशमेव ग्रहणङ्कार्यं न्तस्य सुवर्णादिव दत्त्वा
 निस्थितस्य दर्शयितुमशक्त्वत्वात् । एवंम्यासङ्गिकमुक्त्वा प्रकृतमनुसरन्नाह । देयम्यतिश्रुतञ्चैव यद्वास्मै धर्मार्थं प्रतिश्रुतन्न
 स्मै देयमेव यद्वास्मै धर्मार्थं च्युतो न भवति । प्रच्युतेन पुनर्न देयत्वम् । प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्वादिनिगोतमस्मरणान्
 । दत्त्वानापहरेत्पुनः । न्यायमार्गेण यद्दत्तं तत्सर्वविधमपि पुनर्नोपहर्तव्यम् । किन्तु तथैवानुमन्तव्यम् । यत्पुनरन्यायेन
 दत्तं तददत्तं योऽशप्रकारमपि प्रत्याहर्तव्यमेवेत्यर्थो दुक्तम् भवति । नारदेन च । दत्तं सप्तविधम्योक्तमदत्तं योऽशशतमकमिति
 प्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपं भिन्नवृत्तम् । पण्यमूल्यां भूतिस्तु स्यात्स्नेहान्प्रयुपकारतः । स्त्रीश्रुल्लानुग्रहार्थं च दत्तं न दानविदो

॥मि०व्य०॥

॥ ६९ ॥

विदुः । अदत्तन्तुभयकोधशोकवेगरुजान्वितैः । तथोक्तोचपरीक्षासव्यव्यासच्छलयोगतः । बालमूलास्वत्रन्त्रान्तमनोन्म
नापवर्जितम् । कर्ताममेदङ्कर्मैतिप्रतिबालभेच्छयाचयत् । अपान्नेपात्रमित्युक्तेकार्यवाधर्मसंहिते । यद्वत्तस्यादविज्ञानादद
त्तमितितत्सुतमिति । अयमर्थः । पण्यस्यकीतद्रव्यस्यन्यत्वं दत्तम् । भृतिर्वैतनं कृतकर्मणो दत्तम् । तुष्ट्यावन्दिचारणादि
भ्यो दत्तम् । स्नेहान्दुहितृपुत्रादिभ्यो दत्तम् । प्रत्युपकारत उपकृतवते प्रत्युपकाररूपेण दत्तम् । स्त्रीश्रुत्कंपरिणयनार्थे
ङ्कन्याज्ञानिभ्यो यद्दत्तं यच्चानुग्रहार्थं मदृष्टार्थेन्दत्तन्नदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्रत्याहरणीयम् । भयेन वन्दिग्राहादिभ्यो
दत्तम् । कोधेन पुत्रादिवैरनिर्यातनायान्यस्मै दत्तं । पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकाविष्टेन दत्तम् । उल्लोचेन कार्यं प्रतिव
न्धनिगसार्थं मधिक्कतेभ्यो दत्तम् । परिहासेनोपहासेन दत्तम् । एकः स्वद्रव्यमन्यस्मै ददात्यन्योपितस्मै ददातीति दानव्य
व्यासः । कलयोगतः शतदानमभिसन्धाय सहस्रमिति परिभाष्य ददाति । बालेनाप्राप्तयोऽश्वर्थेण । मूलेन लोके वेदान
मिज्ञेन । अस्वतस्त्रेण पुत्रदासादिना । अर्त्तिनरेणाभिभूतेन । मत्तेन मद्रनीयप्रमत्तेन । उन्मत्तेन वा तिकादुन्मादयस्तेन वा
अपवर्जितन्दत्तम् । तथायं मदीयमिदङ्कर्म करिष्यामीति प्रतिलाभेच्छया दत्तम् । अचतुर्वेदाय चतुर्वेदो ह्यमित्युक्तवते दत्तम्
। यज्ञङ्कुरिष्यामीति धनं लब्ध्वा दूतादौ विनियुज्जानाय दत्तमित्येवं घोडशप्रकारमपि दत्तमदत्तमित्युच्यते । प्रत्याहरणीयत्वा
त् । अर्त्तदत्तस्यादत्तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयम् । स्वस्येनार्त्तेन वा दत्तं अविशतन्धर्मकारणात् । अदत्तानुमृते दाप्यस्त
त्सुतोनात्र संशय इति कात्यायनस्मरणात् । तथेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधारणम् । योगाधमनविक्तीतं योग
दानप्रतिग्रहम् । यस्य बाप्युपधिम्पश्येत्तत्तत्सर्वं विनिवर्तयेत्तदिति । योग उपधिः । योगेनोपाधिविशेषेणाधिविक्रयदानप्र
तिग्रहाः कृतास्तदुपाधिविगमेतान्विक्रयादीन् विनिवर्तयेदित्यस्यार्थः । यः पुनः घोडशप्रकारमप्यदत्तं गृह्णाति । यश्चादेयमप्यय
च्छति । तयोर्दण्डानारदेनोक्तः । गृह्णात्यदत्तं यो लोभाद्वृत्त्या देयमप्यच्छति । अदेयदायको दण्डस्तथा दत्तप्रतीच्छक इति

॥ १०० ॥ इति दत्ता प्रदानिकं नाम प्रकरणम् ॥ १०० ॥ ॥ कीतानुशयः कथ्यते । तत्त्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् । कीत्वामूल्येन
यः पण्यं केतानवङ्गमन्यते । कीतानुशय इत्येतद्विवादपटमुच्यते । तत्र च यस्मिन्नहनिपण्यं कीतन्नास्मिन्नेवाह्नि तद्विकृतमप्यव्य
र्पणीयमिति तेनैवाक्तम् । कीत्वामूल्येन यत्पण्यं दुः कीतं मन्यते कथी । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तस्मिन्नेवाह्नि विक्षतमिति । द्विती
यादिदिने तु प्रत्यर्पणे विशेषस्तेनैवाक्तः । द्वितीये ह्नि दत्तक्रेतामूल्या त्रिंशशमाहरेत् । द्विगुणं नु नृतीये ह्नि परतः केतुरेव तदि
ति । परतो नु शयेन कर्तव्य इत्यर्थः । एतच्च बीजादिव्यतिरिक्तोपभोगादिविनश्वरवस्तुविषयम् । बीजादिक्रये पुनरन्यएव
प्रत्यर्पणे वधिरित्याह । दशैकपञ्चसप्तहमासत्र्यहार्द्धमासिकम् । बीजायोवाह्यरत्नस्त्रीदोह्यपुंसाम्परीक्षणम् । बीजं बी
ह्यादिवीजम् । अयोलोहम् । बाह्यो वलोवर्द्धादिः । रत्नं मुक्ताप्रवालादि । स्त्री दासी । दोह्यं महिष्यादि । पुमान् दासः
। एषाम् बीजादीनां यथाक्रमेण दशाहादिकः परीक्षाकालो विज्ञेयः । परीक्ष्यमाणे च बीजादौ यद्यसम्यक्कुवुध्यानुशयो भवति त
दादशाहमभ्यन्तरएव कथयति वृत्तिः । न पुनरुर्द्धमिष्युपदेशप्रयोजनम् । यत्तु मनुवचनम् । कीत्वामिक्कीयवार्कचिद्व्यस्येहा
नुशयो भवेत् । सो नान्दर्शहातद्व्यन्दद्वाचैवाददीतवेति । तदुक्तलोहादिद्व्यतिरिक्तोपभोगावितनश्वरगृहक्षेत्रयानशयनास
नादिविषयं । सर्वज्ञैतदपरीक्षितक्रीतविषयम् । यत्पुनः परीक्षितन्नपुनः प्रत्यर्पणीयमिति सम्यक्कृत्वा क्रीतन्तद्विक्रेत्रेन प्रत्यर्प
णीयम् । न दुक्तम् । केतापण्यं परीक्षितप्राक्स्वयंगुणदोषतः । परीक्ष्याभिमतं क्रीतम् विक्रेतुर्न भवेत्तु नरिति । दोह्यादिपरी
क्षाप्रसङ्गे न स्वर्णादेरपि परीक्षामाह । अग्नौ सुवर्णे मधीणं रजते द्विपलं शते । अष्टौ त्रिपुण्णसीसे च ताम्रे पञ्चदशार्थसि । वल्लौ
प्रताप्यमानं सुवर्णे न क्षीयते । अतः कटकादिनिर्ममाणार्थं यावत्स्वर्णे कारहस्ते प्रक्षिप्तन्तावत्तुलितनैः प्रत्यर्पणीयम् । इतरथा
क्षयन्दाप्योदञ्च । रजते तु पलशते प्रताप्यमाने पलद्वयं क्षीयते । अष्टौ त्रिपुण्णसीसे च शत इत्यनुवर्तते तत्र पुण्णसीसे च शतपले प्र
ताप्यमाने अष्टौ पलानि क्षीयन्ते । ताम्रे पञ्चदशार्थसि ताम्रे पलशते पञ्चपलानि अयसि दशपलानि क्षीयन्ते तत्रापि शत इत्येव

॥ मि० व० ॥

॥ ७० ॥

। कांस्थस्यनुचपुताम्रयोनिवाजदनुसारेणक्षयः कल्पः । ततोधिकक्षयकारिणः शिल्पिनोदण्ड्याः । कचिक्कम्बलादौवृद्धिमा
ह । शनेदशपलावृद्धिरैर्णकार्पाससौत्रिके । मध्येपञ्चपलासूत्रेसूक्ष्मेतुत्रिपलामता । स्थूलेनौर्णसूत्रेणयत्कम्बलादि
क्रियतेतस्मिञ्चतपलेदशपलावृद्धिर्वाङ्ख्या । एवङ्कार्पाससूत्रनिर्मितेपटादौवेदितया । मध्येचनतिसूक्ष्मनिर्मिते
पटादौपञ्चपलावृद्धिः । सुसूक्ष्मसूत्ररचितेश्चेतुत्रिपलावृद्धिर्वाङ्ख्या । एतच्चप्रक्षालितवासोविषयम् । द्रव्यान्तरेविशे
यमाह । कार्मिकेरेमवद्धेचत्रिंशद्भागः क्षयोमतः । नक्षयो नचवृद्धिश्चकौशेयेवल्कलेषुच । कार्मिकङ्कर्मणिचित्रेणिनिर्मि
तम् । यत्रनिघ्नैपटेचक्रस्वसिकादिकश्चित्रसूत्रैः क्रियतेतत्कार्मिकमित्युच्यते । यत्रप्रवागदौर्णोमाणिवध्यन्तेसरेमवद्धः
तत्रत्रिंशत्तमोभागः क्षयोवेदितयः । कौशेयेकोशप्रभवेवाल्कलेषुवृक्षत्वक्निर्मितेषुवसनेषुवृद्धिसौनसः किन्तुयावद्वयना
र्थकुविन्द्यादिभ्योदन्ततावदेवप्रत्यादेयम् । द्रव्यानन्यात्प्रतिद्रव्यंक्षयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः सामान्येनह्रासवृद्धिज्ञानोपाय
माह । देशङ्कालस्वभोगश्चज्ञानानष्टेवलावलम् । द्रव्याणांकुशलाव्यूयत्तद्वाप्यमसंशयं । शाण्धौमादौद्रव्येनष्टेह्रासमुप
गतेद्रव्याणांकुशलाद्रव्यवृद्धिक्षयाभिज्ञादेशङ्कालमुपभोगन्तथानष्टद्रव्यस्यबलावलंसागसारताञ्चपरीक्ष्ययत्कल्पयन्तिनतद
संशयंशिल्पिनोदाप्याः ॥ ७० ॥ इतिक्तीतानुशयप्रकरणम् ॥ ७०००० ॥ साम्प्रतमभ्युपेत्याश्रूषाख्यमपरम्विवादपदमभिधा
तुमुपक्रमते । तत्स्वरूपन्नारदेनोक्तम् । अभ्युपेत्यचश्रूषाख्यंयस्तानप्रतिपद्यते । अश्रूषाभ्युपेत्यैतद्विवादपदमुच्यतइति ।
आज्ञाकरणंश्रूषातामङ्गीकृत्यपञ्चाद्वोनसम्पादयतिनद्विवादपदमभ्युपेत्याश्रूषाख्यम् श्रूषकश्चपञ्चप्रकारः । शिष्यो
नोवासीभूतकोधिकर्मकदासइतिनेषामाद्याश्चत्वारः कर्मकागङ्ग्युच्यन्तेतेचश्रूषभकर्मकारिणः । दासाः पुनर्गृहजातादयः पञ्चद
शप्रकाराः गृहद्वाराश्रुचिस्थानरथ्यावस्करशोधनाद्याश्रूषभकर्मकारिणः । तदिदन्नारदेनस्पष्टीकृतम् । श्रूषकः पञ्चविधः
शाखेदृष्टोमनीषिभिः । चतुर्विधः कर्मकरस्तेषान्दासास्त्रिपञ्चकाः । शिष्यान्नेवासिभूतकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकत् । एतेकर्म

करज्ञेयादासानुगृहजादयः । सामान्यमस्वतन्त्रत्वमेवामुक्तमनीषिणः । ज्ञानिकर्मकरस्तुक्तोविशेषोवृत्तिरेवच । कर्मैपि
 द्विविधंज्ञेयमभुभंभुमेवच । अभुभन्दासकर्मोक्तंभुभंभुमेवच । गृहद्वाराशुचिस्थानरथावस्करशोधनम् ।
 गुह्याङ्गस्यर्शेनोच्छिष्टविण्मूत्रग्रहणोक्तम् । इच्छतःस्वामिन्श्चाङ्गैरुपस्थानमथान्नतः । अभुभङ्गमविज्ञेयंभुभमन्य
 दतःपरमिति । तत्रशिष्योवेदविद्यार्थी । अन्नेवासीशिल्पशिष्यार्थी मूल्येनयःकर्मकरेणिसभृतकः । कर्मकुर्वतामधिष्ठातात्र
 धिकर्मोक्तम् । अभुचिस्थानंउच्छिष्टप्रक्षेपणार्थंगर्तादिकं । अवस्करःगृहमार्जितपांश्चादिनिचयस्थानं । उज्ज्वलनन्यागः
 । भृतकश्चात्रविधः । तदुक्तम् । उन्नमस्त्वायुधीयोत्रमध्यमस्तुक्कधीवलः । अधमोभारवाहीस्यादित्येवन्निविधोभृतइति ।
 दासःपुनःगृहजातस्तथाक्रीतो लब्धोदायादुपागतः । अनाकालभृतस्तद्वदाहितःस्वामिनाचयः । मोक्षितोमहतश्चर्णाद्यु
 ष्जप्राप्तःपणोजितः । तवाहमित्युपगतःप्रब्रज्यावसितःकृतः । भक्तदासश्चविज्ञेयस्तथैववडवाहृतः । विक्तेनाचात्मनःशस्त्रेदासाः
 पञ्चदशस्मृताः । गृहेदास्याजानोगृहजातः । क्रीतोमूल्येन । लब्धःप्रतिग्रहादिना । दायादुपागतःपित्रादिदासः । अना
 कालभृतोदुर्भिक्षेयोदासत्वायमरणद्रक्षितः । आहितःस्वामिनाधनग्रहणेनाधितानीतः । ऋणमोचनेनदासत्वमभ्युपग
 तःऋणदासः । युज्जप्राप्तःसमरेविजित्यगृहीतः । पणोजितःयद्यास्मिन्विवादेपणजितोहन्तदात्वद्दासोभवामीतिपरिभाष्य
 जितः । तवाहमित्युपगतःतवाहन्दासइतिस्वयम्यतिपन्नः । प्रब्रज्यावसितःप्रब्रज्यातश्च्युतः । कृतःएतावत्कालंत्वद्दासइत्य
 भ्युपगमितः । भक्तदासःसर्वकालमभ्युपगम्ययःप्रविष्टः । वडवाहृतःवडवागृहदासीतयाहृतसहस्रोभेन
 तामुद्वाह्यदासत्वेनप्रविष्टः । यश्चात्मानंविक्तेनीतेसञ्चान्ताम्विक्तेनीतेवमप्यष्टप्रकारः । यन्नुमनुना । ध्वजाहृतोभक्तदासो
 गृहजःक्रीतदत्रिमौ । पैतृकोदण्डदासश्चसपैतेदासयोनयइतिसप्तविधत्वमुक्तम् । तत्रैवादासत्वप्रतिपादनार्थंननुपरिसं
 ख्यार्थं । तत्रैवाशिष्यान्नेवासिभृतकाधिकर्मोक्तदासानामध्येशिष्यवृत्तिःप्रागेवप्रतिपादिता । आहृतश्चाप्यधीयीतलब्धश्चास्मैति

॥ मि० च० ॥

॥ ७९ ॥

वेदयेदित्यादिना । अधिककर्मकङ्कृतकानां भृतिम्बेतनदानप्रकरणे वध्यते । योयावत्कुरुते कर्म तावत्तस्य तु वेतनमिव्यादिना ।
दासान्तेवासिनोस्तु धर्मविशेषम्वक्तुमाह । वलाद्दासीकृतश्चैरैर्विक्रीतश्चापि मुच्यते । स्वामी प्राणप्रदो भक्तव्यागात्तन्निष्क्रया
दपि । वलाद्दत्तावष्टंभेन योदासीकृतः । यश्चैरैरपहृत्य विक्रीतः । अपिशब्दादाहितो दत्तश्च समुच्यते । यदि स्वामी न मुञ्च
नितर्हि गजामोचयितव्यः । उक्तञ्च नारदेन । चौरपहृत्य विक्रीताये च दासी कृता वलात् । गजामोचयितव्यास्ते दास्यन्तेषु हिने
यत इति । चौरव्याघ्राद्यवर्जस्य स्वामीनः प्राणान्यः प्रददति रक्षत्यसावपि मोचनीयः । तदिदं सर्वदा सानां साधारणन्दा
स्य निवृत्तिकारणम् । यश्चैवां स्वामिनङ्कश्चिन्नोचयेत्प्राणसंशयात् । दासत्वात्सविमुच्येत पुत्रभागं लभेत चेति नारदस्मरणा
त् । भक्तदासादीनामप्राप्तिस्विकमपि मोक्षकारणमुच्यते । अनाकालभृतभक्तदासौ भक्तस्य व्यागात् दासभावादारभ्य स्वाभिद्र
व्यं यावदुपभुक्तन्तावद्वत्तामुच्यते । आहितर्णदासौ तु तन्निःक्रयान्त्यङ्गुहीत्वा स्वामिना आहितो यच्च दत्त्वा धनिनो तन्मर्णोन्मोचि
तस्तस्य निःक्रयान्त्यवृद्धि कस्य प्रत्यर्पणान्मुच्यते । नारदेन विशेषोप्युक्तः । अनाकालभृतो दास्यान्मुच्यते गोयुगन्दत् । सम्भ
क्षितं यद्दुर्भिक्षेन तच्छुद्धो त कर्मणा । भक्तस्योक्षेपणात्सद्यो भक्तदासः प्रमुच्यते । आहितो पि धनन्दत्वा स्वामी यद्येन मुञ्जरेत् । ऋ
णानुसोदयन्दत्वा ऋणी दास्यात्प्रमुच्यत इति । तथा तवाहमित्युपगतयुद्धप्राप्तपणजितकृतवडवाहृतानाञ्च प्राप्तिस्विकं मोचन
कारण नैनैवोक्तम् । तवाहमित्युपगतो युद्धप्राप्तः पणजितः । प्रतिशरीरं प्रदानेन मुच्ये रस्तु स्वय कर्मणा । कृतकालव्यपगमात्
कृतकोपि विमुच्यते । निग्रहाद्दडवायास्तु मुच्यते वडवाभृत इति । दासेन सह संभोगनिर्गोधेति धार्यः । तदेवं गृहजातक्रीतल
ब्धदायप्राप्तात्मविक्रयिणां स्वामिप्राणप्रदानतत्प्रसादरूपसाधारणव्यतिरेकेण मोक्षेनास्ति विशेषकारणानभिधानात्
। दासमोक्षश्चानेन कर्मण कर्तव्यः । स्वन्दासमिच्छेद्यः कर्तुं मदासम्प्रीतमानसः । स्वन्धादादायतस्यासौ भिङ्गान्कुम्भं सहाम्भ
सा । साक्षताभिः सपुष्पाभिर्मूर्खैर्न्यङ्गिरवाकिरेत् । अदास इति चेत्क्वाचिः प्राङ्मुखन्तमवाहृजेदिति तेनैवोक्तम् । प्रब्रज्याव

सिनस्यनुमोक्षेनास्तीत्याह । प्रव्रज्यावसितोर्गोदासञ्चामरणान्तिकः । प्रव्रज्यासंन्यासस्ततोवसितः प्रच्युतः । अनभ्युपगत
 प्रायश्चित्तञ्चेद्वाज्ञ एव दासो भवति मरणमेव तद्दासत्वं स्यान्नो नान्तर्ग प्रतिमोक्षोऽस्ति । वर्णापेक्षया दास्यव्यवस्थामाह । वर्णाना
 मानुलोम्येन दास्यन्नप्रतिलोमतः । ब्राह्मणादीनाम् वर्णानामनुलोम्येन दास्यं ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः क्षत्रियस्य वैश्यश्च वैश्यस्य शूद्रो वैश्य
 स्य शूद्र इत्येवमानुलोम्येन दास्यभावो भवति । न प्रतिलोम्येन । स्वधर्मत्यागिनः पुनः परिब्राजकस्य प्रातिबोम्येनापि दासत्वं मि
 ख्यत एव । यथाह नारदः । वर्णानाम्प्रातिबोम्येन दासत्वं न विधीयते । स्वधर्मत्यागिनोऽन्यत्र दारवद्दासतामतेति । अन्ते
 वासिधर्मनाह । कृतशिल्पोऽपि निवसेत् कृतकालं गुरोर्गृहे । अन्ते वासी गुरुप्राप्नोति भोजनसुतफलप्रदः । अन्ते वासी गुरोर्गृहे
 कृतकालम्बर्ध्वं चतुष्टयमायुर्वेदादिशिल्पशिक्षार्थं त्वद्गृहे वसामीति यावदङ्गीकृतन्तावत्कालम्बर्ध्वं चतुष्टयादङ्गी
 कृत्व लब्धार्थेऽपि शिल्पविद्याः कथन्निवसेत् । गुरुप्राप्नोति भोजनः गुरोः सकाशात्प्राप्नोति भोजनं तेन सतथोक्तः । तत्फलप्रदः तस्य
 शिल्पस्य फलमाचार्याय प्रददातीति तत्फलप्रदः । एवंभूतो वसेत् । नारदेन विशेषोप्युच्यते दर्शितः । स्वशिल्पमिच्छन्नाह
 नृम्बान्धवानामनुज्ञया । आचार्यस्य वसेदने कृत्वा कालं सुनिश्चितम् । आचार्यः शिक्षयेदेनं स्वगृहे दत्तभोजनम् । न चान्यत्का
 रयेत्कर्मपुत्रवच्चैनमाचरेत् । शिक्षयन्तमसन्दृष्ट्य आचार्यपरित्यजेत् । वलाद्दासयितव्यः स्याद्बन्धवन्धौ च सोऽर्हति । शिक्षि
 नेऽपि कृतङ्कालमन्ते वासी समाप्नुयात् । तत्र कर्मचयत्कुर्वादाचार्यस्यैव तत्फलम् । गृहीतशिल्पः समये कृत्वा चार्थं प्रद
 क्षिणाम् । शिक्षितश्चानुमान्येन मनो वासी निवर्तते इति । वधश्चेन्नानाङनार्थः । दोषस्याप्यल्पत्वात् ॥ २० ॥ इत्यभ्युपे
 त्याश्रुश्रूयाख्यं विवादपदम् ॥ २० ॥ २० ॥ सम्प्रति सम्बिद्ध्यति क्रमः कथ्यते । तस्य लक्षणं नारदेन व्यतिरेकमुखेन दर्शित
 म् । पावण्डनैगमादीनां स्थितिः समयस्य उच्यते । समयस्यानपाककर्मतद्विवादपदं स्मृतमिति । पारिभाषिकधर्मोऽप्यव
 स्थानं समयस्य अनपाककर्म व्यति क्रमः पारिपालननङ्घ्रति क्रम्यमाणं विवादपदं भवतीत्यर्थः । तदुपक्रमार्थं किञ्चिदा

॥ मि० च० ॥

॥ ७२ ॥

ह । राजाकृत्वापुरे स्थानं ब्राह्मणान्यस्य तत्र तु । त्रैविद्यं वृत्तिमद्भूयात्त्वधर्मः पाल्यतामिति । राजा स्वपुरे दुर्गादास्थानम्
च लघूहादिकं कृत्वा तत्र ब्राह्मणान्यस्यस्थापयित्वा तद्ब्राह्मणव्रतं त्रैविद्यं वेदत्रयसम्पन्नं वृत्तिमद्भूहिरण्यादि सम्पन्नञ्च कृत्वा
स्वधर्मावर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो भवद्भिरनुष्ठेयतामिति तान् ब्राह्मणान् ब्रूयात् । एवं नियुक्तैस्त्रैलोक्ये तन्वन्दा
ह । निजधर्माविरोधेन यस्तु सामयिको भवेत् । सेपियत्नेन संरक्ष्ये धर्मागजकृतञ्च यः । औनस्मार्तधर्मानुपमर्द्देन
समयान्निषेधो धर्मागोपचारे दकरक्षणे देवगृहपालादिरूपः सेपियत्नेन पालनीयः । तथा राज्ञा च निजधर्मविरोधेनै
वयः सामयिको धर्मायावत्पथिकम्भोजनन्दे यमस्मदगतिमगडलन्नुरगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं रूपः कृतः सेपि रक्ष
णीयः । एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्युक्त्वा तदतिक्त्वा मादौ दण्डमाह । गणद्रव्यं हरेद्वस्तु संविदं लंघयेच्च यः । सर्वस्व
हरणं कृत्वा तं गच्छाद्विप्रवासयेत् । यः पुनर्गणस्य ग्रामादिजनसमूहस्य संवन्धिसाधारणद्रव्यमपहरति । संवित्समयस्त्रासमू
हकृतां गजकृतां वा यो लंघयेदतिक्त्वा मे तद्दीयं सर्वधनमपहृत्य स्वगच्छाद्विप्रवासयेद्भिः काशयेत् । अयञ्च दण्डो नुवन्धाद्वृत्तिशये
द्रष्टव्यः । अनुवन्धाद्वृत्त्यपत्वे तु । योगामदेशं संघानां कृत्वा सत्त्वेन सन्विदम् । विसंवदे न्नरे लोभात्तं गच्छाद्विप्रवासयेत् । निगू
ह्यादापयेदेतं समयव्यभिचारिणम् । चतुःसुवर्णं यस्मिन् क्लृप्तमानञ्च जतमिति मनु प्रतिपादित दण्डानां निर्वासनचतुःसु
वर्णनिष्कशतमानानां चतुर्णामन्यतमो जातिश्च त्रयाद्विप्रेक्षया कल्पनीयः । इदञ्चैतैः कर्तव्यमित्याह । कर्तव्यं वचनं सर्वैः स
मूहं हितवादिनाम् । गणिनां मध्ये समूहं हितवदनशीला सुद्वचनमितीरैर्गणान्तर्गतैरनुसरणीयम् । अन्यथा दण्डइ
त्याह । यस्तत्र विपरीतः स्यात्सदाप्यः प्रथममन्दमम् । यस्तु गणिनां मध्ये समूहं हितवादि वचनप्रतिबन्धकारी स राज्ञा प्रथमं सा
हसं दण्डनीयः । राज्ञा चेत्तज्जगिण्युप्रवर्तनीय इत्याह । समूहकार्ये ब्राह्मणान् कृतकार्ये न्विसृज्जयेत् । सदानमानसत्कारैः
पूजयित्वा महीपतिः । समूहकार्ये निवृत्त्यर्थं स्वपाश्वर्षं प्राप्नान् गणिनो निर्वर्तितात्मीयप्रयोजनान् । दानमानसत्कारैः स राजा

परितोष्यविसर्जयेत् । समूहकृतपहारिणमुपगच्छ । समूहकार्यप्रहितोयल्लभेततदप्ययेत् । एकादशगुणन्दाप्योय
दृष्टौनार्पयेत्त्वयम् । समूहकार्यार्थं महाजनैः प्रेरितो गजपार्श्वं यद्वस्त्रं हि रण्यदि कंलभते तदप्रार्थित एव महाजनेभ्यो निवे
दयेत् । अन्यथालब्धादेकादशगुणन्दगन्दापनीयः । एवमुपकारश्चकार्यं चिन्तकाः कार्ये इत्याह । धर्मज्ञाः शुचयोऽनुधा
भवेयुः कार्यचिन्तकाः । कर्तव्यम्वचननेषां समूहप्रतिपादनाम् । औतस्मान्तर्धर्मज्ञावाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताश्चैष्वनुधाः कार्ये
विचारकाः कर्तव्याः । तेषाम्वचनमिदं रैः कार्यमित्येतदादर्शं पुनर्वचनम् । इदानीं त्रैविद्यानाम्यतिपादितन्धर्मश्रेण्यादिष्वति
दिशन्नाह । श्रेणिनैगमषाष्टगणानामप्यर्थविधिः । भेदश्चैषां नृपेरक्षेत्र्यवृत्तिश्च पालयेत् । एकपण्यशिल्पोपजीवि
नः श्रेण्यः । नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छन्ति । पाशुपतादयः । पाथगिणः ये वेदस्य प्रामाण्यमेवनेच्छन्ति
। नग्नाः सौगतादयः । गणोवातः आयुधीयादीनामेककर्मोपजीविनामृषाश्चतुर्विधानामप्ययमेव विधिर्योनिजधर्मो विरेधे
नेत्यादिना प्रतिपादितः । एतेषाञ्च श्रेण्यादीनाम्भेदन्धर्मव्यवस्थान्दृष्टेः । पूर्वापात्तावृत्तिश्च पालयेत् ॥ ७७ ॥ इति स
म्बिह्यति क्रमप्रकरणम् ॥ ७७ ॥ सम्प्रति वेतनस्यानपाकर्मार्थव्यवहारपदस्य सूत्रयते । तत्त्वरूपप्रदोक्तम् । भृ
तानाम्भेतनस्योक्तोदानादानविधिक्रमः । वेतनस्यानपाकर्म तद्विवादपदं स्मृतमिति । अस्त्यार्थः । भृतानाम्भेतनस्य बध्यमाण
श्चोक्तैरुक्तोदानादानविधिक्रमोयत्र विवादपदे तद्वेतनस्यानपाकर्मोक्त्युच्यते । तत्र नियममाह । गृहीतवेतनः कर्मव्यजन्
द्विगुणमावहेत् । अगृहीते समन्दाप्योभृतैरक्ष्य उपस्करः । गृहीतम्भेतनयेनासौ स्वांगीकृतं कुर्वन् द्विगुणं भृतिं स्वा
मिनेदद्यात् । यदा पुनरभ्युपगतं कुर्मौ गृहीते एव वेतनेन्यजति तदा समं यावद्वेतनमभ्युपगतन्तावद्वाप्यो न द्विगुणम् । यद्वाऽ
गीकृतमभ्युतिन्दत्त्वावलात्कारयितव्यः । कर्मो कुर्वन् प्रतिश्रुत्य कार्योदत्त्वा भृतिम्वलादिति तारदवचनात् । भृतिरपि तेनैवाक्ता । भृ
ताय वेतनं दद्यात् कर्मो स्वामीयथाक्रमम् । आदौ मध्ये वसाने वा कर्मणे यदि द्विनिश्चितमिति । तैश्च भृतैरुपस्कर उपकरणं लाङ्गला

॥मि०ब०॥

॥ ७३ ॥

दौनाम्पग्रहयोन्क्रादिकंयथाशक्तिरक्षणीयमितरथाहृद्यदिनिघच्यनुपपन्नेः । भूतिमपरिच्छिद्यः कर्मकारयतितम्प्राह ।
दाप्यस्तुदशमम्भागव्याणिज्यं पशुसस्यतः । अनिश्चित्यभूतिंयस्तुकारयेत्समहीक्षिता । यस्तुस्वामीवर्णिक्गोमौक्षेत्रिकोवापरि
च्छिन्नवेतनमेवभृत्यकर्मकारयतिसतस्माद्वाणिज्यपशुसस्यलक्षणार्कर्मणोयल्लब्धन्तस्यदशमम्भागंभृत्यायमहीक्षितागज्ञादाप
नीयः । अनाज्ञप्रकारिणम्प्राह । देशङ्कालञ्चयोऽतीयाल्लभं कुर्याच्चयोऽन्यथा । तत्रस्याल्लभिनश्छन्देऽधिकं देयं कृतेधिके
। यस्तुभृत्यः पण्यविक्रयाद्युचितन्देशङ्कालञ्चपण्यविक्रयाद्युर्कुर्वन्दर्प्यादिनोद्धनं घयेत्तस्मिन्नेववादेशेकालेचलाभमन्यऽथवा
याद्याऽतिशयसाध्यतयाहो नङ्करोति तस्मिन्भृत्यकर्मभूतिदानमप्यतिस्वामिनश्छन्दश्चाभवेद्यावदिच्छतितावद्दद्यात् । न पुनः स
र्वामेवभूतिमित्यर्थः । यदापुनर्देशकालाऽभिज्ञतयाधिकोलाभः कृतस्तदापूर्वपरिच्छिन्नायाभूतेरधिकमपि धनं स्वामिनाभृत्याय
दातव्यम् । अनेकभृत्यसाध्यकर्मणिभूतिदानप्रकारमाह । योयावत्कुरुतेकर्मतावत्तस्यनुवेतनम् । उभयोरप्यसाध्यं चेत्साध्ये
कुर्याद्याथाश्रुतम् । यदापुनरेकमेवकर्मनियतवेतनमुभाभ्यांक्रियमाणमुभयोरप्यसाध्यञ्चेद्याद्याभिभवादुभाभ्याञ्चपि श
ब्दाद्वहुभिरपि यदि न परि समापितन्तादायोभृत्योद्यावत्कर्मकरोति तस्मै तत्कृतकर्मनानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनन्देयं न पुनः
समम् । नचावयवशः कर्मणि वेतनस्यापरिभाषितत्वात् तद्वदानमिति मन्यम् । साध्ये तु उभाभ्यां कर्मणि निर्वर्ति ते यथाश्रु
तं यावत्परिभाषितन्तावदुभाभ्यां देयं न पुनः प्रत्येकं कल्पितं वेतनं नार्पिकर्मनानुसारेण मध्यस्थकल्पयेदयम् । आयुधीयभारवाहकौ प्रत्या
ह । अणजदैविकन्नष्टम्भागदन्दाप्यस्तुवाहकः । प्रस्थानविघ्नकश्चैव प्रदाप्योद्विगुणं भूतिम् । न विद्युते गजदैविकं यस्तु भागद
स्य तत्रथोक्तम् । तद्यदि प्रज्ञाहीनतयावाहकेन विनाशितन्तदानाशानुसारेण सौतङ्गाण्डन्दापनीयः । तदाहनारदः । भाण्ड
म्यसनमागच्छेद्यदिवाहकदोषतः । दाप्योयत्र नश्येत्तदैवगजकृतावृतइति । यः पुनर्विवाहावसरे मङ्गलवतिवासरे प्रतिष्ठ
मानस्य तत्प्रस्थानौपयिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदा सौद्विगुणं भूतिन्दायः । अथ्यन्तो

त्वर्धहेतुकर्मनिरोधान् । किञ्च । प्रकान्तैः सप्तमभागश्चतुर्थपथिसन्त्यजन् । भूतिमूर्धपथे सर्वाप्रदाप्यस्त्याजकोपिच । प्रकान्तेऽध्यवसिते प्रस्थाने स्वाङ्गीकृतङ्कर्मयस्य जत्यसौ भूतेः सप्तमभागं दाप्यः । नन्वत्रैव विषये प्रस्थानविघ्नकृदित्यादिना द्विगुणभूतिदानमुक्तमिदानीं सप्तमो भाग इति विरोधः । उच्यते । भूत्यन्तरे पादानावसरसम्भवे स्वाङ्गीकृतङ्कर्मयस्य जतितस्य सप्तमो भागः । यस्तु प्रस्थानलग्नसमय एव त्यजति तस्य द्विगुणभूतिदानमिव्यविरोधः । यः पुनः पथिप्रकान्ते गमने वर्तमाने सति कर्मयजति स भूते चतुर्थभागं दाप्यः । अर्द्धपथे पुनः सर्वाभूतिं दापनीयः । यस्तु त्याजकः कर्मयजन्त्याजयति स्वामी पूर्वोक्तप्रदेशेष्वसौ विपपूर्वोक्तं सप्तमभागं दत्तं भूत्या धिनादि विषयम् । भूत्या नाना न कुर्थाद्वोदार्प्यत्कर्म यथोदितम् । सदृग्ङाः कृष्णलान्यष्टौ न देयन्तस्य वेतनमिति मनुवचनात् । यदा पुनर्व्याधावपगते न्नरितद्विवसान्धिरिगणप्यथूरयति तदा लभत एव वेतनम् । अर्तस्तु कुर्यात्त्वस्थः सन् यथा भाषितमादितः । सुदीर्घस्यापि कालस्य स्वं लभेत्तैव वेतनमिति मनुस्मरणान् । यस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव बालस्यादिना प्रारब्धङ्कर्माल्पो नन्नकरोति परेण बानसमापयति तस्मै वेतनमन्देयम् । यथाह मनुः । यथोक्तमार्तः स्वस्थो वायस्तत्कर्म न कारयेत् । न तस्य वेतनमन्देयमल्पो न स्यापि कर्मण इति ॥ ७७ ॥ इति वेतनादानप्रकरणम् ॥ ७७ ॥ अधुना द्यूतसमाह्वयार्थं विवादपदमारभते । तत्स्वरूपद्वारेणाभिहितम् । अक्षवध्नशलाकादौ देवनिज्जिह्वकारितम् । पणक्कीडावयोभिश्च पदं द्यूतसमाह्वयं इति । अध्याः पाशकाः । वध्नश्चर्मपट्टिकाशलाकादन्नादिमय्यो दीर्घचतुरस्याः । आद्यग्रहणाच्चतुरङ्गादिक्कीडासाधनङ्करितुरगरथादिकंगृह्यते । तैरप्राणिभिर्यदेव नंक्कीडापणपूर्विकाक्रियते । तथावयोभिः पक्षिभिः । कुक्कुटपाशवतादिभिः । चण्डान्मल्लमेवमहिषादिभिश्च प्राणिभिर्यथापणपूर्विकाक्कीडाक्रियते । तदुभयं यथाक्रमं द्यूतसमाह्वयार्थं विवादपदम् । द्यूतश्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम् । तदुक्तं मनुना । अप्राणिभिर्यथाक्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते । प्राणिभिः क्रियमाणस्तु सविज्ञेयः समाह्वयः । तत्र द्यूतसमाधिकारिणो वृत्तिमाह । ग्वेहे शनिका

॥ भि० व्य० ॥

॥ ७४ ॥

वृद्धे सुसभिकः पञ्चकंशतम् । गृह्णीयाद्धूर्तकितवादि तद्दशकंशतम् । परस्परं सम्प्रतिपत्त्या कितवः परिकल्पितः पणो ग्वह इत्यु
च्यते । तत्र ग्वहेतदाश्रयाशतिकाशतपरिमिताधिकपरिमाणवावृद्धिर्यस्यासौ शतिकावृद्धिः । तस्माद्धूर्तकितवात्पञ्चकंशत
मात्मवृद्ध्यर्थे सभिको गृह्णीयात् । पञ्चपणाश्चाप्योयस्मिन्शते तच्छतं पञ्चकन्तदस्मिन्वृद्ध्या यलाभेत्यादिना कन् । जितस्य ग्वहस्य
विंशतितमम्भागं गृह्णीयादित्यर्थः । सभा कितवनिवासा र्थाय स्यास्यै सभिकः कल्पिताक्षादिनिखिलक्रीडोपकरणस्तदुप
चितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतरस्मात्पुनरपरिपूर्णशतिकावृद्धेः कितवाद्दशकंशतञ्चितद्रव्यस्य दशमम्भागं गृह्णीया
दितियावत् । एवञ्च कृत्तुवृत्तिना सभिकेन किङ्कर्तव्यमित्यत आह । ससम्यक्पालितो दद्याद्वाज्ञे भागं यथाकृतम् । जितमुद्गाह
येज्जे त्रे दद्यात्सन्धेयवचः क्षमी । य एवं कृत्तुवृत्तिर्द्यूनाधिकारी सगज्ञा धूर्तकितवेभ्यो रक्षितस्सस्मै रक्षे यथा सम्प्रतिपन्नमंशन्दद्यात्
। यथा जितं यत्द्रव्यं न दृष्ट्वा ह्येदं द्वयकग्रहणेनासेधादिना च षण्जितसकाशादुद्धरेदुद्धृत्य चतुर्जनं जेजे जयिते सभिको दद्यात्
त् । तथा क्षमी भूत्वा सन्धेयवचं विश्वासा र्थं द्यूतकारिणा न्दद्यात् । सभिकः कारयेद्यूतन्देयन्दद्याच्च तत्कृतमिति
। यदा पुनः सभिको दापयितुं न शक्नोति तदा गजादापयेदित्याह । प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले । जितं ससभिके
स्याने दापयेदन्यथाननु । प्रसिद्धेऽप्रच्छन्ने गजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कितवसमाजे सभिकेन च गजभागे
दत्तैर्गजाधूर्तकितवमविप्रतिपन्नं जितम्पणन्दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभिकरहिते दत्तं गजभागे द्यूते जितम्पणञ्जेनेतदा
पयेत् । जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णये पापयमाह । द्रष्टारो व्यवहाराणां साक्षिणश्च त एव हि । द्यूतव्यवहाराणां द्रष्टारः स
भ्यास्स एव कितवा एव गज्ञानियोक्तव्याः । मपुनः श्रुताध्यनसम्पन्ना इत्यादि नियमोऽस्ति । साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकार एव कार्याः
। नतत्र स्त्रीवालवृद्धकितवेत्यादि निषेधोऽस्ति । क्वचित् द्यूतनिषेधुन्दण्डमाह । गज्ञा सचिह्नं निर्वीर्याः कूटाक्षोपधिदेविनः ।
कूटैरक्षादिभिर्पृथिविना च मतिवच्चनहेतुना मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिना क्वयित्वा राजा स्वगृष्टान् निर्वीर्या

धेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्तः । कूटाक्षदेविनः पापान् गङ्गागुण्डाद्विवासयेत् । कण्ठेक्षमालामासञ्चसह्येषां विनयः
 स्मृत इति । यानि च मनुवचनानि द्यूतनिषेधपरिणि । द्यूतं समाह्वयश्चैव यः कुर्यात्कारयेत वा । तान् सर्वान् यातयेद्वाजाश्रद्धां
 श्च द्विजलिङ्गिनः इत्यादीनि तान्यपि कूटाक्षदेवनिषेधतया गङ्गाध्यक्षसमिक्करिह तद्यूतविषयतया च योज्यानि । किञ्च । द्यू-
 तमेकमुखं कार्यं न स्फुरज्ञानकारनात् । यत्पूर्वैर्द्यूतन्तदेकमुखं प्रधानं यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्तं कार्यं । गङ्गाध्यक्षाधिष्ठितं गङ्गा
 कारयितव्यमित्यर्थः । तस्करज्ञानकारणात् । तस्करज्ञानरूपमप्येयोजनमप्यर्थलोच्यप्रायशः चौर्यार्जितधनान् एव कितवाभवन्त्य
 तश्चैरविज्ञानार्थमेकमुखं कार्यं । द्यूतधर्मसमाह्वयेति दिशन्नाह । सूषण्वविधिर्ज्ञेयः प्राणिद्यूते समाह्वये । ग्वहे शतिकवृ-
 क्षिरित्यादिना यो द्यूते धर्म उक्तः । सर्वप्राणिद्यूते मल्लमेधमहिषादिनिर्वर्त्य समाह्वयसंज्ञके ज्ञातव्यः ॥ ७७ ॥ इति द्यूत-
 समाह्वयाख्यमुक्तरणम् ॥ ७७ ॥ इत्यादीनां वाक्पाण्ड्यं प्रस्तुयते । तल्लक्षणाद्वारदेनोक्तम् । देशजानि कुलादीनामाको-
 शान्यङ्गसंयुतम् । यद्वचः प्रतिकूलार्थैर्वाक्यार्थान्तरमुच्यते इति । देशादीनामाकोशान्यङ्गसंयुतम् । उच्चैर्भाषणमाकोशः ।
 न्यङ्गमवद्व्यम् । तदुभययुक्तं यत्प्रतिकूलार्थमुद्देशजननार्थैर्वाक्यन्तद्वाक्पाण्ड्यं कथ्यते । तत्र कलहप्रियाः खलु गौडा इति दे-
 शाकोशः । नितान्तं लोलुपाः खलु विप्रा इति जात्याकोशः । क्रूरचरिताननुवैश्वामित्रा इति कुलाक्षेपः । अदिग्रहणात्स्वि-
 द्वाणिस्पादिनिन्दया विद्वच्छिख्यादिपुरुषाक्षेपो गृह्यते । तस्य च दण्डतारतम्यार्थे निष्ठुर्गदिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्ष-
 णान्तैर्वाक्यम् । निष्ठुर्गञ्जीवनीवत्वात्तदपि त्रिविधं स्मृतम् । गौरवानुक्तमात्रस्य दण्डोपि स्यात्क्रमाद्गुरुः । साक्षेपनिष्ठुरं
 होय मञ्जीवं न्यङ्गसंयुतम् । पतन्ती यैर्पाकोशैस्तीव्रमाकुर्मनीषिण इति । तत्र अधिगमूर्खे जात्यामिद्यादि साक्षेपं । अत्र न्यङ्ग-
 मित्यसभ्यमवद्व्यम्भिगिन्यादिगमनम् । तदुक्तमञ्जीवम् । सुगपे सिद्ध्यादिमहापातकाद्वाकोशैर्युक्तं च स्वीवम् । तत्र नि-
 ष्ठुर्गकोशे स्ववर्णविषये दण्डमाह । सत्यासत्यान्यथासौ चैर्न्यूनान् ज्ञेन्द्रियरेगिणम् । क्षेपङ्करेति चेद्दण्डः पणानर्द्धत्रयोदश

॥मि०व्य०॥

॥ ७५ ॥

न्यूनानां कर्चरणादि विकलाः । न्यूनैर्द्रियाः तत्र श्रोत्रादिरहिताः । तेषां सत्येनासत्येनान्यथा
स्त्रोत्रेण च निन्दार्थयास्तुत्याय त्रनेत्रयुगलहीन एवोन्मद्युच्यते । तत्सत्यम् । यत्र पुनश्चक्षुष्मानेवोन्मद्युच्यते । तदस
त्यम् । यत्र विह्वलता कृतिरेव दर्शनीयस्त्वमसीत्युच्यते । तदन्यथा स्त्रोत्रम् । एवं म्रियैर्यः क्षेपमभर्त्सनङ्करोत्यसावर्द्धाधिकत्रयो
दश पणान् दण्डनीयः । काणश्चाप्यथ वा खंजमन्यम्वपि तथैव विधम् । तथेनापि ब्रुवन् दाप्यो दण्डङ्कावर्षा पणवर्मितयन्म
नुवचनम् । तदतिदुर्वृत्तवर्णविषयम् । यदा पुनः पुत्रादयो मात्रादीन् शपन्ति तदा शतं दण्डनीया इति तेनैवोक्तम् । मातरं
पितरं जायां भ्रातरं श्वशुरं गुरुम् । आक्षारयन् शतं दाप्यः पन्थानश्चाददद्गुरोरिति च । एतच्च सापराधेयमात्रादिषु गुरुयुनि
रपराधायां च जायायान्द्रष्टव्यम् । अस्त्रीन्नाक्षेपे दण्डमाह । अभिगन्तास्मि भगिनीं मातरं म्वातवेति ह । शपन्नन्दापयेद्राजा
पञ्चविंशतिककन्दमम् । त्वदीयां भगिनीं मातरं म्वा अभिगन्तास्मीति शपन्नमन्याम्वा त्वज्जाया मभिगन्तास्मीत्येवं शपन्नं ग
जापञ्चविंशतिककम्पणानां पञ्चाधिका विंशतिर्यस्मिन्दण्डे सतथोक्तस्तन्मन्दापयेत् । एवं समानगुणेषु वर्णेषु दण्डमभि
धाय विषमगुणेषु दण्डं प्रतिपादयितुमाह । अर्द्धाधमेषु द्विगुणः परस्त्रीयूतमेयुच । अधमेष्वाक्षेपे पक्षयान्यनवृत्तादि
गुणेष्वर्द्धादण्डः । पूर्ववाक्ये पञ्चविंशतेः प्रकृतत्वात् तदपेक्षयार्द्धः सार्द्धं द्वादश पणान्मकोद्रष्टव्यः । परभार्यासु पुनरविशे
येण द्विगुणः । पञ्चविंशत्यपेक्षेयैव पञ्चाशत्पणान्मकोवेदितव्यः । तथोक्तमेयुच स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु दण्डः पञ्चाशत्पणा
त्मक एव । वर्णानां मूर्द्धावसिक्तादीनाञ्च परस्परक्षेपे दण्डकल्पनामाह । दण्डप्रणयनङ्कार्यम्बर्णे जात्युत्तराधरैः । वर्णाब्राह्म
णादयः । जातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । वर्णाञ्च जातयश्च वर्णं जातयः । उत्तराश्चाधराश्च उत्तराधराः वर्णं जातयश्च ते उत्तराध
राश्च वर्णं जात्युत्तराधरास्ते वर्णं जात्युत्तराधरैः । परस्परमाक्षेपे क्रियमाणे दण्डस्य प्रणयनम्पूर्येण तयनमूहनम्बेदितव्यम् । तच्च
दण्डकल्पनं उत्तराधरैरिति विशेषोपादानात् उत्तराधरभावापेक्षेयैव कर्तव्यमित्यवगम्यते । यथामूर्द्धावसिक्तब्राह्मणाङ्गीनक्षत्रि

यादुकृष्टञ्चानुशयब्राह्मणः क्षत्रियाक्षेपनिमित्तात्पञ्चाशत्पणदण्डात्किञ्चिदधिकम्पञ्चसप्तत्यात्मकंदण्डमर्हति । क्षत्रियोपि
 नमाकुशयब्राह्मणाक्षेपनिमित्ताच्छतदण्डादूनपञ्चसप्ततिमेवदण्डं । मूर्द्धावसिक्तोपिनावाकुशयतमेवदण्डमर्हति । मूर्द्धावसि
 क्ताम्वष्ठयोः परस्परक्षेपेब्राह्मणक्षत्रियोः परस्परक्रोशनिमित्तकौयथाक्रमेणदण्डौवेदितव्यौ । एवमन्यत्राप्युहनीयम् ।
 एवंसर्वणिविषयेदण्डमभिधायवर्णानामेवप्रतिलोमानुलोमाक्षेपेदण्डमाह । प्रतिलोम्यापवादोस्तेषुब्राह्मणाक्रोश
 णानामानुलोम्येनतस्मादूर्द्ध्वहानितः । अपवादोअधिधेयाः । प्रतिलोम्येनापवादाः प्रतिलोम्यापवादोस्तेषुब्राह्मणाक्रोश
 कारिणोः क्षत्रियवैश्ययोर्थथाक्रमेणपूर्ववाक्याद्विगुणपदोपात्तपञ्चाशत्पणपेक्षयाद्विगुणाः शतपणाः सार्द्धं शतपणादं
 डावेदितव्याः । अद्रस्यब्राह्मणाक्रोशेताडनंजिह्वाच्छेदनम्वाभवति । यथाहमनुः । शतंब्राह्मणमाकुशयक्षत्रियोदण्डमर्ह
 ति । वैश्याध्यर्द्धशतंदेवाअद्रस्तुवधमर्हतीति । विट्अद्रयोःरपिक्षत्रियादनन्तरैकान्तरयोस्तुल्यन्यायतयाशतमध्यर्द्ध
 शतम्वायथाक्रमेणक्षत्रियाक्रोशेवेदितव्यम् । अद्रस्यचवैश्याक्रोशेशतम् । आनुलोम्येनतुवर्णानांक्षत्रियविट्अद्राणांब्राह्मणे
 नाक्रोशेकृतेतस्माद्ब्राह्मणाक्रोशनिमित्ताच्छतपरिमिताश्चतदण्डात्प्रतिवर्णमर्द्धस्यार्द्धस्यहानिंक्त्वावसिष्टम्पञ्चाशत्पञ्चविंशत्य
 र्द्धद्वादशपणान्मकंयथाक्रमंब्राह्मणोदण्डनीयः । तदुक्तंमनुना । पञ्चाशद्ब्राह्मणोदण्डाः क्षत्रियस्याभिष्टं सते । वैश्ये स्याद
 र्द्धपञ्चाशच्छूद्रेद्वादशकोदमइति । क्षत्रियेणवैश्येअद्रैचाकुशेयथाक्रमम्पञ्चाशत्तंचविंशतिकौदमौ । वैश्यस्यचअद्राक्रो
 शेपञ्चाशदित्युहनीयम् । ब्राह्मणगज्यन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरितिगौतमस्मरणत् । विट्अद्रयोरेवमेवस्वजातिम्प्रतितत्त्वतइ
 तिमनुस्मरणत् । पुनर्निष्ठुगक्षेपमधिकृत्याह । वाङ्मनीवानेत्रसक्खिविनाशेवाचिकेदमः । शतस्सदार्धिकः पादनासाकर्ण
 कर्णदिषु । वाह्वादीनाम्पुन्येकंविनाशेवाचिकेवाचाप्रतिपादितेतववाहृक्किनदीत्येवंरूपेशतः शतपरिमितोदण्डोवेदितव्यः
 । पादनासादिषुञ्चादिग्रहणान्स्फुर्गादिषुवाचिकेविनाशेनदार्धिकस्तस्यशतस्यार्द्धं तद्व्याख्यास्यसौतदार्द्धिकः पञ्चाशत्पण

॥ मि० च० ॥

॥ ७६ ॥

कोटगुडोवेदितव्यः । किञ्च । अशक्तस्तु वदन्नेवदण्डनीयः पणान्दश । तथा शक्तः प्रतिभुवंदाप्यः क्षेमाय तस्य तु । यः पुनर्ज्वर
दिनाक्षीणशक्तिस्त्वद्वाह्विद्वज्जभङ्गं करोमीत्येवंशपत्यसौ दशपणान्दण्डनीयः । यः पुनः समर्थः क्षीणशक्तिपूर्ववदाक्षिपत्यसौ पू
र्वैकशनादिदण्डोत्तरकालान्तस्याशक्तस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवन्दापनीयः । तौ ब्राह्मणो दण्डमाह । पतनीयकृतेक्षेपेदण्डो म
ध्यमसाहसः । उपपातकयुक्तेतदाप्यः प्रथमसाहसः । पातित्यहेतुभिर्ब्रह्महत्यादिभिर्वर्णिनामाक्षेपे मध्यमसाहसो द
ण्डः । उपपातकसंबद्धेतुपुनर्गो घृस्त्वमसीत्येवमादिरूपेक्षेपे प्रथमसाहसं दण्डनीयः । किञ्च । त्रैविद्यान्दपदेवानाक्षे
पउत्तमसाहसः । मध्यमो जातिपूगानाम्प्रथमो ग्रामदेशयोः । त्रैविद्याः वेदत्रयसम्पन्नाः । तेषां गणान्देवानाञ्चक्षेपे उत्तम
साहसो दण्डः । यो पुनर्ब्राह्मणमूर्खो वा सिक्तादिजातो नाम्पूगाः संघास्तेषामाक्षेपे मध्यमसाहसो दण्डः । ग्रामदेशयोः प्रत्येकमा
क्षेपे प्रथमसाहसो दण्डो वेदितव्यः ॥ ७७ ॥ इति वाक्यार्थं नाम विवादप्रकरणम् ॥ ७७ ॥ दण्डपारुष्यं सम्प्रति प्र
स्तुयते । तत्स्वरूपञ्च नारदेनोक्तम् । परगुत्रेष्वभिद्रोहो ह्यसुपादायुधादिभिः । भस्मादिभिश्चोपघातो दण्डपारुष्यमु
च्यत इति । परगानेत्रेषु स्थावरजङ्गमात्मकद्रव्येषु ह्यसुपादायुधैर्गदिग्रहणाङ्गावादिभिर्योभिद्रोहो हिंसनं दुःखोत्पादनं तथा भ
स्मनाश्चादिग्रहणद्रव्यैः पृङ्खपुरीषादौ च यत्तु पथातः संस्पर्शं तत्तदुःखोत्पादनं तदुःखोत्पादनं दण्डपारुष्यम् । दण्डोत्ते
डनेनेति दण्डो देहस्तेन यत्पारुष्यं विरुद्धाचरणं जङ्गमादेर्द्रव्यस्य तद्दण्डपारुष्यम् । तस्य चावगोरणादिकरणभेदेन त्रै
विध्यमभिधाय ह्रीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मचैविध्यापुनस्तैविध्यनेनैवोक्तम् । तस्यापि दृष्टन्त्रैविध्यं ह्रीनमध्योत्तमक्रमान्
। अवगोरणनिःसङ्गपातनक्षतदर्शनैः । ह्रीनमध्योत्तमानान्तुद्रव्याणां समतिक्रमान् । त्रीण्येव साहसान्याहुः तत्र कंठक
शोधनमिति । निःसङ्गपातननिःशङ्कप्रहरणं त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकारण्येव सहसा कृता निदण्डपारुष्याणीत्यर्थः । तथा
वाग्दण्डपारुष्ययोर्भयोरपि द्वयोः प्रवृत्तकलहयोर्मध्ये यः क्षमते न केवलं तस्य दण्डो भावः । किन्तु पूज्य एव । तथा पूर्वकल

प्रवृत्तस्य दण्डगुरुत्वम् । कलहे च वज्रवैरगनुसन्धानुरेव दण्डभाक्त्वम् । तथा द्वयोरपगधविशेषपरिज्ञाने दण्डः समः । तथा । अ
 पचादिभिर्गर्थाणामपगधे कृते सज्जना एव दण्डदानेऽधिकारिणस्तेषामपगधत्वे तान् गजाद्यानां ये देवनाथे गृह्णीयादित्येवम्प
 अप्रकारविधयस्तेनैवोक्ताः । विधिः पञ्चविधस्तु क्त एतयोर्भयोरपि । पार्थक्ये सति संरम्भादुत्पन्ने कृद्भयोर्द्वयोः । समान्यतेयः
 क्षमेते दण्डभाग्येति वर्तते । पूर्वमाक्षारयेद्यस्तु नियतं स्यात्संदायभाक् । पञ्चाद्याः सौम्यसत्कारी पूर्वतु विनयागुरुः । द्वयोर्ग
 पन्नयोस्तु ल्यमनुवध्नाति यः पुनः । सतथोर्देडमान्नेति पूर्वोवायार्थेति चेत्तरः । पार्थक्यदोषावृत्तयोर्गपत्सम्प्रवृत्तयोः । विशेष
 अन्नलक्ष्येति विनयः स्यात्समस्तयोः । अन्पाकधंडचांडालव्यङ्गेयुवधवृत्तिषु । हस्तिपत्राव्यदासेषु गुर्वाचार्ये नृपेषु च । मर्या
 दाति क्रमे सद्यो घात एवानुशासनम् । यमेव ह्यतिवर्तेरन्नेते सन्तज्जननृषु । सर्वनिर्णयंकुर्यान्नतद्विनयभाग्रूपः । मलाह्यो
 ते मनुष्याणां न्यनमेधाम्मलात्मकम् । अतस्तान्घातयेद्राजानार्थं दण्डेन दण्डयेदिति । एवं भूतदण्डपार्थक्यनिर्णयपूर्वकत्वा
 द्दण्डप्रणयनस्य तत्त्वरूपसन्देहे निर्णयहेतुमाह । असाक्षिकहते चिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेन च । द्रष्टव्यो व्यवहारस्तु कूटचिह्न
 कृते भव्यात् । यदा कश्चिद्रहस्यहमनेनाहतइति गज्ञेति वेदयति । तदा चिह्नव्रणादिस्वरूपगतैर्लिङ्गैर्युक्त्या कारणप्रयोजन
 पर्थालोचनात्मिकया आगमेन जनप्रवादेन च शब्दादिव्योनवाकूटचिह्नैस्तन्मभावनाभयात्परीक्षाकार्या । एवं निश्चिते साधन
 विशेषेण दण्डविशेषमाह । भस्मपङ्कजः स्वर्णदण्डो दशपणः स्मृतः । अमेध्यपार्थिनिष्ठूतस्पर्शने द्विगुणस्ततः । समेष्वे
 व परस्त्रीषु द्विगुणस्तत्तमे युच । हीनेष्वर्द्धदमोमोहमदादिभिरदण्डनम् । भस्मनापङ्केन रेणुना वायः परं स्पर्शयत्यसौ
 दशपणन्दण्डन्दाप्यः । अमेध्यमिति अस्त्वेष्वेष्टानखकेशकर्णे विट्टदूषिकाभुक्तोच्छिष्टादिकश्च गृह्यते । पार्थिनिः पादस्य पश्चि
 मोभागः । निष्ठूतं मुखनिःसारितञ्जलम् । तैः स्पर्शने ततः पूर्वो दशपणात् द्विगुणो दण्डो वेदितव्यः । पुरीषादिस्पर्शने पुनः
 कात्यायनेन विशेष उक्तः । कर्द्धिम्बूपुरीषादौ रपाद्याः स चतुर्गुणः । वज्रगुणः कायमध्ये स्यान्मूर्द्ध्नि त्वष्टगुणः स्मृतइति । आ

॥ मि० व्य० ॥

॥ ७७ ॥

द्वयहणाद्वसाश्रुक्तास्तेषां ज्ञानो गृह्यन्ते । एवंभूतः पूर्वोक्तदण्डः सर्वार्थविषये द्रष्टव्यः । परमार्थसुचविशेषेण तद्योक्तमेव
स्वापेक्षया अधिकश्रुतवृत्तेषु पूर्वोक्ताद्विनिपणाच्च दण्डाद्विगुणो दंडो वेदितव्यः । ह्रीनेषु स्वापेक्षयान्यनश्रुतादिषु
पूर्वोक्तस्यार्द्धदमः पञ्चपणो दशपणश्च वेदितव्यः । मोहश्चित्तैकत्वम् । मदेमद्वयपानजन्योऽवस्थाविशेषः । आदिग्रह
णाद्गृह्यविशेषादिकम् । एतैर्युक्तेन भस्मादित्यर्थेनेकतेपि दंडो न कर्तव्यः । प्रातिलोम्यापगधे दंडमाह । विप्रप्रीडाकरश्चेद्वयम
ङ्गमब्राह्मणस्य तु । उद्गूर्णैः प्रथमो दंडः संस्पर्शैस्तु तदर्थिकः । ब्राह्मणानाम्प्रीडाकरमब्राह्मणस्य क्षत्रियादेर्यदङ्गङ्करचणा
दिकन्तश्चेन्नव्यम् । क्षत्रियवैश्ययोरेपि पीडाकुर्वीतः प्रदूद्रस्याङ्गश्चेदनेन केन चिदङ्गेन हिंस्यात्तत्र श्रेयांसमन्यजः । के
न्नव्यन्तत्र देवास्य तन्मनोरनुशासनमिति । द्विजातिमात्रस्यापगधे प्रदूद्रस्याङ्गश्चेदनविधानात् । वैश्यस्यापि क्षत्रियापकारिणो
ऽयमेव दंडस्तुल्यन्यायत्वात् । उद्गूर्णैर्वधार्थमुद्युते शस्त्रादिके प्रथमः साहसो वेदितव्यः । प्रदूद्रस्य पुनरङ्गेरपि हस्तादिच्छे
दनमेव । पाणिमुद्युम्यदंडम्बापाणिच्छेदनमर्हतीति मनुस्मरणात् । उद्गोरणार्थं शस्त्रादित्यर्थेनेतदर्थिकः । प्रथमसा
हसादूर्द्धदण्डो वेदितव्यः । भस्मादित्यर्थे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादेषु द्विगुणत्रिगुणादमाः इति वाक्पारुष्योक्त
न्यायेन कल्प्यम् । प्रदूद्रस्य तत्रापि हस्तच्छेद एव । श्वनिष्ठीवतो दण्डो वाह्योच्छेदयेन्नृपः । श्वमूत्रयतो मेढ्रमवश्रद्वयतो
गुदमिति मनुस्मरणात् । एवमप्रातिलोम्यापगधे दण्डमभिधाय पुनः सजातिमधिकृत्याह । उद्गूर्णैर्हस्ते पादे तु दश विंशतिकौ
दमौ । परस्परन्तु सर्वेषां शस्त्रैर्मध्यमसाहसम् । हस्ते पादे वानाडनार्थमुद्गूर्णैर्यथाक्रमं दशपणो विंशतिपणश्च दण्डो
वेदितव्यः । परस्परवधार्थं शस्त्रैश्च उद्गूर्णैर्सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसो दंडः । किञ्च । पादकेशं श्रुककरो लुञ्चनेषु पणान् द
श । पीडाकर्षं श्रुकावेष्टपादाध्यासे शतन्दमः । पादकेशवस्त्रकणामन्यतमं गृहीत्वा उल्लुञ्चति कटित्यादिकर्षति त्रिसौ दश
पणं दंड्यः । पीडाचकर्षं श्रुकावेष्टपादाध्यासश्च पीडाकर्षं श्रुकावेष्टपादाध्यासस्तस्मिन्समुचिते शतन्द्यः । एतदुक्तं

भवन्ति । अंशुकेनावेष्ट्य गारुमापीज्या कृष्ययः पादेन घटयति तं शतम्पणान्दापयेदिति । किञ्च । शोणितेन विनाटुः खं कुर्व
 न्काष्ठादिभिर्नरः । द्वात्रिंशत्तम्पणान्दंडो द्विगुणान्दर्शनेच्छजः । यः पुनः शोणितं यथानदृश्यते तथा मृदुताडनङ्काष्ठलोकादि
 भिः करेत्यसौ द्वात्रिंशत्तम्पणान्दंडः । यदा पुनर्गाढताडनेन लोहितं दृश्यते तदा द्वात्रिंशतो द्विगुणञ्चतुःषष्टिम्पणान्दंडनी
 यः । त्वङ्गासास्थिभेदे पुनर्भनूना विशेषो दर्शितः । त्वग्भेदकः शतन्दण्डो लोहितस्य च दर्शकः । मां सभेत्ता च वसिष्ठकान्प्र
 वास्यस्त्वस्थिभेदकः इति । किञ्च । करपाददतो भङ्गे छेदने कर्णनासयोः । मध्यादंडो ब्रणोद्भेदे मृतकल्पहते तथा । करपाद
 दन्तस्य प्रत्येकं भङ्गे कर्णनासस्य च प्रत्येकं छेदने रूढब्रणोद्भेदे मृतकल्पो यथा भवति तथा हते ताडिते मध्यमः साहसो विज्ञेयः ।
 अनुबन्धादिना विषयस्य साम्यमत्रापादनीयम् । किञ्च । चेष्टाभोजनवाशोधेनेत्रादिप्रतिभेदने । कन्धग्रीवावाङ्गप्रसिद्धः । सक्थि
 ध्यमसाहसः । गमनभोजनभाषणनिशेधेनेत्रस्य आदिग्रहणाज्जिह्वायाः प्रतिभेदने । कन्धग्रीवावाङ्गप्रसिद्धः । सक्थि
 ऊरुः । नेषाम्प्रत्येकं भङ्गने मध्यमसाहसो दण्डः । अपिच । एकं घृताम्बूहनाञ्चययोक्तात् द्विगुणो दमः । यदा पुनर्बुहवेभि
 निता एकस्याङ्गभङ्गादिकङ्कूर्वन्ति तदा यस्मिन्नपराधेयो दण्डस्तत्र तस्माद्द्विगुणो दण्डः प्रत्येकं न्वेदितव्यः । अतिक्लृत्वा
 नेषाम्प्रति लोम्यानुलोम्यापराधयोरप्येतस्यैव सर्वणं विषये भिहितस्य दण्डजातस्य वाक्पारुष्योक्तक्रमेण हानिं वृद्धिञ्च कल्पयेत्
 । वाक्पारुष्ये यस्वेवाक्ताः प्राति लोम्यानुलोमतः । तस्व दण्डपारुष्ये दाय्यागज्ञायथाक्रममिति मनुस्मरणात् । किञ्च । कलहा
 पहतन्देयन्दण्डश्च द्विगुणस्ततः । कलहे वर्तमाने यद्युनापहतन्तन्नेन प्रत्यर्पणीयमपहतद्रवात् द्विगुणश्चापहारनिमित्तो दंडो
 देयः । किञ्च । दुःखमुत्पादयेद्यस्तु ससमुत्थानजं व्ययम् । दाय्यो दंडश्च यो यस्मिन् कलहे समुदाहृतः । यो यस्य ताडनाद्दुःख
 मुत्पादयेत्स तस्य व्रणरोपणादौषधार्थं पथार्थं क्रियते तन्दृष्टान् । समुत्थानं व्रणरोपणं । यस्मिन् कलहे यो दंडस्तस्य द
 द्यान्नसमुत्थानजं व्ययमात्रम् । परगात्राभिद्रोहे दंडमुत्थानन्तरम्बद्विरङ्गार्थेनाशे दंडमाह । अभिघाते तथा छेदे भेदे कुड्याव

॥ मि० व० ॥

॥ ७८ ॥

पातने । पणान्दाप्यः पञ्चदशविंशतिनह्यनथा । मुद्गरदिनाकुड्यस्याभिघातेविदारणे द्वैधीकरणे च यथाक्रममपञ्चप
णोदशपणोविंशतिपणश्चदंडोवेदितव्यः । अवपातने पुनः कुड्यस्यैते च योऽपि दंडाः समुच्चिताग्रह्याः पुनः कुड्यसम्पादनार्थं च
धनं स्वामिने दद्यात् । अपिच । दुःखेत्यादिगृहेद्रव्यं क्षिपन्प्राणहरन्तथा । षोडशह्यः पणान्दाप्यो द्वितीयो मध्यमन्दमम् पर
गृहे दुःखजनकं कण्टकादिद्रव्यमप्यक्षिपन् षोडशपणान्दंड्यः । प्राणहरम्पुनर्विषभुजङ्गादिकम्पक्षिपन्मध्यमसाहसन्दण्ड्यः
। पञ्चभिर्द्वेदंडमाह । दुःखे च शोणितेत्यादेशाखाङ्गच्छेदने तथा । दंडः क्षुद्रपशूनाञ्च द्विपणप्रभृति क्रमात् । क्षुद्राणामप्य
शूनाञ्च जाविकहरिणप्रायाणान्ताडने न दुःखेत्यादने ऽसृक्स्वावशेषाखाङ्गच्छेदने शखाशब्देन चात्र प्राणसञ्चाररहितं
प्रगृहादिकं लक्ष्यते । अङ्गानिकरचरणप्रभृतीनि शखाचांगञ्च शखांगंतस्य केदने द्विपणप्रभृतिर्दंडः । द्वौ पणौ यस्य दंडस्य स
द्विपणः द्विपणप्रभृतिर्गदिर्यस्य दंडगणस्य सौ द्विपणप्रभृतिः स च दंडगणो द्विपणश्चतुःपणः षट्पणोऽष्टपण इत्येवं रूपेण पु
नर्द्विपणस्त्रिपणश्चतुःपणः पञ्चपण इति । कथमिति चेदुच्यते । अपरधगुरुत्वात्तावत्प्रथमदंडाद्गुरुतरमुपरितनंदंडत्रितयमव
गम्यते । तत्र चाश्रुतत्रित्वेदिसंख्याश्रयणाद्वरं श्रुतद्विसंख्याया एवाभ्यासाश्रयणेन गुरुत्वसम्पादनमिति निरवद्यम् । किञ्च । लि
गस्य च्छेदने मृत्वा मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेतेषु स्थानेषु द्विगुणोदमः । तेषां क्षुद्रलिङ्गच्छेदने मारणे च मध्यमसाह
सोदंडः स्वामिने च मूल्यन्दद्यात् । महापशूनां पुनर्गौ गजवाजिप्रभृतीनामेतेषु स्थानेषु ताडनलोहितस्त्रावणादिभिर्मित्रेषु पूर्वो
क्ता दण्डाद्विगुणोदंडो वेदितव्यः । स्थावर्गभिर्द्वेदंडमाह । प्रगे हि शखिनां शखास्कन्धसर्वविदारणे । उपजीव्यद्रुमाणा
ञ्च विंशतेर्द्विगुणोदमः । प्रगे हाञ्च कुरुतद्वन्तः शखाप्रगे हि न्यः याः किन्नाः पुनरुपपन्नाः प्रतिकंडम्प्रेरेहन्ति ताः शखायेषां बटादीना
न्ते प्रगे हि शखिनस्तेषां शखाच्छेदने यतो मूलशखा निर्गच्छन्ति सस्कन्धस्तस्य केदने समूलवृक्ष केदने च यथाक्रमं विंशतिपणद
ण्डादारभ्य पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरे तत्र रन्दंडो द्विगुणः । एतदुक्तमभवति । विंशतिपणश्चत्वारिंशत्पणोऽशीतिपण इत्येव ब्रवीदंडा

यथाक्रमं शाखाच्छेदनादिष्वपराधेषु भवन्तीति । अप्रगेहि शाखिनामप्युपजीव्यद्रुमाणामाद्यादीनां पूर्वेषु स्थानेषु पूर्वोक्त एव द-
 डः । अनुपजीव्याप्रगेहि शाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्प्यम् । वृक्षविशेषमन्याह । चैत्यस्मशानसीमासु पुण्यस्थानेषु गलये । जात
 द्रुमाणां द्विगुणोदमो वृक्षेयविश्रुते । चैत्यादिषु जातानां वृक्षाणां शाखाच्छेदनादिषु पूर्वोक्ता दंडा द्विगुणः विश्रुते च पिप्पलपलाशा
 दिर्को द्विगुणोदंडः । गुल्मादीन् प्रन्याह । गुल्मगुच्छेषु पलताप्रतानौघाधिबीरुधा । पूर्वस्मृता दूर्ध्वदंडः स्थानेषु कृत्य कर्तने
 । गुल्माश्चननिर्दीर्घनिविडलतामालयादयः । गुच्छाश्चवल्लीरूपाश्चसरलप्रायाः कुरण्टकादयः । ध्रुपाः करवीरादयः स
 रलप्रायाः । लतादीर्घयायिन्योद्राक्षान्तिमुक्ताप्रभृतयः । प्रतानाः कांडप्रगेहरहिताः सरलयायिन्यः शिखायायिन्यः शारिवाप्र
 भृतयः श्लोवध्याः फलपाकावसानाः शालिप्रभृतयः बीरुधश्छिन्नाश्चपियाविविधमग्रेहन्ति गुडूचीप्रभृतयः । एतेषु पूर्वोक्तेषु स्था
 नेषु कर्तनेच्छेदने पूर्वोक्त दंडा दूर्ध्वदंडो वैदितव्यः ॥ ॥ इति दंडपारुष्यप्रकरणम् ॥ ॥ ॥ ॥ सम्प्रतिसाहसं ना
 मविवाटपदं व्याचिख्यासु सल्लक्षणन्तावदाह । सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतम् । सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्ट
 म्बिनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वाद्रव्यस्यापहरणं साहसं । कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्याहरणाद्वलावष्टम्भेन ह
 रणादिनित्यावत् । एतदुक्तमभवति । गजदंडज्जनाक्रोशं चोह्लंध्य गजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिद्भ्रंशमारण
 परदारप्रधर्षणादिकं किञ्चित् तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन
 क्रियमाणत्वात्साहसम्बभूविति । नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं भवितुम् । सहसा क्रियते कर्म यत्किञ्चिद्बलदर्पितैः । तत्साहस
 मिति प्रोक्तं स होवन्मिहोच्यते । तदिदं साहसञ्चैर्यवाद्गण्डपारुष्यस्त्रीसंग्रहेषु व्यासक्तमपि बलदर्प्यावष्टम्भोपाधिनोभिद्रुत
 इति दण्डानिरेकार्थे पृथगभिधानन्नस्य च दंडवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेनैव विधमभिधाय तल्लक्षणं नैव विवृत
 म् । तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयमप्यथ मममध्यमन्तथा । उन्नमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक् । फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरण

॥ मि० व० ॥

॥ ७९ ॥

स्य च । भङ्गक्षेपोपमर्दादौः प्रथमं साहसं स्मृतम् । वासः पञ्चन्नपानानां गृहोपकरणस्य च । एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं । व्यापादो विषयस्त्वादौः परदारगभिमर्शनम् । प्राणोपरोधियच्चान्यदुक्तमुक्तमसाहसम् । तस्य दण्डः क्रियाक्षेपः प्रथमस्य शतावरः । मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः दृष्टः पञ्चशतावरः । उक्तमेसाहसे दण्डः सहस्रावर इत्येते । वधः सर्वस्वहरणं पुनर्निर्वासनाङ्कने । तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उक्तमसाहस इति । वधादयश्चापगधतारतम्यादुक्तमसाहसे समस्तावसावायोज्याः । तत्र परद्रव्यापहरणरूपेसाहसे दण्डमाह । तन्मूल्या द्विगुणो दण्डो निह्वेवेतु चतुर्गुणः । तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्या द्विगुणो दण्डः यः पुनः साहसं कृत्वानाहमकार्यमिति निह्वेते तस्य मूल्या चतुर्गुणो दण्डो भवति । एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात्प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयङ्गम्यते । साहसिकस्य प्रयोजयितारम्पत्याह । यः साहसङ्कारयति सदा प्रोद्धिगुणन्दमम् । यच्चैव मुक्ताहन्तानाकारयेत्स चतुर्गुणम् । यस्तु साहसं कुर्वत्येवम्वाचैव कारयत्यसौ साहसिकाद्विगुणन्दगण्डाप्यः । यः पुनरहन्तभ्यन्धनन्दास्यामि त्वङ्कुर्वित्येव मुक्तासाहसं कारयति स चतुर्गुणन्दगण्डोऽप्यनुबन्धानि शयात् । साहसविशेषमप्याह । अर्ध्यांको शतिका मकङ्कानुभाष्या प्रहारदः । सन्दिष्टस्याप्रदाता च समुद्रगृहभेदकत् । सामन्तकुलिकादीनामपकारस्य कारकः । पञ्चाशत्पणिको दण्ड एवामिति विनिश्चयः । अर्ध्यांकार्घ्याहस्याचार्यो दण्डक्षेपमज्ञातिक्कमच्चयः कर्णेनियञ्च भ्रातृभार्याताडयति । तथा सन्दिष्टस्य प्रतिश्रुतस्यार्घस्याप्रदाता यस्तु मुद्रितं गृहमुद्धाटयति । तथा स्वगृहक्षेत्रादिसंस्सक्तगृहक्षेत्रादिस्वामिनां कुलिकानां स्वकुलोद्धवानां चादिग्रहणात्स्वयाम्यस्वदेशीयानाञ्च योऽपकर्तते सर्वे पञ्चाशत्पणपरिमिते न दण्डे न दण्डनीयाः । किञ्च । स्वच्छन्दविधवागामी विकुष्ठेनाभिधावकः । अकारणेन विकोष्ठाचंडालश्चेत्तमं स्पृशन् । भ्रूद्रप्रव्रजितानां च दैवेपित्र्ये च भोजकः । अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्यो योग्यकर्मकत् । वृषथुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिघातकः । साधारणस्यापलापी दासी गौर्भविना शकत् । पितृपुत्रस्वभ्रातृदम्पत्याचार्या शिष्यकाः । एवामपतिता न्योन्यायागी च शतदण्डभाक् । नियोगस्विनायः

स्वेच्छयाविधवांगच्छति । चैरादिभयाकुलैर्विक्रुष्टेयः शक्नोतिपिनाभिधावति । यश्चवृथाकोशङ्करोति । यश्चंडालोव्राह्मणादीन्
 स्पृशति । यश्चभूद्रः प्रव्रजितान्दिगम्बरदीनैर्वेपिच्योचकर्मणिभोजयति । यश्चायुक्तमातरं ग्रहीष्यामिद्व्यवशपथं करेति
 । यश्चअयोग्यएवभूद्रादिर्योग्यकर्मध्यापनादिकरोति । वृधोवलीवर्दः धुद्रपशवेऽजादयस्तेषांपुंस्त्वस्यप्रजननशक्तेर्विना
 शकः । वृक्षधुद्रपशूनामितिपाठेहिंवाद्यौषधप्रयोगेनवृक्षादेः फलप्रसूनानाम्पातयितासाधारणद्रव्यस्यवञ्चकः । दा
 सीगर्भस्यपातयिताच । येवापित्रादयोऽपतिताएवसन्तोऽन्योन्यजन्तितेसर्वेप्रत्येकम्पणशतन्दंडार्हाभवन्ति ॥ ७ ॥
 इति साहसप्रकरणम् ॥ ७ ॥ ७ ॥ साहसप्रसङ्गान्नत्सदृशपराधैषुनेजकादीनान्दंडमाह । वसानस्त्रीन्यणान्दण्डो
 रजकस्तुपरांशुकम् । विक्रयावक्रयाधानयाचिनेयुपणान्दण्डः । नेजकोवस्वस्यधावकः । सयदिनिर्णेजनार्थं समर्पि
 तानिवासांसिस्वयमाच्छादयति तदासौपणत्रयन्दण्डः । यः पुनस्तानि विक्रीणीतेऽवक्रयन्वाएतावत्कालमपभोगार्थं व
 स्वन्दीयेतेमह्यमेतावज्जनन्देयमित्येवभूटकंयोददतिश्चाधिवन्मानयतिस्वसुहृद्भौवायाचितंददात्यसौप्रत्यपराधन्दण
 पणान्दण्डनीयः । तानिचवस्त्राणिस्वच्छाशाल्मलफलकेक्षालनीयानिनपाषाणेनचव्यवसनीयानि । नचस्वगृहेवासयित
 व्यानि । इतरथादण्डः । शाल्मलेफलकेस्वच्छेनिज्याद्वासांसिसिनेजकः । नचवासांसिवासोभिर्निर्हरेन्नचवासयेदितिमनु
 स्मरणात् । यदापुनस्तानिप्रमादानाश्रयतितदामारदेः कन्द्रष्टव्यम् । मूल्याष्टभागोहीयेतसकृजैतस्यवाससः । द्विःपाद
 स्त्रिस्तृतीयांशश्चतुर्द्धानेऽर्द्धमेवच । अर्द्धक्षयानुपरतः पादांशापचयः क्रमात् । यावद्धीणदण्डश्चोणीणीं स्यान्नियमः क्षय
 इति । अष्टपणक्तीतस्यसकृजैतवस्वस्यनाशितस्याऽष्टमभागो नम्यणन्यन्यमूल्यन्देयं । द्विजैतस्यनुपादोनम्यणद्वयोत
 त्रिजैतस्यपुनस्तृतीयांशन्यूनम् । चतुर्द्धान्तस्यार्द्धपणचतुष्टयन्देयम् । ततः परंप्रतिनिर्णेजनमवशिष्टंमूल्यपादाप
 चयेनदेयम् । यावज्जीणींणीं स्यपुनर्नाशितस्येच्छातोमूल्यदानकल्पनम् । पितापुत्रविवेगेधेतुसाक्षिणाञ्चिपणोदमः ।

॥मि०व्य०॥

॥ ८० ॥

अन्नरेचतयोर्यः स्यात्तस्याप्यष्टगुणोदमः । पितापुत्रयोः कलहेयः साष्ट्यमंगीकरोतिनपुनः कलहं निवारयत्यसौ पणत्रे
यन्दण्डः । यश्चतयोः सपणे विवादे पणदा ने प्रतिभूर्भवत्यसौ चकार त्तयोर्यः कलहं बर्जयति सोऽपि त्रिपणादष्टगुणश्चतुर्वि
शतिपणान्दण्डनीयः । दम्पत्यादिष्वयमेव दण्डेन सरणीयः । तुलाशासनमानानां कूटक्षन्नाणकस्य च । एभिश्च व्यवह
नीयः सदाप्योदण्डमुत्तमम् । तुलातो लनदण्डः । शासनं पूर्वाक्तम् । मानम्पस्थद्रोणादि । नाणकं मुद्राचिह्नितम्द्रव्यनि
ष्कादि । एतेषां यः कूटक्षद्देशप्रसिद्धपरिमाणोदन्यथान्यूनत्वमाधिक्यम्वाद्रव्यादेरव्यावहारिकमुद्रितत्वन्नाम्नादिगर्भत्व
म्वाकरोति । यश्चतैः कूटैर्जीतन्नपि व्यवहरति तावुभौ प्रत्येकमुत्तमसाहसन्दन्नीयो । नाणकपरीक्षिणम्यथाह । अकूटं कू
टकं वृत्ते कूटं यश्चाप्यकूटकम् । सनाणकपरीक्षीतुदाप्युत्तमसाहसम् । यः पुनर्नाणकपरीक्षीताम्नादिगर्भमेव द्रव्यादि
कंसम्यगिति वृत्ते सम्यक्चकूटमिति असावुत्तमसाहसन्दण्डः । चिकित्सकम्यथाह । भिषग्मिथ्याचरन् दाप्यस्तिर्यधुप्र
थमन्दमम् । मानुषे मध्यमं रजमानुषेयत्तमन्दमम् । यः पुनर्भिषग्मिथ्यायुर्वेदानभिज्ञस्त्वज्जीवनार्थं चिकित्साभिज्ञो ह
मिति तिर्यङ्मनुष्यरजपुरुषेषु चिकित्सा माचरत्यसौ यथाक्रमेण प्रथममध्यमोत्तमसाहसान्दन्नीयस्तत्रापि तिर्यगादिषु मू
ल्यविशेषेण वर्णविशेषेण रजप्रत्यासत्तिविशेषेण दण्डस्य गुरुलघुभावः कल्पनीयः । अत्र वध्यश्च वध्नातिर्वध्यं यश्च प्रमुञ्चति
। अप्राप्तव्यवहारश्च सदाप्योदण्डमुत्तमम् । यः पुनर्दण्डानर्हमनपराधिनं रजज्ञाज्ञया विनावध्नाति । यश्च वध्यं व्यवहारार्थं
माहूयतमनिर्वृत्तव्यवहारश्चोत्तमजन्त्यऽसावुत्तमसाहसन्दप्यः । मानेन तु लयावापियोऽष्टमष्टमकं हरेत् । दण्डं सदाप्योद्वि
शतम्बुद्धौ हानौ च कल्पितम् । यः पुनर्वर्णगव्रीहिकार्प्पासादेः पणस्याष्टममंशं कूटमानेन कूटतुलयावान्यथापहरत्यऽसौ
पणानां द्विशतन्दण्डनीयः । अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य बुद्धौ हानौ च दण्डस्यापि बुद्धौ हानौ कल्पे । भेषजस्नेहलवणगन्धधान्य
गुडादिषु । पण्येषु प्रक्षिपन्हीनमपणान्दाप्यनुषोडश । भेषजमौषधद्रव्यं स्नेहो घृतादिः । गन्धद्रव्यमुशीरादिश्चादिशद्वा

द्विगुमरिचादि । गतेष्वसारद्रव्यम्विक्रयार्थमिश्रयतः योऽशपणो दण्डः । किञ्च । मृचर्मणिस्त्रयायः काष्ठवल्कलवास
 साम् । अज्ञातौ जातिकरणे विक्रयेष्टगुणो दमः । न विद्युते बहुमूल्या जातिर्यस्मिन्मृचर्मदिकेतदजाति तस्मिन् जातिकर
 णे विक्रयार्थगन्धवर्णरसानारसञ्चारणे न बहुमूल्यजातीयसादृश्यसम्पादने यथा मद्भिन्नकामोदसञ्चारणे न मृत्तिकायां सुग
 न्धामलकमिति । मार्जारचर्मणि वर्णोत्कर्षापादने न व्याघ्रचर्मैति स्फटिकमणौ वर्णोत्कर्षेण न पद्मगङ्गति कार्प्यसिकेस्त्र
 त्रेगुणोत्कर्षाधाने न पद्मस्त्रत्रमिति कार्प्यस्य सर्वेणोत्कर्षाधाने न रजतमिति विल्वकाष्ठे चन्दनामोदसञ्चारणे न चन्दनमतिकंको
 लेत्त्वगाख्यं लवङ्गमिति कार्प्यसिकेवासिसिगुणोत्कर्षाधाने न कौशेयमिति विक्रयेष्टगुणोत्कर्षापादनेऽपण्यस्याष्टगुणो
 दण्डो वेदितव्यः । समुद्रपरिवर्तञ्चसारभागदं च क्वचिमम् । आधनम्विक्रयमपि न यतो दण्डकल्पना । भिन्ने पणे पञ्चाशत्प
 णेतु शतमुच्यते । द्विषणे द्विशतो दण्डो मूल्यवृद्धौ च वृद्धिमान् । मुद्रम्विधानं मुद्रे न सह वर्तत इति समुद्रङ्करण्डकम् । परिवर्त
 नम्व्यासः । योन्यदेवमुक्तानां पूर्णैर्करगण्डकन्दर्पयित्वा हस्तसाधये नान्यदेव स्फटिकानां पूर्णैर्करगण्डकं समर्पयति यच्च सारं भा
 ङ्कस्तूरिकादिकं क्वचिमं क्त्वा विक्रयमाधिम्वानयति तस्य दण्डकल्पनावश्यकमाणा वेदितव्या । क्वचिमकस्तूरिकादेर्मूल्यभूते प
 णे भिन्ने न्यूनपणमूल्यमिति । यावत्तस्मिन् क्वचिमेव विक्रीयते पञ्चाशत्पणो दण्डः पणमूल्ये पुनः शतं द्विपणमूल्ये द्विशतो दण्ड
 त्येवं मूल्यवृद्धौ दण्डवृद्धिरुन्नेया । वर्णजः प्रत्याह । संभूय कुर्वतामर्घ्यं सवाधङ्कारुशिल्पिनाम् । अर्घ्यस्य ह्यसंवृद्धिम्वा जानतां
 दमच्छन्नमः । राजनिरूपि तार्घ्यस्य ह्यसंवृद्धिम्वा जानतोऽपि वर्णजः संभूय मिलित्वा कारुणं रजकादीनां शिल्पिनां चित्रकरादी
 नां सवाधपीडाकरमर्घ्यान्तरं लाभसो भान्कुर्वन्तः पणसहस्रं दण्डीयाः । किञ्च । संभूय वर्णजाम्पण्यमनर्घ्येणोपरुन्धताम् । वि
 क्रोणताम्वा विहितो दण्डच्छन्नमसाहसः । ये पुनर्वर्णजो मिलित्वा देशान्नगदागतम्पण्यमनर्घ्येण हीनमूल्येन प्रार्थयमाना उपरु
 न्धन्ति महार्घ्येण वा विक्रीणे ते ते वामुत्तमसाहसो विहितो दण्डो मन्वादिभिः । केन पुनर्घ्येण पणितव्यमित्याह । राजनिस्थाप्यते यो

र्घः प्रत्यहन्तेन विक्त्रयः । क्रयोवा निस्ववस्तस्माद्द्विगंजालो भक्त्युतः । गजनि सन्निहिते सति यस्तेनार्धः स्थाप्यते निरूप्यते तेना
 र्धेण प्रतिदिनं क्रयो विक्त्रयो वा कार्यः । निर्गतः स्वो निस्वो विशेषस्तस्माद्राज निरूपितादौ निस्ववः स एव वर्णिजां लाभकारी न पु
 नः स्वच्छन्दपरि कल्पितात् । मनुना चार्धं करणे विशेषो दर्शितः । पञ्चगत्रे पञ्चगत्रे पक्षे मासे तथा गते । कुर्वीत चैवामृत्यक्ष
 मर्धं संस्थापनं नृप इति । किंच । स्वदेशपण्ये च शतम्बणि कगृह्णीत पञ्चकम् । दशकम्पारदेश्येतु यः सद्यः क्रयविक्रयी । स्व
 देशप्राप्तपण्यं गृहीत्वा यो विक्रीणीते ऽसौ पञ्चकं शतम्पण्यं शते पण्यं पञ्चकं लाभं गृह्णीयात् । परदेशप्राप्ते पुनः पण्ये शतपण्यं
 ल्ये दशपण्यं लाभं गृह्णीयात् । यस्य पण्यग्रहणं दिवस एव विक्रयः सम्पद्यते । यः पुनः कालान्तरे पि विक्रीणीते तस्य कालोत्कर्ष
 वशाद्भोभोत्कर्षः कल्प्यः । एवञ्च यथार्धं निरूपिते पण्यं शते पञ्चपणे लाभो भवति तथैवार्धं गजस्वदेशपण्यं विषये स्थापनीयः ।
 परदेशपण्ये चार्धं निरूपणप्रकारमाह । पण्यस्योपरि संस्थाप्य व्ययम्पण्यं समुद्भवम् । चार्धं नुग्रहं कर्त्तव्यं । केतुर्विक्रेतुरेव च ।
 देशान्तरागते पण्ये देशान्तरगमनप्रत्यागमनभंडग्रहणश्रुत्वादि स्थानेषु यावानुपयुक्तो र्धस्त्वावन्तमर्थं परिगणय्य पण्य
 मूल्येन सह मे लयित्वा यथा पण्यं शते दशपणे लाभः सम्पद्यते तथा केतुर्विक्रेतोरनुग्रहं कर्त्तव्यं । प्रासङ्गि
 कम्परि समाप्याधुना विक्रीया सम्प्रदानं प्रक्रमते । तत्स्वरूपं द्वारदेशेनाभिहितम् । विक्रीय पण्यं मूल्येन केतुर्थं नृपदीयते । वि
 क्रोया सम्प्रदानं द्विवा दपटमुच्यते । तत्र विक्रेयद्रव्यस्य च गचरे भेदे न द्वैविध्यमभिधाय पुनः यद्भिद्धं धत्वं तेनैव प्रत्यपादि लोके
 स्मिन् द्विविधम्पण्यं जङ्गमं स्थावरं तथा । यद्भिद्धस्तस्य नुवुधैर्दानादानविधिः स्मृतः । गणिकन्तुलिमं मेयं क्रियया रूपातः श्रिये
 तिकमु कफलादि नुलिमं कुङ्कुमादि मेयं शल्यादि क्रियया बाह्ये द्वादहारूपे योपलक्षितमश्वमहिष्यादि । रूपातः पण्यं गणा
 दि श्रिया दीप्या मरकतपद्मगणादि । इत्येतत्षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीया सम्प्रयच्छेत्तो दंडमाह । गृहीतमूल्यं यः पण्यं केतु
 र्धैव प्रयच्छति । सो दयन्तस्य दाप्यो ऽसौ दिग्भाभं वादि गागते । गृहीतमूल्यं यस्य पण्यस्य विक्रेत्रा तद्गृहीतमूल्यन्तर्धादि वि

केताप्रार्थयमानायस्वदेशवर्णजेकेनेनसमर्पयति । तच्चपण्यंयदिक्तयकालेबहुमूल्यंसत्कालान्तरेऽल्पमूल्येनैवलभ्यते
 तदार्घ्यह्रासकृतोयउदयोवृद्धिःपण्यंस्यावराजङ्गमात्मकस्येतेनसहितम्पण्यंविक्तेताकेत्रेदापनीयः । यदामूल्यह्रासक
 तःपण्यस्योदयोनास्ति किन्तुक्तयकालेयावदेवयतोमूल्यस्येत्यण्यमितिप्रतिपन्नतावदेवतदातत्पण्यमादायतस्मिन्देशेविक्री
 णानस्ययोलाभस्तेनोदयेनसहितंद्विकंत्रिकमित्यादिप्रतिपादितवृद्धिरूपोदयेनवासहितंकेतुवांकावशाद्दापनीयः । यथा
 हनारदः । अर्घ्यञ्चेदवहीयेतसोदयम्पण्यमावहेत् । स्थानिनामेवनियमोदिग्वाभन्दिग्विचारिणमिति । यदाल्बर्धमह
 ज्जेनपण्यस्यनूनाभावस्तदानस्मिन्पण्येवस्वगृह्णादिकेयउपभोगःतदाच्छादनसुखनिवासादिरूपोविक्तेतुस्तत्सहितम्पण्य
 मसौदाप्यः । यथाहनारदः । विक्रीयपण्यंमूल्येनयःकेतुर्नैप्रयच्छति । स्थावरस्यक्षयंदाप्योजङ्गमस्यक्रियाफलमि
 ति । विक्तेतुर्पुनःक्षयउच्यते । केतुःसम्बन्धित्वेनक्षीयमाणत्वान्नपुनःकुड्यपातशस्यघातादिरूपः । तस्यतु । उप
 हन्येतवापण्यंदह्येतापह्रियेतवा । विक्तेतुरेवसेनार्थोविक्रीयासम्प्रयच्छतइत्यनेनोक्तत्वात् । यदाल्बसौकेतादेशान्तर
 त्पण्यग्रहणार्थमागतस्तदातत्पण्यमादायदेशान्तरेविक्रीणानस्ययोलाभस्तेनसहितम्पण्यंविक्तेताकेत्रेदापयितव्यः । अ
 यंचकीतपण्यसमर्पणंनियमोनुशयाभावेद्रष्टव्यः । सतिबन्तुशयेकीत्वाविक्रीयवाकिञ्चिदित्यादिमनूक्तम्बेदितव्यम् ।
 किञ्च । विक्रीतमपि विक्तेयम्पूर्वकेतयर्गुह्णाति । हानिश्चेत्कोतुदोषेणकेतुरेवहिंसाभवेत् । यदापुनर्जातानुशयःकेताप
 ण्यंनजिघृक्षति तदाविक्रीतमपिपण्यंअन्यत्रविक्रेयं । यदापुनर्विक्रेत्रादीयमानंकेतानगृह्णाति तच्चपण्यंजदौविकेनो
 पहतन्तदाकेतुरेवासौहानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेणकेतुदोषेणानाशितत्वात् । अपिच । रजदौवोपघातेनपण्येदोषमु
 पागते । हानिर्विक्रेतुरेवासौयाचितस्याप्रयच्छतः । यदापुनःकेत्राप्रार्थमानमपिपण्यम्बिकेतानसमर्पयतिअजातानुश
 योपितच्चरजदौविकेनोपहतम्भवति तदासौहानिर्विक्रेतुरेवातो न्यददुष्टम्पण्यम्बिनष्टसदृक्षंकेत्रेदेयम् । किञ्च । अ

॥मि०व्य०॥

॥ ८२ ॥

न्यहस्सेचविक्तीतंदुष्टंवाऽदुष्टवद्वादि । विक्तीणीतेदमस्तत्रमूल्यातुद्विगुणोभवेत् । यःपुनर्विनेवानुशयमेकस्यहस्सेवि
क्तीतम्पुनरन्यस्यहस्सेविक्तीणीतेसदोबन्वापण्यम्यच्छादितदोषंविक्तीणीतेतदातत्पण्यमूल्यातुद्विगुणोदमोवेदितव्यः ।
नारदेनाप्यत्रविशेषोदर्शितः । अन्यहस्सेनुविक्तीयोन्यस्मैतत्प्रयच्छति । द्रव्यन्तद्विगुणान्दोषोविनयन्तावदेवतु । नि
र्दोषन्दर्शयित्वानुसदोषंयःप्रयच्छति । समूल्याद्विगुणान्दोषोविनयन्तावदेवतुइति । सर्वश्चायंविधिर्दत्तमूल्येपण्येद्रष्ट
व्यः । अदत्तमूल्येपुनःपण्येवाङ्गात्रकयेक्केनूविक्तेत्रोर्नियमकारिणःसमयादूतेप्रवृत्तौनिवृत्तौवानकश्चिद्दोषः । यथाहना
रदः । दत्तमूल्यस्यपण्यस्यविधिरेषप्रकीर्तितः । अदत्तेन्यत्रसमयान्नविक्तेनूरविक्तयइति । विक्तयानुशयोभिहितः
क्तीतानुशयस्वरूपंनुप्राक्प्रपञ्चितमधुनातदुभयसाधारणधर्ममाह । क्षयंबुद्धिंचवाणिजापण्यानामऽविजानता । क्ती
त्वानानुशयःकार्यःकुर्वन्पङ्क्त्यागदंडभाक् । परीक्षितक्तीतपण्यानांक्रयोत्तरकालंक्रयकालपरिमाणोर्धक्कतांवृद्धिमपश्यताक्के
चानुशयोनकार्यः । विक्तेत्राचमहार्थनिबन्धनम्पण्यक्षयमपश्यतानाऽनुशयितव्यम् । वृद्धिक्षयपरिज्ञानेपुनःक्तेनूविक्तेत्रोर
नुशयोभवतीतिव्यतिरेकादुक्तमभवति । अनुशयकालावधिश्चनारदेनोक्तः । क्तीत्वामूल्येनयःपण्यन्दुःक्तीतंमन्यतेकर्त्तव्यम् ।
विक्तेनूःप्रतिदेयन्तत्स्मिन्नेवाह्यऽविक्षतम् । द्वितीयेह्विददत्तकोतामूल्यात्रिंशंशमावहेत् । द्विगुणानुनृतीयेह्विपरतःक्तेनू
रेवतदिनि । अपरीक्षितक्रयविक्तयेपुनःपण्यवैगुण्यनिबन्धनानुशयावधिर्दशैकपञ्चसप्तार्धेत्यादिनादर्शितएव । तदनया
वाचोयुक्त्यावृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकारणत्वमवगम्यते । यथापण्यपरीक्षाविधिवत्तानपण्यदोषाणांअतःपण्यदोषेतत्तवृ
द्धिक्षयकारणत्रितयाभावेनुशयकालाभ्यन्तरेपियद्यनुशयङ्करोति तदापण्ययङ्गागन्दण्डनीयः । अनुशयकारणसङ्कावेप्य
नुशयकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वेतोप्ययमेवदण्डः । उपभोगेनाविनश्वरेयुस्थिरार्थेष्वनुशयकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वेतो
मनूक्तोदण्डोद्रष्टव्यः । परेणनुदशाहस्यनदद्यान्नापिदाययेत् । आददानोददचैवगज्ञादण्डःशतानिषडिति ॥ ८३ ॥

इति विक्तीया सम्यदानं नाम प्रकरणम् ॥ १००० ॥ सम्भूय समुत्थानं नाम विवादपदमिदानीमभिदधाति । समवायेन व
 णिजां लाभार्थं कुर्वताम् । लाभालाभौ यथाद्रव्यं यथावा संविदाकृतौ । सर्वे वयमिदं कर्म मिलिताः कुर्म इत्येवं रूपासं प्रतिप
 त्तिः समवायस्तेन ये वणिङ्गुटनर्तकप्रभृतयो लाभालिप्सुसो भूत्वा प्रातिस्विकं कुर्वन्ते ते यो लाभालाभावपचयापचया यथाद्र
 व्यं येन यावज्जनम्पण्यग्रहणाद्व्यर्थं दत्तन्तदनुसारेणावसेयौ । यद्वा । प्रधानगुणभावपर्यालोचनयास्यभागद्वयमस्यैको भा
 ग इत्येवं रूपासं विदासमयेन यथासम्प्रतिपत्तौ तथा वेदितव्यौ । किञ्च । प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यच्च नाशितम् स तद्
 द्याद्विल्लवाच्चरक्षिताद्विशमांशभाक् । तेषां सम्भूय प्रचरतामध्ये पण्यमिदमित्यन्नथवहर्तव्यमिति प्रतिषिद्धमाचरता यन्नाशितं
 अनादिष्टमननुज्ञातम्बाकुर्वाणेन तथा प्रमादात्प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्पण्यं वणिग्भ्यो दद्यात् । यः पुनस्तेषाममध्ये
 चौरगजादिजनिताह्यसनात्पण्यं पालयति स तस्माद्रक्षितात्पण्याद्विशममंशं लभते । अर्धप्रक्षेपणाद्विशमगंशुल्लं नृपो हरे
 त् । व्यासिद्धं गजयोग्यं च विक्तीं गजगामितत् । इह यतः पण्यस्येयन्मूल्यमित्यर्धस्तस्य प्रक्षेपणाद्राजानिरूपणाद्धेतोरसौ
 मूल्याद्विशतितममंशं शुल्कार्थं गृह्णीयात् । यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न विक्कैयमिति गज्ञा प्रतिषिद्धं यच्च गजयोग्यं माणिक्वाद्या प्रति
 षिद्धमपि तद्राज्ञे अनिवेद्यत्वाभिलेभेन विक्ती तच्चेद्राजगामिमूल्यदाननिरपेक्षन्तत्सर्वं पण्यं गजापहरेदित्यर्थः । मिथ्यावदन्य
 रीमाणां शुल्कस्थानादपासरत् । दाप्यस्त्वष्टगुणं च स्वव्याजकथय विक्की । यः पुनर्वणिच्छुल्कवञ्चनार्थं परीमाणं निहूते शु
 ल्कग्रहणस्थानाद्वापसरति यश्चास्येदमस्य वेत्येव म्विवादास्पदीभूतम्पण्यं कीर्णानि विक्कीणी ते वा ते सर्वे पण्याष्टगुणन्दण्डनी
 याः । अपिच । तरिकः स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दाप्यः पणान्दश । ब्राह्मणप्रातिवेश्यानामेतदेवानि मन्त्रणे । शुल्कं हि द्विविधं स्थ
 लजञ्जलजञ्च । तत्र स्थलजमर्धप्रक्षेपणाद्विशमगंशुल्लं नृपो हरेदित्युक्तम् । जलजन्तुमानवेभिहितम् । पणं यानन्तरे
 दाप्यमुर्ध्वेऽर्द्धपणन्तरे । पादमप्युर्ध्वयोर्विचपादाद्धैरिक्तकः पुमान् । भाण्डपूर्णानि यानानि तार्थ्यं दाप्यानि सारतः । रि

॥ मि० व्य० ॥

॥ ८३ ॥

क्रभाण्डानियत्किञ्चित्पुमां सञ्चापरिच्छदाइति । शुल्कद्वयेष्वयमपरोविशेषः । नभिन्नकार्योपणमस्तिशुल्कं नशिल्पवृत्तानं
शिशौनदूते । नभैश्चलब्धेन हृतावशेषेन श्रोत्रिये प्रव्रजितेन यज्ञइति । तोर्येतेनेति ततोनावादिस्तज्जन्यशुल्केधिकतस्तरि
कः । सयदास्थलोद्भवशुल्कंगृह्णीतितदादशपणान्दण्डनीयः । विशेषेण प्रतिवेशइति स्ववेशमाभिमुखं स्ववेशमपाश्वर्यं स्थंचोच्य
ते । तत्र भवाः प्रतिवेश्याः ब्राह्मणाश्च ते प्रतिवेश्याश्च ब्राह्मणप्रातिवेश्यास्तेषां श्रुतवृत्तसम्पन्नानां आर्द्धादियुविभवे सव्यनिमन्त्र
णे स तदेव दशपणात्मकन्दण्डनमेदितव्यम् । देशान्तरं मृतवणिग्विषयमग्राह । देशान्तरगते प्रेते द्रव्यं दद्यात्वाभ्यवाः । ज्ञा
नयोवाहरे युस्तदागतास्तैर्विनान्दपः । यदा संभूयकारिणां मध्येयः कश्चिद्देशान्तरं गतो मृतस्तदा तदीयमंशं दद्यात् पुत्राद्वप
व्यवर्गः वाभ्यवाः मानुषक्षीयाः मानुषाद्याः । ज्ञानयोपयवर्गव्यतिरिक्ताः सपिण्डावाञ्जागताः संभूयव्यवहारिणो ये देशान्तरं दगा
नास्ते वा गृह्णीयुस्तैर्विना दद्याद्वाऽभावे गजा गृह्णीयान् । वाश्वेन च दद्यादीनाम्बैकल्पिकमधिकारं दर्शयति । पौर्वापर्येनिय
मस्तु पत्नी दुहितर इत्यादि प्रतिपादित एवात्रापि विज्ञेयः । शिष्यसब्रह्मचारि ब्राह्मणनियेधो वणिक्प्राप्तिश्च वचनप्रयोजनम् ।
वणिज्जामपि मध्येयः पिण्डदाने दानादि समर्थः स गृह्णीयात्सामर्थ्याविशेषे पुनः सर्वे वणिजः संसृष्टिनो विभज्य गृह्णीयुस्तेषा
भावे दशवर्षे दद्याद्यागमनम्यतीक्ष्णानागतेषु स्वयमेव गजा गृह्णीयान्नादिदन्नारदेन स्पष्टमुक्तम् । एकस्य चेत्स्यान्मरणं न्याया
मप्यदोस्य तदामुयान् । अन्यो वाऽसति दद्यादेशक्तेऽस्त्वैव सर्व एवते । तदभावे तु गुप्तिनत्कारयेद्दशवत्सगत् । अस्वामिकमदाया
दन्तश्च वर्षे स्थितन्नतः । राजा तदात्मसात्कुर्यादेव भर्मानहीयतइति । किञ्च । जिह्मं न्यजेयुर्निह्नीभमशक्नो न्येन कारयेत् ।
जिह्मो वञ्चकस्तं निर्लाभं निर्गतलाभं लाभमाच्छिद्य न्यजेयुर्वहिः कुर्युः । यश्च संभूयकारिणां मध्ये भाण्डप्रत्यवेक्षणं दिक्कूर्तुमस
मर्थोऽसावन्येन स्वङ्कर्म भाण्डभारवाहनं न दायव्ययपरीक्षणादिकङ्कारयेत् । प्रागुपदिष्टवणिग्धर्ममृत्विगादिष्विति दिशति
। अनेन विधिगख्यातचदन्बिक्कुर्ये कर्मिणम् । अनेन लाभाभाभौ यथाद्रव्यमिद्यादि वणिग्धर्मं कथनेन त्विजं होत्रादीनां ह

धीवलानान्नटनर्तकतक्षादीनाञ्चशिल्पिकर्मोपजीविनांविधिर्वर्तनप्रकारश्चाख्यातस्तत्रचर्त्विजान्धनविभागोविशेषोमनुनादर्शि
 तःसर्वेषामर्द्धिनोमुखास्तदूर्द्ध्वनाडिर्नोऽपरे । तृतीयनस्तृतीयांशश्चतुर्थीयांशश्चपादिनइति । अस्यायमर्थः । ज्योतिष्टो
 मेनशतेनदीक्षयन्तीतिवचनेगवांशतमृत्विगानतिरूपेदक्षिणाकार्येविनियुक्तमृत्विजश्चहोत्रादयःषोडश । तत्रकस्यकियानं
 शइत्यपेक्षायामिदमुच्यते । सर्वेषांहोत्रादीनांषोडशचर्त्विजांमध्येयमुखाश्चत्वारोहोत्राऽध्वर्युब्रह्मोज्जातारस्तेगोशतस्यार्द्धि
 नःसर्वेषाम्भागपरिपूर्णेपपत्तिवशात्पाताष्टचत्वारिंशद्रूपाूर्द्ध्वनाडिर्भाजः । अपरेमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थानृब्राह्मणाश्चन्द्र
 सिप्रस्तोतारस्तदूर्द्ध्वनतस्यमुखांशस्याूर्द्ध्वनचतुर्विंशतिरूपेणाूर्द्ध्वभाजः । येषुनस्तृतीयोऽच्छवाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्तारस्ते
 तृतीयोऽनुमुख्यांशस्यषोडशगोरूपतृतीयांशेनतृतीयांशभाजः । येषुपादिनोग्रावस्तुदुन्नेतृपोतृषुब्रह्मण्यास्तेमुख्यभागस्ययश्च
 तृथीशोद्वादशगोरूपस्तद्भाजः । ननुकथमयमंशनियमोघटते । नतावदत्रसमयोनापिद्रव्यसमुदायोनापिवचनंयद्वशाद्भा
 गनियमःस्यादतःसमंस्यादश्रुतत्वादितिन्यायेनसर्वेषांसमांशभाक्लोकर्मानुरूपेणचांशभाक्त्वमिति युक्तम् । तत्रोच्यते । ज्योतिष्टो
 मप्रकृतिकेद्वादशाहेर्द्धिनस्तृतीयनःपादिनइतिसिद्धवदनुवादोनघटते । यदितत्प्रकृतिभूतेज्योतिष्टोमेऽूर्द्ध्वतृतीयचतु
 र्थीशभाक्लोकर्मैत्रावरुणादीनान्नस्यादतोवैदिकार्द्धिप्रभृतिसमाख्यावलात्प्रागुक्तांशनियमोप्रकल्प्यतइतिनिरवद्यम् ॥ ७७ ॥ इ
 तिसंभूयसमुत्थानप्रकरणम् ॥ ७७ ॥ इदानींस्तेयम्प्रस्तूयते । तल्लक्षणञ्चमनुनाभिहितम् । स्यात्साहसंत्वन्वयवत्प्रसभ
 ङ्कर्मयत्कृतम् । निरन्वयम्भवेत्स्तेयंहात्वापह्नुयतेचयदिदति । अन्वयवद्भव्यरक्षिगजाद्यक्षादिसमक्षंप्रसभम्बलावष्टभेनय
 त्परधनहरणादिकंक्रियतेतत्साहसंस्तेयन्नुतद्विलक्षणंनिरन्वयन्द्रव्यस्त्वान्याद्युसमक्षंवच्चयित्वायत्परधनहरणान्तदुच्यते ।
 यच्चसान्वयमपिहात्वातमयेदंकृतमितिभयान्निहतेतदपिस्तेयम् । नारदेनाप्युक्तम् । उपार्यैर्विविधैरेषांक्त्वयित्वापकर्षेण
 म् । सुप्तमत्तप्रमत्तैर्भ्यःस्तेयमाहुर्मनीषिणइति । तत्रतत्स्करग्रहणपूर्वकत्वाद्गणस्यचक्षानपूर्वकत्वात्ज्ञानोपायन्ता

॥मि०व्य०॥

॥ ८४ ॥

धदाह । ग्राहकैर्गृह्यतेचैरेलोप्रेणाथपदेनवा । पूर्वकर्मापगधीचतथाचाशुद्धवासकः । यच्चैरेयमितिजनैर्विख्याप्यतेसैग्रा
हकैर्गजपुण्ड्रस्थानपालप्रभृतिभिर्ग्रहीतव्यः । लोप्रेणापहतभाजनादिनावाचैर्यचिह्नेननाशदिवसादारभ्यचैरपदानुसरणे
नवाग्राह्यः । यच्चपूर्वकर्मापगधीप्राक्प्रख्यातचैर्यः अशुद्धोऽप्रज्ञातोवासः स्थानंयस्यासावशुद्धवासकः । सोपिग्राह्यः । किञ्च
। अन्यैपिशङ्कयाग्राह्यां जातिनामादिनिह्वैः । द्युतस्वीपानसक्ताश्चशुष्कभिन्नमुखस्वराः । परद्रव्यग्रहाणांश्चपृच्छकागूढचारि
णः । निगयावयवन्तश्चविनष्टद्रव्यविक्रयाः । नर्केवलंपूर्वैक्ताग्राह्याः किन्त्वन्येपिवश्यमाणैर्लिङ्गैः शङ्कयाग्राह्याः । जातिनिह्व
वेननाहंशुद्रूद्रव्यैरूपेणनामनिह्वैवेननाहण्डविष्यद्देवंरूपेण । आदिग्रहणात्त्वदेशयामकुलाद्युपलापेनचलक्षिताः ग्राह्याः
द्युतपण्याङ्गनामद्युपानादिब्यसनेष्वति । प्रसक्तास्तथाकुतस्त्योसिन्वमितिचैरग्राहिभिः पृष्ठेययदिशुष्कमुखेभिन्नस्वरेवाभवति
तर्ह्येसावपिग्राह्यः । वज्रवचनार्त्स्विन्नललाटादीनांग्रहणम् । तथायेनिष्कारणंकिञ्चिदस्यधनंङ्किम्वास्यगृहमित्येवंपृच्छन्ति
वैषान्तरधारणेनात्मानंगृहयित्वायेचरन्तियेचायाभावेपिबहुव्ययकारिणः येवाविनष्टद्रव्याणाञ्जीर्णं वस्त्रंभिन्नभाजनादी
नांश्चविज्ञातस्वामिकानाम्बिक्तायकास्ते सर्वेचैर्यसम्भावनयाग्राह्याः । एवंनानाविधचैर्यलिङ्गान्युगृह्यान्गृहीत्वाएतेचैराः
किम्बासाधवइतिसम्यक्परीक्षेतनपुर्नलिङ्गदर्शनमात्रेणचैर्यनिर्णयंकुर्यादचैरस्यापिलोप्रादिचैर्यलिङ्गसम्बन्धसम्भवा
त् । यथाहनारदः । अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमकामादुत्थितम्भुवि । चैरेणवाप्रतिक्षिप्तलोप्रेयन्नात्परीक्षयेत् । तथा । असन्ध्याः
सत्यसङ्काशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः । दृश्यन्तेविविधाभावास्तस्माद्युक्तम्परीक्षणमिति । एवंचैर्यशङ्कयागृहीतेनात्मासंशो
धनीयइत्याह । गृहीतः शङ्कयाचैर्येनात्मानश्चेद्विशोधयेत् । दापयित्वाहृतन्द्रव्यच्चैरदण्डेनदण्डयेत् । यदिचैर्यशङ्कया
गृहीतस्तन्निस्तरणार्थमात्मानन्नशोधयतिर्हिवश्यमाणधनदापनवधादिदण्डभागभवेदतोमानुषेणतदभावेदिव्येनवात्माशो
धनीयः । ननुनाहंचैरइतिमित्योत्तरेकथम्प्रमाणं सम्भवतितस्याभावरूपत्वात् । उच्यते । दिव्यस्यतावद्भावाभावगोचरत्वं

रूचावान्यतरः कुर्यादित्यत्र प्रतिपादितम् । मानुषं पुनर्यद्वापि साक्षाच्छुद्धि मिथोत्तरे न सम्भवति । तथापि कारणेन संसृष्टे भाव
 रूपमिथ्याकारणसाधनमुखेनाभावमपि गेचरयत्येव । यथानाशापहारकोले ब्रह्मदेशान्तरस्य इत्यभियुक्तैर्भाविने चैर्याभा
 वस्याप्यर्थान्सिद्धेः शुद्धिर्भवत्येव । चौरदण्डमाह । चौरस्य दाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्बधैः । यस्तु प्रागुक्तपरीक्षया तन्निर
 पेक्षं बानिश्चितचैर्यसंस्वामिने अपहृतं न्यनं स्वरूपेण मूल्यकल्पनया न वा दापयित्वा विविधैर्बधैर्घातयेत् । एतच्चोक्तमसाहस
 दण्डप्राप्तिर्योग्ये तन्मद्रव्याविवयन्नपुनः पुष्पवस्त्रादिश्चुद्रमध्यमद्रव्यापहारविषयम् । साहसेषु यस्वेवोक्तस्त्रिषु दण्डो मनीषिभिः
 । स एव दण्डः सेयेपि द्वयेषु चिष्वनुक्तमातुङ्गतिनारदवचनेन वधरूपस्योक्तमसाहसस्योक्तमद्रव्यविषये व्यवस्थापितत्वात् । य
 न्युतर्बुद्धमनुवचनम् । अन्यायोपात्तवित्तवाङ्मनमेधां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेद्वा जानार्थं दण्डेन दण्डयेदिति । तदपि
 महापराधविषयम् । चौरविशेषे अपवादमाह । सचिह्नं ब्राह्मणं दत्वा स्वगृष्टाद्विप्रवासयेत् । ब्राह्मणमुनः चौरं महत्यप्यपरा
 धेन घातयेदपि तु ललाटे कयित्वा स्वदेशं निष्काशयेत् । अङ्कनञ्च पदाकारं कार्यम् । तथा च मनः । गुरुरत्ये भगः कार्यः सुरपा
 ने सुरध्वजः । सेयेन च पदङ्कार्यं ब्रह्म हण्य शिरः पुमानुङ्गति । एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षतां द्रष्टव्यम् । यथा
 ह मनः । प्रायश्चित्तनु कुर्वाणः सर्ववर्णाय यो यदि तम् । नांकागणज्ञा ललाटे तु दाप्यास्तु तमसाहसमिति । चौरदर्शने पहत
 द्रव्यप्राप्त्युपायमाह । घातिने पहतुर्देवो धामभर्तुरनिर्गते । विवीत भर्तुस्तु पथि चैरौरेऽर्जुनैरवीतके । यदि ग्राममध्ये मनुष्या
 दिप्राणवधो धनापहरणम्वा जायते तदा ग्रामपतेरेव चैरौरेपेक्षा दोषः तत्परिहारांर्थं स एव चौरं गृहीत्वा गच्छेत्पथे तदशकौ हृत
 न्यनभ्यनिने दद्याद्वादि चौरपदं स्वग्रामान्निर्गतं न दर्शयति दर्शिते पुनस्तत्पदं यत्र प्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चैरभ्यनञ्चार्पये
 त् । तथा च नारदः । गोचरे यस्य मुख्ये तेनेन चैरः प्रयत्नतः । ग्राह्यो दाप्यो यवाशेषम्यदं यदि न निर्गतम् । निर्गते पुनरेतस्मान्न
 चेदित्यत्र पानितं । सामन्तान् मार्गपालांश्च दिक्पालांश्चैव दापयेदिति । विवीते त्वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः यदा त्वध्वन्येव

तद्धृतम्भवत्यवीतकेवाविबीतादन्यत्रक्षेत्रे तदाचौरेद्धर्तुर्मार्गपालस्यदिकपालस्यवापगधः । किञ्च । स्वसीम्निदद्याद्भामस्तुप
दम्बायत्रगच्छति । पञ्चग्रामीवह्निःकोशाद्दशग्राम्यथवापुनः । यदापुनर्ग्रामाद्बहिःसीमापर्यन्तेक्षेत्रे मोषादिकम्भवति तदा तद्ग्रा
मवासिन एव ददुर्धर्तुर्ग्रामाद्बहिःचौरपदन्ननिर्गतनिर्गते पुनर्यत्र ग्रामादिके चौरपदम्यविशतिसप्तचौरप्यर्णादिकङ्कुर्या
त् । यदात्वेन कग्राममध्ये कोशमात्राद्बहिःप्रदेशे घातिनो मुषितो वा चौरपदञ्च जनमर्द्दादिना भग्नत्वादापञ्चानां ग्रामाणां स
माहारः पञ्चग्रामी दशग्रामसमाहारे वा दद्यात् । विकल्पवचनन्तु यथा तत्प्रत्यासत्त्यपहृतधनप्रत्यर्प्यणादिकङ्कुर्यादित्येवमर्थः ।
यदात्वन्यतोपहृतभ्यनन्दापयितुं न शक्नोति तदा स्वकोशादेव गजा दद्यात् । चौरहृतमवजित्य यथा स्थानङ्गमयेत्स्वकोशाद्वा द
द्यादिति गौतमस्मरणात् । मुषिता मुषितसन्देहे मानुषेण दिव्येन वा निर्णयः कार्यः । यदि तस्मिन्दाप्यमाने भवेन्मोषे तु संशयः ।
मुषितः शपथन्दाप्यो वन्धुभिर्वापि साधयेदिति वृद्धमनुस्मरणात् । अपगधविशेषे दण्डविशेषमाह । वन्दिग्राहं स्तथावाजि
कुञ्जरं च हारिणः । प्रसह्य घातिनश्चैव शूलानां रोपयेन्नरान् । वन्दिग्राहादीन् वलावष्टम्भेन घातकांश्च नरान् शूलानां रोपयेत्
। अयञ्च वधप्रकारविशेषोपदेशः । अग्न्यागागयुधागारदेवतागारभेदकान् । हस्त्यश्वरथहन्तृश्च हन्यादेवा विचारयन् इति
मनुस्मरणात् । किञ्च । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदैर्कारसन्दंशहीनकौ । कार्याद्वितीयापगधे करपादैकहीनकौ । वस्त्राद्युद्धि
पत्यपहरतीत्युत्क्षेपकः । वस्त्रादिबद्धं स्वर्णादिकम्बिसस्योत्कृत्य वा योपहरत्यसौ ग्रन्थिभेदः तौ यथाक्रमङ्करेण संदंशसदृशे
न तज्जान्यगुष्टे न हीनकौ कार्याद्वितीयापगधे पुनः करश्च पादश्च करपादन्तश्च तदेकश्च करपादैकनङ्गीनं यो सौ करपादैक
हीनकौ कार्या । उत्क्षेपकग्रन्थिभेदकयोरेकमेकं करपादश्चिच्छिद्यदित्यर्थः । एतदप्युक्तमसाहसप्राप्तिर्योग्यद्रव्यविषयम् । त
दङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्डउत्तमसाहस इति नारदवचनात् । तृतीयापगधे तु वध एव । तथाच मनुः । अंगुलीग्रन्थिभेदस्य के द
येत्प्रथमे ग्रहे । द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधमर्हतीति । जातिद्रव्यपरिमाणो मूल्याद्यनुसारतो दण्डः कल्पनीय इति । जातिद्र

व्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगुणदेशकालादीनान्दण्डगुरुलघुभावकारणानामानन्यात्प्रतिद्रव्यम्बन्तुमशक्तेःसा
 मान्येनदण्डकल्पनोपायमाह । श्रुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणेसारतोदमः । देशकालवयःशक्तिसञ्चिन्त्यदण्डकर्मणि । श्रु
 द्राणामध्यमानामुत्तमानाञ्चद्रव्याणांहरणेसारतोमूल्याद्यनुसारतोदण्डःकल्पनीयः । श्रुद्रादिद्रव्यस्वरूपञ्चनारदेनोक्तम्
 । मृद्गाण्डासनखट्वास्थिदारुचर्मनृणादियत् । शमीधान्यंक्तान्नंचश्रुद्रद्रव्यमुदाहृतम् । वासःकौशेयवर्जचगोवर्जप
 शवस्तथा । हिरण्यवर्जलोहंचमध्यंब्रीहियवाञ्चपि । हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुङ्गेगजवाजिनः । देवब्राह्मणगजाञ्चद्रव्य
 म्बिज्ञेयमुत्तमम् । त्रिप्रकारेष्वपिद्रव्येष्वैवात्सर्गिकःप्रथममध्यमोत्तमसाहस्ररूपोदण्डनियमस्तेनैवदर्शितः । साहसेषुय
 स्रवोक्तस्त्रियुदण्डोमनीयिभिः । सएवदण्डःस्तेयपिद्रव्येषुत्रिष्वनुक्रमतद्भूतिमृन्मयेषुमणि कमह्निकादिषुगोव्यतिरिक्तेषु
 महिषमेघादिपशुषुब्राह्मणसम्बन्धियुक्तकधान्यादियुतारतम्यभोवोस्त्रीषुचावचदण्डविशेषाकांक्षायांमूल्याद्यनुसारेण
 दण्डःकल्पनीयः । तत्रचदण्डकर्मणिदण्डकल्पनायान्तर्भूतन्देशकालवयःशक्तिसम्यक्चिन्तनीयं । एतच्चजानिद्रव्यप
 रिग्रहादीनामुपलक्षणम् । तथाह्यष्टापादंस्तेयकिल्बिषंश्रुद्रस्यद्विगुणोत्तरेणगीतरेषाम्प्रतिवर्णविदुषोत्तिक्रमेदण्डभूय
 स्त्विति । अयमर्थः । किल्बिषशब्देनात्रदण्डोलक्ष्यते । यस्मिन्नपहारेयोदण्डोक्तःसविद्वद्भूद्रकर्तृकेपहारेष्टगुणञ्चा
 पादनीयः । इतरेषांपुनर्विद्वश्चित्रियब्राह्मणादीनाम्बिदुषांस्तेयेद्विगुणोत्तरेणकिल्बियाणिषोडशद्वान्त्रिंशच्चतुःषष्टिगुणा
 दण्डाञ्चापादनीयाः । यस्माद्विद्वच्छूद्रादिकर्तृकेऽपहारेदण्डभूयस्त्वमनुनाप्ययमेवार्थोदर्शितः । अष्टापाद्यान्नुश्रुद्रस्य
 स्तेयेभर्वातिकिल्बियम् । षोडशैवतुवैश्यस्यद्वान्त्रिंशश्चित्रियस्यतु । ब्राह्मणस्यचतुःषष्टिःपूणैर्वापिषतंतंभवेत् । द्विगुणावाच
 तुःषष्टिस्सहोषगुणवेदिनइति । तथापरिमाणकृतमपिदण्डगुरुत्वंदृश्यते । यथाहमनुः । धान्यन्दशभ्यःकुम्भेभ्योहर
 तोभ्यधिकम्बधः । शेषेप्येकादशगुणन्दाप्यस्यचतस्रनिति । विंशतिद्रोणकःकुम्भःहर्तुर्द्विंशतिद्रोणोपेक्षयासु

॥मि०व्य०॥

॥ ८६ ॥

भिक्षुदुर्भिक्षकालापेक्षयावाताडनांगच्छेदनवधरूपादंडाज्याः । तथासंख्याविशेषादपिदंडविशेषोरन्नादिषु । सुवर्णे र
जतोदीनांमुत्तमानांचवाससाम् । रत्नानाञ्चैवसर्वेषांशतादभ्यधिकेवधः । पञ्चाशत्स्वभ्यधिकेहस्तच्छेदनमिच्छते । शे
षेष्वेकादशगुणंमूल्यादंडंप्रकल्पयेदिति । तथाद्रव्यविशेषादपि । पुरुषाणांकुलीनानान्नारीणाञ्चविशेषतः । रत्नानाञ्चै
वसर्वेषांहरेणोवधमर्हति । अकुलीनानान्नदंडानरम् । पुरुषंहरेतोदण्डउक्तउत्तमसाहसः । ह्यपगंधेनुसर्वस्वङ्कन्या
न्नुहरतोवधइति । क्षुद्रद्रव्याणान्नु । मायतेन्यूनमूल्यानांमूलात्पञ्चगुणोदमः । काष्ठभांडनृणादीनांमृन्मयानान्तये
वच । तेषुवैणवभागानान्नयास्त्राव्यस्थिचर्मणाम् । शाकानामार्द्धमूलानांहरेणोफलमूलयोः । गोरसेक्षुविकाशंता
शालवणतैसयोः । पक्कानानांकतानांमत्स्यानामामिषस्यच । सर्वेषामल्पमूल्यानांमूल्यात्पञ्चगुणोदमइतिनारदव
चनान् । यःपुनःप्रथमसाहसःक्षुद्रद्रव्येषुशतावरःपञ्चाशत्पर्यन्तोसोमायमूल्येतदधिकमूल्येचयथायोग्यंव्यवस्थापनीयः
यत्पुनर्मानवंक्षुद्रद्रव्यगोचरंवचनन्तन्मूल्यान्द्दिगुणोदमइतितदल्पप्रयोजनशतावर्गादिविषयम् । तथापराधगुस्त्वा
दपिदण्डगुरुत्वं । यथा । सन्धिभिन्वानुयेचैर्यग्नौकुर्वन्तितत्स्करः । तेषांक्वित्वाहपोहसौतीक्ष्णश्रूलेनिवेशयोर्योदत्येवंस
र्वेषामानंत्याप्नोतिद्रव्यंवक्तुमशक्तेर्जातिपरिमाणदिभिःकारणैर्दण्डगुल्लघुभावःकल्पनीयः । पथिकानांपुनरल्पापहारे
नदण्डः । यथाहमनुः । द्विजोध्वगःक्षीणवृत्तिर्द्विद्विद्वेक्षमूलके । आददानःपरक्षेत्रान्नदण्डदानुमर्हति । तथा । च
णकव्रीहिगोधूमयवानांमुद्गमाषयोः । अनिविद्वैद्यहीतव्यामुष्टिरेकापथिस्थितैः । तथैवसप्तमेभक्तेभक्तानिषडनञ्जना ।
अश्वस्तनिषिधानेनहर्त्तव्यहीनकर्मणइति । अचौरस्यापिचौरिणोदण्डमाह । भक्तावकाशगन्तुदकमन्त्रोपकरण
व्ययान् । दत्ताचौरस्यबाहन्तुर्जानतौदमउत्तमः । भक्तमशनम् । अवकाशोनिवासस्थानं । अग्निश्चौरस्यशीतापनोदाद्य
र्थःउदकंनृषितस्यमन्त्रश्चैर्यप्रकारेपदेशः । उपकरणश्चैर्यसाधनम् । व्ययःअपहागर्थन्देशान्तरङ्गच्छतःपाथेयं । एता

निचौरस्य हन्तुर्बादुष्टत्वं जानन्नपियः प्रयच्छन्ति तस्योत्तमसाहसोदण्डः । चैरेपेक्षिणामपि दोषः । शक्ताश्च यदुपेक्षन्ते तेपि
 तद्दोषभागिन इति नारदस्मरणम् । किञ्च । शस्त्रावपाते गर्भस्य पातने चोत्तमोदमः । उत्तमो वाधमो वापि पुरुषस्त्री प्रमा
 पणे । परगान्त्रेषु शस्त्रस्यावपातने दासी ब्राह्मण गर्भव्यतिरेकेण गर्भस्य पातने चोत्तमोदमः । दासी गर्भनिपाते तु दासी ग
 र्भवनाशक इति दानाशतदण्डोभिहितः । ब्राह्मण गर्भविनाशे तु ब्रह्मणमिदं मिथ्य ब्रह्म हव्याति देशं वध्यति ।
 पुरुषस्य स्त्रियाश्च प्रमापणेशी लवृत्ता द्वापेक्षयोत्तमो वाधमो वादण्डो व्यवस्थितो वेदि तव्यः । अपि च । विप्रदुष्टां स्त्रियश्चैव पुरु
 षघ्नी मगर्भिणीम् । सेतुभेदकरीश्चाप्नुश्चिन्ता वध्वा प्रवेशयेत् । विशेषेण प्रदुष्टा विप्रदुष्टा भ्रूणघ्नी स्वगर्भपातनी च । या
 च पुरुषस्य हन्त्री सेतूनाम्भेत्री चरताः गर्भरहिताः स्त्रीर्गोले शिन्ता वध्वाप्नु प्रवेशयेत् । यथानल्लवते । किञ्च । विषाग्निदाम्प
 तिगुरु निजापत्य प्रमापणीम् । विकर्णे करनासौष्ठौ कृत्वा गोभिः प्रमापयेत् । अगर्भिणी मिथ्यनुवर्तते । या च परवधार्थमन्नपा
 नादिषु विषन्दतीति क्षिपति यो च दाहार्थं ग्रामादिष्वग्निं ददाति । तथा या च निजपतिगुर्वपत्या निमारयति । ताञ्च न्नकर्णेना
 सौष्ठौ कृत्वा ऽदो नैर्दुष्टबली वदेः प्रवाह्यमारयेत् । सेव्यप्रकरणे यदेतत्साहसिकस्य दण्डविधाननन्तत्वा सङ्गिकमिति मन्तव्यम् । अ
 विज्ञातकर्तृके हनने च तृज्ञानोपायमाह । अविज्ञातहतस्याश्रुकलहं सुतबान्धवाः । प्रष्टव्यो यो धितश्चास्य परपुंसिरताः पृथक्
 । अविज्ञातपुरुषेण घातितस्य सम्बन्धिनः सुताः प्रत्यासन्नाश्च बान्धवाः केनास्य कलहो जात इति कलहमाश्रु प्रष्टव्याः । तथा मृतस्य
 सम्बन्धिनो यो धितो याश्च परपुंसिरता व्यभिचारिण्यस्ता अपि प्रष्टव्याः । कथम्प्रष्टव्या इत्याह । स्त्रीद्रव्यवृत्तिकामो वा केन वा
 यङ्गतः सह । मृत्युदेशसमासनं पृच्छेद्वा पि जनं शनैः । किमयं स्त्रीकामो द्रव्यकामो वृत्तिकामो वा । तथा कस्यां किं सम्बन्धिन्याम्बास्त्रि
 यामस्यरतिरसीत्कस्मिन्वा द्रव्ये प्रीतिः । कुतो वा वृत्तिकामः केन वा सह देशान्नरङ्गत इति नाना प्रकारव्यभिचारण्यो धितः पृथ
 क्पृथक् विज्ञास्य प्रष्टव्याः । तथा मरणदेशेनिकटवर्तिनो गोपाटिकाद्यायेजनास्तेपि विज्ञास्य पूर्वकम्प्रष्टव्याः । एवं नाना

॥मि०च०॥

॥ ८७ ॥

प्रकारैः प्रज्ञैर्हृत्तारं निश्चिन्त्य तदुचितोदण्डो विधातव्यः । किञ्च । क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः । राजपत्न्यभिगामो
चदग्धव्यास्तुकटाग्रिता । क्षेत्रम्पक्षफलसस्योपेतम्बेश्मगृहम् । वनमटवीक्रीडावनम्बा । ग्रामम्बिवीतमुक्तलक्षणम् । खल
म्बायेदहं नित्यञ्च राजपत्नीमभिगच्छन्ति तान्सर्वान्कटैर्वीरणमयैर्वैष्टयित्वा दहेत् । क्षेत्रादिदाहकानां मारणदण्डप्रसङ्गाद्वि
विधानम् ॥ ७७ ॥ इति स्त्रियप्रकरणम् ॥ ७७७७ ॥ स्त्रीसंग्रहणाख्यम्बिषादपटग्याख्यायते । प्रथमसाहसदिदंडप्राप्त्य
र्थं त्रेधा तत्त्वरूपग्यासेन विवृतम् । त्रिविधं तत्समाख्यातम्प्रथमं मध्यमोत्तमम् । अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः । कटा
क्षवेक्षणं हास्यम्प्रथमं साहसं स्मृतम् । प्रेषणञ्जन्धमाख्यातान्धपभूषणवाससां । प्रलोभनं चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम् । सहा
सनं विविक्तेषु परस्परमपाश्रयः । केशकेशिग्रहञ्चैव सम्यक्संग्रहणं स्मृतम् । स्त्रीपुंसयोर्मिथुनौभावः संग्रहणं संग्रहणज्ञानपू
र्व्वकत्वात्तत्कर्तुर्देडविधानस्य तज्ज्ञानोपायं तावदाह । पुमान्संग्रहणे ग्राह्यः केशकेशिपरस्त्रियाः । सद्यो वाकामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्नौ
द्वयोस्तथा । संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशकेश्यादिभिर्हिर्गैश्चात्वाग्रहीतव्यः । परस्परकेशग्रहणपूर्व्विकाक्रीडाकेशकेशितत्रने
नेदमिति सरूपइति बहुव्रीहौ सति इच्छकर्मव्यतिहारइति समासान् इच्छप्रत्ययः अद्ययत्वाच्च लुप्ततृतीयाविभक्तिः ततश्चाय
मर्थः । परभार्यया सह केशकेशिक्रीडनेनाभिनवैः कररुहदशनदिहृतव्रणैः गर्गकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्यगिति पद्यावाज्ञात्वा संग्रहणे
प्रवृत्तौ ग्रहीतव्यः । परस्त्रीसंग्रहणं नित्युक्तावरुद्धादिव्युदासार्थं । किञ्च । नीवीस्तनप्रावरणसखिकेशवमर्शनम् । अदेशका
लसम्भाषं सहैकस्थानमेव च । यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धरुहादिस्पर्शनं साभिलाषइवा
चरति । तथा देशे निर्जने जनताकीर्णैर्वाभ्यकारकुलेऽकाले संलापनङ्करोति । परभार्यया वा सहैकमञ्चकादौ रिरंसयेवावतिष्ठते
। सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तौ ग्राह्यः । एतच्चाशङ्कमानदोषपुरुषविषयमितरस्य न दोषः । यथाहमनुः । यस्त्वनाक्षारितः पूर्व्वमभि
भाषेत कारणात् । न दोषमप्राप्नुयात्किञ्चिन्नहितस्य व्यतिक्रमइति । यः परस्त्रियास्पृष्टः क्षमते सावपि ग्राह्यइति तेनैवोक्तम् । त्रि

यंस्पृशेददेशेयःस्पृष्टोवाभमर्धयेत्तथा । परस्परस्यानुमतेसर्वसंग्रहणंस्मृतमिति । यच्चमयेयम्बिदग्धाऽसकृद्रमितचरितेतिज्ञा
घयाभुजङ्गजनसमक्षंख्यापयत्यसावपिमाह्यइति तेनैवोक्तम् । दप्याद्वापदिवाभोहात्स्नाघयावास्वयंवदेत् । पूर्वमयेयम्भु
क्तेतितच्चसंग्रहणंस्मृतम् । प्रतिविद्धयोःस्त्रीपुंसयोःपुनःसंलापादिकरणेदंडमाह । स्त्रीनिषेधेशतन्दद्याद्विशतन्तुदमम्पुमा
न् । प्रतिषेधेतयोर्दंडायथासंग्रहणे तथा । प्रतिविध्यतइतिप्रतिषेधःपतिपित्रादिभिर्येनसहसम्भाषणादिकन्निषिद्धन्तत्रप्र
वर्तमानास्त्रीशतपणन्दंडन्दद्यात् । पुरुषःपुनरेवन्निषिद्धेप्रवर्तमानेद्विशतन्दद्यात् । द्वयोस्तुस्त्रीपुंसयोःप्रतिषिद्धेप्रवर्तमा
नयोःसंग्रहणेसंभोगेवर्णानुसारेणयोर्दंडोवक्ष्यतेसएवविज्ञेयः । एतच्चचारणादिभार्याव्यतिरेकेण । नैवचारणदारेषुविधि
नान्नोपजीवियु । सज्जयन्तिहितेनारीर्निर्गूणाश्चारयन्तिचेतिमनुस्मरणत् । तद्विविधमिदानीं संग्रहणेदण्डमाह । स्वजाता
बुक्तमोदंडञ्चानुलोम्येतुमध्यमः । प्रानिलोम्येवधःपुंसो नार्याःकर्णादिकर्तनम् । चतुर्णामपिवर्णानाम्बलात्कारेण सजातीयगु
प्त्रपरदारभिमेषाशीनिपणसहस्रस्रंडनीयः । यदात्वानुलोम्येनहीनवर्णेस्त्रियमगुप्त्रामभिगच्छति । तदामध्यमसाहस्रस्रं
डनीयः । यदापुनःसर्वर्णमगुप्त्रामानुलोम्येनगुप्त्राम्बाव्रजतितदामानवविशेषउक्तः । सहस्रंब्राह्मणेदण्डो गुप्त्राम्बला
द्वजन् । शतानिपञ्चदण्डाःस्यादिक्कन्यासहस्रङ्गतः । सहस्रंब्राह्मणेदंडोप्येतेतेव्रजन् । भ्रूयायांक्षत्रियविशोःसह
स्रंतुभवेद्दमइति । एतच्चगुरुस्त्रिवर्णव्यतिरेकेणद्रष्टव्यम् । मातामातृष्वश्रूमातुलानीपितृष्वसा । पितृव्यस्त्रिविध्य
स्त्रीभगिनीतत्सखीसुधा । दुहिताचार्य्यभार्याचसंगोत्राशरणगता । राज्ञीप्रव्रजिताधात्रीसाध्वीवर्णेत्तमाचया । आसामन्य
तमाङ्गच्छन्गुरुतल्पगउच्यते । शिश्नस्योत्कर्तनात्तत्रनान्योदण्डोविधीयतइतिनारदस्मरणत् । प्रानिलोम्येउत्कृष्टवर्णे
स्त्रीगमनेक्षत्रियादेःपुरुषस्यवधः । एतच्चगुप्त्रविषयमन्यत्रतुधनदण्डः । उभावपिहितावेवब्राह्मण्यागुप्त्रयासह । विप्लुतौ
भ्रूवद्वगुप्त्रौदग्धव्यौवाकटाग्निना । ब्राह्मणीयद्यगुप्त्रानुसेवेतावैश्यपार्थिवौ । वैश्यम्पञ्चशतंकुर्यात्क्षत्रियन्सहस्रिभिर्मितम

॥ मि० व्य० ॥

॥ ८८ ॥

नुस्मरणम् । अद्रस्यपुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णोऽस्त्रियं व्रजते । लिङ्गच्छेदनसर्वस्वापहारैर्गुप्तान्तु व्रजतः तस्य वधसर्वस्वापहारवि
ति तेनैवोक्तम् । अद्रैर्गुप्तामगुप्तां वा द्वैजातं वर्णमावसन् । अगुप्ताकाङ्गसर्वस्वीगुप्तासर्वेण ह्रीयत इति । नार्थाः पुनर्हर्तिनवर्णैर्ब्र
जन्याः कर्णयोर्दिग्रहणाद्वासादेश्च कर्तनम् । आनुलोम्ये सर्वेणैवाव्रजन्या दण्डः कल्प्यः । अयञ्च वधाद्युपदेशो राजसूयवत
स्यैव पालने धिकाग्नौ द्विजातिमात्रस्य । ब्राह्मणः परीक्षार्थमपि शस्त्रं नाददीतेति शस्त्रग्रहणं निवेधात् । यदा तु राज्ञोऽतिवेदने
कालविलम्बने न कार्यं निपातशंका तदा स्वयमेव जागदीन् हन्यात् । शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्माय चोपपद्यते । नाततायिव धेदो
यो ह्यनुर्भवति कञ्चन । प्रकाशं वा प्रकाशं वामन्युस्मन्मुमुक्षुर्तौति शस्त्रग्रहणाभ्यनुज्ञानाच्च । तथा क्षत्रियवैश्ययो रन्योन्यस्य
भिगमने यथाक्रमं सहस्रपञ्चाशत्तृणात्मकौ दण्डौ वेदितव्यौ । तदा ह्यमनुः । वैश्यश्चेत्क्षत्रियांगुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् । यो
ब्राह्मण्यमगुप्तायान्ता बुभौ दण्डमर्हतः । परदारप्रसङ्गात्कन्यायामपि दण्डमाह । अलं कृतां हरन्कन्यामुत्तमन्वन्यथा ध
मम् । दण्डन्दद्यात्सर्वणोऽसुप्रातिलोम्ये वधः स्मृतः । विवाहाभिमुखीभूतामलं कृतां सर्वणीकन्यामपहरन्नुत्तमसाहसं दण्डनी
यः । तदनभिमुखीं सर्वणो हरन्प्रथमसाहसम् । उल्लुष्टवर्णो जाङ्गन्यामपहरतः पुनः क्षत्रियादेर्वैधस्येव । दण्डविधानाच्चा
पहर्तुः सकाशादाच्छिद्यान्यस्मै देयेति गम्यते । आनुलोम्यापहरणे दण्डमाह । सकामास्वन्तुलोमा सुनदोषस्त्वन्यथा दमः ।
यदि सानुगंगाहीनवर्णो कन्यामपहरति तदा दोषाभावाद्न दण्डः । अन्यथा त्वनिच्छंतीमपहरतः प्रथमसाहसो दण्डः । क
न्या दूषणे दण्डमाह । दूषणे तु करच्छेद उन्नमायां वधस्तथा । आनुलोमास्त्वन्यनुवर्तते । यद्युक्तामाङ्गन्याम्बलाकारेण तख
क्षतादिना दूषयति तदा तस्य करः केन व्यः । यदा पुनस्तस्माद्भुलिप्रक्षेपेण यो निक्षतं कुर्वन् दूषयति तदा मनूक्तघट्टशतसंहितो
गुलिच्छेदः । अविषह्यनुयः कन्यां कुर्याद्दूषणमानवः । तस्याश्रुकर्च्यैर्गुत्स्यौ दण्डश्चाहति यद्दृशतमिति । यदा पुनः सानुग
गाम्पूर्ववद्दूषयति । तदा तेनैव विशेष उक्तः । सकामां दूषयाणस्तु नांगुलिच्छेदमर्हति । द्विशतन्तु दमन्दाप्यः प्रसङ्गविनि

धृतय इति । यदानुकन्यैवकन्यादूषयति विदग्धावातत्रापि विशेषस्तेनैवोक्तः । कन्यैवकन्यावाकुर्यात्तस्यास्तु द्विशतोदमः । यानु
 कन्याप्रकुर्यात्स्त्री सासद्वौमैड्यमर्हति । अंगुल्योरेव चक्रेदं खरेणोद्ध ह न न्नयेति । कन्याकुर्व्यादिति । कन्यायोनिक्षतवर्ती
 कुर्यादित्यर्थः । यदा पुनरुक्लृष्टजातीयांकन्यामविशेषात्सानुगामकामागन्वाभिगच्छति तदा हीनस्य क्षत्रियादेर्वधः । उन्नमां
 सेवमानस्तु जघन्योवधमर्हतीति मनुस्मरणम् । यदा सर्वाणां सकामाभिगच्छति तदा गोमिथुनं शुल्कं तपि त्रेदद्याद्वा दौच्छति ।
 पितरि तु शुल्कमनिच्छति दण्डरूपेण तदेव गृह्णेदद्यात् । सर्वाणामकामान्नुगच्छते वध एव । यथा ह मनुः । शुल्कं दद्यात्सेवमा
 नः समा मिच्छेत्पिताय दि । यो कामादूषयेत्कन्यां स सद्वोवधमर्हति । सकामादूषयंस्तु ल्योनवधम्यानुयान्नर इति । किञ्च ।
 शतं स्त्रीदूषणे दद्याद्द्वे तु मिथ्याभिशंसते । पशून्नाच्छन् शतं दद्याद्यो हीनां स्त्रीणाञ्च मध्यमम् । स्त्रीशब्देनात्र प्रकृतत्वात्कन्यावमृ
 श्यते । तस्यायदि कश्चिद्विदुमानानेवापस्मारगजयश्मदिदीर्घकुत्सितरे गसंस्तृष्टमैथुनत्वादितोषान्प्रकाशयेयमकन्येति दू
 षयति त्रिसौ शतं नृपायः । मिथ्याभिशंसने पुनरविदुमानदोषाविष्कारेण दूषणे द्वे शते दपनीयः । गोव्यतिरिक्तपशुगमने
 तु शतं दप्यः । यः पुनर्हीनां स्त्रियमन्यावसायिनीमविशेषात्कामामकामां वागाञ्च धिगच्छत्यसौ मध्यमसाहसं दण्डनीयः ।
 साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह । अवर्ज्यासु दासीषु भुजिष्या सु तथैव च । गम्यास्वपि पुमान् दाप्यः पञ्चाशत्पणिकन्दमम् ।
 गच्छन्नित्यनुवर्तते । उक्तलक्षणावर्णस्त्रियोदास्यस्ता एव स्वाभिनाश्रुश्रूषाहानिव्युदासार्थं गृहे एव स्यात्तव्यमित्येवं पुरुषान्तरे
 पभोगतो निरुद्धा अवर्ज्याः पुरुषानित्यतः परिग्रहाभुजिष्याः । यदा दास्यो वर्ज्याभुजिष्यावाभवेयुस्तदा तासु तथा च शब्दाद्दे
 श्यास्त्रैरिणीनामपि साधारणस्त्रीणां भुजिष्याणां ग्रहणनासु च सर्वपुरुषसाधारणतया गम्यास्वपि गच्छन् पञ्चाशत्पणिकन्दं दण्डा
 पनीयः । परपरिगृहीतत्वेन तासाम्परदारानुल्यत्वात् । एतच्च स्पष्टमुक्तं न्नारदेन । स्त्रैरित्यत्राह्मणीवेश्यादासीनिष्कासि
 नीतथा । गम्याः सुगनुलोभ्येन स्त्रियेन प्रतिलोमतः । आस्वेव नु भुजिष्यासु दोषः स्यात्परदारवत् । गम्यास्वपि हि नोपेयाद्वाजाः

॥मि०च०॥

॥ ८६ ॥

परपरिग्रहादिति । निष्कासिनीस्वाम्यनवरुद्धादासी । ननुचस्वैरिण्यादीनांसाधारणतयागम्यत्वाभिधानमयुक्तम् । नहि
जानितःशास्त्रतोवाकाञ्चनलोकेसाधारणाःस्त्रियउपलभ्यन्ते । तथाहि । स्वैरिण्योदास्यश्चतावद्वर्णस्त्रियएव । स्वैरिणीयाप
तिं हि त्वासर्वणकामतःश्रयेत् । वर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतइतिस्मरणात् । नचवर्णस्त्रीणांमृत्यौजीवतिमृतेवापुर्
यान्तरेपभोगोघटते । दुःशीलःकामवृत्तौवागुणैर्वापरिवर्जितः । परिचार्यःस्त्रियासाध्यासततन्देववर्त्यतिः । कामनुक्षप
येद्देहंपुष्पमूलफलैःश्रुभैः । ननुनामापिगृह्णीयात्पत्न्यौप्रेतेपरस्यत्वितिनिवेधस्मरणात् । नापिकन्यावस्थायांसाधारणत्वंपि
त्रादिपरिरक्षितायाःकन्यायाएवदानोपदेशाद्वात्रभवेपितथाविधायाएवस्वयंवरेपदेशात् । नचदासीभावात्स्वधर्ममधिकी
रच्युतिः । पारतंत्र्यं हि दास्यन्नस्वधर्मपरित्यागः । नापिवेश्यासाधारणीवर्णानुलोमजयतिरेकेणगम्यजात्यन्तगसम्भवान् ।
तदन्तःपातित्वेचपूर्ववदेवागम्यत्वंप्रतिलोमजत्वेतुतासान्नितगमगम्यत्वम् । अतःपुरुषान्तरेपभोगेतासन्निहितकर्मभ्यासेनपा
तित्यात्पतितसंसर्गस्यचनिषिद्धत्वान्नसकलपुरुषोपभोगयोग्यत्वं । सत्यमेवं । किन्त्वत्रस्वैरिण्याद्युपभोगेपित्रादिरक्षकगजदण्ड
भयादिदृष्टदोषाभावाद्गम्यत्ववाचोयुक्तिः । दंडाभावश्चावरुद्धासुदासीष्वितिनियतपुरुषपरिग्रहेपाधितोदंडविधानात्तदुपा
धिरहितस्वार्थाद्गम्यते । स्वैरिण्याद्यानांपुनर्दंडाभावेविधानाभावात्कन्याम्भजन्तीमुत्कृष्टंनकिञ्चिदपिदापयेदितिबिङ्ग
दर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तंनुस्वधर्मस्खलननिमित्तज्ञम्यानाङ्गत्वाविशेषाद्भवत्येव । यत्पुनर्वेश्यानाञ्जात्यन्तगसम्भ
वेनवर्णान्तःपातित्यमनुमानादुक्तम् । वेश्यावर्णानुलोमाद्युतःपातित्योमनुच्यजात्याश्रयत्वाद्वाह्मणादिवदिति । तन्न । कुसुड
गोचकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतोवेश्यास्याकाचिज्जातिरनादिर्वेश्यायामुत्कृष्टजानेःसमानजानेर्वापुर्गृहादत्यन्नापु
रुषसंयोगवृत्तिर्वेश्येतिवाह्मणादिवह्मोक्तप्रसिद्धित्वादभ्युपगमनीयम् । नचनिर्मलेयम्प्रसिद्धिः । स्मर्यतेनेहिस्वकन्दपुराणे
। पञ्चचूडानामकाञ्चनामसुरससत्त्वन्तर्निवेश्याख्यापञ्चमीजातिरिति । अतस्तासान्नियतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया

समानोक्तृष्टजानिपुरुषाभिगमनेनादृष्टदेवोनापिदंडस्तासुचानवरुद्धासुगच्छतांपुरुषाणांयद्वपिनदंडस्तथाप्यदृष्ट
देवोस्त्वैव । स्वदारनिरतःसदेतिनियमान् । पशुवेश्याभिगमनेप्राजापत्यविधीयते । इतिप्रायश्चित्तस्मरणाच्चेतिनिरव
द्याम् । अवर्द्धासुदासीष्वित्यनेनदासीस्त्रैरिण्यादिभुजिज्याभिगमनेदंडविदधतस्तास्वभुजिज्यासुदंडेनानास्तीत्यर्थादुक्त
म् । तस्यापवादमाह । प्रसह्यादास्यभिगमनेदंडादशपणःस्मृतः । वहूनायद्वकामासौचतुर्विंशतिकःपृथक् । पुरुषस
भोगजीविकासुदासीषुस्त्रैरिण्यादियुश्रुल्लदानविरहेणप्रसह्यवलात्कारेणाभिगच्छेत्तोदशपणोदंडः । यदिवहवर्गकाम
निच्छन्तीमपिवलात्कारेणाभिगच्छन्तिर्हिप्रत्येकश्चतुर्विंशतिपणपरिमितन्दण्डण्डनीयाः । यदापुनस्तदिच्छक्याभाटिंद
त्वापश्चादनिच्छन्तीमपिवलाद्भजन्तिर्दत्तेषामदेवः । यदिव्याध्याद्यभिभवस्तस्यानस्यान् । व्याधितासश्रमाव्यागजकर्म
परयणा । आमन्त्रिताचेन्नागच्छेददण्डावडवासृतेतिनारदवचनात् । किञ्च । गृहीतवेतनावेश्यानेच्छन्तीद्विगुणम्बहेत् ।
अगृहीतेसमन्दाप्यःपुमानप्येवमेवच । यदातुश्रुल्लंगृहीत्वास्वस्थापितनेच्छन्तिर्दशश्रुल्लंगृह्णात् । तथाश्रुल्लंगृह्णा
स्वयमनिच्छन्तःस्वस्थस्यपुंसःश्रुल्लङ्घानिरेव । श्रुल्लंगृहीत्वापण्यस्त्रीनेच्छन्तीद्विगुणम्बहेत् । अनिच्छन्तदत्तश्रुल्लङ्घिपि
श्रुल्लङ्घानिमवाप्नुयादितिनेवोक्तम् । तथान्योपिविशेषस्तेनैवदर्शितः । अप्रयच्छंस्तथाश्रुल्लमनुभूयपुमानस्त्रियम् । आ
कमेणचसङ्गच्छन्तथादन्तनखादिभिः । अथोनौचाभिगच्छेद्योवज्जभिर्विभिवासयेत् । श्रुल्लमष्टगुणन्दोषोविनयन्ता
वदेवतु । वेष्याप्रधानायास्तत्रकामकामस्तदुहोषिताः । तत्समुत्थेषुकार्थेषुनिर्णयसंशयेवितुरिति । किञ्च । अथोनौगच्छ
तोयोषांपुरुषम्वापिमेहृतः । चतुर्विंशतिकोदण्डस्तथाप्रव्रजितागमे । यस्तुयोषामुखादावभिगच्छति । पुरुषम्वाभिमुखो
मेहृति तथाप्रव्रजिताम्वागच्छत्यसौचतुर्विंशतिपणान्दण्डनीयः । किञ्च । अन्याभिगमनेत्वंकवन्धेनप्रवासयेत् । अद्रू
स्तथान्यएवस्थाहन्त्यस्यार्थागमेवधः । अन्याचांडालीतद्रूमनेत्रैवर्णिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखान्सहस्रंत्वंयजस्त्रियमितिम

॥ मि० व्य० ॥

॥ ९० ॥

नुवचनात्पणसहस्रं दण्डयित्वा कुबन्धेन कुत्सितवन्धेन भगाकारेण कपित्वा स्वर्गपुत्रा निर्वीर्यस्येत् । प्रायश्चित्ताभिमुखस्य पुनर्दण्डनमेव । श्रूङ्गः पुनश्चाण्डाल्यभिगमेऽत्र्यज एव चण्डाल एव भवति । अन्त्यजस्य पुनश्चाण्डालादेरुत्कृष्टजातिस्थभिर्गमेव धएव ॥ ९९ ॥ इति स्त्रीसंग्रहप्रकरणम् ॥ १०० ॥ व्यवहृत्प्रकरणमध्ये स्त्रीपुंसयोगाख्यमप्यपरं विवादपदं मनुनारदाभ्यां विवृतम् । तत्र नारदः । विवाहादि विधिः स्त्रीणां यत्र पुंसं च कीर्त्यते । स्त्रीपुंसयोगसंज्ञन्ति द्विवादपदमुच्यते इति । मनुरप्याह । अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्यः पुरुषैः स्वैर्दिवा निशम् । विषयेषु च संज्जन्यः संस्थाप्या ह्यात्मनो वश इत्यादि । यद्यपि स्त्रीपुंसयोः परस्परमर्थिप्रत्यर्थितयान्दपसमर्क्षव्यवहारे निषङ्गस्तथापि प्रत्यक्षेण कर्णे परम्पराया विदिते तयोः परस्परभिचारे दण्डादिना दम्पतीनि जर्धमे मार्गं गज्ञास्थापनीया । इतरथा दोषभागभवतीति व्यवहारप्रकरणे गजधर्ममध्ये अस्य स्त्रीपुंसधर्मजातस्योपदेशः । एतच्च विवादप्रकरणे एव सप्रपञ्चम्यति पादितमिति योगीश्वरेण न पुनरत्रोक्तम् । साम्प्रतम्युक्तीर्णं काख्यव्यवहारपदम्यस्तूयते । तद्वक्ष्येण च्चकार्थितं नारदेन । प्रकीर्णके पुनर्ज्ञेया व्यवहाराण्डपाश्रयाः । गज्ञामाज्ञाप्रतीयातः तत्कर्मकरणं तथा । पुरःप्रदानं संभेदः प्रकृतीनान्तयैव च । पायणिङ्गनैगमश्चेति गणधर्मे विपर्ययाः । पितापुत्रविवादश्च प्रायश्चित्तव्यतिक्रमः । प्रतियग्रहविलोपश्च कोपश्चाश्रमिणामपि । वर्णसंकरदोषश्च तद्धृत्तिर्नियमस्तथा । नदृष्टं यच्च पूर्वैषु सर्वैस्तत्प्राप्त्युक्तीर्णकमिति । प्रकीर्णके विवादपदे ये विवादा गज्ञाज्ञोद्धनं घनन्तदाज्ञाकरणादि विषयान्ते नृपसमवायिनः । नृप एव तत्र स्मृत्याचारव्यपेक्षमार्गवर्तमानानां प्रतिकूलतामास्थाय व्यवहारं निर्णयंकुर्यात् । एवञ्च वदता यो नृपाश्च यो व्यवहारः तत्प्रकीर्णकमित्यर्थः तत्क्षितस्तम्भवति । तत्रापगर्धविशेषेण दण्डविशेषमाह । ऊनं वाप्यधिकं वापि लिखेद्यो गजशासनम् । पारदारिकचौरं वा मुञ्चतो दण्ड उन्नतमः । गजदत्तभूमेर्निवन्धनस्य वापरिमाणान्धूनत्वमाधिकं वाऽप्रकाशयन् गजशासनं यो लिखति । यश्च पारदारिकचौरं गृहीत्वा गृहेऽन्नं नर्पयित्वा मुञ्चति तावुभौ उन्नतम

साहसन्दण्डनीयौ । प्रसङ्गानुपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपि दण्डमाह । अभक्ष्येण द्विजं दूष्यन्दण्डा लुप्तमसाह
सम् । मध्यमं क्षत्रियं वैश्यम्पथर्मभूद्रमर्जकम् । मन्त्रपुरीषादिनाभक्षानर्हणान्नपानादिमिश्रणेन द्रव्यरूपेण वा ब्राह्मण
न्दूषयित्वा खादयित्वा न्नमसाहसन्दण्डो भवति । क्षत्रियं पुनरेवं दूषयित्वा मध्यमम् । वैश्यं दूषयित्वा प्रथमं भूद्रं दूषयित्वा प्रथ
मसाहसस्यार्द्धन्दण्डो भवतीति सम्बन्धः । लघुना द्वाभक्ष्यदूषणे तु दोषतारतम्याद्दण्डनारतम्यामूहनीयम् । किञ्च । कूटस्वर्णे
व्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी । अङ्गहीनस्तु कर्तव्यो दाप्यञ्चोक्तमसाहसम् । रसवेधाद्यापादि तवर्णोत्कर्षैः कूटैः स्वर्णैर्व्यवहा
रशीलोयः स्वर्णकारादियं अविमांसस्य कुत्सितमांसस्यश्चादि सम्बन्धस्य विक्रयशीलः सौनिकादिः । चण्डात्कूटरजतादिव्यवहा
री च ते सर्वे प्रत्येकङ्गासाकर्णकरैस्त्रिभिर्गैर्हीनाः कार्याः । चण्डादङ्गच्छेदेन समुच्चितमुत्तमसाहसमृदण्डन्दप्याः । यद्युत्तमं तु
नोक्तं । सर्वकण्टकपापिष्ठं हेमकारं तु पार्थिवः । प्रवर्तमानमन्यायेच्छेदयेद्धमवशः श्रुरैरिति । तदेतद्देवब्राह्मणराजस्वर्णविषयं
। विषयविशेषे दण्डाभावमाह । चतुष्पादकृतो दोषो नापैहीति प्रजल्पतः । काष्ठलोष्ठेषु पाषाणवाहुयुग्यकृतस्तथा । चतुष्पा
दैर्गोगादिभिः कृतो दोषो योमनुष्यमारणादिरूपो सौगवादिस्वामिनो न भवत्यपसरैति प्रकर्षेणोच्चैर्भावमाणस्य तथा लकुटलो
ष्ठसायकपाषाणेभ्यो पणोन बाहुना युगेन च युगम्बहुताश्चादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सौपिकाष्ठादीन् प्रास्यतो न भवत्यपस
रैति प्रजल्पतः । काष्ठाद्दुष्टे पणे न हिंसायान्देवाभावकथनन्दण्डाभावप्रतिपादनार्थः । प्रायश्चित्तं पुनरबुद्धिपूर्वकरणं निमि
न्नमस्यैव काष्ठादियद्दण्डश्च शक्तिर्गोमर्दि कस्योपलक्ष्यार्थः । किञ्च । छिन्नतस्येनयानेन तथा भग्नयुगादिना । पञ्चाच्चैवाप
सरत्वा हिंसेने स्वास्यदोषभाक् । तसि भवारज्जुर्न स्याच्छिन्नशकटयुक्तवलीवर्दनस्यारज्जुर्न स्यान्त्यानेतच्छिन्नस्य शकटादि
नेन तथा भग्नयुगेन चादिग्रहणाङ्ग्राक्षचक्रादिना चयानेन पञ्चात्पृष्टतोपसरता चण्डादिति यं पगच्छता प्रतिमुखञ्चापग
च्छता च मनुष्यादि हिंसेने स्वामी प्राजको वा दोषभाग्रभवति । अतस्तत्प्रयत्नजनितत्वाद्धिंसनस्य । तथा च मनुः । छिन्नतस्ये भग्न

॥मि०च०॥

॥ ९२ ॥

युगेतिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गेचयानस्यचक्रभङ्गेतथैवच । केदनेचैवयन्त्राण्योक्तरश्म्योस्तथैवच । आक्रन्देचाप्यपैहो
तिनदण्डंमनुरब्रवीदिति । उपेक्षायांस्वामिनोदण्डमाह । शक्नोह्यमोक्षयन्स्वामीदंष्ट्रिणांशृङ्गिणान् । प्रथमंसाह
सन्दद्याद्विक्रुष्टेद्विगुणान् । अप्रवीणप्राजकप्रेरितैर्दंष्ट्रिभिःशृङ्गिभिर्गवादिभिर्वध्यमानं समर्थं पिस्वामीयद्युमोक्षन्नुपे
क्षते । तथाऽकुशलप्राजकनियोजननिमित्तं प्रथमसाहसन्दण्डं दद्यात् । यदा तु मारितो ह्यमिति विक्रुष्टेपिनमोक्षयति तदा
द्विगुणं । यदा पुनः प्रवीणमेव प्राजकमप्रेरयति तदा प्राजकएव दण्डो न स्वामी । यथाह मनुः । प्राजकश्चेद्देवाप्राजको
दममर्हतीति । प्राजकोयता । आप्तेभियुक्तः । प्राणिविशेषाच्च दण्डविशेषः कल्पनीयः । यथाह मनुः । मनुष्यमारणेधिप्रश्नै
रवर्तकित्विषीभवेत् । प्राणभृत्सु महत्सुर्द्धगोजोष्ट्रहयादिषु । शुद्रकाणामप्यनूतानुहिंसायां द्विशतोदमः । पञ्चाशन्नु
भवेद्दण्डः शुभेषु मृगपक्षिषु । गर्दभाजाविकानान्तुदण्डः स्यात्पञ्चमायकः । मायकस्तु भवेद्दण्डः श्वश्रूकरनिपातनइति । कि
ञ्च । जारश्चैरेत्यभिवदन्दाप्यः पञ्चशततन्मम् । उपजीव्यधनं मुञ्चंस्तदेवाष्टगुणीकृतं । स्ववंशकलङ्कभयात्तजारम्पार
दारिकश्चैरनिर्गच्छेत्त्यभिवदन्पञ्चशततन्मम्पणानामप्यशतानिर्यस्मिन् दमे सतथोक्तसं दमंदाप्यः । यः पुनर्जारहस्तोद्ध
नमुपजीव्य उक्तोचरूपेण गृहीत्वा जारं मुञ्चत्यसौ यावद्गृहीतन्तावदष्टगुणीकृततन् दंदाप्यः । किञ्च । गृहो निष्टप्रवक्तार
न्तस्यैवाकोशकारणम् । तन्मन्त्रस्य च भेत्तारश्चिह्वाजिह्वा प्रवासयेत् । गृहो निष्टस्यानभिमतस्याभिन्नसोत्रोदोः प्रकर्षेण भू
योभूयो वक्तारन्तस्यैव गृह आकोशकारिणीं निंदाकरणशीलनदीयस्य च मन्त्रस्य स्वगृहस्य विवृद्धिहेतोः परगृहपक्षक्षयकर
स्य वा भेत्तारमभिन्नकर्णेयुजपन्तनस्य जिह्वामुत्कृत्य स्वगृहान्निष्काशयेत् । कोशापहरणादौ पुनर्वधएव । गृहः कोशापह
र्तुं च प्रतिक्लेशुचस्थितान् । घातयेद्विविधैर्दंडैररीणाञ्चैपजायकानि तिमनुस्मरणात् । विविधैः सर्वस्वापहारांगच्छेदव
धरूपैरित्यर्थः । सर्वस्वापहारेपियद्यस्य जीवतोपकरणनन्नापहर्तव्यमर्चैर्योपकरणगन्विता । यथाह नारदः । आयुधा

न्यायुधीयानाम्बाह्यादीन्वाह्यजीविनाम् । वेश्यास्त्रीणामलङ्कारनवाद्यानिोद्यादितद्विदाम् । यच्चयस्योपकरणं येन जीवन्ति
कारुकाः । सर्वस्वहरणेप्येतन्नगजाहर्तुमर्हतीति । ब्राह्मणस्य पुनर्नशरीरेदं ब्राह्मण्डइति निषेधाद्वधस्थानेशिरोमुण्डनादि
कङ्कर्तव्यम् । ब्राह्मणस्य वधोमौण्ड्यपुर्णविवर्तनाङ्कने । ललाटे चाभिस्तंकाः प्रयाणङ्गर्दभेन त्विति मनुस्मरणात् । किञ्च । मृता
ङ्गलग्नविकेतेतुर्गोस्त्राडयुतस्तथा । राजयानासनागेरुर्दङ्ङत्तमसाहसः । मृतशरीरसम्बन्धिनो वस्त्रपुष्पादेर्विकेतेतुर्गोः पित्राचा
र्योदेस्त्राडयितुस्तथा राजानुमतिं विना तद्यानङ्गजाश्चादिञ्चासनं सिंहासनाद्याहारे हतञ्चोत्तमसाहसोदङः । किञ्च । द्विनेत्रभे
दिनो राजद्विष्टादेशकृतस्तथा । विप्रत्वेन च ऋद्रस्य जीवतोष्टशतोदमः । यः पुनः क्रोधादिना परस्य नेत्रद्वयमभिनतियञ्च ज्यो
तिः शास्त्रविद्गुर्वादिहितेऽनुयतिरिक्तो रजोद्विष्टमनिष्टं संवत्सरं तेन तव गज्यच्युतिर्भविष्यतीत्यादिरूपमादेशङ्करोति तथा यः ऋद्रो
भोजनार्थे यज्ञोपवीतादिब्राह्मणलिङ्गानि दर्शयति ते धामष्टशतोदमः । ऋष्टौ पणशतानि यस्मिन् दमे स तथोक्तः । आङ्गभोजना
र्थे पुनः ऋद्रस्य विप्रवैधरिणस्तप्तशलाकया यज्ञोपवीतवद्वपुष्यालिखेदिति स्मृत्यन्तरे कर्त्तव्यं । वृत्त्यर्थे तु ब्राह्मणवैधधरिणो
वधएव । द्विजातिलिङ्गिनः ऋद्रानघातयेदिति स्मरणात् । रगलोभादिना अन्यथा व्यवहारदर्शने दण्डमाह । दुर्दृष्टांस्तु पु
नर्दुष्ट्वाव्यवहारान्नृपेण तु । सभ्याः सजयितो दण्ड्या विवादोद्विगुणन्दमम् । दुर्दृष्टानस्तृत्याचारप्राप्तधर्मो ह्यज्ञानेन रगलो
भादिभिरसम्यग्विचारितत्वेनाशङ्कमानव्यवहारान् पुनः स्वयं सम्यक् विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः जयिसंहिताः प्रत्येकं विवा
दे योदमः परजितस्य तद्विगुणन्दप्याः । अप्राप्तजेन दण्डविधिपरत्वाद्द्वचनस्य रगलोभादित्यादिस्त्रोकेनापौ न रक्त्यम् । य
दा पुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टता तदा साक्षिण एव दण्ड्याः न जयिनापि सभ्याः । यदानुगजानुमत्या व्यवहारदुर्दृष्ट
त्वन्नादा सर्वएव गजसंहिताः सभ्यादयो दण्डनीयाः । पादोगच्छति कर्तारं पादः साक्षिणमुच्छति । पादः सभासदः सर्वान् पादो
राजानमुच्छतीति वचनात् । एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादनपरम् । न पुनरेकस्यैव पापपूर्वस्य विभागाय यथोक्तम् क

॥ मि० व्य० ॥

॥ ९२ ॥

नृसमवायिफलजननस्वभावत्वादपूर्वस्यन्यायेतानिर्णीतव्यवहारस्यप्रत्यावर्तयितुर्दण्डमाह । यो मन्येतां जितो स्मीतिन्यायेतापि पराजितः तमायां तम्पुनर्जित्वादापयेद्द्विगुणन्दमम् । यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोऽप्यौद्धत्यान्नाहम्पराजितोऽस्मीति मन्येते तमायां तं कूटलेखाद्यापन्यासेन पुनर्धर्मोधिकरणमधिगच्छन्तन्धर्मैरण पुनः पराजयं नीत्वा द्विगुणन्दगण्डन्दापयेत् । नारदेनाप्युक्तम् । नीरितञ्चानुशिष्टञ्च यो मन्येतां विधर्मतः । द्विगुणन्दगण्डमास्थाय तत्कार्यं पुनरुद्धरेदिति । नीरितं साक्षि लेखादिनिर्णीतमनुद्धृतदण्डम् । अनुशिष्टमुद्धृतदण्डं पठ्येतन्नीतमिति यावत् । यत्पुनर्मनुवचनम् । नीरितञ्चानुशिष्टञ्च यत्र कचन विद्यते । कृतन्तर्द्धर्मतो ज्ञेयं तत्प्राज्ञो निवर्तयेदिति तदर्थं प्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनाद्व्यवहारस्याधर्मतो वृत्तत्वाभावात् । कायां पुनर्द्विगुणदण्डप्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारम्पुनर्धर्मैर्नो वृत्तत्वं निश्चयेऽपि गज्ञालोभादिना प्रवर्तनीय इत्येवम्परम् । यत्पुनर्नृपान्तरेणापिन्यायापेतां कार्यं निवर्तितन्तदपि सम्यक्परीक्षणेन धर्मैः पथिस्थापनीयम् । न्यायायेतं यदन्येन गज्ञाज्ञानकृतम्भवेत् । तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्यायेति निवेशयेदिति स्मरणात् । अन्यायाय गृहीतदण्डधनस्य गतिमाह । गज्ञान्यायेन यो दण्डो गृहीतो वरुणाय तम् । निवेद्या दद्याद्द्विप्रेभ्यः स्वयन्निशङ्कुणीकृतम् । अन्यायेन यो दण्डो गज्ञालोभादिना गृहीतस्तन्निशङ्कुणीकृतं वरुणायेदमिति संकल्प्य ब्राह्मणेभ्यः स्वयन्दद्यात् । यस्माच्च दण्डरूपेण यावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मै प्रतिदेयमितरथापहारदोषप्रसङ्गात् । अन्यायदण्डग्रहणे पूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदाभावात् । इति श्रीमत्पद्मनाभभट्टोपाध्यायान्तजस्य श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकविज्ञानेश्वरभट्टारकस्य कृतौ चहजुमिताक्षरख्यायां याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविबृत्तौ द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥ * ॥ * ॥ अस्मिन्नध्याये प्रकरणानुक्रमणिका कथ्यते । आद्यन्यवहारमानुकीप्रकरणम् १ । भुक्ति लक्षणम् २ । चरणादानम् ३ । निक्षेपप्रकरणम् ४ । साक्षि लक्षणम् ५ । लेख लक्षणम् ६ । दिव्य स्वरूप लक्षणम् ७ । दार्यविभागः ८ । दार्यविवादः ९ । स्वामिपालविवादः १० । अस्वामि विक्तयः ११ । दत्ताप्रदानिक

॥मि०व्या०॥

॥ ७३ ॥

॥ अथमिताक्षरव्यवहारग्यायस्यपत्रपञ्जी ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
व्यवहारदर्शनंरज्ञः	१	१	१	पञ्चविधोहीनः	३	१	११
व्यवहारलक्षणं	१	१	५	कीदृशंलेख्यन्तदाह	३	१	१३
सभासदः	१	१	१३	अथपक्षाभासाः	३	२	१२
नेचकति	१	२	१	अथानादेयाः	४	१	१
प्राड्विवाकादिः	१	२	५	अथादेयः	४	१	३
अथव्यवहारविषयः	२	१	१२	नियुक्तजयपगजयेवादिजयपगजयौ	४	१	८
सचव्यवहारोद्विविधः	२	१	१५	शोधितलेख्यनिवेशनम्	४	१	७
नेचअष्टादशधाः	२	२	३	उत्तरगर्वधिशोधनम्	४	१	१२
रज्ञःकार्यानुत्पादकत्वं	२	२	८	शोधिनेपत्रागुठेउत्तरकर्त्तव्यमाह	४	१	१४
कार्यार्थिनिप्रश्नः	२	२	१२	अथोत्तरलक्षणम्	४	१	१६
अथाह्वानानाह्वाने	२	२	१४	सचचतुर्विधम्	४	२	३
अथासेधः	३	१	२	सथोत्तरलक्षणम्	४	२	५
सचतुर्विधः	३	१	४	मिथोत्तरलक्षणम्	४	२	७
प्रत्यर्थिन्यागतेलेखादिकर्त्तव्यता	३	१	७	तच्चमिथोत्तरचतुर्विधम्	४	२	९

प्रकरण

प्रत्यवस्कन्दनोत्तरम्

प्रोङ्गायोगोत्तरम्

उत्तरगभासः

संकरगनुत्तरम्

प्रत्यर्थिक्रियानिर्देशः

संकरस्थले

उत्तरेपत्रेभिनिवेशिते

साधननिर्देशः

नेत्सिद्धौसिद्धिः

चतुःपाद्यवहारः

इतिव्यवहारमानुका

प्रमाणविवरणम्

अभियोगप्रत्यभियोगे

अथहीनवादी

अभियोगमनिसौख्यतयापवादः

॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥

पङ्क्ति

७

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

पत्र

४

४

४

५

५

५

६

६

६

६

६

७

७

७

७

प्रकरण

सम्यसमापत्तिभिःप्रतिभूर्याह्यः

प्रतिभभवेकैक्यम्

निहवस्थले

कासाविलेवापवादः

अथरुष्टलक्षणम्

अनेहृतवादेने

इयोःकस्याक्रियाग्राह्या

संपर्णाववादस्थले

खलनिरसमस्थले

भूतकलानुसारीद्वयवहारः

निहृतैकदेशविभावे

न्यायिधिर्ममेतर्कः

अनेकाधिभियोगे

सुख्यधिभियोगे

धर्मेश्वार्यशास्त्रोदाहरणम्

पङ्क्ति

४

५

६

७

८

९

१०

११

१२

१३

१४

१५

१६

१७

१८

पृष्ठ

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

२

पत्र

७

७

७

८

८

८

८

९

९

९

९

९

९

१०

१०

॥ भि० व्या० ॥

॥ ७४ ॥

प्रकरणे प्रततायिहने
द्विजातिशस्त्रयहणे
आततायिलक्षम्
अन्यदप्युदाहरणम्
अन्यथाकरणे प्रायश्चित्तम्
प्रमाणं लिखितभुक्तिसाध्यादि
मानुषीदैविकौकियास्थले
लेखादीनां क्वचिन्नियमः
पूर्वापरकार्ये कस्यवलीयत्वं
अस्यापवादमाह
दशविंशतिवर्षभोगे
अस्वस्युदने प्रतिग्रहे दण्डः
उपेक्षास्थले
तत्र पञ्चस्यादौषे
सीमापत्रस्थले

प्रकरणे प्रततायिहने
द्विजातिशस्त्रयहणे
आततायिलक्षम्
अन्यदप्युदाहरणम्
अन्यथाकरणे प्रायश्चित्तम्
प्रमाणं लिखितभुक्तिसाध्यादि
मानुषीदैविकौकियास्थले
लेखादीनां क्वचिन्नियमः
पूर्वापरकार्ये कस्यवलीयत्वं
अस्यापवादमाह
दशविंशतिवर्षभोगे
अस्वस्युदने प्रतिग्रहे दण्डः
उपेक्षास्थले
तत्र पञ्चस्यादौषे
सीमापत्रस्थले

पङ्क्ति
पुष्ट
पत्र

प्रकरण १४ पृष्ठ १३ पङ्क्ति १
 विपुलवभोगे १४ १ १३ १
 भुक्त्यभवे आगमस्यावलम्बम् १४ २ ७ २
 दानलक्षणम् १४ २ ८ २
 स्वीकारस्त्रिविधः १४ २ ९ २
 दानेनियमः १४ २ १० २
 लिखितसाक्षिभुक्तौनांकस्यप्रावल्यं १४ २ ११ २
 आगमोद्धारः १४ २ १२ २
 व्यवहारदर्शिनोन्वलावलम्बमाह १४ २ १३ २
 वलादिकतव्यवहारे १४ २ १४ २
 अनादेयवादे १४ २ १५ २
 गुरुशिष्यादिवादे १४ २ १६ २
 परवर्चद्रव्ये १४ २ १७ २
 तत्रकालावधिः १४ २ १८ २
 तत्रान्तपतिभागः १४ २ १९ २
 रत्नासथनिधौ १४ २ २० २

प्रकरण १५ पृष्ठ १४ पङ्क्ति १
 निधिस्वामिनम्यति १५ १ १ १
 चौरहृतमप्यग्राहः १५ १ २ १
 तत्रगुणानामप्यग्राहः १५ १ ३ १
 अर्थचक्रणदानम् १५ १ ४ १
 तत्रसंप्रविधम् १५ १ ५ १
 तत्रवृद्धिः १५ १ ६ १
 साकायिकादिः १५ १ ७ १
 वृद्धेःप्रकारान्तरम् १५ १ ८ १
 वृद्ध्यभावादिः १५ १ ९ १
 आचितकादाने १५ १ १० १
 अनाकारितवृद्धेरपवादे १५ १ ११ १
 द्रव्यविशेषेवृद्धिविशेषः १५ १ १२ १
 प्रयुक्तस्यचिरकालावस्थानेवृद्धिः १५ १ १३ १
 वस्त्वान्यादीनाम्वृद्धिः १५ १ १४ १

॥ मि० व्य० ॥

॥ ७५ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
प्रकरण	१८	२	७
चरणग्रहणधर्माः	१८	२	१२
धर्मादयश्चोपायाः	१८	२	१५
न्यायवाङ्मूलाणि कपीडने	१७	१	२
विप्रस्थले	१७	१	४
केन कर्मणो दायः	१७	१	११
निर्द्धना धर्मिणो कर्मप्रति	१७	२	१
दीयमाना ग्रहणे	१७	२	३
देयमृणयेन देयं	१७	२	५
येन न देयं न दाह	१७	२	८
पुत्रपौत्रैर्देयं न स्यापवादमाह	१७	२	१४
न प्रतिःस्वीकृतं तथेत्यस्यापवादः	२०	१	४
पतिहृतं भाव्योदानेऽपवादः	२०	१	१२
भाषादेरुधनत्वमाह	२०	१	१३
चरणयन्त्रकालेयेन दातव्यम्	२०	१	१२
काचविशेषे च चरणदानम्	२०	१	१३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
वालादिलक्षणे	२०	१	१५
अप्रामव्यवहारस्थले	२०	१	१६
आह्वाननिषेधस्थले	२०	२	२
चरणव्यतिमोचनीयः	२०	२	२
आडेवासस्याधिकारः	२०	२	३
प्रधानभूतेन देयम्	२०	२	५
पित्र्यम्पुत्रैर्देयम्	२०	२	८
कर्त्रन्तरसमवायेक्तम्	२०	२	११
परपूर्वाः स्त्रियः सप्त	२१	१	७
पुनर्भूस्वैरिणीनां लक्षणम्	२१	१	१०
योषिज्जाहञ्जणापाकरणधिकारी	२१	१	१६
पुत्रपौत्रैरिक्थग्रहणाभावेपि दाया	२१	२	५
योषिज्जाहोदायः	२१	२	७
रिक्थग्रहणयोग्यः सपिण्डादिः	२१	२	१५
अविभक्तभ्रात्रादीनामुणादिनिषेधः	२२	१	२

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
जायापयोर्विभागाभावः	२२	१	७
अथप्रतिभाष्यम्	२२	२	२
प्रतिभूदन्नप्रतिक्रियाविधिः	२३	१	६
प्रतिभूदन्नस्यावृद्धिः	२३	२	२
प्रतिभूदन्नद्वैगुण्येप्राप्तेपवादः	२३	२	५
अथाधिः	२३	२	१६
सचद्विविधः	२४	१	१
चतुर्विधस्याधोर्विशेषः	२४	१	५
विनाशेद्विसप्ताहप्रतीक्षणम्	२४	१	११
आधेर्नदानविक्रयादिः	२४	१	१३
गोप्याधिभोगेनवृद्धिः	२४	२	५
आध्यन्तरदाने	२४	२	१३
स्यावर्गदिभेदेनार्धेद्विविध्यम्	२४	२	१६

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
आधिःप्रणश्येदित्यस्यापवादः	२५	१	३
अरिचाटिवन्धकस्यले	२५	१	४
अथङ्कारस्यले	२५	१	१२
आधिमोक्तव्यस्यले	२५	१	१४
असन्निहितेनेप्रयोक्तारिकर्तव्यता	२५	२	१
असन्निहितेऽधर्मणेकर्तव्यता	२५	२	४
भोग्याधौविशेषः	२५	२	७
फलभोग्याधिस्यले	२५	२	१३
अथोपनिधिस्यले	२६	१	६
अथसाक्षिस्वरूपनिरूपणम्	२६	२	६
कीदृशासेसाक्षिणः	२७	१	५
दोषादसाक्षिणः	२७	२	२
संग्रहणदौसर्वसाक्षिणःसुः	२८	१	५

॥ मि० व्य० ॥

॥ ६६ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथ साक्षि आवाणम्	२८	१	१०
अथ साक्षि प्रश्ने नियमः	२८	१	११
ब्राह्मणादि आवाणे विशेष नियमः	२८	१	१४
अत्रापवाद स्थले	२८	२	१
साक्षि दूषणदान स्थले	२८	२	२
कथं आवायेत्	२८	२	७
साक्षि सन्नासने	२८	२	१३
साक्षिणामकथने कर्तव्यता	२८	२	१४
साक्ष्यानङ्गीकारे	२९	२	३
कूटसाक्ष्यदाने निवर्त्तनीयता	२९	२	५
साक्षि द्वैधे	२९	२	७
जयपराजयावधारणे	२९	२	११
साक्षिणां स्वभावोक्तं बोधोपग्राह्यं	२९	२	१५
साक्षि भाषितपरीक्षा	३०	२	७
क्रियावलावलावलम्बे	३०	२	१

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
कूटसाक्षिणान्दण्डः	३०	२	६
बोभादिनासाक्ष्यदाने दण्डः	३०	२	११
ब्राह्मणस्य नगरोरदण्डः	३१	२	१४
साक्ष्यमङ्गीकृत्यादाने	३१	२	१५
साक्षिसमीपे रक्षेगमने	३१	२	६
साक्षिणेऽसत्यवादनेऽधर्मे	३१	२	७
सम्प्रायश्चित्तम्	३१	२	१२
अथ लेखनिरूपणम्	३२	२	७
तच्च द्विविधम्	३२	२	८
अन्यकृतमाह	३२	२	७
स्वकृतलेखमाह	३२	२	१०
बलात्कारकृतं तु	३२	२	१२
लेखकतर्पदाने	३३	२	३
लेखान्तरकरणम्	३३	२	१४

प्रकरणे	३३	पृष्ठ	२	पङ्क्ति	८
अथपत्रकरणे	३३	२	२	१३	८
पञ्चविधहीनः	३३	२	२	१५	८
लेखसन्देहस्यलेखः	३३	२	२	१५	८
हस्तलेखदिनेपत्रपृष्ठेलेखनम्	३४	२	२	१६	९
विशेषादिः	३४	२	२	१६	९
अथदिव्यानि	३४	२	२	१६	९
दिब्यमानुका	३४	२	२	१६	९
अधिकारिव्यवस्था	३५	२	२	१६	९
अथघटप्रयोगः	३७	२	२	१७	१०
अथान्निविधिः	३७	२	२	१७	१०
अथोदकविधिः	३९	२	२	१७	१०
अथविद्यविधिः	४२	२	२	१७	१०
अथकोशविधिः	४३	२	२	१७	१०
अथतण्डुलविधिः	४३	२	२	१७	१०
नम्रमाषविधिः	४४	२	२	१७	१०

॥ ७० ॥

॥ ७१ ॥

प्रकरणे	४४	पृष्ठ	१	पङ्क्ति	११
धर्मोद्यमोत्थविधिः	४४	१	१	११	११
पथान्तरमाह	४४	१	१	११	११
अथपथाः	४४	२	२	११	११
शुद्धिविभावना	४४	२	२	११	११
अथतत्रदण्डः	४४	२	२	११	११
अथदायभागः	४४	२	२	११	११
दायोद्विविधः	४४	२	२	११	११
विभागलक्षणम्	४४	२	२	११	११
स्वर्चनिरूपणम्	४५	२	२	११	११
तत्रसेनानतिदेशे	४५	२	२	११	११
लौकिकमेवस्वत्वं	४५	२	२	११	११
किंचिभागान्स्वस्यविभागोवा	४६	२	२	११	११
स्वामिनाशद्विभागाद्वास्वत्वं	४६	२	२	११	११
पुत्रादीनाञ्जन्मनैवस्वत्वं	४६	२	२	११	११

॥मि०व्य०॥

॥ ७७ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
स्यावरे स्वतन्त्रताऽस्वतन्त्रता	४६	२	७
अस्यापवादः	४६	२	११
पितृकृतविभागः	४७	१	६
विषमविभागनियमः	४७	१	८
विभागकालाः	४७	१	१२
समविभागेविशेषः	४७	२	२
पक्षद्वयेप्यपवादः	४७	२	७
क्वचित्पितृकृतोनिवर्त्यः	४७	२	१०
मृतेपितरिविभागः	४७	२	१३
विंशेऽङ्गदिः	४७	२	१५
सचाननुष्ठेयः	४८	१	६
विषमविभागोप्यननुष्ठेयः	४८	१	१३
मानुषनेदुहित्रधिकारः	४८	१	१४
अथाविभाज्यम्	४८	२	५
पितृदि वस्त्रादिश्चाङ्गभोक्तृदेयं	४७	१	१४

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अश्वशिविकादि येनारूढं तत्तस्यैव	४७	१	१५
अलंकारेयेन धृतः स तस्यैव	४७	२	२
प्रतिग्रह लब्धभूत्राह्मण पुत्रस्यैव	४७	२	१२
सामान्यार्थसमुत्थाने	४७	२	१५
पैतामहे पैत्राणां विभागः	५०	१	२
पितामहे पात्रभूविषये	५०	१	७
पित्रर्जितविषये	५०	१	११
पुत्रेच्छया विभागे	५०	१	१३
पित्राद्वर्जिते पुत्रानुमतिः	५०	१	१४
पैतामहे पैत्रस्य निषेधाधिकारः	५०	१	१६
नष्टेऽङ्गने पुत्रैः सह विभागः	५०	२	२
विभागान्तरजातस्य विभागः	५०	२	३
स्पष्टगर्भायामाप्रसवं विभागः	५०	२	१६
स्नेहदत्ते विभक्तजेन दानानिषेधः	५१	१	२
पत्नीनाम्युत्र समांशिता	५१	१	६

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
असंस्कृतसंस्कारस्थले	५१	१	८
असंस्कृतभगिनीविवाहे	५१	१	१०
विभिन्नजातीयानां पुत्राणां विभागे	५१	२	१५
विभागावशेषधनस्थले	५२	१	१३
सर्वद्रव्यापहारे दोषः	५२	१	१६
ह्यामुखायणस्वरूपमाह	५२	२	१०
सचक्रचिक्षेत्रिणस्वपुत्रः	५३	१	२
बागदत्तानियोगस्थले	५३	१	३
तन्नियोगेनियमः	५३	१	५
नियोगनिषेधस्थले	५३	१	६
विधवासंयमः	५३	१	१०
पुरुषान्नगश्रयणनिषेधः	५३	१	११
नियोगप्रतिषेधतद्धर्मः	५३	१	१२
मुख्यगौणपुत्रकथनम्	५३	२	५
तत्रैरसलक्षणम्	५३	२	७

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पुत्रिकापुत्रलक्षणम्	५३	२	१०
क्षेत्रजलक्षणम्	५३	२	१३
गूढजलक्षणम्	५३	२	१४
कानीनलक्षणम्	५३	२	१५
घोनर्भवलक्षणम्	५४	१	१
दत्तकपुत्रलक्षणम्	५४	१	२
तत्रैकः पुत्रो न देयः	५४	१	४
अनेकपुत्रसम्बन्धेष्टो न देयः	५४	१	४
पुत्रप्रतिग्रहप्रकारः	५४	१	५
क्रीतपुत्रलक्षणम्	५४	१	८
कृत्रिमपुत्रलक्षणम्	५४	१	१०
स्वयंदत्तपुत्रलक्षणम्	५४	१	११
सहोदजपुत्रलक्षणम्	५४	१	१२
अपविद्धपुत्रलक्षणम्	५४	१	१२
पुत्राणां दायग्रहणे क्रमः	५४	१	१३

॥ ७८ ॥
॥ ७९ ॥

॥सि०व्य०॥

॥ ७८ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पुत्रिकौरससमवाये	५४	१	१५
पूर्वपूर्वसत्वे उत्तरेयांचतुर्थोऽशित्वं	५४	१	१६
असवर्णानां यासाच्छादनत्वं	५४	२	२
क्षेत्रजस्य विशेषः	५४	२	७
तेषां दायादायादवाभ्यवत्वम्	५४	२	७
दत्तकस्य जनकरिक्थगोत्रनिवृत्तिः	५४	२	१३
पूर्वपूर्वाभावे सर्वेषां पितृधनहारित्वं	५४	२	१४
भ्रातृपुत्रसत्वेन्यपुत्रो न कर्त्तव्यः	५५	१	३
तत्र तेषां नियमः	५५	१	५
भ्रातृपुत्रसत्वे	५५	१	८
भ्रातृधनविभागे विशेषः	५५	१	११
अपुत्रधने दायादक्रमः	५५	२	१
प्रथमम्पत्यधिकारः	५५	२	४
नियोगनिषेधः	५६	२	६
द्विजातिधनस्य यज्ञार्थत्वं	५६	२	१३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अदायिकधनस्थले	५७	१	५
मानुःसमांशस्थले	५७	१	११
दुहित्रधिकारः	५८	१	३
दौहित्राधिकारः	५८	१	७
तदभावे पितरौ	५८	१	११
प्रथमं मात्राधिकारः	५८	१	१२
तदभावे पिता	५८	१	१४
भ्रात्राधिकारः	५८	२	१
तत्र प्रथमं सोदरधिकारः	५८	२	६
तदभावे भिन्नोदरधिकारः	५८	२	७
भ्रातृपुत्राधिकारः	५८	२	८
गोत्रजाधिकारः	५८	२	१०
तत्रापि प्रथमम्पितामही	५८	२	११
तदभावे समानगोत्रजाः सपिण्डाः	५८	२	१३
समानोदकाधिकारः	५८	२	१६

॥मि०व्य०॥

॥ ७९ ॥

प्रकरणं ॥ ७९ ॥

भूवादेहेतवः ॥ ७९ ॥

सामसामन्नादयः ॥ ७९ ॥

वृक्षलक्षणम् ॥ ७९ ॥

मैललक्षणम् ॥ ७९ ॥

लङ्घनलक्षणम् ॥ ७९ ॥

वनचारिलक्षणम् ॥ ७९ ॥

सीमावृक्षाः ॥ ७९ ॥

प्रच्छन्नलिङ्गानि ॥ ७९ ॥

सन्दिग्धेनिर्णयोपायः ॥ ७९ ॥

सीमासाध्यादि

सीमाज्ञानोपायः

अत्रसाक्षित्वस्वरूपकथनं

साक्षिणोपयाप्रष्टव्याः

साक्षिकथननिवेशःपत्रे

व्यसनावधिगुणदैविकम्

२३

प्रकरणं

मृषाभाषणेदण्डः

हानृचिह्नाभावेनिर्णयः

आशमादावतिदेशः

मर्यादाप्रभेदेदण्डः

स्वीयभ्रान्त्याक्षेत्रादिहरणेदण्डः

सेतुकूपादिकरणनिवेशेदण्डः

अस्योपकारेनिवेशः

सेतुर्हि विधः

पूर्वस्वामिनमपृष्ट्वासेतोफलाभावः

सेतुप्रवर्तयितारमृष्याद्वि

फलाहृतक्षेत्रविषये

००००००

अथस्वामिपणलविवादः

माघप्रमाणम्

गवादिनाशशयघातेदण्डः

पत्रं पृष्ठं पङ्क्तिः

६४ १ १४

६४ २ १३

६५ १ १

६५ १ ७

६५ १ ७

६५ १ १३

६५ २ १

६५ २ १

६५ २ ३

६५ २ ५

६५ २ ८

६५ २ ९

६५ २ १३

६५ २ १५

६६ १ १

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पञ्चन्तरेऽतिदेशः	६६	१	५
क्षेत्रस्वामिनिफलदापने	६६	१	६
क्षेत्रविशेषेऽपवादः	६६	२	१
वृत्तिकरणप्रकारः	६६	२	५
पशुविशेषेऽदण्डाभावः	६६	२	६
गोपम्यपुपदेशः	६६	२	१३
वेतनकल्पनायाम्	६६	२	१५
यशोः प्रमादताशे	६६	२	१६
पालस्यादेयतायाम्	६७	१	१
मृतपशुकर्णदिदर्शने	६७	१	२
पालदोषविनाशे	६७	१	४
गोप्रचारमाह	६७	१	५
नृणपुष्पादिग्रहणे	६७	१	८
गवादीनां स्थानागमने	६७	१	१२

॥ ६०० ॥

॥ मि० प्र० ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथास्वामिविक्तयः	६७	१	१५
अस्वामिविक्तयलक्षणम्	६७	१	१६
रक्षसिञ्जलेनक्तयनिवेधः	६७	२	४
स्वाम्यभियुक्तेनक्तेनाकर्तव्यम्	६७	२	७
ग्राहिर्तेहूर्त्तरकर्तव्यम्	६७	२	१३
क्तेचर्तभयोज्ये	६७	२	१५
द्योतनसंख्याकालदाने	६८	१	२
मूलस्यानयने	६८	१	४
स्वामिमुनाकिङ्कर्तव्यम्	६८	१	७
तस्करप्रच्छादकमृत्याह	६८	१	११
राजपुरुषानोतमृत्याह	६८	१	१३
राजरक्षणीये	६८	१	१६
रक्षणेऽपुष्पादिग्रहणे	६८	२	२
द्रव्यविशेषेतदपवादः	६८	२	४

॥ मि० प्र० ॥

॥ मि० व्य० ॥

॥ १०० ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथ दत्ता प्रदानिकम्	६८	२	८
तत्स्वरूपमाह	६८	२	९
तच्च चतुर्विधम्	६८	२	१३
स्वकुटुम्बाविशेषेन देयम्	६८	२	१६
कुटुम्बस्वभरणीयावश्यकत्वम्	६९	२	२
अष्टविधत्वमदेयानाम्	६९	२	४
सर्वस्वदाननिषेधः	६९	२	८
स्वर्णादिप्रतिश्रुतमन्यस्मै न देयं	६९	२	९
देयधर्मेन गृहप्रकाशः	६९	२	१०
प्रतिश्रुतमधर्मिभ्यादादाने	६९	२	१३
अदत्तप्रकारादः	६९	२	१५
दत्तादन्त्योऽस्वरूपम्	६९	२	१६
प्रतिश्रुतादाने	६९	२	१२
अपदिदर्शने निवर्तनम्	६९	२	१३
अदत्तादेयग्रहणादानेदण्डः	६९	२	१५

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथ विप्रश्नप्रदानिका	६८	२	१
अथ त्रींशत्प्रश्नः	७०	२	२
तत्स्वरूपं	७०	२	२
प्रत्यर्पणीये	७०	२	३
बीजादिक्तये परीक्षणम्	७०	२	६
परीक्षितप्रत्यर्पणीये	७०	२	११
स्वर्णादिपरीक्षायाम्	७०	२	१३
कचिक्कम्बत्वादौ वृद्धिः	७०	२	२
द्वयान्तरे विशेषः	७०	२	५
ह्रासवृद्धिज्ञानोपायः	७०	२	९
अभ्युपेयप्रश्रूया	७०	२	११
प्रश्रूयकः पञ्चविधः	७०	२	१३
कर्मकरः चतुर्विधः	७०	२	१६
कर्मपि द्विविधम्	७१	२	२

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
भूतकल्पिविधः	७१	१	६
दासः पञ्चदशप्रकारः	७१	१	७
बलादासीकरणे	७१	२	२
दासमेधे	७१	२	४
प्रब्रज्यावसितस्यामेधः	७२	१	१
वर्णपेक्षया दासव्यवस्था	७२	१	२
अन्नेवासिधर्मानाह	७२	१	६
* * *			
अथ सम्बिहृति क्रमः	७२	१	१४
तस्य लक्षणम्	७२	१	१४
नियुक्तकर्तव्यता	७२	२	३
तदति क्रमादौ दण्डः	७२	२	७
गणेषु गृह्याद्भ्यो निवर्तनम्	७२	२	१५
समूहदत्तापहारिणम्पत्याह	७३	१	१
कार्यचिन्तकलक्षणम्	७३	१	३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अण्यादिष्विति देशः	७३	१	५

अथ वेतमानपाकर्म	७३	१	१०
तत्र नियममाह	७३	१	१२
अथ भृतिः	७३	१	१५
भृतिमपरिच्छिद्यकारिणम्पति	७३	२	१
अनाद्यप्रकारिणम्पति	७३	२	४
भृतिदानप्रकारमाह	७३	२	८
आयुधीयभारवाहकौप्रति	७३	२	१२
अज्ञवाहकनाशिते	७३	२	१४
प्रस्थानविघ्नाचरणे	७३	२	१६
त्याजककृतौ	७४	१	१
वेतनलाभे	७४	१	७

अथ शूतसमाह्वयम्	७४	१	१३

॥ मि० व्य० ॥

॥ १०१ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
तत्त्वरूपम्	७४	१	११
द्रुतसर्भाधिकारिणोवृत्तिः	७४	१	१६
संभिकेतकर्तव्यता	७४	२	६
संभिकेनादत्तेराज्ञादापनम्	७४	२	१०
जयपराजयसंदेहे निर्णयोपायः	७४	२	१३
क्वचिद्द्रुतनिषेजुर्दण्डः	७४	२	१५
कूटाक्षदेविनिर्वासने	७५	१	१
द्रुतमेकमुखंकार्यम्	७५	१	४
समाह्वयेद्रुतधर्मान्तिदेशः	७५	१	६
●●●●●			
अथवाक्यार्थलक्षणम्	७५	१	८
तन्निविधिलक्षणानि	७५	१	१३
निष्ठूरंस्ववर्णांकोशे	७५	१	१६
अस्त्रीलाक्षणे	७५	२	७
विगुणेषुदण्डमाह	७५	२	१०

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
परस्परक्षेपेदण्डः	७५	२	१३
प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे	७६	१	४
अद्रुतदेर्ब्राह्मणांकोशे	७६	१	७
ब्राह्मणेनांकोशेकृते	७६	१	१०
निष्पुर्गक्षेपमधिकृत्याह	७६	१	१४
अशक्ताक्षेपे	७६	२	१
तीव्रांकोशे	७६	२	३
त्रैविद्याक्षेपे	७६	२	५
●●●●●			
अथदण्डपारण्यम्	७६	२	८
तत्त्वरूपम्	७६	२	१०
तस्यत्रैविध्यम्	७६	२	१३
तत्रपञ्चविधोविधिः	७७	१	३
अपाकादीनांघातएवदण्डः	७७	१	६
तत्त्वरूपसन्देहे निर्णयहेतुः	७७	१	१०

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
निश्चितेदण्डविशेषः	७७	१	१२
पुरीषादिस्पर्शने	७७	१	१६
प्रतिलोम्यापगधे	७७	२	४
प्रदूष्यपुनरुद्गुरणे	७७	२	८
अवनिसृष्टीवनादौ	७७	२	११
सजानीयापगधे	७७	२	१२
केशादिलुञ्चने	७७	२	१४
काष्ठादिभिः शोणितोत्पादे	७८	१	३
त्वग्भेदादौ	७८	१	४
करपादचोटने	७८	१	६
एकस्यवज्रताडने	७८	१	७
कलहेहृत्तार्पणे	७८	१	१३
दुःखोत्पादेदेयता	७८	१	१४
कुड्यावपातनादौ	७८	१	१६
दुःखोत्पादिद्रव्यप्रक्षेपे	७८	२	३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पञ्चभिद्रोहेदण्डः	७८	२	५
स्थानगभिद्रोहेदण्डः	७८	२	१३
बृक्षविशेषादौ	७९	१	२
अथ साहसम्	७९	१	८
नत्वरूपम्	७९	१	९
मन्त्रिविधम्	७९	१	१६
द्रव्यापहरणरूपे	७९	२	५
साहसिकप्रयोजकम्पति	७९	२	७
साहसिकविशेषम्पति	७९	२	१०
भ्रानृभाष्यताडने	७९	२	१२
सच्छन्दविधवागामिनि	७९	२	१४
अयुक्तपथकरणे	७९	२	१५
पुंस्त्वप्रतिघातने	७९	२	१५
दासीगर्भविनाशिते	७९	२	१६

॥ मि० व्य० ॥

॥ १०२ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पितृपुत्रादिपरित्यागे	७९	२	१६
साहससमापणधेनेजकादेदगडः	८०	१	६
पितृपुत्रविशेषसाक्षिदगडः	८०	१	१६
नुलानाणककूटकरणे	८०	२	३
नाणकपरीक्षणम्प्राह	८०	२	६
चिकित्सकम्प्राह	८०	२	८
अबंधवन्धनादौ	८०	२	११
कूटनुलापहारे	८०	२	१४
भेषजादौ असारद्रव्यमिश्रणे	८०	२	१५
अजानैजानिकरणे	८१	१	२
समुद्रभागडव्यासे	८१	१	७
वणिजः प्रत्याह	८१	१	१२
केनपुनरर्धेणपणितव्यम्	८१	१	१६
अर्धकरणेविशेषः	८१	२	३
स्वदेशपण्ये	८१	२	४

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
परदेशपण्येऽर्धनिरूपणम्	८१	२	८
अथविक्रीयासम्प्रदानम्	८१	२	११
तत्स्वरूपम्	८१	२	११
तस्यद्वैविध्यं बहुधत्वाच्च	८१	२	१३
विक्रीयासम्प्रयच्छेत्तोदगडः	८१	२	१५
अर्धोवह्नौ	८२	१	५
अर्धमहत्त्वेनपण्यनूतभावादौ	८२	१	६
राजदेवोपघातेनपण्यदोषे	८२	१	१४
एकत्रविक्रीयान्यत्रविक्रये	८२	२	३
निर्दोषदोषयित्वासदोषे	८२	२	४
उभयसाधारणधर्म्याः	८२	२	७
अनुशयकालावधिः	८२	२	१०
अथसंभूयसमुत्थानम्	८३	१	१

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
प्रतिबिम्बेननाशिते	८३	१	५
राज्ञाविंशभागहरणे	८३	१	८
सद्याजक्रयविक्रयस्थले	८३	१	१२
नरिभुल्लस्यलभुल्ले	८३	१	१४
भुल्लक्षयेऽपरविशेषः	८३	२	१
देशान्तरमृतवणिग्धने	८३	२	५
तद्वायादाधिकारः	८३	२	६
जिह्वाव्यागे	८३	२	१३
वणिग्धर्ममृत्विगादिष्वनिदिशति	८३	२	१५
अथस्तेयलक्षणम्	८४	१	१२
ज्ञानोपायन्तापदाह	८४	२	१
लोपपरीक्षणम्	८४	२	१२
चौथ्यंशंकयागृहीते	८४	२	१३
चौरदण्डमाह	८५	१	३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
चौरविशेषेऽपवादमाह	८५	१	८
अपदाकारमंकनं	८५	१	७
प्रायश्चित्तं कुर्वेन्नोनाङ्कनम्	८५	१	११
अपहृतद्रव्यप्राप्तिपायः	८५	१	१२
आमपतेच्चौरधनयोरर्पणम्	८५	१	१३
पथिहृतेमार्गपालादेर्द्वेयता	८५	२	१
अषष्ठविशेषे दण्डविशेषः	८५	२	८
देवतागारभेदकादिबधः	८५	२	१०
ग्रान्थिभेदकादेः कर्गदिच्छेदः	८५	२	११
नृनीयापराधेतस्यबधः	८५	२	१५
दण्डकल्पनोपायः	८६	१	२
शुद्रादिद्रव्यस्वरूपम्	८६	१	३
तत्रदण्डनियमः	८६	१	६
धान्यापहारे	८६	१	१५
रत्नादपहारे बधः	८६	२	१

॥मि० व्य०॥

॥ १०३ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पुरुषस्यपहारे	८६	२	३
क्षुद्रद्रव्यापहारे	८६	२	५
सन्धिचौरस्यशूलनिवेशनम्	८६	२	१०
परिष्कारानामल्पापहारे	८६	२	११
चौरस्यभक्तावकाशदाने	८६	२	१४
गर्भपातनादौ	८७	१	३
प्रदुष्टस्त्रीणामप्सुप्रवेशनम्	८७	१	५
पतिघ्नादिस्त्रीणांगोभिः प्रवासनं	८७	१	८
हंतृज्ञानोपायमाह	८७	१	११
व्यभिचारिण्यः प्रष्टव्याः	८७	१	१३
राजपत्न्यभिगामिनोदग्धव्याः	८७	२	१
अथस्त्रीसंग्रहं त्रिविधम्	८७	१	१६
संग्रहज्ञानोपायमाह	८७	२	४
प्रतिषिद्धस्त्रीपुरुषालापदण्डः	८८	१	८

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
चारणदागदौ नदण्डः	८८	१	६
संग्रहणे विविधदण्डः	८८	१	७
मात्रादिगमने शिष्टकर्तनम्	८८	१	१२
उत्कृष्टस्त्रीगमने	८८	१	१४
द्विजातेः शस्त्रग्रहणे	८८	२	४
कन्यायां दण्डः	८८	२	८
अनुलोम्यापहरणे दण्डः	८८	२	११
कन्यादूषणे दण्डः	८८	२	१३
उत्तमाङ्कन्यां सेवमानस्य बधः	८९	१	३
सवर्णसेवने	८९	१	४
पञ्चादिगमने शतदण्डः	८९	१	७
मिथ्याभिषंसने	८९	१	९
साधारणस्त्रीगमने	८९	१	११
स्वैरिण्योवर्णस्त्रियएव	८९	२	२
साध्वीधर्मः	८९	२	४

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
कन्यावेश्ययोर्नसाधारणत्वम्	८९	२	५
वेश्याख्याकाचिज्जातिरनादिः	८९	२	१४
पंचचूडाख्याः काश्चिन्नप्सरसः	८९	२	१६
दास्याभिगमनेदंडः	९०	१	४
बलात्कारेणाभिगमे	९०	१	६
व्याधितायाश्चदण्डः	९०	१	७
प्रुत्कंगृहीत्वा नेच्छन्त्यादंडः	९०	१	९
प्रुत्कमददददण्डः	९०	१	११
अथोनैगच्छतोदण्डः	९०	१	१२
अन्यस्यार्यगमेवधः	९०	१	१५
प्रायश्चित्तानभिमुखस्यनिबीसनं	९०	१	१६
स्त्रीपुंयैर्गमय्य	९०	२	३
स्त्रीपुंसौ मस्वर्गे गन्तास्थापनीयो	९०	२	७

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अथप्रकीर्णलक्षणं	९०	२	९
तत्रापगधविशेषेदंडः	९०	२	१४
पुरीषादिना द्विजंदुष्यन्दंध्यः	९१	१	१
लसुनाद्यभध्यदूषणे	९१	१	४
विमांसविक्त्रयादौ अङ्गहीनता	९१	१	५
अन्यायवर्तिहेमकारम्पति	९१	१	८
चतुःपादकृतमनुष्यमारणे	९१	१	९
काष्ठशरदुक्षेपणे	९१	१	१२
किन्ननस्ययानेनमारणे	९१	१	१३
तदुपेक्षायांस्वामिनोदंडः	९१	२	२
प्रवीणप्राजकस्यले	९१	२	५
प्राणिविशेषाद्वण्डविशेषः	९१	२	६
क्षुद्रपशुहिंसाया	९१	२	७
जारक्षैरेतिवदण्डः	९१	२	९
राजनिन्दानिष्टकारणे	९१	२	११

॥मि०व्य०॥

॥ १०४ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
सज्ञःकोषापहरणेवधः	७१	२	१४
उपकरणानपहारे	७१	२	१६
ब्राह्मणस्यनशरीरदण्डः	७१	१	२
मृतवस्तुविक्रेतृगुरुताडने	७२	१	४
राजासनारोहे	७२	१	५
परनेत्रद्वयभेदने	७२	१	६
ब्राह्मणवेषधारिभ्रूद्रवधे	७२	१	७
अन्याथाबन्धहारदर्शनेदण्डः	७२	१	९

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
साक्षिदोषेणदुर्दृष्टे	७२	१	१४
राजानुमत्यादुर्दृष्टेव्यवहारे	७२	१	१४
निर्णीतव्यवहारप्रत्यावर्तने	७२	२	१
निर्णीतादिस्यले	७२	२	४
न्यायापेतस्यपुनन्यायेनिवेशने	७२	२	८
अन्यायगृहीतदण्डधने	७२	२	७
॥००॥ इतिद्वितीयाध्यायस्यपत्रपञ्जी ॥ ०० ॥			

॥ अथ व्यवहारघायस्य शुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१०	१	६	विधत्तं	विधानं
१०	२	४	तृतीयया	तृतीयया
१०	२	५	पुनरुक्ति	पुनरुक्ति
१०	२	८	यान्न	यान्न
१०	२	१३	व्यवहारप	व्यवहारनप
२०	२	१८	म्परस्तुत्य	म्परस्तुत्य
२०	२	४	पारुख्ये	पारुख्ये
२०	२	१६	स्मृताः	स्मृताः
३०	२	१३	वारदिना	वारदिना
३०	२	१६	नामवत्	नामवत्
३०	२	२	विशेषः	शेषः
३०	२	१०	क्षेत्रं	क्षेत्रं
४०	२	६	परजया	परजया
७	२	६	भिदाने	भिदाने

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अशुद्ध	शुद्ध
७	२	१६	एतदेव	एतदेववा
८	२	८	स्मृत	स्मृत
८	२	१३	घटयति	घटयति
१०	२	३	न्नभवति	न्नभवति
१०	२	६	उद्यत्तासिर्वि	उद्यत्तासिर्वि
१०	२	११	विवर्जित	विवर्जित
१०	२	१२	लब्धिवि	लब्धिवि
११	२	३	नुमापयन्त्य	नुमापयन्त्य
११	२	१०	स्यावकाशः	स्यावकाशः
११	२	७	प्रतिगृहे	प्रतिगृहे
११	२	१३	भूमेर्विश	भूमेर्विश
१२	२	२	शङ्काकारण	शङ्काकारण
१३	२	७	भावाभादुपे	भावाभादुपे
१३	२	५	वृत्ताविति	वृत्ताविति

A

॥सि०व्य०॥

॥ १ ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अमुद्र	मुद्र
१४	१	२	भ्यादिक	भ्यधिक
१४	१	५	सार्जैनु	असार्जैनु
१४	१	६	असार्जैनु	असार्जैन्वा
१४	१	७	अनुगमा	आगमा
१४	१	१३	मिति	मितितदपि
१४	२	२	नेत्यन्त	नेत्यन्त
१४	२	४	स्वत्वाग गमोव	स्वत्वावग गमोनाव
१४	२	८	स्वत्व	स्वस्वत्व
१५	१	१४	युक्त	युक्तः
१५	२	११	कतान्दपः	कतान्दपैः
१५	२	१३	विवर्त्तन	निवर्त्तन
१७	१	६	षष्ठन्श	षष्ठांश
१७	१	१६	यथास्थानं	स्वयथास्थानं
१८	१	७	कालदारभ्य	कालादारभ्य
१८	२	५	हृता सकदादि	हिता सकदाहृ

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अमुद्र	मुद्र
१८	२	७	ज्ञान्येतीति	मन्येतीति
१९	१	३	नृपङ्क्क्	नृपङ्क्के
२०	१	८	प्रतिपन्न	प्रतिपन्न
२०	२	२	नृपइति	नृपइति
२०	२	१०	चहणाप	चहणापा
२०	२	१४	यदिंयां	यदीयां
२१	१	८	पकरणा	पाकरणा
२२	१	१०	दाधने	दाधाने
२२	२	१४	प्रदिभू	प्रनिभू
२३	१	७	चहनेनु	मृतेनु
२४	२	९	भोग्यादि	भोग्याधि
२८	१	४	त्येएवकस्य	त्येएवकस्य
२८	२	१	वार्जुविकस्यैव	वार्जुविकस्यैव
२८	२	१२	रक्षकाद्विजा	रक्षकादिद्विजादि
३१	२	१५	वधाङ्ग्या	वधाङ्ग्या

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति अमुद्ध मुद्ध
 ३६ १ १४ सर्वेषां सर्वेषां
 ३८ १ १३ मर्थे मर्थे
 ३९ १ ७ अग्निमाह अग्निविधिमाह
 ४० १ १५ याक्षणां याक्षणां
 ४१ २ ९ ब्रीहिन् ब्रीहिन्
 ४२ २ ६ नादेनापि नारदेनापि
 ४३ २ ४ ननु ननु
 ४४ २ १२ स्मृत्यन्तेनु स्मृत्यन्तरेनु
 ४५ १ ५ मानणाः माणाः
 ४६ १ ९ पुत्रच पुत्रस्यच
 ४७ १ ५ ज्येष्ठे ज्येष्ठेन
 ४८ १ ७ त्वत्त त्वत्त
 ४९ २ १३ यितुर्भजे यितुर्नभजे
 ५० १ ४ जातीयाश्च जातीयानाश्च
 ५१ १ १६ शया शयान्

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति अमुद्ध मुद्ध
 ५८ २ १२ हरेत्यस्य हरेदित्यस्य
 ५९ १ ४ पितृष्वसुः पितृष्वसुः
 ६० २ ७ वत्स्या वत्स्या
 ६१ २ १३ अपरेदिति अपहरेदिति
 ६२ १ ९ वेदितव्यः वेदितव्याः
 ६३ २ ३ स्वमिनं स्वमिनं
 ६४ २ ९ दन्तुजति दन्तुजति
 ६५ २ ११ दक्षिद्य दक्षिद्य
 ६६ २ ५ मूत्येन मूत्येन
 ६७ १ ९ दातस्य दातस्य
 ६८ १ १६ मस्वामिक मस्वामिक
 ६९ २ ७ मास मास
 ७० २ १० ग्विहित ग्विहित
 ७१ १ ९ विविगेधेन विविगेधेन
 ७२ २ १३ वडवाभृतः वडवाभृतः

॥मि०च०॥

॥ २ ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अप्रुद्ध	मुद्ध
७२	१	१४	द्व्यतिक्तमः	द्व्यतिक्तमः
७३	२	२	वाणिज्यं	वाणिज्य
७३	२	५	मन्यथ	मन्यथा
७४	१	१६	ग्वेहे	ग्वेहे
७५	१	४	कारणान्	कारणान्
७५	१	७	द्व्यते	द्व्यते
७५	२	५	मातरं	मातरं
७५	२	१६	दाना	दानान्
७७	२	१५	न्यादिकर्षति	न्यादिकर्षति
७८	१	२	पणन्दण्डो	पणन्दण्डो
७८	१	३	द्विगुणश्च	द्विगुणश्च
८०	१	८	सपभोगा	सपभोगा

॥ इतिव्यवहारघायस्यप्रुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अप्रुद्ध	मुद्ध
८२	१	२	पण्यस्य	पण्यस्य
८२	२	७	वाणिजा	वाणिजा
८३	१	१२	दपासरन्	दपासरन्
८३	२	१०	सेवामावे	सेवामावे
८३	२	११	दायामप्यदो	दायादो
८४	२	७	द्व्यत	द्व्यत
८७	२	६	वेक्षणं	वेक्षणं
८८	१	१६	सहसिमिति	सहसिमिति
८९	२	१४	दत्पन्ना	दत्पन्ना
९१	२	३	मोक्षन्नुपेक्षते	मोक्षन्नुपेक्षते
९२	१	२	दंवाह्मण्डइति	दण्डइति
९२	२	९	अन्यायाय	अन्याय

[illegible]

A

न इति यमस्मरणम् । ततस्तस्मादूनद्विवर्धकार्यकारितरः पूर्णद्विवर्धयोर्मृतोऽसौ शमशानपठ्येति तं ज्ञातिभिः सपिण्डैः समानो
 दकैश्च ज्येष्ठपुरःसरैरनुब्रज्यो नुगन्तव्योऽस्मादेव वचनादूनद्विवर्धस्यानुगमनमनियतमिति गम्यते । अनुगम्य च परेऽपि
 वासमिन्यादि यमसूक्तं यमदैवत्यागाथाञ्च जपद्भिर्लौकिकेनासंस्कृतेन अग्निना दग्धव्यो यदिदं ज्ञातारणिर्ज्ञासि । तत्सद्भा
 वे तु तन्मार्थितेन दग्धव्यो न लौकिकेन तस्याग्निस्मप्यादु कार्यमात्रार्थत्वेनोत्पत्तेः । लौकिककाग्निश्च चाण्डालाग्न्यादिव्यतिरिक्तोऽग्रा
 ह्यः । चाण्डालाग्निरं मेध्याग्निः सूतिकाग्निश्च कर्हि चित् । पतिताग्निश्चिताग्निश्च न शिष्टग्रहणोचित इति देवलस्मरणम् ।
 लौगाक्षिणाचात्रविशेष उक्तः । तूष्णीमेवोदकङ्कुर्यात्तूष्णीं संस्कारमेव च । सर्वेषां कृतचूडानामन्यत्रापीच्छया द्वयम् । इ
 त्ययमर्थः । चैलकर्मानन्तरकाले नियमेनाग्न्युदकदानं कर्तव्यम् । अन्यत्रापि नाम करणादूर्जमकृतचूडेऽपि इच्छया प्रे
 ताभ्युदयकामनया द्वयं अग्न्युदकदानात्तूष्णीं कार्येन नियमेनेति विकल्पः । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । नात्रिवर्ध
 स्य कर्त्तव्यावा न्धैरुदकक्रिया । जातदन्तस्य बाकुर्युर्नाम्निवापि कृते सति । उदकग्रहणं साहचर्यादग्निं संस्कारस्याप्युपल
 क्षणार्थम् । नात्रिवर्धस्येति वचनम् । कुलधर्मापेक्षया चूडात्कर्त्तव्यंऽपि वर्षत्रयादूर्जं अग्न्युदकदानादिति यमोऽवगम्य
 ते । लौगाक्षिवचनात् । वर्षत्रयात् । प्रागपि कृतचूडस्य तयोर्नियम इति विवेचनीयम् । उपेतश्चेत्तद्यद्युपनीतस्तर्ह्या
 हिताग्न्यावृत्ताश्चाहिताग्नेर्द्वाहप्रक्रियया स्वगृह्यादिप्रसिद्धया लौकिकाग्निनैव दग्धव्यः । अर्थवत्प्रयोजनवत् । अयमर्थः ।
 यद्यस्य कृत्तृद्वारं कार्यरूपं प्रयोजनं सम्भवति भूमिजोषणप्रोक्षणादितदुपादेयम् । यत्पुनर्ह्युपप्रयोजनम्यात्र प्रयोजना
 दितन्निवर्त्तते । तथा । लौकाग्निविधानेनोपनीतस्याहिताग्नेस्त्वगृह्याग्निना दाहविधानेन च अपहृतप्रयोजनत्वादाहवनी
 यादेरपि निवृत्तिरिति । अग्न्यन्तरविधानञ्च वृद्धया जवल्केनोक्तम् । आहिताग्निर्दग्धव्यस्त्रिभिः । अ
 नाहिताग्निरेकेन लौकिकेनापणे जनइति । तच्च ऋद्धेऽणशमशानम्प्राति अग्निकाष्ठादिनयनं कर्तव्यम् । यस्यानयति ऋद्धेऽग्निं तृण

काष्ठं हवींषि च । प्रेतत्वं हि सदा तस्य सचाधर्मं ण लिप्यते इति यमस्मरणं । तथा दाहश्च स्नपनाद्यनन्तरं कर्तव्यः । प्रेत
 न्दहेत् शुभैर्गन्धैः स्नापितं स्नग्निभूयितमिति स्मरणं । प्रचेतसाप्युक्तं । स्नानमप्रेतस्य पुत्राद्यौर्वस्वादौः पूजनं न तथा । न श्र
 देहं न्दहेन्नैव किञ्चिद्देयम्परित्यजेदिति । किञ्चिद्देयमिति शवस्यैकदेशं शमशानवास्यर्थे देयम्परित्यजेदित्यर्थः । तथा
 । प्रेतनिर्हरणेऽपि मनुना विशेषो दर्शितः । न विप्रः स्वेयुनिष्ठस्तु घृतं अद्रूणं हारयेत् । अस्वर्ग्याह्याहुतिः सास्यान् अद्रू
 सम्पर्कदूयिता । अत्र स्वेयुनिष्ठस्तु इत्यविवक्षितम् । अस्वर्ग्यत्वादित्योषश्च व्रणान् । दक्षिणेन मृतं अद्रूपुरद्वारेण निर्ह
 रेत् । पश्चिमे तत्र पूर्वस्तु यथा संख्यं द्विजातयः । तथा ह्यारितोऽपि । न ग्रामाभिमुखमप्रेतं हरेयुरिति । यदा तु प्रेषितमर
 णेशरीरं न लभ्यते तदा अस्थिभिः प्रतिकृतिं कृत्वा तेवामप्युत्तमेषणैः शौनकादिगृह्योक्तमार्गेण प्रतिकृतिं कृत्वा संस्कारः का
 र्यः । अशौचश्चात्र दशाहं कमेव । आहिताग्निश्चेत्प्रवसन्म्रियते पुनः संस्कारं कृत्वा शववत् अशौचमिति विशिष्टस्मर
 णान् । अनाहिताग्नेस्तु त्रिणेत्रम् । सुपिष्टैर्जलसंमिश्रैर्दग्धव्यञ्चतयाग्निना । असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेत्युक्त्वा सवान्ध
 वैः । एवमप्यणेशरन्दग्ध्वा त्रिणेत्रमशुचिर्भवेदिति वचनात् । ततश्चापमर्थः । नामकरणादर्वाक्निखननमेव । न
 च उदकदानादि । तत ऊर्द्धं यावत्त्रिवर्धैवैकल्पिकमग्न्युदकदानम् । ततः परं यावत् उपनयननख्णीवेवाग्न्युदकदान
 नियतम् । वर्षत्रयाग्रागपि कृतचूडस्य । उपनयनादूर्द्धं पुनर्गहिताग्न्या वृतादाहं कृत्वा सर्वमैर्जदेहि कङ्काय्यम् । अ
 यन्तु विशेषः । उपनीतस्य लौकिकाग्निना दाहः कार्यः । अनाहिताग्नेर्गृह्याग्निना दाहो यथा सम्भवम्यात्र योजनञ्चकार्यं
 म् । संस्कारानन्तरं कर्तव्यमित्यत आह । सप्तमादृशमाद्वापि ज्ञातयोऽभ्युपयन्त्यपः । अपनः शोशुचदघमनेन पितृदिग्मु
 ख्याः सप्तमादिवसादर्वाक् दशमदि वसाद्वाज्ञातयः समानगोत्राः समानोदकाश्च । अपनः शोशुचदघमित्यनेन मन्त्रेण दक्षि
 णाभिमुखाः अपः अभ्युपयन्ति अभ्युपगमनेन तत्प्रयोजनभूतोदकदानविशिष्टमभ्युपगमनं लक्ष्यते । एवं मानामहाचार्यै

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २ ॥

त्यनन्तरमुदकदानस्यातिदेशदर्शनात् । एतच्चायुर्गमासुतिथिवुकार्थम् । प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमेष्टकक्रिये
तिगैतमस्मरणान् । एतच्चस्नानानन्तरंकार्थंशरीरमग्नौसंयोज्यातवेष्ट्यमाणञ्चपोभ्युपयन्तिइतिशान्तातपस्मरणान् । त
थाप्रचेतसाप्यत्रविशेषोदर्शितः । प्रेतस्यवान्धवायथावृद्धमुदकमवतीर्यनोद्वर्धयेयुरुदकान्तेप्रसिञ्चेयुरपसव्ययज्ञोपवी
तवासंसोदक्षिणाभिमुखवाह्मणस्योदङ्मुखः प्राङ्मुखश्चजन्यवैश्ययोरिति । स्मृत्यन्तरेतुयावन्याशौचदिनानितावदु
दकदानस्यावृत्तिरुक्ता । यथाहविष्णुः । यावदाशौचन्नोवप्नेतस्योदकम्विण्डञ्चदद्वारिति । तथाप्रचेतसाप्युक्तम् । दिने
दिनेऽजलीनपूर्णान्प्रदद्यात्प्रेतकारणान् । तावद्वृद्धिश्चकर्तव्यायावत्पिण्डः समाप्यते । प्रतिदिनमञ्जलीनाम्बुद्धिः कार्याया
वद्दशमः पिण्डः समाप्यतइत्यर्थः । यद्यप्यनयोर्गुरुलघुकल्पयोरन्यतरनुष्ठानेनापिशस्त्रार्थसिद्धिस्तथापिबहुक्लेशवहत्वेन
गुरुतरकल्पेप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । प्रेतस्योपकारतिशयोभविष्यतीतिकल्पनीयमन्यथागुरुतरकल्पान्नानस्यानर्थक्यप्रसङ्गान् ।
वसिष्ठेनापिविशेषोऽभिहितः । सव्योत्तराभ्याम्पाणिभ्यामुदकक्रियाकुर्वीरन्निति । वक्ष्यमाणसकृत्प्रसेकनामगोत्रादिगुण
विशिष्टस्योदकदानस्यासमानगोत्रेषुमातामहादिष्वतिदेशमाह । एवंमातामहाचार्यप्रेतानामुदकक्रिया । कामोदकंस
खिप्रत्नस्वस्वीयश्वशुरत्विजाम् । यथासगोत्रसपिण्डानामप्रेतानामुदकं दीयतेतथामातामहानामाचार्याणाञ्चप्रेतानानित्यमु
दकक्रियाकार्थसखामित्रम्युक्ताः परिणीतादुहितृभगिन्यादयः स्वस्वीयोभगिनेयः श्वशुरः प्रसिद्धः । चहन्विजोयाजकाः । स्र्वा
सख्यादीनामप्रेतानाङ्कामोदकङ्कार्यम् । कास्वइच्छाकामेनोदकदानं कामोदकमप्रेताभ्युदयकामनायांसव्यामुदकन्देयमस
त्यानदेयमित्यकरणेप्रत्यवायोनास्तीत्यर्थः । उदकदानेगुणविधिमाह । सकृत्प्रसिञ्चन्त्युदकं नामगोत्रेणवाग्यताः । तच्चाद
कदानमित्यकर्तव्यं । सपिण्डाः समानोदकाश्चमैनिनेभूत्वाप्रेतस्य नामगोत्रे उच्चार्यश्चमुकनामाप्रेतोश्चमुकगोत्रस्तृप्यत्वितिस
कदेवोदकमप्रसिञ्चेयुस्त्रिर्वाचिः प्रसेकङ्कुर्युः प्रेतस्तृप्यत्वितिप्रचेतः स्मरणान् । प्रतिदिनमञ्जलिबृद्धिस्तुप्रतिपादितैव । तथा

यमपि विशेषस्तेनैवोक्तः । नटीकूलंततो गत्वा शौचं कृत्वा यथार्थवत् । वस्त्रं संशोधयेदौदाततः स्नानं समाचरेत् । सर्वं वस्तु
ततः स्नात्वा शुचिः प्रयतमानसः । पाषाणान्ततश्चादाय विप्रेदद्याद्दशज्जलीन् । द्वादशक्षत्रिये दद्यात्त्रैवश्ये पञ्च दश स्मृताः ।
त्रिंशत्सूत्रा यदा तव्यास्ततः सम्प्रविशेद्गृहम् । ततः स्नानं पुनः कार्यं गृहशौचं च कारयेदिति । सर्पिण्डानां मध्ये केषाञ्चिदुद
कदान प्रतिषेधमाह । न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दकम्पतितास्तथा । ज्ञातिवैस्यपि ब्रह्मचारिणः समावर्त्तनं पठ्यन्तम्पतिताश्च
प्रच्युतद्विजातिकर्माधिकारं उदकादिदानं न कुर्युः । ब्रह्मचर्योत्तरकालम्पर्वमृतानां सर्पिण्डादीनामुदकदानमाशौचं कुर्या
देव । यथाह मनुः । आदिष्टेनोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् । समाप्तेनूदकं कृत्वा त्रिगत्रमशुचिर्भवेदिति । आदिष्टी
ब्रह्मचार्यस्य पोषणं कर्म कुर्यादिवा मास्वप्सोरित्यादिब्रतादेशयोगात् ब्रह्मचार्युच्यते । एतच्च पित्रादिच्यतिरेकेणेति वक्ष्यति ।
आचार्येपि त्रुपाध्यायानि न्यत्र । आचार्यः पुनरेवं मन्यते । आदिष्टीति प्रकान्तप्रायश्चित्तः कथ्यते । तस्यैवायमुदकदानादिनि
षेधः । प्रायश्चित्तरूपव्रतस्य समाप्त्युत्तरकालमुदकदानाशौचविधिरिति । तथा स्त्रीवादीनाञ्चोदकदायि त्वं निषिद्धम् । स्त्री
वाद्यानोदकं कुर्युस्तेनाब्राह्मणविधर्मिणः । गर्भं भर्तुं द्रुहश्चैव सुगण्यश्चैव यो धित इति वृद्धमनुस्मरणम् । एवमुदकदाने कर्तुं
विशेषप्रतिषेधमुक्त्वा सम्प्रदानविशेषेण प्रतिषेधमाह । पाषण्डानां श्रिताः सेनाभर्तृघ्न्यः कामगादिकाः । सुगण्यश्चात्मन्या गिन्यो
नाशौचोदकभाजनाः । नरशिरः कपालादिश्रुतिवाह्यलिङ्गधारणम्पाषण्डं तद्विद्वते येषान्ते पाषण्डिनः श्रिताश्चिताश्चधिकारे स
त्ययकृताश्चमविशेषपरिग्रहाः सेनाः सुवर्णाद्युत्तमद्रव्यहारिणः भर्तृघ्न्यः पतिघातिन्यः कामगाः कुलटाः । आदिग्रहणात्स्वग
र्भब्राह्मणघातिन्योगृह्यन्ते । सुगण्योयासां यासुगप्रतिषिद्धा तप्या न रताः श्रान्तव्या गिन्यः विषाग्न्युदकोद्वन्धनादौ रत्नानं या
स्यजन्ति । एते पाषण्ड्यादयस्त्रिगचंदशश्च म्मेति वक्ष्यमाणस्याशौचस्य उदकदानादौर्द्धदेहिकस्य च भाजनान भवन्ति ।
भाजयन्तीति भाजनाः सर्पिण्डादीनामाशौचादिनिमित्तभूतान भवन्त्यतस्तन्मरणे सर्पिण्डैरुदकदानादिनकार्यमित्येति तत्प्रति

॥मि०प्रा०॥

॥ ३ ॥

पादनपरम्बचनम् । अत्रचसुगण्यइत्यादिषुलिङ्गमविवक्षितम् । अनुपादेयगतत्वात् । एतच्चबुद्धिपूर्वविषयम् । यथा
हृगौतमः । प्रायोऽनाशकशस्त्राग्निविषोदकोद्वन्धप्रपतनैश्चेच्छक्तामिति । प्रायोमहाप्रस्थानम् । अनाशकं अतश्न
म् । गिरिशिखरदवपातः प्रपतनम् । अत्रचेच्छक्तामिति विशेषणोपादानात्प्रमादकतेदोषोनास्तीत्यवगन्तव्यम् । अथक
श्चित्प्रमादेनम्रियेताग्न्युदकादिभिः । तस्याशौचम्बिधातव्यङ्ग्यैर्नैवाचोदकक्रियाइत्यंगिरःस्मरणात् । तथामृत्युविशेषादप्य
शौचादिनिषेधः । चण्डालादुदकात्सर्प्यात्ब्राह्मणद्वैद्युतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्चपशुभ्यश्चमरणम्यापकर्मणाम् । उदकम्पि
ण्डदानञ्चप्रेतेभ्योयत्प्रदीयते । नोपतिष्ठतितत्सर्वमन्तरिक्षेविनश्यतीति । एतदपीच्छापूर्वमात्मह्ननविषयम् । गौत
मवचनेनेच्छापूर्वकमेवोदकेनहतस्याशौचादिनिषेधस्योक्तत्वादत्रापिचण्डालादुदकात्सर्प्यादितितत्साहचर्येदर्शनानवबुद्धि
पूर्वविषयत्वनिश्चयः । अनोदर्यादिनाचाण्डालादीन्हनुङ्गनोयस्तेर्मोरितस्सस्यायं सर्वतस्त्वात्मानङ्गोपायोदिति विध्यति
कर्मनिमित्तः पिण्डदानादिनिषेधः । एवंदुष्टदंष्ट्र्यादियहणार्थमाभिमुख्येनदर्यादुच्छेत्तोमरणे अयंनिषेधइति अनुस
न्धेयम् । अयश्चाशौचप्रतिषेधोदशाहादिकालावच्छिन्नस्य । विप्रगोन्तपहतानामन्वक्षं चात्मघातिनामिति सद्यः शौचस्यव
क्ष्यमाणत्वात् । तथादाहादिकमप्येषानकार्थ्यम् । नाशौचंनोदकंनश्रुनदाहाद्युक्तकर्मच । ब्रह्मदण्डहृतानाञ्जनकुर्या
त्कटधारणमितियमस्मरणात् । ब्रह्मदण्डहृताब्राह्मणदण्डहृताः प्रेतवहनसाधनङ्गुङ्गादिकटशहेनोच्यते । नचाहिता
ग्निमग्निभिर्दहन्तियज्ञपात्रैश्चेत्येतत् श्रुतिविहितयज्ञपात्रादिप्रतिपत्तिलोपप्रसंगादयंस्मार्त्तौदाह्यादिनिषेधोविप्रादिहृता
हिताग्निविषयनास्कन्दनीत्याशङ्कनीयम् । यतश्चाण्डालादिहृताग्निसम्बन्धिनामग्नियज्ञपात्राणां स्मृत्यन्तरम्बिधीयते । वैतान
म्यक्षिपेदप्सुञ्चावसथ्यञ्चतुष्यथे । पात्राणिनुदहेदग्नौयजमानेवुथामृतेइति । तथा । तच्छरीरस्यापिप्रतिपत्त्यन्तरमुक्त
म् । आत्मनस्स्यागिर्नानास्तिपतितानांतथाक्रिया । तेषामपितथागंगानेत्येसंस्थापनं हितमिति स्मरणात् । तस्मादविशे

येण सर्वेषां हृत्तानि विधेयः । अतः खे हादि नानि विधाति क्रमे प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । हृत्वाग्निमुदकं स्नानं स्पर्शनं मन्त्रं हनङ्क-
 याम् । रज्जुच्छेदाश्रुपातञ्चतप्तकच्छेणशुद्ध्यतीति स्मरणम् । एतच्च प्रत्येकम् बुद्धिपूर्ववेदितव्यम् । अबुद्धिपूर्वकरणेन ।
 एवामन्यतमम्येतयोषहेतदहेतवा । कटोदकक्रिया हृत्वा कच्छं स्नानपनञ्चरेदिति सम्बन्धेन कच्छं कृत्वा यम् । यः पुनः । तच्छव-
 ड्केवलं स्पृष्टमश्रुवापापान्तयति । पूर्वोक्तानामकारोचोदेकगत्रमभोजनमिति स्पर्शाश्रुपातयोर्गुपवासोक्तः । असौ कच्छेष्व-
 शक्तस्य । तथा बन्धच्छेदने दहने वा मासमैश्वर्याहारस्त्रियवणञ्चेति सुमन्तुना भैक्ष्या शिल्पमुक्तं तदप्यशक्तस्यैव । एवमन्यान्य-
 पितद्विषयाणि स्मृतिवाक्यानि व्यवस्थापनीयानि । अथ च दहादिप्रतिषेधोऽनुष्ठानासमर्थजोर्णवानप्रस्थादिव्यतिरिक्त-
 विषयस्तेषामभ्यनुज्ञादर्शनात् । वृद्धः शैचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक् क्रियः । आत्मानं धातयेद्युस्तु भृग्वग्न्यनशनां बुभिः
 । तस्य त्रिणत्रमाशौचं द्वितीयेन स्थिसञ्चयः । तृतीये तूदकं हृत्वा चतुर्थे आङ्गमाचरेदिति स्मरणम् । एवं येन येनोपाधि-
 नात्महृदनं शस्त्रतोऽभ्यनुज्ञायते तद्व्यतिरिक्तमार्गेण आत्महृदने आङ्गद्वौर्द्धदेहि केयुनि विद्धेयु किम्पुनस्तेषां कार्थ्यमित्यपे-
 क्षायां वृद्धयाज्ञवल्क्यच्छागलेयाभ्यामुक्तम् । नागयणवलिः कार्थ्यलोकागर्हो भयान्नरैः । तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेत्यब्र-
 वीद्युमः । तस्मान्नेभ्योऽपि दातव्यमन्नमेव सदक्षिणमिति । व्यासेनाप्युक्तम् । नागयणं समुद्दिश्य शिवम्वायत्प्रदीयते । तस्य शु-
 द्धिकरङ्कर्म तद्भवेनैतदन्यथेति । एवं नागयणवलिः प्रेतस्य शुद्धापादनद्वारेण आङ्गादिसम्प्रदानत्वायोग्यताञ्जनयतीत्यौ-
 र्द्धदेहिकमपि सर्वकार्थ्यमेव । अतएव घट्टिंशन्मतेऽप्यौर्द्धदेहिकस्याभ्यनुज्ञादृश्यते । गोब्राह्मणहृतानाञ्चपतितानान्त्ये-
 वच । ऊर्द्धसम्बन्धरात्कुर्थात्सर्वमेवौर्द्धदेहिकमित्येवं सम्बन्धरादूर्द्धमेव नागयणवलिं हृत्वा ऊर्द्धदेहिकं कार्थ्यम् । नागयण-
 वलिञ्चेत्यङ्कनव्यः । कस्याश्चिच्छुक्लैकादश्याम्बिस्तुम्बैव स्वतन्त्रं यमं यथावदभ्यर्च्य तत्समीपे मधुघृतसुतांस्त्रिभिश्चानन्दशपि-
 रण्डान् विष्णुरूपेण प्रेतमनुस्मरन् प्रेतनामगोत्रैश्चार्थ्यं दक्षिणायेषु दर्भेषु दक्षिणाभिमुखो दत्त्वा गन्धादिभिरभ्यर्च्य पिण्डं प्र-

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ४ ॥

बाहुराणां कृत्वा नद्याम्प्रक्षिपेन्नपत्न्यादिभ्यो दद्यात्ततस्तस्यामेव गच्छामयुग्मान्वाह्यानामञ्चोपोषितः श्वोभूते मध्याह्ने विष्टो
रगधनं कृत्वा कोटिष्टविधिना ब्राह्मणपादप्रक्षालनादितृप्तिप्रश्नांतं कृत्वा पिण्डपितृयज्ञावृतो ह्येखना द्यावने जनान् नृणां कृत्वा
विष्टवैव्रह्मणे शिवाय यमाय च परिवारसहिताय चतुरः पिण्डान् दत्त्वा नामगोत्रसहितम्येतं संस्तुय विष्टोर्नामसंकीर्त्य पञ्चम
म्यिण्डं दद्यात् । ततो विप्रानां चांता न दक्षिणाभिस्तोषयित्वा तन्मध्ये चैकं गुणवत्तमम्येत बुध्या संस्मरन् गोभूहि रण्यादिभिरिति
शयेन सन्नोष्यततः पवित्रपाणिभिर्विप्रैः प्रेताय तिलादिसहितमुदकं द्यापयित्वा स्वजनैः सार्द्धं भुञ्जीत । सर्प्य हते त्वयि शि
यः । सम्बत्सरं यावत्पुण्योक्तविधिना पञ्चम्यानां गणपूजां निधाय पूर्णं सम्बत्सरे नाशयणं बलिं कृत्वा सौवर्णं नागं दद्यात् । गाञ्च
प्रत्यक्षम् । ततः सर्वमौर्द्धदेहि कंकुर्यात् । नाशयणं बलिं स्वरूपं च वैष्टवैभिहितम् । यथा । एकादशीं समासा द्याशुक्लपक्ष
स्यैव तिथिम् । विष्टुं समर्चयेदेवं यमम्वैव स्वतन्नाथा । दशपिण्डान् घृताभ्यक्तान् दर्भैर्युग्मं संयुतान् । तिलमिश्रान् पृथग्
द्वै संयतो दक्षिणा मुखः । विष्टुं बुद्धौ समासा द्या नद्याम्प्रक्षिपेत् । नामगोत्रग्रहन्तत्र पुष्पैरभ्यर्चनं न तथा । धूपदीप
प्रदानञ्च भक्ष्यं भोज्यं तथा परम् । निमन्त्रयेत् तं विप्रान् वै पञ्चसप्तनवापि वा । विद्यातपः समृद्धान् वै कुलोत्पन्नान् समाहितान् । अ
परेऽहनि सम्प्राप्ते मध्याह्ने समुपैषितः । विष्टो रभ्यर्चनं कृत्वा विप्रांस्तानुपवेशयेत् । उदङ्मुखान् यथाज्येष्ठम्यितृरूपम
नुस्मरन् । मनोनिवेश्य विष्टौ वै सर्वं कुर्यात् तन्द्रितः । आवाहनादियत्प्रोक्तं देवपूर्वन्तदाचरेत् । नृपान् ज्ञात्वा ततो विप्रा
न् नृप्तिं पृष्ट्वा यथाविधि । हविष्यं व्यंजनेनैव तिलादिसहितेन च । पञ्चपिण्डान् पृथग् दद्याच्च देवरूपमनुस्मरन् । प्रथमं निम्ब
वेद द्याङ्गह्मणे च शिवाय च । यमाय सानुचारय चतुर्थं पिण्डमुत्सृजेत् । मृतं सङ्कीर्त्य मनसो गोत्रपूर्वमतः परम् । विष्टोर्नाम
गृहीत्वैव पञ्चममूर्ध्वं वक्षिपेत् । विप्रानां च मयि विधिवद्दक्षिणाभिः समर्चयेत् । एकं वृद्धतमं निम्बं प्रहिरण्येत समर्चयेत् । ग
वावस्त्रेण भूम्या च प्रेतानां मनसा स्मरन् । ततस्सिलाग्नेविप्रास्तु हस्तेर्द्रव्यं समन्वितैः । क्षिपेद्युगात्रपर्वतुनामवुद्धौ निवेश्य

च । ह विर्गधितिलाभसुतस्मैदद्गुः समाहिताः । मित्रभृत्यजनैः सार्द्धं पञ्चाङ्गुलीतवाग्यतः । एवं निष्कृतमते स्थित्वा यो दद्गुः
 दात्मघातिने । समुद्धरति तं क्षिप्रं नात्र कार्य विचारण । सप्यं दंश निमित्तं सौवर्णे नागदानम्यति कृतिरूपेण भविष्यत्युग्रे सु
 मन्नुनाभिहितम् । सुवर्णभारनिष्यन्नंगं कृत्वा तथैव गाम् । व्यासाय दत्त्वा विधितुं गृह्ण्यमानुयातुं इति । एवमुदकदा
 नं सापवा दमभिधाय च नन्तरङ्गिकार्यमिदं तच्छाह । कृतो दकान्समुत्तीर्णो नमृदुशङ्खलसंस्थितान् । स्नातानपवदेयुस्ता
 निति ह्यसैः पुणतनैः । कृतमुदकदानं यैस्नानं कृतो दकान् स्नातान्सम्यगुदकादुत्तीर्णो न्मृदुशङ्खलेन वोङ्गततृणप्रचयावृते भू
 मागे सम्यक् स्थितान् पुत्रादीन् कुलवृद्धाः पुणतनैरिति ह्यसैर्वैश्यमाणैरपवदेयुः शोकनिरसन समर्थवैचोर्भिर्वाधयेयुः । शो
 कनिरसन समर्थं ति ह्यसैस्वरूपमाह । मानुष्ये कदलीसुभनिस्सारे सारमार्गणम् । कर्णेतियः ससंमूढोजलवुद्गुदसंनिभे
 । मनुष्यशब्देन जगद्युजागृज्जादिचतुर्विधं भूतजातं लक्ष्यते । तस्य भावो मानुष्यं तत्र संसरणधर्मेन कदलीसंभवदं
 तस्साररहिते जलवुद्गुदवदचिरविनष्टरे संसारे सारस्थिस्थिरस्य मार्गणमन्वेष्टव्यं यः कर्णेतिससंमूढोऽत्यंतविनष्टचित्तस्सस्मान्
 सारस्वरूपवेदिभिर्भवद्भिरित्यनं कार्यम् । किञ्च । पञ्चधा संभृतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः । कर्मभिः स्वशरीरेणैस्त्रैस्तत्र कापरि
 देवता । जन्मान्तर्गता यशरीरजनितैः कर्मबीजैः स्वफलोपभोगार्थं पञ्चधा पृथिव्यादिपञ्चभूतात्मकतया पञ्चप्रकारं सम्भू
 तो निर्मितः कायः स यदि फलोपभोगनिवृत्तौ पञ्चत्वमागतः पुनः पृथिव्यादिरूपताम्याप्तस्त्रैभवताङ्गिमर्थापरिदेवतानिः प्रयोज
 नत्वा नानुशोचनं कार्यम् । वस्तुस्थिते स्तथात्वाद्भिक्केन चिद्वस्तुस्थितिरिति क्रमिं तु शक्यते । किञ्च । गन्धर्वसुमतीनां शमुदधि
 देवतानि च । केन प्रस्थः कथं मांशं मर्त्यलोको नयास्यति । अपिच । नेदमाश्चर्यं मरणं नाम । यतः पृथिव्यादीनि महान्त्यपि
 भूतानि नाशं च्छन्ति । तथा समुद्रा अपि जगमरणविरहिणोऽमरा अपि प्रलयसमये अवसानं च्छन्ति । कथमिवास्थि
 रतया फेनसन्निभो मरणधर्मा भूतसङ्घो विनाशं नयास्यति । उचितमेव हि मरणधर्मणः प्रयाणं च्छेतो निः प्रयोजनः शोकस

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ५ ॥

मावेशः । अनिष्टापादकत्वादप्यनुशोचनं नकार्यमित्याह । श्लेषाश्रुवाभ्यवैर्मुक्तमेतेभुक्तेयतोऽवशः । अतो नरोदितव्यं द्वि
क्तियाः कार्यः स्वशक्तिः । यस्मादनुशोचद्भिर्वाभ्यवैर्वदननयननिर्गमितं श्लेषाश्रुवायस्मात्प्रवशो अकामोपि प्रेतो भुङ्केतस्मा
न्नरोदितव्यं द्विनुप्रेतहितेषुभिः स्वशक्त्यनुसारेण आह्लादिक्रियाः कार्यः । इति संश्रुत्य गच्छेत्पुर्णहर्म्मा लपुरःसरः । विदश्य
निम्बपत्राणि नियताद्वारिवेश्मनः । आचम्याग्न्यादि सलिलङ्गे मयङ्गैरसर्वपात् । प्रविशेयुः समालभ्य कृत्वा श्मनि पदं शनैः
। एवं कुलवृद्धवचंसि ससम्यगाकर्णयत्यक्तशोकाः सन्नोवा लानयतः कृत्वा गृहं गच्छेयुः । गत्वा च वेश्मनोद्वारि स्थित्वा नियताः संयत
मनस्त्वानिवपत्राणि विदश्य दशनैः खण्डयित्वा आचमनञ्च कृत्वा गच्छेत्पुर्णहर्म्मा लपुरःसरं । प्रवालम
ग्निवृषभैवेति शंखोक्तौ दूर्वाकुरवृषभभावपि स्पृष्ट्वा । श्मनि पदं द्विधा यशैरसुखलितं वेश्मनि प्रविशेयुः । अतिदेशमाह । प्र
वेशनादिकङ्कर्मप्रेतसंस्पर्शनामपि । इच्छतान्तश्चणाच्छुद्धिम्परेषां स्नानसंयमात् । यदेतत्पूर्वाक्तीनिम्बपत्रदंशनादिवे
श्मप्रवेशनानां कर्म तन्नैकेवलं ज्ञातीनामपि तु परेषामपि धर्मार्थेभ्यो तालंकारनिर्हरणादिकं कर्तुं तान्मवति । प्रवेशनादिकमि
त्यत्रादिशब्देऽमाङ्गलिकत्वात्प्रतिलोमकमाभिप्रायसेषां च धर्मार्थनिर्हरणादौ प्रवृत्तानां नान्तश्चणात्प्रसृजिभिच्छतां अस्मिन्पिण्डानां
स्नानप्राणायामाभ्यामेव शुद्धिः । यथाह पाण्डुरः । अनार्थं ब्राह्मणम्प्रेतं ये वदन्ति द्विजातयः । पदे पदे यज्ञफलमनुपूर्व ल
भन्ति । न ते घामशुभं चित्वा पम्बाशुभकर्मणाम् । जलावगाहनात्तेषां सद्यः शौचमिधीयते इति । स्नेहादिना निर्हरणे
तु मन्त्रो विशेषः । असृपिण्डं द्विजम्प्रेतमिहैव न्युवत् । विप्रुध्यति त्रिणेत्रे मातुर्गन्तांश्च बान्धवान् । यद्युन्नमन्ति ते
यान्तु दशाह्नैव शुध्यति । अनदन्नं नमह्नैव न चेतस्मिन् नृहैव सेदिति । अत्रेयम्यवस्था । यः स्नेहादिना शर्वनिर्हरणं कृ
त्वा तदीयमेवान्नमश्नाति तद्गृहे च वसति तस्य दशाह्नैव शुद्धिः । यस्तु केवलं नृहैव सति न पुनस्तदन्नमश्नाति तस्य त्रिणेत्र
म् । यः पुनर्निर्हरणमात्रं करोति न तद्गृहे वसति न चाश्नाति तस्यैकाह इति । एतत्सजातीयविषये न विजातीयविषये । पुनर्ये

ज्ञानीयम्येतन्निर्हरति तज्ज्ञानिप्रयुक्तमाशौचंकार्यम् । यथाह गौतमः । अबरश्चेद्वर्णः पूर्ववर्णमुपसृशेत्पूर्वावावरन्त त स्त
 च्छ्वेक्त्वा कृमाशौचमिति । उपसृशेन्न निर्हरणम् । विप्रस्यश्रूद्रनिर्हरणे मासमाशौचम् । श्रूद्रस्य तु विप्रनिर्हरणे दशगत्रमि
 त्येवं शववत् श्रौशौचं कार्यमित्यर्थः । ब्रह्मचारिणाम्पत्याह । आचार्ये पित्रुपाध्यायान्निर्हृत्यापिव्रतीव्रती । सकटान्नञ्चना
 म्नीयान्नचनैः सह संवसेत् । आचार्य उक्तलक्षणः । माताचपिताचपितरौ । उपाध्यायश्च पूर्वोक्तः । एतान्निर्हृत्यापिव्रती
 ब्रह्मचारी ब्रह्मचरः पुनरस्य व्रतभंगः । कठशब्देनाशौचं लक्ष्यते । तत्सहचरितमन्नं सकटान्नम् । तद्ब्रह्मचारीनाम्नीयान्नचा
 शौचिभिः सह संवसेत् । एवम्बदता आचार्यादिव्यतिरिक्तप्रेतनिर्हरणे नु ब्रह्मचारिणे व्रतलोप इत्यर्थादुक्तमभवति । अतए
 ववसिष्टेनोक्तम् । ब्रह्मचारिणः शवकर्मिणो व्रतान्निर्वृत्तिरन्यत्र मातापित्रोरिति । आशौचिनां नियमविशेषमाह । क्रीतल
 व्याशनाभूमौ स्वपेयुस्ते पृथक्पृथक् । पिण्डयज्ञावृतादेयम्येतायान्निन्दितत्रयम् । क्रीतमयाचितलवध्याश्च नयेषान्ने क्रीतल
 व्याशनाः । भवेयुरिति शेषः । क्रीतलव्याशननियमात्तदलाभे न्नशनमर्थान्निन्दितत्रयम् । अतएव वसिष्टः । गृहान् ब्रजित्वा
 अधः प्रसरेत्यहमनञ्जत आसीरन् क्रीतोत्यन्नेन वावर्त्तेरिति । अधः प्रसरे आशौचिनां शयनासनार्थः नृणामयः प्रस्रः । ते च
 सपिण्डाभूमावेव पृथक्पृथक् शयीरन् न खट्वादौ । मनुनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । अक्षारलवणान्नाः स्युर्निर्मज्जेयुश्च ते अहम्
 । मांसाशनञ्च नास्मीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ इति । तथा गौतमेनापि विशेष उक्तः । अधः शय्याशयिनो ब्रह्मचारिणः सर्वे इ
 ति । तथा पिण्डपितृयज्ञप्रक्रियया प्राचीनावीतिव्यादिरूपया प्रेताद्यदि न त्रयम्पिण्डरूपमन्नन्तर्ह्यीक्षितौ देयम् । तथाहम
 रीचिः । प्रेतपिण्डं वह्निर्देद्यार्द्धं सन्निविबर्जितम् । प्रागुदीच्या चरुं कृत्वा स्नातः प्रयतमानस इति । दर्भमन्त्रविवर्जितत्वम
 नुपनीतविषयम् । असंस्कृतानामभूमौ पिण्डं दद्यात् । संस्कृतानाङ्कुशेष्विति प्रचेतः स्मरणम् । तथा कर्तुं नियमश्च गृह्यप
 रिशिष्टाद्विज्ञेयः । असंगोत्रः संगोत्रो वा यदि स्त्री वा यदि वा पुमान् । प्रथमे ह निषेधो दद्यात्सदृशं समापयेदिति । तथा द्रव्यनि

॥मि०प्रा०॥

॥ ६ ॥

यमश्चभुनःपुच्छेनदर्शितः । शालिनासक्तुभिर्वापिशकैर्वाप्यथनिर्वपेत् । प्रथमेहनियद्रव्यन्नदेवस्यादृशहिकम् । तू
ह्यौप्रसेकमुष्पधूपन्दीपन्तथैवचेति । पिण्डश्चपाषाणेदेयःभूमौमाल्यम्पिण्डम्पानीयमुपलेवादद्युरितिशङ्खस्मरणात्
। नचदद्युरितिबहुवचनेनोदकदानवत्सर्वःपिण्डदानंकार्यमित्याशङ्कनीयम् । किन्तुपुत्रेणैवकार्यम् । तदभावेप्रत्या
सन्नेनसपिण्डानामन्यतमेनतदभावेमातृसपिण्डादिनाकार्यम् । पुत्राभावेसपिण्डाःमातृसपिण्डाःशिव्यश्चदद्युस्तदभावे
चतुर्गचार्यावितिगौतमस्मरणात् । पुत्रबहुत्वेज्येष्ठेनैवकार्यम् । सर्वैरनुमतिकृत्वाज्येष्ठेनैवतुयत्कृतम् । द्रव्येणचावि
भक्तेनसर्वैरेवकृतम्भवेदितिमरीचिस्मरणात् । पिण्डसंस्थानियमश्चब्राह्मणस्यदशपिण्डाःक्षेत्रियस्यद्वादशैवेति । एवमा
शौचदिनसंख्याविष्णुनाभिहितम् । यावदशौचमप्रेतस्योदकम्पिण्डमेकञ्चदद्युरिति । तथास्मृत्यन्तरेपि । नवभिर्दिवसै
र्दद्यान्नवपिण्डान्समाहितः । दशमपिण्डमुत्तुज्यगत्रिशेयेभुचिर्भवेदिति । भुचिन्वचनमपरेद्युःक्रियमाणश्चाङ्गार्थव्रा
ह्मणनिमन्त्रणाभिप्रायेण । योगीश्वरेणतुपिण्डत्रयदानमभिहितम् । अनयोश्चगुरुलघुकल्पयोरुदकदानविधयोक्ताव्यव
स्थाविज्ञेया । अत्रापरःशान्तातपीयोविशेषः । अशौचस्यतुह्रासेपिपिण्डान्दद्याद्दशैवत्विति । त्रिगत्राशौचिनाम्पुनःपारस्कर
रेणविशेषोदर्शितः । प्रथमेदिवसेदेयास्त्रयःपिण्डाःसमाहितैः । द्वितीयेचतुरेदद्यादस्थिसञ्चयनन्तथा । त्रींस्तुदद्या
न्नृतीयेह्निवस्त्रादिक्षालयेत्तथेति । किञ्च । जलमेकाहमाकाशेस्थाप्यक्षीरंचमृन्मये । जलंक्षीरञ्चमृन्मयेपात्रद्वयेपृथक्पृ
थक्अकाशेशिक्षादावेकाहंस्थापनीयम् । विशेषानुपादानात्प्रथमेऽहर्निकार्यम् । तथापारस्करवचनात् । प्रेतात्रस्ता
ह्नीत्युदकंस्थाप्यम्पिवचेदमितिक्षीरम् । तथास्थिसञ्चयनञ्चप्रथमादिदिनेयुकार्यम् । यथाहसम्बन्धः । प्रथमेह्निनृतीयेवा
सप्तमेनवमेतथा । अस्थिसञ्चयनङ्कार्येदिनेतद्गोत्रजैःसहेति । क्वचिद्वितीयेत्वस्थिसञ्चयइत्युक्तम् । वैष्णवेनचतुर्थेदिव
सेऽस्थिसञ्चयनंकुर्यात्तेषाञ्चगङ्गाभसिप्रक्षेपइति । अतोऽन्यतमस्मिन्दिनेस्वगृह्योक्तविधिनाअस्थिसञ्चयनङ्कार्यम् । अ

द्विरसाचात्रविशेषोदर्शितः । अस्थिसञ्चयनेयागोदेवानाम्परिकीर्तितः । प्रेतीभूतन्तमुद्दिश्ययःश्रुचिर्नकरोतिचेत् । दे-
 वतानान्नुयजनन्तंशपन्थयदेवताः । देवताञ्चात्रशमशानवासिन्यःभूतपूर्वदग्धाः । शमशानवासिनोदेवाःश्वानाम्परिकी-
 र्तिताइतिनैवोक्तम् । अतस्मान्देवान्अचिरमृतञ्चप्रेतमुद्दिश्यधूपदीपादिभिःपिण्डरूपेणचान्नेनतत्रपूजाकार्येत्युक्तम्
 वति । तथावपनञ्चदशमेहनिकाट्यम् । दशमेहनिसम्प्राप्तेस्नानंग्रामाद्वह्निर्भवेत् । तत्रत्याज्यानिवासांसिकेशश्मश्रुन-
 खानिचेतिदेवलसंस्मरणम् । तथास्मृत्यन्तरे । द्वितीयेह्निकर्तव्यंश्रुरकर्मप्रयत्नतः । तृतीयेपञ्चमेवापिसप्तमेवाप्रदा-
 नतइति । आर्द्रप्रदानादर्वागनियमइतियावत् । वपनञ्चकेषामित्याकांक्षायांआपस्त्वन्वेनोक्तम् । अनुभावविनाञ्चप-
 रिवापनमिति । अयमर्थः । श्रावंदुःखमनुभवन्तीत्यनुभाविनःसपिण्डास्तेषाञ्चाविशेषेणवपनमुतालपवयसामित्यपेक्षाया-
 मिदमेवोपनिष्ठते । अनुभावविनाम्परिवापनमितिअनुपञ्चाङ्गवन्तीत्यनुभाविनोऽल्पवयसस्तेषाम्बपनमिति । अनुभा-
 विनःपुत्राइतिकेचिन्मन्यन्ते । गङ्गायाम्भास्करक्षेत्रेमातापित्रौर्गोर्मेते । आधानकालेसेमेचवपनंसप्तसुस्मृतमिति
 यमदर्शनात् । अश्रुचिन्वेतस्कलश्रौतस्मान्नकर्मोधिकारनिवृत्तौप्रसक्तायांकेचुचिदभ्यनुज्ञानार्थमाह । वैतानोपासनाः
 कार्यःक्रियाञ्चश्रुतिचेदनात् । वितानोऽग्नीनाम्बिस्तारः । तत्रभववैतानास्तेनाग्निसाध्याःअग्निहोत्रदर्शपूर्णमास्याद्याःक्रि-
 याउच्यन्ते । प्रतिदिनमुपास्यतइत्युपासनोऽगृह्योऽग्निसूत्रभवाःत्रैपासनाःसायम्यातर्हामक्रियाउच्यन्ते । तावैतानोपासना-
 वैदिक्यःक्रियाःकार्यकथंवेदिकत्वमितिचेत्तश्रुतिचेदनात् । तथाहि । यावज्जीवमग्निहोत्रञ्जुहुयात्तइत्यादिश्रुतिभिरग्नि-
 होत्रादीनांचेदनास्पष्टैव । तथाअहरहःस्वाहाकुर्यादन्नाऽभावेकेनचिदाकाष्ठादितिश्रुत्यौपासनहोमोऽपिचोद्यते । अत्र
 चश्रौतत्त्वविशेषेणोपादानात्स्मान्नक्रियाणांदानादीनामननुष्ठानङ्गम्यते । अतएववैयाघ्रपादेनोक्तम् । स्मान्नकर्मपरित्यागो
 शहोराच्यत्रसूतके । श्रौतेकर्मणि तत्कालंस्वातःश्रुद्धिमवाप्नुयादिति । श्रौतानाञ्चकार्यत्वाभिधानन्नित्यनैमित्तिकाभिप्रायेण

। यथाहृपैठीनसिः । नित्यानिनिवर्त्तैरन्वेतातवज्जिंशलाग्नौचैकइति । नित्यानिनिवर्त्तैरनङ्गविविशेषेणावश्यकानानित्यनैमि
 त्तिकानान्निवृत्तौप्रसक्त्याम्बैतानवर्जमित्यग्नित्रयसाध्यावश्यकानाम्पर्युदासः । शालाग्नौचैकइतिगृह्याग्नौभवानामप्यावश्याका
 नापाक्षिकः पर्युदासउक्तः । अतस्तेष्वग्नौचैकैव । काम्यानांपुनःशौचाभावादननुष्ठानम् । मनुनाप्यनैवाभिप्रायेणोक्त
 म् । प्रत्यहूहेनाग्नियुक्तियाइति । अग्नियुक्तियानप्रत्यहूहेदित्यनग्निसाध्यानामप्यसमहायज्ञादीनान्निवृत्तिः । अतएवसम्बर्त्तः ।
 होमन्तत्रप्रकुर्वीतशुष्कान्नैरनफलेनवा । पञ्चयज्ञविधानन्तुनकुर्यान्मृत्युजन्मनोरिति । वैश्वदेवस्य अग्निसाध्यत्वेऽपिवचना
 न्निवृत्तिर्विप्रोदशाहमासीतवैश्वदेवविवर्जितइतिनैवाक्त्वात् । सूतकेकर्मणान्यागःसंध्यादीनाम्बिधीयतइतियद्यपिसं
 ध्यायानिवृत्तिःश्रूयतेतथाप्यंजलिप्रक्षेपादिकङ्कार्थम् । सूतकेसावित्र्याचाञ्जलिम्यक्षिप्यप्रदक्षिणंक्त्वासूय्यंध्यायन्नमस्तु
 र्थादितिपैठीनसिस्मरणात् । यद्यपिवैतानोपासनाःकार्याइतिसामान्येनोक्तं तथाप्यन्येनकारयितव्यम् । अन्यएतानिकु
 र्युरितिपैठीनसिस्मरणात् । बृहस्पतिनाप्युक्तम् । सूतकेमृतकेचैवअशक्तौआङ्गभोजने । प्रवासादिनिमित्तेषुहावयेन्न
 नुहापयेदिति । तथास्मार्त्तत्वेपिपिण्डपितृयज्ञश्रवणाकर्मश्रुत्यादिकश्चनियोहोमःकार्थ्येएव । सूतकेतुसमुत्पन्नेस्मा
 र्त्तङ्कर्मकथम्भवेत् । पिण्डयज्ञं चरुंहोममसगोत्रेणकारयेदितिजातकूर्यस्मरणात् । यद्यपिसाङ्गेकर्मण्यकर्तृत्वन्तथापि
 स्वद्रव्यव्यागात्मकम्यधानंस्वयङ्कुर्यात् । तस्यानन्यनिष्पाद्यात्वात् । अतएवोक्तम् । अतोऽकर्मिणस्तत्कालंस्वातःश्रुद्धिमवाप्नुयादि
 ति । यत्पुनर्दानम्यतिग्रहोहोमःस्वाध्यायश्चनिवर्त्ततइतिहोमप्रतिषेधः । सकाम्याभिप्रायोवैश्वदेवाभिप्रायोवाव्यवस्थापनी
 यः । तथासूतकान्नभोजनमपिनकार्यम् । उभयत्रदशाहानिकुलस्यान्नंनभुज्यतइतियमस्मरणात् । उभयत्रजननमरण
 द्योर्दशाहानीत्यशौचकालोपलक्षणम् । कुलस्यसूतकयुक्तस्यसम्बन्धमसकुल्यैर्नभोक्तव्यम् । सकुल्यानानपुनर्दायः । सू
 तकेतुकुलस्यान्नमदोषंमनुरब्रवीत् । इतिनैवाक्त्वात्अयश्चनिषेधोदातृभोक्तोरन्यतरेणजननमरणेज्ञातेस्तिद्रष्ट

व्यः । उभाभ्यामपरिज्ञानेऽसूतकनैवदोषकृत् । एकेनापिपरिज्ञानेभोक्तुर्दोषमुपावहेदितियड्त्रिंशन्मतदर्शनात् । त
 थाविवाह्यादियुसूतकोक्त्यन्तेः प्राक्वाह्मणार्थेपृथक्कृतमन्नंभोक्तव्यमेव । विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंतर्गमृतसूतके । पूर्वसङ्कल्पि
 नार्थेषुनदोषःपरिकीर्तितइतिवृहस्पतिस्मरणात् । तथापरेपिविशेषःषड्त्रिंशन्मतदर्शितः । विवाहोत्सवयज्ञेषुत्वंत
 र्गमृतसूतके । परैरन्नंप्रदातव्यमभोक्तव्यसुद्विजोन्नमैः । भुज्जानेषुतुविप्रेषुत्वंतर्गमृतसूतके । अन्यगेहोदकाचान्ताः
 सर्वैतेऽनुचयःस्मृताइति । तथाशौचिपरिग्रहत्वेऽपिकेषुचित्द्रव्येषुदोषाभावः । यथाहमरीचिः । लवणेमधुमांसेचपु
 ष्यमूलफलैषुच । शाककाष्ठतृणेष्वसुदधिसर्पिःपयःसुच । तिलौषधाजिनैश्चैवपक्वापक्केस्वयंग्रहः । पण्येषुचैवसर्वेषु
 नाशौचंमृतसूतकइति । पक्वमभ्यज्यातम् । अपक्वन्तगुलादि । स्वयंग्रहइतिस्वयमेवस्वाम्यनुज्ञानोतगृह्णीयादित्यर्थः
 । पक्वापक्वाभ्यनुज्ञानमन्नसत्रप्रवृत्तविषयम् । अन्नसत्रप्रवृत्तानामाममन्नमगर्हितम् । भुक्त्वापक्वान्नमेतेषांत्रिगचन्नुपयः
 पिवेदितिअङ्गिरःस्मरणात् । अत्रपक्वशब्देभध्यव्यतिरिक्तौदनदिविषयः । श्वसंसर्गनिमित्ताशौचेत्त्वङ्गिरसाविशे
 यउक्तः । अशौचंयस्यसंसर्गादापतेद्गृहमेधिनः । क्रियास्तस्यनलुप्यन्तेगृह्याणाञ्चनतद्भवेदिति । तदशौचद्वेवलंगृह
 मेधिनस्वनपुनस्तद्गृहेभवानाम्भार्यादीनान्द्रव्याणाञ्चभवेदित्यर्थः । अतिक्वान्ताशौचेऽप्ययमेवार्थः । स्मृत्यन्तरेदर्शि
 तः । अतिक्वान्तेदशाहेतुपञ्चाज्जानानिचेद्गृही । विगत्रंसूतकन्तस्यनततद्रव्यस्यकर्हिचित्इति । एवमशौचिनांवि
 धिप्रतिषेधरूपान्धर्माधर्मानभिधायाधुनाशौचनिमित्तकालनियमञ्चाह । त्रिगत्रंदशगत्रम्बाशावमाशौचमिष्यते । ऊ
 नद्विवर्षउभयोःसूतकंमानुरेवहि । श्वनिमित्तंशवम् । सूतकशब्देनजननवाचिनान्निमित्तमाशौचंचलक्ष्यते । एव
 ञ्चवदताजननमरणयोगशौचनिमित्तत्वमुक्तमभवति । तच्चजननमरणमुत्पन्नंज्ञातमेवनिमित्तम् । निर्देशंज्ञातिमरणंशु
 त्वापुत्रस्यजन्मचेत्यादिलिङ्गदर्शनात् । तथा । विगतन्तुविदेशस्थंशृणुयाद्वोह्यनिर्देशम् । यच्चेयन्दशगत्रस्यतावदे

॥मि०प्रा०॥

॥ ८८ ॥

वाप्नुचिर्भवेदित्यादिवाक्यारम्भसामर्थ्याच्च । उत्पत्तिमात्रापेक्षेत्वेह्यशौचस्य दशाहाद्यशौचकालनियमास्तत्प्रभृतिका
एवेत्यनिर्देशज्ञातिमरणश्रवणेदशगत्रशेषमेवाशौचमर्थान्विध्यतीति यच्चेयन्दशगत्रस्येत्याद्युनारम्भणीयं स्यात् । त
स्मात्ज्ञातमेव जननं मरणञ्च निमित्तम् । तच्चोभयनिमित्तमप्याशौचञ्चिगत्रन्दशगत्रञ्चेत्येते मन्वादिभिः । अत्राशौचप्रक
रणे हर्षं हर्षं त्रिग्रहं चोन्नोपलक्षणार्थं मन्वादिभिरित्यत इति वचननटुक्तस्य पिण्डसमानोदकरूपविषयभेदप्रदर्श
नार्थम् । तथाहि । दशाहं शवमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । जननेऽप्येवमेव स्यान्निपुणं शुद्धिं मिच्छताम् । जन्मन्येकोद
कानां तु त्रिगत्राच्छुद्धिरित्यते । शवस्य शौचं विप्रुध्यन्ति न्यहात्तूदकदायिनः । इत्येतैर्वाक्यैस्त्रिगत्रदशगत्रयोः समानोदक
सपिण्डविषयत्वेन व्यबस्थाकृता । अतः सपिण्डानां सप्तमपुरुषावधिकानामविशेषेण दशगत्रं समानोदकानां त्रिगत्रमिति ।
यत्पुनः स्मृत्यन्तरवचनम् । चतुर्थे दशगत्रं स्यात् षट्निशाः पुंशिपञ्चमे । षष्ठे चतुरहात्तत्पुद्धिः सप्तमे त्वहरे वल्लितं द्विगीत
त्वाद्नादरणीयम् । यद्वाप्यविगीतनाथापि मधुपर्कज्ञपञ्चालम्भवत्स्त्रोक्तविद्विष्टत्वाद्नानुष्ठेयम् । अस्वर्ग्ये लोकाविद्विष्टभ्य
र्ममप्याचरेन्ननु इति मनुस्मरणात् । न च सप्तमे प्रत्यासन्ने सपिण्डस्य काहो विप्रहृष्टमादिदुषु समानोदकेषु न्यह इति यु
क्तम् । एवमविशेषेण सपिण्डानामाशौचे प्राप्ते क्वचिन्नियमार्थमाह । ऊनद्विवर्धे संस्थितेऽभयोरेव मातापि त्रोटदशगत्र
माशौचं न सर्वेषां सपिण्डानानेवानुबध्यति । आदन्त जनान्सृष्ट इति । तथा चैप्यग्यः । गर्भस्ये प्रेते मातुर्दशाहं जात उ
भयोः कृतेनाग्नि सोदरणाञ्चेति । अथ वायमर्थः । ऊनद्विवर्धे संस्थितेऽभयोर्मातापि त्रोटदशगत्रस्य त्वलक्षणमाशौचं
न सपिण्डानां । स्मृत्यन्तरे ऊनद्विवर्धे संस्थिते मातापि त्रोटदशगत्रस्य त्वलक्षणमिति अस्याभ्यभिप्रेतम् । इतरस्य पु
नः कर्मण्यनधिकारलक्षणस्य सपिण्डेष्वपि आदन्तजन्मनः सृष्ट इत्यादिभिर्विहितत्वात् । अत्र दृष्टान्तः । सूतकं मानु
रेव हीनियथा सूतकञ्जननिमित्तमस्य त्वलक्षणमाशौचं मानुरेव केवलं न यो न द्विवर्धोपरमे मातापि त्रोटदशगत्रस्य त्वमि

ति । कृतद्विवर्गसपिण्डानां त्र्यसृश्यत्वमप्रतिवेधतान्यत्रासृश्यत्वमभ्यनुज्ञातम्भवति । तथाचदेवलः । स्वाशौचकालाद्विशे
 यंस्पर्शनञ्चित्रभागतः । अद्रूविद्वक्षत्रविप्राणायथाशास्त्रं प्रचेदिति मिति । एतच्चानुपनीतप्रयाणनिमित्ते च त्रिकान्ताशौ
 चे च त्रिगत्रादौ वेदिनव्यम् । उपनीतविषयेपितेनैवोक्तम् । दशाह्वादित्रिभागेन कृते सञ्चयने कृमात् । अङ्गस्पर्शनमि
 च्छन्ति वर्णनान्तत्वं दर्शिनः । त्रिचतुःपञ्चदशभिः सृश्यावर्णाः कर्मेण तु । भोज्यान्नोदशभिर्विप्रः शेषाः द्वित्रियडुत्तरैरिति
 । ह्युत्तरैर्दशभिः । त्र्युत्तरैर्द्वादशभिः । षडुत्तरैः पञ्चदशभिः त्रिद्वष्टव्यम् । जनननिमित्तमसृश्यत्वलक्षणमाशौचमा
 ह । पित्रोस्तु सूतकं मातुस्तदसृष्टदर्शनाज्जुवम् । तदहर्नप्रदुष्येत पूर्वैवाञ्जनकारणात् । सूतकञ्जनननिमित्तमसृश्य
 त्वलक्षणमाशौचमपित्रोर्मामातापित्रोरेव न सर्वेषां सपिण्डानान्तचासृश्यत्वं मातुर्ध्रुवन्दशाहपठ्यन्तं स्थितिमित्यर्थः । कुतः तद
 सह कृदर्शनात् । तस्याः सम्बन्धित्वेन त्रसृष्टो दर्शनात् । अतएव वसिष्ठः । नाशौचमिदृते पुंसः संसर्गचेन्न गच्छति । रज
 स्नात्राशुचिर्ज्ञेयन्नच पुंसि न विद्युत इति । पितुस्तु ध्रुवन्नभवति स्नानमात्रेणासृश्यत्वं निवर्तते । यथाह सम्बन्धः । ज्ञानेपुत्रे
 पितुः स्नानं सचैव न्तु विधीयते । माताशुद्धोद्देशाहेन स्नानानुस्पर्शनमप्यितुरिति । माताशुद्धोद्देशाहेनेत्येतच्च सम्यवहारयो
 ग्यतामात्रम् । अदृष्टार्थेषु पुनः कर्मसु पैठीनसिना विशेष उक्तः । सूतिका म्युत्रवर्ती वंशतिगत्रेण कर्मणि कारयेन्मासेन
 स्त्रीजननीमिति । अङ्गिरसाच सपिण्डानां मसृश्यत्वाभावः स्पष्टीकृतः । सूतके सूतिकावर्जं संस्पर्शेन निविध्यते । संस्पर्शं
 सूतिकायास्तु स्नानमेव विधीयते इति । यस्मिन्दिने कुमारजननत्वादहर्नप्रदुष्येत । तन्निमित्तदानाद्यधिकारपक्षारह
 न्नभवतीत्यर्थः । यस्मात्तस्मिन्नहर्नि पूर्वेषां पित्रादीनाम्युत्ररूपेण जन्म उत्पत्तिस्तस्मान्न दहर्नप्रदुष्येत । तथा वृद्धया जव
 ल्येनोक्तम् । कुमारजन्यादि वसे विप्रैः काठ्यः प्रतिग्रहः । हिरण्यभूगवाश्चानाम्वासः शय्यासनादियु । तत्र सर्वम्यतिग्राह्यं
 कृतान्नं ननु भक्षयेत् । भक्षयित्वानुतन्मोहात् द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेत् इति । व्यासेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सूतिकावासनिव

याजन्मदानामदेवताः । तासांयागनिमित्तन्नुश्रुद्धिर्जन्मनिकीर्तिता । प्रथमेदिवसेवष्टेदशमेचैवसर्वदा । त्रिष्वेतेषुनकु
र्वीतसूतकंपुत्रजन्मनि । मार्कण्डेयनापि । रक्षणीयातथावष्टीनिशातत्रविशेषतः । रत्नैजागरणङ्कार्यञ्जनादानान्त
थावलिः । पुराणाःशस्त्रहस्तास्त्रन्द्यगीतैश्चयोधितः । रत्नैजागरणंकुर्युर्दशम्यांचैवसूतकङ्निञ्चाशौचमध्येपुनर्जननेमर
णेवाजातेप्रतिनिमित्तनैमित्तिकमावर्तङ्तिन्यायेनपुनर्दशाहादृशौचप्राप्नोतदपवादमाह । अन्तर्गजन्ममरणेशेषाहोभिर्वि
श्रुध्यति । वर्णापेक्षयावयोवस्थापेक्षयावायस्ययावानशौचकालस्तदन्तर्गतस्मस्यतेतोन्यूनस्यवाशौचस्यनिमित्तभूतेजनने
मरणेवाजातेपूर्वाशौचावशिष्टैरेवाहोभिर्विश्रुध्यते । नपुनःपञ्चादुत्पन्नजननादिनिमित्तंपृथक्पृथग्गशौचङ्कार्यम् । य
दापुनर्वर्तमानाशौचाद्दीर्घकालमाशौचमन्तर्गपतितदानपूर्वशेषेणश्रुद्धिः । यथाहोशनाः । स्वस्थाशौचस्यमध्येनुदी
र्घाशौचम्भवेद्वदि । नपूर्वेणविश्रुद्धिःस्यात्सकालेनैवश्रुध्यति । यमोप्याह । अथवृद्धिमदाशौचम्पश्चिमेनसमापयेदि
ति । अत्रचान्तर्गजन्ममरणइतियद्व्याप्यविशेषेणभिहितं तथापिनसूतकान्तर्वर्तिनःशवस्यपूर्वाशौचशेषेणश्रुद्धिः । यथा
हार्ङ्गिणः । सूतकेमृतकञ्चेत्यात्मृतकेत्वथसूतकम् । तत्राधिहृत्यमृतकंशौचंकुर्यान्नसूतकमिति । तथाषडङ्गिंशन्मतेपि ।
शावाशौचेसमुत्पन्नेसूतकन्नुयदाभवेत् । शवेणश्रुध्यतेसूतिर्नसूतिःशवशोधनीति । तस्मान्नसूतकान्तःपातिनःशावाशौ
चस्यपूर्वशेषेणश्रुद्धिःकिन्तुशावान्तःपातिनएवसूतकस्य । तथासजानीयान्तःपातिन्वेऽपिशवस्यक्वचित्पूर्वशेषेणश्रुद्धेरप
वादःस्मृत्यन्तरेदर्शितः । मातर्त्यग्रेप्रमीतायामश्रुद्धिर्मियतेपिता । पितुःशेषेणश्रुद्धिःस्यान्मातुःकुर्यान्नपक्षिणीमिति । अय
मर्थः । मातरिपूर्वमृतायान्निमित्ताशौचमध्येयदिपितुरपरमःस्यात्तदानपूर्वशेषेणश्रुद्धिःकिन्तुपितुःप्रयाणनिमित्ताशौ
चकालेनैवश्रुद्धिःकार्या । तथापितुःप्रयाणनिमित्ताशौचमध्येमातरिस्वर्थातायामपिनपूर्वशेषमात्रात्श्रुद्धिः । किन्तुपूर्वाशौ
चंसमाप्यउपरिपक्षिणीक्षिपेदिति । तथाशौचसन्निपातकालविशेषकतोऽप्यपवादेगौतमेनोक्तः । शत्रिशेषेसतिद्वाभ्याम्

भाते सति स्तुभिरिति । अयमर्थः । रत्निमात्रावशिष्टे पूर्वाशौचे यद्वा शौचे यद्वा शौचान्तरं सन्निपतेत्तर्हि पूर्वशौचं समाप्य अनन्तरं द्वाभ्यां
 रत्निभ्यां शुद्धिः । प्रभाते पुनस्तस्यागत्रैः पश्चिमेयामेजननादु शौचान्तरं सन्निपाते सति स्तुभी रत्निभिः शुद्धिर्न पुनस्तच्छेयमा
 त्रेण । शान्ता तपेनाप्युक्तम् । रत्निशेषे यद्वा च्छुद्धिर्यामशेषे शुचिस्त्याहात् इति । प्रेतक्रिया पुनः स्नानकसन्निपातेऽपि न निवर्तते
 इति तेनैवोक्तम् । अनन्तरं दशाहे जतनात्पञ्चात्स्यान्मरणं यदि । प्रेतमुद्दिश्य कर्तव्यमिच्छदानं स्वबन्धुभिः । प्रारब्धे प्रेत
 पिण्डे तु मध्ये चैज्जननम् भवेत् । तथैवाशौचं पिण्डांस्तु शेषान्दद्यात् यथाविधीति । तथा शावाशौचयोः सन्निपातेऽपि प्रेतकृत्यङ्कार्य
 म् । तुल्यन्यायत्वात् । तथा जातकर्मदि कर्मपि पुत्रजन्मनि मित्रकमाशौचान्तरं सन्निपातेऽपि कार्यमेव । यथा ह प्रजापतिः ।
 आशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्मयदा भवेत् । कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचे न शुध्यतीति । पूर्णप्रसवकालजननाशौचमभिधा
 या धुना अप्राप्तकालगर्भनिःसरणनिमित्तमाशौचमाह । गर्भस्वावेमास तुल्यानिशाः शुद्धे स्नुकारणम् । स्ववतिर्यद्वाऽपिलोके
 द्रवद्रव्यकर्तृके परिस्यन्दे प्रयुज्यते तथाप्यत्र द्रवाद्वद्रव्यसाधारणरूपेधः पतने वर्तते । कुतो द्रवत्वस्य प्रथममास एव सम्भवा
 तत्र च मास तुल्यानिशा इति बलवच्च नानुपपत्तेः । गर्भस्य स्वावेयावन्नो गर्भग्रहणमासास्तत्समसंस्थानिशाः शुद्धेः कारणम् ।
 एतच्च स्त्रिया एव । गर्भस्वावेमास तुल्यागत्रयः स्त्रीणां स्नानमात्रमेव पुरुषस्येति वृद्धवसिष्ठस्मरणात् । यत्पुनर्न गतमेतन्न
 हर्षेति त्रिगत्रमुक्तम् । तन्मासत्रयादर्वाक् वेदितव्यम् । गर्भश्रुत्या यथामासमचिरेतत्तमे त्रयः । राजन्ये तु चतसृन्वैश्ये
 पञ्चाहमेव तु । अष्टाहे न तु श्रूद्रस्य शुद्धिरेषा प्रकीर्तिता इति मरीचिस्मरणात् । अचिरे मासत्रयादर्वाक् गर्भस्वावे च तमे
 ब्राह्मणजनौ त्रिगत्रमित्यर्थः । एतच्च घण्टासपर्यन्तं द्रष्टव्यम् । सप्तमादिषु पुनः परिपूर्णमेव प्रसवाशौचं द्वाप्यम् । तत्र
 परिपूर्णगर्भस्य जीवतो निर्गमदर्शनात् । तत्र च लोके प्रसवश्च प्रयोगात् । घण्टासाभ्यन्तरे यावद्गर्भस्वावो भवेद्वादा । त
 दामाससमैस्नासादि वसैः शुद्धिरिष्यते । अत ऊर्ध्वं स्वजानुक्तनासामाशौचमिष्यते । सद्यः शौचं सपिण्डानाङ्गर्भस्य पतने स

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १० ॥

तीतिस्मरणात् । एतच्चसपिण्डानांसद्यःशौचविधानन्वभूतगर्भपतनेवेदितव्यम् । यत्पुनर्वेसिष्टवचनम् । जनद्विवारि
केप्रेतेगर्भपतनेवासपिण्डानान्निशत्रुमिति तत्पञ्चमषष्ठयोः कठिनगर्भपतनविषयमेव । आचनुर्थाङ्गवेत्त्वावःपातःपञ्चमषष्ठ
योः । अत ऊर्ध्वं नुप्रसवोदशाहं स्मृतकम्भवेत् । स्वावेमानुस्त्रिगर्भस्यान्सपिण्डाशौचवर्जनम् । पातेमानुर्थयामासम्पित्रादी
नान्दिनत्रयमहर्तिमरोचिस्मरणात् । सप्तममासप्रभृतिमृतजननेजातेमृतेवासपिण्डानाञ्जनननिमित्तम्परिपूर्णमाशौचम्
। जानमृतेमृतजातेवासपिण्डानान्दशाहमितिहारीतस्मरणात् । अन्नःस्वतकेचेदोत्थानादाशौचंस्वतकवदितिपारस्करव
चनाच्च । आउत्थानादास्वतिकायाउत्थानाद्दशाहमिति यावत् । स्वतकवदिति शिष्टपरमनिमित्तोदकदानरहितमित्यर्थः
। बृहन्मनुरपि । दशाहाभ्यन्तरेवालेप्रमीतेतस्यबान्धवैः । शावाशौचंनकर्तव्यंस्वत्याशौचम्विधीयतइति । तथास्मृत्यन्तरमते
पि । अन्तर्दशाहोपरतस्यस्वतिकाहोभिरेवाशौचमितिस्वमादिवचननिचयपर्यालोचनयासपिण्डानाञ्जनननिमित्ताशौचस
ङ्कोचेनास्तीतिगम्यते । यत्पुनर्वृहद्विष्टुवचनम् । जानेमृतेमृतेजातेवाकुलस्यसद्यःशौचमिति नच्छिष्टपरमनिमित्तस्याशौच
स्यस्नानात्तुच्छिप्रतिपादनपरंप्रसवनिमित्तस्य । तथाचपारस्करः । गर्भेयदिवपत्तिःस्याद्दशाहंस्वतकंभवेत् । सपिण्डानां
प्रसवनिमित्तस्यविद्यमानत्वात् । जीवन्जातोयदिप्रेयात्सद्यएवविश्रुध्यतीतितत्प्रेताशौचाभिप्रायम् । तथाहि शंखेनोक्तम् । प्रा
ङ्गामकरणात्सद्यःशौचमिति । यत्पुनःकात्यायनवचनम् । अग्निवृत्तेदशाहेतुपञ्चत्वंयदिगच्छति । सद्यएवविश्रुद्धिःस्यान्नप्रेतं
नोदकक्रियेति । तदपि वैस्त्रवेनसमानार्थम् । यदातुनप्रेतंनैवस्वतकमितिपाठस्तदास्वतकमसृश्रुत्वंनैवपित्रादीनाम्भवती
त्यर्थः । अथवायमर्थः । अन्तर्दशाहेयदिशिष्टपरमस्नानप्रेताशौचंयदि तत्रसपिण्डजननन्तदास्वतकमपिनैवकार्यंकि
नुपूर्वाशौचेनैवशुद्धिरिति । यत्पुनृहन्मनुवचनम् । जीवन्जातोयदिततोमृतःस्वतकएवतु । स्वतकंसकलंमातुःपित्रादीना
न्निशत्रुकमिति । यच्चवृहत्प्रेतेतोवचनम् । मुहूर्तेजीवितोवालःपञ्चत्वंयदिगच्छति । मातुःशुद्धिर्दशाहेनसद्यःशौचास्तुगोत्रि

णइति । तत्रेयं व्यवस्था । जननानन्तरं नाभिवर्द्धनात्प्राङ्मूर्तौ पित्रादीनाञ्जनननिमित्तमाशौचं न्दिनत्रयं सद्यः शौचं च त्रि-
 होत्राद्यर्थम् । अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनान्नत्कालं शौचमिति शङ्खवचनात् । नाभिवर्द्धनोत्तरकालान्नुशिष्टुप्रयागेऽ-
 पि जनननिमित्तं सम्पूर्णमाशौचं सपिण्डानाम् । यावन्नच्छिद्यते नालनावन्नाप्नोति सूतकम् । छिन्नेनालेततः पञ्चाहस्तकं ननु
 विधीयत इति जैमिनिस्मरणात् । मनुनाप्ययमर्थो दर्शितः । शत्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भस्त्रावे विप्रुध्यति । रजसुपरे ते सा-
 ध्वीस्नानेन स्त्रीरजस्रलेति पूर्वभागस्यार्थो दर्शितः । उत्तरस्य त्वयमर्थः । रजसिनिःसरादुपरते निवृत्ते रजस्रला स्त्रीस्ना-
 नेन साध्वीदैवादिकर्मयोग्या भवति । स्पर्शादि विषये पुनरनुपरेऽपि रजसि चतुर्थे ह निस्नानाच्छुद्धिर्भवति । तदुक्तं वृद्धम-
 नुना । चतुर्थे ह निस्संशुद्धा भवति व्यावहारिकी । तथा च स्मृत्यन्तरम् । शुद्धाभर्तुश्चतुर्थे ह निस्नानेन स्त्रीरजस्रला । दैवे
 कर्मणि पित्र्ये च पञ्चमे ह निष्पृथगीति । पञ्चमे ह नीतिरजोनिवृत्तिकालोपलक्षणार्थम् । यदारजो दर्शनादारभ्य पुनः स-
 प्रदशदिनाभ्यन्तरे रजो दर्शनं न दाञ्च शुचि त्वं नास्येव । अष्टादशे त्वेकादशाहान् शुद्धिरेकोनविंशे ह्यहान् तत ऊत्तरे युध्य-
 हाच्छुद्धिः । यथाह त्रिः । रजस्रला यदि स्नाता पुनरेवरजस्रला । अष्टादशदिनादर्वागशुचि त्वं न विद्यते । एकोनविं-
 शते र्वर्वागे काहं स्यान्न तो ह्यहम् । विंश प्रभृत्युत्तरे युचि गत्रमशुचिर्भवेदिति । यत्तु चतुर्दशदिनादर्वागशुचि त्वं न विद्यते इ-
 ति स्मृत्यन्तरं तत्र स्नानप्रभृति त्वमभिप्रेतमतो न विरोधः । अयञ्चाशुचि त्वप्रतिषेधो यस्यार्थं विंशतिदिनोत्तरकालमेव प्रायशो रजो-
 दर्शनं तत्तद्विषयः यस्याः पुनरारूढ्यौवनायाः प्रागेवाष्टादशदिनात् प्राचुर्येण रजो निर्गमस्तस्यास्त्रिगत्रमेवाशौचम् । तथा
 च यावच्चिगत्रं स्नानादिरहिततया स्यात्तव्यम् । रजस्रला त्रिगत्रमशुचिर्भवति । सा च नाङ्गीतनाभ्यङ्गीतनात्तु स्नायात् । अ-
 धः शयीत नदिवा स्वप्यात् । नग्रहान्तिरेक्षेत । नाग्निं स्पृशेत् । न रज्जुं स्पृशेत् । न च दन्तान् धावयेत् । न ह सेन च कि-
 चिदाचरेत् सर्वेण पात्रेण पिवेदङ्गलितवा । पात्रेण लोहिताय सेनचेति विज्ञायत इति वासिष्ठस्मरणात् । अङ्गिरसेऽपि

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ११ ॥

विशेषः । हस्तेऽङ्गीयान्मृन्मयेवाहविर्भुक्षितिशायिनी । रजस्वलाचतुर्थे हि स्नात्वा शुद्धिमवाप्नुयात्तदिति । पाशशरेपिविशेषे
वः । स्नानेनैमिन्निके प्राप्ते नारी यदि रजस्वला । पात्रान्तरिते ते येन स्नानं कृत्वा व्रतञ्चरेत् । सिक्तगात्रा भवेदङ्घ्रिः सङ्गे पाङ्गाक
यञ्चन । नवस्वपीडनं कुर्यान्नान्यद्वासञ्चधारयेदिति । उशनसाप्यत्र विशेषो दर्शितः । ज्वराभिभूता यानारी रजसाचपरि
सुता । कथन्तस्या भवेच्छैचं शुद्धिः स्यात्कनकर्मणा । चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्यान्तु सास्त्रियम् । सासवैलावगाह्यापः
स्नात्वा स्नानं पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वोवाञ्चामेच पुनः पुनः । अन्ते च वाससस्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तुसा । दद्याच्छतयान
तोदानं पुण्याहेन विमुच्यतीति । अयञ्चानुरमात्रे स्नानप्रकारेन सरणीयः । आनुरे स्नानं उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनानुरः । स्नात्वा
स्नात्वा स्पृशेदेन नन्तः शुद्धयेत्सञ्चानुर इति पाशशरस्मरणान् । यदानुर रजस्वलायाः स्नानिकायावामृतिर्भवति । नदायं स्नानप्रका
रः । स्नानिकायां मृतायां कथं कुर्वन्नि याज्ञिकाः । कुम्भे सलिलमादाय पञ्चगव्यं नयेव च । पुण्याग्निं रभिमन्थ्य पोषाचां शु
द्धिं लभेत्ततः । तेनैव स्नापयित्वा तु दाहं कुर्याद्द्वयाविधि । रजस्वलायास्तु । पञ्चभिस्नापयित्वा तु गवैः प्रेतारं रजस्वलाम् । व
स्नानं गवृतां कृत्वा दाहयेद्विधिपूर्वकमिति । एतच्च रजो दर्शनं पुत्रजन्मादियद्गुदयोत्तरकालसमुत्पन्नं न दानं हि वसप्रभृ
त्या शौचाहोरात्रगणनाकार्यम् । यदानुर रजन्यां रजो दर्शनं पुत्रजन्मादि जातं न दार्ढ्यं रात्र्या क्जननाद्गुत्पन्नैर्पूर्वदि वसै
कदेश व्यापित्वे प्याशौ च स्य तत्पूर्वदि वसप्रभृत्येव गणनाकार्येत्येकः कल्पः । रात्रिन्नेधा विभज्याद्वै भागद्वये जननादौ जाते
आशौचपूर्वदि न ग्राह्यमिति द्वितीयः । प्रागुदर्यादित्यपरः । यथाह कश्यपः । उदिते तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते र
जः । जननम्बा विपत्तिर्वीर्यस्याहस्तस्य शर्वरी । अर्द्धं रात्रावधिः कालः स्नानकादौ विधीयते । रात्रिकुर्यात्त्रिभागान् द्वौ
भागौ पूर्वस्वनु । उत्तमांशः प्रभाते न युज्यते चतुस्तके । पूर्वमेव दिनं ग्राह्यावन्नाभ्युदितो रविरिति । एते वासुकल्या
नान्देशाचारानुसारो नो व्यवस्थाविज्ञेया । इदञ्चाशौचमाहिताग्नेरपरमे संस्कारदिवसप्रभृति कर्तव्यम् । अनाहिताग्नेस्तु

मरणदिवसप्रभृति । सञ्चयनन्तभूयोरपि संस्कारदिवसप्रभृतीनि विवेचनीयम् । यथाहार्जिगः । अनग्रिमतः उक्त्वा नोऽसा
नेः संस्कारकर्मणः । शुद्धिः सञ्चयनन्दाहान्मृताहस्तु यथाविधीति । साग्नेः संस्कारकर्मण इति श्रवणादह्निताग्नौ पितरि
देशान्तरमृते तत्पुत्रादीनामा संस्कारसंख्यादिकर्मलोपोनास्तीत्यनुसन्धेयम् । तथा च पैठीनसिः । अनग्रिमतः उक्त्वा नो
गशैचिंहिद्विजानियु । दाहादग्रिमते विद्याद्विदेशस्ये मृते सतीति सपिण्डत्वादितानादशहार्जिदप्राप्नौ कचिन्मृत्युविशेषेऽप
वा दमाह । हतानां नृपगोविपैरन्वक्ष्यन्मघातिनाम् । नृपो भविष्यः क्षत्रियादिः । गोयक्ष्णमश्वजिह्वदंष्ट्रादिति रश्वा
मुपलक्ष्यणार्थम् । विप्रग्रहणमन्यजोपलक्षणम् । एते ह तानां सम्बन्धिनो ये सपिण्डास्तेषां विधोद्वन्द्वनादिभिर्वुद्धिपूर्वमा
त्मानं ये व्यापादयन्ति ते आत्मघातिनः । आत्मघातिग्रहणमप्यायगृह्णन् आत्मा इत्येकयो गोपातपतितमात्रोपलक्ष्यणार्थम् । तत्स
म्बन्धिनोऽन्वक्ष्यन्मनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यः शौचमित्यर्थः । तत्सम्बन्धिनोऽन्वक्ष्यन्मनुगतमक्षमन्वक्षं सद्यः शौचमित्यर्थः । न पुनर्देशादिक
म् । तथा च गौतमः । गोब्राह्मणहत्तानां मन्वर्धराजकोधाचायुद्धे प्रायोनाशकश्चाग्निविधोदकोद्वन्द्वनप्रपतनैश्चेच्छतमि
ति । क्रोधग्रहणमप्यादव्यापादितनिर्णयार्थम् । अयुद्धग्रहणं युद्धहृतस्यैकाहाशौचमस्तीति ज्ञापनार्थम् । ब्राह्मणार्थविष
न्नायेयो धितोऽङ्गेयहपि च । आहवेऽपि हतानां अणुकणचमशौचकमिति स्मरणम् । एतच्च युद्धकालक्षतेनैव कालान्नरवि
पन्नस्य समरमूर्द्धति हतस्य पुनः सद्यः शौचम् । यथाह मनुः । उद्युतैर्गहवेशस्यैः क्षत्रधर्महतस्य च । सद्यः सन्निष्ठते य
ज्ञस्तथा शौचमिति स्थिति रिति । ज्ञातस्यैव जननादेशौ च निमित्तत्वात् जन्मादितानादुत्तरकाले पिज्ञाने दशहार्जि प्राप्तावप
वा दमाह । प्रोषिते कालशेषः स्यात्पूर्णे दत्त्वा दकं प्रुचिः । प्रोषिते देशान्नरस्ये यत्र स्थेन प्रथमदिवस एव सपिण्डजननादि
कन्नजायते तस्मिन्सपिण्डे कालस्य दशाहाद्युत्रच्छिन्नस्य यः शेषो वसिष्ठः कालः स एव शुद्धिहेतुर्भवति । पूर्णे पुनर्गशौचकाले
दशहार्जिके प्रेतायोदकन्द्वेषाशुचिर्भवति उदकदानस्य स्थानपूर्वकत्वात् तन्मन्वादि कन्दत्वाशुचिर्भवति । तदुक्तम् मनुना । नि

॥मि०प्रा०॥

॥ १२ ॥

दर्शंज्ञानिमरणंश्रुत्वापुत्रस्यजन्मच । सवासाजलमाप्नुव्यश्रुद्धेर्भवतिमानवप्रइति । पूर्णंदत्त्वोदकंश्रुचिरितिप्रेतोदकदान
सहचरितस्याशौचकालस्यश्रुद्धिहेतुत्वविधानातजन्मन्यतिक्रान्ताशौचंसपिण्डानानास्तीतिगम्यते । पितुस्तुनिर्देशोपिज
ननेस्नानमस्येव । श्रुत्वापुत्रस्यजन्मचेतिवचनान् । एतच्चपुत्रग्रहणञ्जन्मनिसपिण्डानामतिक्रान्ताशौचद्वान्नास्तीतिज्ञापक
म् । अन्यथानिर्देशंज्ञानिमरणंश्रुत्वाजन्मचनिर्देशमित्येवावश्यत् । नाश्रुद्धिःप्रसवाशौचेव्यतीतेषुदि
नेष्वपीति । तस्माद्विपन्नवेवानतिक्रान्ताशौचमितिस्थितम् । केचिदन्यथेमंज्ञोकम्यठन्ति । प्रोषितेकालशेषःस्यादर्शे
येत्यहमेवतु । सर्वेषाम्बन्धरेपूर्णंप्रेतेदत्त्वोदकंश्रुचिरिति । प्रोषितेप्रेतेसर्वेषांब्राह्मणक्षत्रियादीनामविशेषेणकालशे
षःश्रुद्धिहेतुः । अशेषेपुनरतिक्रान्तेदर्शाहादौसर्वेषांश्चहमेवाशौचम् । सम्बन्धरेपूर्णंयदिप्रोषितप्रयाणमवगतंस्या
त्तदासर्वंब्राह्मणादिःस्नानोदकन्दत्वाश्रुचिःस्यात् । तथाचमनुः । सम्बन्धरेव्यतीतेतुसृष्ट्वैवापेविश्रुद्धतीति । अथञ्च
होदर्शाहादूर्द्धमासत्रयादूर्वाकद्रष्टव्यः । पूर्वोक्तनुसृष्ट्यःशौचंनवममासादूर्द्धमर्वाकसम्बन्धगतद्रष्टव्यम् । यत्पुनर्बसि
ष्टवचनम् । ऊर्द्धन्दर्शाहातुश्रुत्वैकगत्रमिति । तदूर्द्धंषण्मासेभ्योयावन्नवमम् । यदपिगौतमवचनं । श्रुत्वाचेर्द्धन्दर्शम्याः
पक्षिणीतितन्मासत्रयादूर्द्धमर्वाक्यस्यात् । तथाचवृद्धवसिष्टः । मासत्रयेत्रिगत्रस्यात्षण्मासेपक्षिणीतथा । अहस्तु
नवमादूर्वागूर्द्धंस्नानेनश्रुद्धतीति । एतच्चमातापितृव्यतिरिक्तविषयम् । पितरौचेन्मृतौस्यात्तदूरस्थोपिहिपुत्रकः । श्रु
त्वातद्विनमारभ्यदर्शाहंस्नतकीर्भवेदितिपैठीनसिस्मरणान् । तथास्मृत्यन्तरेपि । महागुरुनिपातेतुआर्द्रवस्त्वोपवासि
ना । अतीतेष्टेपिकर्तव्यमेतकार्थयथाविधीति । सम्बन्धगदूर्द्धमपिप्रेतकार्थ्यमाशौचोदकदानादिकंकार्थ्येनपुनःस्नानमा
त्रान्श्रुद्धिरित्यर्थः । पितृपत्न्यामपिमामृतव्यतिरिक्तायांस्मृत्यन्तरेविशेषोदर्शितः । पितृपत्न्यामपेतायामामृतवर्जद्विजोत्तमः
। सम्बन्धरेव्यतीतेऽपिपित्रगत्रमश्रुचिर्भवेदिति । यस्तुनद्यादिव्यवहितेदेशान्तरेमृतस्नत्सपिण्डानांदर्शाहादूर्ध्वमासत्रया

दूर्वागपिसद्यःशौचम् । देशान्तरमृतंश्रुत्वाङ्गीवेवेखानसेयता । मृतेस्त्वानेतनश्रुद्यान्तिगर्भस्वावेचगोत्रिणइति । देशान्तर
 रलक्षणञ्चवृहस्पतिनोक्तम् । महानद्यन्तरंयत्रगिरिर्वीर्यवधायकः । वाचोयत्रविभिद्यन्तेतद्देशान्तरमुच्यते । देशान्तरम्ब
 द्रन्त्यन्येषांछ्रियोजनमायतम् । चत्वारिंशद्वदन्त्यन्यत्रिंशदन्येतथैवचेति । इदञ्चातिक्रान्ताशौचमुपनीतोपरमविषयं
 मपुनर्वयोवस्थाविशेषाशौचविषयमपि । तथाचोक्तंव्याघ्रपादेन । तुल्येवयसिसर्वेषामतिक्रान्तेतथैवच । उपनीतेतुविषम
 न्नास्मिन्नेवानिकालजमिति । अयमर्थःवयसिचिर्वर्धादिरूपेयदाशौचमादन्नजननान्मृदाइत्यादिवाक्यविहितनन्तुसर्वेषांब्राह्म
 णादिवर्णानान्तुल्यमविशिष्टम् । अतिक्रान्तेचदशहादिकेअहादियदशौचन्नदपिसर्वेषामविशिष्टम् । उपनीतेपुनरु
 परतेदशद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्विनानीत्येवंविषमाशौचमब्राह्मणादीनाम् । तस्मिन्नेवोपनीतोपरमएवातिकालजमतिक्ता
 नाशौचम्भवतिनवयोवस्थाशौचातिक्रमइति । क्षत्रियादिषुदशत्रस्यसपिण्डाशौचस्यापवादमाह । क्षत्रस्यद्वादश
 हानिविशःपञ्चदशैवतु । त्रिंशद्विनातिप्रदूद्रस्यतदूर्ध्वन्यायवर्तिनः । क्षत्रियवैश्यशूद्राणांसपिण्डजननेतदुपरमेचयथा
 क्रमेणद्वादशपञ्चदशत्रिंशद्विनान्याशौचम्भवति । न्यायवर्तिनःपुनःप्रदूद्रस्यपाकयज्ञद्विजश्रुश्रूयादिरतस्यतदूर्ध्वतस्य
 मासस्यार्द्धमपञ्चदशत्रयमाशौचम् । एवञ्चत्रिगत्रदशत्रयमेतद्वदशत्रयमाशौचमपारिशेख्यात्ब्राह्मणविषयेव्यवतिष्ठते
 । स्मृत्यन्तरेषुतुक्षत्रियादीनान्दशाऽप्याशौचकल्पादर्शिताः । तथाहपाराशरः । क्षत्रियस्तुदशाहेनस्वकर्मनि
 रतःशुचिः । तथैवद्वादशाहेनैवैश्यःशुद्धिमवाप्नुयात् । तथाचशतातातपः । एकादशाद्वादन्योवैश्योद्वादशभिस्तथा
 । प्रदूद्रोविंशतिगत्रेणशुद्धेतमृतसूतके । वशिष्टस्तु । पञ्चदशत्रेणगजन्योविंशतिगत्रेणवैश्यइति । अङ्गिरस्त्वाह ।
 सर्वेषामेववर्णानांसूतकेमृतकेतथा । दशाहान्शुद्धिरेतेषामितिशतातपोऽब्रवीत् । इत्येवमनेकोच्चावचाशौचकल्पाद
 र्शिताः । तेषांलोकेसमाचारभावान्नातीवव्यवस्थाप्रदर्शनमुपयोगीनीतिनात्रव्यवस्थाप्रदर्श्यते । यदापुनर्ब्राह्मणादीनांक्षत्रि

॥ मि० प्र० ॥

॥ १३ ॥

यादयः सपिण्डाभवन्ति तदाहारीतादुक्तौ शौचकल्पोऽनुसरणीयः । दशाहाच्छ्रुते विप्रोजन्महानौ स्वयोनियु । यद्भि
स्त्रिभिरथैकेन क्षत्रविद्वद्भूदयो निष्पिन्ति । विष्णुरप्याह । क्षत्रियस्य विद्वद्भूदयो सपिण्डेषु षड्रात्रिगत्राभ्याम्बैश्वस्यम्बूद्रे
सपिण्डेषु द्वात्रेण शुद्धिः । हीनवर्णानान्तूक्तृष्टेषु सपिण्डेषु मृतुषु जातेषु वा तदा शौचव्यपगमे शुद्धिरिति । वैधायनेन त्ववि
शेषेण दशाह इत्युक्तम् । क्षत्रविद्वच्छूद्रजातीया येसुर्विप्रस्य बान्धवाः । तेषामशौचे विप्रस्य दशाहान् शुद्धिरित्यत इति ।
अनयोऽप्यपक्षयोः पदनापद्विषयत्वेन व्यवस्था । दास्यादीनान् शुभिशौचेन स्पृश्यत्वं हर्मानधिकारस्तु मासावधिरेव । न
दाहंगिरः । दासी दासश्च सर्वे वैयस्यवर्णस्यो भवेत् । तद्वर्णस्य भवेच्छौचं दास्यामासस्तु हृतकमिति । प्रतिजोमाना
न्वाशौचाभाव एव । प्रतिजोमाधर्महीना इति स्मरणम् । केवलं मृतौ प्रसवे च मलापकर्षणार्थं मूत्रपुरीषोत्सर्गवच्छौचम्भव
त्येव । वयोवस्था विशेषादपि दशाहादुक्तौ शौचस्यापवादमाह । अदन्तजन्मनः सद्यश्चाचूडानैशिकी स्मृता । त्रिगत्रमाव्रता
देशाद्दशगत्रमतः परम् । यावता कालेनादन्तानामुत्पत्तिस्मिन्काले तृतीतस्य बालस्य सम्बन्धिनोऽसद्यः शौचम् । चूडाक
रणदर्वकृतस्य सम्बन्धितानैशिकीनिशा याम्बाश्च होरात्रयापिन्यशुद्धिः । व्रतादेश उपनयनम् । ततोऽर्वाक् चूडाया
श्चोर्द्ध्वं तृतीतस्य त्र्यहमशुद्धिः । अत्र चादन्तजन्मनः सद्य इति यद्यप्यविशेषणभिधानं तथाप्यग्निं संस्कारभावे द्रष्टव्यम् ।
अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव नास्याग्निं संस्कारेनोदकक्रियेति वै ह्यवेऽग्निं संस्काररहितस्य सद्यः शौचविधानात् । सति त्वग्नि
संस्कारेऽहस्त्वदन्तकन्यासु बालेषु चेति वक्ष्यमाण एकाहः । तथा च मनुः । अदन्तजाते तनये शिशौ गर्भे च्युते तथा । सपि
ण्डातान् सर्वेषामहोरात्रमशौचकमिति । नामकरणात्प्रोक्तसद्यः शौचमेव नियतम् । प्राङ्नामकरणात्सद्यः शुद्धिरिति श
ब्दे स्मरणम् । चूडाकर्म च प्रथमे तृतीये वा वर्षे स्मर्यते । चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमे द्ये तृतीये वा कर्तव्यं
श्रुतिनोदनादि स्मरणम् । ततश्च दन्तजननादूर्ध्वं प्रथमवार्धिकचूडाकर्म पर्यन्तमेकाहः तत्र त्वहनेन चूडन्तजस्य दन्त

सत्यपि त्रिवर्षया वदेकाहस्येव । तथा च विष्णुः । दन्तजाते त्वत्तच्छूडेऽप्यहोरात्रेण शुद्धिरिति । तत ऊर्ध्वं प्रागुपनयनान्तर्य
हः । यत्तु मनुवचनम् । नृणामहत्तच्छूडानामशुद्धिर्नैशिकी स्मृता । निर्वृत्तच्छूडकानानुत्तिरात्रात् शुद्धिरिष्यत इति । तस्या
प्ययमेव विषयः । यत्तून् द्विवर्षमधिककृत्य तेनैवोक्तम् । अरण्ये काष्ठवत्तत्काक्षिपेयस्य हस्ते वल्लिति । यच्च वसिष्ठवचनम् ।
ऊन द्विवर्षं प्रेते गर्भपतने वा सपिण्डानां त्रिगर्भमिति तत्संबन्धरच्छूडाभिप्रायेण । यत्तज्जिरेव वचनम् । यद्यप्यहत्तच्छूडैवैजात
दन्तस्तु संस्थितः । तथापि दाहयित्वैतमाशैचव्यहमाचरेदिति । तद्वर्षत्रयादूर्ध्वं कुलवर्णधर्मापेक्षया चूडोक्तवैवेदितव्य
म् । विप्रेन्यूनत्रिवर्षे तु मृते शुद्धिस्तु नैशिकीति तेनैवाभिहितत्वात् । नचायमेकाहो दन्तजननाभाव इति शङ्कनीयम् । न
हि न्यूनतृतीयवर्षस्य दन्तानुत्पत्तिः सम्भवति । तथा सत्यपि दन्तजनने अहत्तच्छूडस्य एकाहम्वदता विष्णुवचनेन विरोधश्च दू
परिहरः स्यात् । तस्मात्प्राचेव व्याख्याज्यायसी । यत्तु कश्यपवचनम् । बालानामदन्तजातानां त्रिगर्भेण शुद्धिरिति । तन्माता
पितृविषयं । निरस्य तु पुमान् शुक्लमुपस्पृश्य विमुञ्चति । वैजिकादभिसम्बन्धादनुर्गच्छादयं च ह्यमिति जन्यजनकसम्बन्धोपा
धिकतया त्रिगर्भस्मरणम् । ततश्चायमर्थः । प्राक्नामकरणात्सद्यः शौचनदूर्ध्वं दन्तजननादवर्गशिसंस्काराः क्रियायामे
काहः । इतरथा सद्यः शौचञ्जातदन्तस्य प्रथमवर्षिकाचौलादवर्गेकाहः । प्रथमवर्षादूर्ध्वं त्रिवर्षपर्यन्तं हत्तच्छूडस्य अह
तरस्य त्वेकाहः । वर्षत्रयादूर्ध्वं अहत्तच्छूडस्यापि त्र्यहः । उपनयनादूर्ध्वं सर्वेषाम्ब्राह्मणादीनां नन्दशर्मादिकमिति । इदानीं
स्त्रीयुवयोवस्या विशेषेणापवादमाह । अहस्त्वदन्तकन्यासु बालेषु च विशेषधनम् । अदन्ताः अपरिणीतायाः कन्यास्तासु हत्त
च्छूडासु वाग्दानान् प्रागहोरात्रं विशेषेण शुद्धिकारणं सपिण्डानां । सपिण्डश्च कन्यानां त्रिपुरवर्षपर्यन्तमेव । अप्रतानानुस्त्री
णां त्रिपुरवर्षी विज्ञायत इति वसिष्ठस्मरणम् । बालेषु चानुत्पन्नदन्तेषु अशिसंस्कारे सत्येकाहो विशेषधनम् । अहत्तच्छूडायानु
कन्यायां सद्यः शौचम् । अच्छूडायानु कन्यायां सद्यः शौचं निबन्धीयत इति वसिष्ठस्मरणम् । वाग्दानादूर्ध्वं तु संस्कारान्प्राक्यपि

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १४ ॥

क्षेपितृपक्षेचत्रिगत्रमेव । यथाहमनुः । स्त्रीणामसंस्कृतानानुच्यहान्शुद्धनिबन्धवाः । यथोक्तेनैव कल्पेन शुद्धानि
तु सनाभय इति । बान्धवाः पतिपक्षास्त्रिगत्रेण शुद्धानि । सनाभयस्तु पितृपक्षाः सपिण्डायथोक्तेनैव कल्पेन निर्वृत्तचूडकाना
मित्यादिनोक्तेन त्रिगत्ररूपेण । न पुनर्दशरूपेण पितृपक्षे विवाहान् प्राक् इत्युक्तत्वात् । अतएव मरीचिः । वारिपूर्वप्र
दत्तानुयानैव प्रतिपादिता । असंस्कृतानुसाक्षेया त्रिगत्रमुभयोः स्मृतमिति । उभयोः पतिपितृपक्षयोः । विवाहादूर्ध्वं तु वि
ष्टुना विशेषो दर्शितः । संस्कृतानुस्त्रीयुना शौचम्पितृपक्षे तत्प्रसवमरणे चेत्पितृगृहे स्यात्तान्तदैकगत्रं त्रिगत्रं चेति । तत्र
प्रसवएकाहः प्रयाणे त्रिगत्रमिति व्यवस्था । इदन्तु वयोवस्था शौचं सर्ववर्णसाधारणम् । क्षत्रस्य द्वादशहानीति वद्वर्णवि
शेषोपादानेनाभिधानात् । अतएव मनुना अनुपातवर्णविशेषा शौचविधेः साधारण्यप्रतिपादनार्थं चानुवर्णार्थं अधिकारे सत्यपि पु
नश्चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वश इत्युक्तम् । तथाङ्गिरसायुक्तम् । अविशेषेण वर्णानामर्वाकसंस्कारकर्मणः । त्रि
गत्रानुभवेच्छुद्धिः कन्यास्वह्णविधीयत इति । व्याघ्रपादवचनञ्चतुल्यम्वयसि सर्वेषामिति प्राक्प्रदर्शितम् । अतो यथापिण्ड
यज्ञावृतादेयमित्यादिपिण्डोदकदानविधिः सर्ववर्णसाधारणः यथावासमानोदका शौचविधिः । अन्तर्गजन्ममरण इति
सन्निपातशौचविधिश्च । यद्वच्चर्गभसावेमासनुव्याङ्गित्वावा शौचविधिः । प्रोषिते कालशेषः स्यादशेषे च हमेव त्विति वि
देशस्या शौचविधिश्च । यथावा गुर्वाद्या शौचविधिः सर्ववर्णसाधारणः सथावयोऽवस्थानि मित्रमाप्याशौचं सर्ववर्णसाधार
णमेव भवितुमर्हति । अतएव । क्षत्रे षड्भिः कर्तैश्चैतैर्वैश्यैर्न वभिर्नृचते । ऊर्ध्वं त्रिवर्षान्मूत्रे तु द्वादशहो विधीयते । तथा ।
यत्र त्रिगत्रं विप्राणामाशौचं सम्प्रदर्श्यते । तत्र मूत्रे द्वादशहः षण्णवक्षत्रवैश्ययो रित्यादीनि च वक्ष्यमृङ्गादि वचनानि विगीतत्वं
बुद्ध्या अनाद्रियमौर्ध्वरे श्वरविश्वरूपमेधातिथिप्रभृतिभिर्गच्छ्यै रयमेव साधारणः पक्षे गीकृतः । अविगीतानि बार्जानानि
क्षत्रियादि विषयतया व्याख्येयानि । गुर्वादिष्वतिदेशमाह । गुर्वेते वा स्यन्तु चानुबन्धे त्रिगत्रे षुच । गुरुरुपाध्यायः अन्ते

वासीशिष्यः । अनूचानोङ्गानाम्प्रवक्ता । मातुलग्रहणेनात्मवन्धवोमानृतवन्धवः पितृवन्धवश्च येनिसम्बद्धा उपलब्ध्यन्ते ते च पत्नीदुहितरइत्यत्रदर्शिताः । औत्रियएकशाखाध्यायी । एकांशाखामधीन्यऔत्रियइतिवैवाधायनस्मरणान् । एषूपरतेषु ब्रह्मोरात्रमाशौचम् । यस्तुमुख्योगुरुः पितातदुपरमेसपिण्डत्वाद्वशाहएव । यस्तुपितापुत्रानुत्पाद्यसंस्तुत्यवेदानध्याय्यवेदार्थग्राहयित्वावृत्तिश्चविदधाति । तस्यमहागुरुत्वात्तदुपरमेद्वाद्वशग्रन्थमहागुरुषुदानाध्ययनेवर्ज्येयैरन्नित्याश्वलायनेनोक्तमद्रष्टव्यम् । आचार्योपरमेतुत्रिगत्रमेव । यथाहमनुः । त्रिगत्रमाङ्गरशौचमाचार्यैः संस्थिते सति । तस्य पुत्रेचपत्न्याश्चदिवागत्रमितिस्थितिरिति । यदात्वाचार्यादेरन्येष्टिकर्णेति तदादशगत्रमाशौचम् । गुरोः प्रेतस्य शिष्यस्तुपितृमेधंसमाचरन् । प्रेताहारैस्समन्तत्रदशगत्रेनविश्रुज्यतीति तेनैवोक्तत्वात् । औत्रियस्यनुसमानग्रामीणस्यएतदाशौचम् । एकाहंसब्रह्मचारिणिसमानग्रामीणेचऔत्रियइत्याश्वलायनस्मरणान् । एकाचार्योपनीतः स ब्रह्मचारी एतच्चासन्निधानेद्रष्टव्यम् । सन्निहितेनुशिष्यादौत्रिगत्रादि । यथाहमनुः । औत्रियेतपसम्पन्नेत्रिगत्रमश्रुचिर्भवेत् । मातुलेपक्षिणीं शचिंशिष्यन्तिक्वाब्धवेयुचेति । उपसम्पन्नेमैत्रीप्रतिवेश्यत्वादितनासम्बद्धेशीलुयुक्तेवामातुलग्रहणंमातृपुत्रस्वादोरुपलक्षणाद्यैम्बान्धवाइत्यात्मवन्धवोमानृतवन्धवः पितृवन्धवश्चोच्यन्ते । तथाहवृहस्पतिः । अहंमातामहाचार्यऔत्रियेष्वश्रुचिर्भवेदिति । तथाप्रचेताः । मृतैश्चत्विजियाज्येचत्रिगत्रेणविश्रुज्यतीति । तथाचवृद्धः । संस्थितेपक्षिणींशचिंश्रुदौहित्रेभगिनीसुते । संस्तुतेतुत्रिगत्रंस्यादितिधर्मव्यवस्थितः । पित्रोरुपरमेस्त्रीणांऊळानानुकथम्भवेत् । त्रिगत्रेणैवश्रुद्धिः स्यादित्याहभगवानयमः । अश्रुरयोश्चभगिन्यांचमानुलान्याश्चमानुले । पित्रोःस्वसरितद्वचपक्षिणींक्षपयेन्निशम् । तथा । मातुलेश्चश्रुरेमित्रेगुरैर्गुर्व्वेगनास्तुच । आशौचमपक्षिणींशचिंमृतामातामहीयति । तथाचगौतमः । पक्षिणीमसपिण्डेयानिसम्बद्धेसहाध्यायिनिचेति । येनिसम्बद्धामातुलमामृतम्बसीयपितृपुत्रसंसेयादयः । तथाजावालिः । एकोदकानानुश्रुहो

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १५ ॥

गोत्रजनानामहःसूतम् । मातृवधौगुरौमित्रेमण्डलाधिपतौतथेति । विष्णुः । असपिण्डस्ववेश्मनिमृतएकशर्मिति । त
थावृद्धः । भगिन्यांसंस्कृतायानुभ्रातय्यपिचसंस्कृते । मित्रेजामातरिप्रेतेदौहित्रेभगिनीसुते । श्यालकेतस्तुतेचैवसद्वाः
स्नानेनशुद्ध्यति । ग्रामेश्वरेकुलपतौश्रोत्रियेचतपस्विनि । शिष्येपञ्चत्वमापन्नेशुचिर्नक्षत्रदर्शनान् । ग्राममध्यगतोया
वत्श्वस्तिष्ठतिकस्यचित् । ग्रामस्थतावदाशौचद्विर्गतेशुचितामियादित्यादीन्याशौचविशेषप्रतिपादकानिस्मृतिवच
नान्यन्वेयणीयानिग्रन्थगौरवभयादत्रनलिखन्ते । एषुचैकविषयेगुरुलघ्वाशौचप्रतिपादकतयापरस्परविरुद्धेषुस
न्निधिविदेशस्थापेक्षयाव्यवस्थानुसन्धानव्या । किञ्च । जनैरसेषुपुत्रेषुभार्यास्वन्यगतासुच । अहरित्यनुवर्ततेजनै
रसाःक्षेत्रिकदत्तकादयस्तेषुजातेषुपरतेषुवाहोरात्रमाशौचम् । तथास्वभार्यास्वन्यगतासुअन्यप्रतिलोकमर्थ्यतिरिक्तमाश्रि
तासुअनीतासुचाहोरात्रमेवतपुनःसत्यपिसापिण्डोदशरात्रम् । प्रतिलोमाश्रितासुत्वाशौचाभावएव । पाषण्डानाश्रिता
इत्यनेनप्रतिषेधात् । एतच्चभार्यापुत्रशब्दयोःसम्बन्धिश्चत्वाद्यात्प्रतियोगिकम्भार्यात्वमुच्यतस्यैवेदमाशौचम् । सपि
ण्डानान्त्वाशौचाभावएव । अतएवप्रजापतिः । अनाश्रितेषुदारेषुपरपत्नीसुतेषुच । गोत्रिणःस्नानशुद्धाःसुस्त्रिणै
वतप्येतेति । स्वरिण्याद्यास्तुयमाश्रितासस्यनुत्रिणचमेव । यथाहविष्णुःजनैरसेषुपुत्रेषुजातेषुचमृतेषुच । परपूर्वास्तु
भार्यासुप्रसूतासुमतासुचेति । त्रिणमत्रप्रकृतंअनयोश्चित्रैकशत्रयोःसन्निधिविदेशस्थापेक्षयाव्यवस्था । यदा
नुपितुस्त्रिणवन्नदासपिण्डानामेकशत्रम् । यथाहमरीचिः । सूतकेमृतकेचैवत्रिणमपरपूर्वयोः । एकाहस्तुसपि
ण्डानान्त्रिणचंयत्रैवपितुरिति । किञ्च । निवासराजनिप्रेतेतदहःशुचिकारणम् । निवसंयस्मिन्निवासःस्वदेशउ
च्यते । तस्ययोगजास्वामीविषयाधिपतिःसयस्मिन्नहन्यतीतस्तदहर्मात्रंशुद्धिकारणंरैचेदतीतस्तदार्शत्रिमात्रम् । अ
तएवमनुः । प्रेतेराजनिस्त्व्योनिर्यस्यस्याद्विषयेस्थितिरिति । ज्योतिषासहवर्ततइतिस्त्व्योनिराशौचमहिचैद्यावत्सूय्य

र्शनम् । रत्रैचेद्यावत्तन्क्षत्रदर्शनमित्यर्थः । अनुगमनाशौचमाह । ब्राह्मणेनानुगन्तव्यो न शूद्रो न द्विजः कश्चित् । अनुगम्याम्भसि स्नात्वा स्पृष्ट्वाग्निं घृतमुक्तमुचिः । ब्राह्मणेनासपिण्डे न द्विजो विप्रादिः शूद्रो वा प्रेतो नानुगन्तव्यः । यदि स्नेहादि नानुगच्छति तदा म्भसितडागादि स्थे स्नात्वाग्निं स्पृष्ट्वा घृतम्प्राश्य मुचिर्भवेत् । अस्य च घृतप्राशनस्य भोजनकार्यविधाने प्रमाणाभावाद्भोजनप्रतिषेधः । इदं समानोक्तृष्टजातिविषयम् । यथाह मनुः । अनुगम्येच्छया प्रेतज्ञातिमज्ञातिमेव च । स्नात्वा सचैलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतम्प्राश्य विष्नुद्यतीति । ज्ञातयो मामृतु सपिण्डाः । इतरेषां नुविहितत्वाद्भेदादेषः । निरुष्टजात्यनुगमने तु स्मृत्यन्तरे कन्दृष्टव्यम् । तत्र शूद्रानुगमने । प्रेतीभूतन्तु यः शूद्रं ब्राह्मणे ज्ञानदुर्वलः । अनुगच्छेन्नीयमानं सन्निगत्रेण शुद्धानि । त्रिगत्रे तु तत्स्त्रीणैर्न दीङ्गत्वासमुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतम्प्राश्य विष्नुद्यतीति पशुरेकम् । क्षत्रियानुगमने तु ब्रह्मणः । मानुषास्थिस्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिगत्रमाशौचमस्निग्धे त्वहोरात्रं शवानुगमने चैव मिनिवसिष्टे कम् । वैश्यानुगमने पुनः पक्षिणी । तथा क्षत्रियस्या तन्तरवैश्यानुगमने ऽहोरात्रमेकान्तरशूद्रानुगमने पक्षिणी । वैश्यस्य शूद्रानुगमने एकाह इत्यहनीयम् । तथा गेदने ऽपि पारस्करेणोक्तम् । मृतस्य बान्धवैः सार्द्धं कृत्वा तु परिदेवनम् । वर्जयेत्तदहोरात्रन्दानं श्राद्धादिकर्म चेति तथा लङ्करणमपि नकार्यम् । कच्छपादो सपिण्डस्य प्रेता लङ्करणे कृते । ब्रह्मनादुपवासः स्यादशकौ स्नानमिच्छत इति शङ्खेन प्रायश्चित्तस्यान्नातत्वात् । सपिण्डाशौचे कश्चिदपवादमाह । महीपतीनां नाशौचं हतानां भिद्युता तथा । गोब्राह्मणार्थे संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिपः । यद्यपि महीशब्देन कृत्स्नभूगोलकमभिधीयते तथाप्यत्र सकलायाः क्षितेरेकभर्तृकत्वा नुपपत्तेर्महीपतीनामिति बहुवचनानुरेधाच्च तदेकदेशभूतानि मण्डलानि लक्ष्यन्ते तत्पालनाधिपतानां क्षत्रियादीनामभिषिक्तानां नाशौचनैराशौचचंनकार्यमित्यर्थः । तथा विद्युद्धतानां गोब्राह्मणरक्षार्थे विपन्नानाञ्च सम्वन्धि नोये सपिण्डास्तेरप्याशौचं नकार्यम् । यस्य च मन्त्रिपुरे हितदेर्भूमिपो ऽनन्यसाध्यमन्त्राभिचारिदिकर्मसिद्ध्यर्थे ब्रह्मैवा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १६ ॥

भावमिच्छति तेनापिन कार्यम् । अत्र च महीपतीनां यदसाधारणत्वेन विहितमृजापरिरक्षणं न दानमानसत्कारव्यवहारदर्शनादिना विनानसम्भवति । तत्रैवाशौचाभावो न पुनः पञ्चमहायज्ञादिष्वपि । तथा ह मनः । रज्ञो माहात्मिके स्याने सद्यः शौचं निबध्यते । प्रजानाम्परिरक्षार्थमासनञ्चात्र कारणमिति । गौतमेनाप्युक्तम् । रज्ञाञ्च कार्या विधातार्थमिति । राजभृत्यादेरप्याशौचं न भवति । यथा ह प्रचेताः । कारवः शिल्पिनो भृत्या वैद्या दासास्तथैव च । राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता इति । कारवः स्तूपकागदयः । शिल्पिनश्चित्रकारचेतनिर्णयकादयः । अयञ्चाशौचाभावः किम्बिषय इत्यपेक्षयाङ्गमिति नैः शब्दैस्तदसाधारणकर्मणो बुद्धिस्थत्वात्तत्रैव द्रष्टव्यः । अतएव विष्णुः । न रज्ञां राजकर्मणि न व्रतिनाम्ब्रतेन सन्निगां सन्नेन कारुण्यकर्मणीति प्रतिनियतविषयमेवाशौचाभावन्दर्शयति । शातातपीयेप्युक्तम् । मूल्यकर्मकराः शूद्रा दासी दासास्तथैव च । स्वानेशरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिता इति । यच्च दासादिषु शुद्धिः परिहरणीयतया प्राप्नोति तदर्थं विषयेत्यनुसन्धेयम् । अतएव स्मृत्यन्तरम् । सद्यः स्पृश्यागर्भदासे भक्तदासस्य हाच्छुचिः । तथा । चिकित्सको यत्कुशतेतदन्येन न शक्यते । तस्माच्चिकित्सकः स्पर्शं शुद्धे भवति निश्चय इति । किञ्च । जहत्विजान् दीक्षितानाञ्च यश्चि यङ्कर्म कुर्वताम् । सत्रिव्रतिब्रह्मचारिदातृब्रह्मविदान् तथा । दाने विवाहे यज्ञे च संग्रामे देशे विप्लवे । आपद्वापि हि कष्टायां सद्यः शौचं निबध्यते । जहत्विजो वरणाभरणसंभूता वैतानोपासनाकर्तृविशेषाः दीक्षया संस्कृता दीक्षितास्ते वा यज्ञियं यज्ञे भवङ्कर्म कुर्वतां सद्यः शौचं निबध्यते इति सर्वत्रानुयङ्गः । दीक्षितस्य वैतानोपासनाः काठ्याङ्ग इत्यनेन सिद्धेऽप्यधिकारे पुनर्वचनं यजमानेषु स्वयङ्कर्तृत्वविधानार्थं सद्यः स्नानविशुद्ध्यर्थञ्च । सत्रियहणेन सन्तानुष्ठानतुल्यतया न्नसत्रप्रवृत्ता लक्ष्यन्ते । मुख्यानां सत्रिणां दीक्षितयहणेनैव सिद्धेः व्रतिशब्देन कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रवृत्ताः स्नातकव्रतप्रायश्चित्तप्रवृत्ताश्चोच्यन्ते । तथा ब्रह्मचर्यादि व्रतयोगिनः श्राद्धकर्तृभोक्तृश्च ग्रहणम् । तथा च स्मृत्यन्तरे । निव्यमन्नं प्रदास्यापि कृच्छ्रचान्द्रायणा

दिषु । निवृत्ते कच्छ होमादौ ब्राह्मणादिषु भोजने । गृहीतनियमस्यापि न स्यादन्यस्य कस्यचित् । निमज्जितेषु विप्रेषु प्रारब्धे
 आर्जकर्मणि । निमज्जितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च । देहेऽपि नृयुतिष्ठन्तु नाशौचं विदुते क्वचित् । प्रायश्चित्तप्रवृत्ता
 मान्दानवृद्धिं विदन्त्येति । सन्निवृत्तिना सन्निवृत्ते च शुद्धिर्न कर्ममात्रेण सन्निवृत्तवहारे । तथा च विष्णुः । न ब्रतिनाम्ब्रतेन स
 त्रिणां सन्न इति । ब्रह्मचार्य्यपकुर्वाण को नैष्ठिकश्च । यस्तु निवृत्ततैव न प्रतिग्रहीता सर्वैखानसो दानुशब्देनोच्यते । ब्रह्मवि
 त्त्यतिः एतेषाञ्च त्रयाणामिष्टां सर्वत्र शुद्धिः । विशेषेण प्रमाणाभावात् । दाने च पूर्वसङ्कल्पितद्रव्यस्य नाशौचम् । पूर्व
 सङ्कल्पितद्रव्यन्दीयमानमनृद्यतीति कृतस्मरणम् । स्मृत्यन्तरे चात्र विशेष उक्तः । विवाहोत्सवयज्ञादिष्वन्तरा मृतसूत
 के । शेषमन्नमपरैर्देयन्दाहृन्मेतृश्च न स्पृशेदिति । यज्ञे वृषोत्सर्गादौ विवाहे च पूर्वसंभृतसम्भारे । तथा च स्मृत्यन्तरे । य
 ज्ञे संभृतसम्भारे विवाहे आर्जकर्मणीति । सद्यः शौचमत्र प्रकृतम् । विवाहग्रहणम् पूर्वप्रवृत्तचैलोपनयनादि संस्कारकर्मोप
 सप्तकम् । यज्ञग्रहणञ्च पूर्वप्रवृत्तदेव प्रतिष्ठाणमाहुत्सर्गमात्रोपलक्षणम् । न देवप्रतिष्ठोत्सवविवाहेषु न देशविभ्रमेनापद्य
 पि च कष्टायमाशौचमिति विष्णुस्मरणम् । संग्रामे युद्धे संग्रामे समुपेक्षेण जानं सन्नाहयेदित्याश्वलायनादुक्तं न हनविधौ प्रा
 स्थानिकशान्तिहोमादौ च सद्यः शुद्धिः । देशस्य विस्फोटादिभिर्पसर्गैर्गजभयाद्वा विस्त्रवेतदुपशमनार्थे शान्ति कर्मणि सद्यः
 शौचम् । विस्रवाभावेऽपि क्वचिद्देशविशेषे पैठो न सिनापुद्धिरुक्ता । विवाहदुर्गयज्ञेषु यात्राया नार्थकर्मणि । न तत्र सूतकन
 द्वात्कर्मयज्ञादिकारयेदिति । तथा कष्टाया मय्यापदि व्याध्याद्युभिर्भवेन मुमूर्षावस्थायान्दुरितशमनार्थं दाने । तथा सङ्कुचि
 तवृत्ते च श्च्युत्परिआन्तमातापित्रादिबहुकुटुम्बस्य तद्भरणोपयोगिनिप्रतिग्रहे सद्यः शुद्धिः । इयञ्च शुद्धिर्यस्य सद्यः शौचं नि
 नार्थपशमेन भवत्यश्वसनि कस्य तद्विषया । यस्त्वेकाहपठ्याप्तसंज्ञितधनस्तस्यैकाहः यस्त्वेकाहपयोगिसञ्चयी तस्य अर्धहः यस्तु
 चतुरहार्थमापादितद्रव्यः कुम्भीधान्यः तस्य चतुरहः । कुम्भूलधान्यकस्य दशाह इत्येवं यस्य यावत्कालमार्थभावस्तस्य ता

॥ मि० प्र० ॥

॥ १७ ॥

वत्कालमाशौचमापदुपाधिकत्वादाशौचसङ्केचस्य । अतएवमनुना । कुम्भलधान्यकोवास्यात्कुम्भीधान्यकएववा । अहं
हि कोवापि भवेदश्वस्तनिकएववेत्यत्र प्रतिपादितचतुर्विधगृहस्थाभिप्रायेण । दशहंशवमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते । अ
र्वाकसञ्चयनादस्याद्यहमेकाहमेवचेतिकल्पचतुष्टयम्यतिपादितम् । समानोदकविषयाञ्चसङ्कुचिताशौचकल्पाः पक्षि
ण्येकाहसङ्घाः शौचरूपाः स्मृत्यन्तरदृष्टावृत्तिसङ्कोचोपाधिकतयाएव योज्याः । अयञ्चाशौचसङ्कोचोयेतवप्रतिग्रहादिना वि
नार्त्तिसुद्विषयोनसर्वत्रेत्यवगन्तव्यम् । ननु एकाहद्विहोत्रशिवेदसमन्वितः । अहात्केवलवेदस्तु द्विहीनोद
शभिर्दिनैरित्यादि स्मृत्यन्तरवचनपर्यलोचनया ध्यायनज्ञानानुष्ठानयोगिनां एकाहादिभिः सर्वान्नानाशुद्धिरित्येवङ्कस्मान्ने
त्यते । उच्यते । दशहंशवमाशौचमिति सामान्यप्राप्तदशहवाधपुरःसरमेव ह्येकाहद्विहोत्रशुद्धौ दिव्यादिविधायक
भूवति । वाधस्य चानुपपत्तिनिवन्धनत्वाद्वावत्यवाधितेन उपपत्तिप्रशमेन भवति तावद्वाधनीयमतः कियदनेन वाध्यमित्यपेक्षा
यामपेक्षितविशेषसमर्पणक्षमस्याशिवेदसमन्वितइति वाक्यशेषस्य दर्शनादशिवेदविषये शिहोत्रादौ कर्मणि स्वाध्याये च वा
वतिष्ठतेन पुनर्दानादावपि । एवञ्चाशिवेदपदयोः कार्यान्वयित्वमभवति । इतरथा येनाशिवेदसाध्यङ्कर्मकतन्तस्यैका
हाच्छुद्धिरिति पुरुषविशेषोपलक्षणमेव स्यान्नचैतदुक्तम् । एवञ्च सति प्रत्यहं शिशुक्रियाः । वैतानोपासनाः कार्यः क्रिया
श्च श्रुतिचोदनात् । तथा ब्राह्मणस्य च स्वाध्यायानिवृत्त्यर्थं सङ्घाः शौचमित्येवमादिभिर्मन्वादि वचनैरेकवाक्यताभवति । तथा
चोभयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यत इति दशहपयं न भोजनादिकम्यतिषेधयद्भिर्त्यमादि वचनैरविरोधोपि सिद्ध्यत्यतः
क्वाचित्कमेवेदमाशौचसङ्कोचविधानम् । न पुनः सन्ध्यवहारादिगोचरमित्यलमिति प्रपञ्चेन । इदञ्च स्वाध्यायविषये सङ्घाः
शौचविधानं वक्तुं वेदस्य ब्रह्मोक्तत्वकतायामात्राद्रष्टव्यम् । इतरस्य तु दानमप्रतिग्रहे होमः स्वाध्यायश्च निवर्तत इति निषेधए
व । एवञ्चाहोत्रादिमध्ये यस्य यावत्कालमाशौचमुक्तमसत्स्थानन्तरं स्नात्वा शुद्धोन्नतत्कालाति क्रममात्रात् । यथाहमनुः

। विप्रः प्रुद्धात्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो बाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मीन्वायष्टिं प्रुद्रुः कृतक्रिय इति । कृतक्रिय इति
 ग्रन्थे कर्मभिसम्बध्यते । विप्रो नुभूताशौचकालः कृतक्रियः कृतस्नानो हस्तेनापः स्पृष्ट्वा प्रुद्धति । स्पृष्ट्वेति स्पर्शं न क्रियैवोच्यते ।
 न स्नानमाचमनम्बा । बाहनादि युतस्यैवानुयङ्गात् । अथवा कृतक्रियो यावदाशौचं कृतोदकादि क्रियस्तदनन्तरं विप्रा
 दिरुदकादि स्पृष्ट्वा प्रुद्धतीत्याशौचकालानन्तरं भाविस्नानप्रतिनिधित्वेनोच्यत इति । क्षत्रियादिर्वाहनादिकं स्पृष्ट्वा प्रुद्धोदि
 निकुलव्यापिनीं शुद्धिमभिधायेदानीं प्रसङ्गात्प्रतिपूरयथापि नीं शुद्धिमाह । उदकाप्रुचिभिः स्नायान्संस्पृष्टस्त्रैरुपस्पृशेत् ।
 अङ्गिगानिजपेचैव गायत्रीं मनसा सहत् । उदकारजस्वला प्रुचयः शवचाण्डालपतितस्त्रुतिकाशवाशैचिनश्चरैतैः सं
 स्पृष्टः स्नायानैः पुनरुदकाप्रुचिसंस्पृष्टादिभिः संस्पृष्टः उपस्पृशेदाचामेदाचम्या ब्रिङ्गानि श्रोत्रो ह्येव मादौ निचोणिम
 न्नावाक्यानिजपेत् । त्रिष्वेव वज्रवचनस्य चरितार्थत्वात् । तथा गायत्रीञ्च सह न्नमसाजपेत् । ननूदकादिसंस्पृष्टः स्नाया
 दित्येकवचननिर्दिष्टस्य कथनैरिति वज्रवचनेन परमर्शः सत्यमेवं किन्तूदकादि संस्पृष्टव्यतिरिक्तस्नानार्हमात्रस्पर्शेऽप्याच
 मनविधानार्थेनैरिति वज्रवचनेन निर्देश इत्यविशेषः ते च स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतो वगन्तव्याः । यथा ह्यपाशरः । दुःस्व
 प्नेमैथुनेवान्ते विरिक्तेऽनुरकर्मणि । चित्तिपूयश्मशानास्थं स्पर्शने स्नानमाचरेदिति । तथाचमनः । वान्तो विरिक्तः
 स्नात्वा नुघृतप्राशनमाचरेत् । आचामेदेव भुक्त्वा न्नं स्नानं मैथुनिनः स्मृतमिति । मैथुनिनः स्नानमृतुकालविषयम् । अन्धेतौ नु
 यदागच्छेच्छौ च मूत्रपुरीषवदिति वृहस्पतिस्मरणात् । अन्धतावपि कालविशेषे स्मृत्यन्तरं स्नानमुक्तम् । अष्टम्याञ्च नुदं
 श्यादिवापर्वणि मैथुनम् । कृत्वा संचेलं स्नात्वा च वारुणाभिश्च मार्जयेदिति । तथाचयमः । अङ्गीर्णेभ्यदि ते वान्ते तथाप्य
 स्मृतिरेवौ । दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शं स्नानमात्रं विधीयत इति । तथाच वृहस्पतिः । मैथुने कटधूमे च सद्यः स्नानं विधीयते । इ
 त्येतदसंचेलस्पर्शविषयम् । संचेलेन तु चित्यादिस्पर्शं संचेलमेव स्नानम् । यथा ह्यचयनः । श्वानं श्वपाकं मृतधूमन्देव द्र

॥ मित्रा ॥

॥ ५ ॥

व्योपजीविनम् । ग्रामयाजकं सोमविक्रयिणं पूयं चितिञ्चितिकाष्टमद्यं मद्यभागं सखेहं मानुषास्थिशवस्य शंरजसखलाम
होपातकिनं शवं स्पृष्ट्वा । सचे लमग्नेव गह्वोर्नीर्याग्निमुपस्पृश्य गायत्र्यष्टशतञ्जपेत् । द्यूतमप्राश्य पुनः स्नात्वा त्रिगचमेदि
ति । एतच्च बुद्धिपूर्वविषयमन्यत्र स्नानमात्रं । शवस्पृष्टं दिवा कौर्त्तिं चितिं पूयं रजसखलाम् । स्पृष्ट्वा तु कामते विप्रः स्नानं कृत्वा वि
मुञ्च्यतीति वृहस्पतिस्मरणान् । एवमन्यत्रापि विषयमागेषु विषयसमीकरणमूहनीयम् । तथा ह्यकश्यपः । उदयास्तमयोः
स्कन्दित्वाक्षिस्यन्दने कर्णोक्तो शने चित्यागे हरेण पूयसंस्पर्शने सचे लं स्नात्वा पुनर्मनइति जपेन्महाबाह्वृत्तिभिः सप्तज्या ऊतीर्जुङ्ग
यादिति । तथा च समुत्थनरे । स्पृष्ट्वा देवलकञ्चैव सवासाजलमाविशेत् । देवार्चनपरो विप्रो विनार्थी वत्सरत्रयम् । असौ दे
वलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः । तथा ब्रह्माण्डपुराणे । शैवान्प्राश्रुषतान् स्पृष्ट्वा लोकापतिकानां स्निकान् । विकर्मस्थानं द्वि
जान् भूद्रान् सवासाजलमाविशेदिति । तथा अस्वर्ग्याह्या ऊतिः सास्याच्छूद्रसंस्पर्शं दूषितेति लिङ्गाच्च । भूद्रस्यर्शनिवेधः । त
थाङ्गिरः । यस्तु कायां स्वपाकस्य ब्राह्मणे ह्यधिगेहति । तत्र स्नानमप्रकुर्वीत द्यूतमप्राश्य विमुञ्च्यतीति । तथा व्याघ्रपादः । च
ण्डालम्पति तञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत् । गोवालव्यजनादर्वाक्सवासाजलमाविशेत् इति । एतदति सङ्कटस्थानविषयमन्य
अनुवृहस्पतिनोक्तम् । युगञ्च द्वियुगञ्चैव त्रियुगञ्च चतुर्युगम् । चण्डालस्तु तिकोदकापतितानामधः कर्मादिति । तथापि
ठीनसिः । काकोलूकस्यर्शने सचे लं स्नानमनुदकमत्र पुरीषकरणे सचे लं स्नानं महाबाह्वृत्तिर्होमश्च अनुदकमत्र पुरीषकर
ण इत्येतच्चिरकालमत्र पुरीषशौचाकरणपरम् । तथाङ्गिरः । भासवायसमार्जारखरोष्ट्रश्च भूकूकरन् । अमेध्यानि
च संस्पृश्य सचे लोजलमाविशेत् इति । मार्जारस्यर्शनिमित्तं स्नानमुच्छिष्टसमये च नुष्ठानसमये च वेदितव्यं समाचारान् ।
अन्यदानु । मार्जारञ्चैव दर्वीचमारुतश्च सदा शुचिरिति स्नानाभावः । अस्पर्शेन स्नानं न भेरुर्देदितव्यमधस्तात्तु क्षालन
मेव । नाभेरुर्देकौ मुक्ताभुनायद्युपहन्यते । तत्र स्नानमधस्ताच्चैप्रक्षाल्या च म्यमुञ्च्यतीति तेनोक्तत्वात् । तथापि क्षिप्त्यर्श

विशेषो जानूकूर्णेनोक्तः । ऊर्द्धनाभेः करैर्मुक्ताय दङ्गसंस्पृशेत्खगः । स्नानन्तत्र प्रकुर्वीत शेषम्यक्षाल्य शुद्ध्यतीति । अमेध्यस्य
 शूर्पविष्णुना विशेषो दर्शितः । नाभेरधस्तात्वाङ्गुचकारिकैर्मलैः सुगभिर्मद्वैर्वापहतो मृत्तैर्यैस्तदङ्गम्यक्षाल्या चान्तःसु
 क्षोदन्यत्रोपहतो मृत्तैर्यैस्तदङ्गम्यक्षाल्य स्नायान्निद्रियेषूपहतस्तूषोष्णस्नात्वा पञ्चगव्येन दशनच्छदोपहतश्चेति । एत
 च परकीयामेध्यस्य शर्वविषयम् । आत्मीयमलस्य शूर्पे तूर्द्धमपि नाभेः क्षालनमेव । यथा हृदे वलः । मानुषास्थिवसाम्बिष्ठामा
 न्नं वमूचरेतसी । मज्जानं शोणितम्बापि परस्य यदि संस्पृशेत् । स्नात्वा प्रमृज्य लेपादीनां च म्यस्य चिर्भवेत् । तान्येव स्वानि
 संस्पृश्य पूतः स्यात्परिमाज्जनादिति । तथा च शङ्खः । रथा कर्दमं तोयेन स्त्रीवनाद्येन वा तथा । नाभेरूर्द्धन्नरः स्पृष्टः सद्यः
 स्नानेन शुद्ध्यतीति । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सकर्दमं नुवर्षे वा पुप्रविश्य ग्रामसंकरम् । जङ्घयोर्भृत्तिकां स्निग्धः पादयोर्द्वि
 गुणस्तत इति । ग्रामसङ्करं ग्रामसलिलप्रवाहप्रदेशं सकर्दमम्यविश्लेष्टार्थः । मार्तशोषितेनुकर्दमादौ न दोषः । रथा
 कर्दमं तोयानि स्पृष्टान्यथ श्रवायसैः । मार्तैर्नैव शुद्ध्यन्ति पक्केष्ट कचित् तानि चेति प्रागुक्तत्वात् । अस्थनि मनुना विषे उक्तः
 । नारं स्पृष्ट्वा स्थिसंस्नेहं स्नात्वा विप्रो विष्नुश्चति । आचम्यैव तु निस्नेहं गंगं स्पृष्ट्वा वीथ्यवारविमिति । इदं द्वैजातास्थिविषयम्
 । अन्यत्र वसिष्ठे उक्तम् । मानुषास्थिस्निग्धं स्पृष्ट्वा विग्रत्रमाशौचमस्निग्धेन ह्येव गच्छति । अमानुषे तु विष्णूक्तम् । भक्ष्यवज्जै
 पञ्चनखशवन्तदस्थिच सस्नेहं स्पृष्ट्वा स्नातः पूर्ववत्स्वम्यक्षालितम्बभूयादिद्येव मन्येपि स्नानार्हाः स्मृत्यन्तरतोऽवबोद्धव्याः एवं
 स्नानार्हाणां बहुत्वात्तदभिप्रायनैरिति बहुवचनमविरुद्धम् । उदकाशुचिभिः स्नायादिद्ये तच्च दण्डाद्युचेत न व्यवधानस्य
 शर्वेदितव्यम् । चेतनव्यवधानेन तु मानवम् । दिवाकीर्त्तिमुदकाश्च पतितं स्नानं तथा । शवन्नतस्पृष्टि न चैव स्पृष्ट्वा स्ना
 नेन शुद्ध्यतीति । मृतीयस्य त्वाचमनमेव । तत्स्पृष्टि नं स्पृशेद्यस्तु स्नानं न स्य विधीयते । ऊर्द्धमाचमनम्योक्तं व्याणा
 म्योक्षणन्तयेति सम्यगस्मरणम् । एतच्चाबुद्धिपूर्वकविषयं मतिपूर्वनुवृत्तीयस्यापि स्नानमेव । यथा ह्येतत्तमः । पतितचण्डा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १९ ॥

लसूतिकादक्याशवस्पृष्टिततस्पृष्ट्युपस्पर्शने सचे लमुदकोपस्पर्शनाच्छुद्धेति । चतुर्थस्यत्वाचमनम् । उपस्पृश्याशुचि
स्पृष्टं तृतीयगन्वापिमानवः । हस्तौ पादौ च ते येन प्रक्षाल्याचम्यशुद्ध्यतीति देवलस्मरणम् । अशुचो नाम्पुनरुदक्यादिस्पर्शे
देवलेन विशेष उक्तः । अर्पाकम्पनितगन्धमुन्मत्तं शवदाहकम् । सूतिकासाविकानारीं रजसाचपरिलुताम् । अकुक्कुट
वरहांश्च ग्राम्यान्संस्पृश्यमानवः । सचेलः सशिर्गः स्नात्वा तदानीमेव शुद्ध्यतीति । अशुद्धानस्वयमप्येतान् शुद्धसुयदि संस्पृ
शेत् । विष्णुश्चायुपवासे न तथा कृच्छ्रेण वा पुनरिति । साविका प्रसवस्य कारयित्री । कृच्छ्रः अर्पाकादिविषयः श्वादिद्युतपूर्वा
सङ्गतिव्यवस्था । अधुना कालमुद्धादृष्टान्तेन द्रव्यशुद्धिप्रकरणे क्लृप्तस्यैतत्प्रकरणेव ध्यमाणां शुद्धिहेतून् ननु कामति ।
कालेति कर्ममुद्धायुर्मनो ज्ञानन्तपो जलम् । पञ्चात्तापो निरुहारः सर्वेऽमी शुद्धिहेतवः । यथाग्न्यादयो भीसर्वे स्वविषये
शुद्धिहेतवस्तथा कालोऽपि दशरत्नादिकः । शास्त्रगम्याच्छुद्धिहेतुत्वस्य । अग्निस्त्वावच्छुद्धिहेतुर्न यथाग्न्यादयि । पुनः पाकान्म
हीमयमिति । कर्मच शुद्धिनिमित्तम् । यथावद्वर्त्यति । तथा श्वमेधावभृथस्नानादिति । तथामृदपि शुद्धिकारणम् । यथा कश्चि
तम् । सलिलम्भस्मृद्वापि प्रक्षेप्यम्बुद्भयइति । वायुरपि विष्णुश्चिहेतुः यथोदीरितं मातृतेनैव शुद्ध्यतीति । मनोऽपि
वाचः शुद्धिसाधनं यथा समान्नायि । मनसा वा इधित्वा वा गवदतीत्यादि । ज्ञानञ्चाध्यात्मिकम्बुद्भिः शुद्धैर्निदानम् । यथा
भिधास्यति क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानादिति । तपश्च कृच्छ्रादि । यथावद्वर्त्यति । प्राजापत्यं च रेक्तृच्छं समावागुहृतल्पगङ्गाद्यादि
तथा जलमपि शरीरदेः यथा जल्पयति । वर्षणो जलमिति । पञ्चात्तापोऽपि शुद्धिजनकः । यथागदितम् । ख्यापनेनानु
तापेनेति । निरुहारेऽपि शुद्ध्यापादनम् । यथा व्याहृतिरर्थ्यति । त्रिगत्रोपो यितो जलइत्यादि । किञ्च । अकार्यकारि
णान्दानम्भे गोनद्यां शुद्धिं कृत् । शोद्धस्य मृच्चतोयश्च संन्यासो वै द्विजन्मनाम् । तपो वेदविदं क्षान्तिर्विदुषाम्बर्ष्मणो ज
लम् । जपः प्रच्छन्नपापानां मनसः सयमुच्यते । भूतात्मनस्तपो विद्वेषुद्धेर्ज्ञानम्बिशेषधनम् । क्षेत्रज्ञस्येश्वरज्ञानाद्विशुद्धिः ।

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २० ॥

समर्थः । क्षत्रसम्बन्धिताकर्मणां स्वग्रहणादिना आपदि जीवेततेनापि जीवितुमशक्नुवन् । वैश्यसम्बन्धिनः कर्मणां वाणि
ज्यादिना जीवेत् । ननु शूद्रवृत्त्या । तथा च मनुः । उभाभ्यामपि जीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् । क्वचिन्मृगक्षमास्थाय जी
वेद्वैश्यस्य जीविका मिति । तथा आपद्यपि न हीनवर्णेन ब्राह्मी वृत्तिश्चाप्यणीया किन्नु ब्राह्मणेन क्षत्रीक्षत्रियेण वैश्यसम्बन्धि
नी वैश्येन च शौद्रोऽन्ये वस्वानन्तरहीनवर्णे वृत्तिरेव ब्रवीन्तः स्वधर्मैर्गणानन्तरं म्यापीयसीन् वृत्तिमिति छेदं ननु कदाचित् ज्याय
सीमिति विसिद्धस्मरणात् । ज्यायसी च ब्राह्मी वृत्तिः । तथा च स्मृत्यन्तरम् । उक्तं पृथक् पृथक् स्वातथ्योः कर्मन विद्युते ।
मध्यमे कर्मणी हि त्वा सर्वसाधारणे हिते इति । शूद्रस्योक्तं पृथक् ब्राह्मं कर्मन विद्युते । तथा ब्राह्मणस्यापहृष्टं शौद्रं कर्म ।
मध्यमे क्षत्रवैश्यकर्मणी पुनरपहृतसर्ववर्णसाधारणे । शूद्रस्त्वापहृतो वैश्यवृत्त्या शिल्पैर्वा जीवेत् । शूद्रस्य द्विजशूद्रा
तथा जीवन्वर्णिगभवेत् । शिल्पैर्वा विविधैर्जैर्वेद्विजातिहितमाचरन्निनि प्रागुक्तत्वात् । मनुना चात्र विशेषो दर्शितः । यैः
कर्मभिः प्रचरितैः शूद्रैर्नो द्विजातयः । तानि कारुण्यकर्मणि शिल्पानि विविधानि चेति । अनेनैव न्यायेनानुलोमोत्पन्नाना
मपि स्वानन्तरवृत्तिरूहनीया । एवं स्वानन्तरहीनवर्णवृत्त्या आपदं निस्तीर्य प्रायश्चित्ताचरणेनात्मानम्यावयित्वा पथिन्यसे
त् । स्ववृत्तावात्मानं स्थापयेदित्यर्थः । यद्वायमर्थः । गर्हितवृत्त्या जिं तन्मप्यथिन्यसेदुत्तुजेदिति । तथा च मनुः ।
जपहोमैरपैत्येनोयाजनाध्यायनैः कृतम् । प्रतिग्रहनिमित्तं ननु न्यागेन तपसैव चिति । वैश्यवृत्त्या जीवतो ब्राह्मणस्य यदप
रणीयन्नदाह । फलोपलक्षौ मसो मम नुय्यापूपवीरुधः । तिलौदनरसश्चागन्धिक्षीरं घृतं जलम् । शस्त्रासवमधूच्छिष्ट
मधुलाक्षाश्चर्वहि यः । मृचर्मपुष्पकुतपकेशतक्रविषक्षितीः । कौशेयनीललवणमांसैकशफसीसकान् । शाकाद्रौघाधिपि
ण्याकपशुगन्धांस्तथैव च । वैश्यवृत्त्यापि जीवन्नो विक्रीणीत कटाचन । नो विक्रीणीतेति प्रत्येकमभिसम्बध्यते । फलानिक
दलीफलादीनि वदरे गुदव्यतिरिक्तानि । यथाहनारदः । स्वयंशीर्णो निपर्णो निफलानाम्बदरे गुदे । रज्जुः कार्पासिकं सूत्रं

[illegible]

॥मि०प्रा०॥

॥ २९ ॥

नशुद्धान्धर्मार्थमचिरस्थितानिति । धर्मग्रहणमावश्यकभेषजाद्युपलक्षणम् । अतएवतारदः । अशक्तौभेषजस्यार्थं
यज्ञहेतोस्तथैवच । यद्यवश्यं तुविक्रियास्तिलाधान्येनतत्समाइति । यद्यन्यथाविक्रीणीतेतदादोषः । भोजनाभ्यञ्जना
द्धानाद्यदन्यलुक्तेतिलैः । कर्मिर्भूत्वाश्वविष्टायाग्नितृभिः सह मज्जतीतिमनुस्मरणात् । सजातीयैः पुनर्विनिमयोभव
त्येव । रसारसैर्निमातव्यानत्वेवलवणंरसैः । कतान्नञ्चकतान्नेनतिलाधान्येनतत्समाइति । कतान्नंसिद्धान्नन्नचसिद्धान्ना
न्नेनपरिवर्तनीयम् । कतान्नञ्चकतान्नेनेतिनुपाठेसिद्धमन्नमकृतान्नेनतण्डुलादिनापरिवर्तनीयमिति । पूर्वोक्तनिषेधमिति
क्रमेदोषमाह । लाक्षालवणमांसानिपतनीयानिविक्रये । पयोदधिचमद्यञ्चहीनवर्णकण्णिनु । लाक्षालवणमांसानि
विक्रीयमाणानिसद्वाः पतनीयानिद्विजातिकर्महानिकर्ण । पयःप्रभृतीनिनुहीनवर्णकण्णिशूद्रनुत्यन्तापादकानिसूत
ह्यतिरिक्तापण्यविक्रयैवैश्यतुल्यता । यथाहमनुः । सद्यःपततिमांसेनलाक्षयालवणेनच । अथेहणशूद्रोभवतिब्राह्मणःक्षी
रविक्रयात् । इतरेषामपण्यनान्विक्रयादिहकामतः । ब्राह्मणःसप्तरत्रैणवैश्यभावंतिगच्छति । किञ्च । आपद्गतःसम्प्रगृह्ण
न्भुञ्जानोवायतस्ततः । नलिप्येतैनसाविप्रोज्ज्वलनार्कसमोहिंसः । यस्त्वधनोवसन्नवज्जुकुटुम्बतया आपद्गतोपिक्षत्रवृत्तिवै
श्यवृत्तिवानप्रविविधति । सयतस्ततोहीनहीनतरहीनतमेम्यःप्रतिगृह्णंस्तदन्नंभुञ्जानोपिवाएनसापापेननलिप्यते । यत
स्तस्यामापदवस्थायां असम्प्रतिग्रहादावधिकारित्वेनज्वलनार्कसमोयथाज्वलनोर्कश्चहीनसङ्करेऽपिनदुष्यतितथायमापद्ग
तोनदुष्यतीत्येतावन्साम्यम् । एवञ्चवदतापद्गतस्यपरधर्माश्रयणाद्विगुणमपिस्वधर्मानुष्ठानमेवमुख्यमितिदर्शितम्भवती
ति । तथाचमनुः । वरंस्वधर्माविगुणेनपारक्यःस्वनुष्ठितः । परधर्माश्रयाद्विप्रस्सद्यःपततिजानितः । किञ्च । क्वयिःशि
ल्पम्भृतिर्विद्याकुसीदंशकटङ्गिरिः । सेवाऽनपून्वपेभैक्षमापन्नौजीवनानितु । आपन्नौजीवनीनिविशेषणात् । कृष्या
दीनामध्येअनापदवस्थायांयस्यवृत्तिःप्रतिषिद्धातस्यसावृत्तिःअनेनाभ्यनुज्ञायते । यथाआपदिवैश्यवृत्तिःस्वयंकृताकृषि

विप्रक्षत्रिययोरभ्यनुज्ञायते । एवं शिल्पादीन्यप्यनुज्ञायन्ते । शिल्पं रूपकरणानि । भूतिः प्रेयस्त्वम् । विद्याभृत काध्यापकत्वा
 द्या । कुसीदम्बुद्ध्यर्थेन्द्रव्यप्रयोगस्तत्त्वयं कृतमभ्यनुज्ञायते । शकटम्भाटकेन धान्यादिवहनद्वारेण जीवनहेतुः । गिरिस्तुङ्ग
 तनृणैर्धनद्वारेण जीवनं । सेवापरिचिन्तानुवर्तनम् । अनूपम्पचुरनृणवृक्षजलप्रायः प्रदेशः । तथानृपेन्द्रपयाचनम् । भैक्षं
 स्नातकस्यापि । स्नान्यापनौ जीवनानि । तथा च मनुः । विद्याः शिल्पभूतिः सेवागोरक्षाविपणिः कृषिः । गिरिर्भैक्ष्यं कुसी
 दं च दशजीवनहेतवः । यदा कृष्यादीनामपि जीवनहेतूनामसम्भवस्तदा कथञ्जीवनमित्यत आह । बुभुक्षितस्वहं स्थित्वा धा
 न्यमब्राह्मणाद्धरेत् । प्रतिगृह्यतदाख्येयमभियुक्तेन धर्मतः । धान्याभावेन त्रिगुत्रं बुभुक्षितोऽनश्नन् स्थित्वाऽब्राह्मणान् प्रूषा
 त्तदभावैवैष्यत्तदभावे क्षत्रियाद्वाहीन कर्मण एकाहपथ्याप्नन्धान्यं हरेत् । यदाह मनुः । तथैव सप्तमे भक्ते भक्ता निषडन
 श्रुता । अश्वस्वनविधानेन हर्तव्यां हीन कर्मण इति । तथा च प्रतियहोत्तरकालं यदपहृततन्तुर्मेतो यथावृत्तमाख्येयम् । य
 दिनाष्टिकेन स्वामिनावयेदङ्किनामापहृतमिष्यभियुज्यते । यथाह मनुः । खलान्धे त्रादगाग्दायतो वाप्युपलभ्यते । आस्था
 तव्यन्नुत तत्समैपृच्छते यदि पृच्छतीति । इदमपरमापत्त्यसङ्गाद्राज्ञो विधीयते । तस्य वृत्तं कुलं शीलं श्रुतमध्ययनन्तपः । ज्ञा
 त्वा गजाकुटुम्बस्य धर्म्या वृत्तिं प्रकल्पयेत् । योश्चनायापरीतोऽवसीदति । तस्य वृत्तमाचारं कुलमाभिजात्यम् । शीलमात्म
 गुणम् । श्रुतं शास्त्रं अवणम् । वेदाध्ययनं सुपरीध्य गजार्धमादत्तपेतां वृत्तिम्य कल्पयेत् अन्यथा गज्ञोदोषः । यथा च म
 नुः । यस्य गजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा । तस्य सीदति तद्राष्ट्रं दुर्भिक्षव्याधिपीडनमिति ॥ ७७ ॥ इत्यापद्धर्म
 प्रकरणम् ॥ ७७७७ ॥ चतुर्णामाश्रमाणां मध्ये ब्रह्मचारिगृहस्थयोर्धर्मः प्रतिपादिताः साम्प्रतमवसरप्राप्तान्वा
 नप्रस्थधर्मान् प्रतिपादयिषुर्ह । सुतविन्यस्तपनी कस्तयावानुगतो वनम् । वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साग्निः सोपासने ब्र
 जेत् । वने प्रकर्षेण नियमेन तिष्ठति चरतीति वनप्रस्थः वनप्रस्थ एव वानप्रस्थः । संज्ञायां द्वैर्घ्यम् । भाविनी वृत्तिमाश्रित्य वन

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २२ ॥

अपि नित्यावत्सु तन्विन्यस्तपनीकः । त्वयेयम्भरणीया इत्येवंसु ते विन्यस्तानि क्षिप्तापनीयेन सतथोक्तः । यदि
सापतिपरिचर्याभिलाषेण स्वयमपि बर्जजगमिषति तदा तयानुगतो वा सहितस्तथा ब्रह्मचाट्युर्द्धरेताः साग्निर्वैतानाग्नि सहि
तस्तथा सोपासनागृह्याग्नि सहितश्च वनम्ब्रजेत् । सुतविन्यस्तपनीक इति ब्रह्मचाट्युर्द्धरेताः स्थोवनवासे ऽधिक्रियत इति दर्शित
म् । एतच्चाश्रमसमुच्चयपक्षमङ्गीकृत्योक्तमितरथा अविस्तुतब्रह्मचर्योयमिच्छेत्तु तमावसेदित्यक्ततगाहं स्थोपिवनवासे ऽधिक्रि
यत एव । अयश्च वनप्रवेशोजर्जरकलेवरस्य जातपौत्रस्य वा । यथाह मनुः । गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वली पलितमात्मनः ।
अपत्यस्यैव वापत्यन्तदारण्यं समाश्रयेदिति । अयश्च पुत्रेषु पत्नीनिक्षेपे विद्यमानभार्यस्य । मृतभार्यस्याप्यापसंवादिभिर्वेनवा
सस्मरणात् । अनोयद्वाहयित्वाग्निहोत्रेणेति पुनर्गन्धानविधानन्तदपरिपक्वकषायविषयम् । साग्निः सोपासन इत्यत्रापि यदा
द्वाधानं कृतं तदा औताग्निर्गृह्येण च सहितो वनं ब्रजेत् । सर्वाधाने तु औतरेव केवलं यदिकथं चिज्ज्येष्ठभ्रातुरन्नाहिताग्नित्वा
दिना औताग्नयो नानाहितास्तर्हि केवलं सोपासना ब्रजेदित्येव मन्त्रे चनीयम् । अग्निनयनं च तन्निर्वर्त्याग्निहोत्रादिकर्मसिद्ध्यर्थम्
। अतएव मनुः । वैतानिकश्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि । दार्शमास्कन्दयन् पूर्वपौर्णमासश्च शक्तिरिति । नमुचपुत्र
निक्षिप्तपत्नी कस्य तद्विरहिणः कथमग्निहोत्रादिकर्मो नुष्ठानं घटते पत्न्या सह यष्टव्यमिति सह अधिकारनियमात् । सत्यमेव
म् । किन्त्वत्र पत्नीनिक्षेपविधिवलादेव तन्निरपेक्षेणाधिकारः कल्प्यते । यथाहिरजस्वलायां यस्य ब्राह्मणे ऽहनि पत्न्यनालम्भि
कास्यान्नामपरुध्ययजेतेत्यपरोधे विधिवलात्तन्निरपेक्षता । यद्वा वनमग्निष्टुम्भनमेव पतिपत्न्यनुमन्यत इति न विरोधः । नच य
था ब्रह्मचारिणो विधुरस्य वा वनमग्निस्थितस्याग्निहोत्रादिपरिलोपस्तथा निक्षिप्तपत्नी कस्याप्यग्निहोत्राद्वा भाव इत्याशङ्कनीयम् ।
अपाक्षिकत्वेन अवगणात् । नच ब्रह्मचारि विधुरयो रप्यग्नि साध्यकर्मस्वनधिकारः यश्चुममासादूर्द्धं आहितश्चावणि काग्रेस्तदधि
कारदर्शनान् । वानप्रस्थो जटिलश्चीरं जिनवासान फालकष्टमधितिष्ठेदकष्टं मूलफलं सच्चिन्वीत ऊर्द्धरेताः क्षमाश्रयो

दद्यादेव न प्रतिगृह्णीयादूर्जं पञ्चभ्यो मासेभ्यः श्रावणि के नाश्री नाधाया हि ताग्निर्वृक्षमस्त्रिको दद्याद्देवपितृमनुष्येभ्यः स गच्छेत्स्वर्गं
 मानन्त्यमिति वशिष्ठस्मरणात् । चोरन्वस्त्रखण्डो वल्कलम्बा । न फालकृष्टमधितिष्ठेत्तृष्टक्षेत्रस्योपरि न निवसेत् । आ
 बणि केन वै दि केन मार्गेण न लौकिकेनेत्यर्थः । साग्निः सोपासतो ब्रजो दिव्येन दग्नि साध्यश्चातस्मान्नैक कर्म्मो नुष्ठानार्थमिच्छन्
 न्तत्र गुणविधिमाह । अफालकृष्टे नाश्रीं च पिष्टुन् देवानिथी नपि । भृत्याश्च तर्पयेत्तश्मश्रुजटालो मभृदात्मवान् । फाल
 ग्रहणं कर्षणसाधनोपलक्षणम् । अहृष्टक्षेत्रे त्रोज्ज्वेन तीवारवेणुश्यामाकादिना अश्रीं स्वर्पयेदग्नि साध्यानि कर्म्मोऽप्यनुतिष्ठे
 त् । च श्रद्धान्भिक्षादानमपि तेनैव कुर्यात् । तथापि त्वृन् देवानिथी नपि श्रद्धान्भूतान्यपि तेनैव तर्पयेत् । तथा भृत्यान् । च
 श्रद्दादाश्रमप्राप्तानपि । तथा च मनः । यज्ञश्च्यः स्यात्तेनो दद्याद्द्वलिभिश्चाश्च शक्तिः । अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमा
 मताति । एवमप्यश्महायज्ञान्कृत्वा स्वयत्पितृच्छेयमेव भुञ्जीत् । देवताभ्यस्तु तज्जुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः । शेषमात्मनि भु
 ङ्जीत्तलवणश्च स्वयं कर्तमिति सनुस्मरणात् । स्वयं कृतमूषरलक्षणम् । सर्वभोजनाद्यर्थे यागाद्यर्थे च मुन्यन्ननियमाङ्गान्याह
 रपरिह्यागोऽर्थसिद्धः । अतएव मनः । सत्यज्यग्राम्याहारं सर्वज्ञैव परिच्छेदमिति । ननु च दर्शपूर्णमासादेव्री ह्यादि
 ग्राम्यद्रव्यसाध्यत्वात्कथं नत्परिह्यागः । न च वचनोपमफालकृष्टे नाश्रीं चैतिविशेषवचनसामर्थ्यात्तृवी ह्यादिवाध इति । वि
 शेषविवयिन्यापि स्मृत्याश्रुतिबाधस्यान्याय्यत्वात् । अफालकृष्टविधेश्च स्मान्नैः अग्नि साध्य कर्म्मविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । सत्यमे
 व द्विन्त्वत्र व्रीह्यादेरप्यफालकृष्टत्वसम्भवान्नविरोधः । वासनैः शारदं मेध्यं मुन्यन्नैः स्वयमाहुतैः । पु
 रोडाशांश्चरुंश्चैव विधिवन्निर्वपेत्पृथक् इति । तीवारदीनामुत्पन्नानां स्वतो मेध्यत्वे सिद्धेऽपि पुनर्मेध्यग्रहणं यज्ञार्हं व्रीह्यादि
 प्राश्रयैकतम् । मेधो यज्ञस्तदहं मेध्यमिति । तथा श्मश्रूणि मुखजातिरेमाणि । जटारूपांश्च शिरोरुहान् । कक्षादी
 निचरेमाणि विभूयात् । रोमग्रहणं नखानामप्युपलक्षणम् । तथा च मनः । जटौश्च विभूयान्नित्यं श्मश्रुलोमनखांस्ये

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २३ ॥

ति । तथात्मवानात्मोपासनाभिरतः स्यात् । पूर्वोक्तद्रव्यसञ्चयनियममाह । ब्रह्मोमासस्य यस्यावातथासम्बन्धरस्य वा । अर्थस्य सञ्चयं कुर्यात्कृतमाश्वयुजेत्यजेत् । एकस्याहः सम्बन्धिभोजनयजनानादि दृष्टा दृष्ट कर्मणः पर्याप्तस्यार्थस्य सञ्चयं कुर्यात् । मासस्य वा । यस्याम्बामासानाम् । सम्बन्धरस्य वा सम्बन्धिकर्मपर्याप्तं सञ्चयं कुर्यान्नधिधकम् । यद्वैवं क्रियमाणेपि कथञ्चिदतिरिच्यते तर्हि तदतिरिक्तमाश्वयुजेमासित्यजेत् । दान्तस्त्रिवरणस्त्रायीनिवृत्तञ्च प्रतिग्रहान् । स्वाध्यायवान्दानशीलः सर्वसत्त्वहितैरतः । दान्तोदरपरहितः त्रियुसवनेषु प्रातर्मध्यन्दिनापगृह्णेषु स्नानशीलः तथाप्रतियहपराङ्मुखः च शब्दान्याजनादिनिवृत्तञ्च स्वाध्यायवान्वेदाभ्यासरतस्तथाफलमूलभिक्षादिदानशीलः । सर्वप्राणिहिताचरणनिरतञ्च भवेत् । किञ्च । दन्तो लखलिकः कालपक्काशी वा शमकुटुकः । औतंस्मार्त्तम्फलस्नेहैः कर्मकुर्यात्तथा क्रियाः । दन्ता एवो लखलनिस्तुधीकरणसाधनन्दन्तो लखलन्तयस्यासि सदन्तो लखलिकः कालेनैव पक्कं कालपक्कम् । नीवारवेणुश्यामाकादि वदेरैगुदादिफलान्नदशनशीलः कालपक्काशी वा शब्देऽग्निपक्काशेनोवा स्यात् । कालपक्कभुगेव चेति मनूनाग्निपक्काशित्वमिप्रायः । अशमकुटुको भवेत् । अशमना कुटुनमवहननं यस्य स तथोक्तः । तथा औतंस्मार्त्तं च कर्म दृष्टार्थाश्च भोजनाभ्यञ्जनादि क्रियाः । लकुचमधूकादिमेध्यतरुफलोद्भवैः स्नेहद्रव्यैः कुर्यान्ननुघृतादिकैः । तथा च मनुः । मेध्यवृक्षोद्भवानद्यान् स्नेहं श्वफलसम्भवानिति । पुरुषार्थतया विहितभोजननिवृत्त्यर्थमाह । चान्द्रायणैर्नयेत्कालं कच्छैर्वैवर्तयेत्सदा । पक्षे गते वाप्यग्नीयान्मासेवाहनिवागते । चान्द्रायणैर्विध्यमाणलक्षणैः कालं नयेत् । कच्छैर्वा प्राजापत्यादिभिः कालं वर्तयेत् । यद्वा पक्षे पञ्चदशदिनात्मके तीर्तेऽग्नीयान्मासेवाह्निवागतेन क्रमञ्जीयात् । अपि शब्दाच्चतुर्थकालिकत्वादितानिपि । यथाह मनुः । नक्तम्यान्नं समग्नीयादिवाचाहृत्य शक्तिः । चतुर्थकालिको वास्याद्वाप्यष्टमकालिक इति । एतेषाञ्च कालनियमानां शतत्रयपेक्षया विकल्पः । किञ्च । स्वप्याद्भूमौ शुची रौद्रौ दिवा सम्प्रपदैर्नयेत् । स्थानासनविहारैर्वैयोगाभ्यासेन वा तथा । आहारविहारौ

सुनवर्जैर्गत्रौचिःप्रयतःस्वप्यान्नोपविशेन्नपिपिच्छेत् । दिवास्वप्नस्यपुरुषमात्रार्थतयाप्रतिविद्धत्वान्नतन्निवृत्तिपरम् ।
तथाभूमौवेवस्वप्यान्नशय्यान्तरितायामञ्चकादौवा । दिनन्तुसम्प्रपदैरठनैर्नयेत् । स्थानासनरूपैर्विविहारैःसञ्चारैःक
ञ्चित्कालंस्थानङ्कञ्चित्कालञ्चोपवेशनमित्येवम्वादिनंनयेत् । योगाभ्यासेनवा । विविधाञ्चोपनिषदोऽं
त्तमसंसिद्धयेऽश्रुतीरिति । आत्मसंसिद्धयेब्रह्मत्वप्राप्तये । तथाश्वाध्वितिपरिलोटनाद्वानयेत् । भूमौविपरिवर्तनति
ष्ठेद्वाप्रपदैर्दिनमितिमनुस्मरणात् । प्रपदैःपदाग्रैः । किञ्च । ग्रीष्मेपञ्चमिमास्योवर्षासुस्थगिडलेशयः । आर्द्रवा
सासुहेमन्तेशक्त्वावापितपञ्चरेत् । अन्तुःसंवत्सरेग्रीष्मोवर्षाहेमन्तइतिदर्शनात् । ग्रीष्मेचैत्रादिमासचतसृषुदिक्षु
चत्वारोऽग्रयःउपरिस्थादादित्यइत्येवम्यञ्चानामग्रीनांमध्येतिष्ठेत्तथावर्षासुआवणादिमासचतुष्टयेस्थगिडलेशयःवर्षाधा
रुनिवारणविरहिणिभूतलेनिवसेत् । हेमन्तेमार्गशीर्षादिमासचतुष्टयेक्लिन्नम्बासोवसीत । सर्वम्बिधतपञ्चरणेश्चस
मर्थःस्वशक्त्वनुरूपम्बानतपञ्चरेद्वायाशरीरशोथस्तथायतेत् । तपञ्चरञ्चोऽग्रतरंशोषयेद्देहमात्मनइतिमनुस्मरणात् ।
किञ्च । यःकण्टकैर्वितुदतिचन्दनैर्यञ्चलिम्यति । अकुञ्जोपरितुष्टश्चसमस्तस्यचतस्यच । यःकञ्चिक्कण्टकादिभि
र्विविधमङ्गानितुदतिव्यययतिनस्मैनकुञ्चेत् । यञ्चन्दनादिभिर्पुलिम्यतिमुखयति । तस्यतपरितुष्टेत् । किन्तु
तयोर्गुभयोरपिसमःस्यादुदासीनोभवेत् । अग्निपरिचर्याऽक्षमम्पत्याह । अग्रीन्वाप्यात्मसात्कुत्वावृक्षावासेमिताश
नः । वानप्रस्थगृहेष्वेवयात्रार्थमैक्षमाचरेत् । अग्नीनात्मनिसमारेप्य । वृक्षावासेवृक्षएवञ्चावासःकुटीयस्यसतथो
क्तः । मिताशनःस्वल्पाहारेऽपिशृष्टात्फलमूलाशनश्चभवेत् । यथाहमनुः । अग्नीन्स्वात्मनिवैतानान्नुसमारेप्ययथाविधि ।
अनग्निरनिकेतःस्यान्मुनिर्मूलफलाशनइति । मुनिर्मानीवतयुक्तःफलमूलसम्भवेचयावताप्राणधारणम्भवति । तावन्मा
त्रमैक्षम्बानप्रस्थगृहेष्वचरेत् । यदातुतदसम्भवेव्याध्यभिभवेवानतदाकिङ्कार्यमित्यतश्चाह । ग्रामादाहृत्यवाग्रासान

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २४ ॥

ह्यैभुञ्जीतवाग्यतः । ग्रामाद्द्वैभैक्षमाहृत्यवाग्यतेमौनीभूत्वाष्टौग्रासान्भुञ्जीत् । ग्राम्यभैक्षविधानान्मुन्यन्ननियमार्थलुप्तः । यदापुनरष्टभिर्धौसैः प्राणधारणं न सम्भवति । तदा त्रष्टौग्रासान्भुञ्जीत् भैक्ष्यन्वानप्रस्थस्य षोडशेति स्मृत्यन्तरे कन्नष्टव्यम् । सकलानुष्ठानासमर्थम्यत्याह । वायुभक्षः प्रागुदीचीं गच्छेदावर्ष्मसंक्षयात् । अथ वायुरेव भक्षो यस्यासौ वायुभक्षः । प्रागुदीचीं मैशानीन्द्रिङ्गच्छेत् । आवर्ष्मसंक्षयात् । वर्षावपुस्तस्य निपातपर्यन्तमकुटिलगतिर्गच्छेत् । यथाह मनुः । अपरं जिताम्बास्थागच्छेद्विशमजिह्वगइति । महाप्रस्थानेऽप्यशक्नोभृगुपतनादि कम्बाकुट्यात् । वानप्रस्थो वीरधानं ज्वलनाम्बुप्रवेशनम्भृगुपतनम्बानुतिष्ठेदिति स्मरणात् । स्नानाचमनादि धर्म्मब्रह्मचारिप्रकरणाद्विभिहितञ्चाविरोधितोऽस्यापि भवति । उत्तरे वाञ्छेव तथा विरोधो गौतमस्मरणात् । एवम्प्रागुदितैर्नन्दवादिदीक्षां महाप्रस्थानपठ्यन्तान् नुत्यागान्तमनुतिष्ठन् ब्रह्मलोके पञ्चताम्राप्नोति । यथाह मनुः । आसामहर्ध्विचर्याणान्यत्क्लान्तमयाननुम् । वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयतेति । ब्रह्मलोकः स्थानविशेषो नतु निर्यंब्रह्म । तत्र लोकश्च इत्याप्रयोगात् । तुरीयाश्च मन्तरेण मुक्त्यनङ्गीकारश्च । न च योगाभ्यासेन वा पुनरिति । ब्रह्मोपासनविध्यनुपपत्त्या तद्वापत्तिः परिशुद्धनीया । सालोकादिप्राप्त्यर्थत्वेनापि तदुपपत्तैरतस्वश्रुतौ तत्र यो धर्म्मस्त्वन्या इत्युपक्रम्य यज्ञोध्ययनन्दानमिति प्रथमस्तप एवेति द्वितीयो ब्रह्मचर्यो चार्थकुलवासी नृतीयोऽत्यन्तमाचार्यकुलस्त्वात्मानमवसादयन्निगार्हस्थ्यवानप्रस्थनैष्ठिकत्वस्वरूपमभिधाय सर्वे एते पुण्यलोकभवनतीति त्रयाणामाश्रमिणाम्पुण्यलोकप्राप्तिमभिधाय ब्रह्मसंस्थो मृतत्वमेतीति परिशेष्यात्परिब्राजकस्यैव ब्रह्मसंस्थस्य मुक्तिवक्षणां मुक्तत्वप्राप्तिरभिहिता । यदपि आङ्गत्वात्तथावादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यत इति गृहस्थस्यापि मोक्षप्रतिपादनं नङ्गवान्ननु भूतपा रिब्राज्यस्यैव गन्तव्यम् ॥ २२ ॥ इति वानप्रस्थप्रकरणम् ॥ २२ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ २२ ॥ ॥ वानप्रस्थधर्म्माननुक्तम्यक्रमप्राप्तान् परिब्राजकधर्म्मान् साम्प्रतम्यसौति । वनात्तु गृहाद्वा क्वचिच्छिंसर्ववेदसदक्षिणम् । प्राजापत्यान् दन्तेतान् श्रीनारेय

आत्मनि । अधीतवेदोजपकृत्युत्तवानमनोदोषिमान् । शक्त्याचयज्ञकर्मोक्षेमनःकुर्यात्तुनान्यथा । यावताकालेनतीव्रतपः
 शेषितवपुषोविषयकषायपरिपाकोभवति । पुनश्चमदोद्भवाशंकानोद्भाव्यते । तावत्कालम्बनवासंस्कृतातत्समनन्तरंमो
 क्षेमनःकुर्यात् । वनगृहशृङ्गाभ्यान्तत्सम्बन्ध्याश्रमोलक्ष्यते । मोक्षश्चेन्नचमोक्षैकफलकश्चतुर्थोश्रमः । अथवागृहान्
 गार्हस्थ्यादमन्तरंमोक्षेमनःकुर्यादनेनचपूर्वोक्तश्चतुर्गश्रमसमुच्चयपक्षःपाक्षिकइतिद्वोतयति । तथाचविकल्पोजावा
 लश्रुतौश्रूयते । ब्रह्मचर्येण्यपिरसमाप्यगृहीभवेत् । गृहीभूत्वावनीभवेत् । यदिवेतरथाब्रह्मचर्या
 देवप्रव्रजेद्गृहाद्वावनाद्वेति । तथागार्हस्थेत्तर्गश्रमवाधश्चगौतमेनदर्शितः । ऐकाग्रम्यन्त्वाचार्याःप्रत्यक्षविधानानागार्हस्थ
 स्येति । एषाञ्चसमुच्चयविकल्पवाधपक्षाणांसर्वेषांश्रुतिमूलत्वादच्छ्रयाविकल्पः । अतोयत्कैश्चित्पण्डितंमन्यैरुक्तम् ।
 स्मार्त्तत्वाद्नैष्ठिकत्वादीनाङ्गार्हस्थेनश्रौतेनबाधः । गार्हस्थानधिहृतान्धक्त्रीवादिविषयतावेति । तत्त्वाध्यायाध्ययनवैधुर्यं
 निबन्धनमित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथाविष्णुक्रमणज्यावेक्षणादृक्षमतयापंगवादीनांश्रौतेष्वनधिकारस्तथास्मार्त्तैष्वप्यु
 दकुम्भाहरणभिक्षाचर्याक्षमत्वात्क्रम्यगंवादिविषयतयानैष्ठिकत्वादश्रमनिर्वाहः । अस्मिंश्चाश्रमेब्राह्मणस्यैवाधिका
 रः । आत्मन्यग्नीन्समारेण्यब्राह्मणःप्रव्रजेद्गृहान् । तथा । एषेवोभिहितोर्ध्वमैवाब्राह्मणस्यचतुर्विधइत्युपक्रमोपसंहा
 रमर्थमनुनाब्राणस्याधिकारप्रतिपादनात् । ब्राह्मणाःप्रव्रजन्तीतिश्रुतेश्चायजन्मनएवाधिकारेनद्विजातिमात्रस्य । अ
 न्येतुत्रैवर्णिकानाम्युक्तत्वात्त्रयाणाम्बर्णानाम्बेदमधीत्यचत्वारश्चाश्रमाइतिस्त्रुत्रकारवचनाच्चद्विजातिमात्रस्याधिकारमा
 ऊः । यदावनातगृहाद्वाप्रव्रजति तदासर्ववेदसदक्षिणा । सर्ववेदसौसर्वधनसम्बन्धिनीदक्षिणायस्याःसातथोक्ताताम्न
 जापतिदेवताकामिष्टिंस्कृतातदन्तेतान्वैतानग्रीन्आत्मनिश्रुत्युक्तविधानेनसमारेण्य । चण्डादुदगयनेपैरणमास्याम्पु
 रश्चरणमादौहत्वाश्रुद्धेनकायेनश्चष्टौश्राद्धानिनिर्वपेत् । द्वादशवाइतिवैधयनाद्युक्तपुरश्चरणादिकञ्चकृत्वा । तथा

॥मि० प्रा०॥

॥ २५ ॥

धीतवेदेजपपरयणोज्ञानपुत्रोदीनाभ्यक्तप्रणार्थिसार्थाययथाशक्त्यान्नदश्चभूत्वाअनाहिताग्निर्ज्यैष्ठ्यादिनाप्रतिबन्धाभा
वेकताधानोनित्यनैमित्तिकान्यज्ञान्कत्वामोक्षेमनःकुर्यात् । चतुर्थोऽश्रमंप्रविशेत् । नान्यथा । अनेनानपाकतर्णेत्रयस्य
गृहस्थस्यप्रवज्यायामनधिकारन्दर्शयति । तथाहमनुः । ऋणनिर्त्रीण्यपाक्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् । अनपाक्यमो
क्षन्तुसेवमानोब्रजत्यधइति । यदातुब्रह्मचर्यात्प्रव्रजति तदानप्रजोत्पादनादिनियमः । अकृतदारपरिश्रहस्यतत्रानधिका
रद्रागप्रयुक्तत्वाच्चविवाहस्य । नचऋणत्रयापाकरणविधिरेवदागनाक्षिपतीतिशङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमवद
न्यप्रयुक्तदारसम्भवेतस्यानाक्षेपकत्वात् । ननुजायमानोवैवाह्यणस्त्रिभिर्ऋणवान्जायते । ब्रह्मचर्येणऋहविभ्योयज्ञेन
देवेभ्यःप्रजयापिनृभ्यइतिजातमात्रस्यैवप्रजोत्पादनादीन्यावश्यकानीतिदर्शयति । नैवम् । नहिजातमात्रोऽकृतदारश्रि
परिश्रहोयज्ञादिष्वधिक्रियते । तस्मादधिकारीजायमानोब्राह्मणादित्य्यज्ञादीननुतिष्ठेदिति । तस्यार्थः । अतश्चोपनीत
स्यवेदाध्ययनमेवावश्यकम् । कृतदारश्रिपरिश्रहस्यप्रजोत्पादनमपीतिनिरवद्वाम् । स्वमधिकारिणंनिरूप्यतज्जमाना
ह । सर्वभूतहितःशान्नास्त्रिदण्डीसकमण्डलुः । एकारामःपरिव्रज्यभिक्षार्थीग्राममाश्रयेत् । सर्वभूतेभ्यःप्रियाप्रयका
रिभ्योहितञ्छदासीनोनपुनर्हिताहिताचरणः । हिंसानुग्रहयोरनारम्भीतिगौतमस्मरणात् । शान्तःवाह्यान्तःकरणो
परतः । त्रयःदण्डाअस्यसन्तीतित्रिदण्डी । तेचदण्डावैणवाग्राह्याःप्राजापत्येष्ट्यनन्तरस्त्रीनैणवान्दण्डान्मूर्जंप्रमाणा
नृदक्षिणेनपाणिनाधारयेत् । सव्येनसोदकङ्कमण्डलुमितिस्मृत्यन्तरदर्शनात् । एकम्बादण्डधारयेदेकदण्डीवेति
वौधायनस्मरणात् । चतुर्थमाश्रमङ्गच्छेद्ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डीचिदण्डीवासर्वसङ्गविवर्जितइतिचतुर्विंशतिम
तेदर्शनाच्च । तथाशिखाधारणमपिवैकल्पिकम् । मुण्डःशिखीवेतिगौतमस्मरणात् । मुण्डोमनोऽपरिश्रहइतिबसिष्ठ
स्मरणात् । यज्ञोपवीतधारणमपिवैकल्पिकमेव । सशिखान्केशान्निःकृत्यविहज्ययज्ञोपवीतमितिकाठकश्रुतिदर्शनात्

। कुटुम्बपुत्रदागंश्चवेदाङ्गानिचसर्वशः । केशान्यज्ञोपवीतञ्चयक्कागूञ्चरेन्मुनिरितिवाष्कलस्मरणाच्च । अथय
 ज्ञोपवीतमप्सुजुहोति । भूःस्वाहेत्यथदण्डमादत्ते । सखेमाङ्गोपायेतिपरिशिष्टदर्शनाच्च । यद्युशक्तिस्तदाकन्यापित्रा
 ह्या । काषायीमुण्डःत्रिदण्डीसकमण्डलुपवित्रपादुकासनकन्यामात्रइतिदेवलस्मरणात् । शौचाद्व्यर्थकमण्डलुसहि
 तञ्चभवेत् । एकारमःप्रव्रजितान्तरेणासहायःसंन्यासिनीभिःस्त्रीभिश्चस्त्रीणाञ्चैकइतिवैधायनेनस्त्रीणामपिप्रव्रज्यास्मर
 णात् । तथाचदक्षः । एकोभिधुयैयोक्तञ्चद्वावेवमिथुनंस्मृतम् । चयोगामःसमाख्यातऊर्द्धतुनगरयते । राजवार्ता
 दितेवान्नुभिधावार्तापरस्परम् । अपिपैम्न्यमात्सर्व्यसन्निकर्षान्नसंशयइति । परिव्रज्यपरिपूर्वाव्रजतिस्त्रागेवर्त्तते । अ
 तश्चाहंममाभिमानन्तत्कृतञ्चलौकिककङ्कर्मनिचयव्यैदिकञ्चनित्यकाम्यात्मकंसन्त्यजेत् । तदुक्तंमनुना । सुखाभ्युदयिकञ्चै
 वनैःश्रेयसिकमेवच । प्रवृत्तञ्चनिवृत्तञ्चद्विविधङ्कर्मवैदिकम् । इहचामुत्रवाकाम्यंप्रवृत्तङ्कर्मकीर्त्यते । निष्कामंज्ञानपूर्व
 तुनिवृत्तमुपदिश्यते । यथोक्तान्यपिकर्मणिपरिहायद्विजोत्तमः । आत्मज्ञानेशमेचस्याद्वेदाभ्यासेचयत्नवानिति । अत्रवेदा
 भ्यासःप्रणवाभ्यासः । तत्रयत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थंयाममाश्रयेत् । प्रविशेत्तन्पुनःसुखनिवासार्थं । वर्षाकालेत्तुनदोषः
 । ऊर्द्धैर्वार्षिकभ्यामासाभ्यानैकस्थानवासीतिशङ्कस्मरणात् । अशकौपुनर्मासचतुष्टयपर्यन्तमपिस्थानव्यम् । नचि
 रमेकत्रवसेदन्यत्रवर्षाकालान् । आवणादयश्चत्वारोमासावर्षाकालइतिदेवलस्मरणात् । एकशत्रंवसेत्यामेतनगरेपञ्च
 शत्रुकम् । वर्षाभ्योन्यत्रवर्षासुमासांस्तुचतुर्गेवसेत्इतिकण्वस्मरणात् । कथमिभिक्षाटनंकार्यमित्यतश्चाह । अप्रमत्त
 श्वरेद्वैधंसायाह्वेनाभिलक्षितः । रहितेभिधुयैर्कैर्योमेयानामात्रमलोलुपः । अप्रमत्तोवाक्कथुर्गदिचापलरहितोभैक्षश्च
 रेत् । वसिष्ठेनात्रविशेषोदर्शितः । सप्तागणसङ्कल्पितानिचरेद्वैधमिति । सायाह्वेऽह्नःपञ्चमेभागे । तथाचम
 नुः । विधुमेसन्नमुसलेव्यङ्गारेभुक्तवज्जने । वृत्तेश्वरवसम्पत्तेरितिभिक्षांयतिश्चरेत् । तथाएककालश्चरेद्विधाम्प्रसज्जेन्ननु

॥मि०प्रा०॥

॥ २६ ॥

विसरे । भैक्षेप्रसक्तोद्दिहयतिविषयेष्वपि सज्जतीति । अनभिलक्षितः ज्योतिर्विज्ञानोपदेशादिनाञ्चिह्नितः । नञोत्प्रा
तनिमिन्नाभ्यान्ननक्षत्रांगविद्यया । नानुशासनवादाभ्यामिभक्षालिप्सेतर्हिचिदिति तेनैवाकृत्वात् । यत्पुनर्वसिष्ठवचनम् ।
ब्राह्मणकुलेयल्लभेततद्भुञ्जीतसायंप्रातर्मसर्वजमिति । तदशक्तविययम् । भिक्षुकैर्भिक्षणशीलैः पायण्डादिभिर्वैर्जिते
यामे । मनुनाचात्रविशेषउक्तः । नतापसैर्ब्राह्मणैर्वीवयोभिरपिवाञ्छभिः । आकीर्णैर्भिक्षुकैरन्यैरगारमुपसम्ब्रजेदि
ति । यावताप्राणयात्रावर्त्तेतावन्मात्रंभैक्षञ्चरेत् । तथाचसम्बर्त्तः । अष्टौभिक्षाः समादायसमुनिः सप्तपञ्चवा । अङ्गिः
प्रक्षाल्यताः सर्वासुतोऽश्लीयाच्चवाग्यतइति । अलोलुपः मिष्टान्नव्यञ्जनादिष्वप्रसक्तः । भिक्षाचरणार्थयतिपाद्वाण्याह ।
यतिपात्राणिमृद्धेणुदार्वेलावुमयानिच । सलिलैः शुद्धिरेतेषाङ्गैर्बालैश्चावघर्षणम् । मृदादिप्रकृतिकानियतीनाम्पात्राणि
भवेयुः । तेषांसलिलङ्गैर्बालावघर्षणञ्चशुद्धिसाधनम् । इयञ्चशुद्धिर्भिक्षाचरणदिप्रयोगाङ्गभूतानाममेध्याद्युपहृति
विषयान्तदुपघातेद्रव्यशुद्धिप्रकरणोक्ताद्रष्टव्या । अतएवमनुना । अतैजसानिपात्राणितस्यस्युर्निर्व्वणनिच । तेषामङ्गिः
स्मृतंशैचञ्चमसानामिवाध्वरइतिचमसदृष्टांतेपादानेनप्रायेगिकीशुद्धिर्दर्शिता । पात्रान्नगभावेभोजनमपितत्रैवका
र्यम् । तद्वैक्षं गृहीत्वैकान्तेतेनपात्रेणान्येनवातूष्णीमात्रयाभुञ्जीतेतिदेवलस्मरणम् । एवम्भूतस्यतेगन्तोपासनाङ्गनि
यमविशेषमाह । सन्निरुध्यैर्द्रियग्रामंगद्वैषोप्रहायच । भयं हृत्वाचभूतानाममृतीभवतिद्विजः । चक्षुर्गदोर्द्रियसमूहंरू
पादिविषयेभ्यः सम्यक्निरुध्यविनिवर्त्यगद्वैषोप्रियाप्रियविषयोप्रहायत्यक्त्वाचक्षुश्चादीर्घ्यादीनपि । तथाभूतानामपका
रकरणेनभयमकुर्वन्शुद्धान्तःकरणः सन्नद्वैतसाक्षात्कारेणामृतीभवतिमुक्तोभवति । किञ्च । कर्त्तव्याशयशुद्धिस्तुभिक्षु
केणविशेषतः । ज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात्तद्व्यकरणायच । विषयाभिलाषद्वेयजनितदेयकलुषितस्याशयस्यान्तःकरण
स्यशुद्धिः कल्मषक्षयः प्राणायामैः कर्त्तव्यः । तस्याशुद्धेरात्मद्वैतसाक्षात्काररूपज्ञानोत्पत्तिनिमित्तत्वात् । एवञ्चसतिविषया

सक्तिरुज्जतिरतोषात्मकप्रतिबन्धक्षयसत्यात्मध्यानधारणादौ स्वतन्त्रो भवति । भिक्षुकेण त्वेषां मुक्तिर्विशेषतो नुष्ठेया । त
 स्य मोक्षप्रधानत्वात् । मोक्षस्य च शुद्धान्तःकरणता मन्तरेण दुर्लभत्वात् । यथा ह मनुः । दह्यन्ते ध्यायमानां धातूनां हि यथा
 मलाः । तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणयनिग्रहादिति । इन्द्रियनिर्गोपायतया संसारस्वरूपनिरूपणमाह । अवेक्ष्या
 गर्भवासाञ्च कर्मजागतयस्तथा । आधयो व्याधयः क्लेशजगृपरूपविपर्ययाः । भवो जातिसहस्रेषु प्रिया प्रियविपर्ययः । वैग्य
 सिद्ध्यर्थं मूत्रपुरीषादिपूर्णानां विधगर्भवासां वेक्षणीयाः पर्यालोचनीयाः । चण्डाज्जननोपरमावपि । तथा निषिद्धाचरणा
 दिक्क्रियाजन्या महारौरवादिनिरयपतनरूपागतयः । तथा आधयो मनःपीडाः । व्याधयश्च ज्वरगती साग्द्व्याः शरीराः । क्लेशाश्च
 विद्याश्च स्मिता गच्छेवाभिनिवेशः पञ्च । जगवली पलितान्तिभिर्भवः रूपविपर्ययः । खड्गकुञ्जत्वादिना प्राक्तनस्य रूपस्यान्य
 याभावः । तथा । अश्रूकरखण्डे रगादृते कजातिषु भव उत्पत्तिः । तथेष्टस्या प्राप्तिर निष्टस्य प्राप्तिरित्यादि वज्रतरक्लेश
 बह्वसंसारस्वरूपमपर्यालोच्य तत्परिहाराय भूतैर्द्रियजये प्रयतेत् । एवमवेक्ष्यानन्तरं द्विङ्कार्यमित्यत आह ।
 ध्यानयोगेन सम्यगर्थो लोच्य तत्परिहाराय भूतैर्द्रियजये प्रयतेत् । एवमवेक्ष्यानन्तरं प्राप्तिरित्यादि वज्रतरक्लेश
 रमः । ध्यानयोगेन निदिध्यासनापरपर्यायेण । सूक्ष्मशरीरप्राणादिव्यतिरिक्तः । क्षेत्रज्ञात्मा । आत्मनि ब्रह्मण्यव
 स्थित इत्येवन्तत्त्वमप्यदार्थो रभेदं सम्यक्पश्येदपरेक्षी कुर्यादत एव श्रुतौ । आत्मा द्रष्टव्य इति साक्षात्काररूपदर्शनमनूया
 तत्साधनत्वेन श्रोतव्यो मन्त्रो निदिध्यासना निर्विहितानि । किञ्च । नाश्रमः कारणान्धर्मै
 क्रियमाणो भवेद्विद्वसः । अतो यदात्मनोऽपथ्यम्परेषां न तदाचरेत् । प्राक्तनश्चोक्तो जातोपासनाख्ये धर्मे नाश्रमो दण्डकम
 ण्डल्वादिधारणङ्कारणम् । यस्मादसौ क्रियमाणो भवेदेव नातिदुष्करः तस्माद्वादात्मनोऽपथ्यमुद्वेगकरम्पथभाषणादि
 तत्परेषां न समाचरेत् । अनेन ज्ञानोत्पत्तिहेतुभूतान्तःकरणशुद्ध्या पादकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वागद्वेषप्रहाणस्य प्रधानत्वेन प्रशंसा

N

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २७ ॥

र्यमाश्रमनिर्णकरणं पुनस्तत्परित्यागाय तस्यापि विहितत्वात् । तदुक्तं मनूना । भूषितोऽपि चरेद्भूमौ यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गधर्मकारणम् । किञ्च । सत्यमस्तेयमक्रोधो ह्रीः शौचमधीर्धृतिर्दमः । संयतेन्द्रियता विद्या धर्मः स
र्वे उदाहृतः । सत्यं यथार्थं प्रियवचनम् । अस्तेयम् परद्रव्यानपहारः । अक्रोधोऽपकारिण्यपि क्रोधस्यानुत्पादनम् । ह्री
र्ध्मज्जा । शौचमाहारो दिशुज्जिः । धीर्हि नाहितविवेकः । धृतिरिष्टवियोगानिष्टप्राप्तौ प्रचलितचित्तस्य यथापूर्वमवस्थाप
नम् । दमो मदत्यागः । संयतेन्द्रियता च प्रतिषिद्धेष्वपि विषयेष्वनतिप्रसङ्गः । विद्या आत्मज्ञानम् । एतैस्सर्वैर्दभिरनुष्ठि
तैः सर्वैर्धर्मैर्ननुष्ठितो भवति च नेन दण्डकमण्डल्यादिधारणवाह्यलक्षणसत्यादीनामात्मगुणानामनारङ्गतां द्योतयति । न
नु ध्यानयोगेनात्मनि स्थितमात्मानमपश्येदित्ययुक्तञ्जीवपरमात्मनेर्भेदाभावादित्यत आह । निस्सरन्ति यथा लोहपिण्डात्तन्ना
नं स्फुलिङ्गकाः । सकाशादात्मनस्तद्ददात्मानः प्रभवन्ति हि । यद्यपि जीवपरमात्मनोऽपारमार्थिको भेदो नास्ति । तथाप्यात्म
नस्सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नतया जीवात्मानः प्रभवन्ति हि यस्मात्तस्मात्तु ज्यतस्व जीवपरमात्मनेर्भेदव्यपदेशः । यथा
हितप्राप्त्यै ह पिण्डादयोगोलकाद्विस्फुलिङ्गका सेजो वयवनिःसृताश्च स्फुलिङ्गव्यपदेशं लभन्ते तद्वत् । अत उच्यते पद्ममात्मा
त्मनि स्थितो द्रष्टव्य इति । यद्वायमर्थः । ननु सुषुप्ति समये प्रलये च सकलक्षेत्रज्ञानां ब्रह्मणि प्रलीनत्वात् कस्यायमात्मा पासना वि
धिरित्यत आह । निस्सरन्तीत्यादि । यद्यपि सूक्ष्मरूपेण प्रलयवेलायाम्प्रलीनास्तथाप्यात्मनस्सकाशादविद्योपाधिभेदभिन्नत
या जीवात्मानः प्रभवन्ति । पुनः कर्मवशात् स्थूलशरीराभिमानिनो जायन्ते तस्मान्नोपासनाविधिविरोधः । नैजस्य पृथग्भाव
स्याम्याह्नो ह पिण्डदृष्टांतः । ननु चानुपात्तवपुषां क्षेत्रज्ञानां निःपरिस्पन्दतया कर्माभावात् कथं तन्निबंधनो जगद्युजाण्डजादि चतु
र्विधे देहपरिग्रह इत्यत आह । तत्रात्मा हि स्वयं किंचित्कर्म किंचित्त्वभावतः । करोति किञ्चिदभ्यासाद्धर्मो धर्माभ्यात्मकम् । यद्य
पि तस्यामवस्थायामपरिस्पन्दात्मकक्रियाभावस्तथापि धर्मो धर्मवसायात्मक इह धर्ममानसं सम्भवत्येव । तस्य च विशिष्टशरी

रग्रहणहेतुत्वमस्येव । वाचिकैःपश्चिमगतांमानसैरन्यजानिनामितिमनुस्मरणम् । एवंगृहीतवपुःस्वयमेवान्वयव्यतिरे
 कनिरपेक्षःसुन्यपानादिकेकतेनृभिर्व्यकतेनभवतीत्येवंरूपावन्वयव्यतिरेकौतत्रनिरपेक्षः । प्राग्भवीयानुभवभावितभा
 वनानुभावोद्भूतकार्य्यावबोधःकिञ्चित्सुन्यपानादिकङ्करोति । किञ्चित्सुभावनोयदृच्छयाप्रयोजनाभिसन्धिनिरपेक्ष
 म्पिपीलिकादिभक्षणाङ्करोति । किञ्चिद्भवान्तराभ्यासवशात्धर्माभयरूपङ्करोति । तथाचसुन्यन्तरम् । प्रतिज
 न्मयदभ्यसुन्दानमध्ययनन्तपः । तेनैवाभ्यासयोगेनतदेवाभ्यसनेपुनरिति । एवञ्जीवानांकर्मवैचित्र्यात्तत्कृतझरयु
 ज्ञादिदेहवैचित्र्ययुज्यतएव । नन्वेवंसतिब्रह्मणएवकथञ्चिज्जीवव्यपदेशत्वात्तस्यचनित्यत्वादिधर्मत्वात्कथञ्चिच्छुमि
 त्रोज्ञातइतित्यवधारइत्याशङ्क्याह । निमित्तमधरःकर्त्ताबोद्धाब्रह्मगुणीवशी । अजःशरीरग्रहणात्सजातइतिकीर्त्यते
 सच्यमात्मासकलजगत्प्रपञ्चाविर्भावविद्यासमावेशवशात्समवायिसिद्धिमित्येवंस्वयमेवत्रिविधमपिकारणम् ।
 नपुनःकार्य्यकोटिनिविष्टःयस्मादक्षरेऽवितञ्चरः । तनुसत्त्वादिगुणविकारस्यसुखदुःखमोक्षात्मकस्यकार्य्यभूतेजगत्प्र
 पञ्चेदर्शनादुणवत्याःप्रकृतेरेवजगत्कर्तृकतोचितानपुनर्निर्गुणस्यब्रह्मणः । मैवंमंस्थाः । आत्मैवकर्त्ता । यस्मादसौ
 जीवोपभोग्यसुखदुःखहेतुपुण्यापुण्यादेर्बोद्धानह्यचेतनायाःप्रकृतेर्नामरूपव्याकृतविचित्रभोक्तृवर्गभोगानुकूलभोग्यभो
 गायतनादियोगिजगत्प्रपञ्चनाघटते । तस्मादात्मैवकर्त्ता । तथासएवब्रह्मवृंहकोविसारकः । नचासौनिर्गुणोयतःत
 स्यत्रिगुणाशक्तिरविद्याप्रकृतिप्रधानाद्यापरपर्यायाविद्यते । अतःस्वतोनिर्गुणत्वेपिशक्तिमुखेनसत्त्वादिगुणयोगीकथ्य
 ते । नचैतावताप्रकृतेःकारणतायस्मादात्मैववशी । स्वतन्त्रेनप्रकृतिर्नामस्वतन्त्रनत्त्वान्तरन्तादृग्विधत्वेप्रमाणाभावात्
 । नचवचनीयंशक्तिरूपापिसैवकर्तृभूतेति । यतःशक्तिमत्कारकंनशक्तिसस्मादात्मैवजगत्त्रिविधमपिकारणम् । त
 था । अजउत्पत्तिरहितः । अतस्सस्यद्यपिसाक्षाज्जननंनोपपद्यते । तथापिशरीरग्रहणमात्रेणजातइत्युच्यते ।

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २८ ॥

अवस्थान्तरयोगितयोत्पत्तिर्गृहस्योजातइतियावत् । शरीरग्रहणप्रकारमाह । सर्गादौ सद्यथाकाशम्बायुंज्योतिर्जल
ममहीम् । हृजत्येकोत्तरगुणं सथा दत्ते भवन्नपि । हृष्टिसमये सपरमात्मा यथाकाशादीन् । शब्देकगुणङ्गनम् । श
ब्दस्पर्शगुणः पवनः । शब्दस्पर्शरूपरसगुणवदुदकम् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणाजगतीत्ये
वमेकोत्तरगुणान् हृजति । तथात्मा जीवभावमापन्नो भवन्ननुद्यमानोऽपि स्वशरीरस्यारम्भकत्वेनापि तानुपादत्ते गृह्णाति ।
कथं शरीरम्भकत्वं पृथिव्यादीनामित्यत आह । आहुत्याप्यायते स्वर्य्यः स्वर्य्याद्दृष्टिरघोषाधिः । तदन्नं रसरूपेण शुक्र
त्वमधिगच्छति । यजमानैः प्रक्षिप्तया ऊढ्या पुण्ड्रादि रसेनाप्यायते स्वर्य्यः स्वर्य्याच्च कालवशेन परिपक्वाज्यादि हवीरसा
द्दृष्टिर्भवति । ततो ब्रीह्यादौ घृषधिरूपमन्नम् । तच्चान्नं सेवितं सत्त्वं स्रग्धिर्गदिक् क्रमेण शुक्रशोणित्वावमापद्वृते । ततः कि
मित्याह । स्त्रीपुंसयोश्च संयोगे विभुज्जे शुक्रशोणिते । पञ्चधा तु स्वयं यच्छा दत्ते युगपत्प्रभुः । चतुर्वेलायां स्त्रीपुंसयोः संयोगे
। शुक्रश्च शोणितश्च शुक्रशोणितम् । तस्मिन् परस्परसंयुक्ते विभुज्जे वा तपि तत्रैषा दुष्टयन्त्रिपूयक्षीणमत्र पुरीषगन्धिरेतां
स्य बीजानीति स्मृत्यन्तरे कदाचरहिते स्थित्वा पञ्चधा तन्पृथिव्यादि पञ्चभूतानि शरीरम्भकतया स्वयं यच्छिञ्जानुगत्मा प्र
भुः शरीरम्भकारणादुष्टकर्मण्योगितया समर्थो युगपदा दत्ते भोगाय तन्त्वेन स्वीकरोति । तथा च शरीरेके । स्त्रीपुंसयोः सं
योगे योनौ रजसाभिः संसृष्टं शुक्रकन्तस्थं मेव सह भूतानां गुणैश्च सत्त्वं रजस्वमेभिः सह वायुना प्रेत्यमाणं गभोऽशयेति छती
ति । किञ्च । इन्द्रियाणि मनः प्राणो ज्ञानमायुः सुखधृतिः । धारणा प्रेरणं दुःखमिच्छा हंकार एव च । प्रयत्न आकृतिर्व
र्णः स्वरद्वैधैर्भावभावैः । तस्यैतदान्नं सर्वमनादेर्गदिमिच्छतः । इन्द्रियाणि ज्ञानकर्मैर्न्द्रियाणि वध्यमाणाणि । मन
श्चोभयसाधारणम् । प्राणोऽपानो व्यान उदानः समान इत्येवम्पञ्चवृत्तिर्भेदभिन्नः शरीरो वायुः प्राणः । ज्ञानमवगमः । आयुः
कालविशेषावच्छिन्नजीवनम् । सुखं निर्वृतिः । धृतिश्चित्तस्य स्थैर्यम् । धारणा प्रज्ञा मेधा च । प्रेरणं ज्ञानकर्मैर्न्द्रियाणाम

धिष्ठातृत्वम् । दुःखमुद्देगः । इच्छासृहा । अहङ्कारेऽहं कति । प्रयत्नः कति । आहतिगकारः । वर्णैर्गैरिमादिः । स्व
 रः षड्गुणान्धारिः । द्वेषैवैरम् । भवः पुत्रपञ्चादिविभवः । अभावस्तद्विपर्ययः । तस्यानादेरन्मनोनिन्यस्यादिमिच्छतः शरी
 रज्जिघृक्षमाणस्य सर्वमेतदिन्द्रियादिकमात्मजनितम्याग्भवीयकर्मवीजजन्यमित्यर्थः । संयुक्तश्रुक्कशेषितस्य कायरूपप
 रिणेतोक्तममाह । प्रथमेमासिसंक्लेदभूतो धातुविमूर्च्छितः । मास्यवुदं द्वितीयेतु तृतीये ज्ञेन्द्रियैर्युतः । असौ चचेतनः यष्टोधा
 नुर्धानुविमूर्च्छितः । धातुयुपृथिव्यादियुमूर्च्छितो लोलीभूतः क्षीरनीरवदेकोभूत इति यावत् । प्रथमे गभमासे संक्लेदभूतो द्र
 वरूपताम्राप्तरवावतिष्ठतेन कठिनतया परिणमते । द्वितीये तु मास्यवुदमीषत्कठिनं मांसपिण्डरूपम्भवति । अयमभि
 प्रायः । कोष्ठपवनजठरदहनाभ्याम्यतिदनमीषदीवच्छेद्यमाणं श्रुक्कसम्पर्कसंपादितद्रवीभावम्भूतजातत्रिंशद्विदि
 नैः कठिन्यमापद्यत इति । तथा च सुश्रुते । द्वितीये मांसिशीतोष्णानिलैरभिपचमानो भूतसंघातो घनो जायत इति । तृतीये तु
 मास्यैर्गैरिन्द्रियैश्च संयुक्तो भवति । किञ्च । आकाशाह्लाघवं सौक्ष्म्यं शब्दं औन्नत्यं च वलादिकम् । वायोश्च स्पर्शनं च्छेद्यं हनं रैश्च
 मेव च । धितानुदर्शनं च्छेद्यं हनं रैश्च । रसानुरसनं शैत्यं स्नेहं क्लेदं समादवम् । भूमेर्गन्धं तथा घ्राणं गौरवं मू
 र्तिमेव च । आत्मा गृह्णात्यजः सर्वतृतीये स्पन्दतेततः । आत्मा गृह्णातीति सर्वत्र सम्बध्यते । गगनाह्लाघिमानं लघनं क्रियो
 पयोगिताम् । सौक्ष्म्यं सूक्ष्मं स्थितम् । शब्दं विषयम् । औन्नत्यं वरुणं द्रियम् । वलन्दार्ढ्यम् । आदिग्रहणात्सुधिरत्वं
 विविक्ततां च । आकाशाच्छब्दं औन्नत्यं विविक्ततां सर्वच्छेदसमूहं च्छेति गर्भापनिवददर्शनम् । पवनान् स्पर्शनं द्रियम् । चेष्टाङ्ग
 मनागमनादिकाम् । व्यूहनं अङ्गानाम्बिविधम्यसारणम् । रैश्च कर्कशत्वं । चश्वान् स्पर्शनं च्छेद्यं । पित्रा ज्ञेजसो दर्शनं च्छे
 द्युरिन्द्रियम् । पक्तिं भुक्तस्यान्नस्य पचनम् । औन्नत्यं उन्नत्यस्य शब्दः । अङ्गानां रूपं श्यामिकादि । प्रकाशितां भ्राजिष्णुताम् । त
 था सन्तापामर्धादि च । शौर्यामर्धं तैक्ष्ण्यं पक्ष्याह्न्यं भ्राजिष्णुतां सन्तापवर्णं प्रकर्षरूपेन्द्रियाणि तैजसानोति गर्भापनिवद्व

॥ मि० प्रा० ॥

॥ २९ ॥

शीनात् । एवं रसाटुदकाद्रसर्नेद्रियम् । शैत्यमङ्गानां खेदं स्निग्धताम् । मृदुत्वसहितं क्लेदमार्द्रतां । तथा भूमेर्गन्धघ्राणेन्द्रिय
ङ्गरिमाणमूर्तिञ्च । सर्वमेतत्परमार्थतो जन्मरहितोऽप्यात्मा तृतीयमासि स्पन्दते च लति । तथा च शरी
रके । तस्माच्चतुर्थीमासि चलनादावभिप्रायङ्करोतीति । किञ्च । दोहदस्याप्रदानेन गर्भादोषमवानुयात् । वैरूप्यं मरणम्वापि
तस्मात्कार्यं प्रियं स्त्रियाः । गर्भस्यैकं हृदयङ्गभिर्गुणैश्चापरमित्येवं द्विहृदयायाः स्त्रियायदभिलषिततन्द्वादहम् । तस्याप्रदाने
न गर्भाविरूपतां मरणरूपम्बादोषं प्राप्नोति तस्मान्न दोषपरिहारां गर्भपुष्ट्यर्थं च गर्भिण्याः स्त्रियायत्प्रियमभिलषिततत्सम्प्रा
दनीयम् । तथा च सुश्रुते । द्विहृदयानारौ दोहद्विनीं स्त्रियमाचक्षते । तदभिलषिततन्द्वाद्वीर्यवन्तं चिरयुवं पुत्रञ्जन
यतीति । तथा च व्यायामादिकमपि गर्भग्रहणप्रभृतिनयापरिहारणीयम् । ततः प्रभृतिव्यायामव्यवायानिततर्प्येण दिवा स्व
प्नर्गत्रिजागरणशोकभययानां रोहणवेमधारणकुक्कुटासुतशोणि तमोक्षणातिपरिहरेदिदं तत्रैवाभिधानात् । गर्भ
ग्रहणञ्च अत्रमादिभिर्लिङ्गैरवगन्तव्यम् । सद्यो गृहीतगर्भायाः अमोक्षानिः पिपासासक्विसादनं श्रुक्कशोणितयोः रनुबन्धः स्फु
रणञ्च येनेरित्यादितत्रैवोक्तम् । किञ्च । स्थैर्यञ्चतुर्थे त्वंगानामप्यञ्चमेशोऽणितोद्भवः । षष्ठे बलस्य वर्णस्य नखगेष्वाञ्च सम्भवः
। तृतीयेमासि प्रादुर्भूतस्याङ्गसंघस्य । चतुर्थेमासि संस्थैर्यं स्थेमाभवति । पञ्चमे लोहितस्योद्भवोऽल्पतिः । तथा षष्ठे बलवर्ण
करं रोहणेन्नाञ्च सम्भवः । किञ्च । मनश्चैतन्ययुक्तोऽसौ नाडीस्त्रायुशिगयुतः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वग्मांसस्युतिमानपि । अ
सौ पूर्वाक्तो गर्भः अष्टमेमासि मनसा चेतनया च युक्तो नाडीभिर्वायुवाहिनीभिः । स्त्रायुभिरस्थिवन्धनैः । शिराभिर्वातपित्तश्लेष्म
वाहिनीभिश्च संयुतः । तथा षष्ठमेमासि त्वचामांसेन स्मृत्या च युक्तो भवति । किञ्च । पुनर्द्वीर्त्री पुनर्गर्भमोजस्तस्य प्रधावति । अ
ष्टमेमास्यतो गर्भाजानः प्राणैर्विवियुज्यते । तथा षष्ठमासि कस्य गर्भस्यैजः कञ्चनगुणविशेषो धात्रीं गर्भं च प्रतिपुनः पुनरतिगुं
चञ्चलतया शीघ्रं चर्चति । अतो षष्ठमेमासि जातो गर्भः प्राणैर्विवियुज्यते । अनेनौजः स्थितिरेव जीवनहेतुरिति दर्शयति ।

श्रोजःस्वरूपञ्चसृज्यन्तरेदर्शितं । हृदिनिष्ठनियतशुद्धमीषदुष्कंसपीतकम् । श्रोजःशरीरे संख्यातन्तन्नाशान्नाशमिच्छतीति
 किञ्च । नवमेदशमेवापिप्रबलैःसूतिमारुतैः । निःसार्यतेवाण्डवयञ्चिच्छिद्रेणसज्वरः । एवङ्करणचक्षुर्गदिपरिपूर्णो
 ज्ञेन्द्रियोनवसेदशमेवापिमासेऽपिशृङ्गात्प्रागपिसप्तमेवाष्टमेवाश्रयायासादिदोषवशोत्प्रवलसूतिहेतुप्रभञ्जनप्रेरितःस्त्रा
 द्यस्थिचर्मदिनिर्मितवपुर्ध्वत्रस्यच्छिद्रेणसूक्ष्मसुषिरेणसज्वरेदुःसहदुःखाभिभूयमानोनिःसार्यते । धनुर्ध्वत्रेणसुधन्व
 प्रेरितवाण्डवतिवेगेन । निर्गमसमनन्तरञ्चवाह्यपवनसृष्टेनष्टप्राचीनस्मृतिर्भभवति । जातःसवायुनासृष्टोनसम
 रतिपूर्वेजन्ममरणङ्कर्मचक्रभासुभूमितिनिर्गुक्तस्याष्टादशेभिधानात् । कायस्वरूपम्बिवृण्वन्नाह । तस्ययोनाशरीरेण
 यद्वत्त्वचोधारयन्तिच । यदङ्गानितथास्थञ्चसहयक्याशतत्रयम् । तस्यात्मनोयानिजगयुजाण्डजशरीरेण । तानिप्र
 त्येकंयद्वत्प्रकारेण । रक्तादिषट्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन । तथाह्यन्नरसोजाठगन्धिनापच्यमानोर
 क्ताम्पतिपट्टते । रक्तञ्चस्वकोशस्थाग्निनापच्यमानंमांसत्वम् । मांसञ्चस्वकोशानलपरिपक्वंमेदस्त्वम् । मेदोपिस्वकोश
 वह्निनापक्वमस्थिताम् । अस्थपिस्वकोशशिखिपरिपक्वंमज्जात्वम् । मज्जापिस्वकोशपावकपरिपच्यमानञ्चरमधानुतयापरि
 णमते । चरमधातोस्तुपरिणतिनास्तीतिससृवात्मनःप्रथमःकोशइत्येवंयद्वेणशग्नियोगित्वात्तद्वत्प्रकारत्वंशरीरेणाम् । अ
 न्नरसरूपस्यतुप्रथमधातोरनियतत्वाद्वातेनप्रकाशान्तरत्वम् । तानिचशरीरेणियद्वत्त्वचोधारयन्ति । रक्तमांसमेदोस्थि
 मज्जाशुक्राद्याःषट्धातवएवरम्भास्तम्भत्वगिवाह्याभ्यन्तररूपेणस्थिताः । त्वगिवाच्छादकत्वाच्चस्रावद्वत्त्वचोधारय
 न्ति । तदिदमायुर्वेदप्रसिद्धम् । तथाङ्गानिचयडेव । करयुग्मंचरणयुगलमुत्तमाङ्गात्रिमिति । अस्थानुषष्ठिसहितं
 शतत्रयमुपरितनयद्वेष्टोक्तावध्यमाणमवगन्तव्यम् । किञ्च । स्थलैःसहचतुःषष्ठिर्देतावैविंशतिर्नखाः । पाणिपाद
 शलाकाश्चतासांस्थानचतुष्टयम् । स्थालानिदन्तमूलप्रदेशस्थान्यस्थीनिद्वात्रिंशत्तैःसहद्वात्रिंशद्दन्ताश्चतुःषष्ठिर्भव

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ३० ॥

न्ति । नखाकररुहाविंशतिर्ह्रस्वपादस्थानिशलाकाकाशस्थीनिमणिबन्धस्यापरिवर्त्तीन्यंगुलिमूलस्थानिविंशतिरेव ।
तेषां नखानां शलाकास्थाश्च स्थानचतुष्टयं द्वौ चरणौ कैश्चेत्येवमस्यां चतुरंशतम् । किञ्च । यच्छङ्खुलीनां द्वे पादयोर्गुल्फे
युचचतुष्टयम् । चत्वार्यरत्निकास्थीनि जंघयोस्त्वावदेवतु । विंशतिरंगुलयस्त्वासामेकैकस्थत्रीणि त्रीण्येवमंगुलिसम्बद्धान्य
स्थीनि षष्ठिर्भवन्ति । पादयोः पश्चिमौ भागौ पादौ तयो रस्थिनी द्वे एकैस्मिन्पादे गुल्फौ द्वौ विन्येव चतुर्धुगुल्फे युचत्वार्य
स्थीनि । बाह्वोररत्नप्रमाणानि चत्वार्यस्थीनि । जंघयोश्च तावदेव चत्वार्येवेत्येव चतुःसप्ततिः । किञ्च । द्वे द्वे जानुकपो
लो रफलकांसमुद्भवे । अक्षतानुबूके श्रोणीफलके च विनिर्दिशेत् । जंघोरुसन्धिर्जानुः । कपोलोगह्वः । ऊरुः सक्थि
तत्फलकम् । अंसो भुजशिरः । अक्षः कर्णेनेत्रयोर्मध्ये शंखादधो भागः । तालूषकङ्काकुदम् । श्रोणीककुद्गती तत्फलकम्
। तेषामेकैकत्रास्थिनी द्वे द्वे विनिर्दिशेदित्येव चतुर्दशस्थीनि भवन्ति । किञ्च । भगास्थेकनथापृष्ठे चत्वारिंशच्चपञ्च । ग्री
वापंचदशास्थिः स्याज्जच्चेकैकनथाहनुः । गुह्यास्थेकपृष्ठे पश्चिमभागे पंचचत्वारिंशदस्थीनि भवन्ति । ग्रीवाकन्धगसापं
चदशास्थिः स्यात्तन्भवेत् । वर्धोऽस्योः सन्धिर्जत्रुप्रतिजच्चेकैकम् । हनुश्चिबुकम् । तत्राप्येकमस्थीन्येव चतुःषष्टिः । किञ्च ।
तन्मूलैर्द्वे ललाटाक्षिगण्डेनासाघनास्थिका । पार्श्वकाः स्यात्तैः सार्द्धं मर्बदैश्च द्विसप्ततिः । तस्य हनोर्मले स्थिनी द्वे । लला
टं भालं । अक्षिचक्षुः । गण्डः कपोलाक्षयोर्मध्यप्रदेशः । तेषां समाहरे ललाटाक्षिगण्डम् । तत्र प्रत्येकमस्थियुगलम् । नासाघ
नसंज्ञकास्थिमती । पार्श्वकाः कक्षाधः प्रदेशसंबद्धान्यस्थीनि । तदाधारभूतानि स्थालकानि तैः स्यात्तैः । अर्बुदैश्चास्थिवि
शेषैः सह पार्श्वका द्विसप्ततिः । पूर्वैकैश्च नवभिः सार्द्धं मेकाशीतिर्भवन्ति । किञ्च । द्वौ शंखौ कपोलानि चत्वारिंशिरसस्तथा
। उरः सप्तदशस्थीनि पुरुषस्यास्थिसंग्रहः । भ्रूकर्णयोर्मध्यप्रदेशवस्थिविशेषौ शंखौ । शिरसः सम्बन्धीनि चत्वारिंश
पालानि । उरोवक्षः तत्सप्तदशास्थिकं इत्येव ब्रूयैविंशतिः । पूर्वैकैश्च सह वक्ष्यधिकं शतत्रयमित्येव म्पुरुषस्यास्थिसंग्रहः क

थितः । सविषयाणिज्ञानेन्द्रियाण्यह । गन्धरूपरसस्पर्शशब्दाश्चविषयाः स्मृताः । नासिकालोचनेजिह्वात्वक्श्रोत्रेन्द्रियाणि
 च । एतेगन्धादयोविषयाः पुरुषस्यबन्धनहेतवः । विषयशब्दस्यषिञ्चबन्धनइत्यस्यधातेर्थेत्यन्नत्वात् । एतैश्चगन्धादिभि
 र्बाध्यत्वेनव्यवस्थितैः । स्वस्वगोचरसम्बन्धाधनतयानुमेयानिद्व्याणादीनिपञ्चेन्द्रियाणिभवन्ति । कर्मेन्द्रियाणिदर्शयितुमा
 ह । हस्तौपायुरुपस्थञ्चजिह्वापादौचपञ्चवै । कर्मेन्द्रियाणिजानीवान्मनश्चैवोभयात्मकम् । हस्तौप्रसिद्धौ । पायुर्गुदम् ।
 उपस्थंरिसम्पाद्यसुखसाधनम् । जिह्वाप्रसिद्धा । पादौचएतानिहस्तादीनि । पञ्चकर्मेन्द्रियाणि । आदाननिर्हारनन्द
 बाह्वारविहारदिकर्मसाधनानिजानीयात् । मनोनाःकरणंयुगपज्ज्ञानानुत्पत्तिगम्यंतच्चबुद्धिकर्मेन्द्रियसहकारितयोभयात्मक
 म् । प्राणायतनानिदर्शयितुमाह । नाभिरेजोगुदंशुक्रंशेणितंशङ्खकौतथा । मूर्द्धासकण्ठहृदयम्याणस्यायतनानिनु । ना
 भिप्रभृतीनिदशप्राणस्यस्थानानि । समानतन्मःपवनस्यसकलाङ्गचारित्वेपिनाभ्यादिस्थानविशेषावाचोयुक्तिप्राप्त्युक्तिभिप्रा
 येणप्राणायतनानिप्रपञ्चयितुमाह । वपावसावहननंनाभिःक्लोमयकृतस्निहा । धुद्रांत्रंवृक्कैकौवस्तिःपुरीषाधानमेवच ।
 आमामाशयोयहृदयंस्थूलान्त्रगुदएवच । उदरश्चगुदौकौष्ठीविस्तारेयमुदाहृतः । वषाप्रसिद्धा । वसामांसस्नेहः । नाभिः
 प्रसिद्धा । अवहननंपुष्फुसः । स्त्रीहाश्चायुर्वेदप्रसिद्धः । तौचमांसपिण्डाकारैस्वयकुक्षिगतौ । यकृतकालिका । क्लोममांसपि
 ण्डस्तौचदक्षिणकुक्षिगतौ । धुद्रांत्रंहृतस्थान्त्रम् । वृक्कैकौहृदयसमीपस्थौमांसपिण्डौ । वस्तिर्मन्त्राशयः । पुरीषाधानंपु
 रीषाशयः । आमामाशयोपक्वान्नस्थानम् । हृदयंहृत्पुण्डरीकम् । स्थूलान्त्रगुदोदरणिप्रसिद्धानि । बाह्यान्त्रगुदवलययाद
 न्त्रगुदवलयेद्वे । तौचगुदौकौष्ठी । कोष्ठेनाभेरधःप्रदेशेभवौ । अयश्चप्राणायतनस्यविस्तारउक्तःपूर्वञ्चोकेतुसंक्षेपः । अ
 तएवपूर्वञ्चोकोक्तानाङ्केषांचिदिहपाठः । पुनःप्राणायतनप्रपञ्चार्थमाह । कनीनिकेचाक्षिकूटेशष्कुलीकर्णपत्रकौ । क
 ण्माशङ्खौभ्रुवौदन्तवेष्टावोष्ठौककुन्दरे । वङ्गणौवृषणौवृक्कौश्लेष्मसंघातजौस्तनौ । उपजिह्वास्निजौबाहूजङ्घोरुयुच

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ३९ ॥

पिण्डिका । तालूटरम्बसिशीर्धचिवुकेगलश्रुण्डिके । अवटश्चैवमेतानि स्थानान्यत्र शरीरके । अक्षिकर्णचतुष्कञ्चय
जस्रहृदयानि च । नवच्छिद्राणि तान्येव प्राणस्यायतनानि तु । कनीनिके अक्षितारके । अक्षिकूटे अक्षिनासयोः सन्धी
शष्कुली कर्णशष्कुली । कर्णपत्रकौ कर्णपाल्यौ । कर्णे प्रसिद्धौ । दन्तवेष्टो दन्तपाल्यौ । ओष्ठौ प्रसिद्धौ । ककुन्दरे
जघनकूपकौ । वङ्गुणौ जघनोरुसंधौ । वृक्कौ पूर्वौक्तौ । स्तनौ चक्षुष्मसंघातजौ । उपजिह्वाघण्टिका । स्फिकचौकटि
प्रोथौ । बाहू प्रसिद्धौ । जङ्घोरुयुचतथापिण्डिका । जङ्घोरुर्वाश्चपिण्डिकामांसलप्रदेशः । गलश्रुण्डिके हनुमूलगल
योः सन्धी । शीर्धेशिरः । अवटः शरीरेयः कञ्चिन्निम्नो देशः कण्ठमूलकक्षादिः । अवटुरिति पाठे कक्षाटिका । तथा ध्वजोः कनीनि
कयोः प्रत्येकं श्वेतपार्श्वद्वयमिति वर्णचतुष्टयम् । यद्वाक्षिपुटचतुष्टयम् । शेषं प्रसिद्धम् । एवमेतानि कुत्सितेशरीरे स्था
नानि । तथाक्षियुगलं कर्णयुग्मं नासाविवरद्वयमास्यपायुरूपस्थमित्येतानि पूर्वोक्तानि नवच्छिद्राणि च प्राणस्यायतनान्येव ।
किञ्च । शिरःशतानि सप्तैव नवस्त्रायुशतानि च । धमनीनां शतद्वेते तु पञ्चपेक्षीशतानि च । शिरानाभिः सन्ध्याः चत्वारिं
शसंख्याः वातपित्तक्षेष्मवाहिन्यः सकलकलेवरव्यापिन्यो नानाशाखाः सन्धयः सप्तशतसंख्या भवन्ति । तथाङ्गप्रत्यङ्गसन्धिवं
धनाः स्त्रायवोनवशतानि । धमन्यो नाम नाभेरुद्धूताश्चतुर्विंशतिसंख्याः । प्राणादिवायुवाहिन्यः शाखाभेदे न द्विशतम्भवन्ति
। पेश्यः पुनर्मौसलाकारा ऊरुपिण्डिकादुङ्गप्रत्यङ्गसन्धिन्यः पञ्चशतानि भवन्ति । पुनश्चासामेव शिरादीनां शाखा प्राचुर्यै
ण संख्या नरमाह । एकोनत्रिंशद्विंशक्ष्णाणि तथानवशतानि च । वहपञ्चाशच्च जानीत शिराधर्मनिसंज्ञिताः । शिराधमन्यो
मिलिताः शाखोपशाखाभेदेन एकोनत्रिंशद्विंशक्ष्णाणि नवशतानि वहपञ्चाशच्च भवन्तीत्येवं हे सोमश्रवः प्रभृतयो मुनयो जानीत ।
किञ्च । त्रयो लक्षास्तु विज्ञेयाः श्मश्रुकेशाः शरीरिणाम् । सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वेचसन्धिश्चेत तथा । शरीरिणां श्मश्रुणिकेशा
श्च मिलिताः सप्तलक्षो लक्षाविज्ञेयाः । मर्मणि मरणकण्णि क्लेशकण्णि च स्थानानि ते यं सप्तोत्तरं शतमिज्ञेयम् । अस्थानानि

द्वेसन्धिश्चेत्स्त्रायुर्गदि सन्धयः पुनरनन्ताः । सकलशरीरसुषिरादिसंख्यामाह । रोमकोट्यस्तु पञ्चाशच्चतस्रः कोट्यए
 वच । सप्तषष्ठिस्तथा लक्षाः सार्द्धाः स्वेदायनैः सह । वायवीयैर्विगण्यन्ते विभक्ताः परमाणवः । यद्विष्येको नुवेदेवाम्भा
 वानाञ्चैव संस्थितिम् । पूर्वोदितशिरः केशादिसंहितानां रोमाम्परमाणवः सूक्ष्मसूक्ष्मतररूपाभागाः स्वेदश्च वणसुषिरैः
 सह चतुः पञ्चाशत्कोट्यः तथा सप्तेतरषष्ठिलक्षाः सार्द्धाः पञ्चाशत्सहस्रसंहिताः वायवीयैर्विभक्ताः परमाणुभिः पृथक्
 कृता विगण्यन्ते । एतच्चणस्वदृष्ट्या अभिहितम् । चक्षुर्गदिकरणपथगोचरत्वाभावादस्यार्थस्य । इममतिगहनम
 र्धेशिर्गदिभावसंस्थानरूपं हेतुनयो भवतां मध्ये यदि कश्चिदनुवेत्ति सोऽपि महान् अग्नौ बुद्धिमताम् । अतो यत्नतो बुद्धिम
 ता बोद्धव्याभावसंस्थितिः । शरीररसादिपरिमाणमाह । रसस्य नवविज्ञेया जलस्योजलयोदश । सप्तैव नुपुरी
 यस्य रक्तस्याष्टौ प्रकीर्तिताः । यद्वस्त्रेषामपि पित्तनुचत्वारो मूत्रमेव च । वसात्रयो द्वौ तैर्मैदो मज्जैकोर्द्धं नुमस्तके । स्ने
 भ्रोजसस्तावदेवरेतसस्तावदेव नु । इत्येतदस्थिरं वर्ष्यस्य मोक्षाय कथ्यते । सम्यक्परिणताहारस्य सागोरसस्तस्य परि
 माणं नवाङ्गलयः । पार्थिवपरमाणुसंश्लेषनिमित्तस्य जलस्याञ्च लयोदशविज्ञेयाः । पुरीयस्य वर्चस्तस्य सप्तैव । रक्तस्य
 जाठरणलवपरिपाकापादि नैर्लोहित्यस्यान्नरसस्याष्टावङ्गलयः प्रकीर्तिताः । स्नेष्माणः कफस्य षडङ्गलयः । पित्तस्य तेजसः
 पञ्च । मूत्रस्योच्चारस्य चत्वारः । वसायामासस्त्रेहस्य त्रयः । मैदसो मांसरसस्य द्वावङ्गलौ । मज्जात्वस्थिगतसुषिरगतस्त
 स्यैकोङ्गलिः । मस्तके पुनरर्द्धाङ्गलिः । स्नेष्मोजसः स्नेष्मसारस्य । तथा रेतसश्च रमधातोस्तावदेवार्द्धाङ्गलिरेव । एत
 च सप्तमधातुपुरुषाभिप्रायेणोक्तम् । विषमधातोस्तु न नियमः । वैलक्षण्याच्चेरीरगणामस्यायित्वा न्नैव च । दोषधानुमला
 नाञ्च परिमाणं न विदुः तद्व्यायुर्वैदस्मरणम् । इतीदृशमस्थिस्त्राख्याद्या रभ्यमेतदश्रुचिनिधानम् वर्ष्या स्थिरमिति यस्य बुद्धि
 रसौ कृती पण्डितो मोक्षाय समर्थो भवति । वैगण्यनिव्यानिव्यविवेकयोर्मोक्षोपायत्वात् । अस्थिमूत्रपुरीषादिप्राचुर्यज्ञान

॥ भि० प्रा० ॥

॥ ३२ ॥

स्यैवैरग्यहेतुत्वात् । अतएव व्यासः । सर्वश्रुचिनिधानस्य कृतघ्नस्य विनाशिनः । शरीरकस्यापि कृते मूढाः पापानि कुर्वन्ते । यदि नामास्य कोयस्य यदन्तस्तद्वहिर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोयं श्रुतः काकांश्च वारयेदिति । तस्मादीदृशकुत्सितशरीरस्यान्यन्तिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम् । उपासनीयात्मस्वरूपमाह । द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयादभिनिःसृताः । हितानि हितामनाञ्च स्तासां मध्ये शशिप्रभम् । भण्डलनस्य मध्यस्थश्चात्मा दीप इवाचलः । संज्ञेयस्तन्मिदित्वे ह पुनराजायते ननु । हृदयप्रदेशादभिनिःसृताः कटम्बकुसुमकेसरवत्सर्वतो निर्गता हिताहितकरत्वेन हिताहितेति संज्ञा द्वासप्ततिसहस्राणि नाञ्चो भवन्ति । अपरस्ति स्रोताञ्च साभिडापिङ्गलाख्ये द्वे नाड्यौ । संव्यदक्षिणपार्श्वगते हृदि विपर्यसेना सा विवरसम्बद्धे प्राणापानायतने सुषुम्नाख्यापुनस्तृतीयादण्डवन्मध्ये ब्रह्मरंध्रविनिर्घातातासां नाडीनां मध्ये भण्डलञ्चन्द्रप्रभम् । तस्मिन्नात्मानिर्वातस्य दीप इवाचलः प्रकाशमानश्चास्ते । स एव भूतो ज्ञातव्यः यतस्तस्याश्चात्करणादि हं संसारे न पुनः संसरत्यमृतत्वमप्यप्नोति । किञ्च । श्रेयश्चारण्यकमहं यदादि व्यादवाप्नुवान् । योगशस्त्रञ्च मत्प्रेक्षं श्रेययोगमभीप्सता । चित्तबुद्धेर्विषयान्तरतिरस्कारेणात्मनि स्थैर्यं योगस्तन्प्राप्त्यर्थं मया यद्वृद्धदारण्यकाख्यमार्गद्वयात्प्राप्तं च ज्ञातव्यम् । तथा यन्मयोक्तं योगशास्त्रेण तदपि ज्ञातव्यम् । कथमुनरसावात्मा ध्यातव्य इत्याह । अनन्यविषयं कृत्वा मनो बुद्धिं स्मृतीन्द्रियम् । ध्येयश्चात्मा स्थितो यो सैहृदये दीपवत्प्रभुः । आत्मव्यतिरिक्तविषयेभ्यो मनो बुद्धिं स्मृतीन्द्रियाणि प्रत्याहृत्यात्मैकविषयाणि कृत्वा त्माध्ये योऽसौ प्रभुर्निर्वातस्य प्रदीपवद्देदीप्यमानो निःप्रकम्पो हृदि तिष्ठति । एतदेव तस्य ध्येयत्वं यच्चित्तबुद्धेर्वहिर्विषयावभासतिरस्कारेणात्मप्रवणतानां मणश्वसम्पुटनिरुद्धप्रभाप्रतानप्रसरस्यैव प्रदीपैकनिष्ठत्वम् । यस्य पुनश्चित्तबुद्धिर्निर्गकाणलम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्यमिति याह । यथा विधानेन पठन्सामगगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्परंब्रह्माधिगच्छति । स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं साम्नेगानात्मकत्वेपि गायमिति विशेषणं अंगीत

मन्त्रव्युदासार्थम् । अविविच्युतमस्वलितम् । सावधानः सामध्वन्यनुस्यूतात्मैकाग्रचित्तवृत्तिः । पठन्तदभ्यासवशात्तत्र निर्वृत्तिः ।
शब्दाकारशून्योपासने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । शब्दब्रह्मणि निश्चातः परब्रह्माधिगच्छतीति । यस्य पुनैवैदि
व्याङ्गीतौ चिन्तनाभिरमते ते नैलौकिकगोतानुस्यूतात्मोपासनं ह्यर्थमित्याह । अपरं नक्तमुद्भेद्यं मद्रकम्प्रकरणं तथा । औवेण
कंसरे विन्दुमुत्तरङ्गीतकानि च । नृहगाथापाणिना दध्वि विहितं ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणाभ्योक्षसंज्ञितम्
। अपरं नक्तकोष्ठोप्यमद्रकप्रकट्यौ वेणकानि सरे विन्दुः कसहि तश्चेत्तरमित्येतामिप्रकरणं स्थानि सप्तगीतकानि । च शब्दादा
सारितवर्जमानकादिमहागीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्च तस्मै गीतकानि गृह्यन्ते । अथ गायत्र्या अतस्तेष्वेति तत्राह तेन
दपरं नक्तकादिगीतजातमध्यारेपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्त्रव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रताप्रादनद्वारेणात्मै
कतापत्तिकारणत्वात् । किञ्च । वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिर्जातिविशारदः । तालज्ञश्चाप्रवासे ममोक्षमार्गं निश्चयं कति । भर
तादिमुनिप्रतिपादितवीणावादनतत्त्ववेदी श्रूयत इति । श्रुतिर्द्वौ विंशतिविधा सप्तस्वरेषु । तत्राहिषड्भुसम्यमपञ्चमाः प्रत्येकं
षतुः श्रुतयश्चतस्रभधैवतौ प्रत्येकं द्विषुतौ । ग्रन्थारनिषादौ प्रत्येकं द्विषुतौ इति । ज्ञातयस्तु षड्भुदयः सप्तश्रुजाः सङ्करजात
यस्त्वेकादशेभ्येवमष्टादशविधास्तु विशारदः प्रवीणः । तालइति गीतप्रमाणं द्द्वयते । तत्स्वरूपज्ञश्च तदनुविद्धब्रह्मोपास
नतया तालादिभङ्गभवाच्चिन्तवृत्तेरात्मैकाग्रतायाः सुकरत्वाद्दृष्ट्यायासेनैव मुक्तिपथं निश्चयं कति प्राप्नोति । चित्तविक्षेपाद्यन्तरा
पहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह । गीतज्ञो यदि योगेन तन्नामोति परमम्यदम् । रूद्रस्यानुचरे भूत्वा सह तेनैव मोदते । गीत
ज्ञो यदि कथञ्चिद्योगेन परमम्यदन्नप्राप्नोति । तर्हि रूद्रस्य सत्त्विभूत्वा तेनैव सह मोदते कीडति । पूर्वोक्तमुपसंहरति । अ
नादिर्गन्ता कथितस्तस्यादिस्तु शरीरकम् । आत्मनश्च जगत्सर्वं जगतश्चात्मसम्भवः । प्रागुक्तरीत्यानादिः आत्माक्षेत्रज्ञः । तस्य
च शरीरग्रहणमेवादि रूद्रवः कथितः । अजः शरीरग्रहणादित्यत्र परमात्मनश्च सकाशात्पृथिव्यादिसकलभुवनोद्भवस्तदुद्भू

ताञ्च पृथिव्यादिभूतसंघाताजीवानां स्थूलशरीरतया सम्भवश्च कथितः । सर्गादौ सयथाकाशमिथ्यादिना एतदेव प्रब्रूय
 कन्निवृणोति । कथमेतद्विमुह्यामः स देवास्तुरमानवम् । जगदुद्भूतमात्मा च कथन्तस्मिन्वदस्वतः । यदेतत्सकलसुर
 सुरमनुजादिसंहितञ्जगत्तदात्मनः सकाशात्कथमुत्पन्नमात्मा च तस्मिन् जगति कथन्तिर्यक्सरोरुपादिशरीरभागवतीत्ये
 तस्मिन्नर्थे विमुह्यामः । अतो मोहापनुत्यर्थं मस्माकन्विस्तरशेषवदस्व । एवं मुनिभिः पृष्टः प्रत्युत्तरमाह । मोहजाल
 मपास्येह पुरुषोद्दृश्यते ह्रियः । सहस्रकरपद्मे चः स्वर्यवर्चाः सहस्रकः । स आत्मा चैव यज्ञश्च विश्वरूपः प्रजापतिः । वि
 जः सोन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति । इह जगति यदिदं स्थूलकसेवगदावनात्मन्यात्माभिमानरूपमोहजालन्तदपोस्त
 द्वातिरिक्तोयः पुरुषोऽनेककरचरणलोचनः स्वर्यवर्चाः अतन्तरश्मिः सहस्रकः बहुशिरः दृश्यते । एतच्च तत्र द्वौ च रश
 ज्ञाधारतयोच्यते । तस्य साक्षात्कारादिसम्बन्धाभावात् । स एव आत्मा यज्ञः प्रजापतिश्च । यतो सैव विश्वरूपः सर्वान्माका
 । वैश्वरूप्यमेव कथमिति चेत् यस्मादसौ विराजः पुरोडाशाद्यन्नरूपेण यज्ञत्वमुपगच्छति । यज्ञाच्च वृथ्यादिद्वारेण प्रजाश्च
 स्थिरित्वेवैश्वरूप्यम् । एतदेव प्रपञ्चयति । यो द्रव्यदेवतायां गसम्भूतो रसस्रुतमः । देवान्सुनार्यै सरसो यजमा
 नमफलानच । संयोज्यवायुना सोमनीयते रश्मिभिस्ततः । ऋग्यजुः सामविहितं सौरभ्यामोपनीयते । स्वमण्डलादसौ
 स्वर्यः स्तुज्यमुत्तमुत्तमम् । यज्जन्मसर्वभूतानामश्रानां शतानाम् । तस्मादज्ञात्पुनर्यज्ञः पुनरन्नं पुनः कर्तुः । ए
 वमेतदनाद्यन्नं च कंसम्यरिवर्जते । द्रव्यस्य च पुरोडाशाद्देवतोद्देशेन व्यागान्त्योरसोऽद्भुष्टरूपमात्मनः परिणत्यन्त
 रमुत्तमः सकलजगज्जन्मवीजतयोत्कृष्टतमः सम्भूतः स देवान्सुम्यदानकारकीर्तनान्मम्यक् प्रीणयित्वा यजमानश्चाभिजि
 तफलानसंयोज्यपवनेन प्रेत्यमाणं चंद्रमण्डलं प्रतिनीयते । ततः शशिं मण्डलाद्रश्मिभिर्भानुमण्डलं सैवाच्येव विद्यातप
 नीत्यर्भेदाभिधानाद्दृग्यजुः साममयं प्रत्युपनीयते । ततश्च स्वमण्डलादसौ स्वर्योऽमुत्तरसंमृष्टिरूपमुत्तमं यत्सकलभूता

नामशानानात्मनाच्चराचरणंजनननिमित्तत्तत्त्वजतितस्माद्दृष्टिसम्पादितौषधिभयात्प्रजोत्पत्तिहेतोरन्नात्युत्तर्य
ज्ञोयज्ञाच्चपूर्वाभिहितभंग्यापुनरन्नमन्नाच्चपुनःकतुरित्येवमेतदखिलं संसारचक्रं प्रवाहरूपेणोत्पत्तिविनाशविरक्षिसम्यक्प
रिवर्तत इत्यनेन कमेणात्मनः सकाशादखिलजगदुत्पत्तिस्तत्र चात्मनः स्वकर्मानुरूपविग्रहपरिग्रहः । ननु यद्वात्मनः स
मरणमनाद्यन्तर्ह्यनिर्मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह । अनादि रात्मासम्भूतिर्विद्यते नाना रात्मनः । समवायी तु पुरुषो मोहेच्छा
द्रेयकर्मजः । यद्वाप्यात्मनोऽनार्दि त्वात्सम्भूतिर्न विद्यतेऽन्न रात्मनः शरीरव्यापितस्तथापि पुरुषः शरीरेण समवायी भव
ति । भोगाय तने सुखदुःखात्मकमोग्यजातमुपभुङ्क्ते इत्येवम्भूतेन समन्वयेन समवायी भवत्येव । स च समवायी मोहेच्छा द्वेव ज
नितकर्मनिर्मेयो ननु निसर्गजातः तस्य कार्यत्वेन विनाशोपपत्तेर्नानिर्मुक्तिः । आत्मनो जगज्जन्मेवुक्तं तत्प्रपञ्चयितुमाह । स
ह सात्त्वामयायोवच्चादिदेवञ्च दधातुः । मुखवाह्वरूपज्जाः स्युस्तस्य वर्णायथाज्जमम् । पृथिवीपादतस्तस्य शिरसेद्वार
जायत । तस्तः प्राणादिशः श्रोत्रात्सर्शाद्यायुर्मुखाच्छिखी । मनसश्चन्द्रमाजान्तश्चक्षुषश्चन्द्रिवाकरः । जघनादन्तरिक्ष
श्चजगच्चसचरुचरम् । योसौ सकलजीवात्मकतया प्रपञ्चात्मकतया च सहस्रात्मा बहु रूपस्तथा सकलजगद्धेतुतयादि
देवो मया युष्माकमुदाहृतस्तस्य बदनभुजसंविचरणजानायाथाक्रममग्रजन्मादयश्चत्वारो वर्णास्तथा तस्य पादाङ्गुलिमिः मस्त
कान्तुरसद्वाघाणात्प्राणाः कर्णात्कुम्भः सर्शात्पवतो वदन्ताबुतवहो । मनसः शशं कोनेनाङ्गुनुर्जघनाङ्गुगनङ्गुमाजङ्गमान्मा
कङ्कगच्च । अत्र चेदयन्ति । यद्येवं सकथं ब्रह्मन्यापयो नियुजायते । ईश्वरः सकथम्मावैरनिष्टैः सम्प्रयुज्यते । हे
ब्रह्मन् योगीश्वर । यद्वात्मैव जीवादिभावम्भुजनेर्हि कथमसौ पापयो नियुमुगपध्यादियोनियुजायते अथ मोहगद्वे
यादिदेवो षट्पञ्चात्मन्येत्युच्यते तच्च तयस्मादसावोश्वरः स्वतन्त्रः कथमनिष्टैर्मोहगदिभावैः संयुज्यते । किञ्च । क
रणैरन्वितस्यापि पूर्वज्ञानं कथञ्चन । वेत्ति सर्वगनाङ्कस्मान् सर्वगोपिन वेदनाम् । तथेदमप्यत्र दूषणं मनः प्रभृतिज्ञानोपा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ३४ ॥

दैः सहितस्यापि तस्यात्मनः पूर्वज्ञानं न ज्ञानान्ननु भूतविविधयङ्कस्माद्वै तदुते । मया सर्वप्रमाणिगतामेव नाना सुखदुःखदिह रूपी स
यं सर्वगोपि सर्वदेहगतोपि कस्मान्न वेत्ति तस्मादन्निवेष्ट्वरे जीवादिभावम्भजत इत्युक्तम् । तत्र पूर्वोक्तोद्योगो नरमाह । अ
न्यपक्षिस्थावरतां मनोवाक्कायकर्मजैः । दैवैः प्रयाति जीवोयम्भवंत्येति शतेषु च । यद्यपीश्वरः स्वरूपेण सत्यज्ञानान
न्दलक्षणस्तथाप्यविद्या समावेशवशात्तन्मोहगगादिभावैरभिमूयमानो नानाहो नयो निजननसाधनमानसादि त्रिविधङ्कर्म
निचयमाचरति । तेन चान्यादिहीनयोनितामापद्यते । अन्यथा आण्डालादयः पक्षिणः काकादयः स्थावरवृक्षादयः तेषा
म्भवोन्यपक्षिस्थावरतांतां यथाक्रमेण मनोवाक्कायारब्धकर्मणो वैजन्मसहसेष्वयज्जीवः प्राप्नोति । किञ्च । अनन्ताश्च य
थाभावाः शरीरेषु शरीरिणाम् । रूपाण्यपि तथैव ह सर्वे योनिषु देहिनाम् । शरीरिणा ज्जीवानां शरीरेषु भावाश्चुभिप्रायवि
शेषाः सत्त्वाद्युद्रेकतारतम्यादुत्थाननास्तथा तत्कार्येण विपुलस्यैव तत्त्वार्थे निदिष्टिना सर्वे योनिषु भवन्ति । ननु यदि कर्म ज
न्यानि कुलत्वादीनि तर्हि कर्मणो नान्तरमेव तैर्भवितव्यमित्याशङ्क्याह । विपाककर्मणाम्येत्येकेषां चिदिह ज्ञायते । इह चा
मुत्रैव केषां भावस्तत्र प्रयोजनम् । केषां चित्तुज्योतिष्ठेसादि कर्मणाम् विपाकः कलत्रेत्येव देहान्तरे भवति केवाश्चिक्कारोऽप्य
दि कर्मणां मृष्ट्यादिफलमिहैव भवति । केषां चित्तुज्जादीनां फलमप्युत्थादि कर्मिह देहान्तरे वेद्यनियतं न ह्यनन्तरमेव क
र्मफलेन भवितव्यमिति शास्त्रार्थः । अत्र च कर्मणाम् शुभाशुभफलजनकत्वे सत्यादिभाव एव प्रयोजकभूतस्तदायत्नत्वात् फ
लतारतम्यस्य मनोवाक्कायकर्मजैरन्यादि योनिताम्याद्वैतीभ्युक्तान्तर्गपश्चयिनुमाह । परद्रव्याण्यभिधायंस्तथातिष्ठानि चि
न्तयन् । वितथाभिनिवेशी च जायते न्यासु योनिषु । परधत्तानि कथमहमपहरेयमित्याभिमुखेन धायंस्तथातिष्ठानि च
द्वाहयादीनि हिंसात्मकानि करिष्यामीति चिन्तयन् वितथेऽसत्यभूते वस्तुनिश्चिन्निवेशः पुनः पुनः संकल्पस्तद्वाश्चवाङ्माद्यन्य
योनिषु जायते । किञ्च । पुण्योन्मत्तवादी च पिप्पुनः पुरः पुरः । अनिवङ्गप्रलापी च मृगपक्षिषु जायते । यस्तु अन्तर्ग

वदनशीलः पुरुषः । पिप्पुनः कर्णे जपः । पुरुषः परो द्वे गकरभाषी । अनिवद्धप्रलापी प्रकृतो सङ्गतार्थवादी च बुद्धिपूर्वावृत्त्यादि
 नारतम्या नहीनोक्तृष्टेषु मुगपक्षिषु जायते । किञ्च । अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः । हिंसकश्चाविधानेन स्यावरेष्वभि
 जायते । अदत्तपरधनापहारप्रसक्तः परदारप्रसक्तश्चाविहितमार्गेण प्राणिनां घातकश्च दोषगुरु लघुभावतारतम्यात्तर्
 लताप्रतानादिस्थावरेषु च जायते । सत्त्वादिगुणपरिपाकमाह । आत्मज्ञः शौचवान्दानस्तपस्वी विजितेन्द्रियः । धर्म
 कृद्धेदचिद्व्यावित्सात्त्विको देवयोनिताम् । आत्मज्ञो विद्याधनाभिजनाद्व्यभिमानरहितः । शौचवान्वाह्याम्यन्तरशौचयुक्तः ।
 दान्तउपशमान्वितः । तपस्वी कृच्छादितपोयुक्तः । तथेन्द्रियार्थेष्वप्रसक्तो नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठाननिरतो वेदार्थवेदी च
 यः स सात्त्विकः स च सत्त्वोद्रेकतारतम्यवशादुक्तृष्टोक्तृष्टतरसुर्योनिताम्याप्नोति । किञ्च । असत्काररतोऽधीरञ्चारम्भी
 विषयीचयः । स राजसोमनुष्येषु मृतो जन्माधिगच्छति । असत्कार्येषु तूत्यर्थादि च नृत्यादिष्वभिरतो यस्तथाव्यग्रचित्तः स
 दाकार्योक्तुलो विषयेष्वतिप्रसक्तश्च सरजोगुणयुक्तस्तद्गुणतारतम्याद्धीनोक्तृष्टमनुष्यजातिषु मरणानन्तरमुत्पत्तिं प्राप्नोति ।
 तथा । निद्रालुः क्रूरकह्नुधो नास्ति कोयाचकस्तथा । प्रमादवान्निद्रवृत्तौ भवेत्तिर्यथ्युतामसः । यः पुनर्निद्राशीलः प्राणिपोडाकरो
 लोभयुक्तश्च तथा नास्ति को धर्मादेर्निन्दकोयाचनशीलः प्रमादवान्कार्यकार्यविवेकशून्यो विरुद्धाचारश्चासौ ततो गुरुयुक्तस्त
 तारतम्याद्धीनहीनतरपञ्चादियोनियुजायते । पूर्वोक्तमुपसंहरति । रजसात्मसचैवं समाविष्टो भ्रमन्निह । भवैरनिष्टैः
 संयुक्तः संसारम्यतिपद्यते । यस्यैवमविद्याविज्ज्ञेयमात्मारजस्तमोभ्यां सम्यगाविष्ट इह संसारे पर्यटन्नानाविधदुःखप्रदं भा
 वैरभिभूतः पुनः पुनः संसारं देहग्रहणं प्राप्नोति । ईश्वरः सकथम्भावैरनिष्टैः संप्रयुज्यत इत्यस्य चोद्गस्यानवकाशः यदपि कर
 शैरन्वितस्यापीति द्वितीयश्चोद्घातस्थोत्तरमाह । मलिनो हि यथादर्शोरूपलो कस्य न क्षमः । तथाऽविपक्वकरणे आत्माज्ञानस्य न
 क्षमः । यद्यप्यात्मा तः करणादिज्ञानसाधनसम्पन्नस्तथापि जन्मान्तर्गुणभूतार्थावबोधेन समर्थः । अविपक्वकरणे गगदिमला

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ३५ ॥

कान्तचित्तोयस्माद्यथादर्पणे मलच्छन्नो रूपज्ञानोत्पादनसमर्थो न भवति । ननु प्राग्भवीयज्ञानस्याप्यात्मप्रकाशत्वात्तस्य च स
तः सिद्धत्वात् ननु पलभोगोयुक्त इत्याशंकाह । कद्वैर्वैरोयथाऽपक्वे मधुरः सन्नसोपिन । प्राप्यते ह्यात्मनि तथा नापक्वकर
णे ज्ञाना । अपक्वकद्वैर्वैरोतिक्तकर्कटिकायां विद्यमानोपिमधुरे रसो यथानोपलभ्यते । तथात्मन्यपक्वकरणे विद्यमानापि ज्ञ
ताज्ञानता प्राग्भवीयवस्तुगोचरानप्राप्यते । वेत्ति सर्वगतां कस्मात्सर्वगोपितवेदनाभितियदुक्तन्त्रोत्तरमाह । सर्वाश्रया
निजे देहे देही विन्दति वेदनाम् । योगीमुक्तश्च सर्वाश्रयानचान्नोति वेदनाम् । यः पुनर्देही देहाभिमानयुक्तः स सर्वो
यामाध्यात्मिकादिरूपांस्वेदनां स्वकर्मेपाजित एव देहे प्राप्नोति देहान्नरगतो गायतनारम्भादृष्टवैलक्षण्यादेव । य
स्तु योगीमुक्तो हङ्कारदिः सकलक्षेत्रज्ञगतानां सुखदुःखादिसन्निदाग्बेदिता भवति परिपक्वकरणत्वात् । नन्वेकस्मि
न्नात्मनि सुरनरादि देहेषु भेदप्रत्ययोनघटत इत्याशंकाह । आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथग्भवेत् । तथात्मैको ह्यनेक
श्च जलाधारेऽपि वांशुमान् । यथैकमेव गगनं कूपकुम्भाद्युपाधिभेदभिन्नं नानेवानुभूयते । यथावा भानुरेको विभिन्नेषु जलभा
जनेषु करकमणिमहिम्नकादिषु नानेवानुभूयते । तथैकोप्यात्मा तः करणोपाधिभेदे नानाप्रतीयते । द्वितीयदृष्टान्तोपादा
नमात्मभेदस्यापारमार्थिकत्वद्व्युत्पत्तिरर्थम् । पञ्चधातून् स्वयं वष्टुञ्चादत्ते युगपत्प्रभुरित्याद्युक्तमर्थमुपसंहृत्याह । ब्रह्मखा
निलते जांसि जलं भूश्चेति धातवः । इमे लोका एष चात्मा तस्माच्च स चरम् । ब्रह्मश्चात्मा खङ्गगनमनिलो वायुस्तेजोऽग्निर्ज
लं प्रसिद्धं भूश्चेत्येते वातादि धातवस्वर्शरीरं व्याप्य धारयन्तीति धातवोऽभिधीयन्ते । तत्र खादयः पञ्चधातवो लोकास्ते दृश्यन्त
इति । लोकाजडा इति यावत् । एवंचिद्भानुरात्मा एतस्माज्जडाज्जडसमुदायात्स्थावरजङ्गमात्मा कञ्जगदुत्पाद्यते । कथम
सर्वात्मा जगत्सृजतीत्यत आह । मृद्गण्डकसंयोगात्कुम्भकारेण यथा घटम् । कर्णेति तृणमृत्काष्ठैर्गृह्ण्वा गृहकारकः । हेममा
त्रमुपादाय रूपं वा हेमकारकः । निजलावा समयोगात्कोशम्बाकोशकारकः । कारणान्येवमादाय तासु तस्वि ह्येति निरुपु ।

ह्युज्जयात्मानमात्माचसम्भूयकरणादिच । यथाहिकुलालोमृच्चकचोवर्णादिकङ्करणजानमुपादायकरकशर्वादि कंनाना
 विधकार्यजानंरचयति । यथावावर्जं किस्तुणमुक्ताद्यैः परस्परसापेक्षैरेकगृहाख्यङ्कार्यैकतेति । यथावाहेमकारकः केव
 संहेमोपादायहेमानुगतमेवकटकमुकुटकुण्डलादिकङ्कार्यमुत्पादयति । यथावाकोशकारकः कीटविशेषो निजलालया
 रब्धमात्मबन्धनङ्कोशाख्यमारभते । तथात्मापिपृथिव्यादीनि साधनानि परस्परसापेक्षाणि तथाकरणाणि च श्रोत्रादीन्युपा
 दायास्मिन्संसारेशु सुसुगण्डियोनिषु स्वयमेवात्मानं निजकर्मबन्धवर्जं शरीरितया सृजति । किंपुनर्वैषयिकज्ञानेन्द्रियव्यति
 रिक्तात्मसङ्गवेप्रमाणमिव्याशंक्वाह । महाभूतानि सत्यानि यथात्मापि तथैव हि । कोन्यथैकेननेत्रेण दृष्टमन्येन पश्यति ।
 वाचंवाकोविजानानि पुनः संश्रुत्य संश्रुताम् । यथाह्निपृथिव्यादिमहाभूतानि सत्यानि प्रमाणगम्यत्वात्तथात्मापि सत्योऽन्यथाय
 दिवुर्जीन्द्रियव्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुवो न तर्ह्येकेन चक्षुरिन्द्रियेण दृष्टं वस्त्वन्येन स्पृशेनेन्द्रियेण कोविजानानि । यमहमद्राक्ष
 न्तमहंस्यशृणुमीति । तथा कस्यचित्पुरुषस्य वाचं पूर्वं श्रुत्वा पुनः श्रूयमाणाम्वाचन्तस्य वा गियमितिकः प्रत्यभिजानाति तस्मात्
 ज्ञानेन्द्रियाद्यतिरिक्तो ज्ञाता ध्रुव इति सिद्धम् । किञ्च । अतीतार्थस्मृतिः कस्य को वा स्वप्नस्य कारकः । ज्ञानिरूपवयोवृत्तिवि
 द्यादिभिरहंकृतः । शब्दादिदिवषयोद्वोगङ्कर्मणामनसा गिर । यद्यात्मा ध्रुवो न स्यात्तर्ह्यनुभूतार्थे गोचरस्मृतिः पूर्वानुभ
 वभावितसंस्कारोद्धेधनिबन्धना कस्य भवेन्न ह्यन्येन दृष्टे वस्तुन्यन्यस्य स्मृतिरूपपद्यते । तथा कः स्वप्नज्ञानस्य कारकः । नर्हो
 द्वियाणां उपरतव्यापागणान्तत्कारकत्वम् । तथा ह्येवमिजानत्वादि सम्पन्न इत्येव भिधानुसन्धानप्रत्ययः कस्य भवति । स्थि
 रात्मव्यतिरिक्तस्य तथा शब्दस्पर्शादिदिवषयोपभोगसिद्ध्यर्थमुद्गोगं मनोवाक्कायैः कः कुट्योत्तस्मादपि वुर्जीन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा
 स्थितः । उपासनाविशेषसिद्ध्यर्थं संसारस्वरूपम्विवृण्वन्नाह । ससन्दिग्धमतिः कर्मफलमस्ति न वेति वा । विबुधतः सि
 द्धमात्मानमसिद्धेऽपि हि मन्यते । यो सौ पूर्वोक्त आत्मा विबुधोऽहंकारदूषितः स सकलकर्मसु फलमस्ति न वेति सन्दिग्धमति

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ३६ ॥

भवति । यथा सिद्धेऽप्युक्तार्थेऽपि सिद्धमेव कृतार्थमात्मानं मन्यते । किञ्च । भगवताः सुतामायाञ्च ह मेवामिति स्थितिः ।
हिताहितेषु भावेषु विपरीतमतिः सदा । तस्य विस्तृतमतेर्मम कलत्रपुत्रप्रेष्यादयो ह मेवामित्यतीव ममताकुला स्थितिर्भवति । त
थाहिताहितकरे कार्यप्रकरे सविस्तृतमतिर्विपरीतमतिः सदा भवेत् । किञ्च । ज्ञेयज्ञे प्रकृतौ चैव विकारे वा विशेषवान् । अ
नाशकानलापातजलप्रपतनोद्यमी । एवं वृत्ते विनीतात्मा वितथाभिनिवेशवान् । कर्मणा द्वेषमोहाभ्यामिच्छया चैव वध्यते
ज्ञेयज्ञानातिज्ञेयज्ञस्त्रिस्त्रिमात्मनि प्रकृतौ चात्मनो गुणसाम्यावस्थायाम्बिकारे चाहंकारादाविवेशवान् विवेकानभिज्ञो भव
ति । तथानशनकुताशनांबुघ्रवेशविधाशनादिषु विस्तृतवशकृतप्रयत्नो भवेदेवं नाना प्रकारकार्यप्रवृत्तौ ऽविनीतात्मा असं
यतात्मा असत्कार्याभिनिवेशयुक्तः सन्तत्कृतकर्मजातेन गगद्द्वेषाभ्यामोहेन वध्यते शरीरग्रहणद्वारेण । कथम्पुनस्तस्य वि
अभ्योभवतीत्यत आह । आचार्योपासनञ्चेदशस्वार्थेषु विवेकिता । तत्कर्मणा मनुष्ठानं सङ्गः सद्भिर्गिरः प्रुभाः । स्थालोका
लम्भविगमः सर्वभूतात्मदर्शनम् । त्यागः परिग्रहाणां च जीर्णकाषायधारणम् । विषयेन्द्रियसंगेधस्तन्द्रालस्यविवर्जन
म् । शरीरपरिसंख्यानम्प्रवृत्तिष्वघदर्शनम् । नीरजस्तमसासत्त्वशुद्धिर्निःस्पृहताशमः । एतैरुपायैः संशुद्धः सत्त्वयुक्तो
मृती भवेत् । विद्यार्थमाचार्यसेवावेदान्तार्थेषु पातञ्जलादियोगशास्त्रार्थेषु च विवेकिबन्तमप्यतिपादितध्यानानादिकर्मणामनु
ष्ठानं समुत्तुष्टसंगः प्रियहि तव च तत्त्वं ललनलोकनालम्भयोः परिग्राह्यः सर्वभूतेष्वामवद्दर्शनं समत्त्वदर्शनम्परिग्रहाणाञ्च पुत्र
क्षेत्रकलत्रादीनां त्यागो जीर्णकाषायधारणन्तथाशब्दस्पर्शादि विषयेषु श्रोत्रादीन्द्रियणाम्प्रवृत्तिनिर्गन्धस्तन्द्रानिद्रानुकारिणी
आलस्यमनुत्साहस्तयोर्विशेषेण त्यागः शरीरकस्य परिसंख्यानमस्थिराश्चिन्तादिदोषानुसन्धानम् । तथा सकलगमनादिषु
प्रवृत्तिषु सूक्ष्मप्राणिवधादिदोषपरमर्शस्तथारजस्तमो विधुरताप्राणायामादिभिर्भावशुद्धिः निःस्पृहता विषयेष्वनभिज्ञावः
शमोवाह्यान्तःकरणसंयमः एतैरुपायैः सत्यकृष्णः केवलसत्त्वयुक्तो ब्रह्मोपासनेनामृती भवेन्मुक्तो भवति ।

। कथममृतत्वप्राप्तिरित्यत आह । तत्त्वस्मृतैर्ह्यपस्थानात्सत्त्वयोगात्परिक्षयान् । कर्मणोऽसिद्धिर्वाच्यसतोयोगः प्रवर्तते ।
आत्माख्यतत्त्वस्मृतैर्गन्तव्यमिति श्रुतयोपस्थानात्सत्त्वश्रुद्धियोगात्कर्मवीजानाम्परिक्षयान्मृत्युर्वाशां च स
म्बन्धादात्मयोगः प्रवर्तते । किञ्च । शरीरसङ्ख्येयस्य मनः सत्त्वस्थमीश्वरम् । अविष्णुतमतेः सम्बन्धस्य जातिस्मरतामि
यात् । यस्य पुनर्योगिनो विष्णुतमतेः शरीरसङ्ख्येयस्य मनः सत्त्वयुक्तं सम्बन्धे कायतये श्वरं प्रतिव्याप्तिप्रियते स यद्गुण स ता प्रयो
गप्रवीणतयात्मानं नानाधिगच्छति तर्हि विविष्ट संस्कारपाठववशेन जात्यन्तरं भूतस्य मिमीढादिना नागर्भवासादि समुद्भूतदुः
खस्मरत्वं प्राप्नुयात्तत्स्मरणेन च जातो द्वे गस्तद्विच्छेदकारिणि मेक्षे प्रवर्तते । यस्त्वपटु संस्कारतया पूर्वजातिं न स्मरति
तस्य कागतिरित्याह । यथा हि भरतो वर्णैर्वर्णयत्यात्मनस्तनुम् । नाना रूपाणि कुर्वाणस्तथात्मा कर्मजास्तनूः । भरतो
नटः स यथागमवणादिना नारूपाणि कुर्वाणः सितसितपीतादिभिर्वर्णैर्गन्तानस्तनुस्वर्णयति रचयति तथैवात्मा तत्तत्कर्म फलो
पभेगार्थं कुञ्जवामनादिना नारूपाणि कर्मनिमित्तानि कलेव गृह्णादते । किञ्च । कालकर्मोन्मवीजानां नान्देयैर्मनुस्त्वैव च
। गर्भस्यैवैकतंतदुष्टमङ्गहीनादि जन्मतः । न केवलङ्कर्मैव कुञ्जवामनात्वादिनिमित्तं किन्तु कालकर्मणी । स्वकारणपितृ
बीजदोषोमानुदोषश्चेति सर्वमेतत्सहकारिणोऽप्येतेन दूष्टादुष्टरूपेण कारणकलापेन गर्भस्याङ्गहीनत्वादिविकारो जन्मन
आरभ्य नियतकालोदुष्टः । ननु प्राकृतिकप्रलयावसरे महदाद्याखिलविकारविमोक्षे कर्मणो नाशाल्पकथं तन्निवन्धनः प्रथम
पिण्डपरिग्रह इत्याशंकाह । अहंकारेण मनसा गत्या कर्मफलेन च । शरीरेण च नात्मायं मुक्तपूर्वः कथञ्चन । मनो हं
कारौ प्रसिद्धौ । गतिः संसरणहेतुभूतो दोषगणिः । कर्मफलन्धर्मरूपम् । शरीरं लिङ्गात्मकं एतैरहङ्कारादिभिरयमात्मा
कदाचिदपि न मुच्यते यावन्मोक्षः । ननु प्रतिनियतकर्मणां जीवानां प्रतिनियतकालमेवोपरतिर्युक्तो मुनः संग्रामादौ युगपदका
ले प्राणसंक्षय इत्याशंकाह । वर्त्याधानस्ते ह्येवो गाद्याद्यादीपस्थसंस्थितिः । विनियोगापि च दृष्टैव मकाले प्राणसंक्षयः । य

॥ मि० प्र० ॥

॥ ३७ ॥

थाहिखलुनैलक्ष्मिनानेकवर्तिमीनानाज्वालानां युगपत्स्थितिस्तासाञ्च स्थिती नाम्पटुतरदे। धूयमानपवनाच्चतिरूपविपत्ति
हेतूपनिपातयोगपट्टाद्युगपदुपरनिर्यथाभवति। तथैवरयिसारथिवाजिकुञ्जगदिजोवानां युञ्जस्वोपरतिहेतुयोगपट्टाद्य
कालेपि प्राणपरिधेयानां नुपपन्नः। एतदुक्तम्भवति। प्रतिनियतकालविपत्तिहेतुभूतादृष्टस्य तद्विरुद्धकार्यकरदृष्टहेतू
पनिपातेन प्रतिबन्धइति। मोक्षमार्गमाह। अनन्तारश्मयसस्यदोपवद्वाः स्थितोहृदि। सितासिताः कर्तुनीलाः कपिलाः
पीतलोहिताः। ऊर्द्धमेकस्थितस्तेषां योभिन्वास्वयं मण्डलम्। ब्रह्मलोकमतिक्रम्यतेनयातिपरांगतिम्। योसैहृदिप्र
दोपवत्स्थितो जीवस्तस्यानन्तारश्मयोनाड्यः सुखदुःखहेतुभूतास्त्रासप्ततिसहस्राणीत्यादिनोक्ताः सितासितकर्तुर्गदिरूपाः स
र्वतःस्थितान्तेषां मेकोरश्मिरूद्धं व्यवस्थितो योसौमार्तेडमण्डलं निभिद्वाहिरण्यगर्भं निन्नयच्चैति कर्म्यवर्तते तेन जीवः परं ज्ञाति
मपुनरवृत्तिलक्षणं प्राप्नोति। स्वर्गमार्गमाह। यदस्यान्यद्रश्मिशतमूर्द्धमेव व्यवस्थितम्। तेन देवशरीरेण संधा
मानिप्रपद्यते। यदस्यात्मनो मुक्तिमार्गभूताद्रश्मेशतमूर्द्धाकारमेव व्यवस्थितम्। तेन सुरशरीरेण तैजसा नि
सुखैकभोगाधिकरणं निस्सधामानिकनकरं जतरत्नरचितामरपुरवरसहिता निप्रपद्यते। संसरणमार्गमाह। येनैक
रूपाश्चाधस्ताद्रश्मयोऽस्य मृदुप्रभाः। इह कर्मापभोगाय तैः संसरति सोऽवशः। येषु नस्तस्याधस्ताद्रश्मयो मृदुप्रभासैरिह फ
लोपभोगार्थं संसारे संसरति। अवशः स्वकृतकर्मपरतन्त्रः। भूतचैतन्यवार्दिपक्षम्परिजिहोर्धुगह। वेदैः शास्त्रैः सविज्ञानैर्ज्ञ
न्मनामरणेन च। आर्थागत्या तथा गत्यासंयिन ह्युन्तेन वा। श्रेयसासुखदुःखाभ्याङ्गर्मभिश्च शुभाशुभैः। निमित्तशकुनज्ञा
नग्रहसंयोगजैः फलैः। तारनक्षत्रसञ्चारैर्जगत्स्वप्नैरपि। ज्ञाकाशपवनज्योतिर्जलभूमिर्मिरस्तथा। मन्वन्तरैर्युगप्रा
प्त्या मन्त्रौषधिफलैरपि। विज्ञात्मानं विद्वान्मानं कारणं जगत्स्तथा। वेदैः संस्पृशेते तेनीत्यान्ते निश्चलमनखल्वस्वमप्राणि
पादमित्यादिभिः। शास्त्रैश्चामीमासान्कीर्ष्यादिभिः। विज्ञानैश्च ममेदं शरीरमित्यादिदेहव्यतिरिक्तात्मानुभवैः। तथा जन्म

मरणाभ्यां जन्मान्तरनुष्ठितधर्मनियताभ्यान्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । आर्याजन्मान्तरगतकर्मानुष्ठानुनियततया । तथा
गमनागमनाभ्यां ज्ञानेच्छाप्रयत्नाधारनियताभ्यामपि भौतिकदेहातिरिक्तानुमानम् । न हि देहस्य चैतन्यादिसम्भवतियतः
कारणगुणप्रक्रमेण कार्यद्रव्यैव शेषिकगुणारम्भो दृष्टः । न च तत्कारणभूतपार्थिवपरमाण्वादियुचैतन्यादिसमवायः सु
म्भवति । तदारब्धसम्भूतकुम्भ्यादिभौतिकेष्वनुपलम्भात् । न च मन्दशक्तिवदुदकादिद्रव्यान्तरसंयोगजइति वाच्यम् । श
क्तेः साधारणगुणत्वात् नो भौतिकदेहातिरिक्तस्यैतन्यादिसमवाय्यंगीकर्तव्यः । स्यान्वृत्ते प्रसिद्धे । श्रेयोहितप्राप्तिः । सु
खदुःखेष्वाभ्युष्मिके । तथा शुभकर्मभूतानुष्ठानमशुभकर्मपरित्यागः । एतैश्च ज्ञाननियतैर्देहातिरिक्तात्मानुमानम् । निमित्तभू
कर्म्यादिशकुनज्ञानमिदं ज्ञादिपतत्रिचिष्टासिद्धकं ज्ञानम् । ग्रहास्तूरीदयः तत्संयोगजैः फलैः । तारश्चिन्त्यादिव्यतिरि
क्तानि ज्योतीर्नीचि । नक्षत्राण्याश्च युक्प्रभृतीनि एतेषां सञ्चारैः शुभाशुभफलवद्व्योतनैः । जागरैर्जागरवस्थाजन्यैश्च सच्चिद्रादि
व्यादिदर्शनैः । तथा स्वप्नजैः खरवगह्युक्तरथाग्रेहणादिज्ञानैः । तथा काशाद्यैश्च जीवोपभोगार्थतया स्मृतैः । तथा मन्वन्त
रप्राप्त्या युगान्तरप्राप्त्या देहेतुपपद्यमानया । तथा मन्त्रौघाधिफलैः प्रेक्षापूर्वकैः क्षुद्रकर्मज्ञैः साक्षात्परम्परया वा देहेतुपपद्य
मानैर्विद्यमानं हेतुन यो विवर्तजानीत । किञ्च । अहंकारः स्मृतिर्मधाद्वेषो बुद्धिः सुखबुद्धिः । इन्द्रियान्तरसञ्चारइच्छाधार
णजीविते । स्वर्गः स्वप्नश्च भावानाम्प्रेरणं मनसो गतिः । निमेषश्चेतनायत्नञ्चादानम्याश्च भौतिकम् । यत एतानि दृश्यन्ते लि
ङ्गानि परमात्मनः । तस्मादस्ति परो देहादात्मा सर्वग ईश्वरः । अहं कृतिः अहंकारः । स्मृतिः प्राग्भवीयानुभवभावितसंस्क्रा
शेद्वेधा निवन्धनास्तन्यपानादिगेचरा । सुखमैहिकम् । धूर्तिर्धैर्यमिन्द्रियान्तरेण दृष्टैर्धैर्येन्द्रियान्तरस्य सञ्चारो यमहम
द्राक्षन्तमहं स्पृशामीत्येवमनुसन्धानरूप इन्द्रियान्तरसञ्चारः । अनेच्छाप्रयत्नचैतन्यानां स्वरूपेण लिङ्गत्वम् । पूर्वश्लोके
नुगमनसत्यवचनादिहेतुतयार्थिकम् लिङ्गत्वमित्यप्येन ह त्वम् । तथाधारणं शरीरस्य जीवितं प्राणधारणम् । स्वर्गोति

॥ भि० प्रा० ॥

॥ ३८ ॥

यतदेहान्तरेपभोग्यः सुखविशेषः स्वप्नः प्रसिद्धः पूर्वस्त्रोक्तैतुस्वप्नस्य शुभफलसिद्धौ तत्कतया लिङ्गत्वमत्र स्वरूपेणैवैतन्नैक्यम् । भावानामिन्द्रियादीनाम्येरणं मनसो गतिश्चेतनश्चेतनाधिष्ठानव्याप्तिर्न मेघः प्रसिद्धः तथाप्यश्चभूतानामुपादानम् । यस्मादेतानि लिङ्गानि भूतेष्वनुपपन्नानि साक्षात्परम्यरयावापरमात्मनोऽद्वैतकामिदृश्यन्ते । तस्मादसिद्धेहातिरिक्तत्रात्मासर्वग ईश्वर इति सिद्धम् । क्षेत्रस्वरूपमाह । बुद्धीन्द्रियाणि सार्थानि मनः कर्मेन्द्रियाणि च । अहंकारश्च बुद्धिश्च पृथिव्यादीनि चैव हि । अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः क्षेत्रस्यास्य निगद्यते । ईश्वरः सर्वभूतस्यः सन्नसत्सदसच्चयः । बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्राद्यादीनि सार्थानि शब्दादिविषयसहितानि मनः कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि । तथाहंकारो बुद्धिश्च निश्चयान्मिकापृथिव्यादीनि पञ्चभूतानि अव्यक्तमृत्कतिरिच्येत क्षेत्रमस्य यो सवीश्वरः सर्वगतोऽतएव सद्रूपः । प्रमाणान्तशयाह्लात्वादसन्नस्यष्टप्रतीतिकत्वात्सदसद्रूपो सावात्मा क्षेत्रज्ञ इति गद्यते । बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह । बुद्धेरुत्पत्तिरव्यक्तात्ततोहंकारसम्भवः । तन्मात्रादीन्यहंकारादेकोत्तरगुणानि च । सत्त्वादिरगुणसाम्यमव्यक्तम् । तत्स्त्रिप्रकाश्याः सत्त्वरजसोमय्या बुद्धेरुत्पत्तिस्तस्याश्चैवैकारिकसैजसो भूतादिरिति त्रिविधोहंकार उच्यद्यते । तच्च तामसाङ्गनादि संज्ञकादहंकारतन्मात्राणि अदिग्रहणाद्गनादीनि । तानि चैकोत्तरगुणान्युत्पद्यन्ते । च शब्दाद्वैकारिकैतैजसाभ्यां बुद्धिकर्मेन्द्रियाणां उत्पत्तिः । गुणस्वरूपमाह । शब्दः स्पर्शश्चरूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः । यो यस्मान्निःसृतश्चैवांसतस्मिन्नेव वलीयते । तेषाङ्गनादि पञ्चभूतानां एकोत्तरबुद्ध्या पञ्चशब्दादयोगुणावेदितव्याः । एषान्बुद्ध्यादिविकाशं मध्ये यो यस्मात्प्रकृत्या देरुत्पन्नः स तस्मिन्नेव स्वरूपेण प्रलयसमये प्रलीयते । प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह । यथात्मानं ह ज्ञायात्मा तथावः कथितो मया । विषयकाश्चिप्रकाशणं कर्मणा मीश्वरेऽपि सन् । सत्त्वरजसमस्यैव गुणास्तस्यैव कीर्तिताः । रजसोभ्यामाविष्टश्च क्तवद्भ्राम्यते ह्यसौ । अनादिशदिमांश्चैव स एव पुरुषः परः । लिङ्गेन्द्रियग्राह्यरूपः स विकार उदाहृतः । मानसादि त्रिप्रकारकर्मणां निष्पाकादीश्वरेऽपि सन्नात्मा यथात्मानं ह जति

ध्यायुष्माकङ्कथितः । सत्त्वाद्याश्च गुणसंस्थैवाविद्याविष्टस्य कौर्त्तितास्तथा स एव रजस्सोभ्यामाविष्टश्चक्रवर्दिह संसारेश्चा
 म्यतीत्यपि कथितं । स एवानादिः परमपुरुषः शरीरग्रहणेनादिमान् कुञ्जवामनत्वादिविकारसहितस्तथास्थूलकाकारत
 थापरिणतेलिङ्गैरिन्द्रियैश्च याह्यरूप उदाहृतः । स्वर्गमार्गमाह । पितृयानोऽजवीथ्याश्च यदगस्त्यस्य चान्तरम् । तेना
 ग्रिहोत्रिणोयान्ति स्वर्गकामादिवम्प्यति । अजवीथ्यमरमार्गस्तस्यागस्त्यस्य च यदन्तरमसौ पितृयानस्तेनाग्रिहोत्रिणोस्वर्ग
 कामाः दिव्यान्ति स्वर्गम्प्राप्नुवन्ति । किञ्च । ये च दानपणः सम्यगष्टाभिश्च गुणैर्युक्ताः । तेपि तेनैव मार्गेण सत्यव्रतपण्यणाः । ये
 च दानादिस्मार्त्तकर्मपणः सम्यग्दम्भरहिताः तथाष्टाभिर्गन्तुगुणैर्देयाश्चान्तिरनसूयाशौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्यु
 हेति गैतमादिप्रतिपादितैर्युक्तास्तथाये च सत्यवदनिरतस्तेपि तेनैव पितृयानेन सुखसुदनमाप्नुवन्ति । ननु नैमित्तिकादि
 प्रतिसञ्चरेऽखिलाद्यापकप्रलयादविदितवेदास्तस्योपरितनाजनाः कथमग्रिहोत्रादिकं कर्म करिष्यन्ति । कथन्नगञ्चा
 कृतकर्मणाः स्वर्गमार्गमधिगच्छन्तीत्यत आह । तन्नाष्टाशीति संहस्रामुनयो गृहमेधिनः । पुनर्गवर्त्तिनो बीजभूता धर्मप्रवर्त्तकाः
 । तत्र पितृयाने अष्टाशीति संहस्रसंख्यामुनयो गृहस्थाश्च मिणः पुनर्गवृत्तिधर्माणाः सर्गादौ वेदस्योपदेशकतया धर्मतरुप्रादुर्भा
 वे बीजभूताः सन्नोग्रिहोत्रादिधर्मप्रवर्त्तकाश्च तेन प्रागुदितदोषसमागमः । किञ्च । सप्तर्ध्विनागवीथ्यन्तर्देवलोकं समाश्रि
 ताः । तावन्त एव मुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः । तपसा ब्रह्मचर्येण संगत्यागेन मेधया । तत्र गत्वा वतिष्ठन्ते यावदाहूतसंज्ञवम्
 । सप्तर्ध्वयः प्रसिद्धा नागवीथौ गवतपथः तदन्तर्गलेतावन्त एवाष्टाशीति संहस्रसंख्यामुनयः सर्वारम्भविवर्जिताः केवलज्ञान
 निष्ठास्तपो ब्रह्मचर्ययुक्तास्तथा सङ्गत्या गिने देवलोकं समाश्रिताः । आहूतसंज्ञवम्प्राकृतप्रलयपर्यन्तमवतिष्ठन्ते । तत्र च स्थि
 ताः सृष्ट्यादावाध्यात्मिकधर्माणाम्प्रवर्त्तकाः । कथम्भूतास्ते मुनय इत्यत आह । यतो वेदाः पुण्यानि विद्वोपनिषदस्तथा । श्लो
 काः सूत्राणि भाष्याणि यच्च किञ्चन वाङ्मयम् । यतो द्विविधादपि मुनिसमूहाश्चत्वारो वेदाः पुण्यानि विद्वोपनिषदश्च नित्यभू

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ३९ ॥

ता एवाध्येतुं परम्यगयाताः प्रवृत्तास्तथाज्ञोकाइतिहासात्मकाः सूत्राणि च शब्दानुशासनमीमांसागोचराणि । भाष्याणि च सूत्र-
त्रव्याख्यारूपाणि यदन्यदायुर्विद्वद्दिक्कम्बाङ्गयन्तदपियत्सकाशात्प्रवृत्तन्तथाविधास्ते मुनयो धर्मप्रवर्तकाः । एवं सति वेदस्या-
पि नानित्यतादोषप्रसंगः । ततः किमित्याह । वेदानुवचनं यज्ञे ब्रह्मचर्यं न पोदमः । अङ्गोपवासः स्वातन्त्र्यमात्मनो ज्ञानहेतवः
। वेदस्य नित्यत्वे सति तत्प्राप्त्या एव लोहे दानुवचनादयः सत्त्वशुद्ध्या पादनद्वारेणात्मज्ञानस्य हेतव इत्युपपन्नमभवति । किञ्च । स-
ह्याश्रमैर्विजिज्ञास्यः समस्तैरेव भवेवतु । द्रष्टव्यस्त्वथ मन्तव्यः श्रोतव्यश्च द्विजातिभिः । य एनमेव भिन्दन्ति ये चारण्यकर्माश्रि-
ताः । उपासते द्विजाः सद्यं श्रद्धया परयायुताः । यस्मान्निव्यतयात्मप्रमाणभूतो वेदस्तस्मादसावुक्तमार्गेण सकलाश्रमिभिर्ना-
नाप्रकारजिज्ञासितव्यस्तमेव प्रकारन्दर्शयति । द्विजातिभिर्द्रष्टव्योऽपरेक्षीकर्तव्यस्तत्रोपायन्दर्शयति । श्रोतव्यो मन्तव्य इ-
ति । प्रथमतो वेदान्तश्रवणेन निर्णेतव्यस्तदनन्तरं मन्तव्योयुक्तिभिर्विचारयितव्यस्ततोऽसौ ध्यानेनापरेक्षीभवति ये द्विजातयोति-
शयश्रद्धायुक्ताः सन्तो निर्जनप्रदेशमाश्रिताः । एवमुक्तेन मार्गेशेन मात्मनं सत्यमपरमार्थभूतमुपासते तथात्मानं भिन्दन्ति लभन्ते
प्राप्नुवन्ति । प्राप्तिमार्गे देवयानमाह । कर्मात्ते सम्भवन्त्यर्चिरहः शुक्लन्तथोत्तरम् । अयनन्दे वलोकञ्च सवितारं सवैद्युत-
म् । ततस्तान्पुनरेवोभ्येत्यमानसे ब्रह्मलौकिकान् । करोति पुनरगुर्वृत्तिस्तेषामिह न विद्यते । ते विदितात्मानः क्रमादग्न्याहुर्भिमा-
मिदेवतास्थानेषु मुक्तिमार्गं भूतेषु विश्रम्यन्तैः प्रस्थापिताः परमपदमप्राप्नुवन्ति । अर्चिर्वह्निरहर्दिनं शुक्लं शुक्लपक्षस्तथोत्त-
रयणं सुरसद्वासवितासूय्यैः वैद्युतञ्च तेजस्तानेवं क्रमादर्चिर्गदिस्थानगतान्मानसः पुरोधो ब्रह्मलोकभाजः करोति । तेषा-
मिह संसारे पुनरगुर्वृत्तिर्न विद्यते । किन्तु प्राकृतप्रतिसञ्चारवसरे व्यक्तलिङ्गशरीरः परमात्मन्येकीभवन्ति । पूर्वाक्तपितृया-
नमाह । यज्ञेन तपसा दानैर्यैर्हि स्वर्गं जितो नरः । धूमन्निशांक्षपक्षन्दक्षिणायनमेव च । पितृलोकञ्चन्द्रमसम्बायुम्बु-
ष्टिञ्जलं महीम् । कर्मात्ते सम्भवन्तीह पुनरेव ब्रजन्ति च । एतद्यो न विजानाति मार्गं द्वितयमात्मवान् । दन्दश्चूकः पतंगे

वाभवेत्कीटोद्यवाकृमिः । येपुनर्विहितैर्मार्गैर्गन्तव्येन तपोभिः स्वर्गफलभोक्तारस्ते कमात्तधूमादिचन्द्रपर्यंतपदार्थाभिमानि
 नीर्देवताः प्राप्य पुनरेव वायुवृष्टिजलभूमीः प्राप्य ब्रीह्याद्यान्नरूपेण शुक्लमवाप्य संसारिणो योनिं व्रजन्ति । एतन्मार्गद्वयं
 प्रमत्तेषां न विजानाति मार्गद्वयोपायभूतधर्मो नुष्ठानं न करेत्यसौ दन्दशूको भुजङ्गः पतङ्गः शूलभः कृमिः कीटो वा भवेत् । उपा
 सना प्रकारमाह । ऊर्स्थो ज्ञानचरणः सव्येन्यस्येतरङ्करम् । उक्तानङ्किचिदुन्नाम्यमुखं निष्ठम्य चो रसा । निमीलिताक्षः
 सत्त्वस्थो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् । तालुस्थो च लजिह्वश्च सम्बृतास्यः सुनिश्चलः । संनिर्द्धेन्द्रियगामं न तिनीचेच्छितासनः ।
 द्विगुणं त्रिगुणं च पिप्राणायाममुपक्रमेत् । ततो ध्येयः स्थितो यो सौ हृदये दीपवत्प्रभुः । धारयेत्तत्र चात्मानन्धारणाभ्यारयन्
 बुधः । ऊर्स्थोऽनुत्तानचरणौ यस्य स तथोक्तो बद्धपद्मासनः । तथोक्ताने सव्यकरे दक्षिणमुत्तानं न्यस्य मुखं च किञ्चिदुन्नाम्यो
 रसा च विष्टम्य स्तम्भयित्वा तथा निमीलिताक्षः सत्त्वस्थः कामको धादि रहितो दन्तैर्दन्तानसंस्पृशन् । तथा तालुनिस्थिताश्च
 लाजिह्वा यस्य स तथोक्तः तथा संवृतास्यः पिहिताननः सुनिश्चलो निष्प्रकम्पस्तथा सम्यग्निद्रियसमूहं निषेधेभ्यः प्रत्याहृत्य नाति
 नीचासेनो नात्युच्छ्रितासेनो यथाचित्तविक्षेपो न भवति तथोपविष्टः सन् द्विगुणं त्रिगुणं च प्राणायामाभ्यासमुपक्रमेत् । ततो व
 शीकृतपवनेन योगिना यो सौ हृदये दीपवत्प्रकम्पः प्रभुः स्थितो सौ ध्यातव्यः तत्र च हृद्वात्मानं मनो गोचरतया धारयेत् । त
 था धारणाञ्च धारयेद्धारणास्वरूपञ्च ज्ञानव्यग्रभ्रमणेन क्खेटिकादानकालो मात्राभिः पञ्चदशमात्राभिरधमः प्राणायामस्त्रिं
 शद्विर्मध्यमः । पञ्चचत्वारिंशद्विंशत्तम इत्येवमग्राणायामत्रयान्मिकैकाधारणा । तास्त्रिंशो योगशब्दवाचास्तौ च धारयेत् । य
 थोक्तमन्यत्र । संभ्राम्य क्खेटिकाद्व्याक्लृप्तानुमण्डले । मात्राभिः पञ्चदशभिः प्राणायामो धमः स्मृतः । मध्यमो द्विगु
 णश्चेष्टस्त्रिगुणो धारणा तथा । त्रिभिस्त्रिभिः स्मृतैकैका ताभिर्योगस्तथैव चेति । धारणात्मकयोगाभ्यासे प्रयोजनमाह ।
 अन्तर्जानं स्मृतिः कान्तिर्दृष्टिः श्रोत्रज्ञता तथा । निजं शरीरमुत्सृज्य परकायप्रवेशनम् । अर्थानाञ्चन्दतः सुस्थिर्योगसिद्धे

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ४० ॥

स्वलक्षणम् । सिद्धे योगे त्वजन्देहममृतत्वाय कल्पते । अणिमप्राप्तापरैरदृश्यत्वमनन्दानं । स्मृतिरतीन्द्रियेष्वप्यर्थेषु मन्वादे
रिव स्मरणम् । कान्तिः कमनीयता दृष्टिरतीतानागतेष्वप्यर्थेषु तथा श्रोत्रज्ञानात्तया श्रोत्रपथमना
सेदुषामपिशब्दानां ज्ञानतृप्तानि जशरीरव्यागेन परशरीरप्रवेशनम् । स्ववाञ्छावशेनार्थानाङ्कारणनिरपेक्षतया स्मृष्टिरित्येतद्व्या
गस्य सिद्धेर्लक्षणं लिङ्गं । न चैतावदेव प्रयोजनम् । किन्तु । सिद्धे योगे त्वजन्देहममृतत्वाय कल्पते । ब्रह्मत्वप्राप्तये च प्रभवति । य
ज्ञदानाद्यासंभवे सत्त्वशुद्धावुपायांतरमाह । अथवाप्यभ्यसन्वेदनं न्यस्तकर्मावनेव सन् । अयाचितशीलमितभुक्पङ्गसिद्धिमवाप्नुया
त् । अथवा तत्काम्यो निषिद्धकर्मान्यतमं वेदमभ्यस्य नैकान्तशीलोऽयाचितमिताशनापादितसत्त्वशुद्धिर्गन्तोपासनेन परं मु
क्ति लक्षणं सिद्धिं प्राप्नोति । किञ्च । न्यायागतधनसत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः । आङ्गकृत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि मुच्यते । स
प्रतिग्रहादिन्यायेनोपाजितधनोऽतिथिपूजातत्परो नित्यनैमित्तिकश्चाङ्गानुष्ठाननिरतः सत्यवदनशीलः सन्नात्मतत्त्वध्याननिर
तो गृहस्थोऽपि हि यस्मान्मुक्तिमवाप्नोति तस्मान्नैव हि कपारि ब्राह्मणपरिग्रह एव मुक्तिसाधनम् ॥ १०० ॥ इत्यध्यात्मिकप्रक
रणम् ॥ १०००० ॥ वर्णाश्रमेतर्गणो नो ब्रूहि धर्मन शेषत इत्यत्र प्रतिपाद्यातया प्रतिज्ञातवद्विधधर्ममध्ये पञ्चप्रकारं धर्ममभिधा
याधुनावशिष्टं नैमित्तिकं धर्मं जातम्यायश्चित्तपदाभिलष्यम्यारिचुः प्रथमतस्तत्परो चेत्तार्थमधिकारिविशेषप्रदर्शनार्थं चार्थवाद
रूपङ्कर्मविपाकनाबदाह । महापातकजान्घोरघ्नरकान्प्राप्य दारुणान् । कर्मक्षयात्पूजायान्ते महापातकिनस्त्वह । ब्र
ह्महत्यादिपञ्चकस्य महापातकसंज्ञा ब्रह्महामद्याप इत्यत्र वक्ष्यते तद्व्यागिनो महापातकिनस्ते महापातकजनितान्तामिस्वादितन
रकान्स्वजनितदुष्कृतानुरूपान्घोरान् चरतितीव्रवेदनापादकत्वेनातिभयङ्करान्दुःखैकभोगनिलयान्प्राप्य कर्मक्ष
यात्कर्मजन्यनरकदुःखोपभोगक्षयादनन्तरङ्कर्मशेषान्तरहसंसारदुःखवज्जलश्वशृगालतिर्यग्योनिषु प्रकर्षेण भूयो भूयो
जायते । महापातकियह्णमितरेषामप्युपपातकवादीनामुपलक्षणं नैवाश्चितिर्यगादियोनिप्राप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । महा

पोतकिनां संसारप्राप्तिमुक्तातद्विशेषकथनायाह । मृगश्वश्रूकरेष्टाणां ब्रह्महायोनिमृच्छति । खरपुष्कसवेणानां सुरापोनात्र
 संशयः । कृमिकीटपतङ्गत्वं स्वर्णहारीसमाप्नुयात् । तृणगुल्मलतात्वञ्चकमशोगुरुतल्पगः । मृगाहरिणादयः श्वश्रूकरे
 ष्ट्याः प्रसिद्धाः तेषां योनिं ब्रह्महास्वकर्मशेषेण प्राप्नोति । खरेश्वरसभः पुष्कसः प्रतिलोमनिषादेन श्रूङ्गां जातः वैदेहकेनावच्छां
 जानो वेनस्तेषां योनिं सुरपः प्राप्नोति । कृमयः सजानीयसम्भोगानिरपेक्षामां सविष्टागोमयादिजन्याः । ततः किञ्चित्स्य
 स्तनशः पक्षास्थिरहिताः सजानीयसम्भोगरहिताः पिपीलिकादयः कीटाः पतङ्गाः शलभास्तेषां योनिं ब्रह्मणः स्वर्णहारीप्राप्नुया
 त् । तृणं काशादिगुल्मलते प्रागुक्ते । तज्जानीयतां क्रमेण गुरुतल्पगः प्राप्नोति । एतच्चाकामकृतविषयम् । कामकृते
 त्वन्यास्वपिदुःखबहुलव्योमिषु संसरन्ति । यथाहमनुः । श्वश्रूकरखरेष्टाणां गोजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुष्कसा
 नाञ्च ब्रह्महायोनिमृच्छति । कृमिकीटपतङ्गानां बिड्भुजाञ्चैव सत्त्वानां सुरापो ब्राह्मणे व्रजेत् ।
 लूता हि सरठानाञ्च तिरश्चां चान्बुचारिणाम् । हिंसाणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः । लूतार्णेनाभः सरटः कृकलासः ।
 तृणगुल्मलतानां च कव्यादां दंष्ट्रिणामपि । क्रूरकर्मकृताञ्चैव शतशो गुरुतल्पग इति । ब्रह्महाक्षयरेगीस्यात्सुरपः श्याव
 दन्तकः । हेमहारीचकुनखीदुश्चर्मैर्गुरुतल्पगः । यो येन सम्बस्येष्वां सतद्भिर्गोभिजायते । एवं रौरवादिनरकेषु श्वश्रूक
 रखरदिद्योनिषु च दारुणन्दुःखमनुभूयानन्तरं दुरितशेषेण जननसमय एव क्षयरेगादिलक्षणे युक्ताः प्रचुरेषु मानुषशरीरे
 बु संसरन्ति । तत्र ब्रह्महाक्षयरेगी रजयधृमी भवेत् । निषिद्धसुरगपः स्वभावतः कृच्छदशनः ब्राह्मणहेम्नो हर्ता कुत्सितन
 खत्वम् । गुरुदारगामीदुश्चर्मैर्वंकुष्ठिताम् । एतेषां ब्रह्महादीनां मध्ये येन पतिते नयः पुरुषः सम्बसति तद्भिर्गोभिजायते
 । किञ्च । अन्नदन्तामयावीस्यान्मूको वागपहारकः । धान्यमिश्रोति रित्ताङ्गः पिशुनः पूतिनासिकः । तैलहृतैलपायी स्या
 न्पूतिवक्त्रसुखचकः । अन्नस्यापहर्ता आमयावी अजीर्णः । वागपहारकोऽननुज्ञाताध्यायी पुस्तकापहारी चर्मको वा

गिन्द्रियविकलो भवेत् । धान्यमिश्रोति रित्ताङ्गः षडंगुल्यादिः । पिप्पुनो विद्यमान परदोषप्रख्यापनशीलः दुर्गंधनासिकः ।
 तैलस्य हर्तनैलपायी कीटविशेषो भवति । सूचकोऽसद्दोषकीर्तनः दुर्गन्धिवदनो जायते । एतच्च तिर्यक्प्रप्राप्नुत रकालं
 मानुषशरीरप्राप्तौ द्रष्टव्यम् । यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य वलान्नरः । अवश्यं यानि तिर्यक्कुङ्कुम्भवा ऊतं हविरिति मनुस्म
 रणान् । किञ्च । परस्य योषितं हृत्वा ब्रह्मस्वमपहृत्य च । अरण्ये निर्जले देशे भवति ब्रह्मरक्षसः । यः परदारणपहरति
 ब्रह्मस्वसुवर्णव्यतिरिक्तमपहरति असावरणे निर्जल प्रदेशे ब्रह्मरक्षसो भूतविशेषो जायते । किञ्च । ह्रीनजातौ प्रजाप
 तपररत्नापहारकः । पत्रशार्कं शिखी हृत्वा गन्धान् कुच्छुन्दरिः शुभान् । ह्रीनजातौ हेमकागण्यायाम्यक्षिजातौ पररत्नाप
 हारको जायते । तथा च मनुः । मणिमुक्ताप्रवालानि हृत्वा लोभेन मानवः । विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृष्विति । त
 थापत्रात्मकं शकं हृत्वा मयूरः । शुभान् गन्धानपहृत्य कुच्छुन्दरीं राजदुहिताख्यामूधिका जायते । तथा । मूषको धान्यहारी
 स्याद्धानमुष्ट्रः कपिः फलम् । जलं लवः पयः काको गृहकारी ह्युपस्करम् । मधुदंशः पलंगुधो गङ्गाधो गन्धकस्तथा ।
 श्वित्री वस्त्रं श्वारसं नुचीरी लवणहारकः । धान्यहार्याखुर्यान् हृत्वा पुष्टः फलवानरः । जलं लवः शकटाविलाख्यः पक्षी क्षीरं
 ध्वाक्षो गृहोपस्करं मुशलादि हृत्वा गृहकारी वरटाख्यः कीटविशेषः । मधुहृत्वा दंशाख्यः कीटः पलंगं संहृत्वा गृध्राख्यः पक्षी गं
 हृत्वा गोधाख्यः प्राणिविशेषः अग्निं हृत्वा वकाख्यः पक्षी । वस्त्रं हृत्वा श्वित्री इष्ट्वा दिरसंहृत्वा सारमेयः लवणहारिचीट्याख्यः
 उच्चैस्त्वरकीटः । एवमप्रदर्शनार्थं किञ्चिदुक्ता प्रतिद्रव्यमपृष्टा कोटिन्यायेन वक्तुमशक्तेरेकोपाधिना कर्मविपाकन्दर्शयितु
 माह । प्रदर्शनार्थमेतत्तु मयोक्तं स्लेयकर्मणि । द्रव्यप्रकारं हि यथा तथैव प्राणिजातयः । द्रव्यस्यापि हि यमाणस्य यादृ
 शाः प्रकारास्तदृशा एव प्राणिजातयः स्लेयकर्मस्य पहरतौ भवन्ति । यथा कांस्यहारी हंस इति । अथ वा यत्फलसाधनद्रव्य
 मपहरति तत्साधनविकलो यथा प्रंगुतामश्वहारक इति । शंखेन क्वचिद्विशेषो दर्शितः । ब्रह्मचाकुष्ठो तैजसापहारी मण्डली

देवब्राह्मणकोशकः खलनिर्गंरदाग्निदावुन्मनैर्गुहप्रतिहन्तापस्मारीगोघृष्टान्धो धर्मपत्नीमुक्त्वा न्यत्र प्रवृत्तः शब्देवेधीप्राणि
 विशेषः कुण्डाशी भगभक्षो देवब्राह्मण स्वापहारी न्यासापहारी चकाणः स्त्रीपण्योपजीवी यण्डः कैमारदारव्यागी दु
 र्भगो मिष्टैकाशी वातगुल्मी अमध्यभक्षो गण्डमालो ब्राह्मणी गामी निर्वीजी कूरकर्मवामनो वस्त्रापहारी पतङ्गः शय्यापहारी
 क्षपणकः शङ्खशुक्लपहारी कपाली दीपापहारी कौशिको मित्रधृक् क्षयीमाता पित्रो रणकोशकः खड्गक इति । गौतमोपि क्वचि
 द्विशेषमाह । अन्ततवागुल्ललो मुहुर्मुहुः संलग्नवाक् जलोदरे दारव्यागी कूटसाक्षो स्त्रीपदी । उच्छूनजङ्घचरणे वि
 वाहविघ्नकर्त्ता किन्नोष्ठः अवगूरुणः किन्नहसो मानुषोऽन्धः सुवागामी वानवृषणः चतुष्पथे विण्मूत्रविसर्जने मूत्रकृच्छी कन्या ।
 दूषकः यण्डः ईष्वालुर्मणकः पित्रे विवदमानोऽपस्मारी । न्यासापहार्यनपत्यो रत्नापहार्ययन्तदरिद्रो विद्याविक्रयी पुरु
 यमृगः वेदविक्रयी द्वीपी वज्रयाजको जलप्लवः अयाज्याजको वणहः अतिमन्त्रितभोजी वायसः मिष्टैकभोजी वानरः यतस्त
 नोऽन्मार्जारः कक्षवनदहनात्बहुतः दारकाचार्यो मुखविगन्धिः पर्युषितभोजी कर्मिः अदत्तादायी वलीवर्दी मत्सरी भ्रमरः अ
 ग्न्युत्सादी मण्डलकुक्षी । अद्राचार्यः श्वपाकः गोहर्ता सर्पः स्नेहापहारी क्षयी अन्नापहार्यजीर्णी ज्ञानापहारी मूर्खः चण्डाली
 पुष्कसी गमनेऽजगरः । प्रव्रजितागमने मरुपिशाचः अद्रागमते दीर्घकीटः सर्वाभिगामी दरिद्रः जलहारी मत्स्यः क्षीरहारी
 वलाकः वार्जुषिकोऽङ्गिरीनः अविक्रेयविक्रयी गृध्रः । राजमहिषी गामी नपुंसकः राजाकोशको गर्दभः गोगामी मण्डूकः अनध्याया
 धयने अगालः परद्रवापहारी परप्रेष्यः मत्स्यबधे गर्भवासी इत्येते नृजंगमना इति । स्त्रियोप्येते बुनिमित्तेषु पूर्वोक्तास्तेव जातिषु
 स्त्रीत्वमनुभवन्ति । यथाहमनुः । स्त्रियोप्येते न कल्पेन हृत्वा दोषमवाप्नुयुः । एतेषामेव जन्तूनाम्भार्यात्वमुपयान्तिता इति
 । एतच्च क्षयित्वादिलक्षणकथनं प्रायश्चित्तोन्मुखीभूतब्रह्महादुद्देगजननार्थं । नपुनः क्षयित्वादिलक्षणयुक्तानां द्वादशवा
 र्धिकादि व्रतप्राप्त्यर्थं संसर्गनिवृत्त्यर्थम्बा । तर्थाहि पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तम् । नच प्रायश्चित्तेन प्रारब्धफलपापपूर्वविनाशे

॥ भि० प्रा० ॥

॥ ४२ ॥

किञ्च न प्रथो जनमस्ति । न हि कर्मा मुक्तिर्मुक्तो वा शो लक्ष्य वेधे वेदुः सुद्धा । पारस्ववासत्तान्तरं पुनरपेक्षते । न च तदारब्धफलना
शार्थं पूर्वनाशो न्वेषणीयः । न हि निमित्तकारणीभूतचक्रचोवर्गादि विनाशो न तदारब्धकरकादि विनाशः । न च नैसर्गिकङ्क्षो
नख्यादिकं प्रत्यानेतुं शक्यते । किञ्च । नरकर्तव्येन्यादिजन्यदुःखपरम्परामनुभूतस्य हि कौनख्यादिको विकारश्चरम
म्फलन्तेन चोत्पन्नमात्रेण स्वकारणपूर्वनाशो जन्यते मम्यनजनिता शुश्रूषणेनैवारणिक्षयस्वस्मान्नपापविनाशार्थं व्रतचर्या
नापि संव्यवहारार्थं न हि शिष्टाः कुनख्यादिभिः सह सम्बन्धं परिहरन्ति प्राचीननयात्पापनाशेन संव्यवहार्यत्वस्यापि सिद्धे नार्थो
व्रतचर्यया । यन्नुवशिष्टेनेकम् । कुनखीश्यावदन्तश्च कच्छं द्वादशशत्रुश्चरेत् । इति तद्ध्यामवत्यादि वन्नैमिन्निकमात्रन्नपु
नः पापक्षयार्थं संव्यवहार्यत्वसिद्ध्यर्थं न्वेति मन्यम् । किञ्च । यथा कर्मफलमप्यतिर्यक्कालमर्थययात् । जायन्तेऽल
क्षणाभ्रष्टादरिद्राः पुरुषाधामाः । यथा कर्मस्वदुष्कृतानतिक्रमेण तदनु रूपन्नरकादिफलान्तिर्यक्कालमप्यप्रप्यकालक्रमेण क्षी
णो कर्मणि दृष्टलक्षणो दरिद्राः पुरुषेषु निक्षृष्टा जायन्ते । किञ्च । ततो निष्कल्मषीभूताः कुले महति भोगिनः । जायन्ते
विद्वयोपेता धनधान्यसमन्विताः । ततो दुर्लक्षलणमनुद्यजन्मानन्तरं निःकल्मषीभूतानरकाद्रुपभोगद्वारेण क्षीणपापाः
प्राग्भवीयसु कृतशेषेण महाकुले भोगसम्पन्ना विद्वान् धनधान्यसम्पन्ना जायन्ते एवं प्रायश्चित्तेषु प्रगे च नार्थं कर्मविपाकमभिधा
याधुनानेप्तेर्वाधकारिणो निरूपयितुमाह । विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनियमहाच्चैर्द्रियाणां नरः प
तनमृच्छति । तस्मान्नेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विप्रुद्धये । एवमस्यान्तर्गता चलो कश्चैव प्रसीदति । विहितमिति यदाव
श्यकं संध्योपासनाग्निहोत्रादिकं नित्यमश्रुचिस्पर्शादैनैमिन्निकत्वेन चेदितं स्नानादिकञ्च तदुभयमुच्यते । तस्याकरणान्ति
न्दितस्य निषिद्धस्य सुरणानादेः करणान् । इन्द्रियाणामनियमहाच्च नरः पतनमृच्छति प्राप्नोति प्रत्यवायी भवतीति यावत्
। नन्विन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्जेत कामतद् इन्द्रियप्रसक्तेरतिनिषिद्धत्वा निन्दितग्रहणेनैव गतार्थत्वात्किमर्थमनियमहाच्चै

द्वियाणामिति पृथगुपादानम् । अत्रोच्यते । इन्द्रियप्रसक्तिनिवेधस्य नैकान्ततः प्रतिवेधरूपतात्त्रातकधर्ममध्येऽस्य पाठान्न
 च चवत्तानीमानि धारयेदिति व्रतशब्दाद्विकारगन्तव्यं अत्रवर्णाच्चिन्द्रियप्रसक्तिप्रतिवेधकः सङ्कल्पो विधीयते सचे भयरूप इति पृथगुपा
 दानम् । ननु विहिताकरणान्तरवैतीतिकुते वसितं न तावदग्निहोत्रादि चोदनापुरुषप्रवर्तनोक्ति काननुष्ठानस्य प्रत्यवायहे
 तुतामाक्षिपति । विषयानुष्ठानस्य पुरुषार्थत्वावगतिमात्रपर्यवसायिनी हि सा तावन्मात्रेण प्रवृत्त्युपपत्तेर्न पुनरकरणस्य
 प्रत्यवायहेतुत्वमपि वक्तिक्षीणशक्तित्वादनुपपत्तेः । किञ्च । यद्वानुपपत्त्युपशमेपि प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमर्थान्तरङ्कल्प्यते तर्हि
 निषिध्यमाना कियान्यप्रत्यवायपरिहारागर्थे तयैव तद्वर्जनस्य पुरुषार्थत्वसिद्धावपि फलान्तरङ्कल्प्यते । नचैतत्कस्यचि
 दपि संमतम् । ननु यथानिविद्धेष्वर्थवादावगतप्रत्यवायपरिहारागर्थे तयैव पुरुषार्थत्वनश्याविहितेष्वप्यर्थवादावगताकरण
 अन्यप्रत्यवायपरिहारागर्थताकस्मान्न स्यात् । मैवम् । नहि सर्वत्राग्निहोत्रादियुतादृग्विधार्थवादाः सन्ति । नच विहितस्या
 ननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छतीति इयं स्मृतिरेव वाक्यशेषस्थानीयेति चतुरस्त्रम् । नहि वाक्यानन्तरप्रमिते कार्यवाक्यानन्तरेणार्थवा
 दः संभवति । भवतु वाक्यार्थस्त्रिदेकवाक्यतयार्थवादस्तथापि नाभावरूपम्विहिताकरणे कार्यानन्तरजनयितुं मते । ननु
 ज्वरे चैवातिसारे च लङ्घनम्यरमौघधमिन्त्यायुर्वेदवचनाद्भोजनाभावरूपं लङ्घनं ज्वरशान्तिजनयतीति यथावगम्यते तथात्रा
 पि भवतु । मैवम् । यतो मात्रापि लङ्घनात् ज्वरशान्तिः किन्तर्हि ज्वरनाशप्रतिबन्धकभोजनाभावे सति जठरग्नौ लपरिपाकज
 नितात्तद्धानुसाम्यादिति मन्तव्यम् । तस्माद्विहितस्याननुष्ठानान्नरः पतनमृच्छतीति कथमस्याः स्मृतेर्गतिरिति वाच्यं । उच्यते ।
 अग्निहोत्रादिविषयाधिकारसिद्धिरूपप्रत्यवायाभिप्रायेणेति न दोषः । ननु वानाशुल्कामुखः प्रेतो विप्रो भवति विच्युतः । अ
 मेध्यकुणपाशीनुक्षत्रियः कटपूतनः । मैत्राक्षद्वौ तिकः प्रेतो वैश्यो भवति षूभक् । चैलाशकस्तु भवति शूद्रो धर्मो म्बुकान् च्युत इ
 ति । एतानि विहिताकरणा प्रत्यवायपर्णमनुवचनानि कथं घटन्ते । उच्यते । यथावान्मम मम तत्तत्कल्याणं दह्यमानमुख

三
三
三
三

स्यदुःखन्तथास्यापि विहितमकुर्वतः पुरुषस्य पुरुषार्थासिद्धेरित्यकरणनिन्दनमनुष्ठानप्रणेचनार्थमित्यविशेषः । यद्वा प्रा
ग्भवीयनिधिद्धाचरणाक्षिप्तविहितानुष्ठानविशेषे धिगगलस्यादिजन्यवान्ताशुल्कामुखप्रेतत्वादिरूपमिति न क्वचिदभावस्य
कारणतेति मन्तव्यम् । ननु पुंश्चलीवानरखरदृष्टमिथ्याभिज्ञसादैर्विहिताकरणादिनिमित्तानामन्यतमस्याप्यभावात्कथं
प्रत्यवायिता । कथंचन दभावे प्रायश्चित्तविधानं । उच्यते । अस्मादेव पापक्षयार्थं प्रायश्चित्तविधानाज्जन्मान्नगचरितनिवि
द्धसेवादिजन्यपापपूर्वसमाक्षिप्तमित्याभिज्ञापादिकन्तन्निमित्तप्रायश्चित्तपानोद्यममेनानुष्ठितमितिकल्प्यते । पुरुषप्रय
त्ननिरपेक्ष्येण कार्यरूपपापेत्यन्यनुपपत्तेः । न च पुंश्चल्यादिगतप्रयत्नेन पुरुषान्तरे पापेत्यन्तिः कर्तुं समवायित्वनियमाद्धर्मा
धर्मयोस्तस्माद्युक्तैव प्रायश्चित्तनिमित्तव्यपरिगणना । तथा च मनुः । अकुर्वन्विहितं न हि तद्धर्मनिन्दितञ्च समाचरन् । प्रसक्तश्चैद्रि
यार्थेषु प्रायश्चित्तीयेतरः । इति नरग्रहणम्यतिलोमजातानामपि प्रायश्चित्ताधिकारप्राप्त्यर्थेनेषामप्यहिंसादिसाधारण
धर्मव्यतिक्रमसम्भवात् । यस्मादेवन्निधिद्धाचरणादिना प्रत्यवैतितस्मान्नेन कृतनिधिद्धसेवादिना पुरुषेण प्रायश्चित्तं कर्तव्य
मिह लोके परचचविशुद्ध्यर्थम् । प्रायश्चित्तशब्दश्चायं पापक्षयार्थेनैमित्तिके कर्मविशेषेरुक्तः । एवमप्रायश्चित्ते कृते अस्यां तत्तत्प्रा
ञ्जतया प्रसीदति लोकश्च संबवहर्तुम्यसीदति । एवं च वदतैतद्दर्शितं नैमित्तिकोऽयं प्रायश्चित्ताधिकारः । तन्नार्थे वादावगतदुरित
क्षयोऽपि जातेऽपि न्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिह्वासु नानुष्ठीयत इत्येतावता कामाधिकारशंका कार्याय स्मा
च्चरितव्यमतेति न्यमप्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । निंदौर्हिं लक्ष्णैर्युक्ता जायन्तेऽनिकृतैतत्सद्व्यकरणो दोषश्च वणेनावश्यकत्वावग
मात् । प्रायश्चित्ताकरणे दोषमाह । प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरतानगः । अपश्चात्तापिनः कष्टान्नरकान्यानि दारुणा
न् । पापेषु शास्त्रार्थव्यतिक्रमजनितेषु प्रसक्ताः पुरुषा अपश्चात्तापिनो मया दुःकृतं कृतमित्येवमुद्देगरहिताः प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः
सदुःहान्नरकान् प्राप्नुवन्ति । नरकस्वरूपं न्विवृण्वन्नाह । तामिस्त्रलोहशंकुञ्चमहानिरयशाल्मली । शैरवं कुङ्कुलम्पूतिमुनि

कंका लसूत्रकम् । संध्यातं लोहितोदञ्चसर्विधं सम्प्रपातनम् । महानरककाकोलं सञ्जीवनमहापथम् । अवीचिमध्यता
 मिसं कुम्भीपाकन्तथैव च । असिपत्रवनञ्चैव तापनञ्चैकविंशकम् । महापातकजैर्घोरैरूपपातकजैस्सुखा । अन्वितायां न्य
 चरितप्रायश्चित्तानर्गधमाः । तामिस्रप्रभृतीन् तापनपर्यन्तान् एकविंशतिनरकानन्वर्थसंज्ञादुज्जितावान्नरभेदान् महापात
 कोपपातकजनितभयङ्करदुरितैरन्विताश्च नाचरितप्रायश्चित्ताः पुरुषाधमाः प्राप्नुवन्ति उपात्तदुरितनिगसार्थं म्प्रायश्चित्तमि
 न्युक्तम् । तत्रविशेषमाह । प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतम् भवेत् । कामतो व्यवहार्यस्तु वचनादिह जायते । प्रायश्चि
 त्तैर्विध्यमाणैरज्ञानाद्युदेनः पापं कृतं तदपैति गच्छति न कामतः कृतम् । किन्तु तत्र प्रायश्चित्तविधायकवचनवलादिह लोको
 व्यवहार्यो जायते । अत्र च । प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतमिह्युपक्रमतत्प्रतियोगितया ज्ञानतत इति वक्तव्ये यत्कामत
 इत्युक्तं तन्ज्ञानकामनयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा हि । विहितं यदकामानां कामानां द्विगुणम् भवेत् । तथा च बुद्धि
 पूर्वकक्रियायामर्जं प्रायश्चित्तम् । तथा । स्नेच्छेनाधिगतः शूद्रस्त्वज्ञानात्तु कथञ्चन । कृच्छ्रत्रयस्य कुर्वीत ज्ञानेन तु द्विगुणम् भवे
 त् । । इत्याद्या पूर्ववचनैर्ज्ञानकामनयोस्तुल्यप्रायश्चित्तदर्शनात्तुल्यफलतैव । किञ्च । स्वतन्त्रप्रवृत्तिर्विषयज्ञानकामना
 भ्यां नियता तयो रन्यतरणपायेपितस्या असम्भवादतः कामत इत्युक्तं ज्ञानाज्ञानतद्व्युत्कर्षोपि कामः प्राप्नोत्यविनाभावात् । न च चो
 र्नादिभिर्वैलाप्यवर्त्यमानस्य सत्यापि विषयज्ञानेन कामनाभावान्नातिवाच्यम् । यतोत्र विद्यमानस्याज्ञानस्याप्रवृ
 त्तिहेतुत्वाभावेनासत्सम्बन्धम् । यन्मुष्कोपि पतिषोर्भ्रान्त्या कर्तुमपतनन्नापि वास्तवज्ञानाभावात्तद्विषयकामनायाश्चाभाव ए
 व । स्वमज्ञानाकामनयो रप्यव्यभिचार एव । ननु प्रायश्चित्तैरपैत्येन इति न युक्तं फलविनाशयत्वात्कर्मणः । मैवम् । य
 थापापोत्यतिशयस्वगम्या तथा तत्परिक्षयोपीति नात्र प्रमाणान्तरं कर्तुमतेऽत एव गौतमेन पूर्वोक्तं पक्षभंग्या अयमर्थो दर्शितस्तत्र
 प्रायश्चित्तस्य कुर्व्यान्न कुर्व्यादिनिमीमांसने न कुर्व्यादिद्व्याहर्न हि कर्मक्षीयत इति कुर्व्यादित्यपरे । पुनः स्तोमेनेष्ट्यापुनः सब

नमायान्तीति विज्ञायते । ब्राह्मणस्योमेनेष्टुतरति सर्वपाप्मानन्तरति भूण हृत्वा योश्च मेधेन यजत इति । पुनः सवनमायान्ति
 सवनं सम्पाद्य ज्योतिष्टोमादि द्विजानि कर्मणि योग्ये भवतीत्यर्थः । न चेदमर्थवादमात्रे अधिकारि विशेषणं कांक्षायां गति
 सन्न्यायेनार्थवादिकफलस्यैव कल्पनायान्याय्यत्वादतो युक्तमप्रायश्चित्तैरपेक्षेन इति । ननु कामकृते प्रायश्चित्ताभावात्कथं व्य
 वहार्यत्वन्तदभावश्चानभिसन्धिकृतेऽपराधे प्रायश्चित्तमिति विसिद्धवचनात् । इयम्विभुज्जिह्वदिता प्रमाप्या कामतो द्विजम् ।
 कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इति मनुवचनाच्चावगम्यते । नैतत् । यः कामतो महापापं नरः कुर्यात्कथञ्चन । न त
 स्य निष्कृतिर्दृष्टा भृगुवशिपतनादृत इति । तथा विहितं यदकामानां कामात्तद्विगुणं भवेदिति च कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तदर्श
 नात् । यत्तु वशिष्टवचनम् । तस्याप्यकामकृते पराधे प्रायश्चित्तमुज्जिह्वदिता प्रमाप्या कामकृते प्रायश्चित्ताभाव इ
 ति । यच्च मनुवचनमियं विभुज्जिह्वदितायादितदपीयमिति सर्वनामपरमृष्टद्वादशवार्धिकव्रतचर्याया एव । कामतो ब्राह्म
 णवधे निष्कृतिर्न विधीयत इत्यनेन प्रतिषेधो न पुनः प्रायश्चित्तमात्रस्य मरणान्निकादेः प्रायश्चित्तस्य दर्शनात् । ननु यदि का
 मकृतेऽपि प्रायश्चित्तमस्ति तर्हि पापक्षयोऽपि कस्मान्न स्यादविशेषादुपपापक्षयोऽपि नास्ति तर्हि व्यवहार्यतापि कथं भवति । उ
 च्यते उभयत्र प्रायश्चित्ताविशेषेऽपि फलविशेषः शास्त्रतोऽवगम्यते । अज्ञानकृते सर्वत्र पापक्षयः यत्तु ब्रह्महासुरपगुरुतल्पग
 मानृपितृयोनिसम्बन्धावगमसेन नास्ति कनिन्दितकर्मभ्यासिपतिताद्याग्यपतितत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति गौतमो
 क्तं महापातकादौ व्यवहार्यत्वं निविद्धन्ति स्मिन्पतनीये कर्मणि कामतः कृते व्यवहार्यत्वमात्रं न पापक्षय इति । न च पापक्षया भा
 वे व्यवहार्यत्वमनुपपन्नम् । द्वे हि पापस्य शक्ती नरकोत्यादि काव्यवहारनिर्गोधिका च तत्रैत रश्न्यविनाशेऽपि व्यवहारनिर्गो
 धिकायाः शक्तेर्विनाशेनानुपपन्नस्तस्मात्पापपगमेऽपि व्यवहार्यत्वं नानुपपन्नम् । यत्तु मनुवचनम् । अकामतः कृते पापे
 प्रायश्चित्तमिदुर्विधाः । कामकारकतेऽप्याहुरेकेऽश्रुतिर्न दर्शनादिति तदपि कामकृतेऽपि प्रायश्चित्तप्राप्त्यर्थं न पुनः पापक्षयप्रति

प्रतिपादनपरम् । अपतनीयेपुनः कामकृतैः पिप्रायश्चिन्तेन पापक्षयो भवत्येव । अकामतः कृतं पापं नोदाभ्यासेन प्रमुह्यति । काम
 तस्तु कृतं मोहात्प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैरिति मनस्वरणात् । पतनीयेपि कर्मणि कामकृते मरणं नितिक प्रायश्चित्तेषु कल्मषक्षयो भ
 वत्येव फलान्तरभावात् । तास्यस्मिन्लोके प्रत्यापत्तिर्विद्वते कल्मषवन्तुर्निर्हन्त्यत इत्यापस्तं वस्मरणात् । निषिद्धाचरणदि
 कम्प्रायश्चित्ते निमित्तमित्युक्तं न त्वप्युच्यते । ब्रह्महमद्युपः स्तेनस्तेनैव गुरुं तल्पगः । एते महापातकिनो यश्चनैः सहस
 र्वसेत् । हन्ति रयं प्राणवियोगकरे व्यापारे रूढः । यद्वापारसमनन्तरं कालान्तरे वा कारणांतरं निरपेक्षः प्राणवियोगो
 भवति स ब्रह्महं हतवानिति ब्रह्महा । मद्युपेति निषिद्धसुरयाः पातालो नो ब्राह्मणसु वर्णस्य हर्ता ब्राह्मणसु वर्णापहरणं महा
 पातकमिति स्मरणात् । गुरुं तल्पगो गुरुभार्यागामी तल्पशब्देन शयनवाचना साहचर्याद्भार्यालक्ष्यते । एते ब्रह्महादयो
 महापातकिनः । पातयन्तीति पातकानि ब्रह्महत्यादीनि महच्छब्देन ते यं गुरुं त्वं व्याप्यते । तद्योगिनो महापातकिन इति लाघ
 वार्थे संज्ञाकरणम् । यश्चनैर्ब्रह्महादिभिः प्रत्येकं सहस्रं भवति । एभिस्तु सन्वसेद्यो वैवस्वरं सोऽपि तत्सम इति वक्ष्यमाणन्यायेन
 सोऽपि महापातकौ तथा शब्दप्रकारवचनो न ग्राहकप्रयोजकादिकर्तृसंग्रहार्थः । अनुग्राहकश्च यः पलायमानमभिचमपुर्
 न्धन्यरेभ्यश्च हन्तारम्यरिरक्षन् हनुर्द्विमानमुपजनयन् पुनर्करोति स उच्यते । अतएव मनुना । अनुग्राहकस्य हि साफल
 सन्वन्धोदर्शितः । ब्रह्मनामे ककार्याणां सर्वेषां शस्त्रधारिणाम् । यद्यो को घातयेत्तत्र सर्वे ते घातकाः स्मृता इति । तथा प्र
 योजकादीनामप्यापस्तं स्वेन फलसम्बन्ध उक्तः । प्रयोजयितवाननुमन्ताकर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु यो भूयश्चारभते तस्मि
 न्फलविशेष इति । तत्राप्रवृत्तस्य प्रवर्तकः प्रयोजकः स च निप्रकारः । आज्ञापयिताऽभ्यर्थयमानोऽपदेष्टेति । तत्राज्ञापयि
 तांतामस्वयमुचः समीचम्भूत्यादिकं यः प्रेषयति मदीयमभिचमन् ब्रह्महीनि स उच्यते । अभ्यर्थयमानस्तु यः स्वयमसमर्थः प्रार्थना
 दिनामच्छत्रुव्यापादयेति समर्थम्ववर्तयति सोऽभिधीयते । अनयोश्च स्वार्थसिद्ध्यर्थमेव प्रयोक्तृत्वम् । उपदेष्टा पुनः त्वं शत्रुमि

W

॥ मि० प्र० ॥

॥ ४५ ॥

त्यन्यापादयेति मर्माद्वाटनाद्युपदेशपुरःसरम्येरयनकथ्यते । तत्र च प्रयोज्यगतमेव फलमिति ते वाम्भेदः । अनुमन्तानु-
वृत्तस्य प्रवर्तकः सच द्विप्रकारः कश्चित्त्वार्थसिद्ध्यर्थमनुजानातिकश्चित्त्वार्थमिति । नन्वनुमननस्य कथं हिंसाहेतुत्वं न तावत्प्राण-
वियोगोत्पादनेन तस्य साक्षात्कर्तृव्यापारजन्यत्वाद्वापि प्रयोजकस्येव साक्षात्कर्तृप्रवृत्त्युत्पादनद्वारेण प्रवृत्तस्य प्रवर्तकत्वात् ।
न च साधुतया व्यवसितमिति प्रवृत्तमेवानुमन्यत इति शङ्कनीयम् । तादृशस्यानुमनस्य हिंसा मय्यहेतुत्वाद्द्वयार्थत्वाच्च उच्यते ।
यत्र हि रज्जादिपारतन्त्र्यात्स्वयं मनसा प्रवृत्तौपि प्रवृत्तिविच्छेदभयादागामिदण्डभयाद्वा शिथिलप्रयत्नो रज्जाद्यनुमतिमपेक्ष-
ते तत्रानुमतिर्हन्तुः प्रवृत्तिमुपोद्धलयन्ती हिंसा फलम्यति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि भवन्ति तेन ताडनधनापहारादिनापण-
नकोपयति सोऽपि मरणहेतुभूतमन्युत्पादनद्वारेन हिंसाहेतुर्भवत्येव । अतएव विद्वन्मोक्षम् । आकुष्ठस्त्राडितो वापि धनै-
र्वापि वियोजितः । यमुद्दिश्यत्यजेत्प्राणां स्तमा ऊर्ब्रह्मघातकम् । तथा ज्ञातिमित्रकलत्रार्थसुहृद्भ्योऽप्येव च । यमुद्दि-
श्यत्यजेत्प्राणां स्तमा ऊर्ब्रह्मघातकमिति । न च हन्तेष्वप्याक्रोशनादिद्युक्तस्य चिन्मन्युत्पत्त्यदर्शनादकारणतेति शङ्कनीयम् ।
। पुरुषस्वभाववैचित्र्यात्तथैऽल्यतरेणापि निमित्तेन जातमन्यवो भवन्ति तेष्वप्यभिचार इति नाकारणता । एतेषाञ्चानुग्रा-
हकप्रयोजकादीनां प्रत्यासत्तिव्यवधानापेक्षया व्यापारगतगुरुलाघवापेक्षया च फलगुरुलाघवात्प्रायश्चित्तगुरुलाघवम्बोद्ध-
व्यम् । यो भूयश्चारभते तस्मिन् फलविशेष इति वचनात्तथा ह्यनुग्राहकस्य तावत्स्वयमेव हिंसायां प्रवृत्तत्वेन स्वतस्त्वकर्तृत्वे सत्यपि
साक्षात्प्राणवियोगफलकखड्गप्रहारदिव्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्तृवङ्गूयो हिंसारम्भकत्वाभावात्तत्पफलत्वमल्पप्राय-
श्चित्तं च प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्तृप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यवहृतत्वात्ततोऽल्पफलत्वं प्रयोजकादीनां मध्यपार्थं प्रवृत्तेनोपदेष्टुरल्पफ-
लत्वम् । ननु प्रयोजकहस्तस्थानीयत्वात्प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तः यदि परप्रयुक्त्या प्रवर्तमानस्यापि फलसम्बन्धस्तर्हि
स्थपतितडागखनिनृप्रवृत्तीनामपि मूल्येन प्रवर्तमानानां स्वर्गादिफलप्राप्तिप्रसङ्गः । उच्यते । शास्त्रफलमप्ययोक्तरीतिन्याये

नाधिकारिकर्तृगतफलजनकादेवकुलतडागनिर्माणदयः । नचस्थपतितडागखनित्रादयोदेवकुलतडागादिकरणादिष्व
धिकारिणोऽस्वर्गकामित्वात् । अत्रपुनःपरप्रयुक्त्याप्रवर्तमानानामप्यहिंसायामधिकारित्वाङ्गवद्येवतद्व्यतिक्रमनिबन्धनोदोषः
। अनुमन्तुस्तुप्रयोजकादप्यल्पफलत्वमप्ययोजकव्यापारद्विहरङ्गत्वोद्धृत्यनुमनस्यनिमित्तकर्तृःपुनरङ्गोशकादेःप्र
वृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेनव्यवहितत्वात्प्रवृत्तत्वाच्चानुमन्तुःसकाशादल्पफलत्वम् । ननुयदिव्यवहि
नस्यापिकारणत्वन्तर्हिमातापित्रोरपिहन्तृपुरुषोत्पादनद्वारेणहननकर्तृत्वप्रसङ्ग उच्यते । नहिपूर्वभावित्वमात्रेणकार
णत्वकारणतयापितथाभावित्वोपपत्तेः । यत्तुलुस्वरूपान्तिरिक्तकार्योत्पत्त्यनुगुणव्यापारयोगिभवति । तद्विकारणंवदिरथ
न्नरसामासोमःस्यादैन्द्रवायवायान्ग्रहान्गृह्णीयादितिरथन्नरसामतेवक्तोरैन्द्रवायवायवायताकारणंनहितत्रसोमयगःस्वरूपे
णकारणव्यभिचारान् । नचपित्रोस्मादृग्विधकारणलक्षणयोगित्वमितिनातिप्रसंगः । अनेनैवव्यायेनधर्माभिसन्धिनानिर्मित
कूपवाप्यादौप्रसादपतितब्राह्मणादिमरणेखानयितुर्दोषाभावः । नहिपूर्वोक्तोनेनखानितःअतोहमात्मानंव्यापादयामीत्येवंकूपव
नननिमित्तव्यापादनंयथाकोशादौअतःकूपकर्तुरपिकारणत्वमेवनपुनर्हिंसाहेतुत्वमितिमातापितृतुल्यतैव । तथाक्वचित्सत्यपि
हिंसानिमित्तयोगित्वेपरेपकार्थमप्रवृत्तौवचनाद्विषाभावः । यथाहसम्बर्तः । बन्धनेगोचिकित्सार्थंगुह्यगर्भविमोचने । य
नेकतेविपत्तिश्चेत्प्रायश्चित्तंनविद्यते । औषधंखेहमाहारन्ददङ्गेब्राह्मणादिषु । दीयमानेविपत्तिःस्यान्नसपापेनलिप्य
ते । दाहच्छेदशिरोभेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । प्राणसन्त्राणसिद्धयर्थमप्रायश्चित्तंनविद्यतइति । एतच्चादाननिदाननिपुण
भिषग्विषयम् । इतरस्यभिषगिमथाचरन्दाप्यइत्यत्रदोषोदर्शितः । यत्रनुमन्युनिमित्ताङ्गोशनादिकर्मकुर्वतोपिनाम
गृहोत्तेजोन्मादादिनात्मानंव्यापादयतितत्रापिनदोषः । अकारणंतुयःकश्चित्द्विजःप्राणान्परित्यजेत् । तस्यैवतत्रदोषःस्या
न्ननुयम्परिकीर्तयेदितिस्मरणान् । तथायत्राप्याङ्गोशकादिजनितमन्युगन्मानंखड्गादिनाप्रहृत्यमरणदर्वगाङ्गोशनादि

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ४६ ॥

कर्ता धनदानादिना सन्नो विनो यदि जनसमक्षमुच्चैः आवयति नात्राज्ञो कस्याप्यधत्ति तत्रापि वचनान्न दोषः । यथा ह
विष्णुः । उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः आवयेत्युनः । तस्मिन्मृते न दोषो स्ति द्वयो र्च्छावणे कृत इति । एतेषाञ्च प्रयोजकादौ
नां दोषगुरु लघुभावपर्यलोचनया प्रायश्चित्तविशेषमन्त्र्यामः । ब्रह्म हत्या समान्याह । गुरुण मध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृ
द्वधः । ब्रह्म हत्या समं ज्ञेय मधीतस्य च नाशनम् । गुरुणामाधिक्येनाधिकक्षेपः । अन्तताभिंशं सनम् । गुरो रन्तताभिंशं
नमिति महापातकसमानोतीति गेतमस्मरणम् । एतच्च लोकाविदितदोषाभिंशं सनविषयम् । दोषमनुध्वानपूर्वः परेषां समा
ख्यातास्यादित्यापस्तम्बस्मरणम् । नास्ति क्वाभिनिवेशेन वेदकुत्सनं सुहृन्निबन्नास्या ब्राह्मणस्यापि बधः । अधीतस्य वेदस्या
सच्छास्त्रविनोदेनालस्यादिनावानाशनम्बिस्मरणम् । एतानि प्रत्येकं ब्रह्म हत्या समानि । व्युनः स्वाध्यायाग्निमुतत्याग इत्य
धीतत्यागस्योपपातकमध्ये परिगणनन्तत्कथञ्चि कुटुम्बभरणा कुलतया सच्छास्त्रव्ययतया वा विस्मरणे द्रष्टव्यम् । सु
गपानसमान्याह । निधिद्वभक्षणे जैह्वमुत्कर्षे च वचो न्तम् । रजस्वला मुखा स्वादः सुगपानसमानितु । निधिद्वं लप्नु
नादिकम् । तस्य मतिपूर्वम्भक्षणम् । अतएव मनुः । कत्रा कम्बिद्वृगहञ्च लप्नुनं ग्राममुक्कुटम् । पलाण्डुङ्गुन्ननञ्चैव
मया जग्ध्वापतेन्नर इति । अमतिपूर्वैर्नुप्रायश्चित्तान्तरं । अमत्यैतानि यदजग्ध्वा कृच्छं सान्नपनञ्चरेत् । यतिचान्द्रायणम्वापि
शेषेयपूर्वसेदह इति तेनैवोक्तत्वात् । जैह्वैर्कौटिल्यं अन्याभिसन्धानेनान्यवादि त्वमन्यकर्तृत्वञ्च । अत्र च जैह्वयमिति यद्वा
पिसामान्येनोक्तन्तथापि प्रायश्चित्तगुरुत्वा निमित्तस्यापि गुरुविवयं यज्जैह्वमिति गौरवङ्गम्यते । अस्ति च नैमित्तिकपर्यलो
चनयानि निमित्तस्य विशेषावगतिः यथा यस्योभावग्री अनुगतैस्त्यातामभिनिस्त्रोचे द्वापुन गधेयं तत्र प्रायश्चित्तिरित्यत्रोभा वित्यस्य
निमित्तविशेषत्वेन हविस्भयत्ववदविवक्षितत्वेप्यग्निद्वयनिष्पादकपुन गधेयरूपनैमित्तिकविधिवलादग्निद्वयानुगतिरेव निमित्त
मित्तिकल्प्यते । तथात्रापीति युक्तं निमित्तगौरवकल्पनन्तथासमुत्कर्षे निमित्तं गजकुलादावचतुर्वेद एव चतुर्वेदो ह्मित्यन्तभाष

णम् । रजस्वलायावक्त्रासवसेवनमेतानिसुगपानसमानि । सुवर्णस्नेयसमान्याह । अश्वरत्नमनुव्यस्त्रीभूधेनुहरणन्तथा ।
 निक्षेपस्यचसर्वेहिसुवर्णस्नेयसम्मितम् । अश्वादीनांब्राह्मणसम्बन्धिनानिक्षेपस्यचसुवर्णव्यतिरिक्तस्यापहरणेमेतत्सुवर्ण
 स्नेयसमन्वेदितव्यम् । गुरुतल्पसमान्याह । सखिभार्याकुमारीषुस्वयोनिष्वन्यजासुच । संगोत्रासुसुतस्त्रीषुगुरुतल्पस
 मंस्मृतम् । सखामित्रन्नस्यभार्याकुमार्युत्तमजातीयाकन्यकातासु । सकामास्वनुलोमासुनदोषस्त्वन्यथादमः । दूयणेनुक
 रच्छेदउत्तमायांवधस्तथेति तत्रैवदण्डविशेषप्रतिपादनात्प्रायश्चित्तगुरुत्वमुक्तम् । स्वयोनिर्भगिनी । अन्यजाचण्डाली ।
 संगोत्रासमानगोत्रा । सुतस्त्रीसुधा । एतासाङ्गमनंप्रत्येकंगुरुतल्पसमम् । एतच्चरेतःसेकाटूर्द्ध्वेदितव्यम् । अर्वाग्निवृत्तौ
 नुनगुरुतल्पसमत्वंकिन्त्वल्पमेवप्रायश्चित्तम् । रेतःसेकःस्वयोनियुक्तुमारीष्वन्यजासुच । सख्युःपुत्रस्यचस्त्रीषुगुरुतल्पस
 मन्विदुरितिमानवेरेतःसेकइतिविशेषणोपादानात् । संगोत्राग्रहणेनैवसिद्धेपुनःसुतस्त्रीग्रहणंप्रायश्चित्तगौरवप्रतिपा
 दनार्थम् । अत्रचब्रह्महत्यादिसमत्ववचनंगुर्विधिक्षेपादेस्तत्रनिमित्तप्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । ननुवेदनिन्दादौदोषस्यलघु
 भ्वाद्गुरुतरंब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तंनयुज्यते । मैवम् । गुरुप्रायश्चित्तोपदेशवलादेवदोषगुरुत्वावगतेः । नचब्रह्महत्यादिप्रा
 यश्चित्तानिदेशार्थमेवेदम्बचनम्भवति । किन्तुदोषगौरवमात्रप्रतिपादनपरमित्याशङ्कनीयम् । यतस्तावन्मात्रप्रतिपाद
 नत्वेब्रह्महत्यासममिदमिदंगुरुतल्पसममित्यादिभेदेनसमत्वाभिधानन्नोपपद्यतेतच्चप्रायश्चित्तंसमशब्देनोपदिश्यमानंब्रह्म
 हत्यादिप्रायश्चित्तैर्भ्यःकिञ्चित्न्यूनमेवोपदिश्यते । लोकेरजसमोमन्त्रीत्यादिवाक्येषुसमशब्दस्यकिञ्चिद्धीनेप्रयोगदर्शना
 न्महत्तःपातकस्येतरस्यचतुल्यात्वस्यायुक्तत्वाच्च । एवंसतियाज्ञवल्क्येनब्रह्महत्यासमत्वेनोक्तानामपिब्रह्मोज्ज्वलवेदनिन्दासु
 हृद्दधानामनुनायत्सुगपानसाम्यं । ब्रह्मोज्ज्वलावेदनिन्दकौटसाध्यंसुहृद्दधः । गर्हितान्नाद्ययोज्यःसुगपानसमानिव
 डित्युक्तम् । तत्प्रायश्चित्तविकल्पार्थम् । एवमन्येष्वपिपवचनेषुविशेषःपरिहर्तव्यः । यत्तुवशिष्टेन । गुणेरलीकनिर्वन्धेच्छंद्वा

॥ मि० प्र० ॥

॥ ४७ ॥

दशरत्नकम् । चरित्वासुचेलः स्वतो गुरु प्रसादात्त्वतो भवतीति लघु प्रायश्चित्तमुक्तं न दमति पूर्वं स ह्यदनुष्ठाने च वेदितव्यम् ।
गुरु तत्प्रातिदेशमाह । पितुः स्वसारं मानुश्च मानुलानो सुखामपि । मानुः सपत्नी भगिनी माचार्यतनयान्तया । आचार्यप
त्नी स्वसुताङ्गच्छैस्तु गुरु तल्पगः । लिङ्गञ्चित्वावधसस्य सकामायाः स्त्रियाञ्चपि । पितृस्वसादयः प्रसिद्धाः ताः गच्छन् गुरु त
ल्पगस्य लिङ्गञ्चित्वा गृहधवः कर्त्तव्यो दण्डार्थं प्रायश्चित्तं च तदेव । चण्डाद्राज्ञी प्रव्रजिता दीना ग्रहणम् । यथा ह नार
दः । माता पितृष्वसंश्रूयमानुलानी पितृष्वसा । पितृव्यसखि शिष्यस्त्री भगिनी तत्सखी सुखा । दुहिता चार्यभार्या च समोत्रा
शरणागता । गृही प्रव्रजिता धात्री साध्वी वर्णेन माचया । आसामन्यतमाङ्गच्छन् गुरु तल्पग उच्यते । शिष्यस्थोक्तं नानात्र
नान्यो दण्डो विधीयत इति । गृही गज्यस्य कर्त्तुं भार्या न क्षत्रियस्यैव । तद्गमने प्रायश्चित्तं तत्रोपदेशात् । धात्री मानुव्यतिरिक्ता
स्वन्यदानादिना पोषयित्री । साध्वी व्रतचारिणी । वर्णेन मा ब्राह्मणी च च मानुग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । अयञ्च लिङ्गच्छेद
बधात्मको दण्डो ब्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । न जानु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तस्य बर्धनि ये धाद्वधस्यैव प्रायश्चित्तत्वात् ।
अस्य च विषयं गुरु तल्पग प्रायश्चित्तप्रकरणे प्रपञ्चयिष्यामः । अत्र च स्त्रिया भगिन्योः पूर्वस्त्री केन गुरु तल्पगोक्तयोः पुनर्ग्र
हणं प्रायश्चित्तविकल्पार्थं । यदा पुनरेताः स्त्रियः सकामाः सत्य एतानेव पुरुषान्वशीकृत्वा पभुञ्जते । तदा तासां मपि पुरुषवद्ग
ध एव दण्डः प्रायश्चित्तश्च । एतानि च गुर्वधि क्षेपादितनयागमनपर्यन्तानि महापातकानि देशविषयाणि सद्यः पतनहे
तुत्वात्पातकान्युच्यन्ते । यथा ह यमः । मानुषसमानुसखी दुहिता च पितृष्वसा । मानुलानी स्वसाश्च श्रूयत्वा सद्यः पतेन्नर इ
ति । गौतमेन पुनरन्येषामपि पातकत्वमुक्तम् । मानुपितृयोनि सम्बन्धागलेन नास्ति कनिन्दित कर्माभ्यां सिपतिता न्याय्यपति
तत्यागिनः पतिताः पातकसंयोजकाश्चेति । तेषाञ्च महापातकोपपातकमध्यपाठात् महपातकान्यूनत्वमुपपातकाच्च गुरुत्वमव
गम्यते । तदुक्तम् । महापातकतुल्यानि पापान्युक्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानितन्यूनमुपपातकमिति । तथा चो

गिरः । पातकेतुसहसंस्थान्महत्सु द्विगुणन्तथा । उपपपेपेनुरीयंस्त्रान्नरकमर्ष्यं संक्षयदिति । एवंमहापातकानितत्स
 मानिचपातकानिपरिगणय्योपपातकानिपरिगणयितुमाह । गोवधोब्राह्मणतास्तेयमृणानाञ्चानपक्रिया । अनाहिता
 श्रितापण्यविक्रयःपरिवेदनम् । भृतादध्ययनादानंभृतकाध्यापनन्तथा । पारदार्यम्पारिविक्रयम्वर्ज्यंलवणक्रिया ।
 स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रवधोनिन्दितार्थोपजीवनम् । नास्तिक्वंब्रतलोपस्सुतानाञ्चैवविक्रयः । धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्याना
 ज्ञयाजनम् । पितृमातृसुतव्यागस्तडागगमविक्रयः । कन्यासंघर्षणश्चैवपरिवेदकयाजनम् । कन्याप्रदानन्तस्यै
 वकौटिल्यम्ब्रतलोपनम् । आत्मनोर्थेक्रियारम्भोमद्वयस्त्रीनियेवणम् । स्वाध्यायाग्निसुतव्यागोवाभ्यवत्यागएवच । इ
 न्धनार्थेन्द्रुमच्छेदःस्त्रीहिंसोषधजीवनम् । हिंसयन्नविधानंचव्यसनान्यात्मविक्रयः । शूद्रप्रेष्यंहीनसख्यंहीनयोनिनिवेव
 णम् । तथैवानाश्रमेवासःपणनपरिपुष्टता । असंख्यस्त्रादिगमनमाकरेष्वधिकारिता । भार्यायाविक्रयश्चैवामेकैकमु
 पपातकम् । गोवधोगोपिण्डव्यापादनम् । कालेऽनुपनीतत्वंब्राह्मणसुवर्णतत्समव्यतिरिक्तापरद्रव्यापहरणंस्ते
 यम् । गृहीतस्यसुवर्णादेरप्रदानमृणानामनपाकरणम् । तथादेवर्षिपितृणांसम्बन्धुणस्यानपाकरणञ्च । सत्य
 धिकारेअनाहिताश्रित्वम् । ननुज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयःस्वाङ्गभूताग्निविष्यत्यर्थमाधानमप्युज्जतइतिमीमांसकप्रसिद्धि
 रतच्चयस्याग्निभिःप्रयोजननस्यतदुपायभूताधानेप्रवृत्तिर्वीह्यादर्थिनइवधनार्जनेयस्यपुनरग्निभिःप्रयोजनंनस्तिनस्याप्र
 वृत्तिरितिकथमनाहिताश्रितादोषः । उच्यते । अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनान्नित्यश्रुतयोपिसाधिकारत्वाविशेषा
 दाधानस्यप्रयोजिकाइतिस्मृतिकारणामभिप्रायोब्रक्ष्यतइत्यदोषः । तथाअपण्यस्यलवणादेर्विक्रयः । संहोदरस्यज्ये
 षुस्यनिष्ठतःकनीयसोभ्रातृदाग्निसंयोगःपरिवेदनम् । पणपूर्वाध्यापनम् । पणपूर्वाध्यापनम् । परदार
 सेवनंगुण्दारतत्समव्यतिरेकेण । पारिविक्रयकनीयसिद्धतविवाहेज्येषुस्यविवाहर्गहितम् । वार्ज्यमप्यतिविद्धवृद्धुप

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ४८ ॥

जीवित्वम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पादनं । स्त्रियावधोब्राह्मण्या अपि अत्रैयीत्यतिरेकेण । अद्रवधः । अदीक्षितविद्वक्ष
त्रवधः निन्दितार्थापजीवनम् । अगजस्थापितार्थापजीवनम् । नास्ति कयं नास्ति परलोक इत्याद्याभिनिवेशः ब्रतलोपो ब्रह्मचा
रिणः स्त्रीप्रसंगः । सुतानामपत्यानाम्बिकयः ध्यान्यंब्रीह्यादि । कुप्यमसारद्रव्यपुसीसादि । पशवेगवादयस्तेषामपह
रणम् । गोवधोब्राह्म्यतास्तेयमित्यनेन सेयग्रहणेनैव सिद्धे पुनर्जन्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं निन्दार्थमेतोधान्यादित्यतिरिक्तद्रव्य
स्तेयेनावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु तेन न्यूनमपि भवत्येव । एतेन बान्धवत्याग्रहणेनैव सिद्धे पुनः पित्रादित्याग्रहणं व्या
ख्यातम् । अयाज्यानाञ्जातिकर्मदृष्टानां अद्रव्याद्यादीनां याजनम् । पितृमातृसुतानामपतिनानान्यागोगृहान्निष्काशनम् ।
तडागस्यागमस्य चोद्यानोपवनोर्देर्विक्रयः । कन्यायादूषणमंगुल्यादिनायोनिविदारणं ननु सम्भोगस्तस्य सखिभार्याकुमा
रीष्विति गुरुतल्पसमत्वस्योक्तत्वात् । परिविन्दकयाजनस्तस्य च कन्याप्रदानम् । कौटिल्यंगुरे रन्यचगुरु विषयस्य तु कौ
टिल्यस्य सुरगपानसमत्वमुक्तम् । पुनर्व्रतलोपग्रहणमंशिष्टाप्रतिषिद्धेष्वपि हरिचरणकमलप्रेक्षणात्प्राक्काम्बूलादिक
न्नभक्षयामीत्येवं रूपेषु प्राप्तर्येन नुस्नानकब्रतप्राप्त्यर्थे न्नस्नानकब्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य
प्रतिपादितत्वाच्च आत्मार्ये अपाकलक्षणक्रियारम्भः अर्घ्यसंकेवलमुद्ग्रेयः पचत्यात्मकारणादिति तस्यैव प्रतिषिद्धत्वात् । किं
यामात्रविषयत्वे तु प्रतिषेधे कल्पनायागौरवं स्यात् । मर्दुपायाः स्त्रियोजायाया अपि निवेगणमुपभोगः । स्वाध्यायव्यागो
व्याख्यानः अग्नीनाञ्चैतस्मान्नानान्यागः सुतत्यागः संस्काराद्युत्तरणम् । बान्धवानाम्पितृव्यमातृलादीनान्यागः सति विभवे
अपरिरक्षणम् । पाकादिदृष्टप्रयोजनसिद्ध्यर्थमाद्रुमच्छेदो नन्वाह धनीयपरिरक्षणार्थमपि । स्त्रियाहिंसया औषधेन
च जीवनम्बर्त्तनं स्त्रीहिंसौषधजीवनम् । तच्च स्त्रीजीवनं नाम भार्यामप्यभवेन प्रयोज्यतल्लब्धोपजीवनम् । स्त्रीधनोपजी
वनम्बा । हिंसया जीवनमप्यणि वनेन जीवनम् । औषधजीवनम्बर्त्तनम् । हिंसयन्वस्य तिलेक्षुपीडाकरस्य प्रवर्त्तनम्

। व्यसनातिमृगयादीन्यष्टादश । आत्मविक्रयोद्रव्यग्रहणेन परदास्यकरणम् । अद्रूसेवनहीनेषु मैत्रीकरणम् । अनूढ
 स्ववर्णदारस्य केवलहीनवर्णदारोपयमनं । साधारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रमेवासः अगृहीताश्रमित्वम् । परपाकरनित्वम्
 । असच्छास्त्रस्य चार्वाकादिग्रंथस्याधिगमः । सर्वाकरेषु सुवर्णद्व्युत्पत्तिस्थानेषु गजाज्ञयाधिकारित्वम् । भार्यायाविक्रयः । च
 शब्दान्मन्वाद्युक्ताभिचारमतिपूर्वलभ्युनादिभक्षणादेर्ग्रहणम् । सूर्यगोवधादीनाम्यथेकमुपपातकसंज्ञावेदितव्या । म
 नुनापुनरन्यान्यपि निमित्तानि जातिभ्रंशकरसंकरोकरणापात्रीकरणसंज्ञानि परिगणितानि । ब्राह्मणस्य र
 चः कृत्याघातिरद्वेयमद्वयोः । जैह्वयं पुंसि च मैथुन्यं जातिभ्रंशकरं स्मृतम् । खगश्चोष्ट्रमृगेभानामजाविक्रवधस्तथा । सङ्करी
 करणं ज्ञेयमीनाहिमहिषस्य च । निन्दतेभ्यो धनादानं वाणिज्यं अद्रूसेवनम् । अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ।
 कर्मिकीटवयो हृत्या मद्यानुगतभोजनम् । फलैधः कुसुमसेयमधैर्यञ्चमलावहमिति । अतो न्यन्निमित्तजातं प्रकीर्णकङ्कथ्य
 ते । वृहद्विष्णुना च समस्तानि प्रायश्चित्तनिमित्तान्युत्तरेत्तरसद्यीयांसि पृथक् संज्ञाभेदभिन्नानि दर्शितानि । ब्रह्महत्यासु
 रगपानं । ब्राह्मणसु वर्णपहरणं गुरुदारगमनमिति महापातकानि तत्संयोगश्च । मातृगमनन्दुहितृगमनं लुवागमनमित्यति
 पातकानि । यागस्थक्षत्रियवधो वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वन्याश्च संगोत्रायाश्च विज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घात
 नं ब्रह्महत्यासमानि । कौटसाध्यं सुहृद्वध इत्येतौ सुगपानसमौ । ब्राह्मणभूमिहरणं सुवर्णसेयसमम् । पितृव्यमातामह
 मातुलनृपपत्न्यभिगमनं गुरुदारगमनसमम् । पितृष्वसुभौ नृष्वसुभौ नृष्वसुर्गमनं श्रोत्रियत्विगुपाध्यायमित्रपत्न्यभिगमनं च स्वसु
 स्मृत्याः संगोत्रायाः कृतमवर्णायारजस्वलायाः शरणगतायाः प्रव्रजितायां निक्षिप्तायाश्च गमनमित्येतान्यनुपातकानि । अन्त
 तश्च समुत्कर्षेण जगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्वन्धे वेदनिन्दा अधीतस्य व्यागोऽग्निपितृमातृसुतदारणाश्च । अभोज्या
 न्नभक्ष्येण परस्वापहरणम् परदारभिगमनमयाज्यानां च याजनम् । ब्राह्मणभूतकाध्यानं भूतादध्ययनादानं सर्वाकरेष्वधि

Y

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ४९ ॥

कारे महायन्त्रप्रवर्तनम् । इमं गुल्मलतौघधीनां हिंसाजीवनमभिचारमूलकर्मसु च प्रवृत्तिरन्तार्थे क्रियारम्भेऽनाहिता
श्रितादेर्वर्षिपिहृणामृणस्यानपक्रियाञ्चसच्छास्त्राभिगमनं नास्ति कता कुशीलतामद्युपस्वीनिवेवणमित्युपपातकानि । ब्राह्म
णस्य राजःकरणमद्वेयमद्ययोर्घातिजैर्हृयंपशुयुपुंसि च मैथुनाचरणमित्येतानि जातिभ्रंशकराणि । ग्राम्यारण्यपशूनां हिंस
नंसङ्करीकरणम् । निन्दितेभ्यो धनादानम्वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्यभाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकराणि । पक्षिणा
ञ्जलचरणञ्जलजानाञ्चघातनं कर्म कीटघातनममृद्यानुगतभोजनमिति मत्तावहानि । यदनुक्तान्प्रकीर्णकमिति । का
त्यायनेन नुमहापातकसमानान्बिह्वनाप्युपपातकत्वेनोक्तानाम्यातकसंज्ञादर्शिता । महापापञ्चतिपापपन्तथापातकमेव च
। प्रासङ्गिकञ्चोपपातमित्येवमप्यञ्चको गण इति । नमपपातकादीनाङ्कथम्यातकत्वमप्यतनहेतुत्वाभावात् । यदितेषामपि प
तनहेतुत्वन्तर्हि मानृपितृयोनिस्सम्बन्धागइत्यादिपरिगणनमनर्थकम् । अथैवमुच्येत यद्यपि महापातकतत्त्वमेष्विव सद्यः पाति
त्यहेतुत्वं नास्ति तथाप्यभ्यासापेक्षया पातित्यहेतुत्वमविरुद्धम् । निन्दितकर्मभ्यासीति गौतमवचनादिति मैवम् । अभ्यास
स्यानिरूप्यमाणत्वात् । द्विःशतकृत्वोवेति । तत्राविशेषे वैगीक्रियमाणे योपि द्विर्दिवा स्वपिति । यः शतकृत्वो वा गोवधङ्करोति त
यो रविशेषेण पातित्यं स्यात् । अत्रोच्यते । यत्रार्थवादे प्रत्यवायविशेषः श्रूयते प्रायश्चित्तवज्जत्वम्वतस्मिन्निन्दितकर्मणि याव
त्यभ्यस्यमाने महापातकतुल्यत्वमभवति । तावानभ्यासः पातित्यहेतुः । दिवा स्वप्नादौ तु सहस्रकृत्वोप्यभ्यस्यमानेन महापातक
तुल्यत्वमभवतीति तत्र पातित्यमतोयुक्तमुपपातकादेरभ्यासापेक्षया पतनहेतुत्वम् । एवं संख्यवहार्थं संज्ञाभेदसहितमप्राय
श्चित्तनिमित्तपरिगणनं कृत्वानैमित्तिकानि प्रदर्शयितुमाह । शिरः कपालौ ध्वजवान्निष्ठाशीकर्मवेदयन् । ब्रह्महादादश
द्वानि मितभुक् शुद्धिमाप्नुयात् । शिरसः कपालमस्यास्तीति शिरः कपाली । तथा ध्वजवान्कृत्वा शवशिरोध्वजमिति मनुस्म
रणात् । अन्यच्छिरः कपाले नन्दगडाग्रसमाशेषितं ध्वजशब्दवाच्यं गृह्णीयात् । तच्च कपालं स्वव्यापादितं ब्राह्मणशिरःसम्बन्धिना

ह्यम् । ब्राह्मणे ब्राह्मणं घातयित्वा तस्यैव शिरः कपालमादाय तीर्थान्यनुसञ्चरेदिति शतातपस्मरणात् । तदलाभे न्यस्यैव
 ब्राह्मणस्य ग्राह्यं एतदुभयम्यागि नैव ग्राह्यं खट्वङ्गकपालपाणि रिति गौतमस्मरणात् । खट्वङ्गश्चेन्न दण्डा रोपित शिरः कपा
 लात्मको ध्वजो गृह्यते न पुनः खट्वैकदेशः । महोक्षः खट्वङ्गम्परशुरित्यादिव्यवहारेषु तथैव प्रसिद्धेः । एतच्च कपालधारणं
 चिह्नार्थं न पुनर्भोजनार्थं भिक्षार्थम् । मृन्मय कपालपाणिः भिक्षायै ग्रामम्प्रविशेदिति गौतमस्मरणात् । तथा वनवासिना
 च तेन भवितव्यम् । ब्रह्महादादशब्दानि कुटीकत्वावनेवसेदिति मनुस्मरणात् । ग्रामसमीपादौ । कृतवापनो वा निवसेत्
 ग्रामान्ने गेगो ब्रजेऽपि वा । आश्रमे वृक्षमूले वा सर्वभूतहिते रत इति तेनैवाकृत्वात् । कृतवापनो वेति विकल्पाभिधानाज्जटीवेति
 गम्यते । अतएव सम्बर्त्तः । ब्रह्महादादशब्दानि चीरवासाजटीध्वजीति । तथा भिक्षाशनशीलश्च भवेत् । भिक्षाचलो हि
 तकेन मृन्मय खण्डशरणे वेणुग्राह्यलोहितकेन खण्डशरणे वेणुग्रामं भिक्षायै प्रविशेदिति आपसम्बस्मरणात् । सप्तागागण्ये
 वान्निमिष्टं लभ्येतवानवेत्येवमसंकल्पितानि भिक्षार्थम्प्रविशेत् । सप्तागागण्यसंकल्पितानि चरेद्भिक्षमिति विशिष्टस्मरणात् ।
 तथैककाल एव साग्राह्या एककालाहार इति तेनैवाकृत्वात् । एतच्च भैक्षं ब्राह्मणादि वर्णेष्वेव कार्यम् । चातुर्वर्ण्ये च रेद्भैक्षं ख
 ट्वङ्गीसंयतः पुमानिति सम्बर्त्तस्मरणात् । तथा ब्रह्महास्मीति स्वकर्मण्यापयन् द्वारिस्थितो भिक्षायाचेत । वेश्मनो द्वारिनिष्ठा
 मि भिक्षार्थं ब्रह्मघातक इति पणशरस्मरणात् । अथ च भैक्षशिल्बनियमो वन्येन जीवनाशकौद्रष्टव्यः । भिक्षायै प्रविशेद्भूमं
 वन्यैर्यदि न जीवतीति सम्बर्त्तस्मरणात् । तथा ब्रह्मचर्यादियुक्तेन च तेन भवितव्यम् । खट्वङ्गकपालपाणिर्द्वादशसंवत्सर
 न ब्रह्मचारी भिक्षायै ग्रामं प्रविशेत्कर्माचक्षाणः । पथोपक्रमेत्सन्दर्शनादार्थस्य । उच्यते स्तुतिर्वातिष्ठेदुपविष्टस्तथानिशि । ए
 तद्वीरसंनतामसर्वपापप्रणाशनम् । स्थानाशनाभ्यां विहरन्सुवने षूढकोपस्पर्शी शुद्धोदिति गौतमस्मरणात् । ब्रह्मचा
 रिग्रहणञ्च परि वर्जयेन्मधुमांसगन्धमात्यदिवास्वप्नाजनाभ्यंजनोपानच्छत्रकामको धलोभमो हृहर्षन्त्यगौतपरिवादत

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ५० ॥

भयानीति ब्रह्मचारिप्रकरणोक्ता विरुद्धधर्मप्राप्त्यर्थम् । अतएव शङ्खः । स्थानवीगसनीमौनौमौञ्जीदण्डकमण्डलुः । भिक्षार्चयार्थिकार्यञ्च कूष्माण्डीभिः सदा जपइति । तस्य भवेदिति शेषः । अत्र च सवनेषूटकस्पर्शीति स्नानविधानात्तदंगभूतमन्त्रादिप्राप्तिरप्यवगम्यते । तथा शुचिना कर्मकर्तव्यमित्यस्य सर्वकर्मसाधारणत्वाद्भूतचर्यांगभूतशौचसम्यक्त्यर्थं स्नानवत्संध्योपासनमपि कार्यम् । तस्यापिशौचापादानद्वारेण सर्वकर्मशेषत्वात् । तथा च दक्षः । संख्याहीनोऽनुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु । यत्किञ्चित्कुरुते कर्मन तस्य फलभाग्भवेदिति । न च द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनमिति वचनात्संध्योपासनायाश्च द्विजातिकर्मत्वादप्राप्तिरिति शङ्कनीयम् । यस्मात्पतितस्यैव व्रतचर्यापदेशात्तदङ्गतयैव संध्योपासनादिप्राप्तिरतो द्विजातीनामध्ययनिमज्यादानं ब्राह्मणस्याधिकाः प्रवचनयाजनप्रतिग्रहादित्यादीनामेव द्विजातिकर्मगुणव्रतचर्या नङ्गभूतानां हानिर्न संवेधान्तावन्मात्रवाधेन हानि वचनस्य चरितार्थत्वात् । इयञ्च मनुयाज्ञवल्क्ये गौतमादिप्रतिपादिता द्वादशवर्षिकव्रतचर्यकैवनपुनर्भिन्ना परस्परसापेक्षत्वादविरोधाच्च । तथा हि भिक्षाशीकर्मवेदयन्नियुक्ते किम्भिक्षापात्रङ्केषाम्बागृहेषु कृतियुवेत्याकाङ्क्षा जायेतैव । तत्र लोहितकेन खण्डशरे वेणेत्यापस्नंवादि वचनैः परिपूर्णमविरुद्धम् । अतः सर्वैरेककल्पोपदेशाद्वाकैश्चिदुक्तमनुगतमाद्युक्तेति कर्तव्यतायाः परस्परसापेक्षत्वेऽपि विकल्पइति । तदनिरूप्यैवोक्तमिति मनव्यम् । एवं द्वादशवर्षाणि व्रतचर्यामावर्त्य ब्रह्महाश्रुद्धिमाप्नुयात् । इदञ्चाकामकृतव्रह्मवधविषयम् । इयन्मिषुद्धिरुदितनाप्रमाप्याकामतो द्विजम् । कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयत इति मनुस्मरणात् । अत्रेदञ्चिन्ननीयं द्विजब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्य न ब्रह्ममुतावृत्तिरिति तत्र केचिन्मन्यन्ते ब्रह्महाद्विजव्रह्मशब्दस्यैकस्मिन् ह्रयोर्बहुयुसाधारणत्वादेकस्मिन् ब्राह्मणवधे यत्प्रायश्चित्तं तदेव द्वितीयेतृतीयेऽपि । तत्रैकब्राह्मणवधमिति त्रैकप्रायश्चित्तानुष्ठाने सतीदं कृतमिदं नेति न शक्यते वक्तुम् । देशकालकर्तृणाम्प्रयोगानुसम्बन्धभूतानामभेदे नागृह्यमाणविशेषत्वात्तन्वानुष्ठाने नैव पापक्षयलक्षणकार्यनिष्पत्तिर्यु

का । यथा तन्त्रानुष्ठितैः प्रयाजादिभिर्ग्रेयादिषु तन्त्रैरेवानेकोपकारलक्षणकार्याणां निर्घृतिः । न चैवं वाच्यम् । द्वित्रिब्राह्म
 णवधेपापस्य गुरुत्वादेर्नसि गुरुणि लघुनि लघूनीति वचनादावृत्तमेव प्रायश्चित्तानुष्ठानं युक्तम् । लक्षणकार्ययोस्तन्त्रे
 ण निर्घय्यनुपपत्तेरिति । यतोनेदम्बचनमावृत्तिविधायकङ्कितपट्टिष्ठानां गुरुलघुकल्पानां व्यवस्थाप्रतिपादनपरम् । न च
 द्वितीयब्राह्मणवधेपापस्य गुरुत्वमप्यमाणाभावात् । यच्च मनुदेवलाभ्यामुक्तम् । विधेः प्राथमिकादस्मात् द्वितीये द्विगुणश्चरेत् ।
 मृतीये त्रिगुणम्योक्तञ्चतुर्थेनास्ति निःकृतिरिति तदपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तकशास्त्रमावर्तत इति न्यायेन द्वित्रिब्रह्मवधगोचरनै
 मिन्निकशास्त्रावृत्त्यनुवादेन चतुर्थे तदभावविधिपरं न पुनर्द्वितीयब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानद्वैगुण्यविधिपरं मपि वाक्यभेदप्र
 सङ्गात् । तस्माद्द्वित्रिब्राह्मणवधेपि सकृदेव द्वादशवार्षिकाद्यानुष्ठानं युक्तम् । यथाग्रयेक्षामवते पुरेडाशमष्टाकपालनि
 र्वपेदित्यादि गृह्याद्यादिनिमित्तेषु चेदितानां क्षामवत्यादीनां युगपदनेकेष्वपि गृह्याद्यादिनिमित्तेषु सकृदेवानुष्ठानम् । अ
 त्रोच्यते । न हि वचनविरोधेन्यायः प्रभवति । वचनञ्च विधेः प्राथमिकादित्यादिकं द्वित्रिब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिवि
 धिपरम् । एवं सति न्यायलभ्यन्तानुष्ठानवाधेनावृत्तिविधाविदम्बचनमप्यवृत्तिविशेषकरं स्यात् । इतरथा शास्त्रतः प्राप्य
 नुवादकत्वेनानर्थकं स्यात् । न च वाक्यभेदः चतुर्थ्यादिब्रह्मवधपर्युदासेन तत्रावृत्तिप्रायश्चित्तविधानैकार्थत्वात् । किञ्च । चतु
 र्थेनास्ति निष्कृतिरिति लिङ्गदर्शनात् हन्यमानब्राह्मणसंख्योत्कर्षदोषगौरवङ्गम्यते । तथा देवलादि वचनाच्च । यस्याद
 नभिसन्धाय पापङ्कर्मसकृत्कृतम् । तस्येयं निष्कृतिर्दृष्टाधर्मविद्भिर्मणीषिभिरिति । न च विलक्षणयोर्गुरुलघुदोषयोः क्षयस्त
 न्नेण निष्पाद्यते । अतएवं विधेषु दोषगुरुत्वेन कार्यवैलक्षण्यादपि प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकस्यावृत्तिर्युक्ता । क्षामवत्यादिषु पुनः
 कार्यस्यावैलक्षण्याद्युक्तसत्रभावइत्यलम्पपञ्चेन । यच्च दञ्चतुर्थेनास्ति निष्कृतिरिति तदपि महापातकविषयमप्यपस्यातिगुरु
 त्वेन प्रायश्चित्तभावप्रतिपादनपरत्वाभावात् । अतः प्रदूतनसेवादौ बहुशोऽप्यभ्यसेत दनुगुणप्रायश्चित्तानुष्ठानावृत्तिः कल्पनीयानपु

नः प्रायश्चित्ताभावः । अतएवोक्तमनुना । पूर्णे चानस्यनस्थानुश्रूद्रह्याव्रतश्चरेदिति इदञ्च द्वादशवार्शिकं ब्रतं साक्षाद्ब्रतु
रेव ब्रह्म हेतितस्यैवाभिधानात् । अनुग्राहकप्रयोजकादेस्तु तत्तद्दोषानुसारेण प्रायश्चित्ततारतम्यङ्कल्पनीयम् । तत्रानुग्रा
हकोयत्प्रायश्चित्तभाजमनुगृह्णाति तत्प्रायश्चित्तपादोनं कुर्यात् । अतस्तस्य द्वादशवार्शिकेण पादोनं न ववार्शिकमप्येवो जकस्त्व
र्द्धानं षड्वार्शिकं कुर्यात् । अनुमन्तापुनः सार्द्धपादं सार्द्धं चतुर्वार्शिकं निमित्रीलेकपादश्चिवार्शिकम् । अतएव सुमन्तुः ।
तिरस्त्रतोयदाविप्रो हृत्वात्मानं मृतायदि । निर्गुणः सहस्रको धातुहृक्षेत्रादि कारणात् । त्रिवार्शिकं ब्रतं कुर्यात्प्रति लोमांसर
स्वतीम् । गच्छेद्वापि विप्रश्चर्यन्तत्यापस्येति निश्चितम् । अथार्थनिर्गुणो विप्रो ह्यथार्थनिर्गुणोपरि । क्रोधाद्वैश्रियतेय
स्तु निर्निमित्तनुभर्त्सितः । वत्सरत्रितयं कुर्यान्नरः कच्छं विप्रश्चर्यन्तः । यदा पुनर्निमित्तमथान्नगुणवानात्मघाती वात्यन्त
निर्गुणस्तदैकवर्षमेव ब्रह्म हृत्वा ब्रतं कुर्यात् । केशश्मश्रुनखादीनां कृत्वा तु वपनम्वने । ब्रह्म चर्यश्चरन्विप्रो वैर्वैकेन विप्रु
श्चर्यन्तीति तेनैवोक्तवान् । अनयैव दिशा अनुग्राहकप्रयोजकादीनां येन ग्राहप्रयोजकादयस्सेवामपि प्रायश्चित्तं कल्पयम् ।
अस्यां च कल्पनायां प्रयोजयितानुमन्ताकर्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनो भूयश्चारभतेतस्मिन्फलविशेष इत्याप
संवीयम्बचनं मूलम् । तथा प्रोक्त्वा हृकादीनामपि दण्डप्रायश्चित्तैकस्ये । तथा हपैठीनसिः । हन्तामन्तोपदेष्टा च त
थासम्प्रतिपादकः । प्रोक्त्वा हकः सहायश्च तथा मार्गानुदेष्टकः । आश्रयः शस्त्रदाता च भक्तदाता विकर्मिणाम् । उपेक्षकः श
क्तिमांश्चेद्दोषवक्तानुमोदकः । अकार्यकारिणस्सेवाम्प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् । यथा शक्तानुरूपं च दण्डश्चैवाम्प्रकल्पयेदि
ति । यथा बालवृद्धादीनां साक्षात्कर्तृत्वेऽप्यर्द्धमेव । अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालोवाप्यूनवोदशः । प्रायश्चित्तार्द्धं मर्हन्ति
स्त्रियोगे गिरण एव चेत्यङ्गिरः स्मरणात् । तथा सुमन्तुः । अर्धवर्षाद्विद्वद्दशवर्षादशीतेरुर्द्धमेव वा । अर्द्धमेव भवेत्युसा
न्तुरीयन्नचयो धितामिति । तथा अनुपनीतस्यापि बालस्य पादमात्रमेव प्रायश्चित्तम् । स्त्रीणां मर्द्धम्पदातव्यं वृद्धानां रोगि

णान्तथा । पादोवालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयन्विधिरिति विष्णुस्मरणात् । अतश्च यच्छेदः । ऊनैकादश वर्षस्य पञ्च
 वर्षात्परस्य च । प्रायश्चित्तस्य रेङ्गानां पितावान्यः सुहृज्जन इति प्रतिपादोक्तम् । अतो वा लतरस्यास्य नापराधो न पातक
 म् । राजदण्डो न तस्यासि प्रायश्चित्तं न विदुः इति । तदपि सम्पूर्णं प्रायश्चित्ताभावप्रतिपादनपरम् । न पुनः सर्वान्
 नातदभावां प्रतिपादनपरम् । आश्रमविशेषे निरपेक्षेण श्रूयमाणे युवाह्वणेन हतव्यसस्माद्वाह्वणं जन्यौ वैश्यश्च न
 सुगम्पिवेदित्येवमादिष्वनपेक्षितवयोविशेषस्यैवाधिकारादतश्च तदीयमपि प्रायश्चित्तमपि चादिभिरेवाचरणीयम् । पु
 त्रानुत्पाद्युसंस्कृत्य वेदमध्याप्य वृत्तिं विदध्यादिति तस्यैव पुत्रादिद्विजाचरणे धिक्कृतत्वात् । यच्च पुनः कस्मिंश्चिद्ब्रह्मवधे
 प्रयोजकाभावमापन्नस्यान्यस्मिन्साक्षात्कर्तृत्वे गुरुलघुप्रायश्चित्तसन्निपातस्तत्र द्वादशवार्धिकादिगुरुप्रायश्चित्तान्तःपातितः
 प्रयोजकसम्बन्धिलघुप्रायश्चित्तप्रसंगात्कार्यसिद्धिः । न चैवं सत्यविशेषाह्वनद्युक्कल्पेन महतोपिसिद्धिः स्यादित्याशङ्कनी
 यम् । अत्र ह्यन्तःपातितयानुष्ठाने विशेषानवगमनात्प्रसंगात्कार्यसिद्धिरुच्यते । न च लघ्वन्तःपाती महाकल्प इति कुतः प्रसं
 गाशङ्कानचैत्रवधजनितकल्मषक्षयार्थमनुष्ठितेन कथं विष्णुमित्रवधोत्पाद्यपापनिवृत्तिरिति वाच्यम् । चैत्राद्युद्देशस्या
 तत्रत्वात् । अतो यथाकाम्यनियोगनिष्पत्त्यर्थं स्वर्गार्थेवानुष्ठितैर्गन्धेयादिभिर्नित्यनियोगनिष्पत्तिस्तद्वत्तु प्रायश्चित्तस्यापि का
 र्यसिद्धिः । यत्पुनर्मध्यमांगिरेव च नम् । गवांसहस्रं विधिवत्पात्रेभ्यः प्रतिपादयेत् । ब्रह्महाविप्रमुचेत सर्वपापेभ्य एव
 चेति तत्सर्वनस्थगुणवद्ब्राह्मणविषयम् । एतच्च । द्विगुणं सवनस्येतु ब्राह्मणे ब्रतमादिशेदित्येतद्वाक्यविहितद्विगुणद्वारादशवा
 र्धिकव्रतचर्याशक्तस्य वेदितव्यम् । प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । न त्वनावृत्तद्वादशवार्धिकविषयम् । तत्र हि द्वादशदि
 नान्ये कैकम्प्राजापत्यमिति गणनायाम्प्राजापत्यानां षष्ठ्याधिकं शतत्रयम्भवति । यद्यपि प्राजापत्यस्यान्तेन्यहोपवासोधिक
 स्याप्यत्र व्रतवासजटाधारणवन्त्याहारादिरूपतया विशेषयुक्तत्वादुपवासोभावेऽप्येकैकस्य द्वादशहस्यप्राजापत्यतुल्यत्वम्

॥मि० प्रा०॥

॥ ५२ ॥

। ततश्च । प्राजापत्यक्रियाशक्तौ धेनुन्दद्याद्विचक्षणः । गवामभावेदातव्यन्तन्मूल्यम्बानसंशयइत्यनेन न्यायेन प्रतिप्राजापत्यमेकैकस्यान्धेनान्दीयमानानामभेन नामपि वच्छाधिकं शतत्रयम्भवति । न पुनः सहस्रं त्रितोयथोक्तएव विधेययुक्तः । यदपिशंखवचनम्प्रमाप्यद्वादशसम्बत्सरानघट्त्रीन्सर्द्धं सम्बत्सरश्च व्रतान्यादिशेनेषामन्ते गोसहस्रान्तर्द्धन्तस्यार्द्धं अदद्यात्सर्वेषाम्बर्णानामानुपूर्वैरेति । द्वादशवार्धिकगोसहस्रयोः समुच्चयविधिपरन्तदाचार्यादिह नन विषयन्त्रष्टव्यन्तस्यातिगुरूत्वात् । तथा च दक्षः । सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणे युच । आचार्यैश्च तसाहस्रं सोदय्यैदं त्रयमक्षयमिति प्रतिपाद्योक्तवान् । समद्विगुणसाहस्रमानन्त्यं च यथाक्रमम् । दाने फलविशेषः स्याद्विंसायान्तर्द्धदेवहीति । यथापस्तम्बेन द्वादशवार्धिकमुक्त्वा क्रमस्मिन्नेव विषये गुरूहत्वा श्रोत्रियम्बाएतदेव व्रतमुत्तमादुच्छसाच्चरेदिति तत्र यावज्जीवमावर्त्य मानेन ब्रते यदात्रैगुण्यञ्चानुर्गुण्यम्बासम्भाव्येते तदा तत्रासमर्थस्य बहुधनस्यायन्दानतपसोः समुच्चयो द्रष्टव्यः । द्वादशवार्धिकव्यतिरेकाणान्नुसुमन्नुपरशरदुक्तानाम्प्रायश्चित्तानामुत्तरत्रयवस्थाम्बध्यामः । ननु द्वादशवार्धिकादिकल्पानामन्यवस्थायुक्तो वसिता । न तावत्द्वादशवार्धिकादिविधायकवाक्यैरिति युक्तन्त्राप्रतीतेः । न च वाच्यम्प्रमाणवगतगुरूलघुकल्पानां बाधो मा प्रमांक्षीदिति व्यवस्था कल्प्यत इति विकल्पसमुच्चयां गाङ्गिभावानामन्यतमाश्रयणे नापि बाधस्य सुपरिहरत्वात् । अत्रोच्यते । न तावत्द्वादशवार्धिकसेतुदर्शनादीनां विषमकल्पानां विकल्पो वकल्प्यते । विकल्पाश्रयणे गुरूकल्पानामनुष्ठानासम्भवे नानर्थक्यप्रसंगात् । न च षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विषमयोरपि विकल्पोपपत्तिरिति वाच्यम् । यतस्तत्रापि सति सम्भवे ग्रहणमेवेति युक्तकल्पपितुम् । यद्वा षोडशिग्रहणानुग्रहीतेनातिग्रेण क्षिप्रं स्वर्गादिसिद्धिरतिशयितस्य वा स्वर्गस्येति कल्पनीयम् । इतरथाग्रहणविधेरनर्थक्यप्रसंगात् । नापि समुच्चयः । उपदेशान्तिदेशप्राप्तिमनन्तरेण समुच्चयेन सम्भवति । उपदेशवगतत्वेनैरपेक्ष्यस्य बाधप्रसंगात् । नचां गाङ्गिभावः । श्रुत्यादिविनियोजकानामभावात् । श्रुतिबिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसामा

स्थानो निर्विनियोजकानि च तः परस्योपमर्दपरिहारार्थं विषयव्यवस्था कल्पनैवोचिता । सा च । जानिश्क्तिगुणद्विपेक्षया
 कल्पनीया । जानिश्क्तिगुणपेक्षं सकृद्वृद्धिकृतस्तथा । अनुबन्धादि विज्ञाय प्रायश्चित्तं वि कल्पयेदिति देवलस्मरणत् ।
 पूर्वोक्तस्य ब्रह्म हत्या प्रायश्चित्तस्य नैमिक्तिकसमस्यावधिमाह । ब्राह्मणस्य परित्राणां ज्ञवां द्वादशकस्य च । तथाश्वमेधावभृ
 यस्नानाद्वाश्रुद्धिमाप्नुयात् । यच्चैरव्याघादिभिर्व्यापाद्यमानस्य ब्राह्मणस्यैकस्याप्यात्मप्राणानन्तरे हत्वा प्राणत्राणङ्कुरेति
 । गवां द्वादशकस्यासावपरिपूर्णे पि द्वादशवार्षिकेऽश्रुञ्चोत् । यद्यपि प्राणत्राणे प्रवृत्तस्तदकृत्वैव म्रियते तथापि श्रुञ्चान्येव
 । अतएव मनुना । ब्राह्मणार्थे गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् । मुच्यते ब्रह्म हत्याया गोप्ता गो ब्राह्मणस्य चेति । ब्राह्मणर
 क्षणान्तर्दर्थं मरणञ्च पृथगुपात्तम् । तथा परकीयाश्वमेधावभृथाख्यकर्मैर्गभूतस्नानसमये स्वयमपि स्नात्वा ब्रह्म हत्यायाः श्रु
 ङ्गि प्राप्नुयात् । स्नानञ्च स्वकल्मषं विख्याप्य कुर्यात् । तथा च मनुः । शिष्ट्वावाभूमि देवानां नरदेवसमागमे । स्वमेतोवभृ
 थे स्नात्वा हयमेधे विश्रुञ्चत इति । भूमि देवा ब्राह्मणं विजसेषान्नरदेवेन गजायजमानेन समवाये स्वीयमेतः शिष्ट्वा विख्याप्या
 श्वमेधावभृथे स्नात्वा हयमेधे विश्रुञ्चत इति । यदि तैरनुज्ञातो भवति । अश्वमेधावभृथं गत्वा तत्रानुज्ञातः स्नातः सद्यः पतो भ
 वतीति शङ्खस्मरणम् । अश्वमेधावभृथग्रहणमग्निष्टुन्मध्यानामप्यद्वयं दशत्रादि कल्पं तं गणं अग्निष्टुत्समाप्निकानां ग्वा सर्व
 मेधादीनामुपलक्षणम् । अश्वमेधावभृथे वा न्ययज्ञेऽप्यग्निष्टुदन्तश्चेदिति गौतमस्मरणम् । अयञ्च प्रक्रान्तद्वादशवर्षिक
 स्य कथं चिद्ब्राह्मणप्राणत्राणादि कं कुर्वे तो व्रतसमाप्त्यवधि रूचते । यथा सारस्वते स त्रेह्लाक्षप्रश्रवणम्याप्योत्थानमृषभैकशता
 नां वागवांसहस्रमभावे सर्वस्वयाज्या न्यागृहपतिमरणे चेति । न पुनः स्वत्रन्त्रम्यायश्चित्तान्तरम् । तथा च शङ्खः । द्वाद
 शे वर्षे श्रुद्धिं प्राप्नोत्यन्तरं वा ब्राह्मणं भोजयित्वा गवां द्वादशानामपरित्राणां सद्य एवाश्वमेधावभृथस्नानाद्वा पतो भवतीति । अ
 तएव मनुना कृतवापनोवातिवसेदिति द्वादशवार्षिकस्य गुणविधिप्रक्रम्य । ब्राह्मणार्थं गवार्थे वा सद्यः प्राणान्परित्यजन् ।

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ५३ ॥

मुच्यते ब्रह्म हत्याया इत्यादिना मध्ये ब्राह्मणत्राणादिकमभिधाय । एवं दृढव्रतेति त्वं ब्रह्मचारी समाहितः । समाप्ते द्वादशे
वर्षे ब्रह्म हत्याव्यपो हति इति द्वादशवर्षिकमेवोपसंहृतम् । ननु ब्रह्म हत्यायाः शुद्धिमवाप्नुयादिति ब्राह्मणत्राणादीनां द्वा
दशवर्षिकेन सहैकफलत्वावगमात् खान्तं च्यमेव युक्तं न पुनरङ्गत्वम् । किञ्च । प्रधानविशेषे धत्वा दपि माङ्गत्वं प्रधानानुग्रा
हकं ह्यङ्गमभवति । न च प्रारब्धद्वादशवर्षिकस्येदं विधानं येन तत्कार्ये विधानं न युज्यते । यथा स चायागम्य विज्जितो य
जेतेति स च प्रयोगप्रवृत्तस्य तत्परि समाप्तो ह्यस्य विज्जिद्विधानमन्यतोऽपि खान्तं च्यमेव युक्तम् । यथाग्निप्रवेशं लब्धभावादीना
म् । न च ते यामपि द्वादशवर्षिकोपक्रमोपसंहारमध्ये पठितत्वेन तदङ्गत्वमिति शङ्कनीयम् । यतः सत्यपि मध्यपठेति शो
नप्रयोजनत्वेन प्रयोजनाकांक्षाविरहो न परस्परमङ्गाङ्गित्वं युक्तम् । यथा सामिधेनी प्रकरणमध्यवर्तिना निर्वित्यदोनामग्नि
समिन्धनप्रकाशनत्वेन सामिधेनीभिः सहैककार्याणामसामिधेन्यंगत्वम् । न चैकान्ततोऽग्निप्रवेशादीनां द्वादशवर्षिकमध्य
पाठः । वसिष्ठगौतमादिभिरेधाद्वादशवर्षिकप्रक्रमान् । प्रागेव पठितत्वादितदेव च खान्तं च्यप्रकटयितुमनुना । लब्ध
शस्त्रभृतान्वास्याप्यस्येदात्मानमग्नौ वेति प्रतिवाक्यं वा शब्दः पठितः । तथा प्रतिप्राप्य त्रिमैवोपसंहृतम् । अतोऽन्यतममास्था च
विधिभिः समाहितः । ब्रह्म हत्या कृतम्यापम्य पो हत्यात्मचिन्तयेति । अतोऽग्निप्रवेशादीनां खान्तं च्यमेव युक्तम् । अतस्तत्रा
ह्यणत्राणादेरप्येकफलत्वान्नांगत्वमिति । उच्यते । परिहृतमेतदन्तर्गता ब्राह्मणं मोचयित्वेत्यादिना शङ्खवचनेनाङ्गत्वात्
गमात् । अङ्गस्यैव सतः प्रधानत्वेऽप्यणफलसम्बन्धः । यतो ब्राह्मणत्राणावधिकस्यैव व्रतानुष्ठानस्य फलसं
धनत्वं विधीयत इति न विरोधः । किञ्च । दीर्घतीव्रामयग्रसं ब्राह्मणं गामथापि वा । दृष्ट्वा पथि निगतं कृत्वा नु ब्रह्म हाप्नु
चिः दीर्घेण वज्रकालव्यापिना तीव्रेण दुःसहेनामयेन कुष्ठदिव्याधिना यत्संपीडितं ब्राह्मणं गान्तथा विधाम्यधिदृष्ट्वा निगतं शङ्कनी
रुजं कृत्वा ब्रह्म हाप्नुचिर्भवति । ननु ब्राह्मणस्य परित्राणादित्यत्र यदुक्तं ब्राह्मणं रक्षणात्तदेव किमर्थं पुनरुच्यते । ब्राह्मणं

गामथापिवेति । सत्यमेवङ्किन्त्वात्प्राणपरित्यागेनाधस्सनवाक्येवब्रह्मणरक्षणेमुक्तमधुनापुनरैवधदानादिनेतिविशेषः ।
 अमुनैवाभिप्रायेणोक्तमनुना । विप्रस्यतन्निमित्तेवाप्राणसाभेविमुच्यतेइति । किञ्च । आनीयविप्रसर्वस्वंहंतघातितएववा
 । तन्निमित्तंक्षतःशस्त्रैर्जीवन्नपिविष्नुद्यति । विप्रस्यापहतसर्वस्वतयावसीदतःसर्वस्वद्रव्यभूद्दिरण्यादिकञ्चैरैर्हृतंसा
 कल्येनानीयरक्षणयःकरोतिसविष्नुद्यति । आनयनेप्रवृत्तःस्वयञ्चैरैर्घातितेवायदिवातन्निमित्तंब्राह्मणसर्वस्वानयना
 र्थेनत्रयुध्यमानःशस्त्रैर्धतोमृतकल्योजीवन्नपिविष्नुद्यति । शस्त्रैरितिबहुवचनंक्षतबहुत्वप्राप्त्यर्थम् । अतएवमनुना ।
 अवरम्पतिरेखावासर्वस्वमवजित्यवेतिअवरग्रहणंक्षतम् । एतस्यस्योक्तद्वयोक्तकल्पपञ्चकस्यब्राह्मणरक्षणरूपत्वेना
 न्नशवावाह्यणंमोचयित्वेत्यनेनशङ्खवचनेनकोटीक्षतत्वात् । द्वादशवार्तिकसमाप्यवधिलेनेतरग्रहणेविनियोगान्नस्वातन्त्र्य
 म् । प्रयाश्चितान्नरमाह । लोमभ्यःस्वाहेत्येवंहिलोमप्रभृतिवैतनुम् । मज्जातोऽजुज्याद्यापिमन्त्रैरेभिर्यथाक्रमम् । लोम
 भ्यःस्वाहेत्येवमादिभिर्मन्त्रैर्लोमप्रभृतिमज्जातान्तनुजुज्यात् । इतिशब्दःकरणत्वेतिर्देशार्थः । एवंशब्दःप्रकाररूपचनार्थः
 । हिशब्दःसम्यन्तरप्रसिद्धत्वगादीनांप्रभृतिशब्देनाक्षिप्यमाणानांद्योतनार्थः । ततश्चलोमादीनिहोमद्रव्याणिचतुर्थानिदि
 श्यन्तेस्वाहाकारम्पठित्वानैर्मन्त्रैर्जुज्यात्तेचहूयमानद्रव्याणांलोमत्वलोहितमांसभेदःस्वाव्यस्थिमज्जानामष्टसंख्यत्वादष्टौ
 मंत्राभवन्ति । तथाचवशिष्टः । भ्रूणहृदिमुपसमाधायजुज्याह्नेमामिन्मृत्योर्जुहेमिलोमभिर्मृत्युंवाशयइतिप्रथमम् । त्व
 चंमृत्योर्जुहेमिन्त्वचामृत्युम्वाशयइतिद्वितीया । लोहितंमृत्योर्जुहेमिलोहितेनमृत्युम्वाशयइतितृतीया । मांसानिमृत्यो
 र्जुहेमिमांसैर्मृत्युम्वाशयइतिचतुर्थीम् । मेदोमृत्योर्जुहेमिमेदसामृत्युम्वाशयइतिपञ्चमी । स्वायन्निमृत्योर्जुहेमिस्त्वा
 युभिर्मृत्युम्वाशयइतिषष्ठीम् । अस्थीनिमृत्योर्जुहेमिअस्थिभिर्मृत्युम्वाशयइतिसप्तमीम् । मज्जांमृत्योर्जुहेमिमज्जा
 भिर्मृत्युम्वाशयइत्यष्टमीमिति । अचचलोमप्रभृतिननुजुज्यादितिलोमादीनांहोमद्रव्यत्वावगमाह्नेमभ्यःस्वाहेतिसत्यपि

॥मि० प्रा०॥

॥ ५४ ॥

चतुर्थीनिर्देशे लोमादीनान्देवतात्कल्प्यते । द्रव्यप्रकाशनेनैव मन्त्राणं होमसाधनत्वेनोपपत्तेः । किन्तु लोमभिर्मृत्युम्बा
शयद्रव्यादिर्वशिष्ठमन्त्रपर्यालोचनयामृत्योरेव हविःसम्बन्धवगमाद्देवतात्वं कल्प्यते । अतश्च लोमादीनि सामर्थ्यात्स्वधितिना
दायमृत्युद्देशेनाष्टौ होमान् कृत्वान्नेतनुम्यक्षिपेत् । अतोयत्कैश्चिदुक्तमनादिदृष्टव्यत्वादाज्यहविष्कामो होम इति तद
निरूप्यैवोक्तमित्युपेक्षणीयं जुहुयादित्यनेनाग्नौ सिद्धे भूराग्निरुपसमाधायेति पुनरग्निप्रहरणं लौकिककाग्निप्राप्त्यर्थं युक्तञ्चैतत्प
तितग्रीनाम्युतिपक्षिविधानात् । आहिताग्निश्च योविप्रो महापातकवान् भवेत् । प्रायश्चित्तैर्न शुद्धो ततदग्नीनानुकागतिः । वै
तानं प्रक्षिपेन्नो येशालाग्निं शमयेद्बुध इति उशनः स्मरणात् । तथा । महापातकसंयुक्तो देवात्क्यादग्निमानयति । पुत्रादिः पाल
येदग्नीनयुक्तश्चादोषसंक्षयात् । प्रायश्चित्तं न कुर्याद्वाऽकुर्वन्वाग्मियते यदि । गृह्यान्वा निर्वपेच्छैतमश्वस्येत्सपरिच्छदमिति का
त्यायनस्मरणान् । तनुप्रक्षेपश्चेत्यायोत्यायत्रिर्धोमुखेन कर्तव्यः । यथाह मनुः । प्रास्येदात्मानमग्नौ वासमिद्धे त्रिरवा
क्क्षिण इति । गौतमेनाप्यत्र विशेषो दर्शितः । प्रायश्चित्तमग्नौ सक्तिर्ब्रह्मघ्नस्त्रिरवच्छातस्य अन्नशन कर्त्तव्यं तत्क
लेवरस्येत्यर्थः । तथा च काठकश्रुतिः । अनशनेन कर्त्तव्येति अग्निमग्ने हेदिति । इदञ्च मरणान्तकप्रायश्चित्तं कामकारवि
षयम् । यथाह मध्यमाङ्गिरः । प्राणान्तकश्च यत्प्रोक्तमप्रायश्चित्तं मणीषिभिः । तत्कामकारविषयम्विशेषयन्नात्र संशय इ
ति । तथा । यः कामतो महापापन्नरः कुर्यात्कथञ्चन । न तस्य शुद्धिर्निर्दिष्टा भृगुविपतनादुत इति । एतच्च प्रायश्चित्तं स्वत
न्त्रमेव न ब्राह्मणत्राणादिवत् । दशवर्षिकान् भूतमित्युक्तमप्युक्तम् । किञ्च । संयामेवाह होलक्ष्य भूतः शुद्धिमवाप्नुयात् । मृत
कल्पप्रहारैर्न जीवन्नपि विष्णुश्च । अथवा संयामेयुद्ध भूमावुभयवत् प्रेरितशरसम्पातस्थाने लक्ष्य भूतो मृतः शुद्धिमवाप्नुया
त् । गाढमर्मजनितप्रहारतो ब्रवेद नो मृतकल्पो मूर्च्छितो जीवन्नपि विष्णुश्च तिलक्ष्य भावश्च प्रायश्चित्तो अयमित्येव म्विदुषां न
नुर्विद्वान्बिदां संयामेस्वेच्छया कर्त्तव्याननुगज्ञावलाकारयितव्यः । यथाह मनुः । लक्ष्यं शस्त्रभूताम्बास्यात्विदुषामिच्छया नम

न इति । इदं च मरणान्निकत्वात् साक्षात्कर्तुः क्षत्रियस्य कामकारविषयं । अपिशब्दादश्वमेधादिनापि विप्रमुह्यति । यथा ह
मनुः । यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जितागोसवेन च । अभिजिह्विजिह्वावात्रिवृत्ताग्निष्टुतापि वा इति । अश्वमेधानुष्ठानं सा
र्वभौमक्षत्रियस्यैव । यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियस्तु महापतिरिति पणशरस्मरणत् । नासार्वभौमो यजेतेत्यसार्वभौमस्य प्रति
षेधदर्शनाच्च । इदं च श्वमेधानुष्ठानं सार्वभौमस्य कामकारकृते मरणान्निकत्वात् । महापातककर्तारश्चत्वा
रो मतिपूर्वकम् । अग्निं प्रविश्य शुद्धानि स्थित्वा बामहस्तिकतावितियमेन मरणकालाग्निप्रवेशतुल्यतया महाकर्तारश्चमेधस्य
निर्दिष्टत्वात् । स्वर्जितादयश्च त्रैवर्णिकस्याहिताग्रेरिष्टप्रथमयज्ञस्य द्वादशवर्षिकेन सह विकल्प्यन्ते । न च स्वर्जितादुर्थ
माधानं प्रथमयज्ञानुष्ठानम् । न च संध्योपासनवदविशेष इति युक्तम् । आधाना
देतत्तरक्तुशेषत्वाभावात् । ते च दक्षिणान्यूनार्धिकाया यज्ञेन द्वादशवर्षिकयज्ञवर्षिकैर्वा विष्कादिषु साक्षाद्ब्रह्मादिषु
व्यवस्थापनीयाः । किञ्च । अरण्ये नियतो जग्राच्चैव वेदस्य संहिताम् । शुद्धते वामिताशीत्वा प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् । अ
रण्ये निर्जनप्रदेशे नियतेनित्यताहारः जपे द्वानियता हार इति मनुस्मरणत् । त्रिवारं मन्त्रवाह्याणां कर्म द्वापि त्वाप्रुध्य
निसंहिताग्रहणमप्यदत्तमव्युदासार्थम् । यद्वा मितान्श नो भूत्वा क्षेप्रात्प्रसवणादारभ्य पञ्चमो दधेः प्रतिस्त्रोतः प्रति सरस्वती
मिवागत्वा शुद्धति । अशनश्च हविष्येण कार्यं । हविष्यभुग्वानुचरेत्प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीमिति मनुस्मरणत् । अयश्च वेदज
यो विष्टुषो हन्तुर्निर्धनस्याव्यक्तगुणवतो निर्गुण व्यापादने प्रमादकृते द्रष्टव्यः । सरस्वतीगमनं नुतादृशं स्वविषये त्रिद्यावि
रद्विष्टो द्रष्टव्यम् । निमित्तिनश्च । तिरस्त्रतो यदा विप्रो निर्गुणे धियते यदीति सुमन्तु वचनस्य दर्शितत्वात् । यत्पुनर्मनुवच
नम् । जपित्वा न्यतमं वेदं योजनानां शतं व्रजेदिति । तदप्यरण्ये नियतो जज्ञै तस्यैव विषये शक्तस्य द्रष्टव्यम् । किञ्च ।
पात्रे धनम्बापयां पदत्वा शुद्धि मवाप्नुयात् । आदानुश्च विप्रमुह्यति मिष्टिर्वैश्वानरोऽस्मृता । न विद्याया केवलयेत्युक्तलक्षणे पा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ५५ ॥

चैवोभूद्विरण्यादिकञ्जीवनायपथान्नभनंसमर्थन्दत्वाश्रुजिमवाप्नुयात् । तद्धनयः प्रतिगृह्णाति तस्य वैश्वानरदैवत्योष्टिः शु-
ध्यर्थङ्कनैव । एतच्चाहिताग्निविषयम् । अनाहिताग्नेस्तु तद्वैवत्यश्चर्भवति । यस्वाहिताग्नेर्धर्मः स एवापासतिकस्येति गृह्या-
कारवचनात् । वाशुष्टान्स्वस्वसपरिच्छदम्बागृहन्द्यात् । यथाह मनुः । सर्वस्वम्बावेदविदेद्राह्मणयोपपादयेत् । ध-
नम्बाज्जीवनायालंगृहं वा सपरिच्छदमिति । इदञ्च पात्रेदानं निर्गुणस्य धनवतो हन्तुर्निर्गुणव्यापादने द्रष्टव्यम् । तत्रैव
विषये अविद्यमानान्वयस्य सर्वस्वदानं सान्वयस्य तु सोपस्कारगृहदानमिति व्यवस्था । यदपि पशुरेणोक्तम् । चानुर्विद्योपपन्न-
स्तु विधिवद्ब्रह्मदातके । समुद्रसेतुगमनं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । सेतुबन्धपथे भिक्षाञ्चानुवर्ण्या समाहरेत् । वर्जयित्वा विक-
र्मस्थाने कुत्रोपानिद्विवर्जितः । अहं दुष्कृतकर्मैव महापातककारकः । गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थी ब्रह्मदातकः । गोकुलेषु
च गेहेषु ग्रामेषु नगरेषु च । तपोवनेषु तीर्थेषु नदीप्रसवणेषु च । एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यङ्गत्वात् सागरम् । ब्रह्मह्वापि प्रमु-
च्येत स्वात्मानं स्निग्धहोदधौ । ततः पतूतगृहमप्यप्यक्त्वा ब्राह्मणभोजनम् । दत्त्वा वस्त्रपवित्राणि पूजात्माप्रविशेद्गृहम् । गन्त-
व्यापि शतं दद्यात्तानुर्विद्याय दक्षिणम् । एवं श्रुजिमवाप्नोति चानुर्विद्यानुमोदित इति । तदपि पात्रे धनं वपि यथा प्रमित्यनेन स-
मानविषयम् । यत्तु सुमन्तवचनम् । ब्रह्मह । संवत्सरं कच्छं चरेदधः शायी त्रिववणीकर्मवेदको भैक्ष्याहारो दिव्यनदीपुलिनसङ्ग-
माश्रमगोष्ठपर्वतप्रसवणतपोवनविहारी स्यात् । स्थानवीरासनेन संवत्सरे पूर्णे हिरण्यमणिगोधान्यतिलभूमिसर्पिषि ब्राह्मणेभ्यो
ददत्युत्तमो भवतीति । तदपि हन्तुर्मूर्खधनवतो जातिमात्रव्यापादने द्रष्टव्यम् । यत्पुनर्विशिष्टवचनम् । द्वादशशतमभक्षो द्वादश
शतमुपवसेदिति । तन्मनसा ध्यवसित ब्रह्महत्यास्य स्वतएवोरपतजिघांसस्य वेदितव्यम् । यत्पुनः । यत्कृन्तु ब्राह्मणं हत्वा श्रुद्र-
हत्याव्रतञ्चरेत् । चान्द्रायणश्च कुर्वीत पशुकद्वयमेव चेति षड्विंशन्मतवचनम् । तदप्रन्याने यत्पुंस्त्वस्य सप्रत्ययवधे द्रष्टव्यम् ।
अत्रैव विषये अत्र प्रत्ययवधे वृहस्पतिर्गृह । अरुणायाः सरस्वत्याः सङ्गमे लोकविश्रुते । श्रुद्धो त्रिववणस्त्रायी त्रिगत्रोपो विधितो द्विज

ईति । एवमन्यान्यपि स्मृतिवचनान्यन्विष्य विषयानां व्यवस्थानि विज्ञेया समानान्तु विकल्पः । एतानि च द्वादशवार्धिकारिधनदा
 नपठ्यन्तानि ब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियादेस्तु द्विगुणादिकम् । यथा ह्यङ्गिरः । पर्यङ्गा ब्राह्मणानान्तु सारङ्गा द्विगुणमता । वै
 श्यानां त्रिगुणा प्रोक्ता पर्यङ्गचक्रं स्मृतमिति । एवञ्च ब्राह्मणानां येन ह नृह न्यमानगतगुणविशेषेण यः प्रायश्चित्तविशेषो व्य
 वस्थितः स एव तद्गुणविशिष्टे क्षत्रियादौ ह्यनारि द्विगुणस्त्रिगुणो वेदितव्यः । अनयैव दिशश्क्षत्रियवैश्यादावपि पीहीनात्कु
 ष्टवधे दोषगौरवात्प्रायश्चित्तस्यापि द्वैगुण्यादिकल्पनीयम् । दोषगौरवन्दण्डगौरवाद् वगम्यते । यथोक्तम् । प्रतिलोमा
 पवादेषु द्विगुणस्त्रिगुणोदमः । वर्णानामानुलोम्येन तस्मादर्द्धाहानितइति । यत्तु चतुर्विंशतिमतवचनम् । प्रायश्चित्तं
 यदास्नातम्ब्राह्मणस्य महर्षिभिः । पादो नक्षत्रियः कुट्यादर्द्धं नैश्यः समाचरेत् । श्रूङ्गः समाचरेत्पादमशेषेष्वपि पाप्मसुइ
 ति । तत्प्रतिलोमानुष्ठितचतुर्विधसाहसव्यतिरिक्तविषयम् । तथामूर्द्धवासिक्तादीनामप्यनुलोमोत्पन्नानान्दण्डवत्प्रायश्चि
 त्तमहनीयम् । दर्शितञ्च दण्डतारतम्यम् । दण्डप्रणयनं कार्यवर्णजानुत्तराधरैरिति । तत्तन्मूर्द्धवासिक्तस्य ब्राह्मणवधे वा
 ह्मणादतिरिक्तं क्षत्रियान्नूनमप्यर्द्धद्वादशवार्धिकम् भवति । अनयैव दिशश्च प्रतिलोमोत्पन्नानामपि प्रायश्चित्तगौरवमहनी
 यम् । तथा श्रमिणामप्यङ्गिरसाविशेषो दर्शितः । गृहस्थोक्तानि पापानि कुर्वन्त्याश्रमिणो यदि । शौचवच्छेधनं कुर्युरर्वाक्व
 ह्मनि दर्शनादिति । शौचवदिति । एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं नुवनस्थानां यतीनान्तु चतु
 र्गुणमिति वचनादप्यथा ब्रह्मचार्यादीनां शौचं द्वैगुण्यादि क्रमेण वर्द्धते तथा शोधनमप्रायश्चित्तमपि भवतीत्यर्थः । ब्रह्मचारि
 णस्तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं षोडशवर्षादर्द्धमेव । श्रवाक्तु पुनर्वालोवाप्यूनयोऽशः प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्तीति षोडशवर्षादवा
 चीनस्यार्द्धप्रायश्चित्तमिधानम् । न च द्वादशवार्धिके चतुर्गुणे क्रियमाणे मध्ये विपत्तिशंकया समाप्यनुपपत्तेः प्रवृत्तिरेव नोप
 पद्यत इति शङ्कनीयम् । यतः प्रज्ञानप्रायश्चित्तस्य मध्ये विपत्तावपि पापक्षयो भवत्येव । यथा ह्यहहारीतः । प्रायश्चित्ते व्य

॥मि० प्रा०॥

॥ ५६ ॥

वसितेकर्त्तायदि विपद्यते । पूतस्तदहरे वासाविहलोकैकेपरत्रचेति । व्यासोऽप्याह । धर्मार्थयतमानस्तु न चेच्छक्रीतिमान
वः । प्राप्ते भवति तत्पुण्यमत्रमेनास्ति संशय इति । अधुना निमित्तान्तरे युब्रह्म हत्या प्रायश्चित्तस्यातिदेशमाह । यागस्थ
क्षत्रविदघाती चरेद्ब्रह्म ह्निव्रतम् । गर्भहाचयथा वर्णनथा त्रेयीनिस्तृदकः । दीक्षणीयाद्युदवसानीयापठ्यन्ते सोमया
गप्रयोगे वर्तमानौ क्षत्रियवैश्याव्यापादयत्यसौ ब्रह्म ह्निपुरुषेयद्वह्म हत्याव्रतमुपदिष्टं द्वादशवर्षाकारितचरेत् । यद्वा
पियागश्च सामान्यवचनस्तथाप्यत्र सोमयागमभिधत्ते । सवनगतौ च गजन्यवैश्याविति विशिष्टे न सवनत्रयसम्पाद्यस्य
सोमयागस्यैव निर्दिष्टत्वात् । अत्र च गुरुलघुभूतानां द्वादशवर्षाकारित ब्रह्म हत्याव्रतानां जातिश्च किं गुणाद्युपेक्षया प्रागुक्त
व्यवस्थावेदितव्या । एवं गर्भवधादिष्वपि मरणान्ति कर्त्तुं नातिदिश्यते व्रतग्रहणात् । अतः कामतो यागस्थश्च त्रियादिबधे
व्रतस्यैव द्वैगुण्यम् । तच्च व्रतं सम्पूर्णमेव कर्त्तव्यं पूर्वयोर्वैदाध्यायिनं हत्वेति प्रकम्यापस्तम्बेन द्वादशवर्षाकारिकाभिधानात् ।
गर्भञ्च विन्नासु सम्भूतं हत्वा यथा वर्णं यद्गुणं पुरुषबधेयत्वायश्चित्तमुक्तं न द्वर्णं गर्भवधे तच्चरेत् । एतच्चानुपजातस्त्रीपुंनपुंस
कव्यञ्जनगर्भविवधयम् । हत्वा गर्भमविज्ञातमिति मानवे विशेषदर्शनात् । अत्र च यद्वापि ब्रह्म ह्निगर्भवस्य ब्रह्म ह्निदेवत
द्वधनिमित्तव्रतप्राप्तिस्तथापि स्त्रीत्वस्यापि सम्भवात् स्त्रीशूद्रविद्वक्षत्रबधइत्युपपातकत्वेन तत्प्रायश्चित्तप्राप्तिरपि स्यादतः स्त्री
पुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातेऽपि ब्रह्म ह्निगर्भवमात्रप्रयुक्तं ब्रह्म ह्निव्रतं कुर्यादित्यर्थवदतिदेशवचनम् । उपजातेनुस्त्रीपुंसादिवि
शेषव्यञ्जने यथायथमेव प्रायश्चित्तम् । यश्चात्रेत्यानिस्तृदकोऽपि तथाव्रतचरेत् । हन्यमाना त्रेयीवर्णानुरू
पव्रतचरेदित्यर्थः । आत्रेयीशब्देन तु मनुच्यते । रजस्वला मृतुस्नातमात्रेयीमा ऊरत्र ह्येतदप्यम्भवतीति विशिष्टस्मरणा
त् । अत्रिगेत्रजा च अत्रिगेत्रावानारीमिति विद्वन्स्मरणात् । एतदुक्तम्भवति । ब्राह्मणगर्भवधे ब्रह्म ह्निवैश्यात्रेयीबधे च
ब्रह्म हत्याव्रतम् । क्षत्रगर्भवधे क्षत्रियात्रेयीबधे च क्षत्रहत्याव्रतमेव मन्यन्तापीति । चण्डालाश्चैव न तवचनादिष्वपि यथा

हमनुः । उक्ताचैवान्तं साध्ये प्रतिरभ्यगुरुन्तथा । अपहृत्य च निक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्वधमिति । यत्र व्यवहारे
सत्यवचने न वर्णनां वधप्राप्तिस्तद्विषयमेतत्प्रायश्चित्तस्यातिगुरुत्वात् । प्रतिरम्भः क्रोधावेशः निक्षेपश्च ब्राह्मणसम्बन्धी
। स्त्रीचाहिताग्निभार्यापतिव्रतात्वादितिगुरुण्युक्तौ च ते सवनस्था च । यथाहाङ्गिरः । आहिताग्नेर्द्विजाग्रस्य तथापत्नीमनिन्दि
ताम् । ब्रह्महत्याव्रतंकुर्यादात्रेयोघ्नस्तथैव चेति । सवनस्थं स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतश्चरेदिति पराशरस्मरणम् । ए
व च सवनस्थाग्निहोत्रिणश्च त्रेयोवधे ब्रह्महत्याप्रायश्चित्ततिदेशः । निरिक्तस्त्रीवधस्य स्त्रीभूद्रविद्वक्षत्रबधइत्युपपातकमध्य
पाठादुपपातकत्वमेव । ननु ब्राह्मणेन हन्तव्य इत्यत्र निषेधेऽनुपादेयगतत्वेन लिङ्गवचनयोरविवक्षितत्वाद्ब्राह्मणजातेष्व
स्त्रीपुंसयोरविपर्ययात्तदतिक्कमनिमित्तप्रायश्चित्तविधेर्ब्रह्महादादशादानीत्यस्योभयत्र प्राप्तात्किमर्थं न तथा त्रेयोनिहूद
कइत्यतिदेशबचनम् । उच्यते । सत्यपि ब्राह्मणत्वेनात्रेय्यावधस्य च महापातकप्रायश्चित्तनिराकरणार्थमतस्तस्योपपात
कमध्यपाठादुपपातकप्रायश्चित्तमेव । आतिदेशिकेषु च प्रायश्चित्तस्यैवातिदेशेन पातित्वस्यातः पतितत्यागादिकाः कार्यमात्रं न भव
ति । किञ्च । चरेद्भूतमहत्वापि घातार्थश्चेत्समागतः । यथावर्णमित्यनुवर्तते । ब्राह्मणादिह न नेकतनिस्य सृष्ट्या पाद
नार्थं समागत्य सृष्ट्यादिप्रहारे कृते कथञ्चित्प्रतिघातादिप्रतिबन्धवशादसौ न मृतस्तदा ब्रह्मत्वापि यथावर्णं ब्रह्महत्यादिब्रतश्चरे
त् । तथा च गौतमः । सृष्टश्चेद्ब्राह्मणवधे ब्रह्मत्वापीति । ननु हनने तदभावे चैकप्रायश्चित्ततानयुक्ता । सत्यमतएवैव
देशिकेभ्यो न्यूनत्वादतिदेशिकानाम्पादेनान्येव ब्रह्महत्यादिब्रतानि द्वादशवर्षिकादीनि भवन्ति । एतच्च प्रपञ्चितम्याक्
। किञ्च । द्विगुणं सवनस्थे तु ब्राह्मणे ब्रतमादिशेत् । यस्तु सवनसम्पादुं सोमयागमनुतिष्ठन्त ब्राह्मणग्न्या पादयति ।
तस्मिन् द्वादशवर्षिकादिब्रतं द्विगुणं समादिशेत् । नेषाच्च ब्रतानां गुरुत्वमुभयानां ज्ञातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया सत्यपि सवन
स्थत्वस्याविशेषे पूर्ववदेव व्यवस्थावगन्तव्या । ब्रह्महत्यासमानानुगुर्वधि क्षेपादीनां आतिदेशिकेभ्योऽपि न्यूनत्वादर्जुनं द्वा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ५७ ॥

दशवार्धिकादिप्रायश्चित्तमित्युक्तम् ॥ ॥ इति ब्रह्महत्यादिप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ॥ अथ क्रमप्राप्तं
सुरापानप्रायश्चित्तम्प्रक्रमते । सुरम्बुधृतगोमूत्रपयसामग्निसन्निभम् । सुरपेन्यतमम्पीत्वा मरणच्छुद्धिमृच्छति । सु
रदीनांमध्येऽन्यतममग्निसन्निभंकाथापादिताग्निस्यर्शदाहशक्तिकंकत्वापीत्वासुरपेमरणच्छुद्धिमृच्छति । गोमूत्रसाहच
र्यात्गव्येएवधृतपयसीग्राह्ये । धृतपयःसाहचर्याच्चत्वेणमेवगोमूत्रम् । एतच्चाद्र्द्रवाससाकार्ये । सुरपञ्चाद्र्द्रवाससाचाग्नि
वर्णेसुरग्न्येवेदितिपैठीनसिस्मरणत् । तांतथालौहेनपात्रेण । सुरपेग्निवर्णमायसेनपात्रेणताम्रेणवापिवेदितिप्रचेतःस्म
रणत् । एतच्चसकृत्यानमात्रे । सुरापानंसकृत्कृत्वाप्यग्निवर्णेसुरग्न्येवेदित्यङ्गिरःस्मरणत् । यत्तुवसिष्ठवचनम् । अ
भ्यासेतुसुरयाअग्निवर्णान्ताम्येवेद्विजइति । तत्सुरग्यतिरिक्तमद्वापानविषयम् । एतच्चकामकारविषयम् । सुर
पानेकामकतेज्वलनीन्ताम्विनिःक्षिपेत् । मुखेतयाविनिर्दग्धोमृतःशुद्धिमवाप्नुयादितिबृहस्पतिस्मरणत् । यत्तुसुर
म्पीत्वाद्विजोमोहादग्निवर्णेसुरग्न्येवेदितिमनुनामोहग्रहणंकृतन्तच्छास्वार्थापरिज्ञानाभिप्रायेण । अत्रेदञ्चिन्ननीय
म् । किंसुरगशब्दोमद्वामात्रेरूढउततिष्ठेष्वेवगौडीमाध्वीपैष्टीष्वहोस्वित्यैष्यामेवेति । तत्रकेचिन्मद्वामात्रेरूढइतिवर्णे
यन्ति । अभ्यासेतुसुरयाइतिवासिष्ठेपैष्यादित्रयव्यतिरिक्तेपिमद्वामात्रेसुरगशब्दप्रयोगदर्शनात् । नचासौगैःप्रयोग
इतिशङ्कनीयम् । मयजननशक्तिमत्त्वोपाधिकतयासर्वत्रमुख्यत्वोपपन्नैर्गैणत्वकल्पनायाअन्याय्यत्वादितितदयुक्तम् ।
पानसन्द्राक्षमाधूकङ्खुर्ज्जरन्तालमेक्षवम् । मधूतयसैरमारिष्टमैरेयन्नारिकेलजम् । समानानिविजानीयान्मद्वान्येका
दशैवतु । द्वादशन्तुसुरमद्वंसर्ववामधमंस्मृतमितिपुलस्त्येनमद्वविशेष्यत्वेनसुरगयानिर्णिष्टत्वात् । अतश्चमद्वामात्रेसु
रगशब्दप्रयोगैर्गैः । अन्येपुनःपैष्यादियुतिष्ठवुसुरगशब्दस्यरूढिमन्यन्ते । तथाहि । यद्वाप्यनेकत्रसुरगशब्दप्रयोगोदू
श्यतेतथापिकुत्रानादित्वमितिसन्देहेगौडीमाध्वीचपैष्टीचविज्ञेयात्रिविधासुरेतिमनुवचनाद्भुडमधुपिष्टविकारेष्वनादित्व

निर्धारणतत्रैवमुख्यत्वंयुक्तम् । नचानेकशक्तिकल्पनादोषः । मदशक्तेरुपाधित्वाश्रयणेनतस्यसुपरिहरत्वात् । नच
तालादिरसेष्युपाधेर्विद्यमानत्वादतिप्रसङ्गः । पङ्कजादिशब्दवद्वीगरूढत्वाश्रयणात् । अतश्च । यथैवैकातथासर्वान
पातव्याद्विजोत्तमैरितिस्वरूपं सुगणं समानदोषत्वप्रतिपादनपरं नयोगौडीमाध्योः पैष्ठीसुगसमत्वप्रतिपादनपरं
द्विजोत्तमग्रहणं द्विजात्युपलक्षणम् । एतदप्ययुक्तम् । द्वादशन्तुसुगमद्यं सर्वेषामधमं स्मृतमिति पुलस्त्यवचने गौडी
माध्वीभ्यामपि सुगमद्यस्य व्यतिरेकदर्शनात् । तथा । सुगवैमलमन्नानाम्पाप्माचमलमुच्यते इति । अन्नविकारस्यैव सु
गत्वं निर्देशादन्नशब्दस्य चान्नैव व्यञ्जनमित्यादियुक्तीह्यादिविकारएव प्रयोगदर्शनाद्गुडभधुनोश्चरसरूपत्वात्तथासौत्राम
णीग्रहेषु चान्नविकारएव सुगशब्दस्य श्रुतत्वात् । पैष्ठीवसुगमुखा उच्यते । इतरयोस्तु सुगशब्दो गौणः । यत्तूक्तं गौ
डीमाध्वीतिमनुवचनात्तिष्ठस्वप्यौत्पत्तिकत्वं निर्धारणेति । तदप्ययुक्तम् । यतोनेदं शब्दानुशासनवच्छब्दार्थसम्बन्धानादि
त्वप्रतिपादनपरम् । किन्तु कार्यप्रतिपादनपरम् । अतो गुरुप्रायश्चित्तिमिन्नतया गौडीमाध्यो गौणः सुगशब्दप्रयोगः
। एवञ्च नानेकशक्तिकल्पनादोषो नाप्युपाध्याश्रयणं कृतं न चात्र द्विजोत्तमग्रहणस्योपलक्षणत्वम् । अतश्च सुगवैमलम
न्नानाम्पाप्माचमलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मणजन्यौ वैश्यश्च न सुगम्पि वेदिति पैष्ण्याएव वर्णत्रयसम्बन्धित्वेन निषेधः । गौड्या
दीनान्तु मद्यानां ब्राह्मणसम्बन्धित्वेनैव निषेधो न क्षत्रियवैश्ययोः । यक्षरक्षः पिशचां नाम द्युमांसं सुगसवम् । तद्ब्राह्म
णेन न त्रयन्देवानामश्नताह विरितिमानवे ब्राह्मणेनेति विशेषोपादानात् । बृहद्विष्णुनापि ब्राह्मणस्यैव मद्यप्रतिषेधो दर्शि
तः । माधूकमैक्षवंसैरन्तालङ्गार्जूरपानसम् । मधूयश्चैव माध्वीकमैरेयन्नारिकेलजम् । अमेध्यानि दशैतानि मद्या
नि ब्राह्मणस्येति । बृहद्वाज्ञवल्क्येनापि क्षत्रियवैश्ययोर्दोषाभावो दर्शितः । कामादपि हि गजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुगम्पीत्वनदोषमप्रतिपद्यते इति । व्यासेनापि तयोर्माध्वीकपानमनुज्ञातम् । उभौ मध्वासवक्षीवौ उभौ चन्दनच

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ५८ ॥

चित्तौ । एकपठ्यं करिथनौदृष्टौमेकेश्वार्जुनविति । एवञ्चाह्मणसम्बन्धित्वेन मद्यमात्रनिषेधे सत्यपि गौडीमाध्वी च
पैष्टीचविज्ञेयात्रिविधासुग । यथैवैकातथासर्वानपात्रव्याद्विजोत्तमैरिति गौडीमाध्व्योः पृथग्विषेधवचनं देवगुरुत्वेन सुग
समन्वप्रतिपादनपरम् । अथ च सुगनिषेधोऽनुपनीतस्यानूनायाश्च कन्यायाभवत्येव । तस्माद्वाह्मणजन्यैवैश्यश्च
न सुगम्येवेदिति जातिमात्रावच्छेदेन निषेधात् । अतश्च सुगमीत्याद्विजोमोहादिति प्रायश्चित्तविधिवाक्ये मनुनायत् द्विज
ग्रहणं कृतन्तर्द्वर्णत्रयोपलक्षणार्थम् । निमित्तभूतनिषेधसापेक्षत्वात् नैमित्तिकविधेर्निषेधे च वर्णमात्रावच्छेदकत्वात् । यथा
यस्य हविर्निरुक्तपुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीति निमित्तवाक्ये हविर्मात्राभ्युदयस्य निन्दितत्वावगतौ तत्सापेक्षे नैमित्तिकवाक्ये श्रूय
माणमपि त्रेधा तण्डुलान्विभज्येदिति तण्डुलग्रहणं तण्डुलादिरूपहविर्मात्रोपलक्षणम् । इयंस्तु विशेषः । पादोवालेषु
दातव्यः सर्वपापेष्वयम्बिधिरिति वचनात्कामकारेऽपि तमरणान्तिकम् । किन्तु पादमेव द्विगुणीकृत्य यद्गार्धिकन्देयम् । वि
हितं यदकामानां कामान्न द्विगुणश्चरेदित्यङ्गिरःस्मरणात् । एवं वृद्धानुरादिष्वपि योज्यम् । तथा । तद्वाह्मणेन नान्नव्य
न्देवानामभ्युताहविरिति मद्यस्यापि जातिमात्रावच्छेदेन निषिद्धत्वादुपनीतेन न पेयम् । ननु कथमनुपनीतस्य न दोषः । प्रा
गुपनयनात्कामचारः कामवादः कामभक्ष इति गौतमवचनान् । तथा मद्यमत्र पूर्वाणामभक्षणेनास्ति कश्चन । दोषस्त्वाप
श्चमाद्वर्षादूर्जम्पित्रोः सुहृदुर्गोरितिकुमारवचनाच्च दोषाभावावगतेः । उच्यते । सुगमद्वयोर्निषेधवाक्ये जातिमात्रत्वा
वच्छेदकत्वश्रवणादप्रतिहतैव निषेधप्रवृत्तिः । अतएव स्मृत्यन्तरे निषेधवचनम् । सुगपाननिषेधस्तु जात्याश्रय इति
स्थितिरिति । अतः पादोवालेषु दातव्यः सर्वपापेष्वयम्बिधिरिति । सर्वपापेषु सुगपानादिष्वपीति वचनात्पादएव सुगपा
ने प्रायश्चित्तम् । तथा जानूकर्ण्येन मद्यपानेऽपि प्रायश्चित्तमुक्तम् । अनुपेतस्तु योवालो मद्यमोहात्पि वेदुदि । तस्य हच्छत्रयं
कुर्यान्माताभ्रातृयापि नेति । अतो गौतमवचनं सुगदित्यतिरिक्तशुष्कपठ्युघितादिविषयम् । कुमारवचनं तु स्वल्पदोषस्था

धनपरम् । अतएव प्रागुपनयनात्कृतदोषस्योपमयनमेव प्रायश्चित्तमित्युक्तं मनुना । गर्भहर्मिज्जातकर्मचंडां मौजी निव
 धनैः । वैजिकंगाभिकञ्चैनोद्विजानामपमृज्यत इति । अत्रायमर्थः । त्रैवर्णिकानामुत्पत्तिप्रभृतिपैष्टीप्रतिषेधः । ब्राह्मणस्य तु
 मद्यमात्रप्रतिषेधोप्युत्पत्तिप्रभृत्येव । राजन्यवैश्ययोस्तु न कदाचिदपि गौड्यादिमद्यनिषेधः । शूद्रस्य तु न सुरप्रतिषेधो नापि म
 द्यप्रतिषेधः प्रायश्चित्तान्नरमाह । वीलवासाजटीवापि ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेत् । पिण्याकं वा कणान्वापि भक्षयेत् त्रिसमानि शि ।
 गोष्ठागादिलोमनिर्मितवस्त्रप्रावृतः वालवासाः । वालवासाग्रहणञ्चौरवल्कलयोरप्युपलक्षणार्थम् । सुरपगुरुतल्पगौची
 रवल्कलवाससौ ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेयातामिति प्रचेतः स्मरणात् । जठिग्रहणं मुण्डत्वनिराकरणार्थम् । ब्रह्महत्याव्रतञ्चरेदि
 त्थनेनैव सिद्धे यद्वालवसनादिग्रहणं न दन्यत्र सम्भवे श्रूयमाणसम्बन्धि स्वयंमारितशिरः कपालादि निवृत्त्यर्थम् । इदमका
 मनोजलबुद्ध्यायः सुरगम्पिव तितद्विषयम् । इयन्मिश्रुद्भिर्द्विजाप्रमाथ्याकामतो द्विजमित्यकाभिलोपाधित्वेन विहितस्यैव ह्य
 दशवार्षिकस्यातिदेशात् । अत्र च सुरपानस्य महापातकत्वात्स्यप्यातिदेशिकत्वे सम्पूर्णमेव दशवार्षिकं कुर्यान्नपादनम्
 । अतएव वृद्धहारीतः । द्वादशभिर्वर्षैर्महापातकिनः पूयन्त इति । अथवा पिण्याकपिण्डान् त्रिसमावर्धयंश्चौभक्षये
 त् । कणास्त्रगडुललवास्त्रान्वापूर्ववद्भक्षयेत् । एतच्च सकृदेव कार्त्तव्यम् । कणान्वाभक्षयेददृग्पिण्याकम्बासकृन्निशीति म
 नुस्मरणात् । अस्य च पिण्याकादिभक्षणास्य भोजनकार्ये विहितत्वादशनान्तरपरित्यागः । एतच्चोदकदुष्ट्यासुरपानेष्ट
 र्देनोत्तरकालमेदि तव्यम् । एतदेव व्रतं कुर्यान्मद्यपश्छर्दने कृते । पञ्चगव्यञ्चतस्योक्तम्यथ हृद्वायशोधनमिति व्यासवच
 नात् । न च सुरसंस्पृष्टेष्वटुपलभ्यमानतद्गन्धरसोदकपानविषयमिदमिति सुन्दरम् । संसर्गेऽपि सुरास्त्रानपायान् । य
 थाज्यत्वस्य पृथदाज्ये अतएवाज्यपाइति निगमाः कार्यान् पृथदाज्यपाइत्येव मुक्तं न्यायविद्भिः । यत्पुनरापस्तंबवचनम् । स्तेयं ह
 वासुरगम्पीनागुरुरागुर्दागुर्गत्वा ब्रह्महत्याञ्च कृत्वा चतुर्थकालं मितभोजनोभ्युपेयात्सवनानुकल्पं स्थानासनाभ्याम्बिहरं स्त्रिभि

रात्रौपवासश्चेति । यत्तुवैधायनीयम् । सुरापानस्ययोभाग्डेष्वपःपर्युषिताःपिवेत् । शङ्खपुष्पीविपक्वंतुक्षीरं सर्पिःपिवे
 द्यहमिति । तत्पर्युषितत्वादधिकम् । अकामतोभ्यासेपुनर्मनोक्तम् । अपःसुरभाजनस्यामद्यभाग्डस्थितास्तथा । प
 च्चरत्रम्पिवेत्पीत्वाशङ्खपुष्पीश्रुतम्पयइति । यत्तुविस्मृक्तम् । अपःसुरभाजनस्याःपीत्वासप्तर्चंशङ्खपुष्पीश्रुतम्पयःपिवे
 दिति । तन्मतिपूर्वकेपाने । ज्ञानतोभ्यासेतुबृहद्वामञ्चाह । सुरभाग्डस्थितन्नोयंयदिकश्चित्पिर्वेद्विजः । सद्वादशाह
 क्षीरेणपिवेद्ब्राह्मीसुवर्चलामिति । सुरापस्यमुखगन्धघ्राणेनुमानवं । ब्राह्मणस्तुसुरापस्यगन्धमाघ्रायसोमपः । प्राणानस्तु
 त्रिगचम्यघृतम्प्राशयविश्रुञ्चतीति । तत्सोमयाजिनएवामतिपूर्वमतिपूर्वतुद्विगुणमपीतसोमस्यतुक्लप्यम् । साक्षात्सुरगन्ध
 घ्राणस्यतु । घ्रातिरघ्रेयमद्ययोरितिजातिभृंशकरत्वात् । जातिभृंशकरङ्कर्मकत्वात्ततममिच्छया । चरेत्क्षान्नपतंकृच्छंप्रा
 जापत्यमनिच्छयेतिमनक्तद्रष्टव्यम् । एवंमुख्यसुरापानेप्रायश्चित्तमुक्त्वामद्यपानेप्रायश्चित्तमाह । अज्ञानान्नसुरगम्योत्वा
 रेनोविण्मूत्रमेवच । पुनःसंस्कारमर्हन्नित्रयोवर्णाद्विजातयः । यःपुनरज्ञानादुदकवुञ्चात्सुरगम्यंवाह्मणःपिवति । येचब्रा
 ह्मणादयोरेतोविण्मूत्राणिप्राञ्जन्तित्रयोपिद्विजातयोवर्णास्तप्तकृच्छपूर्वकपुनरुपनयनंप्रायश्चित्तमर्हन्ति । अत्रमद्यपा
 नेयोयम्पुनःसंस्कारःसब्राह्मणस्यैव । क्षत्रियविशेषादभ्यनुज्ञानस्यदर्शितत्वात् । सुराशब्दश्चात्रमद्यपरःप्रायश्चित्तस्याति
 लघुत्वात् । अज्ञानतोमुख्यसुरापानेद्वादशवार्थिकस्यविविहितत्वाच्च । अतएवगौतमेनात्रमद्यशब्दःप्रयुक्तः । अमन्यामद्यपा
 नेपयोघृतमुदकंवात्र्यहन्तप्राणिपिवेत्सतप्तकृच्छस्ततोस्यसंस्कारेमूत्रपुरीयकुणपरेतसाम्प्राशनेचेति । यदप्यस्मिन्नेवविषये
 मनुनोक्तम् । अज्ञानाद्वारुणीपीत्वासंस्कारेणविश्रुञ्चतीति । तदपितप्तकृच्छपूर्वकमेव । गौतमवाक्यानुगोधात् । पुनःसंस्कार
 स्रपुनरुपनयनम् । तच्चाश्वलायनाद्युक्तमेणकर्तव्यम् । यथोक्तम् । यथोपेतपूर्वस्यकृताकृतकेशवपनंमेधाजनतञ्चानिर
 क्तम्परिदानकालञ्चतत्सर्वितुर्वृणीमहइतिसावित्रीमिति । मतिपूर्वमद्यपानेवसिद्धोक्तद्रष्टव्यम् । मन्यामद्यपानेनलसुरायाः

॥ भि० प्रा० ॥

॥ ६० ॥

सुगयाश्चाज्ञानेन कच्छति कच्छैद्युतप्राशनम्पुनः संस्कारश्चेति । चान्द्रायणम्वाशङ्कोक्तम् । असुगमद्वयायी चान्द्रायणश्चरेदि
ति । मुखमात्रप्रवेशे तु मद्यस्यापसम्बन्धीयं वद्वत् । अभध्याणामपेयानामलेह्यानाञ्च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणाम्प्रायश्चि
त्तं कथम्भवेत् । पद्मोदुम्बरविल्वानाम्पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकम्पीत्वा षड्त्रेण विभुञ्जीतीति । एतच्च तालादिमद्यवि
षयम् । गैडीमाध्वयोः पुनरज्ञानतः पाने सुगयाश्चाज्ञानत इति विशिष्टे । ततः कच्छति कच्छसहितः पुनः संस्कारे घृतप्राशश्च द्रष्टव्यः
। तयोर्मतिपूर्वपाने तु पिण्याकम्बाकणान्वेति त्रैवार्थिकम् । कामतस्तु तत्पानाभ्यासे । अभ्यासे तु सुगयाश्च त्रिंशद्वर्णैः सुगम्पिवेन्म
रणात्पूतो भवतीति वासिष्ठं मरणान्तिकं द्रष्टव्यम् । नात्र सुगश्च पृथगभिप्रायः । तस्याः सकल्पानेपि मरणान्तिकस्य दर्शि
तत्वात् । मद्यवासितशुष्कभागस्योदकस्याज्ञानतः पाने वृहद्विमेनोक्तम् । मद्यभागस्य स्थितनोयं यदि कश्चित्पि वेद्विजः
। कुशमूलविपक्वेन च हंक्षीरेण वर्तयेदिति । अज्ञानतोभ्यासे तु वसिष्ठेनोक्तम् । मद्यभागस्य स्थितनोयं यदि कश्चित्पि वे
द्विजः । पद्मोदुम्बरविल्वानाम्पलाशस्य कुशस्य च । एतेषामुदकम्पीत्वा त्रिंशद्वर्णैः विभुञ्जीतीति । ज्ञानतः पाने तु विष्णू
क्तम् । मद्यभागस्य स्थितनोयम्पीत्वा त्रिपञ्चगवंशं ह्यपुष्पीशृतम्पयः पिबेदिति । ज्ञानतोभ्यासे तु शङ्खोक्तम् । मद्यभागस्य
स्थितनोयम्पीत्वा सप्तरत्नं गोमूत्रयावकम्पि वेदिति । अथ न्नाभ्यासे तु हारीनोक्तम् । मद्यभागस्य स्थितनोयं यदि कश्चित्पि
वेद्विजः । द्वादशाहं नुपयसापि वेद्विह्नीं सुवर्चला मिति । एषु च वाक्केषु द्विजयहणम्वाह्याभिप्रायम् । क्षत्रियवैश्य
क्षोरप्रतिषेधादिदर्शितम्प्राक् । इदञ्चैगौडीमाध्वीभागस्य जलपानविषयं गुरुत्वात्प्रायश्चित्तस्य । तालादिमद्यभागस्योद
कपानेन कल्प्यं । द्विजानि भार्यामृत्याह । पतिलोककनसायाति ब्राह्मणीया सुगम्पिवेत् । इहैव साश्रुनी गृध्री शूकरी चोपजाय
ते । या द्विजानि भार्या सुगम्पिवति सा कृतपुण्यापि सती पतिलोकं नयाति । किन्त्वैहैव लोकेष्वगृध्रशूकरलक्षितानि तिर्यग्योनि
क्रमेण प्राप्नोति । ब्राह्मणीयहणञ्चात्र तिस्रो वर्णानुपूर्व्येणेति न्यायेन यस्य द्विजाने र्यावत्यो भार्या सासामुपलक्षणम् । अतए

वमनुः । पतत्यर्द्धं शरीरस्य यस्य भार्यसुगम्यवेत् । पतितार्द्धं शरीरस्य निःकृतिर्न विधीयत इति । धर्मार्थकामेषु सहा
 धिकांशद्वयत्वेनैकं शरीरत्वमेवातोयस्य द्विजाते भार्यासुगम्यवति तस्य भार्यारूपमर्द्धं शरीरम्यतति । पतिनस्य च भार्या
 रूपस्यार्द्धं शरीरस्य निःकृतिर्न विधीयते तस्माद्द्विजातिभार्यया सुगम्येया । तस्माद्वा ह्यगणजन्यौ वैश्यश्च न सुगम्यवेदिति
 येधविधौ लिङ्गस्याविवक्षितत्वेन वर्णत्रयभार्याणामपि निषेधे सिद्धे पुनर्वचनं द्विजातिभार्यायाः अपि सुगम्यप्रतिषेधप्रा
 प्यर्थम् । अतो द्विजातिभार्याभिः सुगम्यपानप्रायश्चित्तस्यार्द्धं कार्यम् । अप्रुद्रभार्यायास्तु अप्रुद्रायाः अप्रुद्रवदेवनप्रतिषेधः । सुगम्यपान
 समेषु तु निषिद्धभक्षणदिषु सुगम्यपानप्रायश्चित्तार्द्धमित्युक्तम् ॥ २२ ॥ इति सुगम्यपानप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ २२२२ ॥
 क्रमप्राप्तं सुवर्णस्नेयप्रायश्चित्तमाह । ब्राह्मणस्वर्णं हारौ तु गर्ज्जे सुसलमर्पयेत् । स्वकर्मण्यापय न गर्ज्जे सुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पण
 । ब्राह्मणस्वामिकं सुवर्णं योपहरत्यसौ सुवर्णस्नेयं मया कृतमित्येवं स्वकर्मण्यापय न गर्ज्जे सुसलं समर्पयेत् । मुसलसमर्पण
 स्य दृष्टार्थत्वात् तेन मुसलेन गर्जातं हन्यात् तेन गर्जाहतेन मुक्तो वा मुद्धो भवति । अपहरणशब्देन च समर्पणं परोक्षम् भावलाचैर्येण
 वाक्यादिस्त्वहं हेतुं त्विनाग्रहणमुच्यते । मुसलमर्पयेदिति यद्व्यपि सासान्येनोक्तम् । तथापि तस्वहननार्थत्वात् तत्समर्थस्या
 यो मया दर्शयितुं हारम् । अतएव मनुनोक्तम् । स्वर्णेनादाय मुसलं लगुडम्वापि खोदितम् । असिंचोभयतस्तीक्ष्णमाय
 सन्दर्शमेव चेति । शङ्खेनाप्यत्र विशेष उक्तः । सुवर्णस्नेनः प्रकीर्णकेश आर्द्रवासा आयसं मुसलमादाय गजानमुपतिष्ठे
 दितं मया पापं कृतमनेन मुसलेन घातयस्वेति सर्वाशिक्षः सन्पूतो भवतीति । हननं चावृत्तिविधानाभावात्सकदेवकार्यम्
 । अतएव मनुनोक्तम् । ततो मुसलमादाय सकृद्व्यानुतं स्वयमिति । एवं सकृत्ताडनेन गर्जाहतेन मृतः प्रुच्छेत् । मुक्तो
 वा मरणान् जीवन्नपि विप्रुच्छेदिति यावत् । तथा च सम्बन्धेनोक्तम् । ततो मुसलमादाय सकृद्व्यानुतं स्वयम् । यदि जी
 वति सस्तेन सनस्तेयान् विप्रुच्छतीति । यद्येतां ब्राह्मणवधे । मृतकल्पः प्रहरणं तौ जीवन्नपि विप्रुच्छतीति । नन्वताडितए

वरज्ञामुक्तः शुद्धोदित्ययमर्थः कस्मान्नैव्यते उच्यते । अनघनेन स्वीरजेति गैतमीयेताडनमकुर्वतो दोषाभिधानात् । भवतु शो
 दोषस्तथाप्यतिक्रान्तनिषेधेन गज्ञास्वेहादिना मुक्तस्तेनः कथन्नशुद्धोदिति चेत् उच्यते । एवञ्च सत्यकारिणामुद्धिरपतेत् ।
 अथोच्यते । मोक्षोत्तरकालं द्वादशवार्षिकाद्यनुष्ठानेन शुद्धिर्गीकरणादकारिणिकेति । तदप्यसुन्दरम् । मुक्तः शुचिर
 तिमोक्षस्यैव शुद्धिहेतुत्वाभिधानात् । अतः प्राचैव व्याख्या व्यायसी । इदञ्च मरणान्ति कंसार्वर्णिकस्यापहर्तुर्ननु ब्राह्मण
 स्यैव । ब्राह्मणस्वर्णे हारीति नैमिषिकवाक्ये विशेषानुपादानात् । क्षत्रियादीनाञ्च महापातकित्वा विशेषात्प्रायश्चित्तान्तरस्या
 नान्नान्तर्च । यत्पुनर्मानवे सुवर्णसेयकद्विप्रहृतिविप्रग्रहणन्तर्नरमात्रोपलक्षणम् । प्रायश्चित्तनीयेनेन रइतितस्यैव प्रह
 तत्वात् । ब्रह्महत्यासुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमइति निमित्तवाक्ये विशेषानुपादानाच्च । तत्सापेक्ष्य नैमिषिकवाक्ये सुवर्णसे
 यकद्विप्रहृत्यत्र श्रूयमाणमप्युपलक्षणमेव युक्तम् । यथाभ्युदितेष्ट्यायस्य हविरिति वाक्ये तदुल्लङ्घनं हविर्मानस्य । इद
 म्च गज्ञाहृतं न व्राह्मणव्यतिरिक्तस्य । न जानु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मानवे ब्राह्मणहृतनस्य निषिद्धत्वात् । यदि
 कथञ्चिदप्यतिक्रान्तनिषेधेन गज्ञाहृत्यते । तथापि शुद्धे भवति वधेन शुद्धिस्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव वेति ब्राह्मणस्यापि वधेन
 शुद्धिभिधानात् । न च तपसैव वेत्येवकारेण वधनिषेधः । तस्य केवलतपसापि शुद्धिभिधानपरतत्वात् । यदि वधनिषेध
 स्तर्हितपसैव वेति विविकल्पाभिधानमनुपपन्नम् । न च दण्डाभिप्रायविविकल्पाभिधानस्तस्यानिर्दिष्टत्वात् । किञ्च । एकार्था
 स्तुविकल्पो रन्नितिन्यायेनैकार्थानामेव विकल्पो ब्रूहि यवयोरिव । न च दण्डतपसोरेकार्थता दण्डस्य दमनार्थत्वात् तपसश्च पा
 पक्षयहेतुत्वात् । न च वधेन शुद्धिस्तेन इति सामान्यविषयेण वधेन ब्राह्मणस्तपसैव वेति विशेषविषयस्य तपसो विविकल्पोपप
 त्तिः । नहि भवति ब्राह्मणेभ्यो दधिदोषीयतान्नकं कौण्डिन्यायवति विविकल्पस्तस्यान्वयोरपि सामान्यविषयत्वमेव । यद्वा क्षत्रि
 यस्यापि निषेधः मनुना सुवर्णसेयकद्विप्रहृत्यभिधाय गृहीत्वामुसुलं गजासकत् हन्यान्तु तं स्वयमिति सर्वनाम्ना प्रकृतब्राह्मण

परमार्थं नैव हननविधानात् । न ज्ञातुं ब्राह्मणं हन्यादित्यस्य प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तदण्डरूपहननविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । ए
 तच्च मरणान्निकं मतिपूर्वसुवर्णं सेयविषयम् । मरणान्तं हित्यत्प्रेक्तमप्रायश्चित्तं मणीविभिः । तन्नुकामकृते पापे विज्ञेयं ना
 त्र संशय इति मध्यमाङ्गिरः स्मरणात् । अत्र च सुवर्णं शब्दः परिमाणविशिष्टहेमद्रव्यवचनो न जातिमात्रवचनः । जालसूत्र्यम
 रीचिस्थं त्रसरेणूरजः स्मृतम् । तेषु लिखासु तासि स्त्रोणजसर्वप उच्यते । गौरस्तु ते च यः षड्ते यवो मध्यस्तु ते च यः । ह
 व्बलः पञ्चते माघसे सुवर्णस्तु यो डशेति । यो डशमाघपरिमितहेमनि सुवर्णं शब्दस्य परिभाषितत्वात् । अतो ब्राह्मणसुवर्णा
 पहरणं महापातकमित्यादि प्रयोगे युक्तत परिमाणस्यैव सुवर्णस्य ग्रहणं युक्तम् । परिमाणकरणस्य दृष्टार्थत्वात् न ह्यदृष्टा
 र्थमपरिमाणस्मरणात् । नापि लोकस्य व्यवहारार्थम् । अतत्परत्वात् नृनिकारप्रवृत्तेः । अतएवोक्तं न्यायविद्भिः । कार्यका
 ले संज्ञापरिभाषयो रूपस्थानमिति । तथा नामापि गुणफलोपबन्धेनार्थवदित्युक्तम् । पञ्चदशान्याज्यानीत्यत्र दण्डमात्रोप
 योगिपरिमाणस्मरणमिति युक्तम् । तावन्मात्रार्थत्वे प्रमाणभावात् । अतो विशेषात्सर्वशेषत्वमेव युक्तम् । किञ्च । दण्ड
 स्य दमनार्थत्वाद्दमनस्य च परिमाणविशेषमन्तरेणापि सिद्धेर्नोतीव परिमाणस्मरणमुपयुज्यते । शब्देकसमभिगम्येतुमहा
 पातकत्वादावेकान्ततः स्मरणमुपयुज्यते । अतः षोडशमाघात्मकसुवर्णं परिमितहेमदण्डवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किञ्च ।
 रणान्निकादिप्रायश्चित्तविधानस्य द्वित्र्यादिमाघात्मकहेमदण्डं तु क्षत्रियादिहेमदण्डवदुपपातकमेवेति युक्तम् । किञ्च ।
 सुवर्णान्यनपरिमाणहेमदण्डे प्रायश्चित्तान्तरेपदे शतपरिमाणस्यैव हेमोदण्डे मरणान्निकादिप्रायश्चित्तमिति युक्तम् ।
 तथा चोक्तं षड्विंशन्माते । वालाग्रमात्रे पृहते प्राणायामं समाचरेत् । लिखामात्रे पिचतया प्राणायामत्रयम्बुधः । राजसर्व
 पमाने च प्राणायामचतुष्टयम् । गायत्र्यष्टसहस्रञ्जपेत्यापविशुद्धये । गौरसर्वपमाने तु सावित्री वैदिनं जपेत् । यव
 मात्रे सुवर्णस्य प्रायश्चित्तं न द्वयम् । सुवर्णं ह्यल्लं ह्येकमपहृत्य द्विजोत्तमः । कच्छं सान्नपन्नं कुर्यात्तत्पापस्य विशुद्धये । अ

पहृत्य सुवर्णस्य माघमात्रं द्विजाधमः । गेमुत्र यावकाहारस्त्रिभिर्मसैर्विप्रुच्छति । सुवर्णस्यापहरणे वत्सरं यावकी भवे
 त् । ऊर्द्धं प्राणान्ति कंज्ञेयमथ वा ब्रह्म हवतम् । इदञ्च वत्सरं यावकाशनं द्विषितन्यूनं हूवर्णोपहारविषयम् । सुवर्णोप
 हारे मन्वादिमहास्मृतिषु द्वादशवार्षिकविधानात् । बलादुक्तमकारेण गृह्णन्ति स्वं न गधमाः । तेषां नुवलह हूवर्णाम्प्राणान्ति
 कमिहोच्यते । सुवर्णपरिमाणो दर्वीगपीत्यभिप्रेतम् । इदञ्च स्तेयप्रायश्चित्तमपहृत्य धनं न तस्यामिने दत्तैव कार्यम् । स्ते
 ये ब्रह्म स्वभूतस्य सुवर्णो देः कृते पुनः । स्वामिनेपहृत्य तदेयं हृद्वा त्वेकादशधिकमिति स्मरणात् । तथा । चरेत्सान्नपमं कच्छन्
 त्रिर्द्वाप्यात्मशुद्धय इति मनुस्मरणाच्च । दण्डप्रकरणेऽप्युक्तम् । शेषेष्वेकादशगुणान्दाप्यस्तस्य चतुर्द्वनमिति । यदा त्वश
 त्त्या गजा हन्तुमसमर्थस्तदा वशिष्ठोक्तं द्रष्टव्यम् । स्तेनः प्रकीर्णकेशो गजानमभियाचेत तत्तत्स्वस्मै गजौ दुम्बरं शस्त्रन्दद्यात्तेना
 त्मानं प्रमापयेन्मरणान्पूतो भवतीति विज्ञायत इति । औदुम्बरनीममयम् । यदपि द्वितीयम्यायश्चित्तनेनोक्तम् । नि
 ष्कालको गोघृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यात्मानमभ्युपयेन्मरणान्पूतो भवतीति विज्ञायत इति । तदपि गुरुश्रोत्रियया
 गस्थ्यादिविप्रद्रव्यापहारविषयम् । क्षत्रियाद्युपहर्तृविषयम् । तत्र निष्कालक इति निर्गतकेशशृङ्गश्रुलोमाभिधीयते । त
 थाश्वमेधाद्यनुष्ठानेन वा । तथा प्रचेतसामरणात्तिकमभिधायोक्तम् । यद्यवाश्वमेधे मगो सबनेन वाश्रुद्धोदिति । एत
 द्बविदक्षत्रियाद्युपहर्तृविषयम् । प्रायश्चित्तान्तरमाह । अग्निवेद्यन्तपे श्रुद्धोत्सुगपव्रतमाचरन् । आत्मनुल्यं सुवर्णम्वाद
 द्याद्वा विप्रनुष्ठितम् । स्वीयं स्तेयं गजन्यनिवेद्य सुगपव्रतं द्वादशवार्षिकमाचरन् श्रुद्धोत् । शर्वशिरोध्वजतत्कपालधारण
 निगकरणार्थं सुगपव्रतमित्युक्तम् । एतच्चाकामकारविषयम् । इयं विप्रुद्धिरिति प्रमाण्याकामतो द्विजमित्यकामतो वि
 हितस्यैव द्वादशवार्षिकस्यातिदेशात् । नन्वकामतोपहारसंबनसम्भवतीति कथन्तद्विषयत्वम् । उच्यते । यदा वस्त्र
 ग्रान्तग्रथितसुवर्णोदिकमज्ञानादपहरति रजतादिद्रव्यान्तरवुच्छावाहत्वाचानन्तरमेवान्यस्मै दत्तं नाशितम् न पुनः स्वामिने

प्रत्यर्पितन्तदासम्भवत्येवाकांभतोपहारः । यस्तुताम्रादिकस्यरसवेधाद्यापादितसुवर्णरूपस्यापहारेन तत्रेदम्प्रायश्चित्तं मु-
 ख्यजातिसमवायाभावात् । न च मुख्यसादृश्यमात्रेण गौणे मुख्यधर्मा भवन्ति । यद्यपीदृशमेवासुवर्णे सुवर्णभ्रान्त्यापहर-
 ति । तथापि नेदम्प्रायश्चित्तं असुवर्णेपहारित्वादेव । न च स्फुटश्चेद्वाह्मणवधे हत्वापीति वदत्रापि दोष इति वाच्य-
 म् । असुवर्णे प्रवृत्तत्वादेव न ह्यवाह्मणः स्फुटश्चेदित्यस्य विषयः । यच्चेदम्भनसापापं घ्यात्वा प्रणवपूर्वकव्याहृतीर्मनसा
 जपेत् । व्याहृत्या प्राणायामन्निगच्छेत् । प्रवृत्तौ कच्छं द्वादशशत्रुचरेदिति तदपि सम्यगर्थप्रवृत्तिविषयम् । अतो नेद-
 शमज्ञानतः स्वर्णेपहारप्रायश्चित्तस्य निमित्तम् । किन्तु । रजतादिबुद्ध्या पूर्वोक्त एव स्वर्णेपहारः । अस्मिन्नेव विषये
 यदापहर्त्ताऽत्यन्तमहाधनस्तदात्मनुलितं सुवर्णेदद्यात् । अथ तावज्जनं नास्ति तपश्चर्यायां वा शक्तस्तदा विप्रनुष्ठिक् द्विप्र-
 स्यावज्जीवं कुटुम्बभरणपर्याप्तयानुष्ठिकरन्ध्रनन्दद्यात् । यदानुनिर्गुणस्वामिकन्द्रव्यमपहरति तदा एतदेव ब्रतं
 स्नेतः पादन्यूनं समाचरेदिति व्यासेनोक्तं नववर्षिकन्द्रव्यम् । यदा पुनरीदृशमेव श्रुत्या मकुटुम्बपरिरक्षणार्थमपहरति
 तदा अत्रिप्रतिपादित षड्वर्षिकं स्वर्जितादिकम्बाकनुङ्कुर्यात्तीर्थयात्राया । यडदृग्वाचरेत्कुच्छं यजेद्वाकनुना द्विजः । ती-
 र्थानिवाभ्रमन्विद्वांस्ततः सेयाद्विमुच्यत इति । यदाल्पपहारसमनन्तरमेव हाकष्टं मया कृतमिति जानातु तापः प्रत्यर्पयति त्व-
 जतिवा तदापस्तम्बीयश्चतुर्थकालमिताशनेन त्रिवर्षमवस्थानमाङ्गिरसम्बात्रैर्वर्षिकन्द्रव्यम् । ननु प्रत्यर्पणे व्यागे वापहारा धा-
 त्वर्थस्य निष्पन्नत्वात्कथमप्रायश्चित्ताल्पत्वम् । अथानिष्पन्नस्तदा प्रायश्चित्ताभाव एव स्यात्तन्नुप्रायश्चित्ताल्पत्वम् । मैवम् । अ-
 पहारस्योपभोगादिफलपर्यंतत्वादुपभोगात् प्राक्निवृत्तौ च पुष्कलस्यापहारेण स्यात्तावद्युक्तमेव प्रायश्चित्ताल्पत्वमपीतवान् इ-
 वापेयद्रव्ये । नन्वेवं सति चौरहस्ताद्वलादाकृष्य ग्रहणेपितस्योपभोगलक्षणफलाभावात्प्रायश्चित्ताल्पत्वप्रसङ्गः । मैवम् ।
 तस्य व्यागे स्वतः प्रवृत्त्यभावात् फलपर्यन्ते अपहारे स्वतः प्रवृत्तत्वाच्च यस्तुरजतताम्रादिसंस्फुटसुवर्णेपहारी न तत्रेदं लघुप्रा-

॥मि० प्रा०॥

॥ ६३ ॥

यश्चिन्तम् । यतः संसर्गेषु सुवर्णत्वं नापैति । आज्यत्वमिव पृथग्दाज्ये अतस्तत्र द्वादशवार्धिकमेवेति युक्तम् । अथ स्वर्णस्लेयस
दृशन्त्रव्यान्तरमेवेति लघुप्रायश्चित्तमुच्यते । न तर्ह्यनन्तरत्रैवार्धिकार्दिलघुप्रायश्चित्तादिविवयता अमुवर्णत्वादेव किन्तु
उपपातकप्रायश्चित्तमेव यदप्यपरमापसम्बन्धेनोक्तम् । स्लेयकृत्वा सुगम्पीत्वा कृच्छ्रं सम्बन्धरश्चरेदिति । तत्सुवर्णपरिमाणा
दर्वाक्माघाच्चाधिकपरिमाणद्रव्यविषयम् । यत्तूक्तं सुमन्तुना । सुवर्णस्लेयो मासं सावित्र्याष्टसहस्रमाज्याहुतीर्जुहुया
त्प्रयच्छन्निगत्रमुपवासस्तप्तकृच्छ्रेण च पूतो भवतीति । तत्पूर्वाक्त्माघपरिमाणसुवर्णोपहारप्रायश्चित्तेन सह विकल्प्यते ।
यदप्यपरन्तैर्नैवोक्तम् । सुवर्णस्लेयो द्वादशगवम्बायुभक्षः पूतो भवतीति तन्मनसापहारप्रवृत्तस्य स्वतन्त्रोपपातार्जिहीर्ष
स्येवेदितव्यम् । अत्रापि स्त्रीवालवृद्धादिष्वप्यर्द्धमेव प्रायश्चित्तं वेदितव्यम् । यानि चाश्वरत्नमनुष्यस्त्रीभूधेनुहरणन्तरे
त्यादिना सुवर्णस्लेयसम्बन्धेन प्रतिपादिता निषेधप्यर्द्धमेव कार्यम् । यत्पुनश्चतुर्विंशतिमतवचनम् । रूप्यं हत्वा द्विजो लो
भाच्चरेच्चन्द्रायणम्ब्रतम् । गङ्गाणदशकादूर्द्धमाशताद्विगुणश्चरेत् । आसहस्रानुविगुणमूर्द्धहेमविधिः स्मृतः । सर्वे
यान्धातुलोहानाम्पणकन्तुसमाचरेत् । धान्यानां हरणे कृच्छ्रं निलानामैन्दवं स्मृतम् । रत्नानां हरणे विप्रश्चरेच्चन्द्रायणं व्र
तमिति । तदपि गङ्गाणसहस्रादधिकरजतहरणे सुवर्णस्लेयसमप्रायश्चित्तप्रतिपादनार्थम् । न पुनस्त्रिभूतवृत्त्यर्थम् ।
यदपि रत्नापहारे चन्द्रायणमुक्तम् । तदपि गङ्गाणसहस्राद्धीनमूल्यरत्नापहारैर्द्रष्टव्यम् । ऊर्द्धपुनः सुवर्णस्लेयसम
म् ॥ ०० ॥ इति सुवर्णस्लेयप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ०००० ॥ उद्देशकमप्राप्तं गुरुतल्पिप्रायश्चित्तमाह । तप्तेऽयः
शयने सार्द्धमायस्यो यो धिता स्वपेत् । गृहीत्वा कृत्य वृषणैर्नैर्चर्ह्याञ्जोत्सृजेत्तनुम् । समावागुरुतल्पगङ्गतिवक्ष्यमाणश्चोक्त
गतं गुरुतल्पगपदमत्र सम्बध्यते । तप्तेऽयः शयने यथा मरणक्षमम् भवति तथा सन्तप्ते शिवर्णीकृते कार्क्षायां शयने अयोमय्या
स्त्रीप्रतिष्ठायातप्तया सह गुरुतल्पगः स्वप्यात् । एवं सुप्नातनुद्देहमुत्सृजेत्प्रियेतेति यावत् । शयनञ्च गुरुवर्गनागमनं च

या कृतमित्येवं स्वकर्म्म विख्याप्य कुर्यात् । गुरुतल्पो भिभाष्यै न इति मनुस्मरणात् । तथा स्त्रियमालिङ्ग्य चकार्थम् । गुरुतल्पो
गोमृन्मयी मायसी वा स्त्रियाः प्रतिकृतिमश्रिवर्णोक्तत्वात् मालिङ्ग्यपूतो भवतीति वृद्धहारीतस्मरणात् । तथा मुण्डितलो मकेशे
न घृताभ्यक्तेन च कर्त्तव्यम् । निष्कालको घृताभ्यक्तस्र्पङ्गुसूर्म्यभ्यारिष्वज्यमरणात्पूतो भवतीति विज्ञायत इति विशिष्टस्मरणा
त् । न च गुरुतल्पो भिभाष्यै न सप्तैस्वप्यादयो मये । सूर्म्यै ज्वलन्ती वास्त्रिये नृत्युना सविश्रुञ्चतीति मनुवाक्यानुगृहेन तप्त
लोहशयननप्तलोहयो विदालिङ्गनञ्च निरपेक्षं प्रायश्चित्तद्वयमित्याशङ्कनीयम् । आयस्यायो धिता स्वपेत्कुत्रेत्याकांक्षायान्त
प्रेञ्चयः शयन इति परस्परसापेक्षतयै कत्वावगमादेककल्पत्वमेव युक्तम् । अथवा वृषणौ सलिंगौ स्वयमुत्कृत्य कृत्वा ज्जालिना
गृहीत्वानैर्चर्त्तव्या दक्षिणस्याम्पती चान्दिशि देहपातात् मकुटिलगतिर्गत्वा तनुमुत्सृजेत् । यथा ह मनुः । स्वयं वा शिश्रुवृष
णानुत्कृत्या धाय च ज्जालौ । नैर्चर्त्तवीदिशमातिष्ठेदानीपाता दजिह्वग इति । गमनञ्च पृथुतो न वीक्षमाणेन कर्त्तव्यम् । ध्रु
रेण शिश्रुवृषणानुत्कृत्या न वेक्षमाणो व्रजेदिशि शङ्खं लिखितस्मरणात् । एवङ्गच्छन् व्रकुड्यादिना प्रतिवध्यते । तत्रैव मर
णान्तं निष्ठेत् । सवृषणं शिश्रुमुत्कृत्या जलावाधाय दक्षिणाभिमुखो गच्छेद्यत्रैव प्रतिहतस्तत्रैव तिष्ठेदाप्रलययादिति विशि
ष्टस्मरणात् । दण्डोप्यन्नायमेव । यथा ह नारदः । आसामन्यतमां गच्छन् गुरुतल्पगच्छते । शिश्रुस्योत्कर्त्तनात्तत्र
नान्यो दण्डो विधीयत इति । एवञ्च दण्डार्थमपि लिङ्गाद्युत्कर्त्तनम्यापक्षयार्थमपि भवति । इममेव च मरणात्ति कन्दण्ड
मभिप्रेत्याक्तमनुना । राजभिर्धृत दण्डास्तु कृत्वा पापानि मानवाः । निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथेति । धन
दण्डे पुनः प्रायश्चित्तम्भवत्येव । प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणः सर्ववर्णायथोदितम् । नां क्वाण्डाललाटे स्युर्दाप्यास्तु तत्र मसाहसमि
नितेनैवोक्तत्वात् । अनयोश्च मरणात्ति कयो रन्यतरनुष्ठानेन गुरुतल्पगः प्रुञ्चेत् । गुरुश्च दृष्ट्वा त्रमस्यया वृत्त्यापितरिव त्रै
ते । नियेकादीनि कर्म्मणि यः करेति यथाविधि । सम्भावयति चान्तेन सविप्रो गुरु रच्यते । इति मनुना गुरुप्रतिपादनपरे वा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ६४ ॥

केनिधेकादि कर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वाभिधानात् । योगीश्वरेण च निधेकादिकर्मणि प्रायेणेति । स गुरुः क्रियां कृत्वा वेद
मस्मै प्रयच्छतीति ननु गुरुश्च दस्यान्यत्रापि प्रयोगो दृश्यते । उपनीय गुरुः शिष्यमिद्यादिनाचार्यं स्वल्पम्बाव ऊवायस्य श्रुत
स्योपकर्णेति यः । तमपीह गुरुं विद्यादित्युपाध्याये व्यासेनाप्यत्रान्यत्र प्रयोगो दर्शितः । गुरोवामानुपिनृपत्याचार्यं विद्यादानुज्येष्ठ
भ्रातरश्च त्विजोभयत्राता ददाता चेति । न चानेकार्थकल्पना दोषः । गुरुश्च दस्य प्रवृत्तिनिमित्तभूतायाः पूजा ह्येतायाः सर्वत्रानुस्यू
तत्वात् । दर्शितश्च तस्याः प्रवृत्तिनिमित्तत्वं योगीश्वरेण । एतेमान्यायथापूर्वमेभ्यो मातागरीयसीति मान्या इत्युपक्रम्य गरीय
सीत्युपसंहारं कुर्वता । न च उपाध्यायाद्दशचार्यं त्रिचर्याणां शतमित्येतेत्युपाध्यायादधिकाचार्यात्पितुरतिशयित्ववचना
त्स एव मुख्य इति वाच्यम् । आचार्येऽप्यतिशयित्वस्याविशिष्टत्वात् । उत्पादकब्रह्मदात्रैर्गरीयान्ब्रह्मदः पितेति । गौतमेना
प्युक्तम् । आचार्यः श्रेष्ठो गुरुणामिति । किञ्च । यदि अतिशयित्वमात्रेण मुख्यत्वमुच्येत तर्हि सहस्रमिति वचनान्मानु रेव गुरुत्वं
स्यात् । तस्मात्सर्वैर्गुरवः । तत्पत्नीगमनं गुर्वेगनागमनमिति युक्तम् । उच्यते । निधेकादीनीति मनुवचनं निधेकादि
कर्तुर्जनकस्य गुरुत्वप्रतिपादनपरम् । यत्पुनर्नैतमव्यासवचने । तत्परिचर्यापूजादिविधिश्चेतया
स्तुत्यर्थेनान्यपरे । अतो गुरुत्वं प्रतिपादनपरं निधेकादीनीति मनुवचनान्मानु रेव मुख्यं गुरुत्वमिति स्थितम् । अतएव
शिष्टेनाचार्यपुत्रशिष्यभार्यासु चैव मिथ्याचार्यदारेष्वपि देशिकं गुरुत्वं तल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । यथाजातकूर्णोऽदिभिरप्युक्त
म् । आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुत्वं तल्पव्रतश्चरेदित्यादि आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे तपदे शतएव व्रतप्राप्तेरिति देशोनर्थक एव स्यात्
किञ्च । सम्बन्धेन स्पष्टमेव पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् ।
न्नुविज्ञाय सर्वान् योधिगच्छतीति । अतोऽपि निधेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वं तल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । यथाजातकूर्णोऽदिभिरप्युक्त
म् । आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुत्वं तल्पव्रतश्चरेदित्यादि आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे तपदे शतएव व्रतप्राप्तेरिति देशोनर्थक एव स्यात्
किञ्च । सम्बन्धेन स्पष्टमेव पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् ।
न्नुविज्ञाय सर्वान् योधिगच्छतीति । अतोऽपि निधेकादिकर्तुर्जनकस्यैव गुरुत्वं तल्पप्रायश्चित्तमुक्तम् । यथाजातकूर्णोऽदिभिरप्युक्त
म् । आचार्यादेस्तु भार्यासु गुरुत्वं तल्पव्रतश्चरेदित्यादि आचार्यादेर्मुख्यगुरुत्वे तपदे शतएव व्रतप्राप्तेरिति देशोनर्थक एव स्यात्
किञ्च । सम्बन्धेन स्पष्टमेव पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् । पि नृदारग्रहणं कृतम् ।

गमनश्चरमधानुविसर्गपर्यन्तङ्कथते । अतस्ततोर्वाग्निवृत्तानमहापातकत्वं तत्र चेदन्तप्रेयः शयने सार्द्धं मिथ्याद्युक्तं मरणा
 न्निकम्प्रायश्चित्तद्वयम् । तच्च जनन्यामकामकृते तत्सपत्न्यान्तुसवर्णायां उक्तमवर्णायाश्चकामकृते द्रष्टव्यम् । पितृभार्यानु
 विज्ञायसवर्णोयोधिगच्छति । जननीं वाप्यविज्ञायनामृतः शुद्धिमाप्नुयादिति यद्वाचिंशन्मते विधानात् । जनन्यानुकामतो
 वाशिष्ठम् । निष्कालकोघृताक्तो गोमयाग्निना पादप्रभृत्यान्मनमवदहेदिति द्रष्टव्यम् । अकामतोभ्यासेप्येतदेव । ननु
 चमातुः सपत्नीं भगिनीमाचार्यतनयान्तथा । आचार्यपत्नीस्वसुताङ्गच्छंस्तु गुरुतल्पग इत्यतिदेशाभिधानात्मातृसपत्नीगमने
 त्वौपदेशिकम्प्रायश्चित्तमयुक्तम् । उच्यते । पितृभार्यासवर्णो मिथ्यास्मादेव बचनान्त्ववर्णयद्वाङ्मी नवर्णसपत्नीविषयमि
 दमातिदेशिकमिति निविरेधः । इदञ्च मुख्यस्यैव पुत्रस्य इतरे वाम्पुनः पुत्रकार्यं करत्वेमेव न पुत्रत्वम् । यथाहमनुः । क्षेत्र
 जादौ न सुतानेता नेकादशयथोदितान् । पुत्रपुर्तनिधीनाहुः क्रियालोपान्मणी विण इति । तत्रोभयेच्छातः प्रवृत्तातप्रेयः
 शयन इति प्रथमम्प्रायश्चित्तम् । स्वेन प्रोत्साहने तु गृहीत्वोक्त्यवृषणाविति द्वितीयम् । अनुवन्धातिशयेन प्रायश्चित्तगुरु
 त्वस्येष्टत्वात् । तया प्रोत्साहितस्य तु मानवन्तप्लोहं शयनज्वलत्तृग्याचिङ्गनयोरन्यतरद्रष्टव्यम् । यत्तु शङ्खेन द्वादश
 वार्षिकमुक्तम् । अधःशाथीजटाधारी पणं मूलफलान्नः । एककालं समं भ्रन्वैर्वै नु द्वादशे गते । रुक्मसेयी सुगपश्च
 ब्रह्महागुरुतल्पगः । व्रतेनैतेन शुद्धानिमहापातकिनस्त्वमेइति । तत्सवर्णोत्तमवर्णोपितृदारगमने अकामकृते द्रष्टव्यम्
 । तत्रैवकामतः प्रवृत्तस्यरेतः सेकादर्वाग्निवृत्तौ यद्वार्षिकम् । अकामतस्तु त्रिवार्षिकम् । जनन्यानुकामतः प्रवृत्तस्यरेतः सेका
 त्प्राग्निवृत्तौ द्वादशवार्षिकम् । अकामतस्तु यद्वार्षिकमिति विकल्प्यम् । यत्तु सवर्णैर्न गुरुदारान्सुमारुह्यमानुवर्जं न गधमइ
 त्यादिना समारोहणमात्रे तप्तकच्छुक्तः । सहीनवर्णगुरुदारैर्वुरेतः सेकादर्वाकद्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तान्नरमाह । प्राजाप
 त्यश्चरेत्कुच्छं समावागुरुतल्पगः । चान्द्रायणम्वात्रीन्मासानभ्यस्यन्वेदसंहिताम् । अथवा प्राजापत्यं कच्छवश्यमाणवक्ष

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ६५ ॥

गुणसमाः वर्धयन्त्येते । एतच्च ब्राह्मणी पुत्रस्य अद्रुजातीयगुरुभार्यागमने मतिपूर्वद्रष्टव्यम् । यदा तु गुरुपत्नीं सवर्णं वा
भिचारिणीं मवुज्जिपूर्वज्ञच्छतितदा वेदजपसहितञ्चाद्रायणत्रयं कुर्यात् । तत्रैव कामतः प्रवृत्तवैश्वनसं । गुरुतल्पाभिगामी
सम्बन्धरं ब्रह्महव्रतं य एमासान्वातपक्षच्छ्वरेदिति । क्षत्रियागमने तु मतिपूर्वयाज्ञवल्कीयम् । मातुस्सपत्नीं भगिनीमाचार्ये तन
यान्तयेति । गुरुतल्पव्रतानि देशान्नववार्धिकम् इति चानिदेशिकं सवर्णं गुरुभार्यागमनविषयं तभवेति । तत्र कामतो मरण
निकस्या कामतश्च द्वादशवार्धिकस्य विहितत्वादतः क्षत्रियादि विषयमेवेति युक्तम् । तत्रैव कामतो मरणान्तिकम् ।
मत्यागत्वा पुनर्भार्यागुरोः क्षत्रसुतां द्विजः । अण्डाभ्यां रक्षितं लिङ्गमुत्कृत्य समृतः शुचिरितिकलस्मरणम् । अत्रैव विषये प्रा
यश्चिन्तयदानचिकीर्षति । तदा क्खिलिङ्गम् धस्तस्य सकामायाः स्त्रियास्तथेति याज्ञवल्कीयो वधदण्डः प्रायश्चित्तस्थाने द्रष्ट
व्यः । वैश्यायां तु गुरुभार्यायां कामतो गमने षड्वार्धिकम् । अतएव स्मृत्यन्तरम् । ब्राह्मणी पुत्रस्य क्षत्रियायां मातरि गमने पादह
न्याद्वादशवार्धिकमेव मन्यवर्णस्त्विति । अयमर्थः । ब्राह्मणी पुत्रस्य क्षत्रियायाम्मातुः सपत्न्याङ्गमने पादन्यूनं द्वादशवार्धिक
मितियावत् । तस्यैव तथा भूतायां वैश्यायां षड्वार्धिकम् । अद्रूयायान्त्रिवार्धिकमप्यायश्चित्तमिति । एवञ्च त्रियापुत्रो वैश्यायां मा
तरि नववार्धिकम् । एवमेव वैश्यापुत्रस्यापीति । वैश्यायान्नु कामतो भ्यासे मरणान्तिकमेव । गुरोर्भार्यायान्नु यो वैश्याङ्गत्वागच्छेत्
नः पुनः । लिङ्गाग्रं केदयित्वा तु ततः शुद्धे तु किल्बिषादिति लौगाक्षि स्मरणम् । अद्रूयायान्नु कामतो भ्यासे द्वादशवार्धिकम् । पु
नः शुद्रां गुरोर्गत्वा बुद्ध्या विप्रः समाहितः । ब्रह्मचर्यं मटुष्टात्मा स च रे द्वादशाष्टिकमिति उपमन्युस्मरणम् । क्षत्रियायान्नु
गुरुभार्यायां बुद्धिपूर्वगमने यमेनोक्तं त्रैवार्धिकमष्टमकालांशं न द्रष्टव्यम् । कालेष्टमेवाभुञ्जानो ब्रह्मचारी सदाव्रती ।
स्थानासनाभ्यां ग्विहरं स्त्रिरह्मेभ्युपयन्नपः । अधः शायी चिभिर्वैर्धस्यो हेतुपातकमिति । अत्रैवाभ्यासे जात्रकूणोक्तम् । गु
रोः क्षत्रसुताभ्यां म्पुनर्गत्वा त्वकामतः । अण्डमात्रं समुत्कृत्य शुद्धो ज्जीवन्मृतोऽपि वेति । वैश्यायां च कामतो गमने प्राजापत्य

चरेत्कृच्छ्रमित्येतदेवयाज्ञवल्कीयम् । तथाचवृद्धमनुः । गमनेगुरुभार्यायाः पितृभार्यागमेतथा । अष्टत्रयमकामानुकृच्छ्रं
 नित्यंसमाचरेदिति । तत्रैवाभ्यासेहारीतोक्तंमरणान्तिकं ब्रह्मचर्यम् । अभ्यस्यविप्रोवैश्यायांगुरेरज्ञानमोहितः । षडङ्गम्
 ह्यचर्यञ्चसचरेद्वावदायुवमिति । गुरुभार्यायांश्रूद्रायान्वमतिपूर्वमानवम् । खट्वाङ्गीचीरवासावाशमश्रुलोविजनेवने । प्रा
 जापत्यञ्चरेत्कृच्छ्रमष्टमेकंसमाहितइति । अथवागुरुरागभिगामीसम्बन्सरङ्कगठकिनीशाखाम्परिष्वज्याधःशायीत्रिववणी
 भैक्षहारःपूतोभवतीतिसुमन्नं कुर्व्यात् । तत्रैवाभ्यासेमानवम् । चान्द्रायणम्वात्रीन्मासानभ्यसेन्मियतेन्द्रियइति । श्व
 त्रियायांकामतःप्रवृत्तस्यरेतःसेकादर्वाग्निवृत्तौवाघोक्तं । कृच्छ्रञ्चैवान्तिकृच्छ्रञ्चतथाकृच्छ्रान्तिकृच्छ्रकम् । चरेन्मासत्रयन्विप्रःश्व
 त्रियागमनेगुरेरिति । अत्रेयंबवस्थानतयाप्रोत्साहितस्यत्रैमासिकम्प्राजापत्यस्याचरणम् । उभयेच्छातःप्रवृत्तस्यान्तिकृच्छ्राचर
 णन्नावदेवस्वेनप्रोत्साहितायाम्पुनःकृच्छ्रान्तिकृच्छ्रानुष्ठानञ्चतावदेवेति । तत्रैवाकामतःप्रवृत्तस्यरेतःसेकात्पूर्वकरवोक्तं
 षट्यम् । चान्द्रायणनाप्तकृच्छ्रमतिकृच्छ्रन्तथैवच । सहज्ज्वागुरेभार्यामज्ञानाश्वत्रियां द्विजइति तयाप्रोत्साहितस्यान्तिकृ
 ष्टः उभयेच्छातःप्रवृत्तस्यतप्तकृच्छ्रःस्वेनप्रोत्साहितायांतुचांद्रायणम् । वैश्यायांकामतःप्रवृत्तस्यरेतःसेकात्पूर्वनिवृत्तौकरवोक्त
 म् । तप्तकृच्छ्रम्पराञ्चतथासान्नपतंगुरेः । भार्यैवैश्यांसहज्ज्वाबुद्ध्यामासञ्चरेद्विजइति । अत्रोभयोरिच्छातःप्रवृत्तौ
 तप्तकृच्छ्रःस्वेनप्रोत्साहितायाम्पराकःतयाप्रोत्साहितस्यसान्नपनम् । अत्रैवाकामतःप्रवृत्तस्यप्रजापतिगृह । पञ्चगवन्तु
 नाग्नीयात्सप्ताष्टौवातथैवच । वैश्याभार्यांगुरेर्गत्वासहज्ज्वाज्ञानतो द्विजइति । तयाप्रोत्साहितस्यतुपञ्चगवं उभयेच्छा
 तःप्रवृत्तौसप्तगन्तंस्वेनप्रोत्साहितायामष्टगवम् । श्रूद्रायानुकामतःप्रवृत्तस्यरेतःसेकात्पूर्वनिवृत्तौजावालिरह । अति
 कृच्छ्रन्तप्तकृच्छ्रम्पराञ्चतथैवच । गुरेःश्रूद्रांसहज्ज्वाबुद्ध्याविप्रःसमाचरेदिति । तयाप्रोत्साहितस्यान्तिकृच्छ्र उभये
 च्छातःप्रवृत्तौतप्तकृच्छ्रः स्वेनप्रोत्साहितायाम्पराकः तत्रैवाकामतःप्रवृत्तस्यदैर्घ्यतमसम् । प्राज्यापत्यंसान्नपतंसप्तगवोप

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ६६ ॥

वासकम् । गुणैः श्रद्धां सहज्जन्ताचरे द्विप्रः समाहित इति । नया प्रोत्साहितस्य प्राजापत्यम् उभयोरिच्छातः प्रवृत्तौ सान्त
पनम् स्वेन प्रोत्साहितायां सप्तर्णोपवास इति । अनयैव दिशान्येषामपि स्मृतिवचसां विषयव्यवस्थोद्घोषा । पुरुषवच
स्त्रीणामप्यत्र महापातकित्वमविशिष्टम् । तथा हि कात्यायनः । एष दोषश्च शुद्धिश्च पतितानामुदाहृतः । स्त्रीणामपि प्र
सक्तानामेष एव विधिः स्मृत इति । अतस्तस्या अपि कामतः प्रवृत्तौ मरणान्तिकमविशिष्टम् । अतएव पुरुषस्य मरणान्तिकमुक्त्वा
स्त्रिया अपि योगीश्वरेण मरणान्तिकं दर्शितम् । क्विन्वालिङ्गं धस्त्रस्य सकामायाः स्त्रिया स्मर्येति । अकामतस्तु मनुनोक्तम् ।
एतदेव व्रतं कार्यो विस्तु पतिता स्वपीति । द्वादश वार्षिकमेवात्र कल्पनया कार्यम् । यानि पुनर्गुरुतल्पसमानि । सखिभा
यौ कुमारौ युस्वयोनित्पन्थजा सुच । सगोत्रा सुतस्त्री युगुरुतल्पसंस्मृतमिति प्रतिपादितानि यानि चानि देशविषयीभूता
नि । पितुः स्वसारं मातुश्च मातुलानौ सुधामपि । मातुः सपत्नी भगिनी माचार्यपत्नी स्वसुताङ्गच्छंस्तु गुरुतल्प
गङ्गति प्रतिपादितानि ते ष्वेकगत्रादूर्द्ध्वमकामतोभ्यस्तेषु यथाक्रमेण षड्वार्षिकं नववार्षिकं प्रप्रायश्चित्तं विज्ञेयम् । अस्मिन्ने
व विषये कामतोभ्यन्ताभ्यां सेमरणान्तिकम् । तथा च वृहद्भूमः । रेतः सिङ्गा कुमारी युस्वयोनित्पन्थजा सुच । सपिण्डा पत्य
दारेषु प्राणत्यागो विधीयत इति । अन्यजाश्चात्र चाण्डालः श्वपचः क्षत्रास्तु तो वैदेहकस्तथा । मागधायोगवैचैव सप्तैते न्या
वसायिन इति मध्यमाङ्गिरे दर्शिता द्रष्टव्याः । ननु रजकश्चर्मकारश्चेत्यादि प्रतिपादिताः । तेषु लघु प्रायश्चित्तस्योक्तत्वा
त् । तथा चाण्डालान्यस्त्रियोगत्वाभुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतन्त्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यन्तु गच्छतीति चाण्डालादि साम्यमिति
पादयतामनुनापि कामतोभ्यन्ताभ्यां सेमरणान्तिकं दर्शितम् । तथा ह्यज्ञानतश्च ण्डाली गमनाभ्यां सेपतन्त्यतः पतित प्रायश्चित्तं
द्वादश वार्षिकं कुर्यात् । कामतोभ्यन्ताभ्यां सेचाण्डालैः साम्यङ्गच्छति । अतो द्वादश वार्षिकानधिकारं मरणान्तिकं कुर्यात् ।
एतच्च वज्रकालाभ्यां सविषयम् । एकगत्राभ्यां सेतुवर्षत्रयम् । यथा ह मनुः । यत्करोत्येकगत्रेण वृषलो सेवनाङ्गिजः । तद्वै

क्षेमजपनिवृत्तिभिर्वैयर्थ्येणेहतीति । अत्रवृषलीशदेनचाण्डाल्यभिधीयते । चाण्डालीबन्धकीवेश्यारजस्यायाचकन्य
 का । ऊढायाचसंगोत्रास्याद्वयत्यः पञ्चकीर्तिताइतिस्मयन्तरेचाण्डाल्यावृषलीशदप्रयोगदर्शनान् । बन्धकीसैरिणी
 कथंपुनरत्राभ्यासावगमः । उच्यते । यत्करोत्येकगत्रेणेत्यन्तसंयोगापवर्गवाचिन्यास्तृतीयायादर्शनान् । एकगत्रेणचा
 त्यन्तसंयोगमनाभ्यासंविनाअनुपपन्नइतिगमनाभ्यासोवगम्यते । अतएवैकगत्राद्वृकालाभ्यासविषयम्यागुक्तंद्वादश
 धार्मिकादिगुरुतत्त्वव्रतानिदेशिकमरणान्तिकञ्च । यदापुनर्ज्ञानतोऽज्ञानतोवाचंडालाद्याः सकृद्गच्छन्ति तदा । चाण्डालपुष्क
 स्थानानुभुक्तागत्वाचयोयितम् । कच्छादमाचरेज्ज्ञानादज्ञानादैन्दवद्वयमितिमाद्युक्तंसंवत्सरं कच्छानुष्ठानञ्चान्त्रायणद्व
 थंयथाक्रमेणद्रष्टव्यम् । स्वयानिष्वन्यजासुचेत्येकवाक्यसमभिव्याहाराद्गुणित्यादिष्वपीयमेवव्यवस्थावेदितव्या । मरणा
 न्तिकञ्चाग्निप्रवेशनम् । जनन्याञ्चभगिन्याञ्चस्वसुतायान्तथैवच । सुवायाङ्गमनञ्चैवविज्ञेयमतिपातकम् । अतिपा
 त्तिकनस्त्वैतेप्रविशेयुर्ज्ज्ञानमिति कात्यायनस्मरणान् । जनन्यासकृद्गमनेर्भगिन्यादिषुचासकृद्गमनेअग्निप्रवेशइ
 तिद्रष्टव्यम् । महापातकस्यजननीगमनस्यतदतिदेशविषयभूततिपातकस्यभगिन्यादिगमनस्यचतुल्यत्वायोगात् । य
 त्तुवृहद्वैभेनोक्तम् । चाण्डालीपुष्कसींस्वेच्छीं सुवाञ्चभगिनींस्वर्षीं । मातापित्रोःस्वसारञ्चनिक्षिप्तांशरणागताम् । मा
 तुलीनीं प्रध्वजितां संगोत्रान्तपयोयितम् । शिष्यभार्यागुरोर्भार्याङ्गत्वाचान्द्रायणञ्चरेदिति । यच्चाङ्गिरेवचनम् । पतितां
 न्यस्त्रियोगत्वाभुक्त्वाचप्रतिगृह्यच । मासोपवासङ्कवीतचान्द्रायणमथापि वेति । तदुभयमपिगुरुतत्त्वपतिदेशविषयेषुकाम
 त्तुवृत्तस्यरेतःसेकादर्वाग्निवृत्तौद्रष्टव्यम् । यदपिसम्बर्त्तवचनम् । भगिनीमातुर्गन्ताञ्चस्वसारञ्चान्यमानृजाम् । एता
 गत्वास्त्रियोमोहात्तप्तकच्छंसमाचरेदिति । तदनन्तरेक्तएवविषयेऽकामतःप्रवृत्तस्यरेतःसेकादर्वाक्द्रष्टव्यम् । यदापुन
 रेतान्स्वात्म्यं तव्यभिचारिणीर्गच्छति । तदापीदमेवप्रायश्चित्तयुगलञ्चान्द्रायणतप्तकच्छात्मकंक्रमेणकामतोऽकामतश्चप्र

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ६७ ॥

113

वृत्तौ द्रष्टव्यम् । साधारणस्वीयुचगुरुणोपभुक्तास्वपिगमनेगुरुतत्त्वप्रदेवोनास्ति । जात्युक्तम्यारदार्यस्वकन्यादृषणमे
वच । साधारणस्वियान्नास्तिगुरुतत्त्वत्वमेवचेतिव्याघ्रस्मरणम् । एवमन्यान्यपिस्मृतिवचनान्युच्चावचप्रायश्चित्तप्रतिपत्ति
पण्यन्विषयव्यवस्थेहनीयाग्रंथगौरवभयान्नलिखन्ते ॥ ६७ ॥ इतिगुरुतत्त्वप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ६७ ॥
एवंब्रह्महादिमहापातकिप्रायश्चित्तान्यभिधायावसरप्राप्नन्तत्संसर्गिप्रायश्चित्तमाह । अभिस्तुसम्बसेद्योवैवत्सरंस्वोपितन्स
मः । अभिःपूर्वैर्वाक्त्रैर्ब्रह्महादिभिरेकसम्बत्सरंयोत्यन्तंसम्बसतिसहाचरतिसोपितन्समः । योयेनसहाचरतिसोपितदीयमेव
प्रायश्चित्तंकुर्यादिति तदीयप्रायश्चित्तानिदेशार्थेनत्समग्रहणम् । नपुनःपातकित्वानिदेशार्थेनत्सयश्चतैःसहसम्बसेदित्यु
पदेशतएवसिद्धत्वात् । अत्रचसत्यप्यनिदेशकत्वेकत्वेमेवद्वादशवार्धिकङ्काट्यसाक्षान्नहापातकित्वात्संसर्गिणः । अपि
शब्दान्नकेवलंमहापातकिसंयोगीतत्समःकिन्त्वितिपातकिपातक्युपपातकादीनांमध्येयोयेनसहसंसर्गङ्कुरेतिसोपितत्समहृति
तदीयमेवप्रायश्चित्तंकुर्यादितिदर्शयति । अतएवमनुनासकलम्पार्याश्चित्रजातमभिधायान्तेभिर्हितम् । योयेनपत्तिने
नैवासंसर्गयातिमानवः । तस्यैवसब्रतङ्कुर्यात्तत्संसर्गविश्रुद्धयेइति । विष्णुनापिसामान्येनोपपातक्याद्येनस्त्रिमात्रसंसर्गे
नप्त्रायश्चित्तभाक्कां दर्शितम् । पापत्वनानायेनसहयःसंसृज्यतेसतस्यैवव्रतंकुर्यादिति । अतएवमनुनासामान्येनैवस्त्रिमात्रप्र
तिषेधःकृतः । एतस्वभिरनिर्णिक्तैर्नार्थैकश्चित्समाचरेदिति । तथा नसंसर्गम्भजेत्सद्भिःप्रायश्चित्तैर्हतेसतीति । एतच्चद्वाद
शवार्धिकानिपत्तिप्रायश्चित्तम्बुद्धिपूर्वसंसर्गविषयम् । पत्तिनेनसहोपित्वाजानन्संवत्सरंनरः । मिश्रितस्तेनसोद्धान्तेस्वय
श्चपत्तिनोभवेदितिदेवलस्मरणम् । अज्ञानतःसंसर्गपुनर्वशिष्टोक्तम् । पत्तिनसम्प्रयोगेनब्राह्मेणवायौनेनवायास्तेभ्यःस
काशान्मात्राउपबध्यस्सासाम्यरित्यागस्तैश्चनसम्बसेदुदीचींदिशङ्गत्वाजानन्संहिताध्ययनमधीयानःपूतोभवतीतिविज्ञायत
इति । तथाब्रह्महामद्यपःस्तेनस्त्यैवगुरुतत्त्वपगः । एतेमहापातकिनोयश्चतैःसहसम्बसेदितितैरिति सर्वनामपरमृष्ट

प्रकृतव्रह्महादिचतुष्टयसंसर्गिण एव महापात कित्ववचनात्तत्त्वसंसर्गिणो न महापात कित्वम् । तनु महापात किं संसर्ग एव महा
पात कित्वे हेतुर्न व्रह्महादि विशेषसंसर्गस्तस्य विचारः । अतो ब्रह्महादिसंसर्गसंसर्गिणोपि महापात किं संसर्गी विद्यते इति
नस्यापि महापात कित्वस्यान्न प्रतिषेधः । उच्यते । स्यादेवं यदि प्रमाणान्तर गम्यं महापात कित्वं स्यात् । शब्दैक समधिगम्येतु
नस्मिन्नेव म्भूवि तु मूर्च्छतीति । तैरिति प्रकृत विशेष परमार्शना सर्वनाम्ना ब्रह्महादि विशेषसंसर्गस्यैव महापात कित्वहेतुत्वस्या
वगमितत्वात् । एवं च सति प्रतिषेधाभावोऽप्यहेतुः प्राप्ताभावादेव । अतः संसर्गसंसर्गिणा द्विजातिकर्मभ्या हानिर्भवति न । प्रा
यश्चित्तनु भवत्येव । न च संसर्गसंसर्गिणः पातित्याभावे कथमप्रायश्चित्तमिति वाच्यम् । एनस्मिभिरनिर्णिक्तैर्नार्थैर्द्विचित्समाच
रेदिति सामान्येनैव स्वमात्रं संसर्गप्रतिषेधेन महापात किं संसर्गसंसर्गस्यापि प्रतिषिद्धत्वात् पातित्याभावेऽपि युक्तमेव प्रायश्चित्तम् ।
न च पादहीनम् । यो येन सुखसेद्धये सोऽपि तत्सु मतामियात् । पादहीनश्चरेत्येव पितृस्य तस्य वर्तद्भिज्जइति व्यासोक्तद्रष्टव्यम् । ए
व चतुर्थपञ्चमयोरपिकामतः संसर्गिणो रङ्गहीनश्चिपादोनश्च द्रष्टव्यम् । अतः साक्षाद्ब्रह्महादिसंसर्गिण एव तदीय प्रायश्चि
त्ताधिकारगेन संसर्गिण इति सिद्धम् । अब्रचव्रह्महादिषु यद्यपि कामतो मरणान्निकमुपदिष्टं तथापि संसर्गिण स्तन्नातिदिश्यते
। स तस्यैव वर्तकुर्यादिति व्रतस्यैवानिदेशात् । मरणस्य च व्रतशब्दवाच्यत्वाभावात् । अतो च कामहेतुपि संसर्गिणा दशवार्षिकमका
मतस्तु तदरङ्गसंसर्गश्च निवन्धनकर्मभेदादनेकधा भिद्यते । यथा हवृहृहृहस्पतिः । एकशय्यासनम्यङ्किर्भाग्डपत्रयन्नमि
अणम् । याजनाद्यापनेयो निस्तया च सह भोजनम् । न वधासङ्करः प्रोक्तो न कर्तव्यो धर्मैः सुहेति । देवलोपि । संलापस्पर्श
निःश्वास सहयानासनाशनम् । याजनाद्यापनाद्यौ नात्यापंस्कमते नृणां मिति । एकशय्यासनमेकखट्वशयनमेकप
ङ्क्तिर्भोजनं एकभाग्डपचनमग्नेमिश्रणं संसर्गस्तदीयान्नभोजनमिति । यावद्वा जनम्पतितस्य स्वस्थवातेन अध्यापनस्तस्य स्व
स्थवातेन यौनस्तस्यैकन्यादानतन्तुकाशाद्वा कन्यायाः प्रतिग्रहः सह भोजनमेकचास्रभोजनम् । संलापः सम्भाषणं स्पर्शः शागा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ६८ ॥

असंमर्दः निःश्वासः पतितमुखवायुसम्पर्कसहयानमेकतुरगादृशिर्दृष्टं । सुधामध्येकेन कर्मणा किं यताकालेन पातित्यमिह
पेक्षायां वृहद्विष्णुनोक्तम् । सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहा चरन्नेकयानभोजनोसनशयनैर्योनस्त्रैवमुखैस्तु सम्बन्धैस्सद्य
एवेति । अत्रैकभोजनमेकपङ्क्तिभोजनम् । एकान्नभोजने तु सद्यः पातित्यम् । याजमंयोनि सम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोज
नम् । कल्पासद्यः पतत्येव पतितेन संशय इति देवलस्मरणम् । सौवशदेन याजनमभिधीयते मुख्यशब्देन मुखभवत्वेना
ध्यापनं योनस्त्रैवमुखैरिति सन्धिपदं द्विर्निर्देशे प्रत्येकमेव तेषां सद्यः पतनहेतुत्वम् । यः पतितैः सह योनमुख्यसौवाणां सम्ब
धानामन्यतमं सम्बन्धं कुर्यात्तस्याप्येतदेव प्रायश्चित्तमिति सुमनुस्मरणम् । एकयानादि चतुष्टयस्य तु समुदितस्यैव पतन
हेतुत्वम् । एकयानभोजनासनशयनैरिति इतरेतरयुक्तानां निर्देशात् । प्रत्येकानुष्ठानस्य तु पतनहेतुत्वाभावेऽपि दोषहे
तुत्वमस्यैव । आसनान्शयनानां नान्द्वान्द्वभोजनात् । संकर्मन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाम्भसीति । पराशरवच
नेन निरपेक्षाणामपि पापहेतुत्वावगमात् । संलापस्पर्शनिःश्वासानानुयानादि चतुष्टयेनानुयोज्जिकतया समुच्चिन्नानामेव प
तनहेतुत्वं न पृथग्भूतानां भक्ष्यत्वात् । पापहेतुत्वमुत्तरस्यैव । संलापस्पर्शनिःश्वासेति देवलवचनस्य दर्शितत्वात् । अ
तः संलापादिरहिते सहयानादि चतुष्टये कृते पञ्चमभागो न द्वादशवार्धिकमप्यवशिष्टं कुर्यात्तत्सहिते तु पूर्णम् । एवं च सति ।
एभिस्तु सम्बन्धैः सद्यैव वत्सरं सोपितत्सम इति योगीश्वरवचनमपि सहस्रानादि चतुष्टयपरमेव युक्तम् । यतः संलापादीनाम्पृ
थक्पातित्यहेतुत्वं नास्त्यत एव मनुना सम्बत्सरेण पतति पतितेन सहा चरन् । याजनाध्यापनादौ नानुयानासनाशनादि
ति । यानादि चतुष्टयस्यैव सम्बत्सरेण पातित्यहेतुतोक्ता । अत्रासनग्रहणं यनस्योपलक्षणम् । अत्र च सम्बत्सरेण
पतति पतितेन सहा चरन् । यानाशनादिति व्यवहितेन सम्बन्धः । प्राग्दर्शितविष्णुवचना नुरोधेन । तथा सम्बत्सरे
ण पतति पतितेन सहा चरन् । भोजनासनशय्यादिकुर्वाणः सार्वकालिकमिति देवलवचनाच्च । न चानन्वयदोषः याना

सनाशनादिहेतोर्गचरन्नाचारं कुर्वन्निमित्ते द विवक्षायां सम्बन्धोपपत्तेः । यद्येतया पुनर्गधेयसंमितयेष्वेष्टेति । यद्वाञ्चाच
 रन्निमित्तञ्चाहेत्वर्थस्य गमितत्वात् । यानासनाशनादिनिद्वितीयार्थे पञ्चमी । याजनाद्यापनादौ नान्सहभोजनाननुस
 त्वत्सरेण पतति किन्नुसद्य एव । प्राचीनवचननिचयानुगोधादेव । अतोयानादिचतुष्टयेन सद्यः पततियानादिचतुष्टयेन
 नुसम्बन्धेन निरन्तरगण्यस्तेनेति युक्तम् । कस्मिन् सोपितत्सम इति अत्यन्तसंयोगवाचिन्याद्वितीयया दर्शनात् । अन्तरितदि
 वसगणनाकार्या यथायच्छाधिकशतत्रयदि वसव्यापित्वं संसर्गस्य भवति । ततो न्यूनतुनपतितप्रायश्चित्तम् । किन्त्वन्यदेव
 यथाहपशरः । संसर्गमाचरन्विप्रः पतितादिष्वकामतः । यच्चाहं वाटशहं वा द्वाशाहमथापि वा । मासार्द्धमासमेकं
 वामासद्वयमथापि वा । अर्द्धार्द्धमद्वयमेकवभवेदूर्ध्वं नुनत्समः । त्रिगत्रम्यथमेपक्षे द्वितीये ह्येकमाचरेत् । चरेत्यानपतं
 ह्येकनृतीयेपक्ष एव नु । चतुर्थे दशगत्रः स्यात्पशकः पञ्चमेमतः । यष्टे चान्द्रायणं कुर्यात्सप्तमे त्वेन्दवद्वयम् । अष्टमे च तथा
 पक्षे षण्मासान् ह्येकमाचरेदिति । कामतः संसर्गं पुनर्विशेषः स्मृत्यन्तरेभिहितः । पञ्चाहेतुचरेत्कुच्छन्दशहेतप्लक्षकम्
 । पशकत्वेर्द्धमासे स्यान्मासे चान्द्रायणञ्चरेत् । मासत्रये तु कुर्वीत ह्येकं चान्द्रायणञ्चरेत् । याण्मासिकेन संसर्गं ह्येकं त्वद्वा
 र्द्धमाचरेत् । संसर्गं त्वादि के कुर्यादद्वयं चान्द्रायणं नरः । अत्र चादिके संसर्ग इति किञ्चिन्नून इति द्रष्टव्यम् । पूर्णैतुवत्स
 रे मन्वादिभिर्द्वादशवार्धिकस्मरणान् । यत्तु वाहस्यत्यम्बचनम् । याण्मासिकेन संसर्गं याजनाद्यापनादिना । एकत्राशुन
 शय्याभिः प्रायश्चित्तार्द्धमाचरेदिति । याजनाद्यापनयैकपात्रभोजनानां षण्मासात्प्रातिव्यवचनम् । एतदकामतोत्थनाप
 दिपञ्चमहावशादिप्रायेण याजने अङ्गाद्यापने दुहितृभगिनौ व्यतिरिक्ते च येनिसम्बन्धे द्रष्टव्यम् । प्रकृत्याजनादिभिः सद्यः
 प्रातिव्यस्योक्तत्वात् । एतद्दिगवलम्बनेनैव दुहितृभगिनो सुधागाम्यतिपतकिं संसर्गिणां कामतो न ववार्धिकमकामतः सार्द्धं च
 नुर्वार्धिकं कल्पनीयम् । सखिपितृव्यदागदिगामिपतकिं संसर्गिणां कामतः यद्वार्धिकमकामतस्त्वैवार्धिकम् । तथोपपात

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ६६ ॥

क्यादि संसर्गिणामपि कामतस्तदीयमेव त्रैमासिकमकामतोर्द्धमित्यहनीयम् । पुरुषवत्स्वीणामपि महापातक्यादिसंसर्ग।
त्प्राप्तित्यमविशिष्टम् । यथाह शैलकः । पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणामपि तान्येव । ब्राह्मणीहीनवर्णसेवायामधिक
मपततीति । अतस्त्रासामपि महापातकिप्रभृतीनाममध्ये येन सह संसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तमर्द्धकुप्रायो जनीयम् । एवं
म्बालवृक्षानुशणामपि कामतोर्द्धमकामतः पादः तथा अनुपनीतस्यापि वालस्य कामतः पादोऽकामतस्तदर्द्धमित्येवादिक् । पतित
संसर्गप्रतिषेधेन प्रतिषिद्धस्य यौनसम्बन्धस्य कचित्प्रतिप्रसवमाह । कन्यासमुद्धहे देवांसोपवासामकिञ्चना । स्याम्यपतिताना
ङ्कन्याम्यपतितानावस्थाया मुत्पन्नांसोपवासं कृततत्संसर्गकालोचितप्रायश्चित्तं अकिञ्चनामगृहीतपितृवस्वालङ्कारादिधनानुद्धहेत्
। कन्यासमुद्धहेदिति वदन् स्वयमेव कन्याव्यक्तपतितसंसर्गसमुद्धहेन्न पुनः पतितहस्ताप्रतिगृह्णीयादिति दर्शयति । एवं
असति पतितयौनसंसर्गप्रतिषेधविशेषेऽपि परिहृतो भवति । अयञ्चार्थो बृहद्द्वारीतेन स्पष्टोक्तः । पतितस्य तु कुमारैर्विव
स्वामिहेतुर्गर्भमुपोषिताम्यातः शुक्लेनाहतेन वाससाच्छादितानाह मेतैषानममैते इति त्रिरुचैरभितधानान्मूर्धैस्वगृहे बोद्धहे
दिति । तथा स्याङ्कन्यासमुद्धहेदिति वचनात् । स्वीव्यतिरिक्ततदीयापव्यस्य संसर्गानर्हतान्दर्शयति । अतएव बर्षा
ष्टः । पतितेनोत्पन्नः पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रियाः साहिपरगामिनीतामरिक्वामुपेयादिति ॥ ७७ ॥ इति संसर्गि प्रायश्चित्तप्रक
रणम् ॥ ७७७७ ॥ निषिद्धसंसर्गप्रायश्चित्तप्रसङ्गान्निषिद्धसंसर्गात्पन्नप्रतिलोमवधे प्रायश्चित्तमाह । चान्द्रायणचरे
त्सर्वानवकृष्टान्निहन्यतु । अवकृष्टाः सूतमागधाटयः प्रतिलोमोत्पन्नासेवाम्प्रत्येकं हतनैचान्द्रायणम् । तथा च शङ्खः । स
र्वेषामवकृष्टानाम्बधेऽप्येकञ्चाद्रायणमिति । यद्वाङ्गिरसोक्तम् । सर्वान्यजानाङ्गमनेभोजने सम्प्रमापणे । षण्केणवि
शुद्धिः स्यादित्याङ्गिरसभाषितमिति पणकुर्वीत । तत्र कामतः सूतादिबधे चाद्रायणम् । अकामतस्तु सूतादिबधे पणकः
वैदेहिकबधे पादोनम् चण्डालबधे द्विपादः । मागधे पादोनः पणकः क्षत्रिद्विपादः । आयोगवे च पादद्वयम् । अनयैव दि

शाचीन्द्रायणस्यापितारतम्यङ्गल्यम् । यत्तुब्रह्मगर्भवचनम् । प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां मासावधिः स्मृतः । अन्तरप्रभ
 वानाञ्चसूतादीनाञ्चतुर्द्विषडितितदावृत्तिविषयम् । तत्रसूतवधेयणमासाः वैदेहिकवधेचत्वारश्चाण्डालवधेद्वाविनियोग्य
 तयान्वयः तथा मागधवधे चत्वारः क्षत्रिरिद्वैमासिकमायोगवेचद्वैमासिकमिति व्यवस्था । नैमिषिकव्रतानाञ्चपादिसाध्यत्वा
 द्विद्याविरहिणाञ्चश्रूद्रादीनान्तदनुपपत्तेर्गज्यावेक्षणदि सार्धेष्विवाधानामनधिकारमाशङ्काह । श्रूद्रोधिकारहीनोपि
 कालेमानेन शुद्ध्यति । यद्यपि श्रूद्रोजपाद्यधिकारहीनस्तथाप्यनेन द्वादशवार्यिकादिकालसम्पादौ न व्रतेन शुद्ध्यति । श्रूद्रग्रह
 णं स्त्रीणां प्रतिलोमजानाञ्चोपलक्षणम् । यद्यपि तस्य गायत्र्यादिजपासम्भवस्तथापि तमस्कारे मन्त्रजपो भवति । अत
 एव स्मृत्यन्तरेऽभिहितम् । उच्छिष्टञ्चास्यभोजनमनुज्ञातोस्य नमस्कारे मन्त्रइति । यद्वावचनवलाज्जपादिर्वर्जितमे
 वव्रतंकुर्यात् । तस्माच्छ्रूद्रसमासाद्यसदाधर्मपथे स्थितम् । प्रायश्चित्तम्प्रदातव्यञ्जपहेमविवर्जितसिन्धुङ्गिरः स्वर
 णाद् । तथा परमपितृनैवोक्तम् । श्रूद्रः कालेन शुद्ध्येत गोब्राह्मणहि ते रतः । दानैर्वाप्युपवासैर्विद्विजशुश्रूषयया तथे
 ति । यत्तुमानवम् । न चास्योपदिशेऽर्द्धमूर्तेन चास्यव्रतमादिशेदिति श्रूद्रस्य व्रतोपदेश निवेद्य परम्बचनम् । तदनुपसन्न
 श्रूद्राभिप्रायम् । यदपि स्मृत्यन्तरवचनं कच्छाख्ये तानि कार्याणि सदावर्णयेयन्तु । कच्छेष्वेतेषु श्रूद्रस्य नाधिकारो विधीय
 तइति तत्काम्यकच्छाभिप्रायम् । अतः स्त्रीश्रूद्रयोः प्रतिलोमजानाञ्चनैवर्णिंकवद्वताधिकारइति सिद्धम् । यत्तु गौतमवच
 नम् । प्रतिलोमाधर्महीनाइतितदुपनयनादिविशिष्टधर्मभिप्रायम् ॥ ७७ ॥ इति महापातकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 ७७ ७७ ७७ ॥ महापातकादिपञ्चकमध्ये महापातकानि पातकानुपातकप्रायश्चित्तान्युक्तानि । अधुना उपपातकप्रायश्चि
 त्तानिव्याचक्षमाणः पाठक्रमप्राप्तंगोवधप्रायश्चित्तन्तावदाह । पञ्चगव्यम्पिबन्गोघ्नो मासमासीतसंयतः । गोष्ठेश्यो
 गोनुगामी गोप्रदानेन शुद्ध्यति । कच्छञ्चैवानि कच्छञ्चरेद्वापि समाहितः । दद्याच्चित्रं चोपोऽथ वृषभैकादशस्तुगाः

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७० ॥

। गंहन्तीति गोघ्नः । मूलविभुजादि त्वात्क प्रत्ययः असौ मासं समाहित आसीत् किं कुर्वन् पञ्च चतानि गव्यानि गोमूत्रे गोमय
क्षीरदधिघृतानि यथाविधि मिश्रितानि पिबन्नाहारान्नरपरिह्यागे तभोजनकार्थं तस्य विधानात् । तथा गोघ्ने शयः । प्राप्त
शयनानुवादेन गोघ्नविधानाद्दिवा च स्वापप्रतिवेधाद्रौ गोशालायां शयानः । गाश्च नुगच्छन्ति तदस्य व्रतमिति गोनुगामी । व्रते
णितिः । अतश्च यासां ज्ञेष्ठे ते ते सन्निधानात्ता एव गाः प्रातर्वे तस्य ति चरन्ती रनुगच्छेत् । अनुगच्छेदिति वचनाद्गदात्ता ग
च्छन्ति तदैव स्वयमनुगच्छेद्यदानुनिष्ठन्यासेनेवातदापश्चाद्गमनस्याशक्यकरणत्वात् स्वयमपि तिष्ठेदासीत् वेति गम्यते । अ
नुगमनविधानादेव ताभिः सायज्ञेष्ठम्बजन्तीभिः सह गोघ्नप्रवेशोऽप्यर्थसिद्धः । एवं कुर्वन् मासान्ते गोप्रदानेन एकं गान्दत्त्वा
तावता शास्वार्थस्य सम्पत्तेर्गोहृत्यायाः शुद्ध्यतीति एकम्ब्रतम् । मासज्ञेष्ठे शयोगे नुगामीति चानुवर्तते । पञ्चगव्याहारस्य तु नि
वृत्तिः कच्छविधानादेव । अतश्च मासं निरन्तरं कच्छं समाहितश्चरेदित्यपरम् । अतएव जावलेन मासप्राजापत्यस्य पृथक् प्रा
यश्चित्तत्त्वमुक्तम् । प्राजापत्यश्चरेन्मासज्ञेहन्ता चेदकामतः । गोहिते गोनुगामी स्याद्गोप्रदानेन शुद्ध्यतीति । अति कच्छ
म्वातथैव समाचरेदित्यन्यत् । कच्छाति कच्छयोर्लेक्षणमुत्तरत्र वक्ष्यते । अथ वा त्रिणेत्रमुपवासं कृत्वा वृषभएकादशेऽप्यासा
ङ्गवान्तादद्यादिति व्रतचतुष्टयम् । तत्राकामकृते जातिमात्रब्राह्मणस्वामिकगोमात्रवधे वृषभैकादशे गोदानसहितस्त्रिण
ेत्रोपवासो द्रष्टव्यः । विशिष्टस्वामिकायां विशिष्टगुणवत्याश्च वधे गुरुरप्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । क्षत्रियसम्बन्धिन्यास्तु
मादृग्विधे व्यापादने मासस्य च गव्यां शित्व मय मम ग्रायश्चित्तम् । अत्र मासस्य च गव्यां शनस्यातिस्वल्पत्वात् । मासोपवासस्तु
स्यत्वं अतश्च षड्भिः यद्विष्टिर्पवासैरेकैकप्राजापत्यकल्पनया पञ्च कच्छाणामप्यान्नायेन पञ्च धेनेव मासान्ते च दीयमाना गैरेके
ति वद्धेनेवोभवन्तीति वृषभैकादशे गोदानसहितस्त्रिणेत्रव्रताह्नघीयस्त्वम् । कथमुत्तरत्र ब्राह्मणगवीनाङ्गुस्त्वम् । देवव्रा
ह्मणराज्ञानुविज्ञेयद्रव्यमुत्तममिति नारदेन तद्द्रव्यस्योत्तमत्वाभिधानात् । गोयुवब्राह्मणसंस्थास्त्रिति दण्डभूयस्त्वदर्शना

च । वैश्यसम्बन्धिन्यास्तु तादृग्विधेयापादनेमांसमतिकृच्छ्रं कुर्यात् । अतिकृच्छ्रेत्वाद्योत्रिगत्रय्येपाणिपूगन्नेभोजनमुक्तम् ।
 अन्त्येतिगत्रेनशनम् । अतोतिकृच्छ्रधर्मेणमासंव्रतेक्तियमाणेषुद्रात्रमुपवासोभवतिचतुर्विंशत्यहेपाणिपूगन्नेभोजनम् । तत
 स्तृष्टप्रत्याम्नायकल्पनयार्किस्त्रिभूतधेनुपञ्चकम्भवतीतिपूर्वस्माद्धर्मद्वयाह्न्यघिष्ठत्वेनवैश्यस्वामिकगोवधविषयतायुक्ता
 । तादृशएवविषयेष्मदस्वामिकगोहत्यायांमांसं प्राजापयद्वयात्मकेनप्रत्याम्नायेनकि
 ष्टिदधिकन्धेनुद्वयम्भवतीतिपूर्वेभ्योऽलद्युतमन्वाच्छूद्रविषयतोचिता । अथैवैतन्प्रायश्चित्तचतुष्टयंसाक्षात्कर्त्तव्यमहकप्र
 योजकानुमन्तृगुरुलघुभावतारतम्यापेक्षयापूर्वोक्तएषविषयेयोजनीयम् । यन्तुवैस्सवंव्रतत्रयम् । गोघ्नस्यपञ्चगव्ये
 नमांसमेकम्यलत्रयम् । प्रत्यहंस्यान्त्यशकोवाचान्द्रायणमथापिपेति । यच्चकाश्यपीयम् । गां हत्वा तच्चर्मणा प्रावृतेमा
 सङ्गेष्टेशयस्त्रिवरणस्त्रायोनित्यम्पञ्चगव्याहारइति । यच्चशानातपीयम् । मासम्पञ्चगव्याहारइतितपञ्चकमपियाज्ञव
 ल्कीयपञ्चगव्याहारसमानविषयम् । यच्चशङ्खप्रचेतोभ्यामुक्तम् । गोघ्नःपञ्चगव्याहारःपञ्चविंशतिगत्रमुपवसेत्सशिखम्ब
 प्रनंक्तृत्वगोचर्मणाप्रावृतेगाञ्चानुगच्छन्गोष्ठेशयेगाञ्चदद्यादिति । एतच्चयाज्ञवल्कीयमासातिकृच्छ्रव्रतसमानविषयम्
 । दद्याद्विगत्रञ्चोपोष्येत्वेतद्विषयम्वाञ्चयन्तगुणिनोहन्तुर्वैदितव्यम् । अत्रैवविषयेपञ्चगव्याशक्तस्यतुद्वितीयङ्काशयपीय
 म् । मासम्पञ्चगव्येनेतिप्रतिपाद्य षष्ठेकालेपयोभक्षोगागच्छन्तीरनुगच्छेत्तासुसुखोपविष्टासुचोपविशेन्नानिस्त्वक्छेन्ना
 तिविषयेणावतारवेद्वाल्पोदकेपाययेदन्तेब्राह्मणान्भोजयित्वातिबधेनुन्दद्यादितिद्रष्टव्यम् । अत्राप्यशक्तस्य गोघ्नोमास
 यवर्गाम्बुसहृततण्डुलभृताम्बुजानोभ्यःप्रियंकुर्वन्भुञ्जतीतिपैठीनसिनोक्तमेदितव्यम् । यन्तुसौमन्तम् । गोघ्नस्यगोप्र
 दानङ्गेष्टेशयनंद्वादशत्रयम्पञ्चगव्याशनङ्गवामनुगमनञ्चेति । यच्चसम्बर्त्तनोक्तम् । सक्तुयावकभैक्षाशीपयोदधिघृतंश्च
 कर्त्तु । एतानिक्तमशेषीयान्मासार्द्धसुसमाहितः । ब्राह्मणान्भोजयित्वातुगान्दद्यादानमभुञ्जयेदिति । यच्चवार्हस्यस्य

॥ ७५ ॥

॥ ७५ ॥

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७९ ॥

73

म् । द्वादशरात्रम्यश्च गव्याहार इति । सच्चित्तयमपि याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्येन समानविषयम् । मृतकल्पगेहव्या
विषयम् । विषयमप्रदेशशतजनितव्याधिनेमरणविषयम् । वेदितव्यम् । तदिदं सर्वमप्यगुक्तमकामविषयम् । यदापुन
रीदृग्निवधामविशिष्टविश्वस्वामिकामविशिष्टाद्वा मत्प्रसापयति । तदा मनुनामा संयवागूपां मासद्वयं हविष्येण चतुर्थी
स्वाखेभोजनम् । मासत्रयं बृधभैकादश सोदातयुक्तं शाकादिना वर्तनमिति ब्रतचित्तयमा म्नातम् । यथाह । उपपातकं संयु
क्तो गोघ्नो मासं यवा निवेत् । तद्वत्तवो यो वसेद्भुक्षे चर्मणा । द्रिणसम्भृतः । चतुर्थीकाजसम्नीयादक्षारुलवम्भितम् । रोममूत्रे
णाचरेत्तन्नामद्वैमासौ सति यजेन्नियते । दिवानुगच्छेत्तद्वागस्तु तिष्ठन्नूर्ध्वं रजः पिबेत् । मुञ्च विजानतमस्तु त्वयश्चैत्रैर्लोश सतम्भुले
म् । तिष्ठन्तीरनु तिष्ठेत्तु ब्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनास्तु तथा सोतनियतो वेतमत्सरः । आतुरमभियुक्तं वा चैरव्या
घ्रादिभिर्भयैः । पतिताम्पङ्कसम्याम्भासर्वप्राणैर्विमोक्षयेत् । लब्धेवैर्येति शीते वामारुने वा निवाभुशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्वा
णङ्गैरुह्यत्वा नुशक्तिः । आत्मनो यदि वान्येषां गृहेक्षेत्रे प्रवाखले । भक्षयन्तीं न कथयेत्पिबन्तश्चैव वत्सकं । अनेन विधिनाय
सुगोघोगा अनुगच्छति । सर्गोहयान्मृतम्पामन्त्रिभिर्मसैर्व्येपोहति । वृषभैकादशरात्रात्तु चरितव्रतः । अविद्यमाने
सर्वस्वलोदविद्धौ निवेदयेदिति । एतच्चित्तयं याज्ञवल्क्यीयमासप्राजापत्यामासपञ्चगव्याश्च नृबभैकादशगोदानमुक्तानि रा
त्रोपवाससु पवनत्रितयविषयं यशोक्तमेणद्रष्टव्यम् । यत्वांगिरसामानवेति कर्तव्यतायुक्तं त्रैमासिकमभिधाय अधिकमभि
हितम् । अक्षरत्सर्वं रणं रुक्षं वधे काले स्य भोजनम् । गोमतीं च जपेत्विद्यामोकारम्बे दमेव च । ब्रतवज्जारयेद्दण्डं सम
वाचैव मेखस्वामिति । गन्धामनुविषय एव पुष्टितारुण्यादि किञ्चिद्गुणतिशययोगिन्यान् द्रष्टव्यम् । अतिवातामनिहशम
निवृद्धाश्चुरेगिणीम् । ह्युत्वा पूर्वविधानेन चरेदूर्ध्वं तद्विजइति । पुष्टितारुण्यादिरहितायाङ्गवर्द्धं प्रायश्चित्तदर्शनात् ।
यदानुयाज्ञवल्क्यो यथास्मिन्निमित्तमूनाङ्गानुविशिष्टं स्वामिकाङ्गानि मात्रयोगिनीं काममेवापादयति । तदा विधि

तं यद कामानां कामानां द्विगुणश्चरेदिति न्यायेन पूर्वाक्कमेवाकामविहितं मासातिहास्यवर्तद्विगुणं कुर्यात् । यत्तु ह्यशीतेन गो
सुखं मेच्छेत्तु बोधयति धारयेदित्यादिनामानवोर्मिति कर्तव्यतामभिधायोक्तम् । यत्तु वैकायशस्त्रगादन्त्यात्रयोऽष्टशे मासेषु
तो भवतीति तत्सुवनस्य श्रीत्रियगोवधे च कामकते दृष्टव्यम् । यत्तु वशिष्ठेन गोसुखं न्यातस्याश्चर्मणा द्विगुणपरिदृष्टिर्नः य
एमासान् कच्छेत्तप्तं कच्छावनिष्ठे हूषभवे हनौ च दद्यादिति धारणासिकं कच्छतप्तं कच्छानुष्ठानमुक्तम् । यदपि देवलेन गोघ्नः
य एमासां सुखं मेपरिवृते गोयासाहारेणो व्रजनिवासो गोभिरेव सह चरन्त्यमुच्यते इति । न ह्ययमपि हारीतीयेन समानविष
यम् । तत्रैव कामकारकते कात्यायनीयवैवर्धिकम् । गोघ्नस्तच्चर्मसम्बोतो वसेद्गोघ्ने यवापुनः । गोघ्नानुगच्छेत्सतं
मौनीवीरसनादिभिः । वर्षशीतान्तपक्षे शवह्निपङ्कभयार्दितम् । मोक्षयेत्सर्वयत्नेन पूयते वत्सरैस्त्रिभिरिति द्रष्टव्यम् ।
यच्च शास्त्रं विवर्धयिष्यम् । पादन्तुष्ट्रहृत्वायामुदक्यागमने तथा । गोवधे च तथा कुर्यात्प्यरस्त्रीगमने तथेति । तदपि का
त्यायनीयवत्समानविषयम् । यत्तु यमेनाङ्गिरसीति कर्तव्यतामभिधात्वा गोसहस्रं शतं वापि दद्यात्सुचरितं व्रतम् । अविद्या
माने सर्वस्वेदं विज्ञो निवेदयेदिति । गोसहस्रयुक्तं ज्ञेयं न युक्तं च द्वैमासिकं न ह्ययमभिहितम् । तत्र यदा सुवनस्य श्री
त्रियादिदुर्गेतवर्जकुटुम्बिवाह्याणसम्बन्धिनीकपिक्वाङ्कमेगभूताङ्गभिर्णोवर्जधीरत्तरुणिमदिगुणशब्दिनीतिर्युक्ता धतवान्सु
प्रतिज्ञं खङ्गादिनायापादयति तदा गोसहस्रयुक्तं द्वैमासिकं कुर्यात् । गर्भिणीकपिक्वाङ्कमेधेनुचसुव्रतम् । खङ्गा
दिनायातयित्वा द्विगुणं व्रतमाचरेदिति विशिष्टायाङ्गविवाहस्यैव प्रायश्चित्तविशेषदर्शनात् । अतएव प्रचेतसा स्त्रीगभि
रणीगो गर्भिणीबालवृद्धवधेषु भूषणह्रासवतीति ईदृग्बिधमेव गोवधमभिसन्धाय ब्रह्महत्याव्रतमनिर्दिष्टम् । द्वितीयन्तु या
म्यङ्गे शतदानयुक्तं द्वैमासिकं व्रतं कात्यायनीयव्रतविषये धनवतो द्रष्टव्यम् । यत्तु गौतमेतवृषभैकशतगोदानसमुच्चितं चैव वि
कम्पाकृतं ब्रह्मचर्यं वैश्यवधेभिधाय गोवधेति द्रष्टुं । गोसहस्रवैश्यवर्धिति । एतच्च विवर्धयिष्येत्कृत्वा प्रत्याग्याय भूतमवतिथेनुभिः

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७२ ॥

सार्द्धं नृपैकशतागावो न वन्यन्तं द्विशतम्भवन्तीति गोसहस्रयुक्तद्वैमासिकव्रतान्द्र्यमन्वात्पूर्वाक्तएवविषयेकामतोवधे । य
द्वातत्रैवविषयेगर्भरहितायाः कामतोवधेद्रष्टव्यम् । तादृग्विधायाएवगर्भरहितायास्त्वकामतोहननेपिकात्यायनीयमे
वत्रैवार्धिकङ्कल्यम् । यन्नुयमेनोक्तम् । काष्ठलोष्टाश्मभिर्गीवःशस्त्रैर्वीनिहतायदि । प्रायश्चित्तं पृथक्त्रधर्मशास्त्रे
विधीयते । काष्ठे सान्नपतंकुर्यात्प्राजापत्यन्तुलोष्टके । तप्तुक्कच्छन्तुपाषाणेशस्त्रे वाप्यनिकृच्छकम् । प्रायश्चित्तततश्चीर्णे
कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् । त्रिशङ्गापृषभश्चैकन्दद्यात्तेभ्यश्चदक्षिणमिति । तत्पूर्वाक्तमेशतसहस्रादिदानैवार्धिकदिब्रतवि
षयेष्वेवकाष्ठादिसाधनविशेषजनितवधनिमित्तसान्नपनादिपूर्वकत्वप्रतिपादनपरम् । मनुनिरपेक्षम् । लघुत्वाद्ब्रतस्य । त
थावधौविशेषादपिप्रायश्चित्तविशेषउक्तः । अतिवृद्धामनिकृशमनिवालाश्चरेगिणीम् । हत्वापूर्वविधानेनचरेदूर्ध्वव्रतं द्विजाः
। ब्राह्मणान्भोजयेच्छक्त्यादद्याद्धेमनिलोस्तथेति । नोरेगादिबधेयद्विहितस्त्यार्द्धम् । बृहत्प्रचेतसाप्यत्रविशेषउक्तः
। एकवर्षेहतेवन्सेकच्छुपादोविधीयते । अर्बुजिपूर्वपुंसःस्याद्विपादस्तुद्विहायने । त्रिहायनेत्रिपादः स्यात्प्राजापत्यमतः
परमिति । तथागभिण्यावधेयदारगर्भेपिनिहतेभवतितदाप्रतिनिमित्तनैमित्तिकमावर्ततइतिन्यायेनाविशेषेणद्विगुण
बतप्राप्नोषड्द्विशन्मतेविशेषउक्तः । पादउत्पन्नमात्रेनुद्वौपादौदूढताङ्गते । पादोनम्ब्रतमुद्दिष्टं हत्वागर्भमचेतनम् । अ
ङ्गप्रत्यङ्गसंपूर्णेगर्भेचेतःसमन्विते । द्विगुणङ्गोव्रतंकुर्यादेधागोघ्नस्यनिःकृतिरिति । बङ्गकर्तृकेनहनेनेसम्बन्तापसम्बो
विशेषमाहृतुः । एकाचेद्वङ्गभिःकाचिद्देवाह्णापादिताकचिन् । पादम्यादनुहत्यायाश्चरेयुस्तेपृथक्पृथगिति । यादृ
ग्विधगोहत्यायांयद्धृतमुपदिष्टन्तत्यादम्यन्तेकंकुर्युर्वचमान् । एकाचेदिद्युप्रलक्षणम् । अतोबहुभिर्द्वयोर्वहनाच्चया
पादनेप्रतिपुरुषम्यादद्वयम्यादोनम्बाकल्पनीयम् । एतच्चाकामतोवधेद्रष्टव्यन्दैवाद्यितिविशेषेणोपादानान् । कामका
रेनुबहूनामपिप्रत्येकंकृत्तुदोषसम्बन्धान्कृत्तुव्रतसम्बन्धेयुक्तः । सन्निगमिचप्रतिपुरुषयंकृत्तुव्यापारसमवायान् । ए

कं वृत्ताम्बहू नानुयथोक्ता द्विगुणो दमइति प्रत्येकं दण्डैर्गुण्यदर्शनाच्च । यदा त्वेकेनैव गेधेनादिवापारेण वहवेगावो व्या
 पादितसु त्रसम्बन्धोपसम्बन्धो विशेषमाह तुः । व्यापन्नानां बहूतानुगे धनेवन्धनेपि वा । भिद्यगिमथोपचारे च द्विगुणज्ञो व्रत
 चरेदिति । बहुष्वपि व्यापसेषु न प्रतिनिमित्तनैर्भिन्नकानुष्ठाननापितच्चेण किन्तु वचनवत्त्वा द्विगुणमेव । तथा भिद्यगपि वि
 श्वैर्द्वौ यदा नैकस्याप्यकामनो व्यापादने द्विगुणज्ञो व्रतं कुर्यात् । भिद्यग्यतिरिक्तस्य केवलौषकार्थं मृदु तस्य त्वका मतः
 प्रति कूलौषधदा मेव्यास आह । औषधं लवणञ्चैव पुण्यार्थमपि भोजनम् । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्वल्पं नुदायेत् ।
 अतिरिक्तो विपत्तिश्चैकपादे विधीयत इति । यन्मापसम्बन्धेनेक्तम् । पादमेकसुरे द्रोघे द्वौ पादौ वन्धने चरेत् । योजने
 पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने इति । न ह्यवहितया पारिणो निमित्तकर्तुर्विज्ञेयम् । न साक्षात्कर्तुः साक्षात्कर्तुर्निमित्तोऽपि
 भेदस्तेनैव दर्शितः । पाषाणैर्लेगुडैर्वापिशस्त्रेणान्येन वा वलात् । निपातयन्निथेगास्तु कृत्स्नं द्रुर्वर्तमाने । नथैव वा जुजं
 द्योरुपाश्वरीवादि मोटनैरिति । एतदुक्तं भवति । पाषाणखड्गादिभिर्ग्रीवादि मोटनादिना वयेगो निपातयन्ति । ते सा
 शोङ्गान्ना रस्तेष्वेव कृत्स्नं प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यवहितरे धवन्धादि व्यापारयोगिनस्ते निमित्तनस्तेषां न कृत्स्नं व्रतसम्बन्धः कि
 न्तु नदवयवैरेव पादद्विपादादिभिरिति । न चावशेधादीनां व्यवहितं तथापारत्वा विशेषेपि वचनात् कचिद्विपादः
 पादो न कचिदित्युक्तम् । अत्राह पराशरः । गवां वन्धनयोगेऽस्ते भवेन्मृदुरकामतः । अकामकृतपापस्य प्राजापत्यम्भि
 मिर्दिशेत् । प्रार्थयिष्वन्नेतत्स्त्रीणैर्कुर्याद्वाह्मणभोजनम् । अननुत्सहितां गाञ्च दद्याद्द्विप्राय दक्षिणमिति । अथ च प्राजा
 पत्यो यदि रोधादि कं कृत्वा तज्जन्य प्रमादपरिजिहीर्षया प्रत्यवेक्षमाण आसे तदा द्रष्टव्यः । अकामकृतपापस्येति विशेषणो
 प्रादानात् । यदानुनष्टमादसं रक्षणं द्रुगेति तदा पादमेकसुरे द्रोघे द्वौ पादौ वन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरे
 त्सर्वं निपातन इत्यङ्गिरे दृष्टं चैमासिकपादं द्विचिदधिकं द्वाविंशत्यहर्गो वधव्रतं कुर्यात् । आपसम्बन्धेनापि विशेष उक्तः । अ

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७३ ॥

तिदाहातिवाह्यानासिकाच्चेदने तथा । नदीपर्वतसंगेधे मृते पादे । नमाचरेदिति । लक्षणमात्रोपयोगिनिनुदाहेन दोषः । अन्यत्राकन लक्षाभ्याम्बाहने मोचने पिवा । सायं सङ्गेपनार्थञ्च न दुष्येद्रोधाधबन्धन इति पशुरस्मरणम् । अङ्गमंस्थिरचिह्नकरणम् । लक्षणं साम्यतोपलक्षणम् । बाहने शस्त्रे कर्मार्गेण । रक्षणार्थमपि नारिकेलानि विवन्धने भवत्येव दोषः । ननारिकेलैर्न च शण्णतलैर्न चापि मौञ्जैर्न च मृङ्गलैश्च । एतैस्तु गावो न निबन्धनीया बद्धा नुतिष्ठेत्तरशुङ्गहीन्वा । कुशैः काशैश्च वध्नीया न स्थाने देयविवर्जित इति व्यासस्मरणम् । तथा न्योपिविशेषस्ते नैवोक्तः । घण्टाभरणं दोषेण विपत्तिर्यत्र गोर्भवत् । कच्छार्जं तु भवेत्तत्र भूषणार्थं हि तत्सूतम् । अतिदाहेति दमने सङ्घाते चैव योजने । बद्धा मृङ्गलपाशैश्च मृते पादे नमाचरेत् । पालनाकरणादिनोपेक्षायां कचित्प्रायश्चित्तविशेषस्ते नैवोक्तः । जलौघपल्लवे मग्नमेघविद्युर्जनापिवा । अग्नेवापत्तिताकस्माच्छापदेनापि भक्षिता । प्राजापत्यं च रेक्कुञ्जोऽस्वामीव्रतमुत्तमम् । शीतवान् हन्ता वा स्यादुद्वन्धनमृतापिवा । अन्यगार उपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेदिति । इदं ननु कार्यान्तरविरहे ह्युपेक्षायां न्येदितव्यम् । कार्यान्तरव्ययतयोपेक्षायां न्वर्द्धम् । पल्ललौघमृगव्याघ्रश्वापदादिनिपातने । अत्र प्रपातसर्प्याद्युभैर्न ते कच्छार्जमाचरेत् । अपालत्वा तु कच्छः स्यात् अन्यगार उपल्लव इति विष्णुस्मरणम् । तथा सत्यपि व्यापादने क्वचिदुपकारार्थं मृगवृत्तौ वचनादोषाभावः । यथाह सम्बर्तः । यन्त्रणे गोचिकित्सार्थं गूढगर्भविमोचने । यत्ने कृते विपत्तिः स्यान्न स पापे न लिप्यत इति । यन्त्रणं व्याध्यादिनिर्णयतनार्थं सन्दंशं कुशादिप्रवेशनम् । तथा । ज्ञायधं स्नेहमाहारन्ददङ्गैर्ब्राह्मणे द्विजः । दीयमाने विपत्तिश्चेन्न स पापे न लिप्यते । तथा । दाहच्चेदशिर्गभेदप्रयोगैर्गुपकुर्वताम् । द्विजानां ज्ञोहि तार्थञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते । अत्र पशुरेष्याह । ग्रामघाते शरैर्घोणवेश्मभङ्गान्निपातने । अतिवृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यत इति । तथा कूपे खाने च धर्मार्थं गृहदाहे च यामृता । ग्रामदाहे तथा घोरे प्रायश्चित्तं न विद्यत इति । इदं नुवन्धनरहितस्यैव पशोः

केयचिद्गुहादिदाहेनमृतविषयम् । इतरत्रत्वापसंवेकम् । कान्तारेष्वथदुर्गेषुगृहदाहेखलेषुच । यदितत्रविपत्तिः
 स्यान्पादसंकोविधीयतइति । तथास्थ्यादिभङ्गेमरणभावेपिक्वचित्प्रायश्चित्तमुक्तम् । अस्थिभङ्गं वाक्कालांगूलच्छेदनं
 तथा । पाटनन्दन्तशृङ्गाणामासार्द्धं नुयवान्यवेदिति । यत्तद्भिरसाशृङ्गभङ्गेस्थिभङ्गेवाचर्मनिर्माचनेपिवा । दशर
 त्रस्मिन्वेदंजंस्वस्थापियदिगौर्भवेदिति । वज्रशब्दवाचंक्षीरदिर्वर्तनमुक्तं दशकंविषयम् । इदञ्चप्रायश्चित्तं गोस्वामि
 नेव्यापन्नगोसदृशींगान्दत्तैवकार्यम् । यथाहपशुशरः । प्रमापणेप्राणभृतान्दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपंमूल्यम्वा
 दद्यादियवव्रीह्यामइति । मनुरपि । योयस्वहंस्याद्व्याणिज्ञानतोज्ञानतोपिवा । सतस्यात्पादयेनुष्टिंरज्ञेदद्याच्चतस्रस
 मिति । एतच्चपूर्वोक्तमप्रायश्चित्तजातं ब्राह्मणस्यैवहनुर्वेदितव्यम् । क्षत्रियादेस्तुहनुर्वृहद्विष्णुनाविशेषोभिहितः । विप्रेतु
 सकलन्देयस्यादोनह्वित्रियेस्मृतम् । वैश्येर्जपादसकस्तुश्रूद्रजातिषुशस्यतइति । यत्तद्भिरेवचनम् । षड्याब्राह्मणा
 नानुसारंज्ञाद्विगुणमता । वैश्यानांत्रिगुणाप्रोक्ताथर्षद्वचव्रतंस्मृतमिति । तत्प्रातिलोभ्येनवाग्दण्डपारुष्यादिविषयम्
 । तथास्त्रीवालवृक्षादीनान्वर्द्धम् । अनुपनीतस्यनुपादइतिचप्रागुक्तमनुसन्धेयम् । स्त्रीणानुषरशरेणविशेषोभिहि
 तः । वपनंनैवनारीणांनतुव्रज्याजपादिकम् । नगोष्ठेशयतन्तासांनवखीरान्गवाजिनम् । सर्वान्केशान्समुद्धृत्यच्छेदये
 दंगुलद्वयम् । सर्वत्रैवहिनारीणांशिरसोमुण्डनंस्मृतमिति । पुरयेषुचविशेषःसम्बर्त्तनदर्शितः । पादेङ्गैर्मवपनंद्विपा
 देशमश्रुणोपिच । त्रिपादेतुशिखावर्जं सशिखन्नुनिपातनइति । पादप्रायश्चित्ताहंस्यकण्ठादधस्तनाङ्गरेन्नामेववपनम् ।
 अर्द्धप्रायश्चित्ताहंस्यतुश्मश्रूणामपि । पादोनप्रायश्चित्ताहंस्यपुनःशिरेगतानामपिशिखावर्जितानाम्पादचतुष्टयार्हस्यनु
 सशिखस्यसकलकेशजातस्येति । एवमेवदिगवलम्बनेनान्येषामपिस्मृतिवचसान्वियोनिरूपणीयः ॥ ७७ ॥ इतिगो
 बधप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ७७७७ ॥ अधुनान्येषामुपपातकानाम्प्रायश्चित्तमाह । उपपातकशुद्धिः स्यादेवञ्चान्द्राय

शेनवा । पयसावापिमासेनपशुकेणाथवापुनः । एवमुक्तेनगेवधव्रतेनमासम्यञ्चगव्याशनादिनान्येवांब्राह्मणादीनाञ्च
 पपातकानांशुद्धिर्भवेत् । चान्द्रायणेनवावध्यमाणलक्षणेनमासम्ययोव्रतेनवापशुकेणवाशुद्धिर्भवेत् । अत्रातिदेशसा
 मर्थोद्देशोचर्मवसनगोपरिचर्यादिभिर्गोबधसाधारणैः कतिपयैर्यूनत्वमवगम्यते । एतच्चव्रतचतुष्टयमकामकारेशक्त्यपे
 क्षयाविकल्पितद्रष्टव्यम् । कामकारेतु । एतदेवव्रतंकुर्युर्गुणपातकिनोद्विजाः । अबकीर्णिवर्ज्यशुद्ध्यर्थेचाद्रायणेमथा
 पिदेतिमन्त्रकूटैर्मसिकन्द्रष्टव्यम् । अतएववचनादयमप्रायश्चित्तातिदेशः सर्वेषामुपपातकगणपठितानाञ्चक्रप्रायश्चित्ता
 नामनुक्तप्रायश्चित्तानाञ्चवकीर्णिवर्जितानामविशेषेणवेदितव्यः । अबकीर्णिनस्तुप्रतिपदेऽक्तमेव । नन्वनुक्तप्रायश्चित्त
 विषयनैवतिदेशस्त्युक्ता । इतरथाप्रतिपदेऽक्तप्रायश्चित्तवाधसापेक्षत्वप्रसंगात् । मैवम् । तथासत्युक्तनिःकृतीनामुप
 पातकगणपाठोऽनर्थकः स्यात् । यदपरमुपपातकमध्येसामान्यतः पठितस्यान्यत्रविशेषतः प्रायश्चित्तान्तरमुच्यते । यथा
 श्रयाज्यानाञ्चयाजनम् । त्रीन्कृच्छ्रानाचरेद्वाग्ययाजकोभिचरन्नपौतिससएवविषयः केवलम्परिह्रियतेनपुनर्विशेषतः प
 ठितस्यैवान्यत्रापिविशेषतएवयत्रप्रायश्चित्तमुच्यते । सोपियथाहन्धनार्थेद्रुमच्छेदः वृक्षगुल्मलतावीरुतच्छेदनेजप्यमृक्
 शतमिति । अतोब्राह्मणादिष्वस्मिन्शस्त्रेशस्त्रांतरेवाहूष्टैः प्रायश्चित्तैः सहोपपातकशुद्धिः स्यादेवमित्यादिनाप्रतिपादित
 व्रतचतुष्टयस्यसमविषयमताकल्पनेनविकल्पेविषयविभगोवाश्रयणीयः । तानिचसूक्त्यन्तरदृष्टप्रायश्चित्तानिपाठकमे
 णब्राह्मणादिषुयोजयिष्यामः । तत्रब्राह्मणायांमनुनेदमुक्तम् । येयाद्विजानांसावित्रीनानूचेतयथाविधि । तांश्चारयि
 त्वात्रीन्कृच्छ्रान्यथाविधुपनाययेदिति । यच्चयमेनोक्तम् । सावित्रीपतितायस्यदशवर्षाणिपञ्चच । सशिवम्बपनंका
 त्वाव्रतंकुर्यात्समाहितः । एकविंशतिश्चतुर्ष्वपिवेत्प्रसूतितयावकम् । हविषाभोजयेच्चैवब्राह्मणान्सप्तपञ्चवा । ततोयावका
 शुद्धस्यतस्योपनयनंस्मृतमिति । तदुभयमपियाज्ञवल्कीयमासपयोव्रतविषयम् । यत्रवर्षिष्ठेनोक्तम् । पतितसावित्री

कञ्जहासकवतश्चरेत् । द्वैमासौयावकेनवर्त्तयेन्मासम्पयसापक्षमाभिध्याष्टरत्रयुतेनषड्वात्रमयाचितेनत्रिणत्रमभक्षोहो
 रात्रमुपवसेदश्वमेधाबभूयज्ञच्चेद्वाग्यसोमेनवायजेतेति । अत्रेयंवावस्थायस्योपनयने आपद्भवेनतत्कालातिक्रमस्तस्ययाज्ञ
 वल्कीयव्रतानामन्यतमत्तुण्येपेक्षयाभवतिअनापद्यनिक्रमेतुमानवद्वैमासिकम् । तत्रैवपञ्चदशवर्षादूर्ध्वमपिकियत्काला
 निक्रमेतदूर्ध्वमकव्रतम् । वाग्यसोमोवेति । येवानुपिचादयोप्यनुपनीतासेधामापसम्बोक्तम् । यस्यपितामहावनुप
 नीतौस्यातामस्यसम्बन्धैर्विद्वान्कन्यैर्होत्र्यम् । यस्यप्रपितामहादेनानुसमर्थतेऽपनयनस्यद्वादशवर्षाणित्रैविद्यक
 म्ब्रह्मचर्यमिति । तथास्त्रेयेषुपपातकसाधारणप्राप्तवतचतुष्टयापघादकम्यायश्चित्तंमनुनेक्तम् । धान्यान्नधनचौर्याणि
 कलाकामाद्विजोन्नमः । सजातीयगृहादेवकञ्चादेनविशुद्ध्यतीति । द्विजोन्नमस्यसजानीयोवाह्याणसवातोविप्रपरित्र
 हवाह्याणस्यहर्नुरिदम् । क्षत्रियादेस्तत्पङ्कल्यम् । अथाष्टपादंसेयकिल्विधंभूद्रस्यद्विगुणेत्तराणीतरैषाम्प्रतिवर्णे
 विटुषोतिक्रमेदण्डभूयस्त्वितिक्षत्रियादेरपहर्नर्देण्डाल्पत्वदर्शनान् । तथा । विप्रैनुसकलन्देयम्पादोनक्षत्रियेस्मृतमिति
 पादपादहान्याप्रायश्चित्तदर्शनान् । तथाक्षत्रियादिपरित्रयहेणपिदण्डानुसारेणप्रायश्चित्ताल्पत्वङ्कल्यम् । अतःक्षत्रिय
 परित्रयहेचौर्येयाण्मासिकम् । वैश्यपरित्रयहेत्रैमासिकङ्गोवधव्रतम् । भूद्रपरित्रयहेचान्द्रायणङ्कल्यम् । स्वमुत्तरत्रा
 ष्यहृतीयम् । इदञ्चदशकुम्भधान्यापहारविषयम् । अधिकेनु । धान्यन्दशभ्यकुम्भेभ्योहरतोभ्यधिकेवधइतिवधद
 र्शनान् । कुम्भश्चपञ्चसहस्रपलपरिमाणः । धान्यसाहचर्यादन्नधनेचैतावज्ज्ञान्यपरिमितेवेदितव्ये । अन्नशहेनतण्डुला
 दिकमभिधीयते । धनशहेनचताम्ररजतादिकम् । इदञ्चप्रायश्चित्तंकामकारविषयम् । अकामतस्तुत्रैमासिकं गोवध
 व्रतम् । तथा । मनुष्याणाञ्चहरणेस्त्रीणांक्षेत्रगृहस्यच । कूपवापीजलानाञ्चभुद्धिःचान्द्रायणेनत्विति । सार्द्धशतद्वयप
 ण्यसंभ्यजलापहारे इदञ्चान्द्रायणंप्राप्तमपीतरगोवधव्रतनिवृत्त्यर्थंभिधीयते । तावन्मृत्युजलाहारेपानीयस्यतृणस्यच

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७५ ॥

१३

तन्मूल्याद्विगुणोदण्डइति पञ्चशतदण्डविधानात्तावत्परिमाणयोर्दण्डचान्द्रायणयोगैवधादौ सहचरितत्वात् । तथा । क्व
क्वतिक्कचैन्दवयोः पणपञ्चशतन्नयेति । चान्द्रायणविवये पञ्चशतपणदण्डविधानाच्च । एतच्चक्षत्रियादिद्रव्यापहारे द्रष्टव्यं
। ब्राह्मणसम्बन्धिद्रव्यापहारे तु । निक्षेपस्यापहारे नृश्वरजतस्य च । भूमिवज्रमणीनाञ्च एकस्त्रेयसंस्तुतिमिति द्रष्टव्यं ।
तथा । द्रव्याणामल्पसाखणं स्त्रेयं कृत्वान्यवेष्टमनः । चरेत्सान्नपतं कच्छन्निर्धायान्मश्रुद्धयेइति । अनेनाल्पप्रयोजनत्रपुसी
सादिद्रव्यापहारविशेषेण स्त्रेयसामान्योपपातकप्रायश्चित्तापवादः । इदञ्च चान्द्रायणनिमित्तभूतार्जुनृतीयशतमूल्यस्यप
ञ्चदशार्जुनृतीयसाङ्गपहारे प्रायश्चित्तंचान्द्रायणपञ्चदशं शब्दान्नस्य तथा द्रव्यविशेषेण प्युपपातकसामान्यप्राप्तव्रतोपवादः
। भक्ष्यभोज्यापहारणेयानशय्यासनस्य च । पुष्पमूलफलानाञ्चपञ्चगव्यम्निशोधनमिति । एकवारभोजनपठोपुम्भ
क्ष्यभोज्यापहारइदन्निवारभोजनपर्याप्तापहारे तु त्रिगत्रम् । यथाह पैठीनसिः । भक्ष्यभोज्यान्नस्योदरपरूणमात्रहरणे
त्रिगत्रमेकगत्रम्वापञ्चगव्याहारतेति । यानादीनामप्येतत्साहचर्यादेतावन्मूल्यानामेवापहरणे एतावत्प्रायश्चित्तम् । स
र्वत्रापि ह्रियमाणद्रव्यन्यूनधिकभावेन प्रायश्चित्तस्यापि गुरुलघुभावः कल्पनीयः । तथानृणकाष्ठद्रुमाणाञ्चमुष्कान्नस्यगुड
स्य च । तैलचर्ममिमयाणाञ्च त्रिगत्रं स्यादभोजनमिति । एषाञ्चनृणादीनाम्भक्ष्यादित्रिगुणत्रिगत्रप्रायश्चित्तदर्शनात्
त्रिगुणितमूल्यार्थाणामेव प्रायश्चित्तम् । तथा । मणिमुक्ताप्रवालानान्नामस्य रजतस्य च । अयस्कंस्योपलानाञ्चद्वादशाह
ङ्कणान्ननेति । अत्रापि भक्ष्यादिद्वादशगुणा प्रायश्चित्तदर्शनात्तन्मूल्याद्वादशगुणमूल्यमणिमुक्ताद्युपहारे प्रायश्चित्तमिद
द्रष्टव्यम् । तथा । कार्पासकीटजौर्णानां द्विखुरैकखुरस्य च । पक्षिगन्धैषधीनाञ्च रज्ज्वाञ्चैव च हम्पयइति । अत्रापि भ
क्ष्यादित्रिगुणप्रायश्चित्तदर्शनान्नत्रिगुणमूल्यानामपहारस्यैव तत्र प्रायश्चित्तम् । ह्रियमाणद्रव्यन्यूनधिकभावेन प्रायश्चि
त्ताल्पत्वमहत्त्वं कल्प्यमेव । इदञ्च स्त्रेयप्रायश्चित्तमपहृतद्रव्यदानोत्तरकालमेव द्रष्टव्यम् । यथाह विष्णुः । दत्तैवापहृ

तद्रथं स्वामिने ब्रतमाचरेदिति । अहणापाकरणे च । पुत्रपौत्रैर्कृणन्देयमिति विहितम् । तस्यानपाकरणे तथा वै
दिकस्य जायमानो वैवाह्याण्डित्येतद्वाक्येन संस्तुतयज्ञादिकरणे च । उपपातकश्रुद्धिः स्यादेवमित्यादिनोपपातकसामान्य
विहितं ब्रतचतुष्टयं शत्र्यपेक्षया योज्यम् । प्रायश्चित्तान्तरमप्यत्र मनुनेनोक्तम् । इष्टिं वैश्वानरं चैव निर्वपेदष्टपथ्यये । कृत
ज्ञानाम्पशुसेमानां निःकृत्यर्थमसम्भवेदिति । अष्टपथ्यये सम्बत्सगंते । तथा अधिहृतस्यानाहिताग्निवेष्ये तदेव ब्रतचतुष्टयं
सम्बत्सगदूर्द्धमापदिश शत्र्यपेक्षया योज्यम् । अनापदि तु मानवन्नैमासिकम् । अर्वाकूपुनर्वत्सगत्कार्त्स्न्यजिनिर्विशेषमाह ।
कालेन धाय कर्माणि कुर्याद्विप्रविधानतः । तदकुर्वस्वि गत्रेण मासिमासि विप्रमुह्यति । अनाहिताग्नौ पित्रा दौ यश्च्यमाणः
सुतो यादि । सहि ब्राह्मणेन पशुना यजेन्न निःक्रयाय विविति । एकाग्रेरपि विशेषस्तेनैवोक्तः । कृतदारे गृहे ज्येष्ठो यो नादध्यादु
पासनम् । चान्द्रायणश्चरेद्वर्षं प्रति मासमहोपिवेति । तथा । अपस्यानाम्बिकये च स्मृत्यन्तरे प्रायश्चित्तविशेष उक्तः ।
यथा ह हारीतः । गुडति लपुष्यमूलफलपक्वान्नविक्रये सोमायनम् । सोमायनं सौम्यकच्छः । लाक्षा लवणमधुमांसैल
क्षीरदधितकघृतगन्धचर्मवाससामन्यतमविक्रये चान्द्रायणम् । तथोर्णकेशके सरिभूधेनुवैश्वामशस्त्रविक्रये च । भक्ष्यमां
सस्राव्यस्थिशृङ्गनखशुक्तिविक्रये तप्तकच्छः । हिंगुगुणुलहरितालमनशि लाज्जनैरिक्क्षारलवणमणिमुक्ताप्रवालैश्चैव
वेणुमुन्मयेषु च । आणमतडागोदपातपुष्करिणीसु कृतविक्रये त्रिषवणस्त्राय्यधःशयी चतुर्थकालाहारे दशसहस्रञ्जपन्
सम्बत्सरेण पूतो भवति । ह्रीनमानोन्नतसङ्कीर्णविक्रये चेति । एवमन्यैरपि शङ्खविह्वलशुक्लवचनैर्यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नो
क्तस्तत्रानापदि मानवमुपपातकसाधारणतः प्राप्नोत्रैमासिकम् । आपदि तु याज्ञवल्कीयं ब्रतचतुष्टयं शत्र्यपेक्षया योज्यम् । त
थापरिवेत्तश्चिष्टेन प्रायश्चित्तविशेष उक्तः । परिविविदानः कच्छानि कच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशे तताञ्चैवोपय
च्छेतेति । परिविविदानः परिवेत्ते च ते तत्पुरुषश्च प्राग्ग्याख्यातम् । असौ कच्छानि कच्छौ चरित्वा तस्मै ज्येष्ठाय तां स्वेष्टान् लब्ध्वा

॥मि० प्रा०॥

॥ ७६ ॥

ब्रह्मचर्याहृतमैश्वर्यं भवपरिहारार्थं निवेद्य पुनरुद्बहेत् । कामित्यपेक्षायामुक्तम् । तामेवोपयच्छेतेति तामेव स्वेच्छां ज्ये
ष्ठाय निवेदितान्मोमचानुज्ञातामुद्बहेत् । यत्तु हारीतेनोक्तम् । ज्येष्ठेऽनिविष्टे कनीया निविशमानः परिवेत्ता भवति परि विनिज्ये
ष्ठः परिवेदनी कन्या परिदायी दाता परि यष्टा याजकस्ते सर्वे पतिताः सम्बन्धरम्भा जापयेन कच्छेण पावयेयुरिति । यदपिशं
खेनोक्तम् । परिविनिः परिवेत्ता च सम्बन्धरं ब्राह्मणगृहेषु मैश्वर्यं चरेयातामिति । तदुभयमपि कामकारेण कन्या पिचाद्यनु
ज्ञानोद्वाहविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । यदा पुनः कामतः कन्या पित्रादिदत्तामेव परिणयति तदामानवन्नैमांसिक
म् । पूर्वोक्तोक्तच्छ्रुतिश्चैवाज्ञवल्कीयसुव्रतचतुष्टयमज्ञानविषयम् । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । कच्छैर्द्वयोः परि वेद्ये
कन्यायाः कच्छैश्च । अति कच्छं चरेद्वा ताहोता चान्द्रायणं चरेदिति । एतच्च पर्याहृतिर्दात्रीनां मपि समानम् । एकयोग
निर्देशात् । यथाहमैतमः । परिविनिपरिवेत्तृपथ्याहृतपथ्याध्यात्रेदिधिषूपतीनां सम्बन्धरम्भा कृतम्ब्रह्मचर्यमिति । अ
नन्ववर्षसंख्येनात्रेदिधिषूपथ्यादाविदमेव प्रायश्चित्तमुक्तम् । अत्रेदिधिषूपतिः कच्छं द्वादशशत्रंचरित्वा निविशे तत्ताज्ञैवोपय
च्छेत् । दिधिषूपतिः कच्छाति कच्छौ चरित्वा तस्मै दत्त्वा पुनर्निविशेतेति । अत्रेदिधिष्व्वादेर्लक्षणं सूच्यन्तरेभिहितम् । ज्येष्ठाय यद्वा
नूलायां कन्यायामुह्यते नुजा । यासां येदिधिषूः प्रोक्ता पूर्वा नुदिधिषुः स्मृतेति । तत्रात्रेदिधिषूपतिः प्राजापत्यं कृत्वा तामेव ज्येष्ठां
पश्चादन्येनोक्तमुद्बहेत् । दिधिषूपतिस्तु कच्छौ कृत्वा स्वेच्छां ज्येष्ठुं कनीयस्याः पूर्वविवोद्वेदत्वा न्यामुद्बहेत् । तथा
भृतकाध्यापकभृजकाध्यापितयोश्च पयसा ब्रह्मसुवर्चला मिपेदित्यधि कृत्य विष्णुनोक्तम् । भृतकाध्यापनं कृत्वा भृतकाध्यापित
स्तथा । अनुयोगप्रदानेन वीज्यक्षान्नियतः पिबेदिति । उक्तर्वहेत्तोरधीयानस्य किम्पठसिनां शितन्वयेत्येवम्पठ्यनुयोग
प्रदानम् । अतएव सूच्यन्तरे । दत्त्वानुयोगानध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीदित्युक्तम् । अत्रापि पूर्वोक्तव्रतैः सहास्यशक्त्यपेक्षया
विकल्पः । तथा परदार्येषु पपातकसामान्यप्राप्तमानवत्रैमांसिकस्येवाज्ञवल्कीयव्रतचतुष्टयस्यापि गुरुदाशदावपवाद उक्तः

। तथा न्यत्रापि गौतमादिभिः पारदार्यविशेषेणापवाद उक्तः । यथा ह गौतमः । द्वे परदार्ये त्रीणि श्रोत्रियस्येति । तथा
 वार्षिकम्याहृतम्ब्रह्मचर्यमश्रुत्यतेनैवेदमभिहितम् । उपपातकेषु चैवमिति तत्रेयग्यवस्था । ऋतुकोले कामतो जातिमात्र
 ब्राह्मणीगमने वार्षिकम्याहृतम्ब्रह्मचर्यम् । तस्मिन्नेव काले कर्मसाधनत्वादिगुणशालिन्या ब्राह्मण्यागमने द्वे वर्षे प्राकृतम्ब्र
 ह्मचर्यम् । तादृश्यासु व श्रोत्रियभार्यायागमने त्रीणि वर्षाणि प्राकृतम्ब्रह्मचर्यम् । यद्वा श्रोत्रियपत्न्यागुणवत्त्वाम्ब्राह्मण्या
 नैव वार्षिकन्तादृग्विधायामेव क्षत्रियायां द्वे वार्षिकम् । तादृश्यामेव वैश्यायां वार्षिकमिति व्यवस्था एतत्समानतुष्ट्या श्रद्धायां वा
 रमासिकम्ब्रह्मचर्ये कल्पनीयम् । अतएव शङ्खेन । वैश्यायामवकीर्णी सम्बन्धसं ब्रह्मचर्ये त्रिवर्गं चानुतिष्ठेत् । क्षत्रिया
 यां द्वे वर्षे त्रीणि ब्राह्मण्यां वैश्याव च श्रद्धायां ब्राह्मणपरिणीतायामिति वर्णक्रमेण ह्यसोदशितः । एवं क्षत्रियस्यापि क्षत्रियादि
 स्त्रीषु क्रमेण द्विवार्षिकैकवार्षिकैकवारमासिकानि पूर्वोक्त एव विधये योजनीयानि वैश्यस्य च । वैश्याश्रद्धोर्वा वार्षिकवारमासिकेष्
 दस्य श्रद्धाभ्युपरभार्यायां वारमासिकमेव । यत्त्रापसंवीयम् । स्वर्णायामनन्यपूर्वायां स ह्यसन्निपाते पादः पतत्येव मभ्यासे पादः
 प्रादश्चतुर्थे सर्वमिति । तद्वैतमीयत्रिवार्षिकेण समानविषयम् । अन्यपूर्विकायाश्चतुरभ्यासे द्वादशवार्षिकप्रायेऽस्मिन्नविधाना
 देकस्यामेव गमनाभ्यासेनेदमप्यस्मिन्नं किन्तु प्रतिगमनमप्यदपादन्यूनमप्ययस्मिन्नङ्कल्यम् । एतत्सर्वकामकारविषयम् ।
 अकामतः पुनरेतदेवार्द्धं कृष्यापूर्वाक्तविषये योजनीयम् । ऋतुकोले तु जातिमात्रब्राह्मण्याः कामतो गमने मानवत्रैमासिक
 म् । जातिमात्रक्षत्रियादिस्त्रीषु पुनरस्मिन्नेव विषये तदीयान्येव द्वैमासिकचान्द्रायणमासिकानि योजनीयानि । क्षत्रियादीना
 म् । मासम्प्राजापत्याचरणश्चक्रमेण द्रष्टव्यम् । श्रद्धागमने तु कामतो विहितम्मासव्रतमेवार्द्धं कृष्या योजनीयम् । अतएव
 सम्मर्तः । श्रद्धानुब्राह्मणे गत्वा मासं मासार्द्धमेव वा । गोमूत्रयावकाहारसिद्धे तत्प्रापमोक्षक इति । अकामतोऽर्द्धमासिक

॥मि० प्रा०॥

॥ ७७ ॥

मित्यभिप्रेतम् । ब्राह्मणस्वेदप्रेक्षापूर्वकंब्राह्मणदारुणमिगच्छेत् । निवृत्तधर्मकर्मणः कृच्छ्रेऽनिवृत्तधर्मकर्मणेऽति कृच्छ्र
इति न ब्राह्मणभार्यायान्द्रष्टव्यम् । द्विजातिस्त्रीषु वा विप्रोऽसु द्विस्त्रिर्भेभि च रितास्वबुद्धिपूर्वगमने । तथा च सम्बर्त्तः ।
विप्रामस्वजनंगत्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति । कामतस्तु । रक्षीं प्रव्रजिताभ्यान्त्रीं साध्वीम्बर्णेन मामपि । कृच्छ्रद्वयम्यकुर्वीत
सर्गोत्तममिगम्य चेति यमोक्तं कृच्छ्रद्वयन्द्रष्टव्यम् । चतुर्गृह्याभ्यासे नुव्याभिचारस्य सैरिण्यावृषल्यामवकीर्णः स चेलस्त्रात ऊ
दकुम्भेन्द्या ब्राह्मणाय वैश्यायाश्चतुर्थकालाहारे ब्राह्मणान्भोजयेत्क्षत्रियायाश्चित्रशत्रोपे विधेयवाळकन्दद्यात् । ब्राह्मण्या
न्याहमुपोषितो घृतपाचन्द्यादिनिशङ्खेत्तन्वेदितव्यम् । चतुर्गृह्याभ्यासविषयत्वं चास्य । चतुर्थे सैरिणी प्रोक्ता पञ्चमेव
न्यकीमतेति स्मृत्यन्तरादवगम्यते । अत्रैव विषयेषु द्वित्रिंशन्मतेपुक्तम् । ब्राह्मणीं वन्धकीं गत्वा किञ्चिद्दद्याद्द्विजान्तये । राज
न्यां चेद्धनुर्दद्याद्द्विश्याङ्गत्वानुचैलकम् । अद्राङ्गत्वानुवैविप्र उदकुम्भं द्विजान्तये । दिवसे पोषितो वास्याह द्याद्विप्राय भो
जनमिति । इदं च प्रायश्चित्तज्ञातङ्गर्भानुत्पत्तिविषयम् । तदुत्पत्तौ नुयद्विशेषेण यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तदेव तत्र द्विगुणं कुर्यात्
। गमने नुव्रतं यत्स्याङ्गर्भे तत्तद्विगुणं चरेदित्युशनः स्मरणात् । अद्रायां गर्भमादधतश्चतुर्विंशतिमतेति विशेष उक्तः । वृषल्या
मभिजातस्तु चीणि वर्याणि चतुर्थकालसमयेन क्लृप्नुवीतेति । यत्तुमनुवचनं । अद्रां शयनमारेप्य ब्राह्मणोऽप्यन्यधोगतिम् । ज
नयित्वा सुतन्तस्या ब्राह्मण्यादेव हीयते इति । तत्प्रापगौरवख्यापनपरम् । प्रातिलोम्यववायेतु सर्वत्र पुण्यस्य वध एव । प्रा
तिलोम्ये वधः पुंसो नाट्यः कर्णादि कर्त्तनमिति वचनात् । यत्तु वृहस्पतेतो वचनात् । अद्रस्य ब्राह्मणीं मोहाद्गच्छतः शुद्धि मिच्छ
तः पूर्णमेतद्धृतन्देयं मातायस्माद्धितस्य सा । पादहान्यान्यवर्णा सुगच्छतः सर्ववर्णिकमिति द्वादशवर्षिकान्तिदेशकन्तत्त्वभा
र्याभ्यान्यागच्छते वेदितव्यम् । मोहादिति विशेषणोपादानात् । यत्तु सम्बर्त्तवचनात् । कथञ्चिद्ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्रि
यो वैश्य एव वा । कृच्छ्रं सान्नपनम्वास्यात्प्रार्थयश्चित्तन्मिभुञ्जये । अद्रस्तु ब्राह्मणीं गच्छेत्क्षत्र्यश्चित्काममेहि हितः । गोमूत्रया

वकाहारेमासेनैकेनमुद्यतीति तदत्यन्तव्यभिचरितब्राह्मणीविषयम् । अन्यजागमनेपिप्रायश्चित्तं वृहत्सम्बन्धेनोक्तम् । र
 जकव्याधौशूलूवेणुचर्मैपजीविनाम् । एतास्तुब्राह्मणोगत्वाचरेचान्द्रायणद्वयमिति । इदम्ब्राह्मणस्यकामतःसहस्रमन
 विषयम् । क्षत्रियादीनानुपादपादहीनं कल्पनीयम् । तच्चैवापसम्बन्धेनोक्तम् । श्वेच्छीनटीचर्मकारीरजकीवर्डी
 तथा । एतासाङ्गमनं हत्वाचरेचान्द्रायणद्वयमिति । अन्यजाश्चनैवदर्शिताः । रजकश्चर्मकारश्चनटोवर्डएव
 च । कैवर्तमेदभिह्नाश्चसप्तैतेह्यन्यजाःस्मृताइति । यनुचण्डाबादयोन्यावसायिनस्तस्वीगमनेगुरुतररम्यायश्चित्तं गु
 रूतल्यप्रकरणेदर्शितम् । एतासाञ्चान्यजस्वीयांमध्येयदेकस्याववायेप्रायश्चित्तमभिहितन्तत्सर्वसुभवतिसर्वासां
 दूशत्वात् । यथाहोशनाः । बहुनामेकधर्मणामेकस्यापियदुच्यते । सर्ववान्तर्देवेत्कार्यमेकरूपपादितेस्मृताइति । अ
 क्रामतस्तुगमते । चाण्डालमेदश्चपचकपोलव्रतचारिणः । अक्रामतःस्त्रियोगत्वापशकव्रतमाचरेत् । इत्यापसम्बन्धोक्तम्
 छव्यम् । यच्चसम्बन्धेवचनम् । रजकव्याधौशूलूवेणुचर्मैपजीविनाम् । स्त्रियोविप्रोयदागच्छेत्कृच्छ्रान्द्रायणश्चरे
 दिति । तदप्यक्रामविषयम् । यनुशतातयेनोक्तम् । कैवर्तीरजकीश्चैववेणुचर्मैपजीविनीम् । प्राजापत्यविधानेन
 हच्छेनैकेनमुद्यतीति । तद्रेतःसेकान्प्रभिवृत्तिविषयम् । यत्तूशनसोक्तम् । कापालिकान्नभोजनान्नारोगामिनान्तथा
 । ज्ञानात्कृच्छ्रादमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवद्वयमिति । तदभ्यासविषयम् । यदानुचाण्डाल्यादिदयुगच्छेन्नोगभभवति । त
 दाचाण्डाल्याङ्गभेमाप्यगुरुतल्यव्रतश्चरेदित्युशनसोक्तं द्वादशवार्षिकं कच्छव्यम् । यत्तन्त्यजायाम्यस्तुतस्यनिष्कृतिर्न
 विधीयते । निर्वासनं कृतां कस्यतस्यकार्यमसंशयमित्यापसम्बन्धवचनम् । तत्क्रामकारविषयम् । स्त्रीणामपि सव
 शानुलोमव्यवायेयत्तुस्यस्योक्तद्वैवार्षिकादितदेवभवति । यत्पुंसपरदारेषुतच्चैनाञ्चारयेद्व्रतमिति मनुस्मरणात् ।
 प्रतिलोम्येनव्यवायेचस्त्रीपुंसयोःप्रायश्चित्तभेदः । यथाहवशिष्ठः । अद्रुश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्दीरशैर्वैष्टयित्वाप्र

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७८ ॥

द्रुमसौप्रास्येद्ब्राह्मण्यः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य तन्नागैरह्वरं भारोप्य महापथमनुब्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञा-
यत इति । तथा वैश्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेद्भो हितदभैर्वैष्टयित्वा वैश्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्यः शिरसि वपनं कारयित्वा
सर्पिषाभ्यज्य तन्नागैरह्वरं भारोप्य महापथमनुब्राजयेत्पूता भवतीति विज्ञायत इति । तथा राजन्यश्चेद्ब्राह्मणीमभिगच्छेच्छ-
रपत्रैर्वैष्टयित्वा राजन्यमग्नौ प्रास्येद्ब्राह्मण्यः शिरसि वपनं कारयित्वा सर्पिषाभ्यज्य तन्नागैरह्वरं भारोप्य महापथमनुब्राजये-
त्पूता भवतीति विज्ञायत इति । एवं मन्त्रेण राजन्यामूद्रश्च राजन्या वैश्ययो रिति । पूतो भवतीति वचनाद्वाजवीथिपरिव्राज-
नमेव दण्डरूपमप्रायश्चित्तान्तरनिरपेक्षं मुञ्जि साधनमिति दर्शयति । ब्राह्मण्यः प्रातिजो म्येन द्विजातिव्यवाये प्रायश्चित्ता-
न्तरमप्युक्तं सर्व्वतैत । ब्राह्मण्यकामाद्रुक्ते चैष्टयित्वा वैश्यमेव च । गोमूत्रयावकैर्मसा तदूर्ध्वं च विष्णुं ह्यतीति । काम-
नस्तु तद्विगुणं कर्त्तव्यम् । कामा तद्विगुणं भवेदिति वचनात् । षड्विंशन्मतेऽपि ब्राह्मणोऽक्षत्रियवश्यं सेवायां कृच्छ्रं तिष्ठ-
च्छौचरेष्टत्रिययोऽपि तन्मन्त्राह्वरणजन्यवैश्यसेवायां कृच्छ्राद्धं भ्राजा पत्यमति कृच्छ्रम्वैश्ययोऽपि तन्मन्त्राह्वरणजन्यवैश्यसेवायां
कृच्छ्रपादं कृच्छ्राद्धं भ्राजा पत्यं प्रदूषायाः प्रदूषेऽप्येवमेव प्राजा पत्यम् । ब्राह्मण राजन्यवैश्यसेवायान्वहोऽगत्रिग्नं कृच्छ्राद्धं मिमि-
 । प्रदूषेऽप्यन्यत्र विशेषोऽवृहत्प्रचेतसोक्तः । विप्रा प्रदूषेण संपुक्ताने च तस्मात्प्रसूयते । प्रायश्चित्तं स्मृतं तन्तस्याः कृच्छ्रं चान्द्राय-
णत्रयम् । एतदतिच्छन्त्यां स्वपतिभ्रान्त्या वा वेदितव्यम् । चांद्रायणे द्वे कृच्छ्रश्च विप्राया वैश्यसङ्गमे । कृच्छ्रं चांद्रायणे स्या-
तान्तस्याः क्षत्रियसङ्गमे । क्षत्रिया प्रदूषसम्पर्कं कृच्छ्रश्चान्द्रायणद्वयम् । चांद्रायणं स कृच्छ्रनुचरे द्वैश्ये न सङ्गता । प्रदूष-
त्वाचरे द्वैश्या कृच्छ्रश्चांद्रायणोत्तरम् । अनुजो म्येन कुर्वीत कृच्छ्रम्यादावगोपतमिति । प्रजाता सुचतुर्विंशतिमते विशेषे षष्ठोक्तः
 । विप्रगर्भे पराकः स्यात्क्षत्रियस्य तथैवम् । ऐन्दवं च पराकश्च वैश्यस्या कामकारतः । प्रदूषगर्भे भवेत्त्यागो चागृहलो जायते य-
तः । गर्भस्त्वावेधानुदेति चरे चांद्रायणत्रयमिति । अकामकारत इति विशेषे षणोपादानात्कामकारे पुनः पराकादिकं द्विगुणं कुर्या-

न् । यदात्मानिःसूतगर्भेव दशमासंस्थित्वा प्रजायते तदा प्रायश्चित्तभावः । ब्राह्मणश्च त्रियविशम्भार्याः श्रूत्रेण सङ्गताः ।
 अप्रजाता विष्णु ह्यन्ति प्रायश्चित्ते न ते नर इति विशिष्टस्मरणान् । यदात्वाहितगर्भेव पञ्चान् श्रूद्रादिभिर्यभिचरति । त
 दागर्भपातशङ्कया प्रसवोत्तरकाल एव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । अन्तर्वत्नीनुयानारी समेता कन्यकामिता । प्रायश्चित्तं न कुर्यात्सा
 यावद्गर्भानिःसूतः । जाते गर्भे व्रतम्पञ्चाकुर्व्यान्मासन्तु यावकम् । नगर्भे दोषस्तत्रास्ति संस्कार्यः स यथाविधीति स्मृत्यन्ता
 रदर्शनात् । यदात्वात्तद्व्याप्त्या प्रायश्चित्तं न कुर्यात् । तदानीयाः कर्णेदि कर्तनमिति द्रष्टव्यम् । अन्यजगमनेपि स्त्रीणां स्मृ
 त्यन्तरे प्रायश्चित्तं न दर्शितम् । रजकव्याधौ शूलयवेणु चर्मोपजीविनः । ब्राह्मणैतान्यदागच्छेदकामादेन्दवद्वयम् । त
 याचाण्डालाद्यन्यावसाधिगमनेपि । चाण्डालमुष्कसंस्नेच्छ्वपाकमपि न तन्तथा । ब्राह्मण्यकामतो गत्वा चान्द्रायणचतु
 ष्ययमिति । अकामत इति वचनात्कामतो द्विगुणं कल्प्यम् । तथा । चाण्डालेन नु सम्पर्के यदि गच्छेत्कथञ्चन । स शिखं
 वपनं कुर्याद्दुज्जीयाद्यावकौदनम् । चित्रत्रमुपवासः स्यादेकगृहं जले वसेत् । आत्मना सम्मि ते कर्षे गोमयोदक कर्तमे ।
 तत्र स्थित्वा निरहरसंविगत्रन्ततः क्षिपेत् । शङ्खपुष्पी लतामूलम्पत्रम्बाकुसुममफलम् । धोरं सुवर्णं संमिश्रं क्षायित्वा
 ततः पिबेत् । एकभक्तश्चरेत्पञ्चाद्यावत्पुष्पवती भवेत् । वहिस्तो वच्च निवसेद्यावच्चरति न द्वतम् । प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्या
 द्ब्राह्मणभोजनम् । मोदयन्दक्षिणान्दद्याच्छुस्वायम्भुवो ब्रवीदिति । एतदप्यकामविषयमेव यदि गच्छेत्कथञ्चनेति
 वचनात् । चव्यशृङ्गेनाप्यन्यथवाये प्रायश्चित्तान्तरमुक्तम् । संपृक्ता स्यादथान्यैर्यासाहच्छादं समाचरेदिति । अकाम
 तः सकृद्गमन इदम् । यदात्वाहितगर्भाया एव पञ्चाचाण्डालादिव्यवायस्तदा तेनैव विशेष उक्तः । अन्तर्बत्नीनुयवतिः संपृ
 क्ता चात्ययोनिना । प्रायश्चित्तं न सा कुर्याद्यावद्गर्भानिःसूतः । न प्रचारं गृहे कुर्यान्न चाङ्गेयुप्रसाधनम् । न शयीत समम्भ
 ज्ञानवाभुज्जीतबान्धवैः । प्रायश्चित्तं गते गर्भे विधिं कृच्छादि कञ्चरेत् । हिरण्यमथ बाधे नुन्दद्याद्विप्रायदक्षिणमिति । य

दानुकामतोऽयं तस्य कर्कङ्करोति । तदा अन्यजेन तु सम्यक् भोजने मयुने कृते । प्रविशेत्सम्यदीप्ते ग्रीमयुना सा विभुश्च्यतीत्युशने
 सोक्तं द्रष्टव्यम् । यदा तूक्तमप्रायश्चित्तं न करोति तदा पुल्लिङ्गेनाङ्कनीयावध्यावाभवेत् । हीनवर्णे पभुक्ताया सांक्वावध्याय
 बाभवेदिति पशुरस्मरणम् । यथापरिवृत्तिप्रायश्चित्तानामपि परिवेत्तु प्रायश्चित्तबहुवस्थाविज्ञेया । इयांस्तु विशेषः परि
 वेत्तु र्यस्मिन्विषये कृच्छ्रानि कृच्छ्रैः तत्र परिवृत्तिः प्राजापत्यमिति । परिवृत्तिः कृच्छ्रं द्वादशगन्तं चरित्वा पुनर्निविशेत्तत्ताञ्चैवोपय
 च्छेदितिविशिष्टस्मरणम् । वार्द्ध्यलवणक्रिययोस्तु मनुयोगीश्वरोक्तसामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्वा
 येक्षया योज्यानि । लवणक्रियानन्तरं स्त्रीशूद्रविद्वत्तत्रवध इत्युपपातकमध्ये पठितम् । तत्र प्रायश्चित्तान्तरमप्याह । ऋ
 यभैकसहस्रागादद्यात्तत्रवधेपुमान् । ब्रह्महत्याव्रतम्वापिवत्सरत्रितयश्चरेत् । वैश्यश्चाष्टचरेदेतद्दद्याद्द्वैकशतज्ञवाम्
 । वरमासान् शूद्रहोष्येतर्ज्जेन दद्याद्दशथवा । एकमधिकं यस्मिन्सहस्रेतदेकसहस्रम् । तस्य पूर्ण एकसहस्रः ऋ
 यभः एकसहस्रोऽयासांगवान्ताञ्चहवभैकसहस्राः क्षत्रवधे दद्यात् । अथवा ब्रह्महत्याव्रतम्वावर्चयश्चरेत् । वैश्यश्चात्वेत
 द्ब्रह्महत्याव्रतमष्टमेकश्चरेत्तृगवांवृषभैकशतम्वा दद्यात् । शूद्रघाती तु ब्रह्महत्याव्रतं वरमासश्चरेत् । यद्वादशधेनूर्वि
 रप्रसूताः सवत्सा दद्यात् । इदमकामतो जातिमात्रक्षत्रादिवधविषयम् । कामतस्तु गजन्यं विनिपात्येति प्रकम्ब्यैतेषामेव
 प्रायश्चित्तानाम्मानवेभिधानात् । दानतपसोश्च शक्नोपेक्षया व्यवस्था । ईषद्व्रतस्य योस्तु विच्छेद्रयोस्तु रीयो ब्रह्महत्या
 याः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः । वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्येऽष्टमोऽंश इति मनुः कृच्छ्रव्यम् । वृत्तस्येक्षत्रिये तु सार्द्धं चतुर्वा
 र्षिकं कल्प्यम् । वृत्तशब्देन चात्मगुणादिकमुच्यते । गुरुपूजाघृणाशौचं सव्यमिन्द्रियनियमः । प्रवर्तनं हितानाञ्च त
 त्सर्वं वृत्तमुच्येदिति स्मरणम् । यत्तु वृद्धहारीतवचनम् । ब्राह्मणः क्षत्रियं हत्वा षड्वर्षाणि व्रतश्चरेत् । वैश्यं हत्वा चरेदे
 वम्ब्रतञ्चैवार्थिकं द्विजः । शूद्रं हत्वा चरेद्वर्षं ऋषभैकादशाश्च गाद्विंशतितत्कामकारविषयम् । श्रोत्रियश्च चादिवधे तु तुरीयो

नक्षत्रियस्यवधेब्रह्महणिब्रतम् । अर्द्धं वैश्यवधेकुर्यान्नुरीयम्बुधस्यत्विवृहज्जारीतोक्तद्रष्टव्यम् । यत्तुवशिष्टवचनम् ।
ब्राह्मणेणजन्यं हत्वा अष्टौ वर्षाणिब्रतंचरेत् । यद्वैश्यश्चौणिश्रूद्रमिति । तदपिहारीतीयेनसमानविषयम् । क्षत्रियेल्पी
षड्गुणन्यूनइत्येतावान्विशेषः । यदानुश्रोत्रियोवृत्तस्यसम्भवतितदापूर्ववर्णयोर्वेदाध्यायिनंहत्वेत्यापसम्भोक्तंद्वादशवर्षि
कद्रष्टव्यम् । प्रारब्धयागेत्वश्रोत्रियेक्षत्रियादौ व्यापादितेयागस्यक्षत्रियविद्वद्यातीचरेद्ब्रह्महणिब्रतमितिद्रष्टव्यम् । श्रो
त्रियेपुनर्यागस्येक्षत्रियादौ ब्राह्मणस्यराजन्यवधे षड्वर्षिकम्प्राक्ततम्ब्रह्मचर्यमुपैकसहस्राश्चगादद्याद्वैश्यवधेचैवार्धिकं
चतुर्धैकशताश्चगादद्याच्छूद्रवधेसाम्बन्धिरिकमृषभैकादशाश्चगादद्यादितिगौतमोक्तदानतपसोःसमुच्चयोद्रष्टव्यः । ए
तच्चात्मनिपूर्वविषयम् । पूर्ववदमतिपूर्वचतुर्वर्णेषुप्रमाप्यद्वादशषड्त्रीन्संवत्सरश्चब्रतान्यादिशेतेषामन्नेगोसहस्रान्तोर्द्धं
तस्यार्द्धमर्द्धंचदद्यात्सर्वेषामानुपूर्व्येणेतिशङ्खस्मरणम् । इदञ्चगौतमीयविषयएवकिंचिन्न्यूनगुणेष्वक्षत्रियेगुणाधिकयो
वैश्यश्चूद्रयोश्चद्रष्टव्यं । स्त्रीश्चूद्रविद्वत्त्रयवधेन्युपपातकमध्येविशेषतएवपठितत्वेनोत्सर्गापवादन्यायोगेचरत्वाभावादुपपातक
सामान्यप्राप्तान्यपिप्रायश्चित्तान्यत्रयोजनीयानि । तत्रदुर्वृत्तक्षत्रियादौकामतोव्यापादितेमानवचैमासिकं द्वैमासिकंचाद्रायण
श्चवर्णकमेणयोज्यं । अकामतस्तुयोगीश्वरेक्तंत्रिगत्रोपवाससहितमृषभैकादशगोदानम् । मासंपंचगवाशनंमासिकञ्चपयो
ब्रतंयथाक्रमेणयोज्यम् । एतच्चप्रागुक्तम्ब्रतजातम्ब्राह्मणकर्तृकेक्षत्रादिवधेद्रष्टव्यम् । अकामतस्तुगजन्यंविनिपात्यद्विजो
त्तमः । तथाब्राह्मणस्यराजन्यवधे षड्वर्षिकम् । तथाब्राह्मणःक्षत्रियंहत्वेत्यादिषुमनुगौतमहारीतवशिष्टवधेषुब्राह्मण
महणम् । क्षत्रियादिकर्तृकेतुक्षत्रियादिवधेपादपादन्यूनद्रष्टव्यम् । विप्रेतुसकलन्देयम्पादोनक्षत्रियेस्मृतम् । वै
श्येर्द्धम्पादएकस्तुश्चूद्रजातिषुशस्यतइतिवृहद्विष्टुस्मरणम् । यत्तुपर्वद्याब्राह्मणानानुसारंशंद्भिगुणामता । वैश्या
नाम्भिगुणाप्रोक्तापर्वद्वचब्रतंस्मृतमित्याजिरेवचनम् । तन्प्रातिलोम्येनवाग्दण्डपाण्यविवयमित्युक्तंज्ञेयवधप्रकरणे । मूर्द्धा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ८० ॥

वसिष्ठादीनाम्बधृतत्प्रायश्चित्तज्ञानं न भवति । तेषां क्षत्रियादित्वाभावात् । अतो दण्डानुसारेणैव तद्वधे पूर्वोक्तव्रतकदम्ब
कस्य वृद्धिर्ह्यसौ कल्पनीयो । दण्डस्य च वृद्धिर्ह्यसौ दर्शितौ । दण्डप्रणयनं कार्यम्बर्णे जात्युत्तमधरैरित्यत्र स्त्रीवधप्राय
श्चित्तमाह । दृष्टवृत्ताब्रह्मविद्वक्षन्भूद्रयोधाः प्रमाप्यतु । दृष्टिन्धनुर्वस्त्रमविक्रमाद्दद्याद्विशुद्धये । ब्राह्मणादिभार्यादुर्वृत्ताः
स्वैरिणीः प्रमाप्य कर्मण दृष्टिञ्जलाधारश्चर्मकोशन्धनुः कर्मुकम् वस्त्रगङ्गम् । अविमेघश्च विशुद्धये दद्यात् । इदञ्च प्राप्ति
लोभ्येनान्यजातिप्रसूतानाम्ब्राह्मण्यादीनामकामतोवधविषयम् । कामतस्तु ब्रह्मगर्भेऽत्राह । प्रतिलोमप्रसूतानां स्त्रीणां
मासावधिः स्मृतः । अनन्तरप्रभक्कनाच्चसूतादीनाञ्चतुर्द्वियडिति । ब्राह्मण्यावधे षण्मासाः क्षत्रियायाश्चत्वारिंशे वैश्यायाश्च वि
धेवं यथार्हं तयान्वयः । यदानुवैश्यकर्मणा जीवन्तो व्यापादयन्ति तदकिञ्चिद्देयम् नैश्चिकेन किञ्चिदिति गौतमस्मरणात् । वै
शिकेन वैश्यकर्मणा जीवत्याभ्यायादितायां किञ्चिदेव देयम् । तच्च जललंकोशं कूपे यवाविप्रैर्ब्राह्मण्याः प्रतिपादयेत् । वधे धनुः
क्षत्रियायावस्तो वैश्यावधे स्मृतः । भूद्राया माविकं वैश्याहत्वा दद्याज्जलं नरः इत्यङ्गिरः स्मरणात् । यदा पुनः क्षत्रियादिभिः
प्रतिलोभ्येन व्यभिचारिता ब्राह्मण्याद्या व्यापादितास्तद्गोवधप्रायश्चित्तानि यथार्हं योज्यानि । ईषह्यभिचारित ब्राह्मण्यादिषु
धेविशेषमाह । अप्रदुष्टं स्त्रियं हत्वा भूद्रहत्याव्रतश्चरेत् । यदा त्वप्रकर्षेण दृष्टामीषह्यभिचारिणीम्ब्राह्मण्यादिकान्यापाद
यति । तदा भूद्रहत्याव्रतं षण्मासिकं कुर्याद्दशवधेनूदद्यात् । इदञ्च षण्मासिकमकामतो ब्राह्मण्या व्यापादने क्षत्रियावधे
न कामकृते द्रष्टव्यम् । कामतो वैश्यावधे दशधेनूदद्यात्कामतः भूद्रावधे उपपातकसाधारणप्राप्तं मासस्य च गथाशनम् । यदा
तु कामतो ब्राह्मणी व्यापादयन्ति तदा द्वादशमासिकम् । क्षत्रियादीनां त्वकामतो व्यापादने त्रैमासिकसार्द्धं मासिकार्द्धं द्वाविंशत्यहा
नि । यथाह प्रचेताः । अन्तनुमतोम्ब्राह्मणीं हत्वा कच्छार्द्धं षण्मासान्वेति क्षत्रियाहत्वा षण्मासं मासत्रयमेवेति वैश्यां नत्वा मासत्रय
सार्द्धं मासमेवेति । भूद्राहत्वा सार्द्धं मासं सार्द्धं द्वाविंशत्यहानि वेति । यत्तु हारीतेन । यद्द्वयं णि गजान्ये प्राक्तनं ब्रह्मचर्यं ब्रौणिवै

श्येसार्द्धं श्रुद्धतिप्रतिपादोक्तम् । क्षत्रियवद्वाह्मणीवैवश्यवश्चत्रियायां श्रुद्धवद्देश्यायां श्रुद्धवद्देश्यानां वमासानित्युक्तं तदपि क
 र्मसाधनत्वादिति गुणयोगिनीनाङ्कामनोव्यापादनेद्रष्टव्यम् । अकामतस्तदर्थं कल्प्यम् । अत्रेयानुप्रागुक्तम् ॥ ७७ ॥ हिंसाप्रा
 यश्चिन्मप्रकरणे प्रसंगात्प्रकीर्णकपटाभिधेयानुपपातकप्राणिवधेऽपि प्रायश्चित्तमाह ॥ ७७ ॥ अस्थिमतां सहस्रान्नतथान
 स्थिमतामनः । अस्थिमताम्प्राणिनां ककलासप्रभृतीनामनुक्तनिष्कृतीनां सहस्रं हत्वा अन्नस्थिमतां चयूकामकुण्डं शमशकप्रभृ
 तीनाञ्जनः शकटान्त्यरिपूर्णमात्रं हत्वा श्रुद्धवद्देश्यानां सिकम्प्राकृतम्ब्रह्मचर्ये चरेद्दशधेनून्वा दद्यात् । सहस्रमिति परि
 माणनियमात्रतोऽधिकेवधेऽतिरिक्तङ्कल्प्यम् । अर्वाक्षपुनः प्रत्येकवधे तु । किञ्चित्सास्थिवधे देयम्प्राणायामस्त्वनस्थिकइति व
 द्यति । तथानस्थिमतामनइत्येतच्चक्षोदियुजन्तुविषयम् । स्थविष्ठानस्थिघुणादिजननुवधेयुक्तमिकीटवयोहत्वेत्यादि
 नामलिनीकरणयान्यभिधायमलिनीकरणेयेयुतप्तः स्याद्वावकस्य हर्मिमनूक्तद्रष्टव्यम् । किञ्च । मार्जारगोधानकु
 लमण्डूकञ्चपतत्रिणः । हत्वा न्यहम्पिवेक्षीरं कच्छंवापादिकञ्चरेत् । मार्जारादयः प्रसिद्धाः पतत्रिणश्चायकाकोलूकास्त्रा
 नहत्वा त्रिणचम्पयः पिवेत्पादकच्छंवाचरेत् । बाणद्वयो जनगमनादिकम्बानुर्थात् । यथाहमनुः । पयःपिवेत्त्रिणचंवा
 योजनंवाध्वनोव्रजेत् । उपसृष्टेस्त्रवत्वाग्वासूक्तम्बागदैवतञ्जपेदिति । इदञ्चप्रत्येकवधविषयम् समुदितवधे तु । मा
 र्जारनकुलौ हत्वा चायमण्डूकमेव च । अगोधोलूककाकांश्च श्रुद्धवद्देश्यानां तन्मन्त्रं वाणमासिकन्द्रष्टव्यम् । यत्पुन
 र्वसिष्ठेनोक्तम् । अमार्जारमण्डूकनकुलसर्पदहरमूषकानहत्वा कच्छं द्वादशगत्रञ्चरेत् किञ्चिद्दद्यादिति तत्कामतोऽभ्या
 सविषयमेव दितव्यम् । दहरेऽल्पमूषकः कुच्छुन्दरीवा । किञ्च । गजेनीलवृषाः पञ्चश्रुकेवत्सोद्विहायनः । खगजमेवेषु
 वृषोदेयः कौञ्चे त्रिहायनः । दन्तिनिव्यापादिते पञ्चनीलवर्णवृषादेयाः श्रुकेपक्षिणि द्विवर्षावत्सः सभच्छगैडकेषु प्रत्येक
 मेकोवृषः कौञ्चेपक्षिणि त्रिहायनोवत्सः देयइति सर्वत्रानुवङ्गः । मनुनाप्यत्र विशेष उक्तः । वासेदद्याद्भयं हत्वा पञ्चनीला

नृषानाजम् । अजमेवावनद्वाहङ्गरं हत्वैकहायनमिति । किञ्च । हंसशेनकपिकव्याज्जलस्य लश्लिङ्गिनः । भासं
 चहत्वा दद्याद्गामकव्यादस्तुवत्सिकाम् । कव्यं अपक्वमासंतदत्तीति कव्याद्याघ्रमृगालादिर्मृगविशेषः वानरसाहचर्यात् । त
 थाहंसशेनसमभिव्याहारात्कङ्कटुघ्रादिः पक्षिविशेषश्च गृह्यते । जलशदेन जलचरवकादयोगृह्यते । स्थलशदेन स्थ
 लचरवलाकादयः शि यगडी मयूरे भासः पक्षिविशेषः । शेषाः प्रसिद्धाः एवाम्प्रत्येकवधे गमेकान्दद्यात् । अत्र कव्यादस्तु हरि
 णादिमृगान्खंजरीटादिपक्षिविशेषान्वाहत्वा वत्सतरीं दद्यात् । यथाचमनुः । हत्वाहंसम्बलाकाञ्चकं वर्हिणमेव च ।
 वानरं शेनभासौ च स्पर्शयेद्ब्राह्मणाय गाम् । कव्यादस्तु मृगान्दत्वात्पयस्विनीम् । अत्र कव्यादो वत्सतरीमुष्टं हत्वा
 नुकम्बलमिति । किञ्च । उरगेष्वायसोदण्डः पण्डके च पुसीसकम् । कोले घृतघटो देय उष्ट्रे गुग्गाह्वयेऽयुक्तम् । सरी
 सृपेषु व्यापादितेष्वयो मयोदण्डसोऽथ प्राप्नोते यः । पण्डकेन पुंसके व्यापादिते च पुसीसकञ्च मायपरिमितं दद्यात् । पला
 लभारं वा । पण्डकं हत्वा पलालभारं च पुसीसकत्वा दद्यादिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । यद्यपि । पण्डको लिङ्गहीनः स्यात्संस्का
 राहंश्च नैव स इति देवत्ववचनेन सामान्येनैव स्त्रीपुंलिङ्गरहितो निर्दिष्टः । तथापि न गोब्राह्मणरूपस्येह विवक्षा गोब्राह्मण
 वधस्य जात्यवच्छेदेन प्रवृत्तेर्लिङ्गविरहिण्यपण्डे जाति समवाया विशेषात्तन्निमित्तमेव लघुप्रायश्चित्तं युक्तम् । तस्मान्मृगप
 क्षिण एव विवक्षिताः । मृगपक्षिसमभिव्याहाराच्च । कोले सूकरे व्यापादिते घृतकुम्भो देयः । उष्ट्रे गुग्गादेया वाजिनिविनि
 पातिते सद्यं शुक्रम्बस्त्रन्देयम् । तथाचमनुः । अभिंकार्क्षायसीं दद्यात्सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः । पलालभारकं षण्डे सैसक
 चैव मायकमिति । किञ्च । तित्तिरौतुतिलद्रोणं जादीनामशकुवन् । दानन्दानुचरे त्कुच्छमेकैकस्य विप्रमुद्गये । तित्ति
 रौपतत्रिणि व्यापादिते तिलद्रोणं दद्यात् । द्रोणशट्च परिमाणविशेषवचनः । अष्टमुष्टिभवे किंचिन्निश्चिदष्टौ तु पुष्का
 लम् । पुष्कलानि नुचत्वारिञ्चाठकः परिकीर्तितः । चतुर्गुणको भवेद्द्रोण इत्येतन्मानलक्षणमिति स्मरणात् । पूर्वोक्तानां ग

जादीनां व्यापादने निर्धनत्वेन नीलवृषपञ्चकादिदानं कर्तुं मशक्रुवन्प्रत्येकं कच्छं चरेद्विप्रुद्धार्थं कच्छं शब्दश्चात्र लक्षणया लक्षणे
 साध्येन पोमात्रे द्रष्टव्यः । तपसिचगौतमेन दर्शितानि । सम्बत्सरः षण्मासाश्चत्वारस्त्रयोदशवेकश्चतुर्विंशत्यहो द्वादशाहः
 । षडहस्त्र्यहो होत्र इति काला एतान्येवानादेशे विकल्पेन क्रियेरन्नेन सिगुरुणि लघुनि लघूनि इति । यदि कच्छ
 शब्देन मुख्योऽर्थो गृह्यते तर्हि गजेभ्यो विधेयं प्राजापत्य एव स्यान्न चतुष्टयम् । तपोमात्रपरत्वे तु दानगुरु लघुभावका
 ल्यतया तपसोऽपि गुरु लघुभावोऽयुज्यते । ततश्च गजे द्वैमासिकं यावकाशनं श्रुकेतपवास इति । एवमन्यत्रापि दानानुसारेण
 प्रायश्चित्तं कल्प्यम् । किञ्च । फलपुष्पान्नरसजसन्नायते घृताशनम् । उदुम्बरदौ फले मधूकदौ च कुसुमे चिरस्थितभक्त
 सक्तादुन्ने चरसे गुडदौ च यानि सन्नानि प्राणिना जायन्ते ते वा घृते घृताशनं श्रुजि साधनम् । इदं च घृतप्राशनं भोजनका
 र्येऽप्यविधीयते प्रायश्चित्तानन्तमेरूपत्वात् । दर्शितञ्च तपोरूपत्वांगिरसे प्रायश्चित्तपदनिर्वचनव्याजेन । प्रायेनात्मनः
 प्रोक्तञ्चित्तं निश्चय उच्यते । तपोनिश्चयसंयुक्तमप्रायश्चित्तं तदुच्यते इति प्रतिप्राणि प्रायश्चित्तस्यानन्त्यात् चक्रुमशक्यत्वात्सा
 मान्येन प्रायश्चित्तमाह । किञ्चित्सा स्थिवधेदेयमप्राणायामस्त्वन्तस्थिके । अस्थिमतां कलासादिप्राणिनां न्यूनसहस्रं
 ग्यानां प्रत्येकं त्र्यधे किञ्चित्स्त्वल्पान्यहिरण्यादिदेयम् । अनस्थिके त्वेकः प्राणायामः । तत्र किञ्चिदित्यदा हिरण्यन्दी
 यते तदा पणमात्रम् । अस्थिमतां त्र्यधे पणो देय इति सुमनुस्मरणम् । यदा तु धान्यन्तदाष्टमुष्टिदेयम् । अष्टमुष्टि
 भवेत्किञ्चिदिति स्मरणम् । एतच्चानुक्तानि कृतिप्राणिवधविषयम् । यत्र तु प्रायश्चित्तविशेषः श्रूयते तत्र स एव भवति ।
 यथाह पराशरः । हंससारसचक्राह्वैर्कोचकुक्कुटघातकः । मयूरमेयौ हत्वा च एकभक्तेन शुद्ध्यति । मङ्गुश्चटिद्विभंचैव
 शुक्रकम्पागवतन्नया । आडिकां च वकंहत्वा शुद्धौ द्वैतकभोजनात् । चायका कपोतानां सारोति तिरिघातकः । अन्नजले उ
 भे संध्ये प्राणायामेन शुद्ध्यति । गृध्रश्वेन विहंगानां मलूकस्य च घातकः । अपक्वाशीदिननिष्ठे द्वैकालौ मारुताशनः । हत्वा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ८२ ॥

मूषकमार्जारसर्पाजगरदुण्डुभान् । कशरभोजयेद्विप्राह्नो हृदण्डश्च दक्षिणा । सेधाकच्छपगोधानां शशशृङ्गकघा-
तकः । वृन्ताकफलगुञ्जाशीश्च होत्रेण शुद्ध्यति । मृगरोहिर्वर्हाणां सविकावस्तघातने । वृकजंबुकच्छाणान्तरक्षू-
णांच घातकः । तिलप्रस्थौत्सौ दद्याद्वायुभक्षेदिनत्रयम् । गजमेघतुरंगोऽष्टगवयानां निपातने । प्रायश्चित्तमहोरा-
त्रं त्रिसंध्यंचावगाहनम् । खरवानरसिंहानां चित्रकया घघातकः । शुद्धिमेति त्रिंशन्नेत्राद्वाह्यणानां च भोजनैरिति । एव-
मन्येषामपि स्मृतिवचसां देशकालाद्युपेक्षया विषयव्यवस्था कल्पनीया । इन्धनार्थं द्रुमच्छेद इत्युपपातकोद्देशे पठितम् ।
हिंसाप्रसंगलोभेन तद्व्युत्क्रमपठितमप्याकृष्यतत्र प्रार्याश्चित्तमाह । वृक्षगुल्मलतावीरुच्छेदने जप्यमृकशतम् । स्यादौष-
धिवृथाच्छेदे क्षीरशीगोनुगोदिनम् । फलदानां चात्र पनसादि वृक्षाणां गुल्मादीनां च यज्ञाद्यदृष्टार्थैर्विनाच्छेदने च चार्ज-
यच्यादीनां शतं जप्यम् । शैषधीनां तु ग्राम्यारण्यानां वृथैव केदनेदिनं कृत्स्नमहर्गवामपरिचर्यार्थं मनुगम्यानेक्षीरमपि
वेदाहारान्तरपरिव्यागेन । पंचयज्ञार्थं तु न दोषः । एतच्च फलादिद्वारेणोपयोगिषु द्रष्टव्यम् । फलदानानां तु वृक्षाणां केद-
ने जप्यमृकशतम् । गुल्मवह्नीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधामिति मनुस्मरणम् । दृष्टार्थत्वेऽपि कर्षणां गभूतहलाद्यर्थत्वे
न दोषः । फलपुष्पोपगान्यादपान्नहिंस्यात्कर्षणं करणार्थं चेत्तद्विनिवृत्तिश्च स्मरणम् । यत्र तु स्थानविशेषात् द-
ण्डाधिक्यं तत्र प्रायश्चित्ताधिक्यमपि कल्पनीयम् । यथोक्तम् । चैत्यशृंगानसीमासु पुण्यस्थाने सुखलये । जातद्रुमाणां
द्विगुणोदमो वृक्षे यविश्रुत इति । अयञ्च च्छेदजपो द्विजातिविषये न पुनः शूद्रादिविषयस्तेषां जपेन धिकागन् । अतस्ते
यान्दण्डानुसारं द्विश्रुत्वादि कंकल्पनीयम् । उपपातकमध्ये विशेषतः पाठस्यानर्थक्यपरिहारार्थमुपपातकसाधारणप्रा-
प्तप्रायश्चित्तमप्यत्र भवति । तच्च गुरुत्वादभ्यासविषयं कल्प्यम् । पुंश्चलोवानर्गादिव धप्रायश्चित्तप्रसंगात्तदंशनिमित्तप्रा-
र्याश्चित्तमाह । पुंश्चलोवानरखरैर्दृष्टः श्वोष्ट्रादिवायसैः । प्राणायामञ्जलेकत्वाधृतमग्राशयविशुद्ध्यति । पुंश्चल्यादयः प्र

सिद्धाः । एतैर्दृष्टः पुमानन्तर्जले प्राणायामं कृत्वा घृतम्प्राशयविश्रुञ्चतीति । आदिग्रहणात्प्रगल्भादीनां ग्रहणम् । यथा
 हर्मनुः । अश्रुगालखरैर्दृष्टेः ग्राम्यैः कव्याङ्गिरेव च । नरश्वोष्टवर्गहैश्च प्राणायामेन श्रुञ्चति इति । अथ अश्रुघृतप्रा
 शोभोजनप्रव्याम्यायोदृष्टव्याः प्रायश्चित्तानान्नपोरुपलेन शरीरसन्नापनार्थत्वात् । एतदशक्तविषयम् । अश्रुगालमहि
 मोजाविकखरकरभनकुलमार्जारमूषकसुवकाकपुष्पदृष्टानामपोहिष्ठेद्यादिभिः स्नानमप्राणायामत्रयञ्चेति । यत्तु म
 नुवचनन्तान्नाभेरधः प्रदेशैर्घट्टविषयम् । यत्तु गिरेवचनम् । ब्रह्मचारी श्रुनादृष्टस्य हंसायम्पयः पिबेत् । गृह
 स्थञ्चेत्तद्विग्रचतुष्काङ्क्षयोः सिहोऽपि होत्रवान् । नाभेरुर्जं नुदृष्टस्य तदेव द्विगुणम्भवेत् । स्यादेतच्चिगुणम्बन्धो मस्तकेतुचतुर्गु
 णमिति । तत्सम्यग्दृष्टविषयम् । क्षत्रियवैश्ययोस्तु पादपादन्यूनकल्पनीयम् । शूद्रस्य तु । शूद्राणाञ्चोपवासेन श्रुद्धि
 र्देनेन वा पुनः । गाम्वाद्यान्वावृष्यैकम्ब्राह्मणाय विश्रुञ्चतीति वृहदङ्गिरसोक्तं दृष्टव्यम् । यत्तु वसिष्ठवचनम् । ब्राह्मण
 सुश्रुनादृष्टो न दीर्गत्वासमुद्रगाम् । प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राशयविश्रुञ्चति । तदुत्तमामदंशविषयम् । स्त्रीणान् ।
 ब्राह्मणीनुश्रुनादृष्टा जम्बुकेन वृकेण वा । उदितं ग्रहनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः श्रुचिर्भवेदिति पराशरे कान्द्रष्टव्यम् । कृच्छादि व्रत
 स्थायाः पुनस्तेनैव विशेषो दर्शितः । विग्रचमेवोपवसेच्छुनादृष्टानुसुव्रता । सघृतं यावकम्भुक्ता व्रतशेषं समापयेदिति ।
 रजस्वलायामपि विशेषः पुनस्तेन दर्शितः । रजस्वलायदादृष्टा श्रुनाजं पुंकरसभैः । पञ्चरात्रं निरुहाण पञ्चगव्येन श्रुञ्च
 ति । उर्जं नुद्विगुणं नाभेरुर्जं नुद्विगुणं तथा । चतुर्गुणं सूतम्भूर्ध्नि दृष्टेन्यत्रास्तुतिर्भवेदिति । अन्यत्र रजस्वलावस्था
 याम् । यस्तु श्वादिभिर्घ्राणादिनापह्न्यते । तस्य शान्तात्तपेन विशेष उक्तः । श्रुनाघ्राणावलीढस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
 अङ्घ्रिः प्रक्षालनं च मथितं चोपचूलनमिति । उपचूलनं तापनम् । यदा तु श्वादिदंशश्च स्वधामादिजनितव्रणे कृत्य
 उत्पद्यन्ते तदामनुना विशेष उक्तः । ब्राह्मणस्य व्रणद्वारेऽप्युपशेषेणितसम्भवे । कर्मिण्यप्युपशेषेणितस्य प्रायश्चित्तं कथम्भवेत्

॥मि०प्रा०॥

॥ ८३ ॥

53

। गवांमूत्रपुरीषेण त्रिसंध्यं स्नानमाचरेत् । त्रिगत्रं पञ्चगव्याशीत्त्वधोनाभ्याविशुद्ध्यति । नाभिकण्ठान्तरेङ्गतेव्रणेचैत्य
द्योतेकमिः । यद्वा त्रंचतदाप्रोक्तं प्राजापत्यं विशेषधनमिति । तत्रश्वादिदं शव्रणे तदंशं प्रायश्चित्तानन्तरमिदं दङ्कनैवम् । श
स्वादिजनितव्रणे तदेव । अथ हम्पञ्चगव्याश्नादिकमिति विशेषः । क्षत्रियादिषु तु प्रतिवर्णे पादद्वासः कल्पनीयः ।
शरीरत्वघानुविच्छेदकदंशं प्रायश्चित्तप्रसङ्गच्छरीरचरमधानुविच्छेदकस्कन्दने प्रायश्चित्तमाह । यन्मेद्वरे तद्गत्याभ्या
स्कन्नं रेतोभिममन्त्रयेत् । स्नानान्तरं भ्रुवोर्मध्यन्तेनानामिकया स्पृशेत् । यदि कथंचित्क्षीसम्भोगमन्तरेणापि छेदाचरमधानु
विस्फुष्टस्तदा तत्स्कन्नं रेतोयन्मेद्वरेतः पृथिवीमस्कान्युनर्मा मेत्विन्द्रियमित्याभ्यामभिमन्त्रयेत् । तेन चाभिमन्त्रिते
नरे तसास्ननयोर्भ्रुवोश्च मध्यमुपकनिष्ठिकया स्पृशेत् । अन्ये तु । स्कन्नस्य रेतसोऽश्रुचित्वेन स्पर्शकर्मण्ययोग्यत्वात्तेनैव ना
मिकासाह चर्याद्वुद्धिस्थां गुष्ठपरत्वेन व्याचक्षते । तेनांगुष्ठेनानामिकया चेतित्त्वं गुष्ठपदग्रहणे वृत्तभङ्गप्रसङ्गतेनेति
निर्दिष्टमिति । तदसत् । अंगुष्ठस्यावुद्धिस्थत्वात् । न च शब्दसन्निहितपरित्यागेनार्थात्तद्वुद्धिस्थस्यान्वयैक्युक्तः । त
दुक्तम् । गम्यमानस्य चार्थस्य नैव दृष्टं विशेषणम् । शब्दांतरे विभक्त्या बाधोऽयं ज्वलतीति वदति । न च रेतसोऽश्रुचित्वे
न स्पर्शयोग्यत्वविधानादेव प्रायश्चित्तरूपस्पर्शयोग्यत्वमवगम्यते । प्रायश्चित्तरूपपानद्ववसुगयाः । इदञ्च प्रायश्चित्तं गृह
स्थस्यैवाकामतः स्कन्नविषयम् । ब्रह्मचारिणः स्वप्ने जागरणावस्थायां च गुरुप्रायश्चित्तस्य वध्यमाणत्वात् । यत्र यमवचनम्
गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसः स्कन्दनम्भुभिः सह स्वनुजपेदेव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सहति । तत्कामकारविषयम् । कि
ञ्च । मयितेज इति च्छायां स्वादुष्टानुगतां जपेत् । सावित्रीमश्रुचौ दृष्टे चापल्ये चान्तेऽपि च । स्वीयमग्निरिविम्बमम्बुगतञ्चै
दृष्टम् । तर्हि । मपितेज इन्द्रियमितीमं मन्त्रजपेत् । अश्रुचिदर्शने पुनः सावित्रीं सवितृदेवतान् सविनुरित्यादिकामृ
धज्जपेत् । तथावाक्पाणिपादचापस्पादिकारणेतामेव जपेत् । अन्ततवदने च एतत्कामकारे द्रष्टव्यम् । अकामकृते तु

सुप्ताभुक्ताचक्षुत्वाचनिष्ठीव्योक्ताहन्तानिच । पीत्वापेधेय्यमाणश्चाचाभेत्ययतोपिसन्निमित्तमनूक्तमाचमनं द्रष्टव्यम् । य
 नुसम्बर्त्तवचनम् । श्रुतेनिष्ठीवितेचैवदन्तस्त्रिष्टेतथान्ते । पतितानां च सम्भायेदक्षिणं श्रवणं स्पृशेदिति । तदल्पप्र
 योजनेजलाभावेवाद्रष्टव्यम् । स्त्रीशूद्रविद्वश्चवधानन्तरं निन्दितार्थापजीवनम्पठितम् । तत्रचमनयोगीश्वरप्रोक्तान्यु
 यपातकप्रायश्चित्तानिजातिशक्तिगुणाद्युपेक्षयावेदितयानि । नास्तिक्वेपितानि प्रायश्चित्तानि नैवेद्योज्यानि । नास्तिक्व
 शब्देनचवेदादिनिन्दनंतेनचजीवनमुच्यते । तत्रोभयत्रापिविशिष्टेनप्रायश्चित्तान्तरमप्युक्तम् । नास्तिक्वः कृच्छ्रं द्वादशरा
 त्रंचरित्वाविरमेन्नास्तिक्वान्नास्ति कवृत्तिस्त्वन्ति कृच्छ्रमिति । एतच्चसकृत्करणविवयम् । उपपातकप्रायश्चित्तान्यभ्यास
 विषयाणि । यच्चशङ्खेनोक्तम् । नास्तिकोनास्ति कवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारीमिथ्याभिज्ञं सौन्दर्येतेपञ्चसम्बन्धरम्भाह्मण
 गृहेभैक्षश्चरेयुरिति । यच्चहारीतेन । नास्तिकोनास्ति कवृत्तिरिति प्रकृत्य । पञ्चतपोऽवकाशजलशयनान्यनुतिष्ठेयु
 र्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेष्विति । तदुभयमप्यत्यन्ताभिनिवेशेन बद्धकालाभ्यासविवयम् । नास्तिक्वानन्तरम्ब्रतलोपश्चेत्युक्तान्त
 र्वावकीर्णित्वस्याप्रसिद्धत्वेनतल्लक्षणकथनपूर्वकमप्रायश्चित्तमाह । अवकीर्णीभवेद्गत्वाब्रह्मचारीनुयोधितम् । गर्दभम्प
 शुमालभ्यनैर्चयेनविशुद्ध्यति । ब्रह्मचार्यपकुर्वाणकोनैष्टिकश्चासौयोषिततद्गत्वावकीर्णीभवतिचरमधातोर्विसर्गावकी
 र्णेतद्वास्यास्तिसेवकीर्णी सनिर्चर्त्तितदैवत्येनगर्दभपशुनायागंकृत्वाशुद्ध्यति । गर्दभस्यपशुत्वेसिद्धेपिपुनःपशुग्रहणमथप
 शुक्लस्पृष्ट्याश्वलायनादिगृह्योक्तपशुधर्मप्राप्त्यर्थम् । एतच्चारण्येचनुष्ययेलौकिकेष्टौकार्यम् । ब्रह्मचारीचेत्स्त्रियमु
 पेयादररण्येचनुष्ययेलौकिकेष्टौरक्षोदैवतङ्गर्भपशुमालभेतेतिवसिष्ठस्मरणम् । तथागत्रावेकाक्षिविकलेनयष्टव्यम् । त
 थाचमनुः । अवकीर्णीनुकाणेनगर्दभेनचनुष्यये । पाकयज्ञविधानेनयजेतनिर्चर्त्तितनिर्चर्त्तितनिर्चर्त्तित । पशोरभावेचरुणायष्ट
 व्यम् । नैर्चर्त्तितंवाचरुर्निर्वपेत्तस्यजुहुयात्कामायस्वाहा । कामकामायस्वाहा । निर्चर्त्तितैस्वाहा । रक्षोदैवताभ्यः स्वाहेतिव

॥मि०प्रा०॥

॥ ८४ ॥

शिष्टस्मरणात् । एतच्चाश्चकविषयम् । शक्तस्य पुनः गर्दभेनावकीर्णी निर्वर्तितश्चनुष्यथेयजेत् । तस्याजिनमूर्द्धं बालम्
रिधाय लोहितपात्रः सप्तगृहाद्वैश्वरेत्कर्मेचक्षाणः संवत्सरेण शुद्धोदिति गतमोक्तं वार्धिकतपः समुचितः पशुयागश्च रवौ द्रष्ट
व्यः । तथा । त्रिववणस्नानमेककालभोजनं च द्रष्टव्यम् । एतस्मिन्नेन सिप्राप्ते वसिष्ठागर्दभाजिनम् । सप्तागारश्च रेङ्गे
द्वयं स्वकर्मपरिकीर्तयन् । तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्तयन्ने ककालिकम् । उपसर्गश्चिष्यवणमेतस्स विमुञ्चतीति मनुस्मर
णात् । इदञ्च वार्धिकमश्रुत्रियब्राह्मणपत्न्यान्वैश्यायां च श्रोत्रियपत्न्यान् द्रष्टव्यम् । यदा तु गुणवत्यो ब्राह्मणी धीप्रिययोः
श्रोत्रियभार्ययो रवकिरति तदा त्रैवार्धिकद्वैवार्धिकश्चक्रमेण योज्यम् । यथा हनुः शङ्खलिखितौ । गुप्तायान्वैश्यायामवकीर्णी
सम्बन्धरन्निषवणमनुतिष्ठेत् क्षत्रियायां द्वैवर्धिव्राह्मणान्वीणि वर्धणीति । यत्त्रिगिरेवचनम् । श्रवकीर्णी निमिन्नन्तु ब्रह्म
हृत्याव्रतश्चरेत् । चीरवासास्तु यस्यासां स्तथामुचेत किं लिखादिति । तदकामतो मातवादि विषयमीयद्वाभिचारिणी विषय
व्या । अथ न्तबभिचारितास्तु पुनः स्वरिणान्बुधव्यामवकीर्णी सचेत्तस्मात्तदकुम्भन्दद्याद्ब्राह्मणाय । वैश्यायाश्चतुर्थकालो
द्वात्रिंशद्ब्राह्मणान्भोजयेद्युवसभारश्च गोभ्यो दद्यात् । क्षत्रियायाश्चिन्मपेक्षितो घृतपात्रं चन्दद्यात् । ब्राह्मण्यां यद्वात्रमुपोषि
ते गान्दद्यात् । गोष्ववकीर्णी प्राजापत्यश्चरेत् । षण्ढाया मवकीर्णी पञ्चाब्जभारं सोसमाय कश्च दद्यादिति शङ्खलिखितो
दितम्बेदितव्यम् । एतच्चावकीर्णी प्रायश्चित्तत्रैवर्णिकस्यापि ब्रह्मचारिणः समानम् । श्रवकीर्णी द्विजो रजा वैश्यश्चापि खरे
णतु । इद्वैभैक्षिणेनित्यं शुद्धान्यं दत्त्वा माहिता इति शण्डिल्यस्मरणम् । यदानुस्वीसम्भोगमन्तरेण कामतश्चरम
धामुन्निस्सृजति दिवा सप्ते बाविस्सृजति । तदानैर्वर्ततयागमात्रं द्रष्टव्यम् । एतदेव चरेत्तसः प्रयत्नोत्सर्गं दिवा सप्ते चेति
वशिष्टेन यागमात्रस्यापि दिष्टत्वात् । व्रतान्तरेषु च कच्छचान्द्रायणादिष्वपि दिष्टव्रह्मचर्येषु स्कन्दने सत्ये तदेव यागमात्र
म् । व्रतान्तरेषु चैवमिति तेनैवादिष्टत्वात् । स्वप्नस्कन्दने तु मनुक्तं द्रष्टव्यम् । स्वप्ने सिद्धावह्मचारी द्विजः श्रुक्तमकामतः

। स्वात्मा कैमर्चयित्वा त्रिः पुनर्मा मित्युच्यते इति वा न प्रस्थादीनाञ्चेदमेव । ब्रह्मचर्यखण्डने अथ वकीर्णव्रतं कच्छत्रयाधिक्य
 भवति । वा न प्रस्थो यतिश्चैव खण्डने सनिका मतः । परकचयसंयुक्तमवकीर्णव्रतं चरेदिति शाण्डिल्यस्मरणम् ॥ यदा तु मा
 हं स्थ परिग्रहेण संन्यासात्प्रच्युते भवति तदा सम्यक्तोक्तद्रष्टव्यम् । संन्यस्य दुर्मतिः कश्चित्प्रत्यापत्तिं ब्रजेद्यदि । सकुर्यात्कृ
 ष्णमश्वान्तः वरुणासां च प्रच्युते भवति तदा सम्यक्तोक्तद्रष्टव्यम् । प्रत्यापत्तिर्गाहं स्थ सम्भवः परियहस्य । अतएव वर्षाशुः । यस्तु प्रव्रजितो भू
 त्वा पुनः सेवेतैमैशुनम् । यष्टिवर्षं सहस्राणि विष्ठायां जायते ह्यमिति । तथा च पराशरः । यः प्रत्यवसितो विप्रः प्रव्रज्या
 नो विनिर्गतः । अनाशकनिवृत्तश्च गार्हस्थ्यं चेच्चिकीर्षति । स चरेच्चीर्णहृच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणा निच । जातकर्मदि
 भिः सर्वैः संस्कृतः शुद्धिमाप्नुयादिति । न च ब्राह्मणस्य यागमासिकः कच्छः क्षत्रियस्य चान्द्रायणत्रयं वैश्यस्य कच्छत्रयमिति
 व्यवस्था । अथ वा ब्राह्मणस्यैव शक्तिः सकृद्भ्यासाद्युपेक्षया व्यवस्यत म्प्रायश्चित्तत्रयन्द्रष्टव्यम् । चिति भ्रष्टानुयानारी
 मो हादिचलिता कचिन् । प्राजापत्येन शुद्धो हुतस्मादेवापकर्मणः । चिति भ्रष्टा भर्तुर्गमने चाप सन्मस्मरणत्क्वचिदित्यु
 क्तम् । तथा मरणसंन्यासिनामपि यमेन प्रायश्चित्तमुक्तम् । जलाग्न्युद्धन भ्रष्टाः प्रव्रज्यानां शक्युताः । विषप्रपतन प्रा
 यशस्वायातच्युताश्च ये । न वै ते प्रत्यवसिताः सर्वलोकावहिः कृताः । चान्द्रायणे न शुद्ध्यन्ति तत्र कच्छद्वयेन चेति । इदञ्च
 चान्द्रायणन्तमृच्छद्वयात्मकमप्रायश्चित्तद्वयं शत्र्याद्युपेक्षया व्यवस्थितमिदं ज्ञेयम् । यदा तु शुखघातहताश्चेति पाठः । त
 दान्मत्यागाद्युपेक्षास्वीयमरणनिमित्तस्सत्पुत्रादेरुपदेशो द्रष्टव्यः । यत्पुनर्वर्षिष्ठेनोक्तम् । जीवन्नात्मन्यागी कच्छं द्वादशरात्रं
 चरेच्चिरात्रं चोपवसेदिति । तदप्यध्यवसितांशास्वीयमरणस्यैव कथञ्चिज्जीवनेन शत्र्यपेक्षया द्रष्टव्यम् । अथ वाध्यवसायमात्रे
 त्रिगुणं शस्वादिक्षतस्य द्वादशरात्रमिति व्यवस्था । इदञ्चावकीर्णे प्रायश्चित्तं गुरुदारा तत्समव्यतिरिक्ता गम्या गम्यविषयम् । त
 त्रगुरुतरप्रायश्चित्तस्य दर्शितत्वात् । न च लघुना वकीर्णव्रतेन द्वादशवर्षाद्युपेक्षा महापातकदोषनिर्हणमुचितम् । न

॥मि०प्रा०॥

॥ ८५ ॥

चब्रह्मचारिणोपाधिकंलघुप्रायश्चित्तविधानमिति युक्तम् । आश्रमान्तर्गणहैगुण्यादिवृद्धेर्ब्रह्महत्याप्रकरणे दर्शितत्वात् । न चानागम्यागमनप्रायश्चित्तमप्युक्तं नैव । ब्रह्मचारिणो यो विव्रह्मचर्यंस्वल्ननस्यागम्यागमननान्तरीयकत्वात् । अतो न्यत्रापि यस्मिन्निमित्तेयन्निमित्तान्तरं समन्यूनम्बावश्यंभाविनतत्पृथक्नैमिक्तिकम्ययुङ्क्ते । यथा अवगूढ्याचरेत्कृच्छ्रमतिकृच्छ्रंनिपाप्रातने । कच्छ्रान्तिकृच्छ्रे सुक्याते कच्छ्रेभ्यन्तर्गणे तद्व्यत्रशोणितोत्पादननिमित्तेऽवगोराणिनिपातलक्षणां निमित्तद्वयमवश्यम्भाविस्वैरैमिक्तिकं कच्छ्रमतिकृच्छ्रं न प्रयुक्तम् । एवमन्यत्राप्युहनीयम् । यत्र पुनर्निमित्तानामन्तर्भावनिमित्तमनास्ति तत्र पृथगेमिक्तिकानि प्रयुज्यते निमित्तानि । यथा । यदापर्वणिपरभार्या रजस्वलानैलाभ्यक्तो दिवा जले गच्छतीति । ननु ब्रह्मचारिणो यो विव्रह्मचर्यंस्वल्ननस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वं नास्त्येव पुत्रिकागमनेऽगम्यागमनदोषाभावात् । तथा हि । न तावत्पुत्रिका कन्याधर्तयोनित्वात् । नापि परभार्या प्रदानाभावात् । नापि विधवा । भर्तृमरणभावात् । नापि वेश्या अतद्धृत्तिनात् । अतः पुत्रिकायाः क्वाप्यनन्तर्भावादप्रतिषिद्धे तित्तैव विष्णुतस्य केवलमवकीर्णव्रतम् । अन्यत्र विष्णुतस्य तु निमित्तान्तरं सन्निपातोऽवकीर्णव्रतम् । नैमिक्तिकान्तरमपि प्रयोक्तव्यमिति । न तदसत् । पुत्रिकाया अपि परभार्यास्वन्नर्भावात् । प्रदानाभावे विवाहसंस्कारेण संसृजतत्वात् । गार्भर्वादि विवाहपरिणीतावत् । न च नयस्यास्तु भवेद्भूतान विज्ञायेत वापि ना । नोपयच्छेत्तु ताम्नाहः पुत्रिकाधर्मश्चूयेति प्रतिषेधात्सुगोत्रास्त्रिवभार्यात्वं नोत्पद्यत इति वाच्यम् । दृष्टार्थत्वात्प्रतिषेधस्य व्यंगाग्यादिप्रतिषेधवत् । दृष्टार्थत्वं च पुत्रिकाधर्मश्चूयेति चेत्तत्तत्पूयदानात् । न च पुत्रार्थमेव परिणयनमपि तु धर्मार्थमपि । अतश्चोत्पादितपुत्रस्य मृतभार्यस्य धर्मार्थं पुत्रिकापरिणयने कोविरोधः । प्रपञ्चितश्चैतत्पुत्रस्मादिदं बलं प्रसङ्गेन तस्माद्ब्रह्मचारिणो यो विव्रह्मचर्यंस्वल्ननस्यागम्यागमनान्तरीयकत्वात् न पृथक् नैमिक्तिकम्ययोक्तव्यमिति सुष्ठु क्तम् । ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादन्यदप्युपपातकप्रायश्चित्तमाह । भैक्षान्निकार्येत्पक्वानुसप्तनचमनानुरः । कामावकीर्ण इत्याभ्यां जुष्ट

यादा ऊति द्वयम् । उपस्थानन्ततः कुर्यात्समासि च्चलनेन नु । यस्त्वनानुरएव ब्रह्मचारी निरन्तरं सप्तशत्रुभैक्षमग्रिकार्यं
म्वात्यजत्यसौ कामावकीर्णोऽस्थवकीर्णोऽस्मिकामकामाय स्वाहा । कामावपन्नोऽस्थवपन्नोऽस्मिकामकामाय स्वाहेत्येताभ्याम्ब्राम्या
माज्या ऊती ऊत्वा स समासि चन्तु मरुतः समिन्द्रः सम्बृहस्पतिः समायमग्निः सिंचन्तां यशसा ब्रह्मवर्चसेनेत्यनेन मन्त्रेण अग्निमुपनिष्ठे
त । एतच्च गुरुपरिचर्यादिगुरुतरकार्यव्ययतया अकरणे द्रष्टव्यम् । यदा त्वव्यय एव भैक्ष्याग्रिकार्येन जतितदा अकृत्वा भैक्षच
रणमसमिध्य च पावकम् । अनानुरः सप्तशत्रुमवकीर्णिव्रतञ्चरेदिति मानवन्द्रष्टव्यम् । यज्ञोपवीतविनाशे तु हारीतेन प्रा
यश्चित्तमुक्तम् । मनोव्रतपतीभिश्च तत्सञ्जाज्या ऊती ऊत्वा पुनर्यथा धर्मप्रतीयादसद्भैक्षभोजनेभ्युदिते भिन्निर्मुक्तेवान्तेदिवा स्व
प्नेन शस्त्री दर्शनेन शस्त्रपेक्षमशानमना कथ्य ह्यार्दींश्चारुह्यपूज्याति कमेचैताभिरेव जुहुयादग्न्यसमिधने स्थावरसरीसृपादी
नां वधे च यद्देवादेव हृडनमिति कूर्ष्णाण्डोभिस्त्रिगज्यं जुहुयान्मणिवासे गृहादीनाम्यतिग्रहे सावित्र्यष्टसहस्रं जपेदिति । म
नोव्रतपतीभिरिति । मनोज्योतिरित्यादि मनो लिङ्गाभिस्त्वमग्रेव्रतया असीत्यादि व्रतलिङ्गाभिरित्यर्थः । यथा धर्मप्रतीयादि
त्युपनयनोक्तमार्गेण समञ्चकं गृह्णीयादित्यर्थः । यज्ञोपवीतस्विनाभोजनादिकरणे तु । ब्रह्मसूत्रं विना भुङ्क्ते विष्णुमंत्रं कुरुते
थवा । गायत्र्यष्टसहस्रेण प्राणायामेन श्रुद्धीतीति मरीच्युक्तं द्रष्टव्यम् । किञ्च । मधुमांसाशने कार्यः कृच्छः शेषव्रतानि च
। प्रतिकूलं गुरोः कृत्वा प्रसादौ वविशुद्धीति । ब्रह्मचारिणामधुमांसभक्षणे कृच्छः कार्यः तदनंतरं मवशिष्टानि व्रतानि समापये
त् । एतच्च शिष्टभोजनाहंशशदिमांसभक्षणविषयम् । ब्रह्मचारी चेन्मांसमशनीयाच्छिष्टभोजनायं कृच्छं द्वादशशत्रं
चरित्वा व्रतशेषं समापयेदिति वशिष्ठस्मरणम् । द्वादशशत्रुव्रतहणन्तु मतिपूर्वाभ्यासापेक्षया तिस्रश्च पणकादेरपि प्राश्रयार्थम् ।
यदानुमांसैकापनोद्वाव्याध्यभिभूतस्तदामांसं गुरोर्गच्छिष्टं कृत्वा भक्षणीयम् । संचिष्टया धीयीत कामं गुरोर्गच्छिष्टं भोषजां धीस
र्वे प्राशनीयादिति तेनैवोक्तवान् । सर्वग्रहणं मांससलभ्युना द्वाभक्ष्यमात्रसंग्रहार्थम् । तद्भक्षणेन चापगतया धिरादित्यमुपनिष्ठे

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ८६ ॥

त । तथाचैवाधायनः । यमिच्छेत्तुचिकित्सितुं स यदागदे भवति । तदेत्याद्यादित्यमुपनिष्ठेदं ह सः प्रुचिच्छदिति । मधुनो
म्यऽज्ञानतः प्राश नोपपन्नैर्न दोषः । अकामोपनतं मधुवाजसनेयकेन दुष्यतीति वशिष्ठस्मरणात् । अन्यन्तूतकान्नादिभक्ष
णप्रायश्चित्तमभक्ष्यप्रायश्चित्तप्रकरणेव ध्यामः । अज्ञाप्रतिघातादिनागुरोः प्रतिकूलमाचरन्पादप्रणिपातादिनागुरं प्रसाद्या
विशुद्ध्यति । ब्रह्मचारिप्रायश्चित्तप्रसंगादुगुरे रपि प्रायश्चित्तमाह । कच्छत्रयंगुरः कुर्यात्स्मियेतप्रहि तोयदि । यस्तु गुरश्चै
रोरगव्याघ्रभयाकुलप्रदेशे सान्द्रतरोधकारकुलितनिशीथावसरे कार्यार्थे शिष्यं प्रेरयति । स च तथा प्रेरितो दैवान्मृतसदागुरुः
कच्छ्राणं प्राजापत्यादीनां त्रयं कुर्यात् । न पुनस्त्रिः प्राजापत्यम् । तथा सति पृथक्कृतिवेशिनी संख्यानपपन्ना स्यात् । न चैकादश
प्रयाजान्यजनीति वदावृच्यपेक्षा संख्येति चतुरसं स्वरूपपृथक्को संभवत्यावृच्यपेक्षाया अन्याय्यत्वात् । यदीयमुत्पन्नगता संख्या स्या
न्नदास्यादपि कथञ्चिदावृच्यपेक्षा । किंतु उच्यन्निगतेयं अतस्त्रिस्तस्त्राज्या ऊनीर्जुहोतीति वत्स्वरूपपृथक्कापेक्षयैव त्रिबसंख्या घट
नायुक्ता । सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादमाह । क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रे न पातकम् । विपाकेगेनृषाणान्तु भेषजाशिक्रियास्तु
च आयुर्वेदोपदेशानुसारेणौषधपथ्यान्नप्रदानादिभिः चिकित्सादिना क्रियमाण उपकारे यस्य ब्राह्मणादेस्तस्मिन् कथञ्चिन्मृ
तेपिनैव पातकम् भवति । विप्रग्रहणं प्राणिमात्रोपलक्षणम् । अतएव यन्त्रणे गोचिकित्सा र्थं गूढगर्भविमोचने । यन्नेकते विपत्तिः
स्यान्नसपापे न लिप्यत इत्यादि सम्बन्धेनैर्द्वैरुक्तम् । एतच्च प्रपञ्चितं प्राक् । मिथ्याभिर्भूतसिनः प्रायश्चित्तविवक्षया तट्टपयोग्य
र्थवादन्तावदाह । मिथ्याभिर्भूतसिनो दोषो द्विः संभोभूतवादिनः । मिथ्याभिर्भूतसिदोषश्च समादत्ते मृधावदन् । यस्तु परे
त्कर्तव्यं जानितरोषकलुषितांतः करणो जनसमर्थमिथैवाभिशापम्वह्य हत्यादि क मने न कृतमिथ्या रोपयति तस्य तदेव द्विगु
णम् भवति । यस्तु विदुमानमेव दोषमलोकविदितं ननु न समर्थं प्रकाशयति तस्यापि तस्या तकि समदोषभाक्ताम् । तथाचापसंबः
। दोषम्वुद्धानपूर्वः परेभ्यः पतितस्य समाख्यानपतितः स्यात्परिहरे चैव नन्वर्थमिष्यति । न केवलं मिथ्याभिर्भूतसिदोषभाक् । अ

पिनुमिथ्याभिंशस्तस्ययदन्यदुदरितजाततदपिसमादत्तइतिवध्यमाणप्रायश्चित्तेर्धवादनपुनःपापद्वैगुण्यादिप्रतिपादनम
 न्नविबधितंनिमित्तस्यलघुत्वात् । लघुप्रायश्चित्तोपदेशस्यवध्यमाणत्वात् । कृतनाशकताभ्यागमप्रसंगाच्च । तत्रप्रायश्चित्
 त्तमाह । महापापोपपापाभ्यांभिशंसेन्मृषापरम् । अब्रक्षोमासमासीतसजपोनियतेद्रियः । यस्तुमहापापेनब्रह्म
 हत्यादिनागोवधाद्युपपापेनवामृषैवपरमभिशंसति समासंयावज्जलाशंनोजपशीलोर्जितेन्द्रियश्चभवेत् । जपश्चशुद्ध
 बत्तीनांकार्यःब्राह्मणमन्त्रेतेनाभिंशस्यपतनीयेनवामासमब्रक्षः । शुद्धवतीगुर्वर्तयेदश्वमेधावभृथम्बागच्छेदि
 तिवसिष्ठस्मरणात् । महापापोपपापग्रहणमन्येषामप्यतिपातकादीनामुपलक्षणम् । एतच्चब्राह्मणस्यैवब्राह्मणेना
 भिशंसनेकतेद्रष्टव्यम् । यदातुब्राह्मणःक्षत्रियादेरभिशंसनंकरेतिक्षत्रियादिर्वाब्राह्मणस्यतदाप्रतिलोमापवादेयुद्धिगुण
 त्रिगुणादमाः । वर्णानामानुलोभ्येनतस्मादूर्ध्वहानितइतिदण्डानुसारेणप्रायश्चित्तवृद्धिर्होसौकल्पनीयो । भूताभि
 शंसिनस्तुपूर्वाकार्यवादानुसारेणदण्डानुसारेणचतदूर्ध्वकल्पनीयम् । तथातिपातकाभिंशंसिनएतदेवव्रतम्यादोनम्या
 तकाभिंशंसिनस्त्वूर्ध्वम् । उपपातकाभिंशंसिनस्तुपादः । नुरीयोब्रह्महात्यायाःक्षत्रियस्यवधेस्तुतइत्युपपातकभूतक्षत्रिया
 दिवधेमहापातकप्रायश्चित्तनुरीयांशस्यदर्शनात् । एवंप्रकीर्णोभिंशंसिनोपितोन्यूनंकल्पनीयम् । शक्तिश्चवेध्यपा
 षञ्चप्रायश्चित्तंप्रकल्पयेदितिस्मरणात् । यत्तुशङ्खलिखिताभ्यां । नास्तिकःकृतघ्नःकूटव्यवहारोब्राह्मणवृत्तिघ्नोमिथ्याभिंशं
 सीचएतेयद्वर्ध्वाणिब्राह्मणगृहेषुभैक्षंचरेयुःसम्बन्धरन्ध्रौतभैक्षमञ्जीयुःघण्टासान्वागाञ्चनुगच्छेयुरिति गुरुप्रायश्चित्तमु
 क्तम् । तदभ्यासतारतम्यापेक्षयायोजनीयम् । अब्रिशंसिप्रायश्चित्तप्रसंगादभिंशस्तप्रायश्चित्तमाह । अब्रिशस्तोमृवा
 क्कच्छचरेदाग्नेयमेववा । निर्वपेचपुणेडाशम्बायव्यम्पुमेववा । यःपुनर्मिथ्याभिंशस्तःसकच्छम्प्राजापत्यंचरेत् । अग्निदै
 वत्येनवापुणेडाशेनयजेत् । वायुदैवत्येनवापश्रुना । एधाञ्चपक्षाणांशक्तिःसम्भवापेक्षयाव्यवस्था । यत्तुवसिष्ठेनमास

मभक्षत्वमुक्तम् । एतेनैवाभिगच्छेत्स्वोव्याख्यातइति । तदभिगच्छेत्सस्यैव किंचित्कालमकृतप्रायश्चित्तस्य सतोद्गृह्यम् । स
 म्बन्धस्य अभिगच्छेत्सस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमइति दण्डातिरेकदर्शनात् । यत्तु पैठीनसिनोक्तम् । अन्ते तेनाभिगच्छेत्समानः कच्छ्व
 रेन्मासम्पातकेषु महापातकेषु द्विमासमिति तदपि वाशिष्ठेन समानवियम् । यत्तु वैवाधायनेनोक्तम् । पातकाभिगच्छेत्सनेकच्छ्व
 स्तदूर्द्धमभिगच्छेत्सस्येति । तदुपपातकादिविषयमभिशक्तविषयम् । एवमन्येषामप्युच्चावचप्रायश्चित्तज्ञानामभिगच्छेत्सवि
 ययाणां कालशक्त्याद्यपेक्षया व्यवस्थाज्ञेया । यथाहमनुः । यद्येककालतामासं संहिता जपस्त्ववा । होमश्च शाकलो
 नित्यमपांक्त्यानां विशेषधनमिति । अपांक्त्यानां मध्येभिगच्छेत्सदायः पठिताः यद्यप्यत्राभिगच्छेत्सस्य निषिद्धाचरणेनोपलभ्यते ।
 तथापि मिथ्याभिगच्छेत्सत्त्वलिङ्गानुमितप्राग्भवीयनिषिद्धाचरणान्पूर्वनिवन्धनमिदमप्रायश्चित्तं कर्मिदृष्टानामिवेति निषेधः ।
 किञ्च । अनियुक्तो भ्रानृजायाङ्गच्छेत्स्वान्द्रायणञ्चरेत् । यस्तु नियोगम्बिना भ्रानृज्यैष्टस्य कनिष्ठस्य बाभार्यागच्छति । स
 चान्द्रायणञ्चरेत् । एतच्च सकृदमतिपूर्वविषयन्दृष्टव्यम् । यत्तु शङ्खवचनम् । परिवृत्तिः परिवेत्ता च सुमन्तरम्ब्रह्म
 णगृहेषु भैक्षञ्चरेताम् । ज्येष्ठभार्यामनियुक्तो गच्छेत्सुदेवकनिष्ठभार्याञ्चेति । तत्कामकारविषयम् । किञ्च । त्रि
 चांते धृतम्प्राशयगत्वा दक्षां विमुञ्चति । यः पुनर्दक्षां रजस्वलां स्वभार्यामपि गच्छति । स त्रिगृहमुपोष्या नोद्युतम्प्राशयवि
 मुञ्चति । इदमकामतः सकृदमनविषयम् । तत्रैवाभ्यासे रजस्वलागमने सप्तरत्रमिति शानातपोक्तदृष्टव्यम् । का
 मतः सकृदमनेप्येतदेव । यत्तु बृहत्सम्बन्धैर्ज्ञेयम् । रजस्वलां नुयोगच्छेद्भिर्णीपतिता तथा । तस्य पापविशुद्धयर्थमिति क
 ष्णं विशेषधनमिति । तत्कामतोभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनैवैवार्थिकमुक्तम् । पादसुष्मद्रहत्यायामुदकागमने तथे
 ति । तत्कामतो न्यन्नानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । रजस्वलादिस्पर्शप्रायश्चित्तं स्मृत्यन्तरे कर्तव्यम् । त
 थाचवृद्धवशिष्ठः । स्पृष्टेरजस्वलेन्योन्यसंगे चैवेकभर्तृके । कामतो कामतो वापि सद्वाः स्वानेन शुद्धतइति । असपत्न्यो

सुसवर्णयोरकामतः स्नानमाचमम् । उदक्यानुसवर्णयास्पृष्टाचेत्यादुदक्या । तस्मिन्नेवाहनिस्नाताशुद्धिमाप्नोत्यसंशय
मिति मार्कण्डेयस्मरणम् । यत्तु कश्यपवचनम् । रजस्वलातुसंस्पृष्टाब्राह्मण्यब्राह्मणोयदि । एकगत्रनिगृह्यगृह्ये
नशुद्ध्यतीति । तत्कामकारविषयम् । असवर्णस्यर्शेन वृद्धसिद्धेन विशेषोदर्शितः । स्पृष्टारजस्वलान्योन्यब्राह्मणी
शुद्धजापिच । कच्छेणशुद्ध्यतेपूर्वाशुद्धीदानेनशुद्ध्यति । दानेनेति पादकच्छप्रव्याम्नायभूतनिष्कचतुर्थोऽशदानेनशुद्ध्य
ति । स्पृष्टारजस्वलान्योन्यब्राह्मणीवैश्यजापिच । पादहीनश्चरेत्पूर्वाकच्छपादन्तथोत्तरम् । स्पृष्टारजस्वलान्योन्यब्रा
ह्मणीक्षत्रियातथा । कच्छार्द्धाच्छुद्ध्यतेपूर्वतत्तनुतदर्जितः । स्पृष्टारजस्वलान्योन्यक्षत्रियाशुद्धजापिच । उपवासैस्त्रि
भिर्पूर्वात्वहोरात्रेणोत्तरम् । स्पृष्टारजस्वलान्योन्यक्षत्रियावैश्यजापिच । त्रिगत्राच्छुद्ध्यतेपूर्वात्वहोरात्रेणोत्तरम् । स्पृ
ष्टारजस्वलान्योन्यवैश्याशुद्धीतथैवच । त्रिगत्राच्छुद्ध्यतेपूर्वतत्तनुतदर्जितः । वर्णानां कामतः स्वर्णशुद्धिरेवापुर्गतनी
ति । अकामतस्तु वृद्धिष्णुनोक्तस्नानमाचमम् । रजस्वलाहीनवर्णारजस्वलास्पृष्टानतावदस्त्रीयाद्यावन्नशुद्धस्यात् । स
वर्णमधिकवर्णावास्पृष्टासद्याः स्नात्वाशुद्ध्यतीति । चण्डालादिस्पर्शवृद्धवशिष्टेन विशेषोक्तः । पतितान्यश्वपाकेन संस्पृ
ष्टाचेद्भजस्वला । तान्यहानिव्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् । प्रथमे हि त्रिगत्रस्याद्वितीये ह्यहमेव नु । अहोरात्रं तृती
ये द्विपरतो नक्तमाचरेत् । शुद्धयोच्छिष्टयास्पृष्टानाच ह्यहमाचरेदिति । तान्यहानिव्यतिक्रम्य अन्नशनत्वेन नीत्वेनित्या
वत् । एतत्कामतः स्पर्शविषयम् । अकामतस्तु । रजस्वलातुसंस्पृष्टाचण्डालान्यश्ववायसैः । तावन्निष्ठे निगृह्यगृह्यावत्कालेन
शुद्ध्यतीति वैवाधायनेनोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्पुनस्तेनैवोक्तम् । रजस्वलानुसंस्पृष्टायामकुक्कुटशुद्धी । श्वभिः स्नात्वाक्षिपेत्तावद्वा
वचं द्रस्यदर्शनमिति । तदशक्तविषयम् । यदानुभुजानायाः श्वादिस्पर्शनम्भवति तदा सुयन्तरे विशेषोक्तः । रजस्व
लातुभुजानां श्वाद्यजादीनस्पृशेद्यदि । गोमूत्रयावकाहाराण्यद्रात्रेण विमुद्ध्यति । अशक्तौकाञ्चनन्द्यादिद्विभ्योवापि भो

॥मि०प्रा०॥

॥ ८८ ॥

जनमिति । यदानूच्छिष्टयोः परस्परस्पर्शनम्भवतितदा । उच्छिष्टेऽच्छिष्टसंस्पृष्टा कदाचिन्नीरजस्वला । कच्छेणशुद्धी
तेपूर्वाश्रूद्रादानैरुपोषितेति त्रिणोक्तद्रष्टव्यम् । यदानूच्छिष्टान् द्विजान् रजस्वलास्पृशतितदा । द्विजान् कथंचिदुच्छि
ष्टान्नजः स्थायदिदं संस्पृशेत् । अधोच्छिष्टे त्वहोरात्रमूर्द्धेच्छिष्टे अहंक्षिपेत् । इति मार्कण्डेयोक्तद्रष्टव्यम् । एवमवकी
र्णिप्रायश्चित्तप्रसंगात्कतिचिदनुपपातकभूतप्रायश्चित्तानपि व्याख्याय प्रकृतमनुसरामः । तत्रावकीर्ण्येन नरं सुतानाञ्चैव
विक्रयइत्युक्तम् । तत्रमनुयोगीश्वरेक्तानि त्रैमासिकादीनिकामाकामजातिशत्र्याद्युपेक्षया पूर्ववद्भवस्थापनीयानि । यत्तु
शङ्खवचनम् । देवग्रहप्रतिश्रयोद्यानारामं सभाप्रपातं डागपुण्यसेतुसुतविक्रयं कृत्वा तप्तं कच्छं समाचरेदिति । यच्च पण
शरेणेक्तम् । विक्रीय कन्यकां गच्छ कच्छं सान्नपनचरेदिति । तदुभयमप्यापद्युक्तमनोद्रष्टव्यम् । कामतस्तु । नारीणां वि
क्रयं कृत्वा चरेच्चान्द्रायणव्रतम् । द्विगुणमुख्यस्यैव व्रतमाहुर्मनीषिण इति चतुर्विंशतिमनोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु पैठीनसि
नोक्तम् । आणमतडागोदपानपुष्करिणीसुकृतसुतविक्रये चिबवणस्त्राट्यधः शयी चतुर्थे कालाहारेः सम्बन्धरेणुपेतो भवती
तितदेकपुत्रविषयम् । तदनन्तरं न्धान्यकुप्यपशुसैयमिष्युक्तम् । तत्प्रायश्चित्तानि च स्वेयप्रकरणे प्रपञ्चितानि । अत
न्तरमयाज्यानाञ्च याजनमित्युक्तम् । तत्र प्रायश्चित्तमाह । त्रीन् कच्छानाचरेद्वा त्वया जकोभिचरन्नपि । वेदस्त्रावी
यवाशयश्च न्यक्त्वा च शरणागतम् । यस्तु सवित्रीपतितानां याजनं कुर्यात् । तत्राज्यानां चरेत् । तत्राज्यानां चरेत् । एते
यांचगुरुलघुभूतानां कच्छाणां त्रिन्निमित्तगुरुलघुभावेन कल्पनीयम् । तथा अभिचरन्नपीदमेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् । ए
तच्चाग्निदाद्याततायिव्यतिरेकेण । षट्सु अभिचरन्नपततीति विसिष्टस्मरणम् । अपि शब्दे हीनयाजकान्तेऽपि याजकयोः सं
ग्रहार्थः । अतएवोक्तं मनुना । ब्राह्मणानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्मच । अभिचारमहीनसु त्रिभिः कच्छैर्व्यपोहतीति ।
परेषामन्यकर्मैव्यन्ताभ्यासविषयम् । श्रद्धां त्यक्तमविषयम् । प्रायश्चित्तस्य गुरुत्वात् । अहीनो द्विगुणादिर्द्वादशा

हृपयन्तो हर्गणयागः । यन्नुशानतपोक्तम् । पतितसवित्रीकान्नोपनयेन्नाध्यापयेन्नया जयेद्वा एतानुपनयेद्वा जयेद्वा सु-
 द्दालकव्रतश्चरेदिति तत्कामकारविषयम् । उद्दालकव्रतश्च प्राक्दर्शितम् । एतच्च कच्छत्रयं साधारणोपपातकप्रायश्चित्तस्या-
 पवादकम् । अत उपपातकसाधारणप्रायश्चित्तं श्रुद्वा द्रुयाज्या जनेयवतिष्ठते । तत्र कामतस्वैमासिकमकामतस्तु योगीश्व-
 रोक्तमासव्रतादि । यन्नुप्रचेतसाश्रूयोजकादीन्पठित्वोक्तम् । एते पञ्चतपोभ्रावकाश्च जलशयनान्यनुतिष्ठेयुः क्रमेण श्री-
 भ्मावर्षाह्मे मन्नेषु मासंगे मूत्रयावकमञ्जीयुरिति । तत्कामतोभ्यासविषयम् । यन्नुयमेनोक्तम् । पुरेधाश्रूद्रवर्णस्य ब्राह्म-
 णोयः प्रवर्तते । खेहादर्थे प्रसङ्गाद्वा तस्य कच्छेत्रे विशेषनमिति । तदशक्तविषयम् । यच्च पैठीनसिनोक्तम् । श्रूययाजकः
 सर्वद्रव्यागान्पूतो भवति प्राणायामसहस्रेषु दशकृत्त्रेभ्यस्तेष्विति । तदशकामतोभ्यासविषयम् । यन्नुगैतमेनोक्तम् । नि-
 धिद्धमन्त्रप्रयोगे सहस्रवाक्कृत्पतिष्ठेदिति । निधिद्धानाम्पतितादीनां याजनाध्यायनात्मके मन्त्रप्रयोगे बहुशोभ्यसे प्राकृत-
 म्ब्रह्मचर्यमुपदिष्टं तत्कामतोभ्यासविषयम् । तथा । यत्सुवेदम्बिह्वावयति यश्चक्षुर्क्षणे पितस्करयति रित्कंशरणागतमु-
 पेक्षते सोऽपि सम्भारं यदोदनम्भुञ्जानः श्रुद्धति । तत्र बिह्वेनानामपर्वचाण्डालश्चोत्रावकाशान्नानध्यायेष्वध्ययनम् । उल्का-
 र्थे हेतोरधीयानस्य किम्पठसिनाशितन्त्रये वम्पर्यनुयोगदानं वा विह्वावतमुच्यते । अतएवोक्तं सुबृत्तरं । दत्तानुयोगान-
 ध्येतुः पतितान्मनुरब्रवीदिति । यन्नुवसिष्ठेनोक्तम् । पतितचाण्डालश्च वश्चावले चिराचं वाग्यताञ्जनञ्जतश्चासीरन्सहस्रपर-
 मम्वातदभ्यस्यन्तः पूताभवन्तीति विज्ञायत इत्येतैर्नैव गर्हिताध्यापकयाजका व्याख्याताः दक्षिणाध्यागाच्च पूताभवन्तीति विज्ञाय-
 त इति । नहुद्विपूर्वविषयम् । यन्नुवद्विंशन्मतेभिर्हितम् । चाण्डालश्चोत्रावकाशेश्रुतिस्मृतिपाठे एकश्च मभोजनमिति
 । तदबुद्धिपूर्वविषयम् । यदा सर्पाद्यन्तरगमनमात्रम्भर्वतनपुनस्तत्राधीते तत्रापि प्रायश्चित्तं यमेनोक्तम् । सर्पस्य नकुलस्या-
 शश्च जमाञ्जोरयोस्तथा । मूषकस्य तथोष्टस्य मण्डूकस्य च यो धितः । पुरुषस्यैडकस्यापि प्रुनोश्चस्य खरस्य च । अन्नरगम

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ८९ ॥

ने सद्वाः प्रायश्चित्तमिदं शृणु । त्रिंशत्तमुपवासश्च त्रिंशच्च भिवेचनम् । यामान्तरं वागन्तव्यञ्चानुभ्यानां त्रसंशय इति । पि
तृमानुसृतव्यागतडागार्गमविक्रयेषु मनुयोगीश्वरैर्ज्ञेयोपपातकसाधारणप्रायश्चित्तानि पूर्ववज्जानि शक्तिगुणाद्युपेक्षया योज्यानि
। तत्रापि नृमानुव्यागस्य अकारणपरित्यक्तामातापित्रोर्गोस्त्रयेति अत्र पाङ्क्त्यमध्ये पाठान्न द्विर्मन्त्रमपि प्रायश्चित्तमभवति । यथा
हमनुः । यष्टान्नकालतामासं संहिताजपएववा । हेमाश्च शाकलानि न्यमपां न्यानां विशेषेण धनमिति । अपां न्याश्च आङ्गप्रकर
णे ये स्तेनपतितस्त्रीवाङ्म्यादिवाक्यैर्दर्शिताः । तडागार्गमविक्रयेषु च कतिचिद्विशेषद्वैर्मासिकप्रायश्चित्तानि सविषयाणि सुत
विक्रयप्रायश्चित्तकथनावसरे कथितानि । अनन्तरं कृत्यादूषणमित्युक्तम् । तत्र च त्रैमासिकचान्द्रायणानि वर्णानां सवर्ण
विषये योज्यानि । आनुलोम्ये पुनर्मैसिकम्पयोशनम्याजापन्यम्बा । सकामास्वनुलोमासु न दोषस्त्वन्यथादम इति दण्डाल्प
त्वदर्शनात् । यत्तु शङ्खेनोक्तम् । कन्यादूषी सोमविक्रयी च कच्छमदृश्वरेतामिति । यच्च हारीतवचनम् । कन्यादूषी सो
मविक्रयी वृषलीपतिः कुमारदारारव्याग्यसुगमद्वयपः शूद्रयाजको गुरोः प्रतिहन्तानां स्त्रिकोनां स्त्रिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवह
री ब्राह्मणवृत्तिघ्नो मिथ्याभिर्शंसीपतिः संव्यवहारी मित्रघ्नश्च कुरणगतघाती प्रतिरूपकवृत्तिरित्येते पञ्च तपोभ्रावकाश्च जलश
यनान्यनुतिष्ठेयुर्ग्रीष्मवर्षाहेमन्तेषु मासज्जैर्मूत्रयावकमस्त्रीयुरिति । तदुभयमपि क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्येन दूषणे योज्य
म् । शूद्रस्य तु वधएव । दूषणे तु करच्छेद उक्तमायावधस्तथेति वधदर्शनात् । परिविन्दकयाजनकन्याप्रदानयोः कौटि
ल्ये शिष्टाप्रतिषिद्धव्रतलोपेचात्मार्यपाकक्रियारम्भे मद्यपस्त्रीनिये वणे च साधारणोपपातकप्रायश्चित्तं प्राग्वद्भावस्थापनीयम्
। आद्ययोस्तु विशेषप्रायश्चित्तानि परिवेदनायाजयजनप्रायश्चित्तकथनप्रस्तावेदर्शितानि । अनन्तरं स्वाध्यायत्यागइत्यु
क्तम् । तत्र व्यसनाशक्त्या त्यागे अधीतस्य च नाशनमिति ब्रह्महत्यासमप्रायश्चित्तमुक्तम् । शास्त्रश्रवणाद्याकुलतया त्यागे तु
त्रैमासिकाद्युपपातकप्रायश्चित्तानि जानि शक्तिगुणाद्युपेक्षया व्यस्थापनीयानि । यत्तु वशिष्ठेनोक्तम् । ब्रह्मोज्ज्वलः कच्छं द्वाद

शृग्वचरित्वापुनरुपयुञ्जीतवेदमाचार्यदिति । तदत्यन्तापद्विषयम् । अग्निहोत्रेपितैवविशेषोदर्शितः । योऽग्नी न
 पविध्येत्सकृच्छ्रं द्वादशशृग्वचरित्वापुनरुपयुञ्जीत । द्वादशशृग्वचरणमुत्सन्नकालापेक्षया प्राजापत्यादिगुरुलघुक
 क्क्षाणाम्प्राप्त्यर्थम् । तत्रमासद्वयेप्राजापत्यं मासचतुष्टयेति क्क्षः षण्मासोऽष्टिद्वयेपराकः । षण्मासादूर्द्ध्वयोगीश्वरेऽन्त्याप
 प्रातःकसामान्यप्रायश्चित्तानिकालाद्यपेक्षया योज्यानि सम्बत्सर्गदूर्द्ध्वमानवन्मैमासिकमिति व्यवस्था । एतच्च नास्ति को नद्या
 गविषयम् । तथा च व्याघ्रः । योऽग्निर्यजति नास्ति क्वाप्राजापत्यश्चरेद्विजइति । यदा तु प्रमादोऽप्यजति तदा भारद्वाज
 गृह्ये विशेषेय उक्तः । प्राणायामशतमामासश्चरेदत ऊर्द्ध्वमासं वत्सर्गप्राजापत्यश्चरेदत ऊर्द्ध्वकालवङ्गवेदोऽयगुरुत्वमि
 ति । यदा त्वालस्यादिनात्यजति तदापितैव विशेषेय उक्तः । द्वादशशृग्वचरित्वापुनरुपयुञ्जीतमेद्वादशशहमुपवा
 सोऽसम्बत्सर्गतिक्रमेमासोपवासः पयोभक्षणमेति । सम्बत्सर्गदूर्द्ध्वतुवृद्धहारीतेन विशेषेय उक्तः । सम्बत्सर्गेऽन्तेऽग्निहोत्रेचा
 न्द्रायणं क्त्वापुनरुपयुञ्जीत द्वैवर्षात्सन्ने चान्द्रायणं सोमायनञ्च कुर्याच्चैवर्षात्सन्ने सम्बत्सर्गदूर्द्ध्वमभ्यस्य पुनरुपयुञ्जीत । सो
 मायनं क्त्वापुनरुपयुञ्जीत । शङ्खेनापि विशेषेय उक्तः । अग्न्युत्सादोऽसम्बत्सर्गप्राजापत्यं चरेद्द्वादशदद्यादिति । सुतव्यागे
 बन्धुव्यागे च त्रैमासिकं गोवधव्रतं कामतः अकामतस्तु योगीश्वरेऽन्तेऽप्युपयुञ्जीत चतुष्टयं शृग्वचराद्यपेक्षया योज्यम् । इमच्छेदे प्रायश्चित्त
 तत्प्रागुक्तम् । स्त्रीप्राणिवधवशीकरणादिभिर्जीवनेति लेख्युपपन्नं वर्तने चतान्येव प्रायश्चित्तानि तथैव योज्यानि तथैव योज्यानि तथैव योज्यानि तथैव योज्यानि
 द्यातमृगयादिद्युतान्येव व्रतानि तथैव योज्यानि । यन्तुवैवाधायनेन । अथाश्रुचिकरणिद्यूतमभिचारेनाहिताग्नेरुच्छ्ववृत्तिः समा
 वृत्तस्य च भैक्षार्थात्तस्य च गुरुकुलेवास ऊर्द्ध्वचतुर्भ्यामासेभ्योऽप्यश्रुतमध्यापर्यन्तं क्षत्रिर्नर्देशनञ्चेति द्वादशमासान् द्वादशशर्द्ध
 मासान् द्वादशशर्द्धादशहान् द्वादशघडहान् द्वादशच्यहान्यहमेकाहमित्यश्रुचिकरनिर्देश इति । द्यूतेनैवार्थिकव्रतमुक्तम् ।
 तदभ्यासविषयम् । यन्तुप्रचेतसोक्तम् । अन्ततवाकृतस्करेण जभृत्योवृक्षारेपकवृत्तिर्गरेदोऽग्निदोऽश्वरथगजारे हणवृत्तौ

॥ मि० प्र० ॥

二
〇
二

रङ्गेपजीवी स्वागणिकः प्रदूरे पाध्याये वृषलोपतिर्भाण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्तिर्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलकः पुरोहितः कि
तवोमद्वपः कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्यप्रभुर्विक्रेता चेतितानुद्धरेत्समेत्यन्यायतो ब्राह्मणव्यवस्थया सर्वद्रव्यव्यागेन चतु
र्थकालाहासः सम्बत्सरत्रियववणमुपस्पृशेयुस्तस्यान्ते देवपितृत्पर्णशङ्खाह्निकश्चेत्येवं व्यवहार्या इति । तदपि वैधायनेन सु
मानविषयम् । आगणिकोयः श्वगणेन जीवति । भाण्डिको वन्द्यव्यतिरिक्तो राज्ञानुर्यस्वनेः प्रवेधयिता वन्दनः पृथगुपादा
नात् । श्ववृत्तिः सेवकः । ब्रह्मजीवी द्विजकार्येषु मुख्येन परिचारकः । मनूक्तान्यप्यपांक्त्यप्रायश्चित्तानि यद्युन्नका लता
मा समित्यादीन्यपि जानाद्युपेक्षया योज्यानि । तदुक्तापांक्त्यमध्ये पिकितवा दिव्यसनिनाम्पठितत्वात् । आत्मविक्रये प्रदूरे सेवा
याश्च सामान्यप्रायश्चित्तानि प्राग्वदेव योज्यानि । यत्तु वैधायनेनोक्तम् । समुद्रयानम्ब्राह्मणस्य न्यासापहरणं सर्वपर्यैव्य
वहरणभूम्यन्तं प्रदूरे सेवायश्च प्रदूरायामभिजायेते तेन यदपत्यं च भवति ते यानुनिर्देशश्चतुर्थकालमिमं तभोजनाः स्युरयो
भ्युपेयुः सवनानु कल्पं स्थानासनाभ्यां विहरन् एते त्रिभिर्वैषसूतदपहरन्निपापमिति । तद्वहुकालसेवा विषयम् । ह्रीन
जानिभिः सखेतपपातकसामान्यप्रायश्चित्तान्येव । यत्तु प्रचेतसोक्तम् । मित्रभेदनकरणादहोरात्रमनश्चन्द्रत्वापयः पि
बेदिति । न दह्रीनसखभेटनविषयम् । ह्रीनयोननिनिवेवणेप्युपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि योज्यानि । यत्तु शतानपे
नोक्तम् । ब्राह्मणो राजन्यापूर्वी कृच्छ्रं द्वादशरात्रश्चरित्वा निविशे तत्रैवोपयच्छेद्वैश्यापूर्वी तु तप्तकृच्छ्रं प्रदूरापूर्वी तु कृच्छ्रं ति
कृच्छ्रं राजन्यश्चैद्वैश्यापूर्वी कृच्छ्रं द्वादशरात्रश्चरित्वा निविशे तत्रैवोपयच्छेत्प्रदूरापूर्वी तु त्रिकृच्छ्रं नैश्यश्चैकद्रापूर्वी कृच्छ्रं
द्वादशरात्रं चरित्वा तत्रैवोपयच्छेदिति । तत्र निविशे तत्रैवोपयच्छेदिति कृच्छ्रानुष्ठानेन तत्र कालं सवर्णापरिणयनादूर्ज
ताश्च राजन्यादिकामुपयच्छेदित्यर्थः । इदञ्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानतस्तूपपातकसामान्यप्रायश्चित्तं व्यवस्थितमेव द्र
ष्टव्यम् । साधारणस्त्रीसम्भोगश्च ह्रीनस्त्रीनिवेवणमित्युक्तम् । तत्रापि पशुवेश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते इति सम्ब

न्नाक्तमकामतोद्रष्टव्यम् । कामतस्तु यमेनेक्तद्रष्टव्यम् । वेष्ट्यागमनजं पापं व्यपेहन्ति द्विजातयः । पीत्वा सकृत्सकृत्
 प्रसप्तरत्रकुशेदकमिति । उपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि च कामाकामतोभ्यासापेक्षया योज्यानि । तत्र मत्याभ्यासे तु प्र
 तिनिमित्तनैमिन्निकमावर्तत इति न्यायात्प्रतिनिमित्तनैमिन्निकवृत्तौ प्रसक्तार्थलौगाक्षिणा विशेष उक्तः । अभ्यासे ह गुणावृद्धिर्मा
 सादर्वाग्विधीयते । ततो मासगुणावृद्धिर्धावत्सम्बन्धसम्भवेत् । ततः सम्बन्धसंरगुणायावत्पापं समाचरेदिति । अमतिपूर्वा
 भ्यासे तु चतुर्विंशन्मते विशेष उक्तः । सकृत्कृते नु यत्प्रेक्षात्रिगुणैर्नात्रिभिर्दिनैः । मासात्पञ्चगुणैर्नात्रिभिर्दिनैः । साक्षात्प्रवेत्
 सम्बन्धस्य दशच्युद्द्विंशद्गुणम्भवेत् । ततो ये वम्यकस्य च्छान्तपवचोययेति । यत्पुनर्विधेः प्राथमिकादस्माद्द्विती
 ये द्विगुणं चरेदिति प्रतिनिमित्तमावृत्तिविधायकनन्महापातकविषयमित्युक्तम्याक् । यत्पुन्यमेतन्साधारणस्वीगमनमधिक
 त्वगुरुतत्त्वव्रतमतिदिष्टम् । गुरुतत्त्वव्रतद्वैचित्र्ये चिच्छान्द्रायणव्रतम् । गोघ्नस्येच्छन्ति केचिन्नुकेचित्वावकीर्णं न इति
 । एतज्जन्मप्रभृतिसानुबन्धानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अनन्तरनयैवानाश्रमेवासुइत्युक्तम् । तत्र हारीतेन विशेष उ
 क्तः । अनाश्रमी सम्बन्धसंरम्याजापत्येच्छं चरित्वा अममुपेया द्वितीयेति हच्छन्तीतीयेच्छन्ति हच्छन्मन ऊर्द्धे चान्द्रायणमिति
 । एतदसम्भवविषयम् । सम्भवेत्तु सामान्योपपातकप्रायश्चित्तानि कामाकामतोव्यवस्थापनीयानि । परंपाकं च चित्वास
 न्छास्वाधिगमनाकर्धकारभार्यविक्रयेषु च मनुयोगीश्वरप्रतिपादितोपपातकसामान्यप्रायश्चित्तानि जातिशक्तिगुणाद्युपे
 क्षयावस्थापनीयानि । भार्याया विक्रयश्चैवामिदं च शब्दे । मन्वाहुक्ता सत्प्रतिग्रहनिन्दिता दानादीनामुपसंक्षेपार्थमित्यु
 क्तम् । तत्रासत्प्रतिग्रहे प्रायश्चित्तविशेषमाह । गोष्ठे वसन् ब्रह्मचारी मासमेकमप्युवाचतः । गायत्रीजप्यनिरतः शुद्धतेऽ
 सत्प्रतिग्रहात् । यस्त्वसत्प्रतिग्रहं निषिद्धं प्रतिग्रहं करोति । सब्रह्मचर्ययुक्ते गोष्ठे वसन् गायत्रीजप्यनिरतो गायत्रीजपशी
 लो मासमप्युवाचतेन शुद्ध्यति । प्रतिग्रहस्य चासत्त्वं दानुर्जाति कर्मनिवन्धनं यथा चण्डासादिः प्रजितादेश्च । तथा देशकालनि

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७९ ॥

बन्धनञ्च । यथाकुरक्षेत्रोपरगादौ तथा प्रतिग्राह्याद्रव्यनिबन्धनञ्च । यथासुरामेधीमृतशय्योभयमुखादेः । यदातुपनि
तादेर्मैथ्यादिकंगृह्णाति तदेतदुत्तरप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । व्यतिक्रमद्वयदर्शनेन तिमित्रस्य गुरुत्वात् । तत्र जपे मनुना सं
ख्याविशेष उक्तः । जपित्वा त्रीणि सवित्र्याः सहस्राणि समाहितः । मासंगोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यते ऽसम्प्रतिग्रहात् । इति प्रत्यहं
न्विसहस्रजपो द्रष्टव्यः । मासमिति द्वितीयया त्रिसहस्रसंख्या कस्य प्रतियत्तुं सव्यापित्वा वगमात् । यदातु न्यायवर्त्ति
ब्राह्मणादेः सकाशान्निविद्धं मैथ्यादिकंगृह्णाति पतितो देवभूम्यादिकं मनविद्धम् । तदा यद्द्वित्रिंशन्मन्त्रोक्तं द्रष्टव्यम् । पवि
त्रेष्ठ्या विश्वशुद्धिनिर्षेधोऽङ्गः । ऐन्दवे नमृगारेष्ठ्या कदाचिन्मित्रविन्दया । देव्यान्वध्वजपेनैव शुद्धौ नोदुःप्रतिग्रहात् ।
दिति । यत्तु वृद्धहारी तव चनम् । शङ्खः प्रतिग्रहं कृत्वा मासमनुसृष्टा वसेत् । यष्टे काले पयोभक्षः पूरुषे मासे प्रमुच्यते । तर्पयित्वा
द्विजान् कामैः सततं न्नियेत व्रतं इति तत्तत्पूर्वाक्त्विषयेभ्यो से द्रष्टव्यम् । अथ वा पतितो देः कुरुक्षेत्रे अपरगादौ ब्रह्मजिनादि प्रतिग्र
हं विषयम् । तथा प्रतिग्राह्याद्रव्योत्पत्तया प्रायश्चित्तज्ञानपक्षे सा विचित्र्यष्ट
सहस्रजपेदिति । तथा यद्द्वित्रिंशन्मन्त्रेपि । भिक्षामात्रे गृह्णति तु पुण्यं मन्त्रमुदीरयेदिति । इदञ्च प्रायश्चित्तज्ञानं द्रव्याद्यागो
त्तरकाले द्रष्टव्यम् । यद्गृह्णति तान् उज्जयिनीकर्मणो ब्राह्मणधनम् । तस्योत्सर्गं शुश्रूण्ति जप्येन तपसैव चेति मनुस्मरणम् ।
एवमन्यान्यपि सुनिवर्त्तकानि द्रव्यसंग्रहणत्वाभ्यां विषयेषु व्यवस्थापनीयानि ॥ ७७ ॥ इत्युपपान्तकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ७७ ॥
७७ ॥ जान्या अयादिदेवेषु निद्रानादश्च शब्दः । योगोद्रेकं तत्रातं साम्प्रतन्तु प्रतन्यते । तत्र जानिदुष्टपलाङ्गादिभ
क्षणे कामतः सकलकृतपलाङ्गुलिभिर्गृहं सुव्यादिना चान्द्रायणमुक्तम् । कामतोभ्यासे तु निविद्धभक्षणं त्रैहयमिष्यादित्योक्तं सु
रणानसमप्रायश्चित्तम् । अकामतः सकलक्षणे सोपनिपतन्तत्रैव भ्यासेयति चान्द्रायणम् । अमत्यै तानि यद्द्वजगध्वाकाञ्चं सा
न्तपनश्चरेत् । यमि चान्द्रायणं म्यापिशेषेषु पवसे दह इति मनुस्मरणम् । यत्तु वृद्धमेनोक्तम् । खट्वावातौ ककुम्भौ क

ब्रह्मन प्रभवति च । भूतं शिष्यं कश्चैव सुखं गच्छेत् । एतेषां मध्यां कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् द्विज इति । तत्कामतो
 भ्यासविषयम् । मन्त्रेणास्त्रकामतो जग्ध्वा सोपवासस्य हस्तेन दक्षणे च हस्तोक्तवान् । ख
 द्वाख्यः पक्षी कुसुममिव न्ये । कवकं गुजससर्वं पार्थशाकम् । सुखं गच्छेत् द्विजो वोगो वलो वर्धन्यायेन निर्दिष्टः । यन्नयमे
 नोक्तम् । तद्गुलीयककुम्भीकवस्त्रनप्रभवास्तथा । नालिका नारिकेली च स्वेष्मन्तं कफलातिच । भूतं शिष्यं कश्चैव सुखं
 गच्छेत् कन्याया । एतेषां मध्यां कृत्वा प्राजापत्यं चरेत् द्विज इति । तदपि मतिपूर्वाभ्यासविषयम् । मातृका नारिकेली च शा
 कविशेषैश्च खद्वार्यस्य । अकामतः सह दक्षणे तु शेषेषूपवसेद हृदि तिमनूकं द्रष्टव्यम् । तत्रैवाभ्यासेत्वा वृत्तिः कल्या । अ
 न्यन्ताभ्यासेत् । संसर्गदुष्टं यच्चान्नं कियादुष्टं मकातः । भुक्त्वा स्वभावदुष्टं च तप्तं हस्तेन समाचरेदिति प्रचेतो भिक्षितं द्रष्टव्य
 म् । नील्यास्त्रकामतः सह दक्षणे चान्द्रायणम् । भक्षयेद्युदिनीलीनु प्रमादाद्वा ह्मणः कश्चित् । चान्द्रायणे न शुद्धिः स्यादा
 प्रसन्नो ब्रवीन्मनिरिति ज्ञापयस्व वचनात् । कामतोभ्यासे च वृत्तिः कल्या । यदपि यद्विंशत्यनेन भिक्षितम् । शरणं पुष्पं
 शास्त्रं लक्ष्मणं सुकरं निर्मथितं नृदि । वह्निर्वैदिपुरे डाशङ्गध्वानाद्या दहति शमितितदप्यकामविषयम् । यन्नसुमन्नुनोक्त
 म् । लभ्युनपलाङ्गुलं सुनकवकभक्षणे सावित्र्याष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातान्नयेदिति । तद्वत्तान्कारेणानिच्छतो भक्ष्यविषय
 म् । तदेकसाध्यव्याध्युपशमार्थे वा भक्षणे द्रष्टव्यम् । अतएवामन्नरन्ते नैवेत्तम् । एतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रियायाम
 प्रतिविद्धानि भवन्ति । यानि चैव भूयकारिणो तेऽपि न दोष इति सम्पातान्नयेदुदकविन्दुं नृक्षिपेत् । अथ जानिदुष्टं सन्धिन्या
 दिक्षीरपाते प्रायश्चित्तम् । तच्च अकामतः सह तपाने । अनिर्देशाया गोक्षीरमौष्ट्रमैकशफलतथा । आविकं सन्धिनीक्षी
 रन्ध्रवत्सायाश्च गोः पयः । आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषी विना । स्त्रीक्षीरस्यैव वर्ज्यं नि सर्वशुक्लानि चैव हि । दधि
 भक्ष्यं च शुक्लं सर्वं च दधि सम्भोगं भुक्त्वा शेषेषूपवसेद हृदि तिमनूकं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु योगीश्वरोक्तं स्त्रिंशद्वाप

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ९२ ॥

वासोद्वेष्टव्यः । यन्नुपैठीनसिनोक्तम् । अविखरोष्ट्रमानुषीक्षीरप्राशनेनतप्तकच्छः पुनरुपमयनञ्चानिर्देशहोमहिषी
क्षीरप्राशनेष्वत्रमभोजनं सर्वसांस्त्रिस्तनीनां क्षीरपात्रेप्यजावर्जमेतदेवेति । यच्चशङ्खेनक्षीरणिन्यान्यभक्ष्याणि तद्विका
राशनेबुधः । सप्तगत्रं व्रतं कुर्यात्प्रयत्नेन समाहित इति यावत्कव्रतमुक्तम् । तदुभयमपि कामतोभ्यासविषयम् । यन्नुशङ्खे
नसन्धिन्यमेध्यभक्ष्यायाः क्षीरप्राशनेपक्षव्रतमुक्तम् । सन्धिन्यमेध्यभक्ष्यायाभुक्तापक्षव्रतंचरेदिति । तदप्यभ्यासविषयं स
कृत्यानेगोजामहिषीवर्जं सर्वपयांसिप्राश्योपवसेदनिर्देशाहं तान्यपि सन्धिनोयमसूस्संधिनीविवत्ताक्षीरञ्चामेध्यभुजश्चे
तिविष्णुनोपवासस्योक्तावात् । तथावर्णनिबन्धनश्चप्रतिषेधः । क्षत्रियश्चापिवृत्तिस्थोवैश्यः शूद्रोऽथवापुनः । यः पिबेत्कपि
लाक्षीरं नतनान्योऽस्त्वपुण्यकृदिति । एवमादौ चयत्रप्रतिपदेऽक्तं प्रायश्चित्तं न दृश्यते । तत्रशेषेषूपवसेदद्वरिति साधार
णप्रायश्चित्तं मनूक्तं द्रष्टव्यम् । अथस्वभावदुष्टमांसादिभक्षणेप्रायश्चित्तम् । तत्राकामतः सक्कद्रक्षणे शेषेषूपवसेदद्वरि
तिमनूक्तं साधारणमप्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् । कामतस्तु । चायौश्चरुक्तपादौश्चशैतनं वदन्तु । मन्त्र्याश्चकामतो जग्ध्वा
सोपवासस्वहृन्वसेदितियोगीश्वरोक्तं द्रष्टव्यम् । कामतोभ्यासे तु जग्ध्वा मांसमभक्ष्यन्तु सप्तगत्रं यवान्पि वेदिति मनूक्तं द्रष्ट
व्यम् । इदञ्चिविद्वद्भूकर्गादिमांसव्यतिरिक्तविषयम् । कव्याद्विद्वद्भूकर्गेष्ट्राणां कुक्कुटानाञ्चभक्षणे । नरकाकखराश्वाना
नामपक्ष्मिभिशो धनमिति मनूनाजानि विषये ण प्रायश्चित्तविशेषेण प्रायश्चित्तविशेषस्योक्तान्वात् । एतन्मूत्रपुरीषप्राशनेत्येतदेव । वरहैकश
फानाञ्चकाककुक्कुटयोस्तथा । कव्यादानांच सर्वेषामभक्ष्यायेचकीर्तिताः । मांसमूत्रपुरीषाणि प्राशयेगीमांसमेव च । श्वगोमा
युकपीनाञ्चतप्तकच्छम्बिधीयते । उपोष्यद्वादशाहं वा कूर्पागैर्जुज्जयादृतमिति वृहद्वामस्मरणात् । तत्रकामतस्तप्तक
च्छः श्रम्यासेमुक्त्वागडसहितः परकइतिव्यवस्था । तथाप्रचेतसाण्युक्तम् । श्वश्रृगा लकाककुक्कुटपर्यंतवानरचित्रकचायक
व्यादखरोष्ट्रगजवाजिविङ्गरहोगेमानुषमांसभक्षणे तप्तकच्छमादिशेदेयामूत्रपुरीषभक्षणे त्वत्कच्छमिति । इदञ्चकामका

रविषयम् । यत्तूशनसोवचनम् । नरमांसं श्वमांसं वागेमांसं स्वाश्वमेव वा । भुक्तापञ्चनखानाञ्च महसा न्नपनञ्चरेदिति । नटकामविषयम् । यत्त्वंगिरोवचनम् । वलाकाभासगृध्राखुरवानरश्रूकरः । दृष्ट्वा चैवाममेध्यानिस्पृष्ट्वा चम्यविश्रुञ्च्यति । इच्छयैवाममेध्यानिभक्षयित्वा द्विजातयः । कुर्युः सान्नपतं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छयेति । तद्भक्षितोद्गरितविषयम् । सान्नपतश्चेन्नचात्र महसा न्नपतमुच्यते । अकामतः प्राजापत्यविधानात् । यत्पुनरङ्गिरोवचनम् । नरकाकखण्डानाञ्जगध्वामांसं ज्ञजस्य च । एवाम्मुत्र पुरीषाणि द्विजश्चान्द्रायणञ्चरेदिति । यत्तु वृहद्व्यमेनोक्तम् । शुष्कमांसाशने विप्रो व्रतश्चान्द्रायणञ्चरेदिति । तदुभयमपि कामतोभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खेनोक्तम् । भुक्त्वा चोभयतो दन्तांस्तथा चैकशफानपि । उष्ट्रमांसं न तथा भुक्त्वा यणमासां तमाचरेदिति तत्कामतोयन्ताभ्यासविषयम् । यत्तु सूत्यन्तरेक्तम् । जगध्वामांसं नराणाञ्च विडूरहर्हरन्तथा । गवाश्च कुञ्जरेष्ठाणां सर्वेषाञ्च नखन्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्यात्सम्बत्सरवर्तमिति । तदत्यन्तानवच्छिन्नाभ्यासविषयम् । अत्र प्रकरणे मुत्र पुरीषग्रहणम्बसाश्रुक्ताह गमेज्जानामुपलक्षणं । कर्णविद्वप्रभृतिमलवङ्केत्वर्द्धं कल्पनीयम् । केशादिषु पुनः षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः । अजाविमहिषमृगाणां आममांसं भक्षणे केशनखरुधिरप्राशने बुद्धिपूर्वञ्चिरात्र मज्जानाटुपवास इति । यत्तु प्रचेतसोक्तम् । नखकेशमृक्लोष्टभक्षणे होरात्रमभोजनाच्छुद्धिरिति । तदप्यकामतः सकृत्प्राशनविषयम् । यत्तु सूत्यन्तरवचनम् । केशकीटनखम्याश्रयमत्यकंठकमेव च । हेमतपुंघृतम्पीत्वा तद्व्याणादेव शुद्ध्यतीति । तन्मुखमात्रप्रवेशविषयम् । यदा तु भाजनस्य मन्त्रं केशादिदूषितं भवति । तदा । अन्नभोजनकाले तु मक्षिकाकेशदूषिते । अनन्तरं स्पृशेदापस्तचान्नम्भस्मना स्पृशेदिति प्रचेतोभिहितं वेदितव्यम् । प्रासङ्गिकोयं श्लोकः । सूक्ष्मतरुमिकीटास्थिभक्षणे पुनर्हारीतेन विशेष उक्तः । कर्मिकीटपिपीलिकाजलौकः पतङ्गस्थिप्राशने गोमूत्रगोमयाहारस्त्रिगुणविश्रुञ्च्यतीति । जलौको मत्स्यादि । एवञ्च पशुपतत्रिजलचरनर

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ९३ ॥

मांसादिप्राशनेसंक्षेपतः प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि यन्मैरवभयाद्युतिव्यक्तित्तिलिखन्ते । अथाशुचिसंस्पृष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र तावदुच्छिष्टाभक्ष्यभक्षणे वक्ष्यते । तत्र मनुः । विडालकाकादुच्छिष्टं जग्ध्वाश्वनकुलस्य च । केशकीटावपन्नश्च पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चला मिति । कालविशेषानुपादानादेकगवामिदञ्चाकामतो द्रष्टव्यम् । यत्तु विष्णुनोक्तम् । पक्षिश्चापदजग्धस्य रसस्यान्नस्य भूयसः । संस्काररहितस्यापि भोजने कृच्छ्रपादकमिति । तत्कामकारविषयम् । संस्कारश्च मानवे देवद्वेष्ट्रेण्यमित्यादिना द्रव्यशुद्धिप्रकरणे क्तो द्रष्टव्यः । यत्तु शातातपोक्तम् । श्वकाकाद्वर्लीठशूद्रोच्छेदणभोजने नृत्ति कृच्छ्र इति । तदकामतोभ्यासे । यत्तु शङ्खेन । श्रुनामुच्छिष्टकं भुक्त्वा मासमेकं व्रती भवेत् । काकोच्छिष्टं गवाद्यानं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेदितियावकव्रतमुक्तम् । तत्कामतोभ्यासविषयम् । ब्राह्मणादुच्छिष्टभोजनेषु द्विष्टुनोक्तम् । ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं पञ्चगव्यं पिवेद्द्वैश्वर्योच्छिष्टाशने पञ्चरात्रं जग्न्योच्छिष्टाशने त्रिगव्यं ब्राह्मणोच्छिष्टाशने एकाहमिति तत्कामकारविषयम् । यत्तु यमवचनम् । भुक्त्वा सह ब्राह्मणेन प्राजापत्येन शुद्ध्यति । भूभुजा सह भुक्त्वा न्नं प्रकृच्छेण शुद्ध्यति । वैश्येन सह भुक्त्वा न्नमति कृच्छेण शुद्ध्यति । शूद्रेण सह भुक्त्वा न्नश्चान्द्रायणमथाचरेदिति तत्कामतोभ्यासविषयम् । यत्पुनः शङ्खवचनम् । ब्राह्मणोच्छिष्टाशने महाव्याहृतिभिरभिमन्त्र्यापः पिवेत्क्षत्रियोच्छिष्टाशने ब्राह्मीरसपक्वेन ब्राह्मीरेण वर्तयेद्द्वैश्वर्योच्छिष्टभोजने त्रिगव्योपोषितो ब्राह्मीं सुवर्चला म्पिवेच्छूद्रोच्छिष्टभोजने यद्वाचमभोजनमिति । तदकामविषयम् । तत्राभ्यासे द्वैगुण्यादिकङ्कल्यम् । एतच्च पित्रादिव्यतिरेकेण । पितुर्ज्यैष्ठ्यचभ्रातुर्च्छिष्टं भोज्यमित्यापस्तम्बस्मरणान् । यत्तु वृहह्यासवचनम् । मातावाभगिनीवापि भार्यावान्याश्च योयितः । न तभिः सह भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेदिति । तत्सहभोजनविषयम् । उच्छिष्टमात्रभोजने तु शूद्रोच्छिष्टभोजने सप्तरात्रं भोजनं स्त्रीणाञ्चेत्यापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु ज्ञेयवचनम् । ब्राह्मण्या सह योऽग्नीयादुच्छिष्टं वा कदाचन । तत्र दोषं न मन्यन्ते सर्वे एव मनीषिण इति । तद्वि

वाहविषयमापद्विषयम्भा । अन्त्योच्छिष्टभोजनेन । अन्त्यानां भुक्तशेषानुभक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रकच्छन्तदृष्टं च व्रह्मक्ष
 त्रविशं विधिरित्यापस्तवेति विज्ञेयम् । अत्र चान्द्रश्चाद्रायणम् । अन्त्यावसाय्युच्छिष्टभक्षणेन । चाण्डालपतितादीनामुच्छि
 ष्टान्नस्य भक्षणे । चांद्रायणश्चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्नपनश्चरेत् । घट्टात्रश्च त्रिणश्च वरुणोऽनुपूर्वशङ्खयज्ञिणेभिर्हितम् । सान्न
 पनमत्र मह्यसां सान्नपनं द्रष्टव्यम् । आपदि तु । आपत्कालेन विप्रेण भुक्तं प्रदूतं गृहे यदि । मनस्तापेन शुद्धो न दुपदानां शतं पुनरिदं
 निषण्णं भुक्त्वा विज्ञेयम् । दीपोच्छिष्टेन । दीपोच्छिष्टं नुयत्नैर्लंगैश्चैव यथाहृतं चययत् । अभ्यङ्गश्चैव यच्छिष्टं भुक्तानेकेन शुद्ध
 तिङ्तिष्ठत्विंशन्मनोक्तं विज्ञेयम् । यत्तु वृहच्छाता तपेनोक्तम् । पीतशेषानुयत्किञ्चिद्भोजने मुखनिःसृतम् । अभोज्यन्तद्विज
 स्याद्धुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेदिति तदग्राह्यं विषयम् । निमित्तस्यातिशयत्वात् । पीतोच्छिष्टं च पानीयमपीत्वा नुब्राह्मणः कश्चित्
 । त्रिणश्च नुब्रतं कुर्याद्द्वामहस्तेन वा पुनरित्येतद्बुद्धिपूर्वविषयमकामतस्तु ब्रह्म कल्पम् । अथाशुचिद्रव्यसंस्तुष्टभक्षणे प्राय
 श्चित्तम् । तत्राह संवर्तः । केशकीटावपन्नश्च नीलीलाक्षोपघातितम् । स्वायस्थिचर्मसंस्तुष्टभुक्तानपवसेदहरिति । शान्ता
 तपेनाप्युक्तम् । केशकीटावपन्नं रूधिरमांसास्पृश्यं स्पृष्टभूणघ्नं वेक्षितपतन्यवलीरुश्च कर्गवाघातशुष्कपर्युषितवृथापकटवा
 न्नहविषाग्भोजनेऽपवासः पञ्चगव्याशनञ्चेति । एतच्चैव भयमप्यकामविषयम् । कामतस्तु । मृद्वारिकुसुमादींश्च फलकन्देऽनु
 मूलकान् । विण्मूत्रदुषितान् प्राशय कच्छ्म्यादं समाचरेत् । सन्निहृष्टेर्द्धमेव स्यात्कृच्छ्रस्त्वशुचिभोजने इति विध्यक्तं विज्ञेयम् ।
 अल्पसंसर्गपादो मह्यसंसर्गोर्द्धकच्छ्म्यादं तिथवस्था । यत्तु व्यासेनोक्तम् । संसर्गदुष्टं यच्चान्नं क्रियादुष्टं च कामतः । भुक्त्वा स्वभा
 वदुष्टं च तत्प्रकच्छं समाचरेदिति । एतच्च संस्तुष्टाभेद्यादिरसोपलब्धौ वेदितव्यम् । रजसलादि संस्पर्शेन शुद्धेनोक्तम् ।
 अमेध्यपतितचाण्डालपुष्कसरजस्वलावधूतकुणिकुष्ठिकुनखिसंस्तुष्टानि भुक्त्वा कच्छश्चरेदिति । कुणिरहंसविकलः एत
 त्कामकारविषयमकामतोर्द्धम् । भुक्त्वाऽस्पृश्यैस्तथाशौचिकेशकीटैश्च दूषितम् । कुशोदुम्बरवित्वाद्यैः पनसां वृजपत्रकैः ।

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ७४ ॥

शृङ्खलपुष्पी सुवर्चादि दक्काय म्पीत्वा विप्रुद्यतीति । यद्विष्णुः कृतं तदशक्तविषयं रजकादिस्पृष्टविषयम्बा । अद्रूद्रादुपहतेन
हारीते क्तिन्विज्ञेयम् । अद्रूद्रेणोपहतमभोज्यङ्गीर्तव्यमेध्यसेविभिः । भुञ्जानेषु वायत्र अद्रूद्र उपस्पृशेद न हर्षत्वं सपृक्तो भुञ्जानेषु
वायत्रेत्यायोच्छिष्टावशिष्टम्ययच्छेदाचमेद्वाकुत्सित्वा वायत्रा नन्ददुस्तत्र प्रायश्चित्तमहोरात्रमिति । उच्छिष्टपंक्तिभोजनेप्ये
तदेव । यस्तु भुङ्क्ते द्विजः पंक्त्यामुच्छिष्टायाङ्कदाचन । अहोरात्रे विधितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति कृतस्मरणम् । वामकर
निर्मुक्तान्नभोजनेन । संबोद्धृतन्तुयो भुङ्क्ते भुङ्क्ते भुक्तभोजने । एवमैव स्वतः प्राह भुङ्क्ता सान्नपनञ्चरेदिति षट्त्रिंशन्मत्तोक्तं द्र
ष्टव्यम् । तथा पराशरेणाप्यत्रोक्तम् । एकपंक्त्युपविष्टानाम्बिप्राणां सहभोजने । यद्येकोपित्यजेत्यात्र शेषमन्नं न भोजयेत् ।
मोहाद्भुङ्जीत यस्तत्र पंक्त्यामुच्छिष्टभोजनः । प्रायश्चित्तञ्चरेद्विप्रः कच्छं सान्नपनन्नयेति । श्वादि संस्पृष्टकूपादुदकपा
नेन विष्णुगृह । मृतपञ्चनखाकूपादथ नोपहताद्दोदकम्पीत्वा ब्राह्मणस्य हमुपवसेत् ह्यहं गजन्या एकाहं वैश्यः अद्रूद्रो नक्तं
सर्वे चान्ते पञ्चगव्यमिवेयुरिति । अथ नोपहताद्द्वेति मूत्रपुरीषादिभिर्वैत्यभिप्रेतम् । यदानुतत्रैव शवमुच्छनततयोद्भिन्न
म्भवति । तदा हारीतेति विशेषमाह । क्तिन्नेभिर्नेश्वेतेत्यन्तत्र स्थंयदितित्यवेत् । शुद्धौ चाद्रयणं कुर्यात्तप्तं कृच्छ्रमथापि वा ।
यदिकश्चित्ततः स्नायात्प्रमादेन द्विजोन्नमः । जपं स्त्रियवशात् स्नायी अहोरात्रेण शुद्ध्यतीति । इदञ्च चान्द्रायणं कामतोमानुष
शवोपहतकूपजलपानविषयमकामतस्तु षड्रात्रम् । क्तिन्नभिर्भक्षं शवश्चैव कूपस्थं यदि दृश्यते । पयःपिवेत्रिणेत्रेण मानुषे द्विगु
णं स्मृतमिति देवलस्मरणम् । यदा चांडालकूपादिगतज्वलम्पि वतितदापस्तम्बोक्तं द्रष्टव्यम् । चाण्डालकूपभाण्डस्थं तरः
कामाज्जलम्पिवेत् । प्रायश्चित्तं कथन्तत्र वर्णवर्णं विनिर्दिशेत् । चरेत् सान्नपनम्बिप्रः प्राजापत्यन्तु भूमिपः । तदर्द्धं नुचरे
द्वैश्यः अद्रूद्रे पादम्बिनिर्दिशेदिति । अकामस्तु । चाण्डालकूपभाण्डस्थमज्ञानादुदकम्पिवेत् । सतुत्र्य हेण शुद्ध्येत अद्रूद्रस्त्वे
केन शुद्ध्यतीति देवलोक्तं द्रष्टव्यम् । चाण्डालादिसम्बन्ध्याल्पजलाशयेष्वपि कूपवच्छुद्धिः । जलाशयेष्वथाल्पेषु स्यावरेषु मही

नले । कूपवत्कथिताश्रुज्जिर्महत्सु नुनदूषणमिति विबुधसंरणात् । पुष्करिण्यादिविषुपुनः । स्नेच्छादीनाञ्जलमपीत्वा पुष्करि
 श्यां ह्रदेपि वा । जानुदघ्नश्रुचिज्ञेयमधस्तादश्रुचिसृतम् । तन्नेयं यःपिवे द्विप्रः कामेनो कामेनोपि वा । अकामान्नक्तभो
 जीस्यादहोरात्रं नु कामतइत्यापसुम्बोक्तं निज्ञेयम् । रजकादिभाण्डगततोयेतु । भाण्डस्य मन्य जानानु जलन्धिपयःपिवे
 त् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः । ब्रह्मकूर्चोपवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः । शूद्रस्य चोपवासेन तथादानेन
 शक्तिरिति परशरोक्तम् । कामतस्तु द्विगुणम् । अन्यजैः खनिताः कूपास्तडागावाप्यएव वा । एवमुक्त्वा च पीत्वा च प्राजाप
 येन श्रुत्यापसुम्बोदितमभ्यासविषयमेव दितव्यम् । यच्चापसुम्बेन चाण्डालादितडागकूपोदितजलपानेन पञ्चगव्यमात्र
 मध्यमुक्तम् । प्रपाखरण्ये घटके च सैरेद्रेण जलं कोशविनिस्तम्बा । श्वपाकचण्डालपरिग्रहेषु पीत्वा जलमपञ्चगव्ये
 न श्रुद्धेदिति । तदशक्तविषयम् । अथ भावदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तम् । भावदुष्टं च यद्दण्डेन तत्राकारतो वा विसृज्य तया जु
 गुप्सितशरीरमलादिवासनां जनयति तदुच्यते । अरिप्रयुक्तगर्लादिशंकायाम्बा । तत्र च पराशरः । वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च
 भाजने भावदूषिते । भुक्तान्नं ब्राह्मणः पञ्चात्रिंशेण विशुद्ध्यतीति । एतत्कामकारविषयम् । यत्तु गौतमेन भावदुष्टद्वैवले
 त्यादिप्राक्पञ्चनखेभ्यः पठित्वा प्रायश्चित्तमुक्तम् । प्राक्पञ्चनखेभ्यः छर्दनं धृतप्राशनञ्चेति तदकामविषयम् । शंकायान्तु ।
 शंकास्थाने समुत्पन्ने अभाज्याभक्ष्यसंज्ञिते । आहारश्रुज्जिम्बध्यामितां मेनि गदितः श्रुणु । अक्षारलवणं रूक्षं पिवेद्ब्राह्मीं सु
 वर्चलाम् । त्रिंशन्नं शंखपुष्पीम्बा ब्राह्मणः पयसा सह । पलाशं विल्वपत्राणि कुशाः पद्ममुदुम्बरम् । अपः पिवेत्क्वाथयित्वा त्रि
 रत्रेण विशुद्ध्यतीति विशिष्टोक्तं द्रष्टव्यम् । मनुनाप्यभाज्यभोजनशंकायामुक्तं । समन्तरस्यैकमपि चरेत्कुच्छं द्विजोत्तमः । अज्ञा
 तमुक्तश्रुद्धार्थे ज्ञातस्य तु विशेषतइति । अथ कालदुष्टभक्षणे प्रायश्चित्तं । कालदुष्टञ्च पयस्युचितानिर्देशगेक्षीरदि । तत्र चाका
 मतः शेषेषूपवसेदहरिति मनूक्तमेव दितव्यम् । कामतस्तु । केवलानि च श्रुक्तानि तथापर्युचितञ्चयत् । नृजनीयपक्कमुक्त्वा नु

॥मि०प्रा०॥

॥ ९५ ॥

त्रिरात्रनुव्रतीभवेदिति शंखोक्तम्विज्ञेयम् । केवलान्यस्नेहाक्तानि । अनिर्देशगोक्षीरदिषु प्रायश्चित्तम्याग्दर्शितम् । न वोद
कस्यपानेन तु पञ्चगव्यप्राशनम् । शृङ्गास्थिदनजैः पात्रैः शङ्खशुक्तिकपर्दैकैः । पीत्वानवोदकञ्चैव पञ्चगव्येन शुद्ध्यतीति
बृहद्वाज्ञवल्क्यस्मरणान् । कामतस्तूपवासः कर्तव्यः । कालेन वोदकं शृङ्गं नपि वेच्य हनुतत् । अकाले तु दशहंस्या
त्पीत्वानाद्यादहर्निशमिति स्मृत्यन्तरदर्शनात् । ग्रहणकालभोजने तु चांद्रायणम् । न व आङ्गग्रामयाजकान्नसग्रहभो
जने । नारीणाम्प्रथमे गर्भभुक्त्वा चांद्रायणञ्चरेदिति शतातपस्मरणात् । यदा तु सग्रहादन्यत्र निषिद्धकाले भुङ्क्ते । तदा
हमार्कण्डेयः । चंद्रस्य यदि वा भानोर्यस्मिन्नहर्निभा गर्व । ग्रहणन्तु भवेत्तस्मिन्नपूर्वभोजनक्रियाम् । नाचरेत्सग्रहैवैवत
थैवास्तमुपागते । यावत्स्यान्नोदयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु । तथा । ग्रहणं तु भवेदित्येदोः प्रथमादधियामतः । भुञ्जीतावर्त्तनात्पूर्
वम्प्रथमे प्रथमादधः । तथा अपरहर्त्वेन पूर्वहर्त्वे मध्याह्ने न तु संगवे । भुञ्जीत संगवे चेत्स्यान्नपूर्वभोजनक्रियेति । यच्च मनो नोक्त
म् । नाश्नीयात्सन्धिर्वेलायां नति प्रगे नति सायमित्येवमादि । यच्च बृहच्छाता तपोक्तम् । धानादधिचसक्तं शूश्रीकोमोवर्जये
न्निशि । भोजनान्ति लसंबद्धं स्नानञ्चैव विचक्षण इत्येवमादिष्वनादिष्ट प्रायश्चित्तेषु । प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापयनुत्तये
। उपपातकजातानां अनदिष्टस्य चैव ह्यीतियोगीश्वरे क्तम्याणायामशतद्रष्टव्यम् । अकामस्तु शेषपूवसेदह रिति मनो नोक्तो
पवासोद्रष्टव्यः । अथ गुणदुष्टशुक्तादिभक्षणे प्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः । शुक्ता निचकयायांश्च पीत्वा मेघानपि द्विजः । ताव
द्भवत्यप्रयतो यावत्तन्नब्रजत्वधइति । अत्राकामतः शेषपूवसेदह रित्युपवासोद्रष्टव्यः । कामतस्तु केवलानि च शुष्कानि तथा
पर्युषितञ्चयत् । जहजीयपक्वभुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेदिति खड्गे क्तिम्बिज्ञेयम् । एतच्चा मलकादिफल युक्तकाञ्चिकादि
द्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । कुण्डिकासफल लाये युगृहेषु स्थापिता भवेत् । तस्यास्तु काञ्चिकाग्राह्यानेतरस्याः कटाचर्त्तेति स्मरणा
त् । उद्धृतस्नेहादिषु तु । उद्धृतस्नेहविलपनपिण्याकमथितप्रभृतीनि चात्र वीर्याणि नाश्नीयादित्युक्त्वा प्राक्पञ्चनखेभ्यश्चर्द

नंदृतप्राशनञ्चेति गौतमोक्तद्रष्टव्यम् । विलपनं घृतादिमलम् । अनाहुताहुन्नभोजने तु लिखितञ्चाह । यस्य चाग्नौ न किं
यते यस्य चाग्रं न दीयते । न तद्भोज्यं द्विजातीनां भुक्त्वा न पवसेदहः । वृथा कृत्वा स रसं याव पायसापूपशृङ्खुलीः । अहिनाग्निर्द्वि
जो भुक्त्वा प्राजापत्यं समाचरेदिति । अनाहिताग्नेस्तु शेषेषूपवसेदहरिव्युपवासो द्रष्टव्यः । भिन्नभाजनादियुतुभोजने सम्य
र्त्तनोक्तम् । अद्रूणाभ्याजने भुक्त्वा वा भिन्नभाजने । अहोरात्रौ धितो भूत्वा पञ्चगव्येन श्रुञ्चतीति । यथा स्मृत्यन्तरेऽप्युक्तम्
। बटार्काऽश्च त्वपत्रेषु कुम्भीनिंदुः कपत्रयोः । कोविदारकदग्धेषु भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेदिति । तथा । पलाशपद्मपत्रेषु गृहीभुं
क्षौन्द्वञ्चरेत् । वानप्रस्थो यतिश्चैव लभते चाद्रकं फलमिति । अथ हस्तदानादिक्रियादुष्टान्नभोजने प्रायश्चित्तन्नत्र पराशरः
। माध्विकं फाणि तं शाकज्जोरसं लवणं घृतम् । हस्तदत्तानि भुक्त्वा तु दिनमेकमभोजनमिति । कामतस्तु । हस्तदत्तभोजने अत्राह
णसमीपभोजने दुष्टपंक्तिभोजने पंक्त्यगते भोजनेऽभ्यक्तमत्र पुरीषकरणे मृतस्तुतकश्चूडान्नभोजने अद्रूः सह स्वप्ने त्रिगत्रमभो
जनमिति हारीतोक्तं निश्चयेयम् । पर्यायान्नदानदुष्टे तु । ब्राह्मणान्नन्ददश्चूडः अद्रूः अन्नं ब्राह्मणो ददत् । द्वयमेतदभोज्यं स्याद्भु
क्त्वा न पवसेदहरिति वृद्धयाज्ञवल्क्योक्तमवगन्तव्यम् । अद्रूः हस्ते भोजने तु । अद्रूः हस्ते न यो भुङ्क्ते पानीयम् वापि वेत्तचित् । अहो
रात्रौ धितो भूत्वा पञ्चगव्येन श्रुञ्चतीति मनूक्तं विज्ञेयं । धमनदुष्टेऽपि । आसना रूढपादो वा वस्त्रार्द्धं प्रावृतेऽपि वा । मुखे न धर्मितं भु
क्त्वा कच्छं सांत्तपनञ्चरेदिति तेनैवाक्तम् । पित्राहुद्देशे न त्यक्त्वा न्नभोजने तु । भुङ्क्ते चेत्पार्श्वे आर्द्धे प्राणायामान् घडाचरेत् । उप
वासस्त्रिमासादि वत्सरान्नम्यकीर्तितः । प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने । असुरपेस्मृतं नक्तम्वतम्पारणके तथा । द्वि
गुणंश्च त्रियस्यैतच्चिगुणम्वैश्यभोजने । साक्षाच्चतुर्गुणं ह्येतत्स्मृतं अद्रूस्त्यभोजने । अतिथौ तिष्ठति द्वारिह्यपः प्राश्नन्ति ये द्विजाः
। रुधिरान्नद्रवेद्वारिभुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेदिति भारद्वाजोक्तमवगन्तव्यम् । हारीतेनाप्युक्तम् । एकादशाहं च्यहं भुक्त्वा
पञ्चसञ्चयमेतथा । उपोष्य विधिवत्त्वात्वाकूष्माण्डैर्जुहुयाद्भुतमिति । विष्णुनाप्युक्तम् । प्राजापत्यं न वञ्छेत् पादेन च

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ९६ ॥

द्वामासिके । त्रैपक्षिकेतदूर्ध्वं नुपञ्चगव्यं द्विमासिक इति । इदञ्चापि द्विविधम् । चान्द्रायणं नवश्राद्धे प्राजापत्यनुमासिके । एकाहस्तु पुराणेषु प्रायश्चित्तनिबन्धीयत इति हारीतोक्तद्रष्टव्यम् । प्राजापत्यनुमासिके तदा द्वामासिकविषयद्रष्टव्यम् । द्वितीयादियु । प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनञ्चाद्वामासिके । त्रैपक्षिकेतदूर्ध्वं स्यात्पादो द्वैमासिकेतथा । पादोनं कच्छमुद्दिष्टं षण्मासे च तथा द्विके । द्विगत्रञ्चान्यमासेषु प्रत्यद्वेदहःसूतमिति यद्द्वित्रिंशन्मतोक्तद्रष्टव्यम् । क्षत्रियादिश्राद्धभोजने त्वनापदितत्रैव विशेष उक्तः । चान्द्रायणं नवश्राद्धे पुराणमासिके सूतः । त्रैपक्षिके सान्नपनं हच्छं मासद्वये सूतम् । क्षत्रियस्य नवश्राद्धे ब्रतमेतदुदाहृतम् । वैश्यस्यार्द्धाब्दि कर्म्योक्तं क्षत्रियानुमनौषिभिः । शूद्रस्य नवश्राद्धे चरे चान्द्रायणद्वयम् । सार्द्धं चान्द्रायणे मासे त्रिपक्षे नैव सूतम् । मासद्वयम्यगः स्यादूर्ध्वं सान्नपनं सूतमिति । यत्तु शङ्खवचनम् । चान्द्रायणं नवश्राद्धे पुराणमासिके सूतः । पक्षत्रयेति कच्छः स्यात्षण्मासे कच्छ एव तु । श्राद्धिके पादकच्छः स्यादेकाहः पुनरर्द्धिके । अत ऊर्ध्वं न दोषः स्याच्छङ्खस्य वचनय्येति । तत्सर्पादि हतविषयम् । ये सेनपति तस्त्रीवा इत्याद्यापान्तेयविषयम् । चाण्डालादुदकात्सर्पाद्ब्राह्मणाद्वैदुतादपि । दंष्ट्रिभ्यश्च पशुभ्यश्च मरणम्यापकर्मणा म् । यातनानाशकैश्चैव विषयो द्धोदकैस्तथा । भुक्त्वा वा योऽङ्गश्राद्धे कुर्यादिदं ब्रतं द्विज इति । तथा । अपांतेयान्यदुद्दिश्य श्राद्धमेकादशे हति । ब्राह्मणस्तत्र भुक्त्वा नृंश्चिन्तु चान्द्रायणञ्चरेत् । आमश्राद्धे तथा भुक्त्वा तप्तकच्छेण शुद्धि । संकल्पिते तथा भुक्त्वा त्रिगत्रं क्षपणम्भवेदिति भरद्वाजेन गुरुप्रायश्चित्तनिबन्धीयते । ब्रह्मचारिणस्तु । बृहद्वृत्तमो विशेषमाह । मासिकादियुयोऽग्नीयाद्ब्रह्मचारी ब्रतं द्विजः । त्रिगत्रमुपवासोऽस्य प्रायश्चित्तं विधीयते । प्राणायामत्रयं कृत्वा घृतम्प्राश्य विष्णुञ्चिनीति । इदमज्ञानविषयं । कामतोऽपि स एवाह । मधुमां सन्तु योऽग्नीयाच्छ्राद्धे सूतक एव वा । प्राजापत्यञ्चरेत्कुच्छं व्रतं शेषं समापयेदिति । आमश्राद्धे नु सर्वत्रार्द्धं । आमश्राद्धे तदूर्ध्वं नु प्राजापत्यनु सर्वदेति यद्द्वित्रिंशन्मतेऽभिधानात् । यत्तु शूनसे

क्रमम् । दशकवःपिवेचापिगायत्र्याश्राद्धभुक्द्विजः । ततःसंध्यामुपासीतशुद्धीनुतदनन्तरमिति । तदनुक्तश्राद्धप्राय
 च्छित्तविषयं । संस्कारगङ्गभूतश्राद्धभोजनेतुषासेनविशेषउक्तः । निवृत्तचूडहोमेनुप्राङ्गामकरणात्तथा । चरेत्सान्नपनंभुङ्क्ता
 जातकर्म्मणिचैवहि । अतोऽन्येषुतुभुङ्क्तांनंसंस्कारेषुद्विजोत्तमः । नियोगादुपवासेनशुद्धीतनिंद्यभोजनइति । सीमन्तो
 मयनादिषुपुनर्धाम्योविशेषमाह । ब्रह्मौदनेचसेमेचसीमन्नोद्वयनेतथा । जातश्राद्धेनवश्राद्धेद्विजश्चाद्रायणञ्चरेदिति
 । अत्रब्रह्मौदनाख्यङ्कर्मधातंगभूतंसेमसाहचर्यात् । अथपरिग्रहाभोज्यभोजनेप्रायश्चित्तम् । यत्स्वरूपतोऽनिधिङ्कमप्य
 विशिष्टपुरुषस्यामिकतयाऽभोज्यभ्रण्यतेतत्परिग्रहाशुचि । तत्रयोगीश्वरेण । अदत्तान्यग्रिहीनस्यनान्नमद्यादनापदी
 त्थारभ्यसार्द्धपञ्चकैःसोऽकैरभोज्यान्नाःप्रतिपादिताः । मनुनापितएवकिञ्चिदधिकाःप्रतिपादिताः । नाश्रोत्रियततेयज्ञे
 ग्रामयाजिऊतेतथा । स्त्रियाङ्गीवेनचऊतेभुञ्जीतब्राह्मणःकचित् । मत्तकुङ्कानुगणञ्चनमुञ्जीतकदाचन । गणान्नंग
 णिकान्नञ्चविदुषाचजुगुप्सितम् । स्तेनगायकयोश्चान्नक्षणेवाङ्कुषिकस्यच । दीक्षितस्यकटय्यस्यवज्रस्यनिगडेनच ।
 अभिशालस्ययेंठस्यपुंश्चल्यादंभिकस्यच । चिकित्सकस्यमृगयोःकूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नंस्त्रुतिकान्नञ्चपर्याचान्न
 मनिर्द्दशम् । अनर्चितंवृथामांसमवीर्याञ्चयोधितः । द्विषदन्नंनगर्ग्यन्नम्पतितान्नमवेक्षितम् । पिशुनान्दतिनोश्चैवकेतुर्वि
 कयिकस्यच । शैलूषतन्नुवायान्नंछतघ्नस्यान्नमेवच । कर्मारस्यनिषादस्यरंगावतरणस्यच । सुवर्णकर्तुर्वैणस्यशस्त्र
 विक्कयिणस्तथा । अवतंशीगिडकामाञ्चचेलनिर्णेजकस्यच । रजकस्यनृशंस्ययस्यचोपपतिर्गृहे । मृग्यन्नियेचोप
 पतिंस्त्रीजितानाञ्चसर्वशः । अनिर्दशञ्चप्रेतान्नमनुष्टिकरमेवचेति । अत्रचपदार्थाश्चभक्ष्यकाण्डेश्राद्धकाण्डेचव्याख्या
 ताः । अत्रप्रायश्चित्तमाह । भुङ्क्ताचान्यतमस्यान्नममत्याक्षपणञ्चहम् । मयाभुङ्क्ताचरेत्कुच्छरेतोविण्मूत्रमेवचेतिपैठीन
 सिनाप्यकामतस्त्रिगत्रमेवोक्तम् । कुनखीश्यावदन्तःपित्राविवदमानःस्त्रीजितःकुक्षीपिशुनःसोमविक्रयीवाणिजकोग्राम

॥मि०प्रा०॥

॥ ९७ ॥

व्याजकोभिश्चोक्तवृथल्यामभिजातःपरिविन्तःपरिविन्दानोदिधिवृत्तिःपुनर्भूतश्चौरःकाण्डपृष्ठःसेवकश्चेत्यभोज्यान्नाञ्च
पात्र्याञ्चाज्जाह्वायंभुक्तादत्त्वावाविशानात्रिगचमिति । शङ्खेनत्वेतानेवकिञ्चिदधिकान्पठित्वाचान्द्रायणमुक्तम् । न
दभ्यासविषयम् । गौतमेननूच्छिष्टपुञ्चल्यभिश्चोक्त्यादिनाऽभोज्यान्याथित्वाप्राक्यञ्चनखेभ्यश्चर्दनंघृतप्राशनञ्चेति
प्रायश्चित्तमुक्तम् । तदापिद्विविधम् । यस्तुबलात्कारेणभोज्यतेतस्यापस्तम्बेनविशेषोक्तः । बलाद्दासीकृतायेतुस्तेच्छेच्च
गुडालदस्युभिः । अमुभंकारिताःकर्मगवादिप्राणिहिंसनम् । उच्छिष्टमार्जनञ्चैवतथातस्यैवभोजनम् । खरेष्टवि
द्वृग्दाणामामिषस्यचभक्षणम् । तत्स्त्रीणाञ्चतथासंज्ञानाभिश्चसहभोजनम् । मासेषितेद्विजातैतुप्राजापत्यम्बिशेष
नम् । चान्द्रायणंत्वाहिताग्नेःपशुकस्त्वथवाभवेत् । चान्द्रायणम्पशुकञ्चरेत्सम्बन्धेणैवितः । सम्बन्धेणैवितःश्रूद्रामासा
र्द्धंयावकम्पिषेत् । मासमावोवितःश्रूद्रःकृच्छ्रपादेनशुद्ध्यति । ऊर्द्धं सम्बन्धगत्कल्प्यग्रायश्चित्तंद्विजोत्तमैः । सम्बन्धै
स्त्रिभिश्चैवतद्भवंसन्निगच्छति । अशौचिपरिगृहीतान्नभोजनेनृच्छागलेयञ्चाह । अज्ञानाद्भुञ्जतेविप्राःसूतकैर्मृतकेतथा
। प्राणायामशतंकात्वाशुद्धान्श्रूद्रसूतके । वैश्येषष्ठिर्भवेद्राक्षिंविंशतिर्ब्राह्मणेदश । एकाहश्चअहम्पञ्चसप्तत्रयमभो
जनम् । ततःशुचिर्भवेद्विप्रःपञ्चगव्यम्पिषेन्नरइति । ब्राह्मणादिक्रमेणैकाहश्चाहोदयोयोज्याः । इदमकामकारविष
यम् । कामतस्तु । मार्कण्डेयञ्चाह । भुक्त्वानुश्चिन्तयशौचैचरेत्सान्नपतं द्विजः । भुक्त्वानुश्चिन्तयशौचैचरेत्तथाकृच्छ्रोविधीय
ते । वैश्याशौचेतथाभुक्त्वामहासान्नपनश्चरेत् । श्रूद्रस्यैवतथाभुक्त्वा द्विजश्चान्द्रायणश्चरेदिति । यज्ञशङ्खेनोक्तम् । श्रूद्रस्य
सूतकेभुक्त्वपयणमासान्नपतमाचरेत् । वैश्यस्यचतथाभुक्त्वात्रीन्मासान्नपतमाचरेत् । ब्राह्मणस्यचतथाशौचेभुक्त्वामासंव्रतीभ
वेदिति । इदमभ्यासविषयम् । एतच्चप्रायश्चित्तमाशौचानन्तरमेदिदित्यम् । ब्राह्मणादीनामाशौचेयःसकृदेवान्नमन्ना
नितस्यतावदेवाशौचंयावत्तेषामाशौचम् । अशौचव्यपगमेनप्रायश्चित्तंकुर्यादिति विष्णुस्मरणम् । अपुत्राद्वृद्धभोजने

नुलिखितञ्चाह । भुक्त्वावाहुर्विकस्यान्नमन्नतस्यासुतस्यच । अद्रस्यचतथाभुक्त्वात्रिरात्रंस्यादभोजनम् । तथा । परपाकनि
 वृत्तस्यपरपाकरणस्यच । अपचस्यचभुक्त्वाग्निद्विजश्चाद्रायणचरेदिति । एतच्चाभ्यासविषयम् । परपाकनिवृत्तादेर्लक्ष
 णञ्चतेनैवोक्तम् । गृहीत्वाग्निं समा रोप्य पचयज्ञाननिर्वपेत् । परपाकनिवृत्तसौमुनिभिः परिकीर्तितः । पचयज्ञानस्वयं कृत्वा
 पश्नमुपजीवति । सततम्प्रातरुत्थायपरपाकरणसुतसुतः । गृहस्थधर्मवृत्तयोददातिपरिवर्जितः । ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैर
 यचः सप्रकीर्तित इति । यत्तु ब्रह्मचार्याद्यान्नभोजने वृद्धयाज्ञवल्क्यञ्चाह । यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ । तयो
 रन्नं न भोक्तव्यम् भुक्त्वा चाद्रायणञ्चरेदिति । यच्च पार्वणञ्चाद्याकर्तुरन्नभोजने भरद्वाजञ्चाह । पक्षे वायदि वामासेनय
 स्यान्नन्ति देवताः । भुक्त्वा दुर्गन्तस्तस्य द्विजश्चाद्रायणञ्चरेदिति । तदुभयमप्यग्यासविषयम् । पूर्वगणितानि रिक्ताये
 निषिद्धाचरणशीलास्तदन्नभोजने तु । निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च । अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्विनेके मम भो
 जनमिति यद्द्विजं शनो तोक्तं नृप्यम् । अत्रैव सम्बन्धगभ्यासे यद्द्विजं शनो तोक्तम् । उपपातकयुक्तस्य अद्रमेकंतिरन्नरम् ।
 अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्यात्पणकं नुविशोधनमिति । इदञ्चाभ्यभक्षणप्रायश्चित्तकाण्डगतमविशेषोदितं ब्रतकदं वकं हि द्विजा
 ग्रस्यैव । क्षत्रियादीनान्नुपादहान्याभवति । विप्रेनुसकलन्देयम्पादेनं क्षत्रिये सुतम् । वैश्येर्द्धम्पाद एकस्तु अद्रजानि
 युशस्यत इति विष्णुस्मरणम् ॥ ११ ॥ इत्यभ्यभक्षणप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ११०० ॥ निमित्तपरिगणनवेलायामुपपा
 तकानन्तरञ्जातिभ्रंशकगदीनिपरिगणितानि । तत्र प्रायश्चित्तान्युच्यते । जातिभ्रंशकरङ्कर्म कृत्वा न्यतममिच्छ
 या । चरेत्सान्नपनं कच्छं प्राजापत्यमनिच्छया । संकरपात्रकृत्यासुमासः शोधनसेन्दवः । मलिनी करणीयेषु तप्तः स्या
 द्वावकस्य हमिति । अन्यतममिति सर्वत्र सम्बध्यते । यमेनाप्यत्र विशेष उक्तः । संकरीकरणं कृत्वा मास मश्रीतयावकम्
 । कच्छति कच्छमथवा प्रायश्चित्तं समाचरेत् । अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकच्छेण शुद्ध्यति । शीतकच्छेण वा शुद्धिर्महासान्नप

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ९८ ॥

नेनवा । मलिनी करणीयेषु तप्तकृच्छ्रं निशेधनमिति । वृहस्पतिना पिजातिभ्रंशकरे विशेष उक्तः । ब्राह्मणस्य रजः कृ
त्वाशसभादिप्रमाणम् । निन्दितेभ्यो धनादानं कृच्छ्राद्धं व्रतमाचरेदिति । एतेषाञ्च जातिभ्रंशकरादिप्रायश्चित्तानां मन्या
द्युक्तानां जातिशक्त्या द्युपेक्षया विषयो विभजनीयः । एवं योगीन्द्रहृद्गतसमभ्यक्षणादिप्रायश्चित्तसंक्षेपेनोदर्शितमधु
ना प्रकृतमनुसरामः । महापातकमतिपातकमनुपातकमुपपातकमृकोर्णैकमिति पञ्चविधम्यापजातमुक्तम् । तत्र चतुर्विधे
प्रायश्चित्तमभिधाय कर्मप्राप्ते प्रकीर्णैके प्रायश्चित्तमाह । प्राणायामौ जले स्नात्वा खरयानोष्ठयानगः । नमः स्नात्वा च भुक्त्वा
च गत्वा चैव दिवा स्त्रियम् । खरयुक्तं यानं खरयानं उष्ट्रयुक्तं यानमुष्ट्रयानं रथङ्गद्व्यादितेनाध्वगमनं कृत्वा दिगम्बरः स्नात्वा
भ्यवहृत्य वा वासरे च निजाङ्गनासम्भोगं कृत्वा वा तडागत रङ्गिण्यादाववगाह्य कृतप्राणायामः शुद्ध्यति । इदञ्च कामकारवि
षयम् । उष्ट्रयानं समारह्य खरयानञ्च कामतः । सवासजलमाप्नुय प्राणायामेन शुद्ध्यतीति मनुस्मरणम् । अकाम
नः स्नानमात्रं कल्प्यम् । साक्षात्खरेष्ट्यारे हरेणुद्विगुणावृत्तिः कल्पनीया । तस्य गुरुत्वात् । किञ्च । गुरुत्वं कृत्य ङं कृत्य विप्रं
निर्जित्य वा दतः । वध्वावावाससाक्षिप्रम्पसादौ पवसेद्विनम् । गुरुङ्गमकारादि कल्पं कृत्य त्वमेव मातृत्वयेत्येकतमित्येकवचना
न्तयुष्मच्छब्दे चारणेन निर्भर्त्स्य विप्रम्बाज्यायां संस्रमं कर्त्तव्यं सस्वास्को धं जुनू ह्नीमास्व जुम्मावजुवादीरित्येवमाक्षिण्य जल्प
वितण्डाभ्याञ्जय फलाभ्याम्बिप्रं निर्जित्य कंठे वाससामृदुस्पर्शेनापि वध्वाक्षिप्रम्याटप्रणिपातादिना प्रसाद्युक्तो धन्या जयित्वादि
नमुपवसेद नम्रनृकृत्स्नम्बासरम्बसेत् । यत्र यमेनोक्तम् । वादेन ब्राह्मणं जित्वा प्रायश्चित्तविधित्वया । त्रिगत्रोपेयितः स्ना
त्वा प्रणिपत्य प्रसादयेदिति तदभ्यासविषयम् । किञ्च । विप्रदण्डो द्युमे कृच्छ्रस्त्विति कृच्छ्रे निपातने । कृच्छ्रान्ति कृच्छ्रो ह्युक्थाने
कृच्छ्रोभ्यन्तरशोणिते । विप्रजिघांसया दण्डाद्युद्यमे कृच्छ्रः शुद्धिहेतुर्निपातने तडाडनेति कृच्छ्रः असह्यक्यातेरुधिरस्वावणे पुनः
कृच्छ्रान्ति कृच्छ्रः अभ्यन्तरशोणितेपि कृच्छ्रः शुद्धिहेतुः । वृहस्पतिनाप्यत्र विशेष उक्तः । काष्ठादिना ताडयित्वा त्वमेवेदं कृच्छ्रमाच

रेत् । अस्थिभेदेति कच्छः स्यात्परा कस्त्वंगकर्त्तन इति । पादप्रहारे तु यमञ्चाह । पादेन ब्राह्मणं स्पृष्ट्वा प्रायश्चित्तविधिसूया ।
 द्विवसेषो धितः स्नात्वा प्राणिपथ्यप्रसादयेदिति । मनुना त्वन्यानि प्रकीर्णं क प्रायश्चित्तानि प्रदर्शितानि । विनाङ्गिरसुवाप्यान्तः
 शरीरं संनिवेद्य तु । सचे लो वहिर्गन्तु गमालभ्य विष्णुञ्छतीति । विनाङ्गिरसन्निहितं पितृव्यर्थः । शरीरं मूत्रपुरीषम्
 । इदमकामविषयम् । कामतस्तु । आपद्भूतो विनतो यं शरीरं यो निषेवते । एकाहं क्षपणं कृत्वा सचे लः स्नानमाचरेदिति य
 मेनोक्तमेवेदित्यम् । यत्तु सुमन्तनोक्तम् । अप्स्रग्रावामे हतस्तप्तकच्छमिति । तदनार्त्तविषयमभ्यासविषयम् । नित्यश्रौता
 दिकर्मलोपेनुमनुगृह । वेदेदितानं नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनमिति । औत्तेयु
 दर्शपौर्णमासादिकर्मसु स्मार्त्तैषु च नित्यहोमादिषु प्रतिपदोक्तेष्वपि प्रायश्चित्तैरुपवासस्य समुच्चयः । स्नातकव्रतानि च । न
 जीर्णमलवद्वासाभवे च विभवे सतीत्येवमादौ निप्रागुक्तानि । स्नातकव्रतमधिकृत्य कनूनाप्युक्तम् । एतेषामाचारणामेकैकस्य
 व्यतिक्रमे गायत्र्यष्टशतपञ्चयं कृत्वा पूते भवतीति । पञ्चमहायज्ञा करणे तु बृहस्पतिगृह । अनिर्वच्यमहायज्ञान्यो भुङ्क्ते प्रत्य
 हंगृहो । अनानुरः सति धने कच्छार्द्धं न विष्णुञ्छति । आहिताग्निरूपस्थानं न कुर्याद्वास्तुपवर्णि । षड्दैनानगच्छेद्वाय्वा
 सोपि कच्छार्द्धमाचरेदिति । द्वितीयादिभार्वापरमेतु देवत्वञ्चाह । मृताद्वितीयो भाग्यो दहेद्देवानि काग्निभिः । जीव
 न्याम्यथ मायानुसुरगपानसमंहित इति । स्वभार्याभिंशं सनेतु यमञ्चाह । स्वभार्यन्तु यदा क्त्वा धादगम्येति नरो वदेत् । प्राजा
 पयश्चरेद्विप्रः क्षत्रियो दिवसान्नव । यद्वा त्रैनुचरेद्द्वैश्यस्त्रिण्वंश्रूद्रञ्चाचरेदिति । अस्नातभोजनादौ हारीतञ्चाह । बह
 न्कमगडसुरिक्तमस्नातोऽश्वञ्च भोजनम् । अहोरात्रेण शुद्धः स्याद्दिनजप्येन चैव हतीति । एकपञ्चयुपविष्टानां स्नेहादि
 नावैषम्येण दानादौ यमञ्चाह । नपञ्चो विषममन्दद्यान्नया चेतनदापयेत् । प्राजापयेन कच्छेण मुच्यते कर्मणस्ततः । नदी
 संक्रमहंतुश्च कन्याविघ्नकरस्य च । समे विषमकर्तुंश्च निष्कृतिर्नापपद्यते । त्रयाणामपि चैतेषामन्यापत्तिन्नुमार्गताम् ।

॥मि०प्रा०॥

॥ ९९ ॥

भैक्षलब्धेनचान्नेनद्विजश्चान्द्रायणश्चरेदिति । संक्रमउदकावतरणमार्गःसमेविविमकर्त्तापूजादौ । इन्द्रधनुर्दर्शनादावु
च्यमृङ्गश्चाह । इन्द्रचापम्यलाशशिंयद्वान्यस्यप्रदर्शयेत् । प्रायश्चित्तमहोरात्रन्धनुर्दण्डश्चदक्षिणेति । पतितादिसंभावणे
नुगौतमश्चाह । नमस्तेष्वाप्रुचधार्मिकैःसहसंभावेतसम्भाष्यपुण्यकृतोमनसाध्यायेद्ब्राह्मणेनवासहसम्भाषयेत्तत्पान्नधनला
भवधेपृथग्वर्धाणीति । भार्यान्नधनानांलाभस्यवधेविघ्नकरणेप्रत्येकंसम्बन्धरंप्राकृतम्वह्मचर्यम् । तथाब्रह्मसूत्रंविनाविष्णुत्रो
त्सर्गादौस्मृत्यन्तरेप्रायश्चित्तमुक्तम् । विनायज्ञोपवीतेनयद्वुच्छिष्टेभवेद्विजः । प्रायश्चित्तमहोरात्रंगायत्र्यष्टशतन्तुवा ।
तत्रऊर्द्धोच्छिष्टेउपवासः । अधउच्छिष्टेऽन्नभक्षोदकपानेषुगायत्रीजपइतिव्यवस्था । अकामतस्तु । पिवतोमेहतश्चै
वभुञ्जतोनुपवीतिनः । प्राणायामत्रिकंघट्टनक्तञ्चित्रितयंक्रमदितिस्मृत्यन्तरेक्तन्द्रष्टव्यम् । भुक्त्वाशौचार्थाचमनमकृत्वोत्थाने
तु । यद्वुत्तिष्ठेत्तनाचान्नोभुक्तवानासनात्ततः । सद्यःस्नानम्यकुर्वीतसोन्यथाऽप्रयतोभवेदितिस्मृत्यन्तरेक्तन्द्रष्टव्यम् । चौरा
द्युत्सर्गादौवसिष्ठश्चाह । दण्डोत्सर्गैर्गजैकण्वमुपवसेत्रिगत्रंपुरेहितःकृच्छ्रमदण्डादण्डनेपुरेहितस्त्रिगत्रंरजा । कुनखी
श्यावदन्तश्चकृच्छ्रंद्वादशगत्रश्चरित्वोद्धरेयात्तमितिदन्तान्नखांश्चेत्यभिप्रेतम् । स्नेनपतितादिपंक्तिभोजनेतुमार्कण्डेय
श्चाह । अपाङ्गैर्यस्ययःकश्चित्पङ्कैर्भुङ्क्तेद्विजोत्तमः । अहोरात्रेविधितोभूत्वापञ्चगव्येनशुद्ध्यतीति । नीलीविवधयेत्रापसम्बन्धा
ह । नीलीरक्तयदावस्त्वम्ब्राह्मणेर्ज्ञेयुधारयेत् । अहोरात्रेविधितोभूत्वापञ्चगव्येनशुद्ध्यतीति । रोमकूपेयदागच्छेद्रसेनी
त्पास्तुकस्यचित् । त्रिवर्णैर्युचसामान्यन्तमृक्कृन्मिशोधनं । पालनम्बिकयश्चैवतद्वृत्त्याचोपजीवनम् । पातनञ्चभवेद्विप्रे
त्रिभिःकृच्छ्रैर्व्यपोहति । नीलीदारुयदाभिंद्याद्ब्राह्मणस्यशरीरतः । शोणितंदृश्यतेयत्रद्विजश्चांद्रायणश्चरेत् । स्त्रीणांकी
डार्थसम्भोगेशयनीयेनदुच्यतीति । भृगुणायुक्तम् । स्त्रीधृताशयनेनीलोब्राह्मणस्यनदुच्यति । नृपस्यवृद्धैर्वैश्यस्यपर्व
वर्जैर्बिभारणमिति । तथावस्त्रविशेषकृतश्चप्रतिप्रसवः । कंवलेपहृस्त्रेचनीलीरंगोनदुच्यतीतिस्मरणात् । ब्रह्मतर्निर्मि

तखट्वाद्यारेहणेशंखञ्चाह । अथस्यशयनंयानमासनम्यादुकेतथा । द्विजःपलाशवृक्षस्यत्रिगत्रन्ननुव्रतीभवेत् । क्षत्रियस्तु
 रणेपृष्ठन्दत्वाप्राणपयणः । सम्बत्सरं व्रतंकुर्याच्छिल्वावृक्षफलप्रदम् । द्वैविप्रौवाह्मणाग्रीवादम्पतीगेद्विजोत्तमौ । अ
 न्तरेणयदागच्छेत्कृच्छ्रं सान्नपनञ्चरेत् । होमकालेतथादोहेस्वाध्यायेदारसंग्रहे । अन्तरेणयदागच्छेद्विजञ्चाद्रायण
 चरेदिति । दोहेसान्नय्यादृङ्गभूते । एतच्चाभ्यासविषयम् । सच्छिद्रादित्यादृष्टदर्शनादौशङ्खञ्चाह । टुःस्वप्नारिष्ट
 दर्शनादौघृतं हिरण्यं च दद्यादिति । कचिद्देशविशेषगमनेपि देवलञ्चाह । सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रान्तथाप्रत्यन्नवासिनः ।
 अङ्गवङ्गकलिङ्गधान्वासांस्कारमर्हति । एतच्चतीर्थयात्राव्यतिरेकेणद्रष्टव्यम् । यमेनाप्युक्तम् । प्रत्यादित्यं न मेहेतनप
 श्येदात्मनःशङ्कन् । दृष्ट्वास्वर्थेनिरक्षेतब्राह्मणं गामथापिवेत्याह । शङ्खः । पादप्रतपनं कृत्वा कृत्वा वह्निमधस्तथा । कुशैः
 प्रमृज्य पादौ नुदिनमेकम्ब्रती भवेदिति । क्षत्रियाद्युपसंग्रहणे हारीतञ्चाह । क्षत्रियाभिवादनेऽहोरात्रमुपवसेद्वैश्यस्या
 ऽपि द्वौश्रूयस्याभिवादनेत्रिगत्रमुपवासइति । तथा । शय्यारूढपादुकोपानदारेपितपादोच्छिष्टान्धकारस्थश्चाङ्गकज्जपदे
 वपूजादिरताभिवादनेत्रिगत्रमुपवासः स्यादन्यत्रनिर्मन्त्रितेनान्यत्रभोजनेपित्रिगत्रमिति । समित्युष्यादिहस्तस्याभिवादने
 म्येतदेव । समित्युष्यकुशज्यां वुमृदन्नाक्षतपाणिकम् । जपंहोमञ्चकुर्वाणं न भिवादने वै द्विजमित्यापसंवीयेजपादिभिः
 समभिव्याहणदभिवादकस्यापीदमेव प्रायश्चित्तम् । नोदकुम्भहस्तोभिवादयेन्नभैश्च रत्नपुष्पाज्यहस्तोनाश्रुचिर्न जप
 न्नदेवपितृकार्यैर्कुर्वन्नशयानइति । तस्यापिशङ्खेनप्रतिवेधात् । एवमन्यान्यपि वचांसिस्मृत्यन्तरतो न वेद्याणि ग्रन्थगैरवभया
 दत्रनलिखन्ते ॥ ०० ॥ इतिप्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ०००० ॥ निमित्तानामानन्यात्प्रतिव्यक्तिप्रायश्चित्तस्यवक्तु
 मशक्यत्वात्सामान्येनोपदिष्टानुपदिष्टविषयेप्रायश्चित्तविशेषज्ञानार्थमिदमाह । देशं कालम्बयः शक्तिम्पापञ्चवेष्टयन्न
 तः । प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यस्याद्यत्र चोक्तानिष्कृतिः । यदुक्तमप्रायश्चित्तज्ञानं वक्ष्यमाणम्वातद्देशादिकमवेष्टयथाकर्तुं प्राण

॥मि०प्रा०॥

॥ १०० ॥

विपत्तिर्न भवति तथा विषयविशेषं कल्पनीयम् । इतरथा प्रधानानिर्वृत्तिप्रसंगात् । यथावद्व्यति । वायुभक्षेऽदिवातिष्ठन्ग
त्रिनीत्वाप्सु स्वर्यदृगिति । तत्र यदि हिमवद्भिरनिकटवर्तिनामुदवास उपदिश्यते । अतिशीतकुलिते वा शिशिगटिका
लेतदा प्राणवियोगो भवेदिति तद्देशकालपरिहारेणोदवासः कल्पनीयः । तथावयो विशेषादपियदि न वतिवार्धिकादेरपू
र्णद्वारा श्वार्धिकास्य वा द्वाद् श्वार्धिकादिकम्प्रायश्चित्तमुपदिश्यते तदा प्राणाविपद्द्वोरन्नि । ततो न्यवयस्केतत्प्रायश्चित्तं क
ल्प्यम् । अतएव सूत्रान्तरे क्वचिदङ्गं क्वचित्पादङ्गं निवृत्त्यादिसुप्रायश्चित्तस्य ह्रासोभिहितसु च प्राक्पश्चित्ततन्नाधनदान
तपश्चरणादिशक्त्यपेक्षया च । नहि निर्जुनस्य पात्रे धनं वा पर्याप्तमित्याहुः पप्रद्युते । तयोद्विक्तपित्तादेर्वीर्यगटिकम् ।
नापि स्त्रीशूद्रादेर्जपादिकम् । अतएव गजादीनामशक्नुवन् । दानन्दानुच्चरेत्कुच्छ्रमैकैकस्य विष्णुर्द्धय इत्युक्तम् । तथा प्रा
यश्चित्ताङ्गं मर्हन्ति स्त्रियोगे गिण एव चेति । तपस्य शक्तस्य सूत्रान्तरे प्रायश्चित्तह्रासोऽभिहितः । तथा पापं च महापातकादि
रूपेण सप्रत्यया प्रत्ययसकृदभ्यासादिरूपेण चावेक्ष्य यत्नतः सकलधर्मशस्त्रपथोलोचनया प्रायश्चित्तं कल्पनीयम् । तत्राकामतो
यद्विहितं तन्मदेव कामकृते द्विगुणं कामतोभ्यासे च त्रिगुणमित्येवं सूत्रान्तरेण सारं कल्पनीयम् । तथा । महापापोपपापाभ्यां यो
भिर्भूतं सेन्मृषापरम् । अभक्षेमासमाखीनेत्युक्तम् । तत्र महापापोपपापयोस्तु प्रायश्चित्तस्यायुक्तत्वात् महापापोपपापयोपातके
मासिकव्रतस्य ह्रासः कल्पनीयः यत्र च हसितजृम्भिता कन्दिता स्फालनादिना कस्मात्कुर्यात् । तथा । नोदन्वतो म्भसि स्नायान्न
च शमश्रूदिकर्तयेत् । अन्नवर्त्त्याः पतिः कुर्वन्न प्रजा भवति ध्रुवमित्यादौ प्रायश्चित्तं नोपदिष्टम् । तत्रापि देशद्वयपेक्षया प्राय
श्चित्तं कल्प्यम् । ननु न किञ्चिदपि निमित्तजातमनुक्तनिष्कृतिकमुपलभ्यते । प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापापनुत्तये । उपपा
तकजानामनादिष्टस्य चैव ह्रीत्यनुक्तनिष्कृतिष्वपि प्रायश्चित्तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । गैतमेनाप्येतान्येवानादेशे विकल्पेन
क्रियेरन्वियेकाहादयः प्रतिपादिताः । उच्यते । सद्यमस्येव सामान्यतः प्रायश्चित्तोपदेशस्तथापि सर्वत्र देशकालादीनामपे

क्षितत्वा दस्त्येव कल्पना वसरः । नच हसिता हि धुसर्वत्र प्राणायामशतं युक्तं निमित्तस्य लघुत्वात् । अतः पापपेक्षया ह्रासः क-
 ल्पनीयः प्रायश्चित्तान्न रम्भा । ननु कथम्यापस्य लघुत्वं येन प्रायश्चित्तस्य ह्रासकल्पना स्यात् । नच प्रायश्चित्ताल्पत्वादिति
 वाच्यम् । अनुक्तनिष्कृतित्वादेव । सत्यम् । किन्त्वर्थवादसंकीर्तनाद्बुद्धिपूर्वबुद्धिपूर्वानुबन्धाद्यपेक्षया च सुबोध एव दोष-
 स्य गुरु लघुभावः । तथा दण्डह्रासवृद्धपेक्षया च प्रायश्चित्तगुरु लघुभावः । यथा ब्राह्मणवगो रणादौ सजातिविवये प्रा-
 ज्ञापन्यादिकमुक्तम् । तत्र यदा चानुलोम्येन प्रातिलोम्येन वा वगो रणादिक्रियते यदा वामूर्द्ध्वसिक्तादिभिस्तदा दण्डस्य ता-
 रतम्यदर्शनादेव दोषाल्पत्वमहत्त्वा वगमात्रायश्चित्तस्यापि गुरु लघुभावः कल्पनीयः । दर्शितश्च दण्डस्य गुरु लघुभावः
 । प्रतिलोमापवादेषु द्विगुणत्रिगुणादमाहृत्यादिना । एवं महापातकादिभिः पतितस्य प्रायश्चित्तमुक्तम् । यस्तौ ब्र-
 ह्म्यादेतन्नचिकीर्षितस्य किं कार्यमित्यत आह । दासीकुम्भम्बहिर्घातमाद्विनये रन्स्ववान्धवाः । पतितस्य बहिः कुर्युः सर्वका-
 र्येषु चैव तम् । जीवत एव पतितस्य स्वाज्ञातयोवाग्धवाः मानृपश्चाच्चेते सर्वे सन्निपत्य दासीप्रेष्यातया सपिण्डादिप्रेषितयानो-
 तमपाम्यूर्णे घटं ग्रामाद्वहिर्निनयेयुः । एतच्चतुर्थीदिरिक्ततिथिष्वह्मः पञ्चमे भागे गुर्वादिसन्निधौ कार्यम् । पतितस्योद-
 ङ्गकार्ये सपिण्डैर्वान्धवैः सह । निन्दिते ह निसाया ह्वेज्ञान्धृत्विक्गुरु सन्निधाविति मनुस्मरणम् । अथ वादास्येव सपिण्डा-
 दिप्रयुक्तानि नयेत् । यथा ह मनुः । दासी घटमपाम्यूर्णे मय्यर्थे स्येत्प्रेतवत्तदा । अहोरात्रमुपासी रन्नाशौ च म्बान्धवैः सह
 ति । प्रेतवदिति दक्षिणामुखापस्य लयोः प्राप्तर्यम् । तच्च नितयनमुदकपिण्डदानादिप्रेतक्रियोत्तरकालम् नृष्टव्यम् । त-
 स्य विद्वांगुरुन्योनिसम्बन्धौ च सन्निपात्य सर्वाण्युदकादौ निषेत्त कर्माणि कुर्युः पात्रञ्चास्य विपरिषिञ्चेद्युदासः कर्म करे वाव-
 चागत्वा च मानीय दासी घटान्पूरयित्वा दक्षिणामुखो यदा विपर्ययेदनुदकमुदकं करेति नाम ग्राहान्तं सर्वे त्वालभे रन्याचीना-
 वीति नेमुक्तां शिखा विद्वांगुरवो योनिसम्बद्धाश्च वीक्षेरन्नपञ्चपस्य श्यामम्य विशेयुरिति गौतमस्मरणम् । अथ च न्यागोय

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १०९ ॥

दिबन्धुभिः प्रेर्यमाणोऽपि प्रायश्चित्तं न करेति तदा द्रष्टव्यः । तस्य गुणेर्बन्धवानां गृहस्य समक्षे द्योषान् भिष्याप्यानुभाष्य पुनः पुनरचारं लभस्वेति स यद्वैवमप्यनवस्थितमतिः स्यात्ततोऽस्य पात्रं विपर्ययेति शङ्क्यस्मरणम् । ततस्तु लब्धोदकम्पतितं सर्वकार्येषु सम्भाषणसहासनादिषु बहिः कुर्युर्वर्जयेयुः । तथा च मनः । निर्वर्तैरस्तु तस्मात्सम्भाषणसहासने । दायादृश्यप्रदानञ्च यात्रामेव च लौकिकीमिति । यदि स्रेहादिना सम्भाषणद्वारेणेतितदा प्रायश्चित्तं कार्यम् । अत ऊर्ध्वं नो न सम्भाष्य निष्ठेदेकशत्रं जपन्सुवित्रीमज्ञानपूर्वज्ञानपूर्वत्रिरचमिति । यदा तु बंधुव्यागादन्यथा वा जातवैरग्यः प्रायश्चित्तं कुर्यात्तदा किं कार्यमित्यतश्चाह । चरितव्रतज्ञायातेति नयेरन्नवंधटम् । जुगुप्सेरन्नचाप्येतं सम्भसेयुश्च सर्वेशः । कृतप्रायश्चित्ते बन्धुसमीपम्पुनश्चातेतत्सपिण्डाद्यासेन सहितानवमनुपहितं घटमुदकपूर्णं निनयेयुः । एतच्च निनयनम्पुण्यहृदादिस्नानोत्तरकालान्द्रष्टव्यम् । प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपांनवम् । तेनैव सार्द्धं म्यासेयुः स्नात्वा पुण्यजलाशयेऽङ्गतिमनुस्मरणम् । गौतमेन तु विशेष उक्तः । यस्तु प्रायश्चित्तेन शुद्धो नस्मिंश्छुद्धे शतकुम्भमयम्यात्रं पुण्यतमाङ्गदात्पूरयित्वा स्ववन्तोभ्यो वा तस्मिन्मप्युपस्पर्शयेयुरथा स्मैतत्पात्रन्दृष्टुस्तस्मिन्पतितगृह्यजपेत् । शान्ताद्यौः शान्तापृथिवीशान्तं शिवमन्तरिक्षं योगे च न स्तमिह गृह्णामीत्येतैर्यजुर्भिः पावमानो भिसुरत्समं दीभिः कृष्णगण्डैश्चाज्यं जुहुयाद्विरण्यं दद्याद्वा चार्थाय । यस्य तु प्राणान्तिकमप्रायश्चित्तं समृतः शुद्धो देतदेव शंख्युदकं सर्वेषूपपातकोष्ठीति । तत एनं कृतप्रायश्चित्तेनैव कुत्सयेयुस्तथा सर्वकार्येषु कृतय विज्ञायादिषु तेन सह सग्न्यवहरेयुः । पूर्वाक्तस्य पतितपरित्यागादि विधेरिति देशमाह । पतितानामेव एव विधिः स्त्रीणां मृकीर्त्तितः । वासो गृहान्ति के देयमन्नम्यासः सरक्षणम् । य एव पुष्पाणां मपरित्यागेऽपि गण्डेऽदकदानादि विधिः कृतप्रायश्चित्तेनानाञ्चपरिग्रहः स एव स्त्रीणामपि पतितानाम्भेदितव्यः । इयंस्तु विशेषः । पतितानाम्योऽपि ताभ्यः कृतोदकादि कर्मभ्यो वा सस्तुण्यपण्यं मयं कुटीगृहकम्पधानगृहसमीपे देयम् । तथा । प्राणधारणमात्रमन्नं मन्त्रं विनश्च वस्त्रम्पुनः पुण्यं तां तरे पभोगनिवारणसहितं सत्यङ्कार

न्देयम् । ननु काः प्रतिताया सामयम्परित्यागविधिरित्यत आह । नीचाभिगमनङ्गर्भपातनम्भर्तृहिंसनम् । विशेषपतनी
 यानि स्त्रीणां मेतान्यपि ध्रुवम् । हीनवर्णगमनङ्गर्भपातनमव्राह्मण्या अपि । भर्तुरव्राह्मण्यापि हिंसनमित्येतानि स्त्रीणामसा
 धारणानि पतननिमित्तानि । अपि शृङ्खलापुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि । महापातकार्ता पातकानुपातकान्यभ्यस्तानि चोप
 पातकानि तान्यपि स्त्रीणां ध्रुवं निश्चितम्पतनकारणानि भवन्ति । अतएव शैलकः । पुरुषस्य यानि पतननिमित्तानि स्त्रीणां
 मपि तान्येव ब्राह्मणी हीनवर्णसेवायामधिकम्पततीति । यत्तु वसिष्ठेन । श्रीणि स्त्रियाः पातकानि लोको धर्मविदे विदुः । भर्तु
 र्वेधे भ्रूणहत्या स्वस्य गर्भस्य पातनमिति । विग्रहं कृतं न दृष्टान् नार्थम् । न पुनरितरेषां महापातकादीनाम्पतनहेतुत्वनि
 रसार्थम् । यदपि तेन । चतसस्तुपरित्याज्याः शिष्या गगुरुगा तथा । पतिघ्नोर्चाविशेषेण जुङ्गितोपगता च येति चतसृणां मेव
 परित्याग इत्युक्तम् । तस्यापि तासां प्रायश्चित्तमचिकीर्षन्तीनां मध्ये चतसृणामेव शिष्या गगदीनां चैवान्नगृहवस्त्रादिजीवन
 हेतुत्वाद्गृह्णेदेन त्यागं कुर्यान्नान्यासामित्यभिप्रायः । अतश्चान्यासाम्पतितानां प्रायश्चित्तमकुर्वन्तीनामपि वा सो गृहान्ति केदे
 यमित्यादिकं कर्तव्यमित्यवगम्यते । जुगुप्से रन्नचाप्यैनं सम्बसेयुश्च सर्वश इत्यस्यापवादमाह । शरणागतवालस्त्री हिंस
 कान्सं वसेन्ननु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसहितानि मान् । शरणागतादि व्यापादनकारिणः कृतघ्नसहितान्प्रायश्चित्तेन क्षी
 णदोषानपि न संव्यवहरेदिति वाचनिको यम्यति वेधः । किमिति वचनं न कुर्यान्न हि वचनस्यातिभारे स्ति । अतश्च यद्वापि व्यभि
 चारिणीणां वधेऽल्पीय एव प्रायश्चित्तम् । तथापि वाचनिको यं सम्यवहारं प्रतिवेधः । एवम्पुनर्ज्ञेन स्त्रीषु विशेषमभिधाय प्रकृते
 । एव चरितव्रतविधौ विशेषमाह । घटे पवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसङ्गवाम् । सदद्यात्प्रयमङ्गेभिः सक्तस्य हि सत्क्रिया
 । घटे पवर्जिते ह्रदादुद्धृत्य पूर्णकुम्भे वनिनी तैसा चरितव्रतः सपिण्डादि मध्यस्थो गोभ्यो यवसम्पदद्यात्ताभिः प्रथमं सक्तं न
 त्यपूजितस्य पञ्चाङ्गाद्यादिभिः सत्क्रियापूजा कर्तव्या गोभिश्च तस्य सत्कारस्तद्वत्तयवसमक्षणे मेव । यदि गावस्तद्वत्तय

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १०२ ॥

वसंतगृह्णीयुस्सर्हि पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यदाहहारीतः । स्वशिरसायवसमादायगोभ्योऽद्याद्विनाः प्रतिगृह्णी-
युरधैनम्यवर्तयेयुरितरथानेत्यभिप्रेतम् । महापातकादिपञ्चविधेपिदूषणेप्रातिस्विकं ब्रतसन्देहमभिधायाधुनासक-
लब्रतसाधारणधर्ममाह । विख्यातदोषः कुर्वीतपर्वदेतानुमंतब्रतम् । दोषोऽपि यथावक्तुं सम्पाद्यस्ततोऽन्यैर्विख्यातो विज्ञा-
तो दोषोऽप्यस्यासौ पर्वदुपदिष्टं ब्रतं कुर्यात् । यद्यपि स्वयं सकलशस्त्रार्थविचारचतुरस्तथापि पर्वत्समीपमुपगम्य तया सह वि-
चार्य तदनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसाविशेष उक्तः । कृते निःसंशये पापेन भुञ्जीमानुपस्थितः । भुञ्जानो वा-
र्ज्येत्यापंयावन्नाख्यातिपर्वदि । संचेलम्नाग्नतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः । पर्वदानुमतस्तत्त्वं सर्वविख्यापयेन्नरः । ब्र-
तमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा ब्रतञ्चरेदिति । विख्यापनञ्च पर्वद्वक्षिणादानानन्तरे कार्यम् । यथाह षण्णशरः । पापमग्रस्थाप-
येत्यापीदत्वाधेनुन्तथा नृषमिति । एतच्चोपपातकविषयम् । महापातकादिष्वधिकङ्कल्यम् । यत्तूक्तम् । तस्माद्भिजः प्राप्न-
पापः सकृदालुन्यवारिणि । विख्याप्यापं वक्तव्यः किञ्चिद्दत्त्वा ब्रतञ्चरेदिति । तत्प्रकीर्णकविषयम् । पर्वत्स्वरूपञ्च मनुनाद-
र्शितम् । त्रैविद्याहैतुकसुकीर्तिरुक्तो धर्मपाठकः । त्रयञ्चाश्रमिणः पूर्वपर्वदेष्टा दशवर्णः । हैतुकोमीमांसार्थतत्त्वज्ञः । त-
र्कीन्यायशास्त्रकुशलः । तथान्यदपि पर्वद्वयन्तेनैव दर्शितम् । ऋग्वेदविद्वज्जुर्वेदो सामवेदविदेव च । अथर्वपर्वद्वि-
ज्ञेयाधर्मसंशयनिर्णयइति । तथा । एकोऽपि वेदविज्जर्मयवस्येत्समाहितः । स ज्ञेयः परमो धर्मो नाज्ञानामुदितोऽयुतैरि-
ति । आसाञ्चपर्वदां सम्भवापेक्षया व्यवस्था । महापातकादुपेक्षया वा । यत्तु स्मृत्यन्तरे अभिहितम् । पातकेषु शतम्पर्व-
त्सहस्रं महदादियु । उपपापेषु पञ्चाशत्स्वल्पे स्वल्पा तथा भवेदिति । नदपि महापातकादिदोषानुसारेण पर्वदे गुरुलघु-
भावप्रतिपादनपरं न पुनः संख्यानियमार्थमन्वादिमहास्मृतिविशेषप्रसङ्गात् । तथा देवलेन चात्र विशेषो बोद्धव्यः । स्वयं नु-
ब्राह्मणा ब्रूयुरल्पदोषेषु निष्कृतिम् । राजा च ब्राह्मणश्चैव महत्सु सुपरीक्षितमिति । तथा च पर्वदाश्च वश्यं ब्रतमुपदेष्टव्य

म् । अत्रानामार्गमाणां नाम्नायश्चित्तानियेद्विजाः । जानन्तो न प्रयच्छन्ति ते यान्ति समतान् नुनैरित्यङ्गिरः स्मरणात् । तथा
 च तथा पर्वादाज्ञात्वेव व्रतमुपदेष्टव्यम् । अज्ञात्वा धर्मं शास्त्राणि प्रायश्चित्तन्ददाति यः । प्रायश्चित्तो भवेत्पूतः किल्बिषम्पर्वद
 म्ब्रजेदिनिवसिष्ठस्मरणात् । क्षत्रियादीनानुक्तैर्न सान्धर्मोपदेशे विशेषेणोक्तैरसादर्शितः । न्यायतो ब्राह्मणः क्षिप्रं क्षत्रि
 यादेः कृतैर्न सः । अन्तर्गब्राह्मणं कृत्वा व्रतं सर्वं समादिशेत् । तथा श्रूयं समासाद्य सदा धर्मपुरस्सरम् । प्रायश्चित्तम्प्रदा
 तव्यञ्जुपहोमविवर्जितमिति । तत्र च यागाद्यनुष्ठानशौचानाञ्जुपादिकम्वाच्यमितरेषानुतपः । कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः क
 दोचित्वापमागताः । जपहोमादिकर्तव्ये विशेषेण प्रदीयते । येनामधारका विप्रामूर्खा धनविवर्जिताः । कृच्छ्रचान्द्रायणा
 दौर्नितेभ्यो दद्याद्द्विशेषत इति ॥००॥ इति प्रकाशप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥०००॥ व्याख्यायत्यातदुरितशततनीन्व्रतसन्त
 तिम । रहः कृताद्यसन्देहहारिणी व्याहरन्मुनिः । तत्र प्रथमं सकलरहस्यव्रतसाधारणं धर्ममाह । अतः भिख्यातदोषस्तुरह
 स्यं व्रतमाचरेत् । कर्तव्यतिरिक्तैरनभिख्यातो दोषो यस्य सौरहस्यमप्रकाशमप्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । अतश्च स्त्रीसम्भोगादौ त
 स्या अपि कारकत्वात्तदितरैरविज्ञातदोषस्य रहस्यव्रतमिति मन्तव्यम् । तत्र यदि कर्त्ता स्वयन्धर्मं शास्त्रकुशलस्तदा परस्मिन्नवि
 भाव्यस्वनिमित्तोचितमप्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यस्तु स्वयमनभिज्ञो सौ केनचिद्ब्रह्महत्यादिकं कृतं तत्र किं रहस्यप्रायश्चित्त
 मित्यन्यव्याजेनावगम्यरहो व्रतमनुतिष्ठेत् । अतएव स्त्रीश्रूयोरप्यनैव मार्गेण रहस्यव्रतज्ञानसिद्धेरधिकारसिद्धिः ।
 न च वाच्यं रहस्यव्रतानाञ्जुपादिप्रधानत्वादविद्युद्योश्च स्त्रीश्रूयोरस्तदनुपपत्तेरनधिकार इति । यतो नैकान्तो रहस्यव्रता
 नाञ्जुपादिप्रधानत्वं नानादेरप्युपदेशात् । गौतमोक्तप्राणायामादेरपि सम्भवाच्च । इतरेषामपि मन्त्रैव तर्हि च्छन्दः प
 रिज्ञानमात्रमेवाधिकारोपयोगिनत्वन्यविषयम् । न हितडागनिर्माणदौर्ज्योतिष्ठेमादिविवियिणी प्रतिपत्तिरूपयुज्यते । दे
 वतादिपरिज्ञानन्तत्रावश्यमपेक्षणीयम् । अविदित्वा च हविच्छन्दोदैवतं योगमेव च । यो ध्यापयेज्जयेद्वापि पापी याज्ञाय

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १०३ ॥

नेनुसङ्गित्यासस्मरणान् । अत्राप्याहारविशेषानुक्तौपयः प्रभृतयः कालविशेषानुक्तौसम्बन्धस्य दयोदेशविशेषानुक्तौशिलो
च्चयादयोगैतमाभिहिताः प्रकाशप्रायश्चित्तवदन्वेषणीयाः । एवं सकलरहस्यसाधारणन्धर्ममभिधाय प्रकाशप्रायश्चित्त
नवद्वह्महत्यादि कर्मणैव रहस्यप्रायश्चित्तान्याह । त्रिश्रोत्रोपविता जह्वा ब्रह्महात्वघमर्थेणम् । अन्तर्जले विप्रुद्धो तंगोदत्वा
चयपस्विनीम् । त्रिश्रवमुपेयितोऽन्तर्जलेऽघमर्थेण न च हविषा दूष्टं सूक्तमघमर्थेण च हतश्च सत्यश्चेत्युचमानुष्टुभम्भाववृ
त्तदेवताकञ्जस्त्रात्रिश्रान्तेपयस्विनी ज्ञान्दत्वा ब्रह्महाशुद्धिः । जपश्चान्तर्जले भिमन्नेतत्रिगर्वर्त्तनीयः । यथाह सुमन्तुः ।
देवद्विजगुरुहन्ता सुनिमग्नोऽघमर्थेण सूक्तत्रिगर्वर्त्तयेन्मातरम्भगिनी ज्ञत्वामानुष्वसारम्पितृष्वसारं सुखां सखीम्बान्यद्वा
गम्यागमनं कृत्वा घमर्थेण मेवान्तर्जले त्रिगर्वर्त्तयेत्तदेतस्मात्पूतो भवतीति एतच्चाकामकारविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् । सखा
हृतिप्रणवकाः प्राणायामास्तु योऽङ्ग । अपिभ्रूण हनं मासात्पुनन्यहरहः कृता इति । तदप्यस्मिन्नेव विषये गोदानाशक्तस्य
वेदितव्यम् । यत्तु गौतमेन त्रिंशद्वात्रम्बतमुक्त्वा कृत्वा तत्त एव ब्रह्महत्यासुरगपानसुवर्णसेयगुरुतल्पेषु प्राणायामैः श्रौताघम
र्थेण ज्ञपेदिति । तदकामतोऽसकृद्वधविषयम् । यत्तु वैवाधायनेनोक्तम् । ग्रामात्प्राचीञ्चो दीचीन्दिशमुपनिःकम्य स्नातः शुचिः
शुचिवासा उदकान्ते स्थण्डिलमुपलिप्य सकृत् क्लिन्नवासा गोशकृत्य तेन पाणिना दिव्याभिमुखो घमर्थेण स्वाध्यायमधीयीत
प्रातः शतं मध्याह्ने शतमपराह्णे शतमपरिमितञ्चेदिति तेषु नक्षत्रेषु प्रसूतिया वकम्प्राञ्चीया ज्ञानकृतेभ्योऽज्ञानकृतेभ्यश्चोपपा
तकेभ्यः सप्त रात्रात्पुनश्च ते द्वादश रात्रान्महापातकेभ्यो ब्रह्महत्यां सुवर्णसेयं सुरगपानमिति वर्जयित्वैकविंशति रात्रेण तान्यपि त
रतीति । तत्कामकारविषयम् । अकामतः श्रोत्रियाचार्यसवनस्य वधविषयम् । यत्तु मनुनोक्तम् । अरण्ये वा त्रिरभ्य
स्य प्रयतो वेदसंहिताम् । मुच्यते पातकैः सर्वैः परकैः शोधितस्त्रिभि रिति । तत्कामतः श्रोत्रियादि वधविषयमितरत्रकामतो
भ्यासविषयम् । यत्तु वृहद्विष्णुनोक्तम् । ब्रह्महत्यां कृत्वा ग्रामात्प्राचीमुदीचीम्वादिशमुपनिःकम्य प्रभूतेभ्यः नेनाग्निमृज्वाल्म्या

धर्मधेणेनाष्टसहस्रमाहुतीर्जुहुयात्तदेतस्मात्पूनेभवतीति । तन्निर्गुणवधविषयम् । अनुग्राहकविषयम् । यत्तुयमेतो
 क्तम् । अहंतपवसेद्युक्तस्त्रिहोऽभ्युपयन्नयः । मुच्यतेपातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वा घमर्षणमिति तद्गुणवधवि
 षयम् । प्रयोजकानुमंतृविषयम् । यत्तुहारीतोक्तम् । महापातकानिपातकानुपातकोपपातकानामेकतमेसन्निपातेचा
 घमर्षणमेवत्रिजपेदिति । तन्निमित्तकर्तृविषयम् । एवमन्यान्यपिस्मृतिवाक्यान्यन्विष्यैवमेवविषयेषुविभजनीयानि । य
 न्यगौरवभयान्नलिखन्ते । एतदेवव्रतजातंयागस्थयोषिध्वत्रविहस्वात्रेय्यामाहिताग्निपत्याङ्गभिर्गयामविज्ञातेचगर्भेव्यापादि
 नेतुरीयांश्चन्यूनमनुष्ठेयम् । प्रायश्चित्तान्तरमाह । लोमभ्यःस्वाहेत्यथवादि वसंमारुताशमः । जलोस्थिर्वाभिजुहु
 याच्चत्वारिंशदुताहुतीः । अथवाहोरात्रमुपोषितोरात्राबुदकेवासंक्त्वा प्रातर्जलादुत्तोर्यलोमभ्यःस्वाहेत्यादौरष्टभिर्मन्त्रैरे
 कैकेनपञ्चाहुतयइत्येवञ्त्वारिंशदुताहुतीर्जुहुयात् । इदंचपूर्वोक्तसमानविषयम् । उदवासंक्तेश्वाहुस्थ्यात् । क
 मप्राप्तं सुगुणपानप्रायश्चित्तमाह । त्रिगत्रोपोषितोभूत्वाकूष्माण्डोभिर्धृतं शुचिः । सुगुणञ्त्वारिंशदुताहुतीरित्यनुवर्त
 ते । त्रिगत्रमुपोषितःकूष्माण्डोभिर्वर्धेवादेवहेडनमित्याद्याभिःकूष्माण्डदृष्टाभिरनुष्टुभिर्मन्त्रलिङ्गदेवताभिर्चर्हिग्मिश्च
 त्वारिंशदुताहुतीर्जुत्वाशुचिर्भवेत् । तथावौधायनेनाप्युक्तम् । अथकूष्माण्डोभिर्जुहुयादोपतद्वात्मानं मन्येत यदवा
 चीनमेतोभ्रूणहत्यायास्तस्मान्मुच्यते अथोनैवारेतःसिक्ता अन्यत्रस्वप्नादिति । यत्तुमनुना । कौत्सञ्जपित्वापैत्येतद्वासि
 ष्टं व ह्व चम्यति । माहित्र्यं शुद्धवत्यश्च सुगुणोपविशुद्ध्यतीति । मासम्पत्यहंघोडशक्त्वायतःशेषुचटघम्यतिस्लोमेभि
 रुषसम्बसिष्टामहित्रीणामवोस्तोतात्विद्रंस्ववामेत्येतेषामन्यतमस्थजपउक्तःसन्निगत्रोपवासकूष्माण्डहेमाशक्तस्यवेदित
 व्यः । एतच्चाकामतःपैष्ठ्याःसकृत्यानेगौडीमाध्योःपानावृत्तौचद्रष्टव्यम् । यच्चमनुना । मन्त्रैःशकलहोमीयैरहंहु
 त्वाद्यृतं द्विजः । सुगुर्वप्यपहन्त्येतोज्ञावानमद्भृत्यचमिति । सम्बत्सरम्यत्यहन्देवकृतस्येतसइत्यादिरष्टभिर्मन्त्रैर्हो

॥मि०प्रा०॥

॥ १०४ ॥

सेनमद्गुणं नमश्चाविवासइत्येतस्याच्चोवाजपउक्तः । सकामकारविषयः । यत्तु । महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेद्गोः
समाहितः । अभ्यस्यादम्यावमानोभिक्षाहारोविश्रुञ्चतीति । तदभ्यासविषयं समुचितमहापातकविषयम् । सुवर्णस्ते
यप्रायश्चित्तमाह । ब्राह्मणस्वर्णहारीनुरद्रजापीजलेस्थितः । ब्राह्मणस्वर्णहारीपुनस्त्रिगत्रोपोषितोजलमध्यस्थोनमस्ते
रुद्रमन्यवइतिशतर्द्रोयजपयुक्तः शुद्धि । शाततेनाप्यत्रविशेषउक्तः । मद्रुम्पीत्वागुरुदार्गश्चगत्वास्तेयं कृत्वा ब्रह्म
हत्याञ्चकृत्वा । भस्मच्छन्नोभस्मशय्याशयानोरुद्राध्यायीमुच्यते सर्वपापैरिति । जपञ्चैकादशह्रस्वः कार्यः । एकाद
शगुणान्वापिरुद्रानावर्त्यधर्मवित् । महापापैः परिसृष्टेः मुच्यते नात्र संशय इत्यत्रिस्मरणात् । यत्तु मनुना । सकृज्ज
प्त्वा स्यवामीयं शिवसंकल्पमेव च । सुवर्णमपहृत्यापिक्षणाद्भवति निर्मल इति द्वापञ्चाशद्वृत्तसंख्याकस्यास्यवामस्यर्पित
स्यहेतुरिति स्तूक्तस्य तथा यज्जाग्रतोदूरमुपैति देवमिति शिवकल्पदृष्टस्य यदुच्यते वा सकृज्जपउक्तः । सोत्यन्तनिर्गुणस्वा
मिकस्वर्णहरणे गुणवतोपहर्तुर्द्रष्टव्यः । सुवर्णेन्यूनपरिमाणविषयो नुग्राहकप्रयोजकविषयो वा । आवृतौ तु महापातक
संयुक्तो नुगच्छेदित्यादिनोक्तद्रष्टव्यम् । कमप्राप्तं गुरुतल्यगप्रायश्चित्तमाह । सहस्रशीर्षाजपितुमुच्यते गुरुतल्यगः । गौ
र्दया कर्मणोऽस्यान्ते पृथगेभिः पयस्विनी । गुरुतल्यगस्तु सहस्रशीर्षेति योऽश्वर्चस्तूक्तम् । मारयणदृष्टं पुरुषदैवव्यमानु
ष्टुभन्निष्टुभन्निष्टुवन्नञ्जपं सस्मात्पापान्मुच्यते । सहस्रशीर्षाजपिताच्छील्यप्रत्ययादावृत्तिर्गम्यते । अतएव यमेनोक्त
म् । पौरुषं स्तूक्तमावर्त्यमुच्यते सर्वे किं विधादिति । आवृतौ च संख्यापेक्षायामधस्तनश्चो कगता चत्वारिंशत्संख्यानमीयते ।
अत्रापि प्राक्तनञ्चो कगतन्निर्गत्रोपोषित इति सम्बध्यते । अतएव वृहद्विष्णुः । त्रिगत्रोपोषितः पुरुषस्तूक्तजपहोमाभ्यां गुरुत
ल्यगः शुद्धेदिति । एभिश्च सुगपसुवर्णसेनगुरुतल्यगैस्त्रिभिः पृथक् पृथगस्य त्रिगत्रव्रतस्यान्ते वज्रधरी गौर्दया । इदम
कामविषयम् । यत्तु सुमनुना । हविष्यान्तीयमभ्यस्यतमं हर्तुतीति च । जज्ञाचपौरुषं स्तूक्तं मुच्यते गुरुतल्यग इति हवि

ध्यान्तमजरं सर्वविदिनतमं होतदुरितमतिवा इति मे मनः । सहस्रशोर्धेत्येषामन्यतमस्य मासम्युक्त्यहं षोडशकृत्वोजप-
 तः ॥ सोऽप्यकामविषयस्त्वकामतस्तु मन्त्रैः शकलहोमौ यैरिति मनूक्तं द्रष्टव्यम् । यत्तु षड्विंशन्मतेभिहितम् । महावा-
 हूनिभिर्होमसिद्धैः कार्यो द्विजन्मना । उपपातकश्रुद्धिर्धसहस्रपरिसंख्यया । महापातकसंयुक्तो लक्षहोमेन श्रुद्धीतीति
 । तदा वृत्तिविषयम् । यत्तु यमेनोक्तम् । जपे द्वाप्यस्य वामीयम्पावमतीरथापि वा । कुन्तीयम्बालखिल्याश्च निवित्प्रेषान्वया
 कपिम् । होतृन्तर्द्वान्मूकज्जन्मना मुच्यते सर्वपातकैरिति । तद्व्यभिचारिणो गमनविषयम् । यानि पुनर्गुरुतल्यातिदेशविषया
 णि तन्ममानि वाञ्छति पातकानुपपातकपदाभिधेयपतितेषु तुरीयां शून्यनमर्जानञ्च कमेण वेदितव्यम् । पातकानि पातकोपपा-
 तकानामेकतमे सन्निपाते वाञ्छय मर्धणमेव त्रिजपेदिहारीतोक्तम् द्रष्टव्यम् । महापातकसंसर्गिणश्च सतस्यैव व्रतं कुर्या-
 दिति व्रतनाद्येन हसंसर्गस्तदीयमेव प्रायश्चित्तम् । मन्त्रवाच्यञ्च ध्यापनादि संसर्गस्यानेककर्तृसम्पाद्यत्वाद्द्रव्यत्वात्तु पपत्तिरि-
 ति । यतः स्वल्पयेते कर्तृकत्वे परदारगमनवत्कर्तृव्यतिरिक्ततृतीयाद्यापरिज्ञानमात्रेणैव रहस्यत्वमनोभवत्येव च रहस्यप्रायश्चि-
 त्तम् । एवमतिपातक्यादि संसर्गिणोऽपि तदीयमेव प्रायश्चित्तं द्रष्टव्यम् ॥ ७७ ॥ इति महापातकरहस्यप्रायश्चित्तप्रकर-
 णम् ॥ ७७७७ ॥ कमप्राप्तमुपपातकप्रायश्चित्तमाह । प्राणायामशतं कार्यं सर्वपापपनुत्तये । उपपातकजातानाम-
 नादिष्टस्यैव हि । गोवधादियद्वपञ्चाशदुपपातकजातानामनादिष्टरहस्यव्रतानाञ्च जातिभ्रंशकरीनामपनुत्तये प्राणा-
 यामानां शतं कार्यम् । तथा सर्वेषां महापातकादीनाम्पुनर्त्तये प्राणायामाः कार्याः । तत्र च महापातकेषु च
 तुः शतस्यतिपातकेषु त्रिंशतमनुपातकेषु द्विशतमिति संख्यावृद्धिः कल्पनीया । प्रकाशप्रायश्चित्तैषु महापातकप्रायश्चित्ततुरी-
 यां स्थोपपातकेषु विधानदर्शनम् । प्रकीर्णकेषु ह्यसः कल्प्यः । अतस्त्वेवाक्तं यमेन । दशप्रणवसंयुक्तैः प्राणायामैश्चतु-
 र्धतैः । मुच्यते ब्रह्महत्यायाः किमुनः शेषपातकैरिति । वैधायनेनाप्यत्र विशेष उक्तः । अपि वाक्कथुः श्रोत्रत्वक्प्राणमनो

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १०५ ॥

व्यतिक्रमेषु त्रिभिः प्राणायामैः शुद्धिनिष्पृङ्खलीगमनान्नभोजनेषु पृथक्पृथक् सप्तसप्तप्राणायामान्धारयेदभक्ष्याभोज्याऽ
मेध्यप्राशनेषु तथा चापण्यविक्रयेषु मधुमांसघृततैललाक्षा लवण रसान्नवर्जितेषु यच्चान्यदप्येवंयुक्तं स्याद्द्वादशहंद्वादश
द्वादशप्राणायामान्धारयेदथ पातकोपपातकवर्जयच्चान्यदप्येवंयुक्तं स्याद्दर्जमासंद्वादशद्वादशप्राणायामान्धारयेदथ
पातकपतनीयवर्जयच्चान्यदप्येवंयुक्तं स्याद्द्वादशप्राणायामान्धारयेदथ पातकवर्जयच्चान्यदप्येवंद्वादशदर्जमासान्
द्वादशप्राणायामान्धारयेदथ पातकेषु सम्बन्धंद्वादशद्वादशप्राणायामान्धारयेदथ पातकवर्जयच्चान्यदप्येवंद्वादशदर्जमासान्
त्रयम्पकीर्णमिप्रायम् । शुद्धस्वीगमनान्नभोजनेत्यादिनोक्ता एकोनपञ्चाशत्प्राणायामा उपपातकविशेषाभिप्रायेण ।
तथा अभक्ष्याभोज्येत्यादिनोक्ताः शुतुश्चत्वारिंशदधिकशत्प्राणायामाः प्युपपातकविशेषाभिप्राया एव । अथ पात
कोपपातकवर्जमित्यादिनोक्ताः साशीतिशत्प्राणायामा जातिभ्रंशकशृङ्गाभिप्रायाः । अथ पातकपतनीयवर्जमित्यादिनोक्ताः
षष्ठ्यधिकशत्त्रयप्राणायामा गोवधादुपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकवर्जमित्यादिनोक्ताः षष्ठ्यधिकशत्सहितद्विसहस्रसं
ख्याकाः प्राणायामाः अतिपातकानुपपातकाभिप्रायाः । अथ पातकीप्सित्यादिनोक्ता विंशत्यधिकशत्त्रययुक्ताः श्वेतुः सहस्रप्राणा
यामामहापातकविषयाः । इदञ्चाभक्ष्याभोज्येत्यादिनोक्तमप्यायश्चित्तपञ्चकमन्यन्नाभ्यासविषयम् । समुचितविषयम्बा ।
यत्तु मनुना । एतसंस्थूलसूक्ष्माणाञ्चिकीर्धन्नपनोदनम् । अवेत्युच्यते दृष्टं यत्किञ्चेदमितीति वेति । अष्टं यावत्प्रत्य
हमर्थान्तराविरुद्धेषु कालेष्वेति हेतौ वर्णयत्याश्च जप उक्तः सोप्यभ्यासविषयः । उपपातकसा
मान्यप्राप्तस्य प्राणायामशतस्यापवादमाह । अत्रैकाग्रमिष्टुतं सोमसलिलम्पावनम्पि वेत् । कृत्वा तु रेतो विरगमूत्रप्राशनं हि द्विजो
त्तमः । रेतो विरगमूत्रप्राशनं कृत्वा लभ्यतु पलांडुगृञ्जनकुम्भीकादीनामन्येषाञ्चाभक्ष्याणां भक्षणं कृत्वा हं स ग्रामकुक्कुटश्च शृगालो
दिमांसभक्षणञ्च कृत्वा ततः कण्ठमात्रमुदकमवतीर्य शुद्धवतीभिः प्राणायामं कृत्वा महव्याहृतिभिरुपगमुदकमपीवातदेत

स्मात्पूनेभवतीति । मनुनापि सप्तविधाभक्ष्यभक्षणरमुक्तम् । प्रतिगृह्याप्रतिगृह्याभुक्त्वा चान्नं विगर्हितम् ।
 जपं स्मरन् समन्दीयम्पूयते मानवस्त्वहोदिति । अप्रतिगृह्याभुम्बिप्रशस्त्रसुर्गदिपतितादिद्रव्यञ्च । यदाल्बसुरे तोविशम्भूनादि
 शरीरं मलम्बिस्त्वजनि । तदापितेनैवोक्तम् । अप्रशस्त्रसन्तुक्त्वाप्सुमासमासीत भैक्ष्यभुगिति । अज्ञानकृते प्रकीर्णकेमानसे
 चोपपातके प्रायश्चित्तमाह । निशयान्वादिवावापियदज्ञानकृतम्भवेत् । त्रैकाल्यसंख्याकरणात्तत्सर्वे विप्रणश्यति । रज
 न्याम्बासरे वायत्प्रमादादि कृतम्प्रकीर्णकमानसम्बाचिकञ्चोपपातकनत्सर्वम्प्रातर्मध्याह्नादिकालत्रयविहितनिव्यसंध्योपासन
 व्याप्रणश्यति । तथाचयमः । यदह्नो कुरुते पापपङ्कर्मणा मनसा गिर । आसीनः पञ्चमां संख्याम्याणायामैर्निहन्ति तदिति । शा
 तातपेनाप्युक्तम् । अन्ततं मद्गन्धश्चैदिवमैथुनमेव च । पुनानिबृषलान्नञ्चसंख्यावहिरुपासिता इति । अथ सकलमहापात
 कादि साधारणान्यविचित्रमन्त्रानाह । श्रुक्तियारण्यकजपो गायत्र्याश्च विशेषतः । सर्वपापहरह्येते रूद्रैकादशिनी तथा । श्रुक्ति
 यं नामारण्यकविशेषो विष्वाग्निदेवसवितरित्यादिवाजसनेयके पठ्यते । आरण्यकञ्चैव चाम्बाचम्पपट्टो मे तोय जुः प्रपट्टा
 इत्यादितैव पठ्यते । तयोर्जपः सकलमहापातकादिहरः । तथा गायत्र्याश्च महापातकेषु लक्ष्मन्तिपातकानुपातकयो
 र्दशसहस्रमुपातकेषु सहस्रं प्रकीर्णकेषु शतमिदं विंशे यतो जपः सर्वपापहरः । तथा च गायत्री मधि ह्यन्यश्चोक्तैः शङ्खेनोक्तम् ।
 शतञ्जानुसादेवी सर्वपापप्रणशिनी । सहस्रञ्जानुसादेव तथोपातकेभ्यः प्रमोचनी । दशसहस्रञ्जानुसादेव तसर्वकल्मषनाशिनी लक्ष
 ञ्जानुसादेवी महापातकनाशिनी । सुवर्णं सेयकद्विप्रो ब्रह्महा गुरुतल्पगः । सुरपञ्चविश्रुद्धान्ति लक्ष जाप्यान्नसंशय इति
 । यत्तु चतुर्विंशति मते उक्तम् । गायत्र्यासु जपन्कोटिम्ब्रह्म हव्यान्वपोहति । लक्षाशीतिञ्जपेद्वसु सुगपाना द्विमुच्यते । पु
 नानिहेमहर्नारङ्गायत्र्या लक्ष सप्ततिः । गायत्र्या लक्ष षष्ठ्या तु मुच्यते गुरुतल्पग इति । तद्गुरुत्वात्प्रकाशविषयम् । त
 थारूद्रैकादशिनी एकादशानां रुद्रानुवाकानां समाहारे रूद्रैकादशिनी । सा च विशेषतो जप्ता सर्वपापहर । एकादशगु

णान्वापि रूद्रानावर्धधर्मवित् । महद्वा सनुपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशय इति । महापातकेष्वाकादशगुणवृत्तिदर्शनात् ।
 अतिपातकादिषु चतुर्धा शृङ्गासकल्पना । चण्डो घमर्वणादिसमुच्चयार्थः । यथा हवशिष्टः । सर्ववेदपवित्राणि वध्या
 न्यहमतः परम् । ये वाङ्मैष्यहोमैश्च पूयन्ते नात्र संशयः । अघमर्वणन्देवकृतः शुद्धवत्यसुरत्समाः । कूष्माण्डः पावमान्य
 चटुर्गसावित्र्यैव च । अभीयङ्गाः पदलोमाः सामानिव्याहृतीस्तथा । भारुणानि च सामानि गायत्रैरेव तन्तथा । पुर
 यवतश्च भासश्च तथा वेदव्रतनिच । अक्षिजावर्हस्यश्च वाक्सूक्तं मध्वचस्तथा । शतरुद्रियाश्च वाशीरंस्त्रिषु पर्णे महाव्रत
 म् । गोसूक्तञ्चाश्वसूक्तञ्च इन्द्रमुखे च सामनी । त्रीण्याज्यदोहानिरयन्तरश्च अग्नेर्व्रतम्बामदेव्यन्वृहच । एतानि गीतानि
 पुनन्ति जन्तूनां स्मरन्त्वं लभते यदिच्छेदिति । किञ्च । यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो गाय
 त्र्या वा च नन्तथा । यत्र यत्र च ब्रह्मवधादौ तज्जन्यकल्मषजातेनात्मानं संकीर्णमभिभूतं द्विजो मन्यते । तत्र तत्र गायत्र्या तिलै
 र्होमः कार्यः तत्र महापातकेषु लक्षसंख्या होमः कार्यः । गायत्र्या लक्ष्यहोमे न मुच्यते सर्वपातकैरित्यमस्मरणात् । अति
 पातकादिषु पादपादह्रासः कल्पनीयः । तथा तिलैर्वाचनन्दानं कार्यम् । तथा च रस्याधिकारे वशिष्ठः । वैशाखा म्यौर्णे
 मास्यानुब्राह्मणान्सप्तपञ्चवा । क्षौद्रयुक्तैस्सिलैः कृष्णैर्वाचयेदथ वेतरैः । प्रीयता भर्मणजे नित्यद्वामनसि वर्तते । यावज्जीव
 कृतम्यापन्नध्वणा देवतशयतीति । तथा । अनित्यतकालमपि दानन्ते नैवोक्तम् । कक्षाजिने निलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी
 । ददति यस्तु विप्राय सर्वन्तरतिदुष्कृतमिति । तथा व्यासेनाप्युक्तम् । तिलधेनुन्तथा दद्यात्संयतात्मा द्विजन्मने । ब्रह्म
 हत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशय इति । एवमादिदानजातरहस्यकाण्डोक्तमविदुषां द्विजानां स्त्रीभूद्रयोश्च वेदितव्यम् ।
 यत्तु यमेनोक्तम् । निलान् ददति यः प्रातस्सिलान् स्पृशति स्वादिति । तिलैः स्नानि तिलाञ्जुह्वन् सर्वन्तरति किं त्विदम् । तथा । द्वेचा
 ष्टम्यै नुमासस्य चतुर्दशैस्तथैव च । अमावास्यापौर्णमासी सप्तमी द्वादशी द्वयम् । सप्तम्यसुरमभुञ्जानः सततं तन्मिजतेन्द्रियः ।

मुच्यते पातकैः सर्वैः स्वर्गलोकाश्च गच्छतीति । यच्चात्रिणोक्तम् । क्षीणधौ शेषपथे दूत्वा पाठ्यां समिश्रेद्धरिः । निद्रान्यजति
 कार्त्तिकान्तयोः सम्पूजयेद्धरिम् । ब्रह्महत्यादिकम्पापं क्षिप्रमेव यो हृतीत्येवमादि सर्वे भिद्यन् विरहिणो कामा कामसहृद
 भ्यास्वविषयतया व्यवस्थापनीयम् । किञ्च । वेदाभ्यासरतं क्षान्तं महायज्ञक्रियापरम् । न स्पृशन्ती हृपापाणि महापातक
 ज्ञान्यपि । वेदस्वीकरणम्पूर्वविचारेभ्यसनञ्जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासे हि पञ्चधेनुकर्मणो वेदाभ्यासनिरत
 न्निनिक्षायुक्तम्यश्च महायज्ञानुष्ठाननिरतम् । महापातकज्ञान्यपि पापाणि न स्पृशन्ति किमु तत्प्रकीर्णं कजानि बाङ्गो न जन्योप
 पातकानि चेत्तत्र तावदर्थमपिशब्दास्मृष्यते । एतच्चाकामकारविषयम् । अतएव वशिष्ठेन । यद्वाक्यार्थं शतं सायंकृतम् वेदश्च
 धार्यते । सर्वन्तत्तस्य वेदाग्निर्देहव्यग्निरिवेकमिति प्रकीर्णं काङ्क्षन्मिमांसाभिधाया अभिहितम् । न वेदवत्तमाश्रित्य पापकर्म
 रतिर्भवेत् । अज्ञानाच्च प्रमादाच्च देह्यते कर्म तेन रतिरिति । किञ्च । वायुभक्षो दिवा तिष्ठन् गन्धिनीत्वा सुसुर्यदुक् । ज
 न्ना सहस्रं गायत्र्याः शुद्धो ब्रह्मवधादृते । सोपवासो वासरमनुपविशन्नुषित्वेव सन्निशो नीत्वा आदिद्योदयादनन्त
 रं सवित्र्याः सहस्रञ्जपित्वा ब्रह्मवधव्यतिरिक्तसकलमहापातकादिपापजातान्मुच्यते । अतश्चोपपातकादिष्वभ्यासेऽनेकदेश
 षसमुच्चये वा वेदितव्यम् । विषयमविषयसमीकरणस्यान्याय्यत्वात् । अतएव वृद्धवशिष्ठेन महापातकोपपातकयोः काल
 विशेष उक्तः । यथाह । यवानाम्प्रवृत्तिमञ्जुलिम्बाश्रय्यमाणं श्रुतम्बाभिमन्त्रयेत् । यवोऽसिधान्यजस्त्वं वारुणो मधुसंयुतः
 । निर्णेदः सर्वपापानाम्पवित्रमृषिभिः स्मृतमित्यनेन । घृतं यवामधुयवाः पवित्रममृतं यवाः । सर्वं मृतं नृपापम्बाङ्गनः का
 यसम्भवमित्यनेन च । अग्निकार्यं नृकुर्वीत तेन भूतबलिन तथा । नाग्रं न भिक्षं नातिथ्यं तच्चोच्छिष्टम्परित्यजेत् । ये देवामनो
 ज्ञाता मनोयुजः सदक्षादक्षपितरस्ते नः पान्ते तेनो वन्ते तेभ्यो नमस्तेभ्यः स्वाहेत्यात्मनि जुहुयाच्चिग्रचमेधाभिवृद्धये । पापक्ष
 याय त्रिगर्भं ब्रह्महत्यादिषु द्वादशशत्रुमपतिनोत्पन्नश्चेत्येतद्दिगवलंबनेनान्यान्यपि स्मृतिवचनानि विवेचनीयानि ॥ ३३ ॥

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १०७ ॥

इति रहस्यप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ १०७ ॥ विनियुक्तव्रतव्रतारूपभेदे बुभुक्षिते । कीदृशमिति संक्षेपाह्नक्षणे गन्धस्थने धुना । तत्र तावत्सकलप्रकाशरहस्यव्रताङ्गभूतान्धर्मानाह । ब्रह्मचर्येन्द्याक्षांतिर्दानं सत्यमकल्कता । अहिंसास्नेयमाधुर्यदमाश्चेति यमास्मृताः । स्नानमौनोपवासं ज्ञास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमागुरुश्रुश्रूषाशौचाक्रोधाप्रमादना । ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियसंयमः । उपस्थनिग्रहोलिङ्गनिग्रहः गोवलीवर्दन्यायेन निर्दिष्टः अकल्कता अकुटिलता शेषः प्रसिद्धः । यद्युनर्मनूनोक्तम् । अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवञ्चसमाचरेदिति । तदप्येतेषामुपलक्षणम् । न परिगणनाय । अत्र च दया ध्यान्यादीनाम्पुरुषार्थतया प्राप्ता नामपि पुनर्विधानम्प्रायश्चित्तान्तरार्थम् । कचिद्विशेषोपपत्तिः । यथा विवाहादिष्वनुज्ञातस्याप्यनृतवचनस्य निवृत्त्यर्थं सत्यत्वं विधानम् । पुत्रशिक्षादिकमपि न ताडनीयमित्यर्थं महिंसा विधानमिच्छेवमादि । तत्र सान्नपनाख्यम्ब्रतन्तावदाह । गोमन्त्रं गोमयं क्षीरन्दधिसर्पिः कुशोदकम् । जग्ध्वा परे ह्युपवसेत्कुच्छंसान्नपनञ्चरन् । पूर्वेद्व्युग्रहारान्तरपरित्यागेन गोमूत्रादीनि गव्यानि पञ्चद्रव्याणि कुशोदकसहितानि संयुज्य पीत्वा अपरिदुर्गुपवसेदिति द्वैगन्त्रिकः सान्नपनः कच्छः सान्नपनञ्चोत्तरञ्क्षौके पृथक् विधानादवगम्यते । कच्छ इति चान्वयसंज्ञेयम् । तपोरूपत्वेन ज्ञोः साध्यत्वात् । गोमूत्रादीनाम्परिमाणं गन्धस्थने । यदा पुनः पूर्वेद्व्युर्गुपोऽपरेद्व्युः समन्त्रकं संयुज्य समन्त्रकमेव पञ्चगव्यमपीयते तदा ब्रह्मकूर्च इत्याख्यायते । यथा ह्यपाशरः । गोमूत्रं ज्ञोमयं क्षीरन्दधिसर्पिः कुशोदकम् । निर्दिष्टम्पञ्चगव्यन्तुपवित्रं कायशोधनम् । गोमूत्रन्ताम्रवर्णायाः श्वेतायाश्चापि गोमयम् । पयः काञ्चनवर्णाया नीलायाश्च तद्यादि । घृतञ्च कृष्णवर्णायाः सर्वे कापिलमेव च । अलाभे सर्ववर्णानाम्पञ्चगव्येष्वयन्विधिः । गोमूत्रमावकास्त्वष्टौ गोमयस्य नु योऽडश । क्षीरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश कीर्तिताः । गोमूत्रवद्धृतस्येष्टास्तदर्जन्तु कुशोदकम् । गायत्र्या दायगोमन्त्रं गन्धद्वारेति गोमयम् । आप्यायस्वेति च क्षीरन्दधिक्षान्वेति वैदधि । ते जोसि श्रुत्वा मिथ्या ज्यन्देव स्यत्वा कुशोदकम् । पञ्चगव्यमृचापूतं होमयेदग्निमग्निधौ । स

प्रपन्नास्तु ये दभ्राश्चिन्नाग्राः शुक्रत्वयः । एतैर्लूतृत्वहोतव्यम्पञ्चगव्यं यथाविधि । इग्वती इदं निष्पुमानस्तोके च शम्भ-
 तीः । एताभिश्चैव होतव्यं ऊत्वा शेषं पिबेद्विजः । प्रणवेन समालोङ्घ्या प्रणवेनाभिमन्त्र्य च । प्रणवेन समुद्धृत्य पिबेत्तत्प्रणवेन
 नु । मध्यमेन पलाशस्य पद्मपत्रेण वा पिबेत् । स्वर्णपात्रेण रौप्येण ब्रह्मतीर्थेन वा पुनः । यत्त्वगस्थिगतम्यापंदेहेति छतिमा-
 नवे । ब्रह्मकूर्चोपवासस्तु दहत्यग्निरिवेभ्यनमिति । यदात्वे तदेव विमिश्रितम्पञ्चगव्यं त्रिगुणमभ्यस्यते तदा यतिसान्तपनसं-
 ज्ञां लभते । एतदेव त्र्यहाभ्यसंयतिसान्तपनं स्मृतमिति शङ्खस्मरणात् । जावालेन तु सप्ताहसाध्यं सान्तपनमुक्तम् । गो-
 मूत्रं ज्ञोमयं क्षीरं न्दधिसर्पिः कुशोदकम् । एकैकं प्रत्यहम्पीत्वा त्वहोरात्रमभोजनम् । कच्छः सान्तपनो नाम सर्वपापप्रणा-
 शन इति । एवाञ्च गुरुलघुकृच्छ्राणां शक्त्या द्युपेक्षया व्यवस्था विज्ञेया । एवमुत्तरत्रापि व्यवस्था बोद्धव्या । महासान्तपना-
 ख्यं कच्छमाह । पृथक् सान्तपनद्रव्यैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु कच्छेयं महासान्तपनः स्मृतः । सप्ताहेनापवर्जि-
 तो महासान्तपनाख्यः कच्छो विज्ञेयः कथमित्यपेक्षायामुक्तम् । पृथक् भूतैः षड्भिर्गौमूत्रादिभिरेकैकैकमहरतिवाहयेत्सप्तम-
 ष्चोपवासेनेति । यमेन तु । पञ्चदशहसम्पाद्यो महासान्तपनोभिहितः । अहम्विवेनुगेमूत्रञ्च हर्षैर्गोमयम्विवेत् ।
 अहहन्दधित्र्यहं क्षीरञ्च हंसर्पिस्ततः शुचिः । महासान्तपनं ह्येतत्सर्वपापप्रणाशनमिति । जावालेन त्वेकविंशतिगुण-
 वर्थ्या महासान्तपन उक्तः । यस्यामेकैकमेतेषां त्रिगुणमुपयोजयेत् । अहञ्चोपवसेदन्त्यं महासान्तपनं निन्दुरिति । य-
 दातु षष्ठां सान्तपनद्रव्याणामेकैकस्य द्वाहमुपयोगस्तदा तिसान्तपनम् । यथाहमनुः । एतान्येव तथापेयान्येकैकनुद्वाहं
 द्वाहम् । अतिसान्तपनं नाम अष्टपाकमपिशोधयेदिति । अष्टपाकमपिशोधयेदित्यर्थवादः । इति महासान्तपनातिसा-
 न्तपने । पर्णकृच्छ्राख्यं त्र्यहाह । पर्णेऽदुम्बरगजीवित्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकम्प्रत्यहम्पीतैः पर्णकृच्छ्र उदाहृतः । प-
 लाशोऽदुम्बरगर्विन्दश्रीवृक्षपर्णानामेकैकेन क्वाथितमुदकम्प्रत्यहम्विवेत्कुशोदकञ्चैकस्मिन्नहनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णकृच्छ्रः

॥मि० प्रा०॥

॥ १०८ ॥

यदानुपर्णादीनामेकीकृतानां क्वाथस्त्रिगुत्रांतेपीयतेतदापर्णकूर्चः । यथाहयमः । एतान्येवसमस्तानिचिगुत्रोपोषितः प्रु
चिः । क्वाथयित्वापिवेदद्भिःपर्णकूर्चैर्विधीयतेइति । यदानुबिल्वादिफलानिप्रत्येकंकथितानिमासम्पीयन्तेतदाफलक
च्छादिव्यपदेशंलभते । यथाहमाकंडेयः । फलैर्मासेनकथितःफलकच्छेमनीविभिः । श्रीकच्छःश्रीफलैःप्रीक्तःपद्माक्षै
रपरस्तथा । मासेनामलकैरेवंश्रीकच्छमपरंस्मृतम् । पत्रैर्मतःपत्रकच्छःपुष्पैस्तकुच्छुच्यते । मूलकच्छःसूतोमूलैस्तो
यकच्छोजलेननुइति । इतिपर्णकच्छमेकादशविधम् । अथतप्तकच्छव्रतमाह । तप्तक्षीरघृतान्बूनामेकैकंप्रत्यहम्पिवेत्
। एकगुत्रोपवासश्चतप्तकच्छुडाहृतः । दुग्धसर्पिर्गुदकानान्नाम्नामेकैकम्प्रतिदिवसम्प्राश्यापरंद्गुरुपवसेदेवदिवसच
तुष्टयसम्प्राद्योमहातप्तकच्छः । एभिरेवसमस्तैःसोपवासैर्द्विगुत्रसम्प्राद्यःसान्नपनवतप्तकच्छः । मनुनानुद्वादशगुत्रनि
वर्त्यभिहितः । तप्तकच्छंचरन्विप्रोजलक्षीरघृतानिबान् । प्रतिश्रुहम्पिवेदुह्खान्मुक्ताब्जायीसमाहितइति । क्षीरदि
परिमाणन्नुपगुशरेणोक्तद्रष्टव्यम् । अपाम्पिवेत्तुत्रिपलंद्विपलंतुपयःपिवेत् । पलमेकम्पिवेत्सर्पिस्त्रिगुत्रंचोह्यमारुतमि
ति । त्रिगुत्रंचोह्यमारुतमिति । त्रिगुत्रमास्यपूरुणमुखोदकवाघ्यंपिवेदित्यर्थः । यदानुशीतंक्षीरदिपीयतेतदाशीतक
च्छः । अहंशीतंपिवेन्नोयज्यहंशीतंपयःपिवेत् । अहंशीतंघृतम्पीत्वाबायुभक्षःपरंस्त्र्यहमितियमस्मरणात् । इतितप्तक
च्छश्चतुर्विधः । पादकच्छमाह । एकभक्तेननक्तेनतथैवायाचितेनच । उपवासेनचैकेनपादकच्छःप्रकीर्तितः । ए
कभक्तेनसकृद्भोजनेनदिवैव । नक्तेनेतिपृथगुपादानात् । अतश्चदिवैवएकवारमेवभोजनेनैवैकमहोरात्रमतिवाहये
दिति । तत्रदिवेतिगुत्रिव्युदासःएकवारमिति । द्विवागदिव्युदासः । भोजनेनेत्यभोजनव्युदासः । एतच्चकच्छादीनाब्र
तरूपत्वात्पुरुषार्थभोजनपर्युदासेनकच्छंगभूतभोजनंविधीयते । तथाचापस्तम्बः । अहमनक्ताश्रुदिवशीचततस्य
हम् । अहमयाचितव्रतस्यहंताश्रुतिकिञ्चिदिति । अत्रचानक्ताशीत्यनेनव्रतेविहितंनिप्रत्ययेननक्तपर्युदासेनदिवभा

जननियमं दर्शयति । गौतमं तापीदमेव स्पष्टीकृतम् । हविष्यान्प्रातश्शान्भुङ्क्षानि सोऽग्नीनां श्नीयादिति । एवं नक्तं
भोजनविधावपि न विदुते याचितं यस्मिन्भोजने तदयाचितम् । तेन कालविशेषानुपादानाद्दिवा रात्रौ वा सकृदिदमेव । त
मेतत्पञ्चाङ्गच्छाणं द्वितीयभोजने तदनुपपत्तेः । अयाचितमिति न केवलं परकीयान्नयाजनप्रतिषेधोऽपि तु स्वीयमपि परि
वारकभाट्यौ दिभ्यो नयाचितव्यम् । प्रेषणाद्येषणयोः साधारणत्वाद्वाङ्मायाः अतः स्वगृहे पिभृत्य भाट्यौ दयोऽनाज्ञाना एव
यदि भोजनमुपहरन्ति तर्हि भोक्तव्यं नान्यथा । अमुनैव अभिप्रायेणोक्तं द्रौतमेन । अथापरं द्रव्यं न कञ्चनयाचेति । अ
त्र च यासंस्थानियमः परशरेण दर्शितः । सायन्तु द्वादशग्रासाः प्रातः पञ्चदशस्मृताः । चतुर्विंशतिग्रायाः परं निर
शं स्मृतमिति । आपस्तेन त्वन्यथोक्तं । सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः स्मृताः । चतुर्विंशतिग्रायाः परं निरशना
स्वयः । कुक्कुटाण्डप्रमाणसु यथा वा सन्विशेन्मुखमिति । अनयोश्चैव कल्पयोः शत्रयेपेक्षे विकल्पः । आपस्तेन तु प्रा
जापयं चतुर्द्धा विभज्य चतुरः पादकृच्छ्रान् कृत्वा वर्णानुरूपेण व्यवस्थाकृता । अर्धं निरशं तं पादः पादश्चायाचितव्यं हम् ।
सायं द्रव्यं हन्तथा पादः प्रातः पादस्तथा द्रव्यं हम् । प्रातः पादश्चरेच्छूद्रः सायं न्वैश्वेने तु दापयेत् । अयाचितं नु गजान्ये त्रिगत्रम्ब्रा
ह्मणे स्मृतमिति । यदानुयाचितोपवासोक्तं द्रव्यानुष्ठानं तदार्द्धकृच्छ्रः । सायन्यतिरिक्ता परं द्रव्यं त्रयानुष्ठानं नुपा
दोनमिति विज्ञेयम् । सायं प्रातर्विनार्द्धं स्यात्पादो न नक्तवर्जितमिति तेनैवोक्तत्वात् । अर्द्धकृच्छ्रस्य प्रकाशं न रमपि तेनैव द
र्शितम् । सायं प्रातस्तथैकैकं दिनद्वयमयाचितम् । दिनद्वयञ्च न श्नीयात्कुच्छार्द्धं तद्विधीयत इति । प्राजापयं कृच्छ्रमा
ह । यथा कथञ्चिद्विगुणः प्राजापयोऽयमुच्यते । अयमेव पादकृच्छ्रः । यथा कथञ्चिद्दण्डकलितवदावृत्त्या स्वस्थानं विवृज्या
वा । तत्राप्यानुलोम्येन प्रातिजोम्येन वा । तथा वक्ष्यमाणजपादियुक्तं तद्रहितं तन्वात्रिरभ्यस्तः प्राजापयोऽभिधीयते । तत्र
दण्डकलितवदावृत्तिपक्षेऽवसिष्ठेन दर्शितः । अहः प्रातरहर्द्धं नक्तमहरेकमयाचितम् । अहः पराकन्तत्रैकमेव चतुरहोप

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १०९ ॥

रौ । अनुग्रहार्थं विप्राणां मनुर्द्धर्मभृतां वरः । वाचवृक्षातुरेष्वेव शिशुस्तु कच्छमुवाच हति । शानुलोभ्ये न स्वस्थानं विवृद्धि
पक्षस्तु मनुनादर्शितः । अहमप्रातः त्र्यहं सायक्यहमद्या दयाचितम् । अहमपरं ज्ञानाश्रीयात्प्राजापत्यं चरन् द्विजहृति ।
प्रतिलोभ्यावृत्तिस्तु वशिष्ठे न दर्शिता । प्रतिलोमश्चरेत्पुष्टः कच्छं चाद्रायणोत्तरमिति । जपादिरहितपक्षस्तु स्त्रीभूद्रादि
विषयो गिरसा दर्शितः । तस्माच्छूद्रं समासादधर्मं पथे स्थितम् । प्रायश्चित्तं प्रदत्तव्यं जपहोमविवर्जितमिति । ज
पादितुक्तपक्षस्तु पारिशिष्याद्योग्यतया च त्रैवर्णिकविषयः सच गौतमादिभिर्दर्शितः । अथातः कच्छं न व्याख्यास्यामो ह विषया
नप्रातर्गणानभुङ्क्षान्तिस्वोर्गन्त्रीनाश्रीयादद्या परव्यहं नक्तम्भुङ्जीताया परव्यहं न कचनया चेताथा परव्यहं मुपवसेन्निष्ठे दहनि
रुचावासी तक्षिप्रकामः सन्धं वदेदनायै न सन्धयेत शैरवयौ धाजोपेति च प्रयुङ्जीतानुसुवनमुदकोपसुवर्शं तमापो द्विष्टेति तिष्ठ
भिः पवित्रं वतीभिर्मार्जयतीति हिरण्यवर्णः शुचियः पावका इत्यष्टाभि रथोदकतर्पणं नमो हमायमं हमायमं धन्वनेतापसा
यपुनर्वसेनमः । मां ज्यायैर्ध्यायवसुविन्दाय सर्वविन्दाय नमः । पाणयसु पाणयमहापाणय पारदाय पारपाणय पारयिह्यवेन
मः । रुद्राय पशुपतये महते देवाय अश्वत्थैकैकचर्याधिपतये हंसयशवाया घताशयो ग्रायवज्जिणे धृशिने कपर्दिने नमः ।
सूर्यायादिद्याय नमः । नीलग्रीवाय शितिकंठाय नमः । कक्षाय पिङ्गलाय नमः । ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय वृद्धाय हरिकेशायोर्द्ध
रेतसे नमः । सखायपावकाय पावकर्णायैकवर्णाय कामाय कामरूपिणे नमः । दीप्ताय दीप्तरूपिणे नमः । तीक्ष्णाय तीक्ष्ण
रूपिणे नमः । सौम्याय सुपुर्वाय महोपुर्वाय मध्यमपुर्वाय ब्रह्मचारिणे नमः । चन्द्रबलादाय हन्तिवास
सेनम इति । एतदेवादिन्योपस्थानमेता एवाज्याहुतयोद्वाहदशत्रस्यान्ते चरुं श्रपयिष्येताभ्यो देवताभ्यो जुहुयादग्नये स्वा
हा । सोमाय स्वाहा । अग्नीषोमाभ्यामिन्द्राग्निभ्यामिन्द्राग्निविश्वेभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मणे प्रजापतयेऽग्नये स्विष्टकृत इति । अनो ब्रा
ह्मणभोजनमिति । तत्र तिष्ठेदहनि रात्रावासी तक्षिप्रकाम इत्यस्यार्थः । यस्तु महतोये न सः क्षिप्रमेकेन वक्त्रेण मुच्येयमि

खेवंकामयतेऽस्य बह्वर्तिकर्मविरुद्धेषु कालेषु तिष्ठेद्वात्रावासीत । एवं गैरवयौ धाजपसामजपो न मोहमायेत्यादिभिस्तु
 र्पण्यदिष्योपस्थानादि कृच्छ्रश्च पण्यदि कृच्छ्रयोगीश्वरद्वयनुरूपं क्षिप्रकामः कुर्वीत । अतस्त्रयोगीश्वरद्वयप्रजापत्यद्वयस्था
 ने गौतमीयमनेकेतिकर्तव्यता सहितं द्रष्टव्यम् । एवं मन्यन्त्यापि च स्मृत्यन्तरतो विशेषान्तराण्यन्वेव शोयानि । अतिकृच्छ्रमाह
 । अयमेवातिकृच्छ्रः स्यात्प्राणिपूगन्मोजनः । एतद्धर्मक एव एकभक्तादि प्राजापत्यधर्मयुक्तोऽतिकृच्छ्रः स्यात् । इयंस्तु वि
 शेषः । आदौ त्र्यहत्रये पाणिपूगमात्रमग्नं भुञ्जीत न पुनर्द्विविंशति यासान् । अत्र च चामप्रभोजनानुवादेन पाणिपूगन्मोज
 मविधानादन्वयहेति देशप्राप्त उपवासोऽप्रतिपद्य एव । अत्रापि पादशेषवस्था पूर्ववदेव द्रष्टव्या । यनुमनुनोक्तम्
 । एकैकग्रासमग्नौ याद्व्यहनि त्रीणि पूर्ववत् । व्यहंचोपवसेदन्त्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विज इति तत्प्राणिपूरपरिमितादल्प
 त्वाच्छक्तविषयम् । कृच्छ्रान्तिकृच्छ्रमाह । कृच्छ्रान्तिकृच्छ्रः पयसादिवसानेकविंशतिम् । एकविंशतिर्गन्धपयसावर्तनं कृच्छ्रान्तिक
 र्च्छाख्यवर्तविज्ञेयम् । गौतमेन तु द्वादशगन्धमुदकेन वर्तनं कृच्छ्रान्तिकृच्छ्र उक्तः । अभक्षस्तृतीयः सह कृच्छ्रान्तिकृच्छ्र इति । अत
 स्त्र्यक्षत्रयैर्ध्याऽनयोर्ध्ववस्था । परकमाह । द्वादशाहोपवासो न परकः परिकीर्तितः । चतुर्विंशत्ययमर्द्धे स्नानः । सौम्य
 कृच्छ्रमाह । पिण्याकाचामतन्कावुसक्तूनां प्रतिवासः । एकगन्धोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते । पिण्याकोक्तिः स्तुतैर्बु
 स्तिलज्जोदरनिस्सविदस्विदुदकसक्तूनामप्यज्ञानमेकैकं प्रतिदिवसमुपभुज्ययद्येहि उपवसेदेवं सौम्याख्यः कृच्छ्रोभिधीयते । इ
 व्यपरिमाणं नुप्राणयात्रा मात्र निवन्धनमधिगन्तव्यम् । जावालेन तु चतुरहव्यापी सौम्यकृच्छ्र उक्तः । पिण्या कंसक्तवस्तक्तश्च
 तुर्यहन्मोजनम् । वासो वै दक्षिणां दद्यात्सौम्योऽयं कृच्छ्र उच्यत इति । तुलापूरुषाखं कृच्छ्रमाह । एषां त्रिगन्धमभ्यासा
 देकैकस्य यथाविधि । तुलापूरुष इत्येव ज्ञेयः पञ्चदशार्हिकः । एषां पिण्याकादीनामप्यज्ञानां क्रमेणैकैकस्य त्रिगन्धमभ्यासेन
 पञ्चदशाहव्यापी तुलापूरुषाख्यः कृच्छ्रो वैदितव्यः । अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुपवासस्य निवृत्तिः । यमेन त्वेकविंशतिर्गन्धि

कस्तुलापुष्पउक्तः । आचाममथपिण्यकंतकञ्चोदकस्तुकात् । अहं ह्यहमप्युज्जानोवायुभक्षस्वहृदयम् । एक
विंशतिरात्रस्तुतुलापुष्पउच्यतेइति । अत्रहारीताद्युक्तैतिकर्तव्यताग्रथगौरवभयान्नलिखते । चान्द्रायणमाह । निधि
वृद्ध्याचरेत्पिंडान्शुक्लेषिख्यं डसंमितान् । एकैकं ह्रासयेत्कुक्ष्येपिण्डञ्चान्द्रायणञ्चरन् । चान्द्रायणाख्यङ्कर्मकुर्वन्मायूराण्ड
परिमितान्पिण्डान्शुक्लेषापर्यमाणपक्षेतिथिवद्बृद्ध्याचरेद्ब्रक्षयेत् । यथाप्रतिपत्प्रभृतिषुतिथिषुचन्द्रकलानामेकैकशोवृद्धि
रूर्ध्वमासेतत्पिण्डान्प्रतिपद्युक्तैर्द्वितीयायां द्वविधेवमेकैकशोवर्द्धयन्मध्येद्यावत्तैर्माणमासीततः पञ्चदश्यांपंचदश्यासान्
भुक्त्वाततः कक्षपक्षेचतुर्दशप्रतिपदिद्वितीयायां त्रयोदशेवमेकैकशोयासान् ह्रासयन्मन्त्रीयाद्यावच्चतुर्दशौ । ततश्चतुर्द
श्यामेकंयासंयसित्वेदुक्षयेऽर्धादुपवसेत् । तथाचवसिष्ठः । एकैकं वर्द्धयेत्पिण्डं शुक्ले कक्षे च ह्रासयेत् । इंदुक्षयेनभु
ज्जीतएवचान्द्रायणेविधिरिति । चन्द्रस्यायनमिवायनं चरणं यस्मिन्कर्मणि ह्रासवृद्धिभ्यां तच्चान्द्रायणम् । संज्ञायान्दीर्घः
इदञ्चयववत्प्राप्तयो रणीयो मध्ये स्थवो यइति यव मध्यमिति कथ्यते । एतदेवव्रतं यदा कक्षपक्ष प्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक
मेणानुष्ठेयते । तदापिपीलिकावन्मध्ये ह्रासिष्ठम्भवतीतिपीलिकामध्यमिति कथ्यते । तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कक्ष प्रति
पदिचतुर्दशयासान्शुक्लैकैकयासापचयेत्ततश्चतुर्दशीयावद्भुज्जीतततश्चतुर्दश्यामेकंयासंयसित्वा मावास्यायामुपेयशुक्लप्रतिप
द्यौकमेवयासम्याश्रीयात्ततएकैकोपचयभोजनेनपक्षशेषेनिर्वर्त्यमानेपौर्णमास्याम्पञ्चदश्यासाः सम्पद्यन्तइति युक्तैवपिपी
लिकामध्यता । तथाचवसिष्ठः । मासस्य कक्षपक्षः । द्वायासानद्याचतुर्दश । यासापचयभोजी सन्यक्षशेषं समापयेत् । त
थैवशुक्लपक्षाद्वासासम्भुज्जीतचापरम् । यासापचयभोजी सन्यक्षशेषं समापयेदिति यदात्वे कस्मिन्पक्षेतिथिवृद्धिह्रासव
शात्पौडशदिना निभवन्ति चतुर्दशवातदायासानामपि वृद्धिह्रासौवेदितव्यौ । तिथिवृद्ध्यापिण्डाञ्चरेदिति नियमात् ।
गौतमेन तत्र विशेषो दर्शितः । अथातश्चान्द्रायणनस्योक्तो विधिः । कक्षेवपनं व्रतञ्चरेत् । श्वेभूनाम्पौर्णमासीमुपवसेत्

। आप्यायस्व सन्नेपयांसि न वदति चैताभिस्तर्पणमाज्यहोमो हविषश्चानुमन्त्रणमुपस्थानञ्चन्द्रमसः । यद्देवा देवहे
 डनमिति च तस्मिन् भिरज्यं जुहुयात् । देवकृतस्येति चान्ते समिद्धिस्त्रिभिः । ॐ भूर्भुवः स्वः महः जनः तपः सत्यं यशः श्रीः ऊर्कः
 इन्द्रश्चो जः तेजः पुरुषः धर्मः शिवः । इत्येतैर्ग्रासानुमन्त्रणम् । प्रतिमन्त्रं मनसानमः स्वाहेति वा सर्वान् एतैरेव ग्रासाननु
 भुञ्जीत ग्रासप्रमाणमास्याविकारेण चरुभैक्षसक्तकणयावकशपकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरेत्तरप्रशस्त्रानि
 पौर्णमास्याम्यञ्च दशग्रासान् भुङ्क्ते कैकापचयेनापरपक्षमञ्जीयात् । अमावास्यायामुपोष्यैकैकोपचयेन पूर्वपक्षं विपरीत
 भेकेकं एव चान्द्रायणे मास इति । अत्र ग्रासप्रमाणमास्याविकारेणेति यदुक्तं न द्वालाभिप्रायम् । तेषां शिखण्डपरिमितप
 ञ्चदशग्रासभोजनाशक्तेः । क्षीरं यदि द्रव हविषां शिखण्डपरिमितत्वं तु पूर्णपुटिकादिना सम्पादनीयम् । तथा कुक्कुटाण्डा
 द्वा मसकादीनि तु ग्रासपरिमाणानि सूत्र्यं तरेत्तानि शक्तविषयाणि शिखण्डपरिमाणान् ह्युत्वा तेषां यत्पुनरत्रञ्चोभूताभ्यां मा
 सीमुपवसेदिति चतुर्दश्यामुपवाससमभिधायैर्गणमास्याम्यं च दशग्रासान् भुङ्क्ते यादिना द्वात्रिंशदहर्गत्तमकत्वं चान्द्रायणस्योक्त
 म् । तत्पश्चान्तरप्रदशनार्थं तसार्धचिकम् । योगीश्वरादि वचनानुगुणेन त्रिंशदहर्गत्तमकस्य दर्शितत्वात् । यद्येतत्सर्व
 त्रिकं स्यात्तदानैरनर्थ्येण सम्बन्धेरेचां द्रायणमुष्ठानानुपपत्तिः स्यात् । चन्द्रगव्यनुवर्तनानुपपत्तिश्च । चान्द्रायणोत्तर
 माह । यथा कथंचिन्पिण्डानाञ्चत्वारिंशच्छतद्वयम् । मासेनैवोपभुञ्जीत चां द्रायणमथापरम् । पिण्डानाञ्चत्वारिंश
 दधिकं शतद्वयं मासेन भुञ्जीत यथा कथञ्चित्प्रतिदिनं मध्याह्नेष्टे ग्रासान् तथानक्तं वस्योऽनुत्तरे वा । अथ वै कस्मिं
 ऽनुत्तरे परस्मिन् द्वादशवातैकं कर्त्तुमुपोष्यापरस्मिन् योऽशवेत्यादिप्रकारेण मन्यतमेतदशक्त्यपेक्षया भुञ्जीतेत्येतत्पूर्वोक्ता
 चां द्रायणद्वयादपरञ्चान्द्रायणम् । अतस्तयोर्नायं ग्राससंस्थानियमः । किन्तु । पञ्चविंशत्यधिकशतद्वयसंख्येव मनुना चै
 तेप्रकारदर्शिताः । अष्टावष्टौ समञ्जीयात्पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचां द्रायणञ्चरन् । चतुरः प्रा

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १११ ॥

नरश्रीयात्पिण्डान्विप्रः समाहितः । चतुरेसमिनेस्त्वय्यंशिप्रुचान्द्रायणश्चरन् । यथाकथञ्चिन्पिण्डानान्तिस्नेशीतोः समाहि
तः । मासेनाश्रनहविद्यस्यचन्द्रस्यैतिसलोकतामिति । तथाचत्वारिंशच्छतद्वयान्नूनसंख्यकयाससम्पाद्यस्यापिसंग्रहार्थमप
रग्रहणम् । यथाहयमः । त्रींस्त्रीन्पिण्डान्मुमश्रीयान्नियतात्मादृढव्रतः । हविष्यान्नस्यैवमासमृषिचान्द्रायणंस्मृतमिति ।
एषुचयतिचान्द्रायणप्रभृतिषुतचन्द्रगत्यनुसरणमपेक्षितमतस्त्रिंशद्विनात्मकसावनमासेनैरन्तर्द्व्येणचान्द्रायणानुष्ठाने
यदिकथञ्चिन्निधिवृद्धिद्वासवशेनपञ्चम्यादिष्वारम्भेभवतितथापिनदोषः । यदपिसेमायनाख्यमासव्रतमाकैंडेयेनोक्तम्
। गेक्षीरं सप्तगत्रन्नुपिवेत्स्नतचतुष्टयात् । स्नतत्रपात्सप्तगत्रं सप्तगत्रं स्नद्वयात् । स्ननेनैकेनषड्गत्रं त्रिगत्रं चान्द्रायणमुभवेत्
। एतत्सेमायनं नामव्रतं द्वास्त्वमयनाशनमिति । तदपिचान्द्रायणधर्मकमेव । हारीतेनापि । अथातश्चान्द्रायणमनुक्तमिध्या
मइत्यादिनासेतिकर्तव्यताकञ्चान्द्रायणमभिधायैवंसेमायनमित्यतिदेशाभिधानात् । यत्पुनस्नेनकृष्णचतुर्थीमारभ्यशुक्लद्वाद
शीपर्यंतंसेमायनमुक्तम् । चतुर्थीप्रभृतिचतुःस्नेनत्रिगत्रं त्रिस्नेनत्रिगत्रमेकस्नेनत्रिगत्रमेकस्नेनप्रभृ
तिपुनश्चतुःस्नतान्तेयान्तेसोमचतुर्थीतनूस्तयानः पाद्वितस्यैस्वाहायान्तेसोमपञ्चमीषष्टीत्येवंयथार्थासिद्धिर्होमाएकमात्राएनो
भ्यःपूतश्चंद्रमसःसामान्यतांसमानलोकतांसायुज्यसुगच्छतीति । चतुर्विंशतिदिनात्मकसेमायनमभिहितन्नदशकृत्विययम्
। अथकृष्णचान्द्रायणसाधारणीमितिकर्तव्यतामाह । कुर्याद्वियवणस्वायीकृष्णचान्द्रायणन्तथा । पवित्राणिजपेत्पि
ण्डान्गायत्र्याचभिमन्त्रयेत् । कृष्णम्राजापत्यादिकञ्चान्द्रादण्म्वान्वियवणस्नानयुक्तः कुर्यात् । एतच्चतप्तकृष्ण्यति
रेकेणतत्रसुकृत्स्नायीसमाहितइतिमनुनाविशेषाभिधानात् । यत्पुनस्नेनकृष्णेषुषट्सवनस्नानमभिहितम् । त्रिरहि
त्रिर्निशायानुसवासाजलमाविशेदिति । तच्छक्तविययम् । यत्पुनर्वैशम्पायनेनद्वैकालिकंस्नानमुक्तम् । स्नानंद्विकालमे
वस्याद्विकालंवाद्विजन्मनइति । तन्नियवणस्नानाशक्तस्यैवेदितव्यम् । यत्पुनर्गार्ग्येणोक्तम् । एकवासाश्चरेद्द्वैक्षंस्नात्वा

वासेनपीडयेदिति । तदपिशक्तस्यैव । एकवासाद्रैवासावासायाशीस्थंडिलेशयइत्येकवस्त्रताया अपिशंखेनपाक्षिकत्वे
नाभिधानान् । स्वानेचहारीतेनविशेषोदर्शितः । अवरंशुद्धवतीभिःस्नात्वाघमर्षणमन्तर्ज्जलेजपित्वाधौतमाह तन्मासः
परिधायसान्नासौम्येनादित्यमुपतिष्ठेतेति । स्वानानन्तरंचपवित्राणिजपेत् । पवित्राणिचअघमर्षणन्देवकृतःशुद्धव
त्यस्तरत्समाइत्यादिवसिष्ठादिप्रतिपादितानामन्यतमान्यर्थाविरुद्धेयुक्तालेयुजपेत्सावित्रीवा । सावित्रीचजपेन्नित्यंपवि
त्राणिचक्षितइतिमनुस्मरणान् । यत्तुगतमेनोक्तम् । रौरव्यौधाजपेन्नित्यम्ययुज्जीतेतितदपिपवित्रत्वादेवोक्तम् । नपु
न्नियमाय । तथासन्तिश्रुत्यन्तरमूलकत्वकल्पनाप्रसंगान् । अतोतन्धीतसामवेदनगायत्र्यादिकमेवजप्यम् । यदपि
नमोहमायेत्यादिपठित्वाएताएवाज्याहुतयइत्युक्तम् । तदपिननैयमिकम् । महाव्याहृतिभिर्होमःकर्तव्यःस्वयमन्वह
मितिमनुनाव्याहृतिभिर्होमविधानान् । तथायद्द्विंशन्मतेचोक्तम् । जपहोमादियत्किञ्चित्कृत्स्नसंभवेन्नचेत् । स
र्वव्याहृतिभिःकुर्यात्तृगायत्र्याप्रणवेनवेति । आदित्यहणाटुदकतर्पणदिव्योपस्थानादेयैहणम् । अतएववैशम्पायनः
स्नात्वापतिष्ठेदादित्यंसैरीभिस्तुहताञ्जलिरिति । एवमन्येष्वपिबिगेधिपदार्थेषुविकल्पश्चाश्रयणीयोऽविगेधियुसमुच्चयः
शाखान्तर्गधिकरणन्यायेनसर्वस्मृतिप्रत्ययत्वात्कर्मणः । जपसंख्यायाञ्चविशेषस्तेनैवदर्शितः । चहवभम्बिरजज्ञैवतथात्रै
वाघमर्षणम् । गायत्रीवाजपेदेवैपवित्राण्डेदमातरम् । शतमष्टशतंवापिसहस्रमथवापरम् । उर्पश्रुमनसावा
पितर्प्ययेत्पितृदेवताः । मनुष्याञ्चैवभूतानिप्रणम्यशिरसाततइति । तथापिण्डाश्चप्रत्येकङ्गायत्र्याचाभिमन्त्रयेत् । तथाय
मेनापिविशेषोक्तः । अंगुल्यग्रेस्थितमिण्डगायत्र्याचाभिमन्त्रितम् । प्राश्याचम्येत्युनःकुर्यादन्यस्याप्यभिमन्त्रणमिति ।
अतश्चभूर्भुवःस्वरित्यादिभिर्गीतमोक्तैरनुमन्त्रणमन्त्रैःसहास्यविकल्पः । यत्पुनर्गप्यायस्वसन्नेपयांसोत्यादिभिःपिण्डकरणा
म्यर्वैहविषोभिमन्त्रणमुक्तम् । तद्विन्नकार्यत्वात्समुचीयते । एतानिचकृच्छादिब्रतानियदाप्रायश्चित्तार्थमनुष्ठीयन्तेतदाके

॥मि० प्रा०॥

॥ ११२ ॥

शदि वपनपूर्वकम्यरिगृहीतव्यानि । वपनम्ब्रतच्चरेदिति गौतमस्मरणात् । अभ्युदयार्थे तु नैव वपनम् । वशिष्ठेनात्र
विशेष उक्तः । कृच्छ्राणां ब्रतरूपाणां श्मश्रुकेशादिवापयेत् । कुक्षिरेमशिखावर्जमिति । कृच्छ्राणाम्ब्रतरूपाणि वपनादी
न्यङ्गानि वध्यन्त इति शेषः । पर्षटुपदिष्टव्रतग्रहणञ्च ब्रतानुष्ठानदि वसात्पूर्वदुःसायाह्निकार्थम् । यथाह विष्णुः । सर्वपा
पेषु सर्वेषां ब्रतानाम्बिधिपूर्वकम् । ग्रहणं संप्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तचिकीर्षिते । दिनान्ते न खशेमाणि प्रवाप्य स्नानमाचरेत्
। भस्मगोमयमृद्वारिपञ्चगव्यादि कल्पितैः । मलापकर्षणं कार्यं वाह्यशौचोपसिद्धये । दन्तधावनपूर्वेण पञ्चगव्येन संयुत
म् । ब्रतनिशामुखे ग्राह्यम्बहिस्सारकदर्शने । आचम्यातः परमौनीध्यायनटुः कृतमात्मनः । मनःसन्तापनन्ती ब्रमुद्गहेच्छो
कमन्तत इति । बहिरिति ग्रामान्निःकम्यस्त्रियाप्येवमेव व्रतपरिग्रहः कार्यः । केशश्मश्रुनखलोमवपनन्तुन । चान्द्रायणा
दिष्वेते देवस्त्रियाः केशवपनवर्जमिति वैवाधायनस्मरणात् । वपनानिच्छेत्सुहारीतेन विशेष उक्तः । राजावाणजपुत्रोवा
ब्राह्मणो वा वज्रश्रुतः । केशानां रक्षणं कृत्वा द्विगुणम्ब्रतमाचरेदिति । द्विगुणे ब्रतञ्चाचीर्णे दक्षिणा द्विगुणा भवेदिति । एत
च्च महापातकादिदोषव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् । विद्वद्विप्रवृत्तपत्नीणां नेष्ट्येते केशवापनम् । चहते महापातकिने गोहन्तृश्चा
वकीर्णिन इति मनुस्मरणात् । जावलेनाप्यत्र विशेष उक्तः । आरम्भे सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आज्ये नैव हि
षा बाघौ जुहुयाद्वाहूनीः पृथक् । आर्द्धं कुर्याद्ब्रतं ते च गोहिरण्यादि दक्षिणेति । यमेनाप्यत्र विशेषो अभिहितः । पञ्चात्ता
पो निवृत्तिश्च स्नानञ्चाङ्गं तयोदितम् । नैमित्तिकानां सर्वयान्तथा चैवानुकीर्तनमिति । यथा । गात्रार्थगंशिरेभ्यङ्गनां वूलम
नुलेपनम् । ब्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चाप्यद्वलरगच्छादिद्येवमादीति कर्तव्यता जातं स्मृत्यन्तरादन्वेष्टव्यम् । एवमनेन विधिना
ब्रतंगृहीत्वा वश्यं परिसमापनीयम् । अन्यथा तु प्रत्यवायः । पूर्वव्रतंगृहीत्वा तु नाचरेत्कामतो हि यः । जीवन्मवति चाण्डालो
मृतः श्वाचैव जायते इति छागलेयस्मरणात् । इत्थमुक्तं विनियोगस्य चान्द्रायणादेः स्वरूपमभिधाय ब

अथसङ्गकार्यान्तरेपिविनियोगमाह । अनादिष्टेषुपापेषुशुद्धिश्चाद्रायणेनच । धर्मार्थयश्चरेदेतच्चन्द्रस्यैतिसंलोकनाम् ।
अर्थादश्यतइतिज्ञादिष्टम्यायश्चिन्तविद्युते आदिष्टंयेषुपापेषुनेषुचान्द्रायणेनशुद्धिःचशब्दात्प्राजापत्यादिभिःकृत्तैरेन्दव
सहितैस्त्रिपरपक्षैर्वाशुद्धिः । तथाचवह्निंशन्यतेभिहितम् । यानिकानिचपापानिगुणैर्गुणैरुत्तराणिच । कृच्छ्रानिहकृ
चान्द्रैस्सुशोधयन्नेमनुरब्रवीदितित्रयाणांसमुच्चयःप्रतिपादितः । उशनसानुद्धयोःसमुच्चयउक्तः । दुरितानांदुरिरष्टाना
भ्यापानांमहतामपि । कृच्छ्रश्चान्द्रायणश्चैवसर्वपापप्रणाशनमिति । दुरितमुपपातकम् । दुरिष्ठंपातकम् । गौतमेन
मुकृच्छ्रानिहकृच्छ्रैश्चान्द्रायणमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति विसमीसकरणेनैन्दवनिरपेक्षताकृच्छ्रानिहकृच्छ्रयोःसूचित्ता । चान्द्राय
णेस्यचर्त्तन्निरपेक्षताइतिशब्देनचत्रयाणांसमुच्चयः । केवलप्राजापत्यस्यनुनैरपेक्ष्यं चतुर्विंशतिमतेभिहितम् । लघुदोषेत्व
नादिष्टेप्राजापत्यं समाचरेदिति । गौतमेनापि प्राजापत्यादेर्निरपेक्षत्वमुक्तम् । प्रथमश्चरित्वाशुचिःपतःकर्मण्योभवति
द्वितीयश्चरित्वायदन्यन्ग्राह्यातकेभ्यःपापं कृते तस्मान्प्रमुच्यतेमृतीयश्चरित्वा सर्वस्मादेनसोमुच्यतइति । महापातकाद
पीत्यभिप्रेतम् । मनुनाप्युक्तम् । परकीत्वा मर्कच्छेयं सर्वपापापनेदतइति । हारीतेनाप्युक्तम् । चान्द्रायणं परकश्च
नुसापुण्यसूत्रवा । गवांचैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् । तथा । गोमूत्रं मयंक्षीरन्दधिसर्पिः कुशोदकम् । एकगत्रो
पवासश्चश्वपाकमपिशोधयेत् । तथातप्तकृच्छ्रमधिकृत्यापितेनैवोक्तम् । एषकृच्छ्रेद्विरभ्यस्तःपातकेभ्यःप्रमोचयेत् । त्रि
रभ्यस्तोयथान्यायंभूद्वह्न्याथोहनीति । उशनसाचोक्तम् । यत्रोक्तंयत्रवानोक्तमिहपातकनाशनम् । प्राजापत्येनह
कृच्छ्रेणशोधयेन्नाचसंशयइति । एतानिचप्राजापत्यादीन्यनादिष्टेषूपपातकादिषुसकृदभ्यासापेक्षयाव्यस्तानिसमस्तानि
वायोजनीयानि । तथा आदिष्टेब्रतेष्वपिमहापातकादिष्वभ्यासापेक्षयायोजनीयानि । अतएवोक्तंयमेतयत्रोक्तमित्या
दि । गौतमेनाप्युक्तनिष्कर्तृनांसंग्रहार्थं सर्वप्रायश्चित्तग्रहणंकृतम् । तथायदपितेनैवोक्तम् । द्वितीयं चरित्वायदन्यन्म

卷之四

॥मि० प्रा०॥

॥ ११३ ॥

ह्रापातकेभ्यः पापं कुरुते तस्मात्प्रमुच्यते इत्युक्त्वा तृतीयञ्च रित्वा सर्वस्मादेन सोममुच्यत इति । तदपि महापातकाभिप्रायम् ।
न च महापातकमनुक्तनिष्कृतिकं सम्भवति । तस्मादुक्तनिष्कृतिकेष्वपि प्राजापत्यादयो योजनीयाः । तत्र द्वादशवार्धिक
व्रते द्वादशदिनान्येकैकम्याजापत्यमपरिकल्प्य गणमाने प्राजापत्यानां षष्ठ्यधिकं तत्र यं द्वादशवार्धिकैकैकल्पिकमनुष्ठेयम् भू-
वति । तदशक्तौ तावन्त्यो वा धेनवे दातव्याः । तदसम्भवे निष्काणां षष्ठ्यधिकं तत्र यन् दातव्यम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । प्रा-
जापत्यक्रियाशक्तौ धेनुं दद्याद्विजोत्तमः । धेनोरभावे दातव्यं न्यूल्यम् न संशय इति । मूल्यार्थमपि निष्कन्त दूर्जपाद-
म्वशक्त्यपेक्षया देयम् । गवामभावे निष्कः स्यात्तदूर्जम्याद एव वेति स्मरणात् । मूल्यदानस्याप्यशक्तौ तावन्तो विदवासाः
कर्तव्याः । तत्राप्यशक्तौ गायत्रीजपः षड्विंशस्त्रक्षसंख्यः कार्यः । कृच्छ्रेऽयुतन्तु गायत्र्या उदवाससुधैव च । धेनुप्रदा-
मन्विप्रार्यसममेतच्चतुष्टयमिति पशुरस्मरणात् । यत्तु चतुर्विंशतिमतेभिहितम् । गायत्र्यास्तु जपनकोटिं ब्रह्म हव्यां ब्र-
ह्मो हति । लक्षाशीतिं त्रिपेदास्तु सुगपानां द्विमुच्यते । पुनर्तिहेमहर्त्ता रङ्गायत्र्या लक्षसप्ततिः । गायत्र्या षष्ठिभिर्ह्रस्वै-
र्मुच्यते गुरुतल्पग इति । तद्द्वादशवार्धिकं नुल्यविधानं तयोक्तं न पुनरशक्तविषयमिति न विरोधः । एवमन्येऽपि । कृच्छ्रे
देव्यायुतञ्चैव प्राणायामशतद्वयम् । तिलहोमसहस्रानुवेदपाशयणं न्येत्यादयः प्रत्याम्नायाश्चतुर्विंशतिमतादिशास्त्रा-
भिहिताः षष्ठ्यधिकं तत्र यगुणिता महापातकेषु बोद्धव्याः । अतिपातकेषु सप्तत्यधिकं तद्द्वयम्याजापत्यानां कर्तव्यन्ता-
वन्तो धेन्वादयः प्रत्याम्नायाः । पातकेषु तु साशीतिशतम्याजापत्याः प्रत्याम्नायाश्च धेन्वादयस्तान् एव तथा चतुर्विंशतिमते
भिहितम् । जन्मप्रभृतिपापानि बहूनि विविधानि च । कल्पावाक् ब्रह्म हव्यायाः षड्विंशतमाचरेत् । प्रत्याम्नाये गवां देयं साशी-
तिधनिनाशतम् । तथाष्टदशलक्षाणि गायत्र्या वा जपेद्बुध इति । इदमेव च द्वादकवार्धिकं ब्रते द्वादशदिनैरेकैकप्राजापत्य
कल्पनायां लिङ्गम् । एवमुपपातकेषु त्रैवार्धिकं प्रायश्चित्तविषयभूतेषु न वनि प्राजापत्यास्तान्ता वा धेन्वादयः प्रत्याम्नायाः । त्रै

मासिकविषयेषु पुनः सार्द्धः सप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्वायाश्च धेनुदवासादयस्तावन्तएव । मासिकव्रतविषयेषु सार्द्धं प्राजाप
 त्वद्वयन्तावनेव वा प्रत्यान्वायः । चान्द्रायणविषयभूतेषु पुनरुपपातकेषु प्राजापत्यत्रयं तदशक्तस्य प्रत्यान्वायस्तावनेव । य
 स्मिन् अतुर्विंशतिमतेभिहितम् । चान्द्रायणे देयाः प्रत्यान्वायविधौ सदेति । तदतिधनिनः पिपीलिकामध्यादिचान्द्रा
 यणप्रत्यान्वायविषयम् । मासातिक्कच्छविषयभूतेषु पुनरुपपातके सार्द्धं सप्तप्राजापत्याः प्रत्यान्वायाश्च धेनुदवासावन्तए
 व । प्राजापत्ये तु गामेकान्द्रात्सान्नपने द्वयम् । परकतप्तान्तिक्कच्छेति सस्सुगास्तथेति चतुर्विंशतिमतेभिधानात् । ए
 तच्चैकैकग्रासमश्नीयादिद्यामलकपरिमितैकैकग्रासपक्षे वेदितव्यम् । पाणिपूजने भोजनपक्षे पुनर्धेनुद्वयमेव । प्राजापत्य
 स्य षडुपवासनुत्यत्वात् द्विगुणत्वाच्चान्तिक्कच्छस्य । यद्यपि नवसुदिनेषु पाणिपूजनस्य भोजनं तथापि नैरनार्थ्यं एद्वादशदि
 सानुष्ठाने क्लेशातिशयात् षडुपवाससमानं प्राजापत्यद्वयनुत्यत्वमेव प्राजापत्यस्य षडुपवासनुत्यत्वं युक्तमेव । तथाहि प्रथ
 मेऽथ हेसायन्तभोजनत्रयनिवृत्तावेकोपवाससम्पत्तिः द्वितीयेऽथ हेप्रातःकालभोजनत्रयवर्जने परस्य तथायाचितं त्र्यहेपि
 सायन्तभोजनवर्जने न्यस्येये वन्नवभिर्दिनैरुपवासत्रयन्तश्चान्यथ हेचोपवासत्रयमिति युक्तं षडुपवासनुत्यत्वम् । च
 वभैकादशगोदानसहितत्रिग्रेपि वा सात्मकगोबधव्रते तु सार्द्धं कादशप्राजापत्यास्तावत्संख्याश्चोदवासादयः प्रत्यान्वायाः । मा
 सपयोव्रते तु सार्द्धं प्राजापत्यद्वयम् । परकात्मके तपपातकव्रते प्राजापत्यत्रयम् । परकतप्तान्तिक्कच्छस्थाने कक्कत्रयं चरेत् ।
 सान्नपनस्य बाध्यर्द्धमशक्तो व्रतमाचरेदिति षड्विंशत्यन्तेभिधानात् । चान्द्रायणपरकक्कच्छान्तिक्कच्छसु प्राजापत्यत्रयात्म
 काद्वादशवार्धिकव्रतस्मिन्ने विंशत्युत्तरशतसंख्या अनुष्ठेयाः । तत्प्रत्यान्वायास्तु धेनुदवासादयस्त्रिगुणाः । अतिपातकेषु नवति सं
 ख्याश्चान्द्रायणादयः । तत्समेयपुनः पातकपदाभिधेयेषु षष्ठिसंख्याः । उपपातकेषु तु त्रैवार्धिकविषयेषु त्रिंशत्संख्याः । त्रैमासि
 के तु गोवधव्रतस्थाने गोमूत्रस्नानादीतिकर्तव्यतावाहुं स्याच्चान्द्रायणादित्रयम् । मासिकव्रते तु योगीश्वरे क्तएकमेव चाद्राय

णादिकभेन दूवासादिप्रव्यान्नायसु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णैकैवमुपनः प्रतिपदेः क्तप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यम्यादादि

कृप्याथोजनीयम् । आवृत्तैर्गुणैश्च । द्रावणैर्दिकमित्येन द्विगवलम्बनेनान्यत्रापिकल्पनाकार्यम् । यत्पुनर्वृत्तस्यतिमोक्तम् । ज

णादिकभेदेनूदासादिप्रत्ययान्नायसु सर्वत्र त्रिगुण एव । प्रकीर्णकेषु तपुनः प्रतिपदेनैकप्रायश्चित्तानुसारेण प्राजापत्यम्यादादि
हृष्टाया योजनीयम् । आवृत्तैः पुनश्चाद्रायणादिकमित्येतद्दिगवलम्बनेनान्यत्रापि कल्पनाकार्थ्या । यत्पुनर्वृत्तस्य तिनोक्तम् । ज
न्मप्रभृति यत्किञ्चित्पतकञ्चोपपातकम् । तावदावर्तयेत्कुच्छं यावत्पष्टिगुणम्भवेदिति । तद्धेपरदारे इति गौतमोक्तद्विवाधिक
समानविषयम् । तथात्रैमासिकादि विषयभूतोपपातकावृत्तिविषयम् । पातकपदाभिधेयचण्डालादिस्त्रीगमने द्विरभ्यासवि
षयम् । तत्रज्ञानात्कुच्छाद्मुद्दिष्टमज्ञानादेन्द्वद्वयमिति । सकृद्विपूर्वगमने कच्छाऽद्विविधानात्तदभ्यासे द्विवर्षतुल्य
षष्ठिकच्छविधानं युक्तमेव । यच्च सुमनुनोक्तम् । यदप्यसकृदभ्यसं बुद्धिपूर्वमर्थमहत् । तच्छुद्धौ ददृक्छेण महत्तः पात
कादूते इति । तदप्युपातकाद्यावृत्तिविषयम् । तथा अज्ञानादेन्द्वद्वयमित्यमोक्तैन्वद्वयविषयभूतपातकावृत्तिविषयम् ।
यस्तु तपस्य समर्थौ धान्यसमृद्धश्च सकृच्छादि व्रतानि द्विजाग्न्यभोजनदानेन संपादयेत् । तथा हि समुत्पन्नम् । कच्छे पञ्चानि
कच्छेत्रिगुणमहरहस्त्रिंशदेव नूनीये चत्वारिंशच्चतुर्त्रिगुणितं गुणितं विंशतिः स्यात्पणकै । कच्छे सांतापनाखे भवति षडधिका
विंशतिः सैव ह्रीनाद्वाभ्यां चान्द्रायणे स्यात्तपसि कृशवलो भोजयेद्दिप्रमुखानिति । अहरहरिति सर्वत्र सम्बन्धनीयम् । तृतीयः
कच्छाति कच्छः । अत्र च प्राजापत्यदि वसकस्य तथा विद्वद्विप्राणां षष्ठिभोजनम्भवति । यत्तु चतुर्विंशतिमतेभिहितम् । विप्राद्वा
दशवभिज्याः पावकेष्टिस्तथैव वा । अन्यथा पावनीकाचित्समान्याहुर्मनीयिण इति । प्राजापत्यस्थाने द्वादशानाम्भोजनमुक्त
न्मन्त्रिर्द्धनविषयम् । यच्च चाद्रायण स्यात्तत्रैव प्रत्यान्नाममुक्तम् । चान्द्रायणं मृगारेष्टिः पवित्रेष्टिस्तथैव च । मित्रविन्दाप
शुचैव कच्छम्मासत्रयन्तथा । नित्यतैमित्रिकांताश्च काम्यानाञ्चैव कर्मणाम् । इष्टीनाम्पशुवन्धानामभावे चरवः स्मृता इति ।
तदपि चान्द्रायणाशक्तस्य । यत्तु कच्छम्मासत्रयन्तयेति कच्छाष्टकम्प्राप्तम् । तदतिजठरमूर्खविषयम् । चान्द्रायण
न्निभिः कच्छैरिति दर्शितत्वादित्यलमिति प्रपञ्चेन । प्रकृतमनुसरामः । यस्त्वभ्युदयकामेधमार्थकाम्यनियोगनिष्पन्नार्थमेतच्चा

द्वायणमनुतिष्ठतिनपुनः प्रायश्चित्तार्थमसौ चंद्रसालोकं स्वर्गविशेषमप्राप्नोति । एतच्च सन्वत्सरवृत्त्यभिप्रायेण । एकमात्रो
 विपापो विपाप्मा सर्वमेव मोहन्ति द्वितीयमात्रा सर्वान् दृशा परानात्मानञ्चैकविंशम्पङ्क्तिञ्च पुनाति सन्वत्सरश्चात्रा चन्द्रमसः स
 लोकताम्रप्राप्नोतीति गौतमस्मरणम् । किञ्च । कच्छकृद्धर्मकामस्तु महतीं श्रयमाप्नुयात् । यथागुरुकृतफलमप्राप्नो
 तिसु समाहितः । यस्त्वभ्युदयकामः प्राजापत्यादि कृच्छ्राननुतिष्ठति स महतीं राज्यादिलक्षणं श्रयन्विभूतिमनुभवति । य
 थागुरुकृतनूराजस्त्रयादीनाङ्गानां तत्फलं स्वराज्यादिलक्षणं महत्फलं लभते तथा अयमपि सुसमाहितः सकलांगकलाप
 मविकलमनुतिष्ठन्नतिफलमहिमप्रकाशनार्थं कृतदृष्टान्तकीर्तनं सुसमाहित इत्यनेन विकलशस्त्रार्थानुष्ठानं वदन् का
 म्यकर्म तथाङ्गवैकल्ये फलासिद्धिं द्योतयति । अतो नात्र प्रायश्चित्तेष्विव यावत्सम्भवाङ्गानुष्ठानमङ्गीकरणीयमिति दू
 स्सारितमप्यव्यामोयोपादानम् । कच्छाद्यनुष्ठानानां वृत्तौ त्वधिकारिणः फलावृत्तिः कर्मण्यारम्भभाव्यत्वादिति न्यायलभ्या स्थि
 तैवेति नेदमत्र विवक्षितम् । प्रागुदितं त्रिखलार्थोपसंहारव्याजेन धर्मशस्त्रधारणादिविधीन्सार्धं वादान् प्रार्थयन्नावरदानरू
 पेण प्रतिपादयितुमाह । श्रुत्वेमान्दधये धर्मान् याज्ञवल्क्येन भाषितान् । इदमूचुर्महत्मानं योगीन्द्रमभि तौ जसम् ।
 अत्र हि वर्णाश्रमादिव्यावृत्ता धर्माः षट्प्रकाराः प्रतिपादितास्तान् त्रिखलान् योगीश्वरभाषितान्दधयः श्रुत्वा प्रहर्षान् फल्ललोचना
 स्तं महि मगुणशालिनमचिन्तनीयशक्तिविभवमिदमभिधास्यमानमूचिर्वासः । यद्दध्वा रयिष्यंति धर्मशस्त्रमत्तन्दि
 ताः । इह लोके यशः प्राप्येते यास्यन्ति त्रिविष्टपम् । विद्यार्थी प्राप्नुयाद्विद्यान्धनकामो धननशा । आयुः कामस्तथैवा
 युः श्रीकामो महर्तुः श्रयम् । श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद्युः शब्दे श्रावयिष्यति । पितृणानस्य तृप्तिः स्यादक्षयानात्र संशयः ।
 ब्राह्मणः पात्रतां याति क्षत्रियो विजयी भवेत् । वैश्यश्च धान्यधनवानस्य शस्त्रस्य धारणात् । इत्थमृज्वर्थैः श्लोकैः सोमश्रवः
 प्रभृतयो नेकधा प्रार्थयन्ते स्म । अपरमपि प्रार्थयन्ते स्म । यद्ददं श्रावये विद्वान् द्विजान् ब्रह्मसु पर्वसु । अश्वमेधफलना

॥मि०प्रा०॥

॥ ११५ ॥

स्यतद्भवाननुमन्यताम् । यस्त्विदधर्मशस्त्रम्यतिपर्वद्विजान्भावयेत्तस्याश्वमेधफलम्भवेदिति । आवणविध्यर्थे वा
दः । तदेतदस्मत्प्रार्थितमर्थे सर्वमत्रभवाननुमन्यताम् । वरदानमाह । श्रुत्वैतद्वाज्ञवल्क्योपिप्रीतात्मानुनिभाधितम् ।
एवमस्त्वितिहोवाचनमस्त्वयस्वयम्भुवे । एतद्विधिभिर्भार्थितंश्रुत्वायोगीन्द्रेपिस्वनिर्मितधर्मशस्त्रधारणादिफलप्रार्थनो
न्मीलितमुखपङ्कजःस्वयम्भुवेब्रह्मणेनमस्त्वयप्रणम्यभवत्प्रार्थितंसकलमित्यंभवत्वित्येवङ्किलभगवान्बभावे ॥ ७७ ॥ इ
तिश्रीभारद्वाजपद्मनाभभट्टान्तजस्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्येविज्ञानेश्वरभट्टारकस्यकृतैज्जहजुमिताक्षगख्याया
म्यञ्जिकायांयाज्ञवल्क्यधर्मशस्त्रविवृतौप्रायश्चित्ताख्यस्तुतौयोऽध्यायःसमाप्तः ॥ ७७ ॥ ३ ॥ अत्राध्यायेप्रकर
णानुक्रमणिकाख्यायते ॥ तत्राष्टासूतकप्रकरणम् ॥ १ ॥ आपद्धर्मप्रकरणम् ॥ २ ॥ वानप्रस्थधर्मकाण्डम् ॥ ३ ॥ य
तिधर्मप्रकरणम् ॥ ४ ॥ ततःप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ ५ ॥ तत्रादौकर्मविपाकः ॥ ६ ॥ महापातकादिनिमित्तपरिगणन
म् ॥ ७ ॥ ब्रह्महत्यासुरगपानसुवर्णसेयगुरुतल्पतत्संसर्गाख्यमहापातकप्रायश्चित्तान्यातिदेशिकसंहितानि ॥ ८ ॥ तत्समा
नितेतोपपातकप्रायश्चित्तानि ॥ ९ ॥ प्रकीर्णकप्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥ १० ॥ पतितव्यागविधिः ॥ ११ ॥ व्रतग्रहणविधिः
॥ १२ ॥ रहस्यप्रायश्चित्ताधिकारः ॥ १३ ॥ छच्छादिलक्षणानि ॥ १४ ॥ एवञ्चतुर्दशप्रकरणानि ॥ उक्तमोपपद
स्येयंशिष्यस्यकृतिगन्तः ॥ धर्मशस्त्रस्यविवृतिर्विज्ञानेश्वरयोगिनः ॥ इति याज्ञवल्क्यमुनिशस्त्रगताविवृतिर्नैकस्यवि
हितविदुषः ॥ प्रमिताक्षरपिपुलार्थवतीपरिविञ्चतिश्रवणयोरमृतम् ॥ गम्भीरभिःप्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नान्नामिताक्षर
॥ अनल्पार्थाभिरल्पाभिर्विवृतिर्विहितामया ॥ नासीदस्तिभविष्यतिक्षितिलेकख्याणकल्पम्पुरंनोदृष्टःश्रुतएववाक्षि
तिपतिःश्रीविक्रमार्कौपमः ॥ विज्ञानेश्वरपरिणितो न भजते किमन्यदन्योपमामाकल्पं स्थिरमस्तु कल्पलतिकाकल्पन्तदे
तत्रयम् ॥ स्वष्टावाचामधुलवमुचाग्निद्वदाचार्येसीमांदातार्थानामतिशयजुषामर्थिनामर्थितायाः ॥ ज्ञातामूर्तमूर्ति

विजयिनो जीवतादार्कचन्द्रज्ञेतारीणाननुसह भवान्ज्जविज्ञाननाथः ॥ आसेतोः कीर्तिशेरघुकुलतिलकस्यापिशैला
 धिग्जाद्यावत्प्रत्यक्पयोधेश्चटुलतिमकुलेत्तर्जरिङ्गत्तरङ्गान् ॥ आचप्राचीसमुद्रादमृतमहिशिरोरत्नभाभासुगंधिः पा
 थादाचन्द्रतारज्जगदिदमखिलम्बिक्रमादित्यदेवः ॥ ६ ॥ विज्ञाननाथरचिताविवृतायाभिताक्षर ॥ सेयद्वादशसाहस्री
 संख्याताग्रन्थसंख्याया ॥ ७ ॥ इति श्रीयाज्ञवल्क्यमहामुनिप्रोक्तधर्मशास्त्रसंस्मृतिसंस्कृतम् ॥ समत् ॥ १८६६ ॥
 बर्थे रं ध्रुवडष्टचन्द्रवलिते श्रीविक्रमख्यापिते गधाकृष्णदले गुरै हरितिथौ मुद्राक्षरै रङ्कयत् । विज्ञानेश्वरनिर्मितं हि स
 हसाध्यायं तृतीयं मुद्रा वावगुणसमाह्वकः कतिजनैः संशोध्य राज्ञया ॥ शुभमस्तु ॥ सिद्धिरस्तु ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

॥ मि० प्रा० ॥

॥ ११६ ॥

॥ मिताक्षरानृतनीयाध्यायसूची ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
जनद्विवर्षस्य भूमौ निखननम्	१	१	८	सर्पहतेत्वयं विशेषः	४	२	५
तदूर्जस्य दाहः	१	२	१	उदकदानोत्तरकर्म	५	१	४
दाहो चाण्डालाद्यग्निनिषेधः	१	२	४	अग्निप्रसंगदौ	५	२	४
उदकदाने	१	२	६	शवनिर्हरणे	५	२	११
काष्ठाद्यानयनेऽद्भुतनिषेधः	१	२	१६	ब्रह्मचारिणम्यत्राह	६	१	३
प्रेतस्नानादि	२	१	२	अशौचिनां नियमः	६	१	७
दाहकादीनामशौचम्	२	१	८	प्रेतपिण्डदाने	६	१	१३
संस्कारेत्तरकर्मञ्चाह	२	१	१४	पिण्डदानाधिकारिणः	६	२	२
उदकदाने गुणविधिमाह	२	२	१४	पिण्डसंख्याकालादि	६	२	६
उदकदाननिषेधमाह	३	१	३	शिकारदौ जलदानम्	६	२	१२
मृत्युविशेषादशौचादिनिषेधः	३	२	४	अस्थिसंस्मृत्यने	६	२	१५
पतितादीनां दाहाश्रुपाननिषेधे	३	२	११	अथ वपनम्	७	१	४
शास्त्रोक्तात्मघाते	४	१	६	अग्निहोत्रकर्मभ्यनुज्ञामाह	७	१	१०
नागयणवैलौ	४	१	१०	स्मार्तक्रियानिवेधादौ	७	१	१५

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
श्वसंसर्गनिमित्ताशौचे	८	१	६
अशौचज्ञानमेवनिमित्तम्	८	१	१५
सपिण्डाद्यशौचम्	८	२	५
बालाद्यशौचं	८	२	११
स्पर्शास्पर्शयोग्ये	९	१	२
जननाशौचे	९	१	५
ग्रास्तिकाशौचे	९	१	११
पुत्रजननदिनेदानाद्यधिकारः	९	१	१३
षष्ठिकापूजने	९	२	२
अशौचसंकरे	९	२	४
पित्रोरशौचसंकरे	९	२	१३
अशौचान्नादिनेशौचसंकरे	९	२	१६
अशौचसंकरेपिप्रेतक्रियाकार्या	१०	१	३
अशौचसंकरेज्ञातकर्मकार्यम्	१०	१	६
गर्भस्वावाशौचे	१०	१	८

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
जातमृतेमृतजातेवाशौचं	१०	२	५
रजस्वलाशौचम्	११	१	५
साग्निमरणेविशेषः	११	२	१६
गोविप्रादिहतादौविशेषः	१२	१	५
आहवादाहतेविशेषः	१२	१	१०
विदेशस्थशौचेविशेषः	१२	१	१४
अशौचानेमरणादिश्रवणे	१२	२	१
पित्रैर्मरणेविशेषः	१२	२	१२
बास्तवविदेशस्थशौचम्	१२	२	१६
देशान्तरलक्षणं	१३	१	२
घर्णानांविशेषतोशौचम्	१३	१	७
पुनर्वालाद्यशौचम्	१३	२	८
बयोवस्थाविशेषेणस्थशौचम्	१४	१	१३
गुरुमानुषादिमरणे	१४	२	१६
अनौरसपुत्राद्यशौचम्	१५	२	६

॥मि०प्रा०॥

॥११७॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अन्याश्रितभार्यामरणे	१५	२	७
अनुगमनाशौचमाह	१६	१	१
राज्ञादीनां सपिण्डाशौचापवादे	१६	१	१२
दासादीनामशौचाभावः	१६	२	७
दोहिनादीनां विशेषः	१६	२	१०
अशौचानोत्थानं	१७	२	१६
प्रतिपुरुषव्यापिनीं शुद्धिमाह	१८	१	५
चाण्डालादिसृष्टादिस्यर्शने	१९	१	१४
नद्यादिशुद्धौ	१९	२	१४
इत्यशौचप्रकरणं	२०	१	१३
आपदि वृत्त्यन्तरजीवने	२०	१	१५
ब्राह्मणस्यापणनीयमाह	२०	२	१३
निषिद्धे प्रतिप्रसवमाह	२१	१	१४
निषिद्धविक्रये दोषमाह	२१	२	६

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
आपद्वा सप्ततियहमाह	२१	२	९
कृष्यादिकमाह	२१	२	१५
कृष्याद्वा शनौजीवनमाह	२२	१	५
राज्ञः श्रोत्रियवृत्तिकल्पनं	२२	१	१०
वानप्रस्थधर्मानाह	२२	१	१५
पञ्चाग्न्यादिकमाह	२४	१	५
अग्निपरिचर्याक्षमं प्रत्याह	२४	१	१२
सर्वानुष्ठानासमर्थं प्रत्याह	२४	२	३
परिव्रज्याधिकारे	२४	२	१६
परिव्राजकविधिधर्मानाह	२५	२	१०
भिक्षाकरणे	२६	१	१३
यतिभिक्षापात्राण्याह	२६	२	६
आत्मोपासनाङ्गनियमे	२६	२	१३

॥मि०प्रा०॥

॥११८॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
भेदप्रत्यये	३५	२	८
आत्माजगदुत्पादने	३५	२	११
आत्मनिप्रमाणमाह	३६	१	६
संसारस्वरूपमाह	३६	१	१५
मोक्षोपायानाह	३६	२	८
ज्ञानिस्मरत्वे	३७	१	३
कालकर्मणोःकारणत्वं	३७	१	९
मोक्षमार्गमाह	३७	२	४
स्वर्गमार्गमाह	३७	२	८
संसारमार्गमाह	३७	२	१०
भूतानांनचैतन्यं	३७	२	१२
क्षेत्रस्वरूपमाह	३८	२	४
बुद्ध्यादेरुत्पत्तिमाह	३८	२	८
पुनःस्वर्गमार्गमाह	३९	१	३
धर्मप्रवर्तकानाह	३९	१	९

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
वेदस्थानादित्वम्	३९	२	३
आत्माद्रष्टव्यः	३९	२	५
प्राप्तिमार्गन्देवयानमाह	३९	२	१०
पितृयानमाह	३९	२	१५
उपासनाप्रकारमाह	४०	१	४
योगाभ्यासप्रयोजनमाह	४०	१	१५
गृहस्थानांमोक्षमाह	४०	१	७
कर्मविपाकमाह	४०	२	१२
पापक्षयार्थंप्रायश्चित्तं	४२	१	१६
प्रायश्चित्ताधिकारमाह	४२	२	१२
प्रायश्चित्ताकरणेदोषः	४३	२	१४
नरकस्वरूपमाह	४३	२	१६
प्रायश्चित्तफलं	४४	१	४
महापातकिनः	४५	१	४

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
अनुशाहकादयः	४५	१	१०
प्रायश्चित्तापवादः	४६	१	११
ब्रह्महत्यासमान्याह	४६	२	३
सुरापानसमान्याह	४६	२	७
सुवर्णस्नेयसमान्याह	४७	१	१
गुरुतल्पसमान्याह	४७	१	३
गुरुतल्पानिदेशमाह	४७	२	२
एतानिपातकानि	४७	२	१२
उपपातकान्याह	४८	१	२
जातिभ्रंशकरमाह	४९	१	५
संकरीकरणमाह	४९	१	६
अपात्रीकरणमाह	४९	१	७
मलावहप्रकीर्णके	४९	१	८
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं	४९	२	१४
अनुशाहकादिप्रायश्चित्तं	५१	२	२

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
वालवृक्षादीनांप्रायश्चित्ताङ्गं	५१	२	१४
ब्रह्मवधविशेषः	५२	१	१२
क्षत्रियादेर्द्वगुण्यादि	५६	१	२
ब्रह्मवधप्रायश्चित्तानिदेशः	५६	२	२
ब्रह्मवधोद्घातप्रायश्चित्तं	५७	१	१०
दीक्षितब्राह्मणवधे	५७	१	१४
सुरापानप्रायश्चित्तमाह	५७	२	२
प्रायश्चित्तान्तरमाह	५९	१	४
सुरसंहृष्टान्नभक्षणे	५९	२	१४
शुष्कसुरभागण्डस्थोदकपाने	५९	२	१६
सुरापमुखगन्धघ्राणे	६०	१	५
सुरगन्धघ्राणे	६०	१	७
मद्यपानप्रायश्चित्तं	६०	१	८
मद्यभागण्डस्थोदकपाने	६०	२	७

॥मि०प्रा०॥

॥ ११९ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
द्विजातिभार्याम्पत्याह	६०	२	१४
सुवर्णस्त्रियप्रायश्चित्तं	६१	१	७
बोडशमायन्यूनसुवर्णस्त्रिये	६२	१	१४
अपहृतधनं दत्त्वा प्रायश्चित्तं	६२	२	४
प्रायश्चित्तान्नरमाह	६२	२	१२
कृत्रिमसुवर्णहरणे	६३	१	१
रजतादिवुद्ध्या सुवर्णपहारे	६३	१	६
रूप्यादिहरणप्रायश्चित्तं	६३	२	८
गुह्यतल्पप्रायश्चित्तं	६३	२	१३
गुह्यरत्रपिता	६४	१	१५
प्रायश्चित्तान्नरमाह	६५	१	१५
स्त्रीणामपिमहापातकित्वं	६६	२	३
कुमार्यादिगमने	६६	२	६

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
चाण्डाल्यादिगमने	६६	२	१३
संसर्गिप्रायश्चित्तं	६७	२	४
प्रतिलोमवधेप्रायश्चित्तं	६७	२	१२
इतिमहापातकिप्रायश्चित्तं	७०	२	१३
गोवधप्रायश्चित्तं	७०	२	१४
गर्भिण्यादिवधे	७२	२	११
काष्ठादिनागोवधेविशेषः	७२	२	३
वयोविशेषादिनाविशेषः	७२	२	७
एकहायन्यादिवधे	७२	२	७
गर्भिणीवधेविशेषः	७२	२	१०
बहुकर्तृकवधे	७२	२	१२
एकेनवहुगोवधे	७३	२	१
गोवधापवादे	७३	२	५
शूधादिनावधे	७३	२	६

प्रकरण

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

अपावनवधे

७३ २ ७

गोवधापवादः

७३ २ १२

गृहदाहेगोवधे

७४ १ २

अस्थिभंगादौ

७४ १ २

मृतगोमन्यन्वत्प्रायश्चित्तं

७४ १ ४

क्षत्रियादीनां विशेषः

७४ १ ७

अन्योपपातकप्रायश्चित्तं

७४ १ १६

ब्राह्मणविषये

७४ २ १३

ब्राह्मणपुत्रादेः

७५ १ ४

धान्यादिस्तेये

७५ १ ६

मनुष्यादिहरणे

७५ १ १५

श्रीशूकादिद्रव्यापहारे

७५ २ ४

कहणापाकरणे

७६ १ १

अनाहिताग्निं

७६ १ ४

अपण्यविक्रये

७६ १ ८

प्रकरण

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

परिवेत्तादिप्रायश्चित्तं

७६ १ १५

भृतकाध्यापनादौ

७६ २ १३

परदारगमने

७६ २ १६

शूद्रस्य ब्राह्मण्यादिगमने

७७ २ १३

अन्यजागमने

७८ २ १

कापालिकाद्यन्नभोजने

७८ १ ११

आण्डाख्यादेर्गर्भकरणे

७८ १ १२

स्त्रीणामपि पुर्वान्नरगमने

७८ १ १५

धृतगर्भाया विशेषः

७८ २ १५

गर्भिण्याः प्रसूतोत्तरम्यायश्चित्तं

७९ १ २

अन्यजगताया विशेषः

७९ १ ५

परिवित्तिप्रायश्चित्तविशेषः

७९ २ ३

क्षत्रियवैश्यशूद्रवधे

७९ २ ६

स्त्रीवधप्रायश्चित्तम्

८० २ ३

ईषद्व्यभिचरितस्त्रीवधे

८० २ ११

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १२० ॥

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अनुपातकप्रायश्चित्ते	८१	१
मार्जारदिबधे	८१	२
वृक्षगुल्मलताच्छेदने	८२	२
आदिदंशनप्रायश्चित्तं	८२	२
स्त्रिणां विशेषः	८३	१
आघ्राणे	८३	१
शस्त्रादिक्षतेकमौजाने	८३	१
रतिं विनारेतः पाने	८३	२
अनृतभाषणादौ	८३	२
बेदनिन्दादौ	८४	१
अवकीर्णप्रायश्चित्तम्	८४	१
स्वप्नेरेतः पाने विशेषः	८४	२
संन्यासच्युतप्रायश्चित्तम्	८५	१
चित्तिभ्रष्टायाः प्रायश्चित्तम्	८५	१

प्रकरण	पृष्ठ	पङ्क्ति
अशस्त्रीयमरणे	८५	१
पुत्रिकागमने	८५	२
प्रायश्चित्तान्तरमाह	८५	२
यज्ञोपवीतविनाशे	८६	१
यज्ञोपवीतं विना भोजने	८६	१
मधुमांसभक्षणे	८६	१
श्लेषार्थमांसादिभक्षणे	८६	१
प्रेषितशिष्यमरणे गुरोः प्रायश्चित्तं	८६	२
सकलहिंसाप्रायश्चित्तापवादः	८६	२
मिथ्याभिर्गंसने दोषमाह	८६	२
मिथ्याभिर्गंसनप्रायश्चित्तम्	८७	१
अभिर्गस्तप्रायश्चित्तमाह	८७	१
भ्रातृपत्नीगमने	८७	२
रजस्वलागमने	८७	२
रजस्वल्योरन्योन्यस्पर्शे	८७	२

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
रजस्वलायाः चाण्डालादिसर्ग	८८	१	१०
भोजनेतस्याः आदिसर्ग	८८	१	१५
उच्छिष्टयोरन्योन्यसर्ग	८८	२	१
उच्छिष्टस्य रजस्वलासर्ग	८८	२	२
सुतादिविक्रयप्रायश्चित्त	८८	२	५
अयाज्ययाजने	८८	२	११
वेदविज्ञावनदौ	८९	१	९
अध्ययने सर्पाद्युन्नगरगमने	८९	१	१५
पित्रोस्त्यागे	८९	२	३
कन्यादूषणे	८९	२	६
स्वाध्यायन्यागे	८९	२	१४
अग्निहोचन्यागे	९०	१	१
द्यूतमृगयादौ	९०	१	१३
अगणजीवनदौ	९०	१	१६
समुद्रयानप्रदूषसेवादौ	९०	२	७

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
प्रदूषणे मित्रभेदने च	९०	२	१०
प्रथमं क्षत्रियादिपरिणयने	९०	२	१२
पशुवेष्यागमने	९०	२	१६
अनाश्रमवासप्रायश्चित्तम्	९१	१	९
भाट्योर्विक्रयादौ	९१	१	१२
असम्प्रतियहंप्रायश्चित्तं	९१	१	१४

जातिदुष्टपलाङ्गादिभक्षणे	९१	२	१४
नीत्यादिभक्षणे	९२	१	८
सन्धिन्यादिक्षीरपाने	९२	१	१४
समावदुष्टमांसादिभक्षणे	९२	२	८
मोमांसादिभक्षणे	९३	१	१
केशादिभक्षणे	९३	१	१०
सूक्ष्मकमिकीटादिभक्षणे	९३	१	१५
विडालादुच्छिष्टभक्षणे	९३	२	१

॥मि०प्रा०॥

॥ १२१ ॥

प्रकरण सहभोजनप्रायश्चित्तं
अद्रोच्छिष्टभोजने
अन्यजोच्छिष्टभोजने
अन्यावसायुच्छिष्टभोजने
दीपाद्युच्छिष्टतैलभक्षणे
पीतशेषजलपाने
अमुचिद्रव्यसंस्पर्शभक्षणे
रजस्वलादिसृष्टभोजने
अद्रुसृष्टभक्षणे
उच्छिष्टपंक्तिभोजने
वामकरनिर्मुक्तान्नभोजने
श्वटूषितकूपोदकपाने
बाण्डालकूपभाण्डादिजलपाने
रजकादिभाण्डस्यजलपाने
भावदुष्टभक्षणे

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति
७३ २ ७ १५ १ २ ५ ६ ८ १५ १ ३ ५ ७ १३ ३ ८
७४ २ २ १ १ १ १ १ १ १ २ २ २ २ २ २ १ ८

प्रकरण कालदुष्टभक्षणे
अङ्गादिपात्रभोजने
नवोदकपाने
ग्रहणादौभोजने
गुणदुष्टकाजिकादिभक्षणे
अनाहिनाग्न्यन्नभोजने
भिन्नअद्रुभोजनादौभोजने
निषिद्धपत्रभोजने
हस्तदानादिक्रियादुष्टभोजने
विपर्ययदत्तान्नभोजने
अद्रुहस्तभोजने
फूत्कारादिदुष्टान्नभोजने
आङ्गान्नभोजने
क्षत्रियादिआङ्गान्नभोजने
सर्पादिहृतआङ्गान्नभोजने

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति
७५ १ १५ २ २ ३ ४ १२ १ ३ ५ ६ ७ १० ११ १२ ५ १०
७६ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ २ १०

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
संस्कारगङ्गाश्राद्धभोजने	७७	१	२
अभोज्यान्नानि	७७	१	५
तत्रप्रायश्चित्तमाह	७७	१	१५
वलाङ्गेजनादौविशेषः	७७	२	४
अशौच्यन्नभोजने	७७	२	७
अपुत्राद्यन्नभोजने	७८	१	१
परपाकरताद्यन्नभोजने	७८	१	१
यद्याद्यन्नभोजने	७८	१	५
आङ्गाकर्तुरन्नभोजने	७८	१	६
निराचारन्नभक्षणे	७८	१	८

जातिभ्रंशकगदिप्रायश्चित्तं	७८	१	१३
खरयानादिप्रकीर्णकप्रायश्चित्तं	७८	२	५
गुरुगंजने	७८	२	७
बादेनब्राह्मणंजित्वा	७८	२	१३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
ब्राह्मणस्यास्त्रक्यातादौ	७८	२	१४
यादप्रहारेविशेषः	७७	१	१
जलंविनामूत्रव्यागादौ	७७	१	२
नित्यश्रौतादिकर्मलोपे	७७	१	६
पञ्चमहायज्ञाकरणे	७७	१	७
द्वितीयभाट्यामरणेग्रित्यागे	७७	१	११
स्वभार्याभिर्शंसने	७७	१	१२
अस्नातभोजने	७७	१	१३
भोजनेवैषम्येणदानादौ	७७	१	१५
इन्द्रधनुर्हर्शनादौ	७७	२	१
पतितादिसम्भाषणे	७७	२	३
विनायज्ञोपवीतंमूत्रव्यागादौ	७७	२	५
चौराद्युत्सर्गादौ	७७	२	७
अपाक्तेयपंक्तिभोजने	७७	२	११
नीचीवस्त्रधारणे	७७	२	१२

॥ मि० प्रा० ॥

॥ १२२ ॥

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
पलाशपाटुकादिधारणे	१००	१	१
ब्राह्मणादिमध्यगमने	१००	१	२
सच्छिद्रादित्यादिदर्शने	१००	१	४
निषिद्धदेशगमनादौ	१००	१	५
स्वविष्टादर्शनेपादप्रतपनेच	१००	१	६
क्षत्रियाद्विभिवादने	१००	१	८
पुष्पादिहस्ताभिवादने	१००	१	१०
देशकालानुसारेण प्रायश्चित्तं	१०१	१	१५
प्रायश्चित्तमकुर्वतः किं कार्यं	१०१	१	८
ततः कृते प्रायश्चित्ते	१०१	२	६
यत्नितस्त्रीपरिच्योगे	१०१	२	१५
चारितव्रतविधौ विशेषः	१०२	१	१४
व्रतोपदेशग्रहणे	१०२	२	३

प्रकरण	पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति
रहस्यव्रतसोधारणधर्ममाह	१०३	१	८
रहस्यप्रायश्चित्तम्	१०३	२	९
यमनियमौ	१०७	२	२
सान्तपनादिव्रतान्याह	१०७	२	८
प्रायश्चित्तेवपनं	११२	२	९
अनुक्तप्रायश्चित्तपापे	११३	१	९
व्रताशक्तस्यगोदानादिकं	११३	२	४
महापातकादौ गवादि संख्या	११३	२	१२
चान्द्रायणादौ धेनुसंख्या	११४	१	३
अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तौ	११४	२	२
व्रताशक्तस्य ब्राह्मणभोजनादि	११४	२	८
चान्द्रायणादिफलम्	११५	१	९

॥ इति तृतीयाध्यायसूची ॥

॥ अथ प्रायश्चित्ताध्यायस्य शुद्धिपत्रम् ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	शुद्ध
१	१	१६	पठद्भि
२	२	१७	ग्रहण
३	३	१८	लौकिकाग्नि
४	४	१९	किञ्चिद्देय
५	५	२०	सम्पर्क
६	६	२१	हारिणो
७	७	२२	परिणेशरं
८	८	२३	नृह्योमेव
९	९	२४	दिग्मुखाः
१०	१०	२५	वसिष्ठे
११	११	२६	काले
१२	१२	२७	कार्यम्
१३	१३	२८	भविष्यत्पुराणे
१४	१४	२९	शाङ्ख्ये

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	शुद्ध
५	१	५	शाङ्ख्येन
५	२	६	भागे
५	३	७	गच्छेयु
५	४	८	विषये
६	१	९	वसिष्ठे निर्वृत्ति
६	२	१०	वसिष्ठः
६	३	११	खट्वादौ
६	४	१२	यद्रव्य
६	५	१३	स्मृत्यन्तरे
७	१	१४	नुष्ठानम्
७	२	१५	जातकूर्णे
७	३	१६	वसिष्ठः
७	४	१७	वसिष्ठः
७	५	१८	वसिष्ठ

A

॥मि०प्रा०॥

॥ १ ॥

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अश्रुज	श्रुज
१०	२	२	गर्भ	गर्भ
११	२	१५	उत्तमांशः	उत्तरांशः
१२	२	११	वसिष्ठः	वसिष्ठः
१३	१	१	वशिष्ठ	वशिष्ठ
१३	२	१६	कृतेनचडन्नजस्यदत्त	कृतचडस्यद
			न्नजनने	
१४	१	२	निर्वृत्त	निर्वृत्त
१४	१	५	मशैच	मशैच
१४	२	२	निर्वृत्त	निर्वृत्त
१७	१	७	विम्रमे	विल्लवे
२१	१	८	क्षितिर्भूमिः	क्षितिर्भूमिः
२२	१	३	परिचिन्ता	परिचिन्ता
२२	२	८	जाधानं	ग्याधानं
२३	१	८	स्वयत्तपि	स्वयमपि
२३	२	८	वदे	वद

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अश्रुज	श्रुज
२४	१	६	अनुः	अनुः
२५	१	१२	बाण	बाह्यण
२७	२	११	प्रादुर्भूत	प्रादुर्भूत
२७	२	१३	अप्तमे	सप्तमे
३४	२	६	वाक्काया	वाक्काया
३८	२	७	ग्राह्यात्वा	ग्राह्यात्वा
३७	२	११	द्विभिमामि	द्विभिमामि
४२	१	१२	झपीनः	झहीनः
४३	१	७	स्वर्थावादा	स्वर्थावादा
४३	२	६	कर्तु	कर्तु
४४	२	१६	क्षयप्रति	क्षय
४६	२	१५	निमित्त	निमित्त
४८	२	१६	ववेन	वधेन
४७	१	५	रुचः	रुजः
५१	१	१६	मैणीधि	मैनीधि

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अपुङ्	पुङ्
५१	१	१४	विधेयु	विधेयु
५२	१	४	प्रति	प्रति
५२	२	१४	कल्पयितुं	कल्पयितुं
५३	१	१४	स्वतन्त्र	स्वतन्त्र
५३	२	५	समामना	समापना
५४	१	८	प्राया	प्राय
५४	१	११	मणीषिभिः	मनीषिभिः
६१	२	६	नाम्नानच्च	नाम्नानाच्च
६१	२	१०	वयेन	वधेन
६२	१	२	मणीषि	मनीषि
६५	१	१६	कृच्छ्र	कृच्छ्रं
६९	२	१५	दित्याङ्गि	दित्याङ्गि
७३	२	२	लक्ष्मभ्या	लक्ष्मभ्या
७८	६	४	मारेष्य	मारेष्य
७९	२	२	यदानूक्त	यदानूक्त

पत्र	पृष्ठ	पङ्क्ति	अपुङ्	पुङ्
८०	२	८	जलं	जलं
८०	२	१३	दृष्ट्या	दृष्ट्या
८०	२	१५	नत्वा	हत्वा
८१	१	५	तीना	तीना
८२	१	१६	मलूक	मुलूक
८२	२	१०	हलाद्य	हलाद्य
८३	२	११	प्रायश्चित्तं	प्रायश्चित्तं
८३	२	१५	मपितेज	मपितेज
८४	१	१४	ङ्गर्भं	ङ्गर्भं
८४	२	१०	ब्राह्मणन्भो	ब्राह्मणन्भो
८५	१	१६	निर्वहण	निर्वहण
८५	२	७	गमनान्न	गमनान्न
८५	२	१६	तृह्णा	तृह्णा
८८	१	६	रजस्वा	रजस्वा
८८	२	४	दनुप	दनु

॥ सि० प्रा० ॥

॥ २ ॥

मुद्र

अमुद्र

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

शोक

शोक

७

मन्यान्य

मन्यान्य

३

इति प्रायश्चित्ताध्यायस्य अमुद्रिपत्रम् ॥

॥ * * * * * ॥

मुद्र

अमुद्र

पत्र पृष्ठ पङ्क्ति

कच्छाणा

कच्छाणा

२२२

गात्रा

गात्रा

२२३

गमनात्

०

पित्रि

पित्रि

२२४

मित्रि

२२५

मित्रि

मित्रि

२२६

मित्रि

मित्रि

२२७

मित्रि

मित्रि

२२८

मित्रि

मित्रि

२२९

मित्रि

मित्रि

२३०

मित्रि

मित्रि

२३१

मित्रि

मित्रि

२३२

मित्रि

मित्रि

२३३

मित्रि

मित्रि

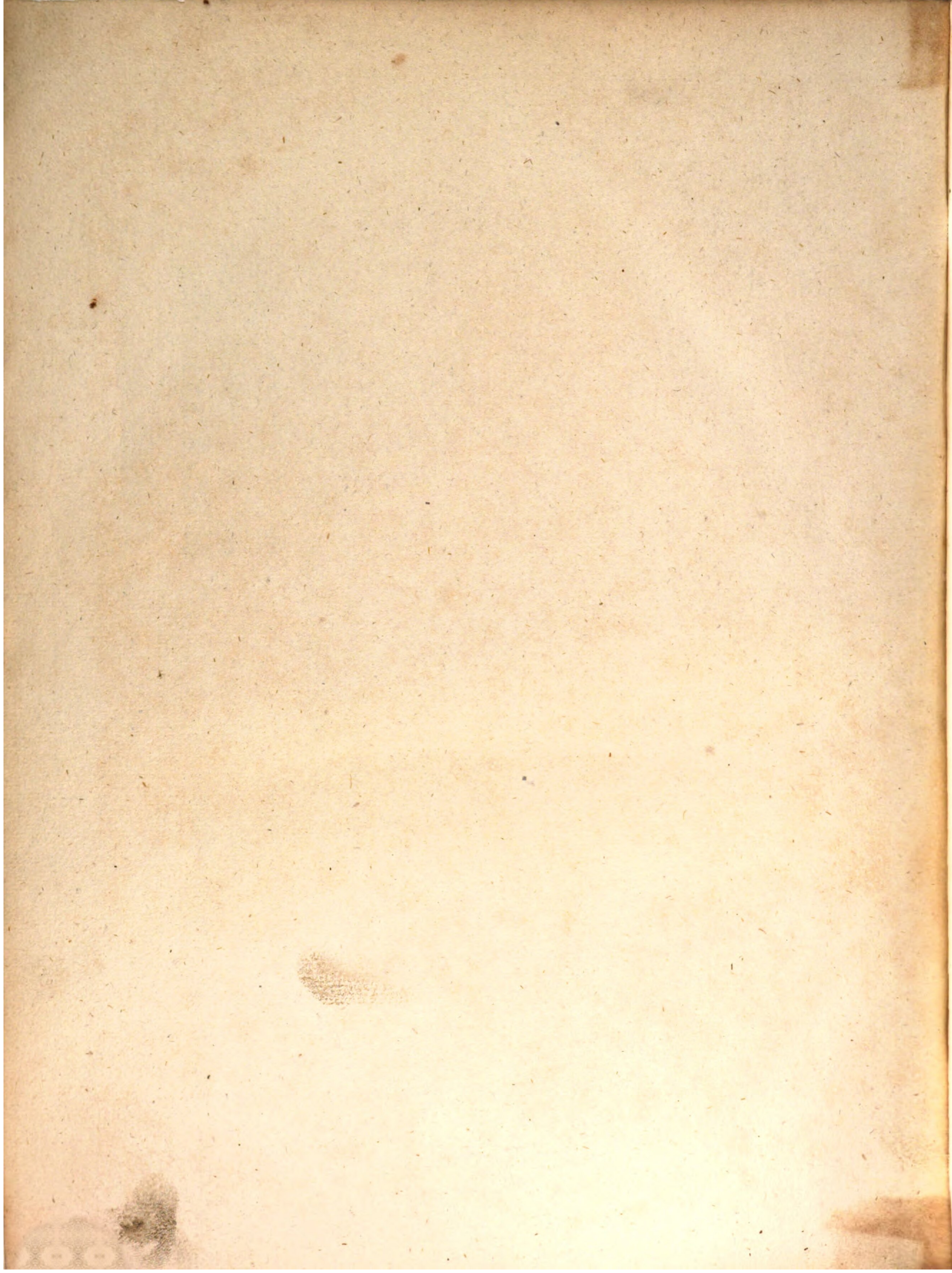
२३४

मित्रि

मित्रि

२३५

Vijñāneśvara

Mitacshara

Calcutta 1812

4 A.or. 2905

urn:nbn:de:bvb:12-bsb10219765-1